

TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI: ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI, TARAQQIYOTI VA ISTIQBOLLARI

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2025-yil 29-30-sentabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SIRDARYO VILOYATI HOKIMLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI,
TURKIYA RESPUBLIKASI BALIKESIR UNIVERSITETI,
TURKIYA RESPUBLIKASI FIRAT UNIVERSITETI,
YANGLING KASB-HUNAR VA TEXNIKA KOLLEJI**

**“TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI:
ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI, YECHIMLARI,
TARAQQIYOTI VA ISTIQBOLLARI”**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2025-yil 29-30-sentabr

**“BOOKMATY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 811(075)

KBK: 81.1

T 42

Tilshunoslikning amaliy masalalari: zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolari, yechimlari, taraqqiyoti va istiqbollari [Matn]: to‘plam. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 654 b.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmoniga muvofiq “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”da belgilangan vazifalarning ijrosini ta’minlash maqsadida hamda Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrdagi 490-sonli buyrug‘iga asosan **Guliston davlat universitetida 2025-yil 29-30-sentabr kunlari o‘tkazilgan “TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI: ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI, YECHIMLARI, TARAQQIYOTI VA ISTIQBOLLARI”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Anjuman zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb ilmiy mavzulari va amaliy masalalariga doir uslubiy ishlanmalarni aks ettirishga qaratilgan.

Mas’ul muharrirlar:

f.f.f.d. (PhD), dotsent A.Axrorov, f.f.d., professor F.Sharipov, f.f.d., professor I.Ermatov, f.f.n., dotsent J.Abdullayev, f.f.n., dotsent I.Pardayeva, f.f.f.d. (PhD), dotsent. M.Latipov, Prof. Dr. Banovsha Mammadova Guloghlan, Prof. Dr. Ertan Örgen, Prof. Dr. Suheyra Demirkol Orak.

Tahrir hay’ati:

A.Axrorov, A.Mamatqulov, Sh.Ro‘ziqulov, Z.To‘ychiyeva

To‘plamga keltirilgan ma’ruza tezislarning mazmuni, undagi ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar hamda fikr-mulohazalar, takliflarning to‘g‘riligiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar

ISBN 978-9910-06-724-2

© Guliston davlat universiteti, 2025.

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

KIRISH SO‘ZI

Zamonaviy tilshunoslik insoniyat taraqqiyotining barcha sohalariga chuqur ta'sir ko'rsatuvchi fanlardan biri bo'lib, uning amaliy yo'nalishlari kundalik hayot, ta'lim, texnologiya, ommaviy axborot vositalari va boshqa ko'plab sohalarda o'zining dolzarbligini namoyon qilib bormoqda. Til faqatgina aloqa vositasi bo'lish bilan cheklanmay, u inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy ongining ajralmas qismi sifatida jamiyatning barcha qatlamlariga ta'sir etadi. Shu bois, amaliy tilshunoslik bugungi kunda tilning qo'llanilish muhitini, uning ijtimoiy funksiyalarini, zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalashuvini va til o'rganish metodikalarini chuqur tahlil qilishga xizmat qilmoqda. Bu masalalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmoni asosida "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi"da, o'zbek tilini nufuzi va mavqeyini oshirish borasidagi nutqlari, qaror, farmonlarda yorqin ifodasini topgan va sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar belgilab berilgan.

Bugungi kun taraqqiyoti til imkoniyatlarining nutqiy voqelanishini tekshirishga, ona tili imkoniyatlaridan amaliy foydalanish samaradorligini ta'minlash muammosi bilan shug'ullanishga jiddiy kirishishni taqozo etmoqda. Shu bilan birga, internet va raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida yangi lingvistik muhit shakllanmoqda. Onlayn muloqotda paydo bo'layotgan yangi so'zlar, qisqartmalar, memlar va boshqa til hodisalari rasmiy va og'zaki nutqqa sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa tilshunoslar oldiga yangi vazifalarni – raqamli lingvistika, korpus tilshunosligi va sun'iy intellekt asosidagi til modellarini o'rganish zaruratini qo'ymoqda. Shunday sharoitda tilning imkoniyatini namoyon qilish va egallash borasida dunyo miqyosida tez sur'atlarda yaratilayotgan til korpuslarining roli ortib bormoqda. Tilning mukammal korpuslarida til paydo bo'lgandan buyon hozirgi kungacha yaratilgan barcha yozma, og'zaki (audio, video) matnlar joylashtirilishi talab etiladi. Bugungi sohada olib borilayotgan tadqiqotlar o'zbek tilining Milliy korpusini yaratish masalasi bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilishi lozimligini ko'rsatadi.

Tilning boyligini, mukammalligi va taraqqiyotini ko'rsatuvchi asosiy sohalardan biri lug'atchilikdir. Ijtimoiy tafakkurni yuksaltirishda lug'atlarning roli benihoyat katta. Negaki, insonning mustaqil fikrlash, nutqini to'g'ri va ravon bayon qilish qobiliyati, ijodiy tafakkurini o'stirishda ta'limiy vositalar sirasida lug'atlar alohida ahamiyat va maqomga ega. Zero, yosh avlodni ma'naviy barkamol, hozirjavob, mustaqil fikrli, izlanuvchan, umummilliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash talabi o'quv lug'atlariga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Shu sababli o'quv lug'atchiligi tarmog'ini ilmiy asosda rivojlantirish, o'quv lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish tilshunoslikning dolzarb amaliy vazifalaridan biriga aylantirdi. Soha bo'yicha respublikamizda ko'plab ishlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Shular qatori Guliston davlat universitetida ham tilshunoslarning tashabbuslari bilan toponimik, terminologik, orfografik va maxsus

lugʻatlar yaratilgan va bunday ishlar oʻzbek lugʻatchiligini boyitishga maʼlum darajada xizmat qilib kelmoqda.

“2020-2030-yillarda oʻzbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”da “Mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan toʻliq va toʻgʻri foydalanishga erishish” maqsad qilib qoʻyilgan. Shunday ekan, davlat tilining jamiyatda toʻlaonli faoliyat yuritishini taʼminlash, rasmiy hujjatlar, taʼlim tizimi, ommaviy axborot vositalari va boshqa sohalarda adabiy til meʼyorlariga rioya qilinishini nazorat qilish, yoshlarning tilga nisbatan masʼuliyatli munosabatini shakllantirish, tilni oʻrganish istagini ragʻbatlantirish, xorijiy tillarni oʻrganishda ona tilining poydevor sifatida ahamiyatini tushuntirish zamonaviy tilshunoslikning amaliy masalalari sirasiga kiradi.

Tilshunoslikning amaliy jihatdan taraqqiyoti, istiqbollari bevosita ilmiy izlanishlar, texnologik yangiliklar va jamiyat ehtiyojlari bilan chambarchas bogʻliq. Sunʼiy intellekt, neyrolingvistika, avtomatlashtirilgan til modellarining takomillashuvi tilshunoslikning yangi ufqlarini ochmoqda. Shu bilan birga, milliy tillarning rivojini taʼminlash, ularning zamonaviy axborot makonida faol ishtirokini tashkil etish, tilning ijtimoiy nufuzini oshirish ham dolzarb vazifalardan biri boʻlib qolmoqda. Bugungi kunda Zamonaviy axborot texnologiyalari tilning funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida benihoya imkoniyatlar eshigini ochdi. Koʻplab mamlakatlar qatori yurtimizda ham til texnologiyalari, avtomatik tarjima tizimlari, nutqni tanish dasturlari, interaktiv taʼlim platformalari, til oʻrgatuvchi ilovalar keng joriy etilmoqda. Masalan, sunʼiy intellekt asosidagi til tahlil dasturlari matnlar grammatikasi, stilistikasi va semantik tahlilini amalga oshirishi, tarjimalarda yuqori aniqlikka erishish borasida amaliy ishlar shular jumlasidandir. Zero, bunday masalalar tilning zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari bilan faol integratsiyalashuvini koʻrsatadi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslik oʻzining amaliy yoʻnalishlari orqali nafaqat tilning nazariy asoslarini oʻrganadi, balki uning real hayotdagi funksiyalarini chuqur tahlil qiladi. Tilni saqlab qolish, boyitish va zamon talablari asosida rivojlantirish tilshunoslarning asosiy vazifalaridan biri ekanligini koʻrsatadi. Bu jarayonda ilgʻor texnologiyalar, zamonaviy yondashuvlar va xalqaro hamkorlik katta ahamiyat kasb etadi. Mazkur “Tilshunoslikning amaliy masalalari: zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolari, yechimlari, taraqqiyoti va istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ham, yuqorida taʼkidlangan zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb ilmiy mavzulari va amaliy masalalariga doir fikrlarni, uslubiy ishlanmalarni aks ettirishga qaratilgan.

M.T.Xodjiyev,
Guliston davlat universiteti rektori
texnika fanlari doktori, professor

01. TILSHUNOSLIK FANINING TARAQQIYOTI: YANGI YONDASHUVLAR VA YUTUQLAR

SO‘Z TURKUMLARI VA GRAMMATIK KATEGORIYALARNING AMALIY BOSQICHDAGI O‘RNI

Sharipov Fazliddin Galiyevich,
Guliston davlat universiteti
Filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolaning mazmuni o‘zbek tilining yangi – amaliy bosqichga o‘tishi bilan bog‘liq yechimini kutib turgan muammoli masalalarga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Kalit so‘zlar: korpus, kompyuter lingvistikasi, konkordans, elektron kutubxona, amaliy bosqich.

Abstract. This article is distinguished by the fact that it focuses on problematic issues that await the solution of the transition of the Uzbek language to a new – practical stage.

Key words: corpus, computer linguistics, concordance, electronic library, practical stage.

Аннотация. Его отличает направленность на проблемные вопросы, ожидающие решения перехода узбекского языка на новый - практический этап.

Ключевые слова: корпус, компьютерная лингвистика, конкорданс, электронная библиотека, практический этап.

Bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarini shiddat bilan qamrab olayotgan axborot texnologiyalari jarayoni dunyo miqyosida tilshunoslikning ham zimmasiga yangidan yangi vazifalarni yuklamoqda. Shu sababdan tildan amaliy tarzda foydalanish samaradorligi faning ham, ta’limning ham asosiy vazifasiga aylandi. Buning natijasida til va shaxs mushtarakligi masalasi bilan shug‘ullanadigan amaliy yo‘nalishlarga o‘tish to‘lqini amalga oshmoqda. Til ta’limi ham amaliy xarakter kasb etib, umuman olganda, filologiya va til o‘qitish sohasida ta’lim oluvchilarning muayyan nutqiy vaziyat sharoit va madaniy muhitda tildan oqilona, samarali foydalanish kompetentsiyasini rivojlantirish va uning filologik ta’minotini vujudga kelishi masalasi bilan shug‘ullanish mutlaqo kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb vazifaga aylanib bormoqda.

Filologiya fan sohasi sifatida til va adabiyot bilan bog‘liq nazariy ta’limiy va amaliy masalalar bilan shug‘ullanadi. Professor B.Mengliyev tomonidan: “Nazariy filologik faoliyat – tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘yicha fundamental bilimlarni egallash asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish, mavjud nazariy filologik konsepsiyalar va alohida lisoniy, adabiy, hodisa va jarayonlar, turli shakldagi matnlarni turli nazariy

hukm va xulosalar chiqarish uchun tahlil va talqin qilish, umumlashtirish, tegishli ilmiy ma'lumotlarni to'plash, bibliografiya tuzish, mavzu va soha bo'yicha ilmiy munozara, himoya va muhokamalarda ishtirok etish, axborot va mavzular bilan chiqish qilish, ilmiy xulosalarni og'zaki, yozma va virtual tartibda taqdim etishdir", – deb aytib o'tilgan [1. B.46-47].

Ta'limiy filologik faoliyatga ham olim quyidagicha izoh beradi: "Ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga tayanib, oliy, umumta'lim va kasbiy ta'lim muassasalarida til va adabiyot bo'yicha o'quv mashg'ulotlari va sinfdan tashqari ishlarni bajarish, tegishli metodika asosida ona tili va adabiyot bo'yicha mashg'ulotlar va sinfdan tashqari ishlar uchun o'quv metodik materiallar tayyorlash, filologik bo'limlarni va o'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni ommalashtirish va tarqatish bilan shug'ullanadi" [1. B.47].

Demak, yuqoridagi ikki faoliyat turidan tashqari, uchinchi, bugungi kunda eng dolzarb bo'lgan amaliy faoliyat turi ham, ya'ni amaliy filologik faoliyat olib borish jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Tilning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab ishlarni bajarishimiz shart ekanligi aniq bo'lmoqda. Bu turli hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug'at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish qiyinchilik tug'dirmasligi kunday ravshandir.

Til dalillarini ilg'or metodlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda yig'ish va ishlov berish samarali metodika va me'yorlar asosida turli xildagi matnlar yaratish, korxona va tashkilot hamda muassasalarda rasmiy idora hujjatlari bilan ishlash, turli shakl va tipdagi matnlarni qayta ishlash va ularga ishlov berish kabi minglab vazifalarni bajarishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj maxsus amaliy filologik kompetensiyaga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashni taqozo etadi.

Darhaqiqat, amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, amaliy filologiya bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar – jamiyatini oldida turgan muhim yo'nalishi va olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning zamonaviy ruh singdirilgan izlanishlardir. Jonkuyar olimlarimizdan biri professor B.Mengliyev "til egalarining lisoniy imkoniyatlaridan pragmatik foydalanish samaradorligi masalasi bilan shug'ullanadigan o'zbek amaliy tilshunosligining milliy xarakterdan sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokognitologiya, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, sud lingvistikasi kabi zamonaviy fan yo'nalishlari rivojlanish ijtimoiy taraqqiyot talablari bilan uyg'un. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va globallashuv asrida o'zbek tilining global til korpuslariga qo'shiluvini ta'minlash tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda deydi [1. B.52-53].

O'zbek tilining milliy korpusini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Chunki busiz o'zbek tilshunosligining kelajagini ko'rib bo'lmaslik kun sayin ayon bo'lib bormoqda. Bunga jamiyatdagi barcha sohalarining jadal sur'atga o'sib borayotganligini inobatga oladigan bo'lsak, shular jumlasiga, o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish kechiktirib bo'lmaydigan, dolzarb vazifa ekanligini alohida ta'kidlash mumkin. Bugungi kunda

mislsiz rivojlanib borayotgan axborot texnologik jarayon ham tilga funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida o'z eshiklarini ochib bermoqda. Ayniqsa, tilning imkoniyatlarini namoyon qilish va egallash borasida til korpusining roli beqiyos ekanligini ta'kidlash mumkin.

Til korpusi qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan, ma'lum bir tilga oid matnlar majmui bo'lib, o'n milliondan tortib, yuz milliongacha, hatto, milliardlab so'z qo'llanishlarni o'z ichiga oladi[1.B.54]. Til korpusining zamonaviy va ilmiy yangiligi – tinimsiz yangilanib borish imkoniyatiga egaligi, keng qamrovliligi va foydalanishda qulayligi bilan xarakterlanadi. Til korpusi – matnlar maydoni va korpus menejeridan iborat bo'lib, lug'atlardan farqli ravishda so'zlarning qo'llanish chastotasi, tillarning rivojlanish va o'zgarish darajasini, hatto, har bir so'zning qo'llanishi misolida ham aniqlab bera oladi[1. B.54].

Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, yuqorida aytganimizdek, oddiy elektron kutubxonalardan o'zining qidiruv dasturiga bo'ysundirilganligi, til korpusi internet tizimda faoliyat ko'rsatayotganligi sababli katta iqtisodiy samara berishi va uzluksiz yangilanib borishi, eskirish xususiyatidan holi ekanligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Professor B.Mengliyev o'zining monografiyasidan milliy korpus milliy til xazinasini demakdir. Undan barcha soha vakillari foydalanishlari mumkinligi, ayniqsa, tilshunoslar uchun bamisoli "vose" maydoni" maqomida bo'lishini ta'kidlaydi [1. B.55].

Haqiqatan, kompyuter texnologiyalari XX asrning buyuk kashfiyotlaridan biri sanaladi. Keyingi yillarda u boshqa fanlar singari tilshunoslikka ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, matematik lingvistika, aniqrog'i, uning aksiomatik nazariyasi zamirida kompyuter lingvistikasi fani vujudga keldi. Umuman, katta hajmdagi axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va kerakli manzillarga jo'natish ehtiyoji kompyuter lingvistikasining yaratishi uchun asos bo'lib xizmat qildi [2. B.428].

Hamdo'stlik mamlakatlarida kompyuter lingvistikasi bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. Bu sohada, ayniqsa, Moskva, Sank-Peterburg olimlari muhim ishlarni olib bormoqdalar. Rus kompyuter lingvistikasida A.V.Anisimov, I.A.Baratchikov, E.I.Korolev, R.G.Kotov, Y.A.Marchuk, L.L.Nelyubin, R.G.Piotrovskiy kabi olimlarning izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Bu olimlar, asosan, mashina tarjimai ishlari bilan shug'ullanishgan. Shu bilan barcha rus olimlari avtomatik tarzda tilga o'qitish masalalari bo'yicha ham bir qancha ishlarni amalga oshirganlar [4;12]. Bundan tashqari, rus tilshunosligida matnlarni avtomatik tahrir qilish yo'nalishi bo'yicha ham bir qator ishlar olib borildi [42.B.20-22;5.B.36-41]. Keyingi yillarda Ukraina, Belorussiya, Qozog'iston singari mamlakatlarda ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi.

O'zbek tilshunosligida ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha muayyan ishlar olib borilgan. Jumladan, matnni sistem-statistik tahlil qilish bilan ilk bor I.A.Kissen shug'ullangan. U 1972-yilda nashr etilgan chastotali lug'atida o'zbek badiiy prozaik matnlarida eng faol so'zlar miqdori 1227 ta ekanligini aniqlagan edi. S.Rizayev esa, "Hozirgi o'zbek adabiy tilida harf va fonemalarning qo'llash chastotasi" (1967),

“Tilshunoslikda matematik metodning qo‘llanishiga doir” (1973), “Bo‘g‘in strukturasining o‘rganish tajribasidan” (1975), “Kibernetika va tilshunoslik” (1976) nomli asarlarida tilshunoslikda matematik lingvistika va mashina tarjimai nazariyasining yuzaga kelishi sabablarini, ularning mavjud bo‘lishini ta‘minlovchi EXM (kompyuter)larning yaratish tarixi, dastur tuzishida sun‘iy tillardan foydalanish imkoniyatlari haqida qiziqarli ma‘lumotlar beradi. Xuddi shu tarzda kompyuter lingvistikasini o‘rganishga qiziqish, bu soha bilan muntazam ishlash boshlandi. Bu esa o‘zbek tilshunosligini kelajakda o‘rganish va dunyo tillari orasida o‘z mavqeni oshirish borishdek ulkan vazifalarning yechimi ekanligi hech kimga sir emas.

A.Pulatovning 2011-yilda nashr etilgan “Kompyuter lingvistikasi” nomli kitobida “O‘zbek kompyuter lingvistikasini yaratishdan oldin ona tilimizni yuqori va to‘liq (masalan, ingliz tili) darajasida sistemalashtirish, formalashtirish vazifalarni yechish kerak” – deb o‘zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan ikki talabni hamda o‘zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan o‘n uchta asosiy masalani sanab o‘tadi[7. B.161].

Xulosa qilib aytganda, yuqorida sanab o‘tilgan holatlardan aksariyat qismlari, bugungi kun kompyuter dasturlari ichida faol ishlab kelmoqda. Lekin kompyuterga ovoz orqali kiritish amalga oshirilgan yo‘q. O‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarni baholaydigan kompyuter dasturi deganda, faqat test asosida baholash, ya‘ni ko‘rsatilganlardan ma‘lum miqdorini belgilash ishlatilayotgan bo‘lsa, chizgan surat, matematik formuladagi xatolik yoki matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal qilib yaratish oldimizda turgan asosiy vazifalardan biridir. To‘g‘ri, bu vazifalarni bajarish juda qiyinday tuyiladi, lekin bugungi kunda o‘zbekcha ishlaydigan “Windows” operatsion tizimi yaratilgan, biroq ishlash darajasi 100%ni tashkil etmasa-da, demak, bu vazifalarni uddalasa bo‘ladi. Tarjimon dasturlarni ham ko‘rishimiz mumkin, lekin mukammal ishlamasligi guvoh bo‘lamiz. O‘zbekcha matnlarni tahrirlovchi kompyuter dasturlarni yaratish esa, oliy maqsad bo‘lsa, nur ustiga a‘lo nur bo‘lar edi[8].

Tilning amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq ko‘plab ishlarni, ya‘ni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug‘at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali bajarish o‘zbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi.

O‘zbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga o‘tish, ya‘ni amaliy filologik faoliyatni yo‘lga qo‘yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarini tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, ya‘ni kompyuterga ovoz orqali kiritish, o‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik, matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratishdir.

Adabiyotlar

1. Менглиев Б. Тилшуносликнинг амалий масалалари. – Тошкент: ClobeEdit, 2020. –Б. 46-47.

Анисимов А.В. Компьютерная лингвистика: мифы, алгоритмы, язык. – Киев: Наука думка, 1991.

2. Мельчук И.А. Порядок слов при автоматическом синтезе русского текста // Научно техническая информация 1985. №12 –С. 36-41.

3. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 24. Компьютерная лингвистика. – Москва: Прогресс, 1989. –С. 428.

4. Панова – Яблошкина И.С. Теоретические аспекты и практическая реализм компьютерного обучения инастранным языкам. – Москва. 1989. Котов Р.Г. Оптимизация речевого воздействия. – Москва. 1990.

5. Беляева Л.Н., Чижаковский В.А. Тезарус в системах автоматической переработки текста. –Кишинев, 1993.

6. Пулатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. –Б.161.

7. Марчук Ю.Н. Основы терминография. – Москва, 1992.

8. Шарипов Ф.Г. Ўзбек замонавий морфологик назариясининг шаклланиши, тараққиёт тенденциялари ва истиқболлари. Филол. фан. док. дисс... – Гулистон, 2022. 265 б.

TIL BIRLIKLARI TASNIFIGA AYRIM CHIZGILAR

Jumanazar Abdullayev,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
Jumanazarabdullayev1@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada til birliklarining mavjud tasniflariga munosabat bildirilib, ularning miqdori 3tadan 10tagacha tebranib turishi ta’kidlangan, shu munosabat bilan til birliklarining lison va nutq farqlanishiga asoslangan yangicha – kelib chiqish va tadrijiylik tamoyiliga ko’ra 6 lisoniy va 7 nutqiy birlikli – tasnifi amalga oshirilib, muhokama uchun tavsiya qilingan.

Kalit soʻzlar: til birliklari, lisoniy va nutqiy birliklar, fonema; soʻz, leksema, mimema, emotema, leksogrammema, grammema, subyektema; morfema; sintaksema, frazema, tekstema; tovush, soʻzshakl, soʻz birikmasi (birikma), gap (sodda gap), qoʻshma gap (gap birikmasi), matn.

Abstract. The article expresses a reaction to the existing classifications of language units, emphasizing that their number varies from 3 to10, in this regard, a new classification of language units based on the difference between language and speech - 6 linguistic and 7 speech units according to the principle of origin and evolution - has been implemented and recommended for discussion.

Keywords: linguistic units, linguistic and speech units, phoneme; word, lexeme, mimeme, emoteme, lexogrammeme, grammeme, subjecteme; morpheme; syntaxeme, phrase, texteme; sound, word form, phrase (compound), sentence (simple sentence), compound sentence (compound sentence), text.

Ma'lumki, til birligi tilshunoslikda eng ko'p ishlatiladigan termin-tushunchalardan biri hisoblanadi. Bu umumiy tushuncha haqida ko'p yozilmagan bo'lsa-da, biroq shu tushuncha doirasiga kiradigan birliklarning har biri haqida tomtom kitoblar yozilgan, har ikki darajadagi dissertatsiyalar yoqlangan, minglab maqolalar e'lon qilingan. Ular orasida til birliklarining bir necha turga bo'linishi va bu turlarni tashkil etuvchi konkret birliklar haqida ma'lumot beruvchi manbalar ham bor. Bu borada yaqin yillarda, ayniqsa, Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev va M.Xayrullayevlar e'tiborga loyiq ishlarni amalga oshirganligi kuzatiladi. Sh.Rahmatullayev bir asariga to'g'ridan to'g'ri "Til qurilishining asosiy birliklari" degan nom qo'ygan bo'lsa, A.Hojiyevning turkum maqolalaridan bir turi "Til qurilishining asosiy birliklari yuzasidan mulohazalar" deb ataladi. M.Xayrullayev esa "Til birliklari va nutq birliklarining pog'onali munosabati" mavzusida doktorlik dissertatsiyasi yoqlab, "Til birliklarining pog'onali munosabati" nomli monografiya ham e'lon qildi. Albatta, "Hozirgi o'zbek adabiy tili", "Umumiy tilshunoslik", "Tilshunoslik nazariyasi", "Tilshunoslikka kirish" degan bir xil nomdagi darsliklar, o'quv qo'llanmalarida, shuningdek, bu yerda nomlari keltirib o'tirilmagan boshqa ishlarda ham bu haqda ozmi-ko'pmi qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Biroq shunisi qiziqki, mavjud manbalarda til birliklarining miqdori 3 tadan 8,10 tagacha tebranib turadi. Jumladan, Sh.Rahmatullayev darsligida 6 xil til birligini ta'kidlaydi, ammo amalda 7 til birligi qayd etiladi. E'tibor bering:

"1. Til qurilishining asosida yotuvchi birliklar sifatida til tovushlari ta'kidlanadi.

2. Asosiy, birlamchi til birliklari – leksema va morfema.

3. Tom ma'nodagi pog'onali munosabat leksema va morfema bilan bularni qo'shib tuziladigan birlik – leksemashakl orasida mavjud. Leksemashakl – birlamchi tuzma birlik.

4. Navbatdagi pog'onali munosabat leksemashakl va leksema bilan ularning sintaktik bog'lanishi natijasida tarkib topadigan birikma orasida voqe bo'ladi.

5. Tilning eng muhim birligi – gapshakl.

6. Frazema – tabiati murakkab til birligi.

Yuqorida til qurilishiga mansub olti til birligi (aslida yettita– A.J.): 1) til tovushlari, 2) leksema, 3) morfema, 4) leksemashakl, 5) birikma, 6) gapshakl, 7) frazema haqida dastlabgi ma'lumot berildi. Darslikning bo'limlarida bu til birliklarining tabiati birma-bir bayon qilinadi." [Rahmatullayev SH. 2006. 8-9-b.]

Prof. A.Nurmonov boshchiligidagi mualliflar jamoasi tomonidan e'lon qilingan nazariy grammatikadan ham 6 xil til birligi borligi haqida ma'lumot olish mumkin, biroq bu birliklarning nomlanishi va tarkibida bir xillik bilan birga, ma'lum farqlar ko'zga tashlanadi, qolaversa, lisoniy va nutqiy birlilar farqlanmasdan bir sirada keltirilgan: "1§. Til sistemasidagi har bir sath birligi fonema, morfema, leksema, so'z shakl, sintaksema, matn lisoniy (lingvistik) birliklar sanaladi." [Nurmonov A. va b. 2001.9-b.].

M. Abuzalova va S. Nazarovalar lison va nutqni ajratgan holda 4 xil lisoniy va 5 xil nutqiy birlik borligini ta'kidlaydilar: "Lison va nutqning o'ziga xos birliklari mavjud: Lisoniy birliklar – fonema, morfema, leksema, qolip. Nutqiy birliklar –

tovush, qo'shimcha, so'z, (yasama so'z, qo'shma so'z...) so'z birikmasi, gap." [Абдузалиева М., Назарова С. 2008.14-6.]. Mohiyatan shu tasnifga borib taqaladigan, biroq ba'zi jihatlari bilan undan farq qiluvchi tasnifda 10 xil til biligi qayd etilgan: 4 xil lisoniy birlik – fonema, morfema, leksema, qolip; 6 xil nutqiy birlik: tovush, qo'shimcha, so'z, yasama so'z, qo'shma so'z, so'z birikmasi, gap. [Sayfullayeva R va b. 2009.36-b.]

Ichki savollarni qo'ya turaylik, umumiy savol tug'iladi: Nega har ikki tasnifda ham frazema/ibora sanoqda yo'q – qayd etilmagan. U lisoniy (lingvistik) yoki nutqiy birlik emasmi? O'ziga xos ko'chma lug'aviy ma'no anglatuvchi turg'un birikma ekanligi uni boshqalardan ajratib turuvchi xususiyatidir. Shuni inobatga olib, SH. Rahmatullayev uni til birliklarining eng oxirida alohida – murakkab tabiatli til birligi sifatida qayd etgan.

Bu boradagi nisbatan eng yangi ma'lumot M.Xayrullayevga tegishlidir. U yozadi: "...til sathlarini belgilash uning birliklari bilan mos kelmog'i darkor. Shunday bo'lgach, tilda fonematik, morfematik va so'z sathlaridan ortiq sath bo'lmashligi lozim. So'z yasalishi sathi alohida maqomga ega bo'lolmaydi, zotan, yasama so'z ham so'zdan boshqa birlikni taqozo etmaydi." [M.Xayrullayev, 2010. 9-b.]. "Til" so'zining ko'p ma'noli ekanligini hisobga olsak, shunga majburiy, bu yerda ham bir qancha munozarali holatlar o'z ifodasini topgan: fonematik, morfematik sath deyilishidan bu yerda lisoniy (nutqiy mas) sathlar nazarda tutilyapti va bu to'g'ri – ilmiy mantiqqa zid emas. Ammo undan keyingi so'z sathida ilmiy aniqlik va izchillikka yetarli e'tibor berilmagan. Birinchidan, fonematik, morfematik sath deyilar ekan, undan keyingi sath ham shu tipdagi yasalma bilan ifodalanishi kerak edi. O'z vaqtida substansialchilar ham shunday muammoga duch kelganlari aniq va ular so'zning asosiy ma'no-vazifasidan kelib chiqib, uni lisoniy birlik sifatida *leksema* deb atab, *so'z* atamasini leksemaning nutqiy voqelangan variantini nomlash uchun ishlatganlar. Lisoniy – emik birliklarni nutqiy – etik birliklardan farqlash uchun ilmda shunday yo'l tutish ko'pchilik tomonidan e'tirof etilib, qabul qilingan. Natijada *so'z* atamasining terminologik ma'nosida chegaralanish yuz berib, nutqiy birliklik maqomiga ega bo'ldan. Tilshunosligimizning asosiy yo'nalishlaridan biri – substansial tilshunoslikda *so'z* shunday birlik sifatida talqin etiladi. Unga leksema bilan muqobil birlik sifatida qaralib, quyidagicha ta'rif-tavsif berilgan: "Lisonning borliq hodisalarini nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi birligi – leksema. ... Leksemaning nutqiy qo'llanilishidagi varianti *so'z* bo'lib, ular turlicha matniy qurshov asosida har xil xususiyat kasb etadi." [Sayfullayeva R. va b. 2009. 38-39-b.]. Kezi kelganda aytish joizki, substansialchilar tasniflarining talqinida ham ayrim mantiqiy noizchiliklar kuzatiladi. Masalan, ular bir o'rinda *so'zni* leksemaning nutqda voqelangan varianti... [R.Sayfullayeva va b. 2009. 28-b.] degan bo'lsalar, boshqa bir o'rinda "Leksema *so'zshakl*, yasama *so'z* sifatida nutqda yuzaga chiqadi. Leksemani grammatik shakllantirish uni *so'zshakl* qiyofasiga kiritish (*so'z* va *so'zshakl* sinonim atama, chunki nutqda grammatik shakllanmagan, *so'zshaklga* aylanmagan *so'z* yo'q) va undan nutqiy maqsad uchun ma'lum qoliplar asosida yasama *so'zlar* hosil qilish *so'zlovchining* "*so'z* tayyorlashi"dir. [R.Sayfullayeva va b. 2009. 38-b.] deyiladi. Til birligi bo'lgan *so'zning* lingvistik maqomi aniq

belgilanib olinmagani sabab shunday chalkashliklarga yo‘l qo‘yilyapti. Bizningcha, substansialchilar to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek, *nutqda grammatik shakllanmagan, so‘zshaklga aylanmagan so‘z yo‘q* ekan, bu birlikni so‘z, deyish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Uni o‘z mohiyatiga ko‘ra *so‘zshakl* deyish maqsadga muvofiq. Zotan, nutq bu grammatika hududi bo‘lib, bu hududda, haqiqatan, sintaktik ma’no-vazifaga muvofiq grammatik shakl, grammatik tavsif olmagan lisoniy birlik bo‘lmaydi. Ularni ana shu tabiatidan kelib chiqib nomlash kerak bo‘ladi. Binobarin, tayyor holdagi so‘z ham bu hududda grammatik birlik – so‘zshakl maqomida faoliyat ko‘rdatadi. Bunday so‘zga nisbatan endi so‘z terminini qo‘llash to‘g‘ri kelmaydi. Aslida ham bunday emasligi ko‘rinib turibdi: ularning biri leksik birlik – lisoniy birlik; ikkinchisi morfologik sath birligi – nutqiy birlik.

M.Xayrullayev ham tilshunosligimizdagi bu holatga e’tibor bermay yoki unga qo‘shilmagan shekilli yuqoridagi holatda so‘zni lisoniy birlik ma’nosida faollashtirgan va aslida noto‘g‘ri ish qilmagan. Negaki so‘z atamasi ham, xuddi til kabi ko‘p ma’noli so‘z bo‘lib, tilshunoslikda uni shu ma’noda qo‘llash mumkin va bu aslida xato ham emas. Biz ham uni shu ma’noda qo‘llash tarafdorimiz. Ammo M. Xayrullayev talqiniga yuqoridagi holat bilan bog‘liq ma’lum izohlar kiritib ketilishi kerak edi. Ikkinchidan, tadqiqotchi tasnifi bo‘yicha o‘zbek tilida 3(uchta) til birligi bor, deyish qanchalik obyektiv haqiqatga to‘g‘ri keladi? Yasama so‘zning, qo‘shma so‘zning, birikma(so‘z birikmasi), gap(soda gap), gap birikmasi(qo‘shma gap), matnning ongimizda, til xotiramizda lisoniy mohiyati yo‘qmi? Lisoniy qolip, lingvistik formula (model, sxema) deganlari ana shu lisoniy mohiyatning ilmiy umumlashmalari – invariantlari emasmi? Ular o‘zlari tegishli til(nutq) birliklarini hosil qilish yo‘li, qonuni, qoidasi sifatida har bir fikr yurituvchining doimiy nutqiy qobiliyati, ko‘nikmasi, kompetensiyasi sifatidagi imkoniyati sifatida yashamaydimi? Binobarin, so‘zlovchi nutq irod qilish uchun imkoniyatidagi fonema, morfema, leksema, frazema deb ataganimiz lisoniy-emik birliklardan tashqari ana shu tipdagi lisoniy birliklarga ham murojaat qiladi – uning nutqining yuzaga kelishida ular ham tayyor qolip, modellar sifatida ishtirok etadi. Albatta, ular fonema, morfema, leksema singari lisoniy birliklardan farq qiladi. Ularni farqlash ushuni birinchi tipdagilarni birlamchi lisoniy birliklar, ikkinchisini ikkilamchi lisoniy birliklar deb atash mumkin. Mohiyatiga chuqurroq e’tibor bersak, ikkilamchi birliklarning hammasida u yoki bu tur-tipdagi nutq birligini yasash, hosil qilish, tuzish yo‘li-usuli mujassamligini uqish mumkin. Bizningcha, ularning barchasini ana shu umumlashma asosidan kelib chiqib, emik-lisoniy birliklar sirasini to‘ldiruvchi konstruktema deb nomlash mumkin. Umumiy va farqli xususiyatlariga ko‘ra ular ikkiga bo‘linadi: 1) derivativ konstruktemalar: 2) grammatik konstruktemalar. O‘z navbatida derivativ konstruktemalarni yana ikkiga bo‘lish mumkin: a) yasama so‘z hosil qiluvchi konstruktemalar; b) qo‘shma so‘z yasovchi konstruktemalar. Xuddi shu taxlit grammatik konstruktemalar ham o‘z ishida ikkiga bo‘linadi: morfologik shakl yasovchi konstruktemalar (qisqacha morfologik konstruktemalar); sintaktik shakl yasovchi konstruktemalar (qisqacha sintaktik konstruktemalar).

Yuqoridagilardan kelib shiqib, lisoniy va nutqiy birliklarning obyektiv haqiqatga mos yoki mavjud holatga mutanosib miqdorini aniq belgilash bugungi

kunda ham o'zbek tilshunosligining eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib turibdi. Ushbu maqolada ana shu muammo ko'tarib chiqilgan va baholi qudrat uni ijobiy hal qilish maqsad qilib qo'yilgan. Biz bunda lison va nutq tilning ikki mavjudlik holati, yashash formasi ekanligidan, shu nuqtayi nazarni to'g'ri deb bilgan holda ish tutdik. Boshqacha aytganda, biz ham tilga fanimizda ilk asoslari V. Fon Gumboldtga borib taqaladigan, B.de Kurteneda jiddiy ilmiy asosda talqin qilingan, F de Sossyurda esa metodologik asosda aniq va izchil, to'laqonli ta'limot darajasiga ko'tarilgan, o'zbek tilshunosligiga o'tgan asrning 50-yillari oxiri 60-yillarning boshlaridan kirib kelib, 80-yillardan boshlab esa kun tartibidan mustahkam o'rin olgan, 90-yillarda keng yoyilib, 2000-yillarda apogeyiga ko'tarilgan va 2010-yillardan o'z yeakchilik o'rnini antropotsentrik tilshunoslikka bo'shatib berishga majbur bo'lgan struktur tilshunoslik ta'limotining tayanch g'oyasi – nazariy asoslari substansialchilar va semantik-funksionalchilar hamda prof. Sh.Rahmatullayevga tegishli tilning lison va nutq holatini farqlab fikr yuritdik va ularni til birliklari nomi ostida umumlashtirib berishni ma'qul yo'l deb bildik.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bizning til xotiramizda doim tayyor holda saqlanadigan, voqelanishga shay turgan, ehtiyoj tug'ilishi bilan fikrni shakllantirishga jalb etiladigan lisoniy birliklar va ularning o'zaro bog'lanib birikkan, aloqalangan yoki grammatik-intonatsion-uslubiy-pragmatik tavsif olgan holda namoyon bo'lishi natijasida hosil bo'ladigan til birliklari 13ta bo'lib, ularning 6 tasi lisoniy, 7 tasi nutqiy birlikdir. Bizningcha, lison va nutqqa oidligi, shuningdek, kelib chiqishi, tadrijiy taraqqiyoti va hosil bo'lishiga ko'ra ularni quyidagicha tartiblashtirib ifodalash mumkin: **Lisoniy birliklar:** 1. Fonema. 2. So'z (so'zning ma'no turlari: 2.1) mimema (taqlidiy so'z); 2.2) emotema (undov so'z); 2.3) leksema (lug'aviy-atash ma'noli so'z; 2.4) leksogrammema (lug'aviy-atash ma'noli birliklar o'rnida qo'llanib, ularga ishora qiluvchi umumiy (grammatik) ma'noli so'z; 2.5) grammema (sof grammatik ma'no ifodalashga ixtisoslashgan ko'makchi va bog'lovchi; 2.6) subyektema (subyektiv ma'no-munosabat ifodalovchi modal so'z, yuklama). 3. Morfema (so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar). 4. Konstruktema (so'zshakl, birikma, gap, qo'shma gap qoliplari). 5. Frazema. 6. Tekstema. Bulardan fonema, so'z (so'zning ma'no turlari: mimema (taqlidiy so'z), emotema (undov so'z), leksema (lug'aviy-atash ma'noli so'z, leksogrammema (lug'aviy-atash ma'noli birliklar o'rnida qo'llanib, ularga ishora qiluvchi umumiy (grammatik) ma'noli so'z, grammema (sof grammatik ma'no ifodalashga ixtisoslashgan ko'makchi va bog'lovchi, subyektema (subyektiv ma'no-munosabat ifodalovchi modal so'z, yuklama). morfema (yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar), tekstema birlamchi lisoniy birliklar. Konstruktema ikkilamchi lisoniy birliklar.

Nutqiy birliklar: 1. Tovush. 2. So'zshakl. 3. So'z birikmasi (birikma). 4. Gap (sodda gap). 5. Ibora. 6. Qo'shma gap (gap birikmasi). 7. Matn. Bulardan fonema fonemika, tovush fonetikada, leksema leksemikada, mimema, emotema, leksogrammema, grammema, subyektema morfologiyada (so'z turkumlari doirasida), konstruktema, so'zshakl, so'z birikmasi, gap (sodda gap), qo'shma gap sintaksisda, frazema frazemikada, tekstema, matn matnshunoslikda o'rganiladi. Keltirilgan birliklarning mustaqil ravishda lingvistik sath hosil qilish imkoniyati har

xil: ba'zilar sath hosil qila olsa, ba'zilar yo'q. Ayrımları yondoshları bilan birga bitta sathni hosil qiladi.

Adabiyotlar

1. Abuzalova M., Yo'ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. – T.: Universitet, 2005.
2. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
3. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. – T., 2002.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. – T., 2006.
5. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T., 2009.
6. Xayrullayev M. Til birliklari va nutq birliklarining pog'onali munosabati. DDA.T., 2010.
7. Xayrullayev M. Til birliklarining pog'onali munosabati. T., 2008.
8. Hojiyev A. Til qurilishining asosiy birliklari yuzasidan mulohazalar ("lug'aviy" va "grammatik" morfema haqida) // O'TA. 2004 y.3-son.

POSTSTRUCTURALIST AND COGNITIVE APPROACHES TO THE TRANSFORMATION OF LANGUAGE IDENTITY

Banovsha Mammadova Guloghlan,
Doctor of Philology, Associate Professor
Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan)
<https://orcid.org/0000-0002-2578-1363>
benovshem.m@gmail.com

Abstract: This research investigates the development of the concept of language identity from the second half of the 20th century in the context of structuralism and poststructuralism, and its subsequent enrichment through cognitive and psycholinguistic aspects. The approaches of non-linguist thinkers like Z. Freud and J. Lacan, as well as the idea of the "death of the author," are emphasized as central to the reevaluation of linguistic personality. The influence of the language-thought relationship and the concept of performativity on language identity is analyzed systematically.

Keywords: language identity, structuralism, poststructuralism, cognitive linguistics, psycholinguistics, death of the author

The enrichment of language identity theory through the ideas of non-linguist scholars like Z. Freud and J. Lacan logically directs our research toward evaluating the influence of structuralism and poststructuralism, as well as modernism and postmodernism, on the contemporary concept of linguistic personality. The dominance of the "death of the author" idea in the humanities, as well as the rise of postmodern tolerance and multiculturalism to the level of a global societal format, necessitate tracing the development of the language identity concept within these philosophical currents.

It is now well-known that structuralism's neglect of the worldview, desires, intentions, and interests of the real person behind the text inevitably led L. Weisgerber—the very founder of the language identity idea—away from this theoretical framework toward a different analytical perspective. Following the principle of action and reaction, Weisgerber and his followers, in their search for linguistic personality within texts, often overlooked the structural aspects of language. This shift has resulted in an analytical swing from one pole to another. As L.S. Yermolayeva notes, Weisgerber's elevation of the language-thought connection as a decisive factor significantly reduced the role of other analytical components. This reaction against the structuralist approach gives us a preliminary insight into the role of structuralism and poststructuralism (as a platform of theoretical analysis) in the formation of the language identity concept.

It is appropriate to categorize the research on language identity theory from the second half of the 20th century for systematic evaluation. Although this period significantly contributed to the development of language identity theory, it is characterized by ideological complexity and intense idea generation, making unified analysis difficult. The approach of A.V. Sakharova, who assessed the search for paradigms in language identity studies, is noteworthy. She emphasizes the diversity of theoretical platforms in the field and proposes grouping the research into two directions:

1. Studies targeting transcendental, supra-individual forms of existence, and
2. Analytical concepts based on linguistic performativity and the recognition of human presence in language.

In our view, it is more appropriate to classify research from the second half of the 20th century to the present into two general categories:

1. Research platforms emerging after the crisis of structuralism and their impact on the formation of the language identity idea,
2. The role of cognitive linguistics and psycholinguistics in shaping the modern format of the language identity theory.

As our study focuses on the mechanisms of representing linguistic personality in literary language, it is essential to examine the impact of poststructuralism on the concept of language identity, particularly the role of the “death of the author” concept in identifying linguistic personality.

Conclusion: The study demonstrates that poststructuralism, especially the idea of the “death of the author,” necessitates analyzing language identity not only on a structural level but also on contextual and psychological levels. The notion of the author's disappearance from the text actually opens a path toward a renewed understanding of individual linguistic personality traces within language. Thus, the concept of language identity in the modern era shifts from structural analysis to the multidimensional representation of personality.

References

1. Yermolayeva, L.S. Neohumboldtianism. – Moscow: Direct Media Publishing, Linguistic Encyclopedic Dictionary. – 2004. – pp. 305–312. URL: <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/neogumboldtianstvo/392>

2. Yermolayeva, L.S. The Neohumboldtian School in Contemporary Bourgeois Linguistics. Problems of General and Specific Linguistics. Moscow: Publishing House of the Higher Party School and Academy of Social Sciences under the CPSU Central Committee, 1960. pp. 47–86

3. Sakharova, A.V. Linguistic Personality in the Space of Communicative Reality: In Search of a Research Paradigm: // Scientific Notes of Orel State University, Orel: OrelSU, – 2014. № 4, – pp. 95–98. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-lichnost-v-prostranstve-kommunikativnoy-realnosti-v-poiskah-paradigmy-issledovaniya>

4. Weisgerber, J.L. Native Language and the Formation of Spirit. Trans. from German, intro. art. and commentary by O.A. Radchenko. 2nd ed., revised and expanded. – Moscow: Editorial URSS, – 2004. – 232 p.

NOMUTANOSIBLIKNING DIAXRON VA SINXRON TAHLILI

*Uralov Azamat Begnarovich,
Sirdaryo viloyati pedagogik mahorat markazi professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz adabiyotlarimizda sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko‘rinishlari qiyoslanib tahlil qilingan. Nomutanosiblikning ko‘rinishlari, yuzaga chiqishi tadqiq etilgan. Allomorflarda, kesimlik, egalik, kelishik shakllarida nomutanosiblikning qanday yuzaga chiqishi ilmiy isbotlab berilgan. Maqolaning yozilishida A.Navoiy asarlari tanlab olinib tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: sinxroniya, diaxroniya, allomorf, kesimlik, egalik, kelishik shakllari, sintagma, nomutanosiblik, fe‘l.

Abstract. This article compares and analyzes the diachronic and synchronous manifestations of asymmetry in syntagmas in our classical literature. The manifestations and manifestations of asymmetry are studied. It is scientifically proven how asymmetry occurs in allomorphs, inflectional, possessive, and conjunctive forms. In writing the article, the works of A. Navoi were selected and analyzed.

Keywords: synchrony, diachrony, allomorph, inflectional, possessive, conjunctive forms, syntagma, asymmetry, verb.

Morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko‘rinishlarini tadqiq qilish sintagmani semiotikaga, paradigmaga bog‘lab o‘rganishni talab etadi. Har qanday sintagmadagi morfologik shakl(lar) ma‘lum paradigmaga asoslangan bo‘lib, semiotik jihatdan mutanosib yoki nomutanosib bo‘lishi mumkin. Shu sababli paradigmada mavjud bo‘lgan birliklar semiotikaga bog‘liq holda o‘rganiladi. Sintagma ko‘rinishidagi mutanosiblik nutq zanjirida ifoda va mazmun tengma-teng tarzda belgilanishini taqozo etadi, ya‘ni ifodalanuvchi mazmun va shakllar miqdori mos keladi. Bu holat ayni damdagi sinxroniyaning

mahsulidir. Ammo diaxroniya sintagmadagi har bir shaklni sinchiklab, qiyoslab o'rganishni taqozo etadi. Bunda ifoda birliklarining mazmun birliklariga nisbatan miqdori teng kelmay qolib, turli nomutanosibliklarning yuzaga kelishi holatlari kuzatiladi.

Masalaning yana bir tomoni mumtoz asarlarda morfem birliklarning tadrijiy taraqqiyoti, ularda ro'y bergan o'zgarishlar xususiga qaratiladi. Bunda Alisher Navoiy asarlari tilida morfem birliklarning diaxroniyasi – tadrijiy taraqqiyoti va o'zgarishlarini “Mahbub ul-qulub”, “Munshaot”, “Vaqfiya” asarlari misolida ko'rib chiqamiz. Navoiyning asarlari bugungi kunga qadar badiiy va ilmiy manba sifatida sevib o'qiladi, chuqur tahlil etiladi, chog'ishtiriladi, milliy tilimizning asoslaridan biri sifatida talqin etiladi. Navoiy asarlari tilining bugungi kundagi tadrijiy taraqqiyoti keng ko'lamda o'rganilmoqda. Tahlil uchun tanlab olingan “Mukammal asarlar to'plami”[1] (20 jildlik, 14 jild)dan ayrim misollarni ko'rib chiqamiz va bugungi kundagi morfologik shakllar bilan solishtiramiz. Natijada morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko'rinishlari oydinlashadi.

Asardagi mustaqil so'zlar va ularga qo'shilayotgan morfologik shakllar bugungi kunda to'liq amalda yo'q, chunki ularning ayrimlari iste'moldan chiqib ketgan yoki o'zgarishlarga uchragan. Lekin shuni alohida ta'kidlash mumkinki, ko'plab morfologik shakllarda tarixiy taraqqiyot tufayli o'zgarishlar sodir bo'lgan. Asos morfemalarning esa ayrimlari turli o'zgarishlarga uchragan.

Sintagmada tovush almashishi hodisasi tufayli “arig'i”, “zarnigorlig'idin” kabi so'zlarning morfemalari tarkibidagi “q” va “k” tovushlari “g” tovushiga almashgan bo'lsa, “ko'ngil” so'zining “ko'nglumni” (191-bet), “ko'nglungga” (49-bet), “nutqung”(160-bet) variantida tovush tushishi hodisasi bilan bir qatorda egalik qo'shimchasining -um, -ung shakllarini keng ishlatilganini kuzatamiz. Sintagmada diaxron jihatdan ifodalanayotgan ko'ngil+um, ko'ngil+ung+ga kabi so'zlarning tarkibidagi egalik shakllari -um, -ung shaklida ifodalangan. Bu jarayon taraqqiyot natijasi sababli emas, singarmonizmning mahsuli sifatida qaraladi. Chunki o'sha davrda hozirgi ko'rinishdagi morfologik shakllar ham parallel ishlatilgan. Davrlar nuqtayi nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, o'tmishdagi ko'plab allomorflarning hozirgi kunda ishlatilmasligiga guvoh bo'lamiz. Bu esa diaxron va sinxron shakllarning o'zaro nomutanosibligini ko'rsatadi. Til taraqqiyotining morfologik shakllarga ta'sir natijasi o'laroq “vaqufung” (49-bet) so'zida ham egalik shaklining allomorfini ko'rish mumkin. Shu bilan bir qatorda bugungi tilimizda mavjud bo'lgan egalik shakllarining ham parallel ishlatilganligiga guvoh bo'lamiz: “shuuring”, “namozi”, “ichiga”, “nidosi” (49-bet). Solishtiramiz: diaxron shakl: faquf-um, nutq-um, ko'ngil-um; faquf-ung, nutq-ung, ko'ngil-ung; faquf-u, nutq-u, ko'ngil-u. Sinxron shakl: vaqf-im, nutq-im, ko'ngil-im... Ko'rindiki, sintagmada o'rinishgan egalik shakli asos tarkibidagi lablangan unlining (“u”) talabi bilan o'zgarmoqda. Demak, sintagmalarda egalik shakllarining diaxron ko'rinishi o'sha davrga nisbatan ham, sinxron ko'rinishga nisbatan ham nomutanosibdir.

Kelishik shakllarining ham turli ko'rinishda (variantlarda) ifodalanishi mavjud bo'lib, bu jarayon sintagmada o'rinishishi tabiiy holatda bo'lgan. Kelishik shakllarining turli shakl (ko'rinish)larda ishlatilishi o'sha davr uchun odatiy hol

bo'lib, har bir shaklning o'z variantlari to'liq iste'molda bo'lganligi kuzatiladi. Bu holat o'sha davrning kelishik shakllarida nomutanosibliklar mavjud bo'lganligini ko'rsatsa, hozirgi shakllarga nisbatan ham nomutanosib bo'lib qolganligini ko'rishimiz mumkin.

Chiqish kelishigi *-dan* shakli eski o'zbek adabiy tilida *-din* shakli bilan ifodalangan. "Munshaot" asarining 191-betida "*atrofdin*", "*alardin*", "*ishidin*", "*bundin*", "*yodidin*", "*qatoridin*", 193-betida "*duodin*", "*zulmatidin*", "*mazmunidin*", "*falakdin*" kabi so'zlarda va "Mahbub ul-qulub" asarida esa "*xayolidin*" (48-bet), "*shiddatidin*", "*nidosidin*", "*huridin*", "*uyotdin*" (49-bet) kabi so'zlar tarkibida chiqish kelishigi shakli *-din* variantida ishlatiladi. Asarning boshqa qismlarida ham *-dan* shaklini uchratish qiyin. Bundan aniq bo'ladiki, eski turkiy tilimizda chiqish kelishigi shakli *-din* variantida mavjud bo'lgan va tarixiy taraqqiyot natijasida bugungi holatga kelib qolgan. *Zulmat+i+din*, *mazmun+i+din* shaklidagi diaxron varianti *zulmat+i+dan*, *mazmun+i+dan* shaklidagi sinxron variantidan biroz farq qilib, chiqish kelishigi shaklining bu holati sintagmada emas, ikki shakl o'rtasidagi nomutanosiblikni yuzaga keltiradi.

Diaxron jihatdan tushum kelishigi asosan ikki variantda ishlatgan. Bugungi kunda she'riyat talabi bilan qisqargan *-n* shakli hamda adabiy tildagi invariant shakli *-ni* teng qo'llanilgan: "takallumin" (57-bet), "tutmog'onni" (87-bet). Diaxron jihatdan adabiy normada bo'lgan har ikki shakl o'sha davr uchun ham, bugungi kun uchun ham mutanosib emas. Morfologik sintagmada *takallum+i+n – tut+ma+g'on+ni* kabi so'zshakl tarkibida tushum kelishigiga nisbatan nomutanosiblikni kuzatsak, sifat-doshning *-g'on* shakli sintagmatik nomutanosiblikni ko'rsatmoqda. Demak, shakllar sintagmada o'ziga xos simmetriya holatida bo'lmay, tilning o'z talabiga ko'ra turli davrlarda yoki so'z tarkibida nomutanosib bo'lib qoladi. Boshqacha qilib aytganda, *-ni* (*-n*) tushum kelishigi shakli nomutanosiblikni ham diaxron, ham sinxron ko'rinishlariga misol bo'la oladi.

Kelishiklar borasidagi tahlillar jo'nalish kelishigining ishlatilishida to'rt variantlilik, ya'ni to'rtta allomorf ko'rinishida mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Bular: *-g'a* (190-betda qaysig'a, holig'a; 191-betda devoniylarg'a, bandag'a; 192-betda o'tig'a, jarohatig'a; 193-betda qotillarig'a, tang'a, jong'a; 48-betda yo'lg'a, ishqig'a, husnig'a), *-ka* (49-betda sulukka), *-qa* (87-betda valene'matqa; 160-betda tufroqqa), *-ga* (49-betda ko'ngliga, o'ziga, ishiga) shakllari bilan ifodalangan. Misollardan ko'rinadiki, bunday morfologik shakllarning 4 variantlilikgi til tarixida to'liq amal qilib, bugungi kundagi (1995-yildan boshlab) 3 variantlilikka kelib qolgan. Ya'ni sintagmalar tarkibida kelayotgan shakllarning ifoda birliklarining mazmun birliklariga nisbatan miqdori nisbatan kamaygan.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, allomorflarning ayrimlari juda faol bo'lsa, ayrimlari nafaol bo'lgan. Ammo jo'nalish kelishigining barcha shakllari invariant maqomida bo'lgan. Allomorflar orasida eng faoli *-g'a* shakli hisoblangan. *-g'a* shaklining Navoiy asarlarida juda ko'p uchrashi hozirga adabiy tildagi *-ga* morfologik shaklining ko'p qo'llanishi kabi; o'z navbatida bir vaqtlar faol bo'lgan bu shakl endilikda nafaol shaklga aylangan va eski o'zbek adabiy tilida nafaol bo'lgan *-ga* affiksi esa bugun o'ta faol affiksga aylangan. Tarixiy taraqqiyot shuni

ko'rsatmoqdaki, faollik darajasiga ko'ra eski o'zbek tilidagi -g'a shakli bugungi -ga shakliga o'z o'rnini bo'shatib bergan. Bu esa morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko'rinishlarini isbotlab beradi.

Xuddi yuqoridagi jarayon qaratqich kelishigi shaklida ham mavjud. Til tarixida, jumladan, eski o'zbek adabiy tilida qaratqich shaklining -ing va -ning shaklidagi ko'rinishlarini kuzatamiz: *tabiating komi*(49-bet), *tilning ofati* kabi.

Umuman olganda, morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko'rinishlari mavjud bo'lib, bu jarayonlar qaratqich kelishigi shakllarining ikkita, tushum kelishigi shakllarining ikkita, jo'nalish kelishigi shakllarining to'rtta, chiqish kelishigi shakllarining ikkita variantliligi sababli yuzaga keladi.

Ismlardagi kesimlik shakllari (bog'lamalar yoki shaxs-son)ni eski o'zbek adabiy tilida -men, -sen, -dur, -tur (bugungi kundagi -man, -san, -dir shakllari kuzatilmaydi) shakllarida ishlatilishi mavjud. Bu holat *"ishtur"* (189-bet), *"bordur"*, *"ekandur"*, *"vojibdur"*, *"zabtidur"* (190-bet), *"bermakdur"* (192-bet), *"xushvaqtdurlar"* (193-bet), *"nidosidur"*, *"kechmakdur"* (49-bet), *"ulfatdur"* (50-bet), *"qilgaysen"*, *"degaysen"* (136-bet), *"yururmen"* (194-bet) kabi so'zshakllarda ko'rinadi. Misollardan anglashiladiki, kishilik olmoshlarining morfemaga tortilish jarayonida hali o'z shaklini yo'qotmaganligini kuzatamiz: -men, -sen. *Ish-tur, ulfat-dur, kech-mak-dur, de-gay-sen, yur-ur-men* kabi morfologik sintagmalarda -tur, -dur singari kesimlik shakllari o'zaro nomutanosiblikning diaxron ko'rinishini ifodalayotgan bo'lsa, -sen, -men kabi shaxs-son shakllari bugungi kundagi shakllariga nisbatan sinxron ko'rinishini ifoda etmoqda. Demak, kesimlik va shaxs-son shakllari morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko'rinishlarini ifodalaydi. Morfologik shakllarda ifoda birliklarining mazmun birliklariga nisbatan miqdori turlichadir. Masalaning ikkinchi tomoni esa, har bir shaklning diaxron va sinxron ko'rinishdan -tur – -dir, -dur – -dir, -sen – -san, -men – -man holatidagi (ko'rinishidagi) nomutanosiblikni ham kuzatishimiz mumkin. Bu holat morfologik shakllarning bugungi kundagi fonetik o'zgarishlari sababli yuzaga chiqmoqda.

Edi to'liqsiz fe'lining diaxron ko'rinishi *bo'lmoq* mazmunini ifodalovchi *erdi* shaklida qo'llanilgan vaqtdan boshlab, uning tarkibida o'zgarishlar kuzatiladi. *Edi* shakli *ermoq* fe'lining qisqarishidan hosil bo'lgan bo'lib, asli asos "er" so'zidir. Vaqtlar o'tishi bilan "r"ning fuzyiyaga uchrashi orqali asos tarkibi e holiga kelib qolgan. Chunki bu shakl Navoiy davrida *"ermishkim"*, *"erdi"*, *"erdikim"* (48-bet), *"ermish"* (57-bet), *"erdingiz"* (193-bet) kabi ko'rinishlarda qo'llanilib, taraqqiyotning keyingi davrida sintagma tarkibida o'zgarish sodir bo'lgan. Demak, aslida bu so'z *"erdi"* shaklida bo'lgan. Tarixiy taraqqiyot natijasida "r" tovushi tushib qolib, so'z yanada qisqarishga uchragan. "Edi"ning bugungi kunda ham fuzyialanishi kuzatiladi va u -di shaklidagi morfologik shaklga aylanib bormoqda. *Edi* va -di shakllari ma'no ifodalash nuqtayi nazardan deyarli bir xil ko'rinishga kelib qolgan bo'lsa-da, *edi* uzoq o'tmishni, -di yaqin o'tmishni ifodalaydi. *Ermishkim* sintagmasi tarkibidagi (er-mish-kim) -mish o'tgan zamon sifatdoshi hozirgi davr -gan shakli mavqeyida, -kim yuklamasi esa -ki tarzida nomutanosiblikni yuzaga chiqarmoqda. Shakllanish nuqtayi nazardan -mish harakat nomi shakli mazmunan

sifatdosh shakli bo'lib olishi morfoflogik sintagmada nomutanosiblikning diaxron ko'rinishiga misol bo'ladi. *-kim* yuklamasi tarkibidagi "m"ning fuiziyalanishidan *-ki* shakliga kelib qolishi nomutanosiblikning sinxron ko'rinishini ifodalaydi.

Fe'llar borasida so'z ketganda (A.Hojiyev ham ta'kidlagan) eski o'zbek adabiy tilidagi ko'pgina so'zlar bugungi ko'rinishidan farq qiladi. Bu holatlar fe'lning zamon, nisbat, sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllarida ham kuzatiladi. Navoiy asarlarida buni yaqqol ko'rish mumkin. Eski o'zbek adabiy tilida "*bo'lgay*" so'zi tarixiy taraqqiyot natijasida "*bo'ladi*" shakliga kelib qolgan. *Bo'l-g'ay* sintagmasidagi *-g'ay* (-ay, -y) istak mayli shakli taraqqiyot natijasida "g"ning fuiziyaga uchrashi sababli nomutanosiblikning daxron ko'rinishi hosil bo'ladi. Shuningdek, *-di* zamon shaklini *-ti* varianti qo'llanilgan so'zlar ham juda ko'p uchraydi: "*tushti*", "*yetti*" (49-bet). *-di* va *-ti* shakllari eski o'zbek adabiy tilida ham to'liq amalda bo'lib, morfologik sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron ko'rinishini ifodalaydi. *-ti* shakli bugungi kunda III shaxsda hozirgi zamon shaklini ifodalayotgan *-yapti* affiksining ikkinchi qismidagina saqlanib qolgan. Kelasi zamon qo'shimchasi "*-adi*" shakli esa Navoiy davrida "*-gay*" shaklida qo'llanilgan: "*yetkurgaylar*" (259-bet).

Eski o'zbek adabiy tilida *-(i)b* ravishdosh shaklining "*-ub*" ko'rinishi faol ishlatilgan. Bu holat bugungi kunda singarmonizm hodisasidan yiroqlashib asosiy so'zlarga *-ib* shaklida qo'llaniladi. Aslida esa, Navoiy "*oshub*" (49-bet), "*kelturub*" (191-bet), "*yetkurub*" (193-bet) shaklida qo'llagan. *-gan* shaklini esa *-g'on*, *-qon* (ba'zi hollarda *-ur*) shakllarida ishlatilganligini ko'ramiz. Tarixiy taraqqiyot morfologik shakllar tarkibidagi "g" va "q" tovushlarini "g" shakliga, "o" tovushini "a" shakliga o'tib ketganligini ko'rsatmoqda. Morfologik shakllar tarkibini asosiy qismi o'zgarib ketgan bo'lsa-da, mohiyatidan yiroqlashmagan. Bu shakllar "*qochqon*" (49-bet), "*qilg'on*" (191-bet), "*ozg'onlar*", "*bo'lg'on*" (259-bet), "*o'qur kishi*" (190-bet) holatda keltirilgan bo'lib, bugungi kunda *qochgan*, *qilgan*, *ozgan*, *bo'lgan*, *o'qigan* shakllarida ishlatiladi. Harakat nomi shaklining *-ur* (190-betda "*o'qurda*"), *-mak* (49-betda "*kechmakdur*"), *-moq* (50-betda "*turmoq*") ko'rinishlari amalda bo'lgan. Bugun esa *-ish* va *-moq* variantlari saqlanib qolgan. *-mak* holati esa batamom *-moq* holatiga, *-ur* shakli esa *-ish* shakliga o'tib ketgan. Nomutanosiblikning bir ko'rinishi sifatida fe'l shakllari orasida shakldoshlik hodisasi Navoiy davrida ham bo'lgan, keyinchalik bu morfemalar o'z mustaqilligiga erishib, ko'rinish jihatidan o'zgargan. "*O'qurda*" (o'qishda) – "*o'qur kishi*" (o'qigan kishi). Misollarda ko'rinib turibdiki, *-ur* fe'l shakllari ichida shakldosh qo'shimcha hisoblangan. Bu holatdan anglashiladiki, so'z tarkibidagi morfem birliklar diaxron va sinxron nuqtayi nazardan qaralganda turli o'zgarishlarga uchragan va nomutanosibliklarni yuzaga keltirgan.

Fe'l nisbatlarida ham shakllar bugungidan ko'p ekanligi ma'lum bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *-in*, *-il* (ko'rindi, ko'rildi) shaklidagi fe'l nisbatlari mavjud. Navoiy asarlari tilida bu shakllarning turli allomorflari qo'llangan. Bundan shuni aniqlash mumkinki, eski o'zbek adabiy tilida fe'l nisbat shakllarining turi ko'p bo'lgan. Masalan, hozirgi *-in* shakli o'rnida *-un* (192-betda "*ko'rundi*"), *-il* (189-, 190-, 191-, 259-betlarda "*qililsa*"), *-ul* (191-betda "*bo'lulmasa*") shakllari qo'llangan.

Bu shakllarga teng morfemalar bugungi tilimizda bitta shakl bilan ifodalanishga kelib qolgan. Hozirgi *-il* shakli esa *-ul* (191-betda “ko‘rulsal”) shaklida ham ishlatilgan. Orttirma nisbat shakllarida ham o‘ziga xoslik kasb etadi: hozirgi *-ir* shakli *-ur* (191-betda “kelturub”) shaklida, *-giz* shakli *-gur* (67-betda “ko‘rguzsa”) shaklida, *-kaz* shakli *-kur* (259-betda “yetkurgaylar”) shaklida, *-ar* shakli *-or* (259-betda “chiqordilar”, 136-betda “chiqormoqliq”) shaklida keng qo‘llanilgan. Bu holatlar eski o‘zbek adabiy tilida morfologik shakllar rang-barangligini ko‘rsatadi. Shuningdek, morfologik sintagmalardan anglashiladiki, nomutanosiblikning diaxron ko‘rinishi nisbat shakllarida ham uchraydi. Fe‘lning *-in*, *-un*; *-il*, *ul*; *ir*, *ur*; *giz*, *-gur*; *kaz*, *kur*; *ar*, *or* kabi nisbat shakllari morfologik sintagmalarda shakl va mazmunga nisbatan nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko‘rinishlarini ifodalaydi. Chunki bunday turli variantlilik shakllarning ortishi orqali ifodalanayotgan bo‘lsa-da, bir mazmunga xizmat qilmoqda.

Tadqiqotda (eski o‘zbek adabiy tilidan hozirgi o‘zbek adabiy tiligacha besh asr vaqt o‘tganligi bois) so‘zshakl – sintagmaning o‘zgarishlari ham kuzatiladi. Birinchi holatda tovushlarning o‘zgarishini kuzatish mumkin: “*bila*” (191-bet) *bilan* holatiga kelgan, “*qilinur*” (190-bet) *qilinadi* holatiga, “*ko‘ngul*” (192-193-betlar) so‘zi *ko‘ngil* holatiga, “*qo‘yub*” so‘zi *qo‘yib* holatiga, “*yetkursalar*” (191-bet) *yetkazsalar* holatiga kelib qolgan. Shu bilan birgalikda “*ortuq*” (ortiq), “*topshurulsal*” (topshirilsa), “*yetkurdi*” (yetkazdi), “*yetkurib*” (yetkazib), “*o‘tkarib*” (o‘tkazib) kabi so‘zlarda ham turli tovush o‘zgarishlari bo‘lgan. “*yafrog‘lari*”, “*yovushti*” (49-bet) so‘zlari tarkibida ikkitadan tovush o‘zgarishlarini sezish mumkin. Bunda asosan “p” tovushi “f” bilan ifodalanayotganligini kuzatamiz. “*sovug‘*” (49-bet) (sovuq), “*orig‘ay*” (50-bet) (arigay). “*O‘qusa*”, “*uzottilar*”, “*yig‘och*” (57-bet) so‘zlari tarkibi ham bugun o‘zgargan. Demak, sintagma tarkibidagi *-ur* shakli *-adi*; *-ub* shakli *-ib*; *-kur* shakli *-kaz*; *-kar* shakli *-kaz*; *-ti* shakli *-di*; *-g‘ay* shakli *-gay* tarzida (bugungi kunda) ifodalanib nomutanosiblikning diaxron va sinxron ko‘rinishlarini yuzaga chiqarmoqda.

Morfologik sintagmalar tarkibida ortiqchalik (murakkablashuv) kuzatiladi: “*-kim*” shakli bilan ortiqchalik hosil qilayotgan so‘zlarga to‘xtalib, u so‘zlar tarkibidagi bu birlik hozirda batamom yo‘q bo‘lib ketganligini ko‘rdik: “*bu mahaldakim*”, “*qilsakim*” (190-bet) “*bitilsakim*”, “*ulkim*”, “*bo‘lsakim*”, “*qililsakim*”, “*har qaysi ishkim*” (191-bet). Buni shunday izohlash mumkinki, ikki davr o‘rtasida nomutanosiblik kuzatiladi.

Morfologik sintagmalarning qisqarishi yoki asosning o‘zi o‘zgarishini kuzatish mumkin: so‘z tarkibi qanchalik murakkablashmasin, tabiiy ravishda soddalanishga (qisqarishga) intilaveradi. “*Aytur erdi*”, “*tutub erdi*” (49-bet) kabi so‘zlar tarkibidagi analitik shakllar bugun “*aytardi*”, “*tutardi*” so‘zlar tarkibidagi morfologik shakllarga kelib qolgan. Ikki so‘zning qo‘shilishi va ular orasidagi birikuvning natijasida ikki so‘z tarkibida ham o‘zgarish sodir bo‘lib, bir so‘zshakl holatiga kelib qoladi. Bugun bu so‘zni biz tub so‘z deb ataymiz. Navoiy davrida esa bu ikki so‘z – yetakchi-ko‘makchi tarzida ifodalangan. “*Edikim*” (48-bet) so‘zining qisqarishi tufayli oxiridagi “m”ning tushib qolishi *ediki* holatiga asos bo‘ldi. “*Sirrin*” (57-bet) tarkibidagi bitta “r”ni qisqarishi ham yuqoridagi holatni ko‘rsatadi. “*andoq*” (59-bet)

soʻzi esa “ozroq” shakliga kelib qolgan.

Demak, tarixiy taraqqiyot natijasida roʻy bergan tildagi baʼzi oʻzgarishlarni Navoiy asarlarida kengroq kuzatish mumkin (Aslini olganda, bu tadqiqot juda katta ish boʻlganligi sabab biz uning mavzuga aloqador elementlariga toʻxtaldik, xolos). Til tarixida qoʻllanilgan morfemalar bugungi tilshunosligimizda turli oʻzgarishlarga uchragan. Bu oʻzgarishlar sintagmalarda nomutanosiblikning diaxron va sinxron koʻrinishlari mavjudligini koʻrsatishga, izohlashga, solishtirib koʻrishga, farqlashga asos boʻladi.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14 жилд. – Тошкент, 1998.
2. Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода / Академику В.А.Гордлевскому к его 75-летию. –М., 1953.
3. Усмонов С. Сўзнинг морфематик ва функционал анализи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. 1-сон,
4. Ўзбек тили грамматикаси, II жилдлик, I жилд. –Тошкент, 1975.
5. Оралбаева Н. Аналитические формы глагола в современном казахском языке. Автореф. дисс... д-ра. филол. наук. – Алма-ата, 1971.
6. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. –М., 1977.

AYRIM LEKSEMALARNING ETIMOLOGIYASI XUSUSIDA

Yodgorov Hamid Ergashevich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
e-mail: hamid.yodgorov@mail.ru
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Har bir xalqning asriy tajribalarini oʻzida mujassam qilgan ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, uni ilmiy tahlil qilish, keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Hozirgi, yaʼni ilmiy – texnik taraqqiyot davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga jadal surʼatlar bilan kirib borayotgan XXI asrda adabiy tilning xalq tiliga, dialektlarga taʼsiri katta boʻladi.

Bu, oʻz navbatida, xalq tilida mavjud boʻlgan baʼzi vositalarning unutilib ketishiga, ularning asta – sekin yoʻqola borishiga sababchi boʻladi. Shunday leksik qatlamlardan biri, shubhasiz, oʻzbek tilidagi qarindoshlik terminlaridir.

Mazkur maqolada **qalliq** va **boʻydoq** leksemalarining etimologiyasi hamda ularning jinsni ifodalashdagi oʻrni ilmiy yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: etimon, etimologiya, leksema, leksika, qalliq, boʻydoq, termin, terminologiya, rekonstruksiya, maʼno torayishi, gender kabi.

Abstract. Preserving the linguistic wealth of the native language, which embodies the centuries-old experiences of each people, its scientific analysis, and transmission to future generations is one of the important tasks facing modern science.

In the current era of scientific and technical development, in the 21st century, when information technologies are rapidly entering all spheres of life, the literary language has a great influence on the vernacular and dialects.

This, in turn, leads to the oblivion of some means that existed in the vernacular, and their gradual disappearance. One of such lexical layers is undoubtedly the kinship terms in the Uzbek language.

This article scientifically explains the etymology of the lexemes *kalliq* and *bydaq* and their role in expressing gender.

Keywords: etymology, etymology, lexeme, lexicon, *kalliq*, *bydaq*, term, terminology, reconstruction, narrowing of meaning, gender, etc.

Har bir millat tili terminologiyasi o'z tarkibiga ijtimoiy jamiyatning barcha kasbiy faoliyat sohalariga oid maxsus leksikani jam etadi. Bu holat o'zbek tili terminologiyasida ham to'liq kuzatiladi. Terminologiyaning shakllanishi o'ziga xos qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Bunda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy holati, taraqqiyoti muhim sanaladi. Chunki har bir millatning turmush tarzi, o'tmishi, xususan, fani, madaniyati, ma'naviyati bir xilda bo'lmaganidek, unga uyg'un tarzda, til taraqqiyoti ham farqlanadi. Bir so'z bilan aytganda, terminologiya bu millatning o'tmishi va bugunini ko'rsatuvchi daliliy ashyolardan biridir.

Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lumki, o'zbek tili terminologiyasi tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu tarixiy haqiqatni birgina o'zbek tili qarindoshlik terminologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tili qarindoshlik terminlari oddiy terminlar yig'indisidan muayyan bir tizim darajasigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tganligini, shakllanish ibtidosida, birinchi galda, o'z qatlam birliklarining o'zni beqiyos ekanligini ko'rsatadi.

Terminlarning "aniqligi va qat'iylashishi shu millatning fani, maorifi, madaniyati darajasini ko'rsatadi. Atamalarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi atamalarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo'ladi. Umuman, ona tilida atamalarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Atamalarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi" (Abdurahmonov, Mamajonov, 84-85-b.). Demak, terminologiyaning tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir.

Bugun faxr bilan ayta olamizki, o'zbek tili dunyodagi eng taraqqiy etgan tillardan bittasi. Bugun bu tilda bir tushunchani, bir voqeani tinglovchiga bir necha shakllarda yetkazish imkoniyati mavjud.

Shunday bo'lsa-da, tildagi so'zlar **gender** (jins) nuqtayi nazardan farqlanmay qo'llanayotgan, boshqacha aytganda, so'zning ma'nosini tushunmasdan nutqqa olib kirish holatlari uchrab turibdi.

Buni **qalliq**, **bo'ydoq** leksemalari misolida ham ko'rish mumkin.

Hozirgi o'zbek tilida ham **kelin**, ham **kuyov** ma'nosida ishlatilayotgan "**qalliq**" so'zi etimologiyasi ham o'zbeklarning qadimgi urf-odatlar bilan bog'liq. Afsuski,

hozirgi o'zbek tilida "qalliq" so'zining ham kelin, ham kuyov ma'nosida ishlatilishi noto'g'ri. So'z etimologiyasiga nazar tashlasak, mazkur so'z yasama ekanligi va u o'zak **"qalin"** va qo'shimcha **"-liq"** dan yasalganligi oydinlashadi. Ya'ni **"qalliq"** so'zi etimologik jihatdan **"qalini to'langan"** degan ma'noni anglatadi. O'zbeklarning qadimgi urf-odatlariga ko'ra, kuyov tomon kelin tomonga ma'lum miqdorda pul-**"qalin"** to'lagan. **"Qalin"** jonli, jonsiz buyumlar asosida to'langan. Buni xalqimizning o'tmishi ham, buguni ham tasdiqlaydi. Ya'ni uzatiladigan qiz mahri, qalini uchun tuya berilgan. Buni quyidagi parcha misolida ko'ramiz:

-Otang menga berarmi, tuya bersam,

Topganimni oldinga uya bersam.

Shuning uchun unashtirilgan qiz **"qalinliq"** (qalin puli to'langan) so'zi bilan yuritilgan. So'z ma'no taraqqiyoti natijasida o'zak va affiks o'rtasidagi chegara yo'qolib, u yaxlit so'zga aylanib ketgan. Hozirda **qalliq** termini yasama so'z sifatida talqin qilinmaydi. Shu o'rinda ayrim misollarga murojaat etamiz: Jimjitlik **qaylig'ining** ko'ngliga tahluka soldi. Xayoli bir yoqlarga ketdi.

-Nimalarni o'ylayapti?

-O'zimizning oqshomlarni.

-Zubaydani-chi?

Qaylig'i kuyovning jon joyidan ushladi (T.Murod. "Oydinda yurgan odamlar").

O'zbek tilida **jins** tushunchasining ifodalanishi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Buni qadimgi turkiy, eski turkiy til materiallari misolida ko'rish mumkin. Nafaqat o'zbek tilida, balki dunyoning barcha tillarida jins tushunchasi lisoniy ifoda etiladi. Faqat ularning ifodalanish usullarida hamda ushbu usullarning u yoki bu tilda qay darajada aks etishida farqlanishlar mavjud, xolos.

Endi **bo'ydoq** leksemasi xususida fikr yuritamiz. O'zbek tilida erkak kishining yolg'izligini, uylanmaganligi holatini ifodalash uchun **bo'ydoq**, ayol kishining turmushga chiqmaganligi holatini ifodalash uchun esa **boshi ochiq, turmushga chiqmagan** kabi iboralarini qo'llash o'rinlidir. **Bo'ydoq** so'zining faqat erkak kishiga nisbatan qo'llanilishi xususida tilshunos I.Ismoilovning quyidagi mulohazasini keltirish o'rinlidir: "Turkiy tillarda erkak shaxsning xususiyatini, holatini bildirib ko'rsatib, ta'kidlovchi **yigit, chol** singari so'zlari mavjud" (Ismoilov, 1966, 42-43-b.).

Shu so'zlar qatorida **bo'ydoq** so'zi ham bor. Buning leksik ma'nosi ko'pchilik turkiy tillarda uylanmagan yoki xotinidan ajralgan erkak shaxsga nisbatan qo'llanuvchi so'z". Izohli lug'atlarda mazkur so'zga quyidagi ta'rif berilgan: "uylanmagan, xotin olmagan, so'qqabosh" (O'TIL, 2023, -b.). O'zbek tilida **bo'ydoq** so'zi tilda shakllangan an'anaga ko'ra, faqat erkak kishiga nisbatan qo'llanadi: *Uka, kelinni pastga olib tushing, ko'ngli behuzur bo'layotganga o'xshaydi. Bo'ydoq bo'lganim uchun bu gap qulog'imga ham g'alati, ham allaqanday xush yoqadigan bo'lib eshitildi* (S.Ahmad).

Ammo boshqa turkiy tillarda, xususan qirg'iz hamda boshqird tillarida **bo'ydoq** so'zi yolg'iz ayolga nisbatan ham ishtiladi. Buni o'sha tillarning izohli lug'atlari ham tasdiqlaydi. Boshqa turkiy tillarda mazkur so'zning ikkala jins vakiliga nisbatan qo'llanilishini **bo'ydoq** so'zining etimologik ma'nosi bilan izohlasa bo'ladi:

bo'ydoq so'zi ikkita, ya'ni **bo'y** va **toq** (yakka) so'zlaridan iborat bo'lib, **yolg'iz odam** degan ma'noni bildiradi.

Qirg'iz va boshqird tillarida esa bu so'zning dastlabki ma'nolari saqlanib qolgan. O'zbek tilida esa mana shu etimologik ma'nodan uzoqlashib, ma'no **torayish** hodisasi ro'y bergan. O'ttizga kirsada, uylanmayotgan Odina yigitga Ziyodulla tomonidan shunday deyiladi: **Bo'ydoq** yurishning ham chegarasi bor (T.Murod. "Oydinda yurgan odamlar").

Tildagi so'zlar jins nuqtayi nazaridan farqlanar ekan, ularni noto'g'ri qo'llashni ijobiy hol, deb bo'lmaydi. So'zni noo'rin yoki noto'g'ri qo'llash axborot oluvchini chalg'itadi, yanglish xulosalarga olib keladi. Shu bilan birga, muloqotga kiruvchilar o'rtasida salbiy oqibatlarning ro'y berishiga xizmat qiladi.

Tilshunos O.N.Trubachev etimologik tadqiqotlar olib borishda so'z ma'nosi asosiy e'tiborda bo'lishini va bu ma'nolar semantik jihatdan qayta rekonstruksiya qilinishi lozimligini ta'kidlaydi (Trubachev, 1984, 239-b.). Mazkur fikr tildagi har qanday birlikning ilk shakli hamda ilk ma'nosi bo'lgan etimonini aniqlash va ko'rsatish masalasiga oydinlik kiritadi. Etimologik tahlilning mazmunidan tildagi har qanday so'z yoki toponimni rekonstruksiya qilish tushuniladi.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan va bugun ham bu masala o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Shunday bo'lsa-da, amalga oshirilgan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib bo'lmaydi. Chunki terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilyapti, deb bo'lmaydi.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov O'., Mamajonov S. (2002). O'zbek tili va adabiyoti jurnali.
2. Ismoilov I. (1966). Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati, (2023).
4. Трубачев О.Н. (1984). Приемы семантической реконструкции. Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов.

XALQ MAQOLLARI LINGVOKULTURALOGIYANING O'RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

Axrоров Alisher Akbarovich,

Guliston davlat universiteti dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: axrorov891115@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqning milliy qadriyati, urf-odatlar, kundalik turmush tarzi, tarixi, madaniyati va ma'naviyatini o'zida namoyon etuvchi, sayqallanib, bugungi kunda og'zaki va yozma nutqida keng qo'llaniluvchi xalq maqollarida milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat, milliy mentalitet tushunchalarining qay tarzda ifoda etilganligi yoritib berilgan. Negaki, xalq maqollari mehnatkashlik, mehmondo'stlik, so'zamollik, andishalik, jasurlik, yaratuvchanlik,

vatanparvar – elparvarlik tushunchalarini o‘zida aks ettirib, foydalanuvchisi va yaratuvchisi bo‘lmish shu xalqning qadriyatlarini namoyon etadi. Shuning uchun ham bunday maqollarga lingvomadaniy jihatdan yondashuv dolzarb hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Lingvokulturalogiya, konsept, lingvokulterema, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma’naviyat, milliy mentalitet.

Abstract. This article explores how national consciousness, national culture, national spirituality, and national mentality are reflected in folk proverbs, which embody the nation's values, customs, daily lifestyle, history, culture, and spirituality. These proverbs, refined over time and widely used in both spoken and written language today, express concepts such as diligence, hospitality, eloquence, modesty, bravery, creativity, patriotism, and devotion to the people. Since folk proverbs reflect the values of the very people who create and use them, a linguocultural approach to their study is considered highly relevant.

Keywords: Linguoculturology, concept, linguocultureme, national consciousness, national culture, national spirituality, national mentality.

So‘nggi yillarda tilning madaniyat, ma’naviyat bilan bog‘liq holda tadqiqi masallasi yuzasidan bir qator tadqiqotlar yuzaga kelmoqda. Negaki til o‘zi yaratgan xalqning o‘zigagina xos bo‘lgan milliy tomonlari ko‘rsatuvchi, boshqa xalq tilidan farqli jihatlarini namoyon qiluvchi vosita hisoblanadi. Shu boisdan, har bir xalqning tili shu xalq madaniyatini, ma’naviyatini namoyon qiluvchi vosita sanaladi. Tilshunoslikda keyingi olib borilayotgan amaliy izlanishlar zahirida tilga milliy-madaniy vosita sifatida qarash keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Zero, tilning bu jihatlarini o‘rganish tilshunoslikning alohida sohasi – lingvokulturalogiyani shakllanishiga xizmat qildi va ularning o‘rganish obyekti sifatida lingvokulturemalar yoki lingvomadaniy konseptga alohida e’tibor qaratildi. Lingvokulturalogiya, etnolingvistika doirasida qaraluvchi lingvomadaniy konsept bugungi kunda tadqiqotlarning asosini tashkil qilmoqda.

Lingvomadaniy vositalar deya qaraluvchi birliklar yoki birikmalar orasida xalq maqollari alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, lingvomadaniy maqollar bo‘yicha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar tilning milliy madaniyat va ma’naviyatni o‘z birliklarida saqlash hamda namoyon qilish imkoniyatini ochib berishga qaratilmoqda. Jumladan, lingvomadaniy semaga ega xalq maqollarining madaniy nutq shakllantirishdagi ahamiyati va etnografik birlik sifatidagi vazifasi muloqot tizimidagi o‘rni, vazifaviy, lisoniy bilim va nutq vaziyatiga oid hamda madaniy jihatlar ustida tadqiqot olib borish kabi ilmiy masalalarga munosib yechim topishni taqozo qiladi. Masalan, tadqiqotchi Sh.Qalandarov tomonidan o‘zbek xalq maqollarining muloqot muhitidagi xususiyatlari, ularning evfemik mazmun ifodalash imkoniyatlari masalasi tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishida xalq maqollarida evfemik mazmun voqelanishini parema, ma’nodoshlik, vulgarizm, sintaktik qurilma kabi lisoniy hamda inson, ong, faoliyat, madaniyat kabi nolisoniy omillar ta’minlashi xususidagi ilmiy talqinlar o‘z aksini topgan [3;2019]. Negaki, efimik tushunchalar zahirida ham milliy madaniy sema yaqqol ifodasini topadi. Shuningdek, xalq maqollarining evfemiklik xususiyati asosida muallif va personajlar nutqining o‘zaro muomala jarayonidagi kognitiv asosi, verbal xususiyati hamda pragmatik darajasi

asoslab berilgan. Sh.Usmonovning “Lingvokulturalogiya” darsligida efimik tushunchalarning lingvomadaniy xususiyatlari masalasiga batafsil to‘xtalib o‘tadi [2;2019]. Bu tadqiqotlat bugungi kunda tilning lingvokulturalogik jihatdan tadqiqiga bag‘ishlangan ishlarning ayrimlari xolos. Til birliklarning milliy-madaniy jihatlarini o‘rganish tilshunoslar oldida, umuman, madaniyatshunoslik bilan shug‘ullanuvchi barcha sohalar oldidagi dolzarb vazifalardan bo‘liq qolaverdidi. Shunday ekan, xalqning milliy qadriyati, urf-odatlar, kundalik turmush tarzi, tarixi, madaniyati va ma‘naviyatini o‘zida namoyon etuvchi, sayqallanib, bugungi kunda og‘zaki va yozma nutqida keng qo‘llaniluvchi xalq maqollarida milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma‘naviyat, milliy mentalitet tushunchalarining qay tarzda ifoda etilganligi masalasi chuqur tahlil qilinmog‘i lozim. Negaki, xalq maqollari mehnatkashlik, mehmondo‘stlik, so‘zamollik, andishalik, jasurlik, yaratuvchanlik, vatanparvar – elparvarlik tushunchalarini o‘zida aks ettirib, foydalanuvchisi va yaratuvchisi bo‘lmish shu xalqning qadriyatlarini namoyon etadi.

Xalqimiz, haqiqatan ham, vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, ilm olishga chanqoqlik, mehmondo‘stlik, katta-kichiklarga hurmat, so‘zamollik, andishalilik, jasurlik, yaratuvchanlik, o‘zaro munosabat va muloqotlardagi bosiqlik, muloyimlik, xushmuomalalik, sukut saqlashni bilishlik, hotamtoylik, saxovatpeshalik kabi ijobiy fazilatlarni o‘zida mujassam etgan qadriyatlarga ega. O‘zbek xalqining mentaliteti ana shu qadriyatlar asosida shakllanib, davrlar, ijtimoiy hodisalar silsilasida barqarorlashib kelmoqda. Bu jihatlarning yaqqol ko‘rinishi maqollarda namoyon bo‘ladi. Zero, maqollar bunday jihatlarni o‘zida birlashtirishi bilan ahamiyatlidir.

Kishi, u qaysi millat vakili bo‘lishidan qat’i nazar, o‘z tilida aloqaga kirishar ekan, uning nutqida shu tilga xos mental birliklar orqali u mansub bo‘lgan xalqning butun borlig‘i, xususan, madaniyati ham o‘z ifodasini topadi. Chunki “til, tafakkur va madaniyat bir-biri bilan shu qadar zich bog‘langanki, amalda ayni uch unsur dan tarkib topgan yaxlit butunlikni tashkil qiladi, ularning birontasi boshqa ikkitasisiz mavjud bo‘la olmaydi. Ularning barchasi birgalikda real olam bilan munosabatda turadi, shu olamga zidlanadi, unga bog‘liq bo‘ladi, uni aks ettiradi va ayni paytda uni shakllantiradi” [5;2000]. Xalq maqollari lingvomadaniy hodisa sifatida xalq tili, tafakkuri va madaniyatining muhim tarkibiy qismi, ularning ifodalovchisi hisoblanadi. “Til – ko‘p yo‘nalishli, juda murakkab hodisa. O‘zining ijtimoiy va moddiy tabiatiga ko‘ra moddiy va ma‘naviy madaniyatning barcha sohalari, barcha tarkibiy qismlarining mazmuni hamda boshqa tomonlarini bevosita yoki bilvosita aks ettiradi, ifodalaydi [1;2021]. Til madaniyat yaratish, ijod qilishning eng asosiy vositalaridan biridir. U madaniyatga erishish, uni tushunish, uning sohalari doirasida muloqotda bo‘lish, rivojini oldindan aytib berish vositasi hamdir. Madaniyat til rivojlanishiga ta’sir qilsa ham, u til ichki rivojlanishining asosiy vositasi va quroli emas. O‘zining universalligi va tabiatiga ko‘ra til madaniyat bilan o‘zaro solishtiriladigan hodisalar doirasiga kirmasligi mumkin. Til va madaniyatni yaratuvchi va rivojlantiruvchi ijodkor kuch xalq va jamiyatdir” [4;2008]. Shu bois dan til va madaniyatning kesishuvi doirasida shakllangan lingvomadaniyatshunoslikning o‘rganilishi muhimdir. Tilning barcha jabhalarini o‘rganish va o‘rgatish, xalq

madaniyatining tilda namoyon qiluvchi vositalarni – birliklarni o‘rganish muhimdir. Chunki til tarbiyaning ham tarkib toptiruvchi bosh unsur ham dir. Masalan, xalqimiz qo‘shnichilik aloqalariga juda qadimdan alohida e‘tibor qaratib kelishi, qo‘shning holidan xabar olib turilishi alohida qadriyatdir va bu narsa xalqimiz tomonidan alohida e‘tiborda tutiladigan jihatlardir. Shuning uchun ham xalqimiz *Uy olma qo‘shni ol, yon qo‘shni, jon qo‘shni, Gilam sotsang, qo‘shningga sot bir chekkasida o‘zing o‘tirasan, Qo‘shnisi yaxshi qarimas* kabi maqollarda qo‘shnichilikning ziynati haqida, ularning milliy qadriyat sifatida e‘tirof etilishi haqida muhim gaplar aytishganki, ular bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmay kelmoqda.

Umuman olganda, Maqol fikrlarni ixcham, lo‘nda, aniq, mantiqli, ta’sirchan tarzda o‘zida qamrab olganligi bilan oson o‘zlashadi, xotirada saqlanadi. Ana shu omil asosida xalq og‘zaki ijodi janri sifatida shakllanish, qo‘llanilish imkoniyatlari ta’minlangan. U fikr ifodalashning oson va qulay, ta’sirchan vositasi sifatida keyinchalik og‘zaki nutqdan yozma adabiyotga ko‘cha boshlagan. Maqollar bugungi kunda ham og‘zaki va yozma nutqda, nutqiy muloqot jarayonlarida faol qo‘llanilmoqda. Shundan ham ko‘rinadiki, maqollar tabiati, yashovchanligi bevosita xalq tarixi, madaniyati, ma’naviyati va dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liq. Shu bilan birga, shu xalqning milliyligini namoyon qiluvchi vositalardan biridir.

Adabiyotlar

1. Ахроров А. Нутқ маданиятини ифодаловчи ўзбек халқ мақолларининг лисоний тизимдаги ўрни ва хулқий қиймати. Фил.фан.фал.док ...диссертцияси. –Гулистон, 2021. – Б. 17
2. Usmonova Sh. Lingvokulturalogiya. – Toshkent, 2019. – 246 b.
3. Қаландаров Ш.Ш. Ўзбек лингвомаданий муҳитида халқ мақоллари эвфемизацияси: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. –Фарғона, 2019.
4. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. Ўқув қўлланма (магистрлар учун). –Тошкент: Фан, 2008. – Б. 161.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –Москва: Слово, 2000. – С. 40.

FURQAT IJODIDA TASHXIS

Hikmatullo DUSMATOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,
Dilnavoz QO‘LDASHEVA,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)

Annotatsiya: Badiiy matnda tasvir obektiga o‘quvchini yaqinlashtirish, voqelikning anglanishiga ko‘maklashish, umuman, ifoda imkoniyatini oshirishda jonlantirish san‘atidan unumli foydalaniladi. Ushbu maqolada Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat ijodida jonlantirishning o‘rni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tashxis (jonlantirishi), badiiy nutq, intoq, jonsiz narsalar, apostrofa, tasvir obyekti.

Аннотация: В художественном тексте искусство анимации эффективно используется для приближения читателя к объекту изображения, содействия

пониманию действительности и в целом расширения возможностей выразительности. В данной статье рассматривается роль анимации в творчестве Закирджона Холмухаммед оглу Фурката.

Ключевые слова: диагностика (анимация), художественная речь, неодушевлённые предметы, апостроф, объект изображения.

Abstract: In the literary text, the art of animation is effectively used to bring the reader closer to the object of the image, to help the understanding of reality, and in general to increase the possibility of expression. This article discusses the role of animation in the work of Zakirjon Kholmuhammad oglu Furqat.

Keywords: diagnosis (animation), artistic speech, inanimate objects, apostrophe, object of the image.

Jonlantirish og‘zaki nutqda va badiiy matnlarda ham qadimdan qo‘llanib kelinadi, unda insonga xos qobiliyat va xususiyatlar hayvonlar, jonsiz narsalar va tabiat hodisalariga mujassamlashtiriladi. Aniqroq qilib aytganda, ularga insonlarga xos so‘zlash, fikrlash, his qilish xususiyatlari singdiriladi [4;1995, – B.38.]. M.Qurbonova va M.Yo‘ldoshev kishilarning harakatlari, his-tuyg‘ulari, so‘zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko‘chirilishi [3;2014, – B.68] ga jonlantirish deyilishini qayd etganlar.

Ma‘lumki, mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi farqlanadi: tashxis va intoq. Tashxis jonsiz narsalarni insonlar kabi tasvirlash, ya‘ni shaxslantirish demakdir. Intoq esa jonsiz narsa va predmetlarni insonlarday so‘zlatish, ularni nutq egasi qilib tasvirlash hisoblanadi. Shu bilan birga badiiy nutqda biror jonsiz buyum jonlantirilmasligi, lekin unga xuddi joni bordek, insonga murojaat qilgandek munosabatda bo‘lish ham jonlantirishning yana bir ko‘rinishidir. Adabiyotshunoslikda apostrofa deb nomlanadigan mazkur hodisa orqali badiiy matn qahramoni hech kimga aytolmagan ichki dardlari, sirlarini bayon etishda qo‘llaniladi. Jonlantirishning barcha ko‘rinishlari “tasvir obyektini bo‘rttirib, qabartirib, yorqin va ravshan qilib tasvirlashga imkon beradi” [1;1996, – B.212]. Olimlar T.Boboyev va Z.Boboyevalar tomonidan jonlantirish ham metaforaning bir ko‘rinishi ekanligi, “odamlarga xos bo‘lgan xislatlarni jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari, hayvonot, parranda, qush kabilarga ko‘chirish orqali paydo bo‘ladigan tasvir usuli” [2;200, – B.11] ekanligi bayon etilgan. Mumtoz adabiyotimizda keng qo‘llaniladigan mazkur badiiy uslubiy vosita badiiy matnda tasvirni obrazli ifodalashga, tasvir obyektiga kitobxonni yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

Furqat ijodida jonlantirish san‘atining go‘zal namunalari yaratilgan. Aytish kerakki, jonlantirishlarning badiiy tasvirning obrazli va keng qamrovda tushunilishini ta‘minlash xususiyati shoir g‘azallarida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Agar kelsa ketar holim ko‘rubon

Ajal jonimni olmasdan **uyolib**. [5, – B.20]

Shoirning ushbu baytida ajal teonim xuddi insonlardek harakat qiladi, ya‘ni lirik qahramonning holini ko‘rib, uyalganidan qaytib ketadi. Bu orqali shoir o‘z holining qanchalar achinarli ekanligini ta‘sirchan ifodalashga erishadi.

Shoir g‘azallarida qo‘llanilgan jonlantirishlarni bir necha mavzu guruhlarga bo‘lib tasniflash mumkin. Masalan:

Inson yuzi a'zolari – ko'z, qosh, lab, xol, kiprik kabilar bilan bog'liq jonlantirishlar. Bunday tashxis ifodalari Furqat g'azallarida ko'p uchraydi va ularning aksariyati shoir ijodiga xos original jonlantirishlardir.

Shoirning quyidagi baytida aynan yuz a'zolari jonlantiriladi: qoshlar majlis qiladi, ko'zlar ularga qo'shib, xunxorlikka shay turadi, yana ko'zlar sayr qilishga chiqadi yoki qalb uyini talon-taroj qiladi, umuman, xuddi joni borday harakatlanadi.

*O'ldururg'a bir-biri birla qoshing **kengash etib,***

Bosh qo'shub anga iki nargis degan xunxor ham. [6;199, – B.40]

Bunda shoir yorning qoshlarini oshiqqa qasd qilish uchun kengash tuzib o'tirganlikka, ikki ko'zi esa ularga qo'shib, xunxorlik qilayotganini tasvirlab, jonlantirishning go'zal namunasini yaratadi.

*Ko'zlarim mardumlari chiqti **tamosho qilg'oli,***

Har tarafga to'lg'onib sarvi xiromonim kelur. (-B.33)

Shoir o'ynoqi yorning dunyoni to'ldirib kelishlari tasvirini chizar ekan, bu holatning qanchalik go'zal va diqqatga sazovor ekanligini ko'zlarining qorachiqclarini xuddi tomoshoga chiqqanday ifodalash orqali isbotlaydi. Vaholanki, sayrga chiqish insonga xos xususiyatdir.

*Ko'zlari bir g'amza birla vahshi ko'nglim **qilsa sayd,***

Furqatiy, yolg'on emas, gar Chindin ohu kelturur. (-B.37)

Mazkur baytda esa lirik qahramon yuragi go'yo ov qilgani chiqish istagida ekanligi, ko'zlar esa mohir ovchi timsolida bayon etiladi. Umuman olganda, Furqat g'azallarida inson tana a'zolarini jonlantirish orqali o'ziga xos badiiy tasvir yaratishga erishilgan.

Fitonimlar bilan bog'liq jonlantirishlar.

Ma'lumki, Furqat tabiat, ayniqsa, bahor tasvirining mahoratli kuychisi sifatida ham e'tirof etiladi. U bahor faslining dilbar qiyofasini o'z g'azallarida badiiy tasvir vositalari, xususan, tashxis san'ati orqali ta'sirchan ifodalab beradi:

Emdi jonparvar nasim bo'lg'och, gul uzra andalib afg'onidin,

G'unchalar kuldiyu, yuz ochdi guli seroblar. (-B.51)

Bunda nasimning jonni erkalashi, g'unchalarning kulgusi, gullarning yuz ochishi tashxisning an'anaviy namunasi bo'lsa-da, go'zal ifoda kasb etgan.

Gul yaqosin pora aylab, g'uncha bag'rin qon qilib,

Sayri bog' aylarga nogah guluzorim kelsalar. (-B.32)

Bunda gulga oshiq yorning nogahon bog' ichra sayrga kelishi gul-u g'unchalarni qattiq hayajonga soladi va ularning biri titroqdan yoqa yirtishsa, biri qon yutadi. Ko'ringanidek, har ikki holat ham insonga xosdir.

Furqat g'azallarida o'ziga xos jonlantirishlar ham uchraydiki, ular badiiy matnning ifodaviyligini sezilarli darajada oshiradi, shoirning badiiy maqsadini yorqinroq ifoda etishga xizmat qiladi. Masalan,

Tug'madi davron onosi husn aro bir sen kabi,

Nodiri asru vahidi dahr farzandi rashid. (-B.29)

bayti buning yorqin dalilidir. Baytda "tug'madi davron onosi" deyilganda, hayot va vaqt kabi mavhumiy tushunchalarning semantik xususiyati, yaralish va yaratish mohiyatiga ishora qilinmoqda.

Shoir “Fasli navbahor o‘ldi...” (-B.39) deb boshlanuvchi g‘azalida tabiatning barcha unsurlarini mahorat bilan “tiriltiradi”, ya’ni tashxis san’ati asosidagi lisoniy birliklarni o‘rinli qo‘llab, tirik manzara yaratishga intiladi.

“Shoir she’rning go‘zalligini, ta’sirchanligini oshirish uchun ajoyib badiiy vositalardan foydalanadi. U dastlab go‘zal jonlantirish yaratadi. Bu jonlantirish she’rga badiiy latofat, musiqiylik bag‘ishlaydi. She’r misralaridagi “sabzalar”, “nastaran”, “nargis”, “xurram”, “yuvib yuzni”, “ochibon ko‘zni intizori yoronlar” singari so‘z va birikmalar orqali ko‘kalamzor va gullar jonlantiriladi” [7]. Shuningdek, g‘azalda biyobonlarni titrashi, tog‘larning larza chekishi, o‘t-o‘lanlarning erkinlikka chiqishi kabi go‘zal tashxislar ifodalanganligini ko‘rish mumkin.

Nastaran yuvib yuzni, yosuman tuzib o‘zni,

Nargis ochibon ko‘zni intizori yoronlar.

Bunda nastarin xuddi odamlarday yuzini yuvsa, nargis ko‘zlarini ochadi.

Keyingi baytda esa qumri-yu bulbullar kishilar kabi ohu fig‘on chekadilar: “Sarvu gul uza doim tortar ohu afg‘onlar” kabi.

Bulbul o‘qug‘och yig‘lab subhidam xazon faslin,

G‘uncha qon yutub, yuz chok etti gul giribonlar.

Zoonimlar bilan bog‘liq tashxislar: *lol andalibu qumri, bulbul qulingiz, ohu ko‘z yoshi* kabi.

Masalan,

Ko‘rganda qomatingiz bo‘lg‘ay hijil sanovbar,

Tovus jilvasidin raftoringiz chiroyli

baytida sarv daraxtining hijil bo‘lishi, tovusning jilva qilishi orqali insoniy xususiyatlar aks etadi.

Tabiatdagi narsa va jismlarga xuddi tirikday munosabatda bo‘lish ham jonlantirishning bir ko‘rinishidir. Furqat g‘azallarida buning go‘zal namunalari mavjud:

*Sen jafog‘a moyil etding yorimi desam, **falak,***

Dedi: mendin ko‘rmakim, zolimlig‘ o‘z yoringdadur.

Baytda shoir falakni so‘roqqa tutib, uni ayblaydi. Falak esa tilga kirib, uning tortayotgan jabr-u jafosida zolim yorning o‘zi aybdorligini aytadi.

Xulosa qilib aytganda, shoir ijodida tashxis uning badiiy maqsadi yanada teran ifoda topishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б.212.
2. Бобоев Т; Бобоева З. Бадий санъатлар. – Тошкент, 2000. – Б.11.
3. Курбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги. – Тошкент: Университет, 2014. – Б.68
4. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 38.
5. Фурқат. Муҳаббат йўлида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.
6. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б.40.

GAZETA MATNIDA MUALLIF “MEN”I

Usmonova Shahodat Abdurahimovna,
O‘zbekiston Davlat jahon tillar universiteti,

PhD, dotsent

Toshkent, O‘zbekiston

sh.usmonova@uzswlu.uz

ORCID iD: 0009-0002-7154-5492

Annotatsiya. Ushbu maqolada gazeta matnida muallif “men”ining kommunikativ va stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Jurnalist shaxsining dunyoqarashi va subyektiv munosabati matn orqali qanday ifodalanishi, turli janrlarda (axborot, tahliliy, publitsistik) uning namoyon bo‘lish darajasi ilmiy manbalar hamda tilshunoslarning nazariyalari asosida yoritiladi. Xususan, M. Baxtin, T. van Deyk, N. Fairclough, M. Fuko kabi jahon tilshunoslari va mahalliy olimlarning qarashlari muallif “men”ining ijtimoiy hamda ideologik funksiyalarini izohlashda asos sifatida olingan. Tadqiqot natijalari muallif “men”i gazeta matnini individuallashtiruvchi, o‘quvchi bilan muloqotni kuchaytiruvchi hamda ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi muhim lingvistik kategoriya ekanligini ko‘rsatadi. Maqolada shuningdek jurnalistlar, oliy ta’lim muassasalari va tadqiqotchilar uchun amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘zlar: Gazeta matni, muallif “men”i, kommunikativ kategoriya, jurnalist uslubi, subyektivlik, obyektivlik, publitsistik janr, diskurs, ijtimoiy fikr.

Abstract. This article analyzes the communicative and stylistic features of the author’s “I” in newspaper texts. It examines how the worldview and subjective attitude of the journalist are expressed through the text and how its degree of manifestation varies across different genres (informative, analytical, and publicistic), drawing on scientific sources and linguistic theories. In particular, the views of world-renowned linguists such as M. Bakhtin, T. van Dijk, N. Fairclough, and M. Foucault, as well as local scholars, are used to explain the social and ideological functions of the author’s “I.” The research results demonstrate that the author’s “I” serves as an important linguistic category that individualizes the newspaper text, enhances communication with the reader, and contributes to the formation of public opinion. The article also provides practical recommendations for journalists, higher education institutions, and researchers.

Keywords: Newspaper text, author’s “I,” communicative category, journalistic style, subjectivity, objectivity, publicistic genre, discourse, public opinion.

Jamiyatda ommaviy axborot vositalari, xususan, gazetalar ijtimoiy fikrni shakllantirishda, insonlarning ma’naviy dunyoqarashini yo‘naltirishda muhim vosita hisoblanadi. Gazeta matnining kommunikativ xususiyati uning janr xilma-xilligi va stilistik imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu jihatdan, jurnalistning shaxsiy dunyoqarashi va individual munosabatini aks ettiruvchi muallif “men”i gazeta matnida alohida o‘rin tutadi.

Muallif “men”i jurnalistik ijodning subyektiv qirrasini ifodalaydi va matnning individual uslubini belgilaydi. Axborot janrlarida obyektivlik ustuvor bo‘lgani sababli muallif shaxsining ishtiroki minimal darajada sezilsa, tahliliy va publitsistik janrlarda muallif “men”i matnning asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu orqali jurnalist nafaqat voqelikni tasvirlaydi, balki unga shaxsiy munosabatini bildirib, o‘quvchini ma’lum pozitsiyaga yo‘naltiradi.

Shu bois, gazeta matnida muallif “men”ini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki jurnalistika nazariyasi va ommaviy kommunikatsiya jarayonlari uchun ham dolzarb masala hisoblanadi. Uning tahlili gazeta janrlarining kommunikativ xususiyatlarini, jurnalist shaxsining ijtimoiy faolligini hamda matn orqali ijtimoiy fikrga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Gazeta matnida muallif “men”i – bu jurnalistning shaxsiy pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatini aks ettiruvchi lingvistik kategoriyadir. M. Baxtin ta’kidlaganidek, *“har qanday matn — bu muallif ovozi bilan suhbatga kirishuvchi jonli muloqot”* [2]. Demak, gazetadagi har bir matn jurnalist shaxsidan mustaqil ravishda emas, balki uning dunyoqarashi bilan uyg‘un holda yaratiladi. Niderlandiyalik tilshunos T. van Deyk esa ommaviy axborot matnlarini tahlil qilib, *“matn orqali muallif o‘quvchi ongida ijtimoiy voqelikning muayyan modelini shakllantiradi”* deb ta’kidlaydi [3]. Bu esa muallif “men”ining gazeta janrlaridagi kommunikativ va ideologik ahamiyatini ko‘rsatadi.

Muallif “men”i jurnalistning shaxsiy uslubini va dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, “Xalq so‘zi” gazetasida chop etilgan “Iqtisodiy islohotlar: muvaffaqiyat yoki omadsizlik?” maqolasida jurnalist shunday yozadi: “Menimcha, so‘nggi islohotlar nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshiladi, balki fuqarolar hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi”. Bu ifoda orqali jurnalist o‘z pozitsiyasini ochiq bildirib, matnni individuallashtiradi. Muallif “men”i orqali jurnalist o‘quvchilarni ma’lum bir pozitsiyaga undaydi. Masalan, “Hurriyat” gazetasidagi “Ekologik muammolar: kim aybdor?” maqolasida jurnalist yozadi: “Fikrimcha, har birimiz atrof-muhitni asrashga hissa qo‘shishimiz kerak, aks holda kelajak avlodlar bizni kechirmaydi”. Bu ifoda o‘quvchilarni ekologik mas’uliyatga chorlaydi.

Yuqoridagi misollar muallif “men”ining gazeta matnida qanday ishlatilishini ko‘rsatadi. Bu funksiyalar nafaqat matnning stilistik boyligini oshiradi, balki jurnalistning o‘quvchi bilan muloqotini yanada samarali qiladi.

Axborot janrlarida obyektivlik ustuvor hisoblanadi. Masalan, xabar yoki xronikada jurnalist shaxsiy munosabatini ochiq bildirmaydi. Ammo shu bilan birga, J. Austinning “Speech Act Theory” nazariyasida qayd etilganidek, *“har qanday til ifodasi faqat ma’lumot yetkazish emas, balki muayyan ta’sir ko‘rsatish akti hamdir”* [1]. Shu jihatdan qaralganda, hatto xabar janrida ham so‘z tanlovi orqali muallif “men”i bilinmas shaklda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, *“yirik yo‘l-transport hodisasi”* va *“achinarli yo‘l-transport hodisasi”* ifodalarida obyektiv ma’lumot bilan birga, jurnalistning shaxsiy munosabati ham his etiladi.

Publitsistik va tahliliy janrlarda muallif “men”i ochiq namoyon bo‘ladi. Bu haqida amerikalik tilshunos N. Feyrklaf shunday deydi: *“diskurs – bu til orqali hokimiyat va ideologiyani amalga oshirish jarayonidir”*[4]. Demak, jurnalist

publitsistik matnda nafaqat voqelikni bayon etadi, balki unga munosabat bildirib, o'quvchini muayyan pozitsiyaga yo'naltiradi.

Publitsistik maqola va ocherkalarda muallif "men"i quyidagi ko'rinishlarda ifodalanadi:

- a. Birinchi shaxs formasi (*"menimcha"*, *"fikrimcha"*),
- b. Ritorik savol va murojaatlar,
- c. Emotsional baho berish (*"tashvishlanarli holat"*, *"ijtimoiy jihatdan muhim"*),
- d. Ideologik yo'naltiruvchi ifoda.

Muallif "men"i nafaqat matnning stilistik xususiyati, balki ijtimoiy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Bu haqida fransuz faylasufi M. Fuko shunday degan: *"har bir matn – bu bilim va hokimiyatni qayta ishlab chiqarish jarayonidir"* [5].

Gazeta matnida muallif "men"ining asosiy funksiyalari quyidagicha:

1. Matnni individuallashtirish va jurnalist shaxsini namoyon qilish;
2. O'quvchi bilan muloqotda ishonch muhitini shakllantirish;
3. Jamiyatdagi muayyan muammolarga munosabat uyg'otish;
4. Ijtimoiy fikrni yo'naltirish va shakllantirish.

A. Togaev fikriga ko'ra, *"jurnalist matnidagi 'men' o'quvchi ongini muayyan pozitsiyaga yo'naltiradi va uni ijtimoiy fikr subyektiga aylantiradi"* [9].

Gazeta matnlarida muallif "men"i janrga qarab turli darajada namoyon bo'ladi. Axborot janrlarida (xabar, xronika) obyektivlik ustuvor bo'lib, jurnalist shaxsiy munosabatini ochiq bildirmaydi, lekin so'z tanlovi orqali nozik subyektivlik sezilishi mumkin. Masalan, "Darvoza" gazetasidagi "Toshkentda yangi metro bekati ochildi" xabarida obyektiv ma'lumot berilgan bo'lsa-da, "muvaffaqiyatli loyiha" kabi ifodalar jurnalistning ijobiy bahosini bildiradi. Publitsistik va tahliliy janrlarda esa muallif "men"i ochiqroq bo'lib, jurnalist o'z dunyoqarashini va pozitsiyasini ifodalaydi. Masalan, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasidagi "San'atimiz kelajagi" maqolasida muallif "Menimcha, yoshlar san'atga ko'proq e'tibor qaratishi kerak" deb yozib, o'quvchilarni ma'lum pozitsiyaga undaydi. Bu farqlar matnning kommunikativ maqsadi va o'quvchi auditoriyasiga bog'liq.

Jurnalistlar uchun axborot janrlarida xolislikni saqlash muhim bo'lib, lekin so'z tanlashda yashirin subyektiv baholarga e'tibor berish lozim. Masalan, "katta yo'l-transport hodisasi" o'rniga "fojiali hodisa" ishlatish jurnalistning hissiy munosabatini aks ettiradi. Publitsistik janrlarda muallif "men"ini ta'sirchan ishlatish orqali o'quvchi bilan muloqotni kuchaytirish mumkin. Masalan, "Hurriyat" gazetasidagi "Ekologik muammolar" maqolasida jurnalistning "Biz hammamiz mas'ulmiz" degan murojaati o'quvchilarni faol harakatga undaydi.

Tadqiqotchilar uchun kognitiv va korpus tilshunosligi metodlarini qo'llash muhim natijalar berishi mumkin. Masalan, korpus tilshunosligi yordamida "Xalq so'zi" va "Hurriyat" gazetalaridagi 100 ta maqola tahlil qilinib, "menimcha", "fikrimcha" kabi muallif "men"i ifodalarining chastotasi aniqlanishi mumkin. Natijada, publitsistik janrlarda bu ifodalar 30% yuqori chastotada uchraydi (masalan, har 1000 so'zda 5 marta), axborot janrlarida esa 5% kamroq (1000 so'zda 1-2 marta). Kognitiv tilshunoslik yondashuvi esa jurnalistning dunyoqarashini tahlil qilishda yordam beradi. Masalan, "Yoshlik" jurnalidagi "Ta'lim muammolari" maqolasida

“men o‘qituvchi sifatida” ifodasi jurnalistning shaxsiy tajribasi va ijtimoiy rolga urg‘u beradi, bu o‘quvchi ongida ishonchli tasavvur hosil qiladi.

Tadqiqotchilar milliy va xorijiy gazetalar (masalan, “The Guardian” bilan “Xalq so‘zi”)dagi muallif “men”i ifodalarini qiyosiy tahlil qilishi, shuningdek, korpus tahlili orqali uslubiy qonuniyatlarni aniqlashi tavsiya etiladi. Bu yondashuvlar muallif “men”ining ijtimoiy va stilistik ahamiyatini yanada chuqur o‘rganishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, gazeta matnida muallif “men”i jurnalist shaxsining ijtimoiy dunyoqarashi va subyektiv munosabatini aks ettiruvchi muhim kommunikativ kategoriya hisoblanadi. Uning ifodalanishi gazeta janrlarining tabiatiga bog‘liq: axborot janrlarida muallif shaxsining ishtiroki minimal, tahliliy va publitsistik janrlarda esa ochiq va faol namoyon bo‘ladi.

Jahon tilshunosligi (M. Baxtin, T. van Deyk, N. Feyrklaf, M. Fuko) va mahalliy olimlar (A. Togaev, G. Solijonova va boshqalar)ning ilmiy qarashlari asosida xulosa qilish mumkinki, muallif “men”i matnning uslubiy individualligini ta‘minlaydi, o‘quvchi bilan muloqot jarayonini kuchaytiradi va ijtimoiy fikr shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Amaliy tavsiyalar shuni ko‘rsatadiki, jurnalistlar axborot janrlarida xolislikni saqlash bilan birga, til birliklarini tanlashda subyektiv bahoning yashirin ta‘siriga e‘tibor qaratishlari lozim. Publitsistik janrlarda esa muallif “men”ini to‘g‘ri va ta‘sirchan ifoda etish orqali o‘quvchi bilan muloqot samaradorligini oshirish mumkin. Oliy ta‘lim muassasalari uchun esa jurnalistika va tilshunoslik yo‘nalishida o‘qitiladigan fanlarda muallif “men”i fenomenini alohida mavzular sifatida kiritish, shuningdek, ilmiy tadqiqot ishlarida matnning subyektivlik va obyektivlik qirralarini tanqidiy diskurs tahlili asosida o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tadqiqotchilar nuqtayi nazaridan qaralganda, muallif “men”ining milliy va xorijiy gazetalaridagi o‘ziga xosliklarini qiyosiy tahlil qilish dolzarb vazifalardan biridir. Shu bilan birga, kognitiv va korpus tilshunosligi metodlari yordamida gazeta matnlarida muallif “men”i ifodalanishining statistik hamda uslubiy qonuniyatlarini aniqlash muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
2. Bakhtin, M. M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva: Iskusstvo.
3. van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
4. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
5. Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.
6. ЭНКВИСТ, Н. Е. (1985). *Текст и коммуникация*. Ленинград: Наука.

7. Жуманиязов, О. (2012). *Журналистика жанрлари назарияси*. Тошкент: Ўқитувчи.
8. Солижонов, Г. (2019). Газета матнида публицистик услуб хусусиятлари. // *Ўзбек тилишунослиги журнали*, №3, 45–52.
9. Тоғаев, А. (2018). *Журналистика назарияси асослари*. Тошкент: Академнашр.
10. Хожиев, А. (2002). *Тилишуносликка кириш*. Тошкент: Фан.

ERTAK MATNIDAGI LINGVOPOETIK IMKONIYATLARNING YUZAGA CHIQISHIDA LITOTANING ROLI

Bozorov Hamid Xo'shmurodovich,
PhD, dotsent v.b, hamidbozorov65@gmail.com
Termiz davlat universiteti

Annotatsiya. Litota xalq og'zaki ijodining muhim ifoda vositasi bo'lib, obrazlarni kinoyaviy, dramatik va estetik tarzda yoritishda xizmat qiladi. Mazkur maqolada o'zbek xalq ertaklarida litota orqali yuzaga keladigan lingvopoetik imkoniyatlar, litotaning obraz yaratish, ijtimoiy pozitsiyani ifodalash va ertak matnining poetik tuzilmasini mustahkamlashdagi funksional va badiiy ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijalari litotaning xalqona tafakkur va estetik did ifodasidagi o'rnini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: litota, ertak, obraz, litotik tasvir, badiiy tasvir, lingvopoetika, estetik ta'sir, ifoda obyekt, kinoya, inkor, poetik tafakkur.

Abstract. Litotes is an important expressive means in folk oral creativity, serving to depict images in an ironic, dramatic, and aesthetic manner. This article explores the linguopoetic potential of litotes in Uzbek folk tales, highlighting its functional and artistic significance in creating imagery, expressing social stance, and reinforcing the poetic structure of the tale. The research findings demonstrate the role of litotes in reflecting popular thinking and aesthetic taste.

Keywords: litotes, folk tale, imagery, litotic depiction, artistic imagery, linguopoetics, aesthetic impact, object of expression, irony, negation, poetic thinking.

O'zbek xalq ertaklari xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va mazmunan teran janrlaridan biri sifatida, nafaqat ma'naviy tarbiya vositasi, balki poetik tasvirlarning boy xazinasiga sifatida ham alohida o'rinni egallaydi. Bu janrda ishlatilgan badiiy ifoda vositalari, jumladan, o'xshatish, metafora, litota, giperbola, ironiya, personifikatsiya va boshqa poetik unsurlar xalq estetik tafakkurining boyligini aks ettiradi. Xususan, litota ertakdagi voqealar, obrazlar va hodisalar kichraytirish orqali berilib, estetik va semantik ifoda kuchaytiriladi. Litota adabiyotshunoslik lug'atida quyidagicha izohlanadi: "Litota 1) narsa-hodisaga xos xususiyatni uning aksini inkor qilish orqali ifodalashga asoslangan uslubiy figura, mohiyatan kinoyaga yaqin turadi. Litota kundalik muloqotda ham ancha faol qo'llanadi. Masalan: "bu kishim ham ahmoq emas" – aqli-xushi joyida; "uyam shahar ko'rmaganmas" – sodda emas, ishiga pishiq va h.k.; 2) tasvirlanayotgan narsa-hodisa, unga xos belgilarni o'ta kichraytirishga asoslanuvchi badiiy usul, stilistik figura". [Quronov D., 2010. 156] Tilshunosligida

badiiy tasvir vositasi sifatida ikkinchi, ya'ni narsa-hodisa va unga xos belgilarning kichraytirilishi aksariyat olimlar tomonidan tan olinadi. Prof. S.Karimov litotani mubolag'aning ko'rinishi sifatida baholab, tadqiqotimiz uchun muhim bo'lgan quyidagi fikrlarni bildirib o'radi: Mubolag'a va uning bir ko'rinishi – kichraytirish badiiy uslubning xalq og'zaki ijodi va klassik adabiyot namunalariga xos. [Karimov S., 1994. 67] Darhaqiqat, litota stilistik figura bo'lib, unda biror predmet yoki hodisa kichraytirib, past darajada ko'rsatish orqali badiiy maqsadga erishiladi.

O'zbek xalq ertaklarida litota vositasi ifoda intensivligini pasaytirish orqali obrazning real holatini kinoyaviy va tasviriyl tarzda yoritish uchun ham xizmat qiladi. Buni prof. S.Karimov quyidagicha izohlaydi: “Juda ozaytirib, kamaytirib ko'rsatish yo'li bilan mubolag'a qilinadi, ya'ni inson, jonivor, predmet voqea-hodisadagi ma'lum belgi-xususiyatining haddan tashqari ko'pligiga ishora qilinadi” [Karimov S., 1994. 38]. Bu holat, ayniqsa, ertaklarda qahramonning ojizligi, bechoraligi, zaifligi yoki achinarli ahvolini tasvirlashda ko'p kuzatiladi. Masalan: *Echki bunday qarasa, bu sho'ring qurg'ur sovliq bechoraning holi xarob, bag'ri kabob ko'rinibdi. Oriq, terisi borib suyagiga yopishib, har qovurg'asi “manaman” deb sanalib turibdi.* [Bo'ri bilan mergan, 2018. 15] matnida “*terisi borib suyagiga yopishgan*” litota vositasida esda qolarli tasvir yaratilganligining guvohi bo'lamiz. Ushbu litotik birlikning denotativ ma'nosi hayvonning nihoyatda oriq bo'lib, mushak to'qimalari yo'qolgan va teri suyakka yopishganligini ifodalasa, konnotativ va poetik ma'no yuklamasi bu holatda hayvonning zaifligi va nochorligini ochib beradi. Bu esa o'quvchi ongida achinish tuyg'usini uyg'otadi. Kontekstdagi “*qovurg'asi “manaman” deb sanalib turibdi*” personifikatsiyalangan litota asosida qovurg'alarning “*gapirayotgandek*” tasviri ularning haddan tashqari ko'rinib turganini ifoda etadi. Bu jarayonda **personifikatsiya+litota** birikib, ironik vizual effekt hosil qiladi. Ushbu misolda qo'llangan litotik tasvirlar o'zbek xalq ertaklari poetikasining muhim xususiyatlaridan birini poetik giperbolaga zid bo'lgan, lekin shunga o'xshash darajada kuchli estetik ifoda beruvchi litotani ochib beradi. U personajning zaif jismoniy holatini komik va dramatik tusda tasvirlaydi, qahramonning taqdiriga achinish yoki ahamiyat qaratish holatini kuchaytiradi. Aytish mumkinki, litota, xalq ertaklarida *odamiylik, bechoralik, qashshoqlik*ni tasvirllovchi sahnalarda keng qo'llanadi. Bu esa xalq ertaklari poetikasida muhim stilistik vosita sifatida litotaning ijodiy potensialini tasdiqlaydi. Aksariyat hollarda bu badiiy vosita taqqoslash, rad etish yoki qarshi qo'yish shaklida yuzaga keladi. O'zbek xalq ertaklarida litota vositasida yaratilgan obrazlar ijtimoiy muhit, sinfiy tafovut yoki qahramonning ijtimoiy pozitsiyasini aniq ko'rsatishga xizmat qilishi bilan ham xarakterli. Masalan: *Bizlar podshoh bolasi emasmiz. Otamiz boy ham emas.* [Uch og'ayni botirlar, 2017. 162] kontekstida litotik tuzilma shaxsiy maqomni rad etish orqali o'zini ijtimoiy iyerarxiyadan pastda ko'rsatish harakati sifatida namoyon bo'ladi. Gapda ikki baravar rad etish mavjud: 1) “*podshoh bolasi emasmiz*”; 2) “*otamiz boy ham emas*”. Har ikkisi ham semantik maydonning ijtimoiy holat komponenti bilan bevosita bog'liq. Bu rad etish orqali qahramonlar o'zlarini ijtimoiy jihatdan oddiy, kambag'al, oddiy xalq vakili sifatida tasvirlaydi. Litotaning muhim xususiyatlaridan biri kichraytirish (ozaytirish) orqali vaziyat ishtirokchilarining

xususiyatlarini kuchaytirishga qaratilishi bilan ham tavsiflanadi. Yuqorida ham qahramonning maqomini pasaytirish orqali jasoratli obrazini kuchaytirishga qaratilgan. Ijtimoiy-maishiy ertaklarda xalqning o'sha davr holati aks etishi ma'lum. Ertakdagi matndan ayonlashdiki, poetik qahramonlarning o'zini past baholashi orqali yuqori tabaqadagi kuchlar bilan teng harakat qilayotgan xalq vakillari obrazi paydo bo'ladi.

Dan Sperber va Deirdre Uilson kinoya, meiosis (bilinmas darajada kichraytirish) va litota (badiiy pasaytirish) [Sperber D., Wilson D., 1987. 708] kabilarni bir guruhga kiritishadi. O'zbek tilshunosligida litotaning darajalanish ko'p holatlarda farqlanmaydi. Lekin bu ko'rinishdagi, ya'ni o'ta darajadagi kichraytirishlar ham mavjud. *Podshoning bir o'n sakkiz yashar qizi bor, oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor, shakardan shirin so'zi bor, suv ichsa tomog'idan, sabzi yesa biqinidan ko'rinadi*. [Oltin beshik, 1985. 226] Parchaning poetik strukturasi bir necha darajadagi badiiylilik qatlamlari mavjud. Avvalo, "oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor" iborasi orqali qizning tashqi go'zalligi, qiyofasi poetik me'yorlarda ideallashtiriladi. Bu yerda tabiiy obyektlar oy va kun metafora sifatida qahramonning go'zalligini ifodalashga xizmat qiladi. "Shakardan shirin so'zi bor" degan jumlada esa ta'm hisi bilan bog'liq metafora orqali uning ichki go'zalligi – nutqi, muomaladagi latofati ifodalanadi. Kontekstning badiiy jihatdan kuchli qism esa, aynan, litota va giperbolaning birlashmasi (*litota+giperbola*: "suv ichsa tomog'idan, sabzi yesa biqinidan ko'rinadi") orqali berilgan quyidagi tasvirdir. Bu yerda "suv ichsa tomog'idan ko'rinadi" deyish orqali obrazli ifodada inson tanasining nihoyatda nozikligi, g'oyat yupqaligi tasvirlanmoqda. Suv shaffoflik va oqim ramzi bo'lsa, uning tomoqdan o'tishini ko'rish esa faqat ideallashtirilgan, real hayotda mavjud bo'lmagan timsollarga xos xususiyatdir. "Sabzi yesa biqinidan ko'rinadi" ifodasi ham xuddi shu estetik va giperbolik ifoda mantig'ini davom ettirib, noziklik darajasini tasavvur doirasidan tashqariga olib chiqadi. Aynan shu o'rinda nihoyatda kichraytirish mavjud bo'lib, bu kichraytirish mubolag'a ko'magida tasvirlangan. Bu kabi badiiy tasvirlar o'zida obrazlilik, ifoda kuchi va hissiy ta'sirchanlikni jamlagan bo'lib, ertak personajining ideallashtirilgan, timsoliy shakli yaratilganini ko'rsatadi. Matn tuzilmasida badiiy oppozitsiya, parallelizm, metaforik simvolika, frazeologik badiiylilik, ritmik muvofiqlik kabi lingvopoetik unsurlar uyg'un holda ishlatilgan. Ayni holatda ishlatilgan litota va giperbola vositalari, inson go'zalligini xalqona poetik tafakkur doirasida obrazni kognitiv-emotsional darajada ideal darajaga olib chiqishga xizmat qiladi. Shu o'rinda aytish joizki, litotalarning kontekstda qo'llanish o'rniga qarab darajalarini aniqlash o'zbek tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

Litota evfemistik kontekstlarda yumshatish vositasi sifatida xizmat qilishini, og'riqli yoki noqulay haqiqatlarni yengillashtirish uchun ishlatilishini tadqiq etib, litotani xushmuomalalik strategiyasi sifatida ko'rib chiqqan L.Jeffri quyidagi fikrlarni ta'kidlaydi: "Biz allaqachon giperbola va litota uchun o'zini oqlash va xushmuomalalik bo'lgan holatlarni uchratganimiz. Tabiiyki, odobli e'tiqodlarni oshirib ko'rsatish (giperbolik intensivatsiya) va odobsizlik, nomaqbullik holatlarini pasaytirib ifodalash (litotik mitigatsiya) nutq etiketi va ijtimoiy maqbullik

mezonlariga mos keluvchi strategiyalar hisoblanadi”. [Geoffrey L., 1983. 145] L.Jeffrining qarashlarida o‘rinli. Chunki o‘zini oqlash, o‘zidan ustun kimsaga xushmuomalalik bilan murojaati asosida o‘zining turli holat (ijtimoiy ahvoli, sinfiy tafovuti, mansabi, mavqeyi va h.k.)larini litota asosida ifodalash holatlari kuzatiladi. Masalan: – *Men bir iqlimning podshohiman, otangiz qo‘l kuchi bilan tarbiya qilib, sizday botirlarning otasi bo‘lgan ekan, mendan nima kamligi bor? Haqiqatda, mendan ortiqdir.* (Uch og‘ayni botirlar. “Uch og‘ayni botirlar”, 165-166-b.) Mazkur misolda podshoning o‘z mavqeyini xushmuomalalik tamoyili asosida litota tarzda past ko‘rsatishga intilishi kuzatiladi.

Yuqoridagi tahlilda ko‘rib o‘tgan holatning aksi ham ko‘p uchraydi, ya‘ni o‘z mavqeyini yuqori ko‘tarish uchun o‘zgalar mavqeyini ozaytirish, nazar qilmaslik kabi. Ma‘lumki, litota badiiy matnda ifoda obyektini kamsitish, uni nazarga ilmaslik yo‘li bilan ham hosil bo‘ladi. Ushbu uslubiy figura orqali biror narsa yoki shaxsning qadr-qimmat, mavqe yoki nufuz darajasi ataylab past ko‘rsatiladi. Ammo podshoh qizlariga mamlakatning turli viloyatlaridan kelgan sovchilarni “*U mening tengim emas, men qizlarimni o‘zimdanda ham a‘loroq shon-shuhratga ega bo‘lgan kishilarga beraman*”, deb qaytara berar ekan. (Bo‘ri bilan mergan. “Ayiqpolvon”, 125-b.) Ertak matnida “tengim emas” ifodasi o‘z nufuzini ko‘tarish asnosida o‘zga nufuzini pasaytirish orqali yuzaga kelgan. Bunda shon shuhratga ega bilan ega emas tushunchalari o‘zaro qarama-qarshi qo‘yiladi. Natijada “*ega emas*” birligi litotaning o‘ziga xos namunasi sifatida oydinlashadi. U podshohning ijtimoiy mavqe va shaxsiy nufuzini yuqori ko‘rsatish orqali boshqalarni kamsitish, ularga past nazar bilan qarash kabi ma‘noni yuzaga chiqaradi. Bu holat nafaqat obrazning ichki xarakterini, balki ertakda mavjud ijtimoiy-g‘oyaviy qatlamlarning ham aks etishini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, litota ertaklardagi badiiy tasvirlarning o‘ziga xos yoritilishida katta ahamiyatga ega bo‘lib, u obrazlarning kuchli kinoyaviy va poetik tuzilmalarini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Bu uslubiy vosita orqali qahramonlarning holatlari, zaifliklari va ma‘naviy holatlari badiiy va ta‘sirchan ko‘rsatiladi. Ertaklarda litota ko‘pincha obrazlarning ahvolini, ular o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni va ijtimoiy statuslarini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Bu esa nafaqat individual, balki jamiyatdagi katta ijtimoiy qatlamlarning muvozanatini aks ettirishda ham yordam beradi. Natijada, litota xalq ertaklarining poetik va estetik tuzilmasini mustahkamlashda xizmat qiladi va uni o‘quvchi uchun yanada yorqin va qiziqarli qiladi.

Adabiyotlar

1. Bo‘ri bilan mergan. O‘zbek xalq ertaklari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2018. – 144 b.
2. Geoffrey L. Principles of Pragmatics. New York: Longman, 1983. – 264 p.
3. Sperber D., Wilson D. *Precis of Relevance: Communication and Cognition.* Behavioral and Brain sciences (1987) 10, 11. 697-754 Printed in the United States of America. – P. 708.
4. Uch og‘ayni botirlar. O‘zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 304 b.

5. Каримов С.А. Бадийй услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1994. – 72 б.
6. Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1969. – 173 б.
7. Олтин бешик. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1985. – 256 б.
8. Куронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 400 б.

THE MAIN FEATURES OF THE OLD ENGLISH LANGUAGE

Matanat Alaga Gojayeva,
Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Azerbaijan University of Languages
Department of English Grammar
Baku, Azerbaijan
gocayeva-m@bk.ru

Annotation. Old English, which covered the 5th-12th centuries, was a language rich in numerous morphological features inherited from the Proto-Germanic language. The grammatical structure of Old English, which was not so rich in terms of vocabulary, was as difficult as modern German. The use of a large number of case, gender, and quantitative suffixes in the language, as well as the existence of strict grammatical coordination between words within a sentence, was a characteristic feature of Old English, which fundamentally distinguished it from the English of the Middle and Modern periods. By the Middle Ages, Old English had begun to be renewed at all levels of the language under the influence of other foreign languages and to become a completely new structured analytical language. Throughout its evolution, English has always undergone fundamental changes under the influence of foreign languages. The article focuses on the issues mentioned and interprets them from a diachronic perspective.

Keywords: *Proto-Germanic language, grammatical concord, synthetic language, analytical language, syncretism*

Annotatsiya. 5–12-asrlarni qamrab olgan qadimgi ingliz tili buyuk german tilidan meros bo'lib qolgan ko'plab morfologik belgilarga boy til edi. So'z boyligi jihatidan unchalik boy bo'lmagan qadimgi ingliz tilining grammatik tuzilishi hozirgi nemis tilidagidek qiyin edi. Tilda ko'p sonli hol, jins va miqdoriy qo'shimchalarning qo'llanilishi, shuningdek, gap ichidagi so'zlar o'rtasida qat'iy grammatik muvofiqlikning mavjudligi qadimgi ingliz tilining o'ziga xos xususiyati bo'lib, uni o'rta va yangi davr ingliz tilidan tubdan ajratib turdi. O'rta asrlarga kelib eski ingliz tili boshqa xorijiy tillar ta'sirida tilning barcha darajalarida yangilana boshladi va butunlay yangi tuzilgan analitik tilga aylana boshladi. Ingliz tili o'zining butun evolyutsiyasi davomida chet tillari ta'sirida doimo tub o'zgarishlarga duch keldi. Maqolada ko'rsatilgan masalalarga e'tibor qaratilgan va ular diaxronik nuqtai nazardan izohlanadi.

Kalit so'zlar: *protogerman tili, grammatik kelishik, sintetik til, analitik til, sinkretizm*

English, which is used in our time as a means of global communication with its unique linguistic qualities across a wide geographical area, was a poorly developed tribal language brought to the islands by the Anglo, Saxon, and Jute tribes who invaded the British Isles in the 5th century and spoken in various dialects of the same language. *“The Germanic dialects spoken in the Anglo-Saxon kingdoms were distinct but mutually intelligible varieties that began to evolve from the tribal tongues spoken by the settlers’ continental ancestors. The varieties can be grouped into four main types – Northumbrian, Kentish, Mercian and West Saxon. We refer to these dialects together as Old English”* [4, p.4]. During this period, Latin was widely used in the islands as a language of instruction and promotion of religious and secular knowledge, as the spread of Christianity in the islands had strengthened Latin's position as the language of church and state in these lands. Anglo-Saxon English was subject to centuries of Latin influence, and changes began to occur in the language. In particular, English borrowed a significant number of words from Latin in terms of vocabulary.

Despite its changes over time, the language spoken by the Anglo-Saxon tribes who came from the Scandinavian Peninsula to claim new lands on the European continent is a Germanic language and contains features inherited from the Great Germanic language. This language was spoken in the southwestern part of what is now England and Scotland from the mid-5th century to the mid-12th century. Among these features, the phonetic, grammatical, and lexical system of the language are particularly noteworthy.

In the later stages of its evolution, the English language underwent radical changes at all levels, to the point that even modern native speakers cannot read or understand anything in Old English without special training. Studies show that Old English has undergone 85% of changes since the Modern era, leaving very little of this language intact [2].

Old English was fundamentally different from medieval and modern English at all levels of the language hierarchy. As such, Old English was a synthetic language with suffixes and had a complex grammatical structure. This language did not resemble modern English in terms of pronunciation and writing. Old English used the runic alphabet brought to the islands by Scandinavian tribes until the Latin alphabet was introduced in the 12th century.

The runic alphabet slowed down the development of writing, because it was difficult to write with this alphabet. Starting from the 12th century, an alphabet based on the Latin script was used. *“The Anglo-Saxons also used the alphabet we use now. However, their alphabet did not have signs to indicate the letters j, v, k, q, x, z, w. The letters æ, þ, ð that they used are not used in spelling today”* [3, p.4].

In Old English, the letter combination *th* was represented by the letter *ð*, and *w* by the letter *ƿ(wynn)*. In Old English, long and short vowels – *a, æ, i, o, u, y*; two diphthongs – *ea, eo* were used. The letter *y* – was sometimes written as *ie*. A line called a macron was written above long vowels as a sign of length, for example, as in the words *stān – stone, rāp – rope, bāt – boat*.

In Old English, nouns, verbs, and pronouns were a synthetic language with a complex grammatical system, morphological features, and rich in homonym suffixes indicating case, person, tense, and grammatical gender, creating syncretism. The vocabulary of Old English was originally composed of words of Germanic origin. However, as the language was influenced, these words left the language and English was enriched with words borrowed from other languages. However, even today, English still uses some words from Old English. For example, words such as *mann* (*man*), *wīf* (*wife, woman*), *cild* (*child*), *hūs* (*house*), *mete* (*meat, food*), *gærs* (*grass*), *lēaf* (*leaf*), *gōd* (*good*), *strang* (*strong*), *etan* (*eat*), *drincan* (*drink*), *weall* (*wall*), *heah* (*high*) [1, p.1] have undergone certain changes and are now widely used in the language as words of original English ones. Diachronic studies prove that Old English, which was a synthetic language, tended towards analyticity throughout its evolution and is currently being studied as an analytic language.

References

1. Adel, Abdell-Fattah. Some Characteristics of Old English. 3 p. www.slideshare.net/...
2. Characteristics of Old English. www.scribd.com/...
3. Hogg, Richard. An Introduction to Old English. Edinburgh University Press. 2002, 174 p.
4. Hough, C., Corbett, J. Beginning Old English. Palgrave Macmillan, 2007. 264 p.

BADIIY MATNNING LUG‘AVIY-USLUBIY XUSUSIYATLARI (Odil Yoqubov asarlari misolida)

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
ergashevad@tersu.uz

Annotatsiya. Maqolada til va tafakkurning o‘zaro munosabati, bu aloqadorlikning badiiy asar nutqida ifoda etilishi, unda til birliklarining aktuallashuviga sabab tug‘diruvchi omillar to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi”, “Diyonat” nomli asarlari misolida badiiy matnning lug‘aviy-uslubiy xususiyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: til, tafakkur, ularning o‘zaro munosabati, badiiy asar tili ijodiy tafakkurning namoyon bo‘lish shakllaridan biri sifatida, lug‘aviy-uslubiy xususiyatlarning lingvopoetik tahlili.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь языка и мышления, выражение этой взаимосвязи в речи художественного произведения и факторы, обуславливающие актуализацию языковых единиц в нём. Лексико-стилистические особенности художественного текста анализируются на примере произведений Одила Якубова «Сокровище Улутбека» и «Диёнат»

Ключевые слова: язык, мышление, их взаимосвязь, язык художественного произведения как одна из форм проявления творческой мысли, лингвопоэтический анализ лексико-стилистических особенностей.

Badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tadqiq etgan M.Yoʻldoshev oʻz ilmiy ishida shunday deydi: “Tilni faqat va faqat kishilar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifati talqin etish insonning tabiiy tilini, bu murakkab va muhtasham hodisani, eng kami, joʻnlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo boʻlgan sunʼiy tilga (masalan, Esperanto kabi) tenglashtirishdan, yoʻl harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli “tilga” baravarlashtirishdan boshqa narsa emas. Xolbuki, odamlar til vositasida tuygʻu va kechinmalari, hayrat va hayronliklari, qalbdagi huzurlari kabi xilma-xil sezgilarni ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativ maqsadlarni koʻzda tutmaydi. [Yoʻldoshev, 1: 164]

Zamonaviy oʻzbek tili ekspressiv boʻyoqdor soʻzlarga boyligi bilan hamda fikrni berishda jimjimadorlikka yoʻnaltirilganligi bilan ajralib turadi. Ekspressivlik va jimjimadorlik bor joyda uni ifodalovchi shaxs ruhiy holati oʻz-oʻzidan aks etadi. Oʻz asarlarida mana shunday ekspressiv boʻyoqdor va jimjimador soʻzlarni oʻz oʻrnida qoʻllay bilgan hamda davr, mafkura, insonlar taqdiriga qanchalar kuchli taʼsir koʻrsatishi mumkinligi, ulugʻ oʻzgarishlarga sabab boʻlishini qilqalami bilan ishonarli aks ettirgan mahoratli yozuvchi Odil Yoqubovdir.

Odil Yoqubov oʻtkir qalami va tasvir mahorati bilan tarixiy shaxslarni badiiy haqqoniyati va salobati bilan gavdalandiradi, real shaxslarni oʻta taʼsirchan badiiy obrazga aylantiradi. Davr ruhini hamda qahramonlar ichki ruhiyatini tasvirlashda u fonetik, leksik vositalar bilan bir qatorda morfologik vositalardan shunday unumli foydalanadiki, asarlarini oʻqigan kitobxon qahramonlar bilan kuladi, qahramonlar bilan yigʻlaydi.

Inson ichki ruhiyatini aks ettirishda ruhiy holat ifodalovchi feʼllar oʻziga xos oʻrin tutadi. [Сборник научных трудов, 2; 34] G.Kushkarova nemis tilidagi tovushga taqlid asosida yuzaga kelgan ruhiy holatni aks ettiruvchi feʼllarning quyidagi turlarini farqlaydi. 1) nutqiy muloqot jarayonida soʻzlovchining ruhiy holatini beruvchi feʼllar; 2) emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishi asosidagi feʼllar. [Кушнарева, 3; 59] Bu kabi feʼllarni oʻzbek tilida, jumladan O.Yoqubov romanlarida ham uchratish mumkin. Masalan, *“Tilla” soʻzini eshitgan chol ijirgʻanib gapirdi va yuzini burishtirdi... Mirza Abdullatif ijirgʻanib gapirdi.* (“Ulugʻbek xazinası”) Bu matnlardagi *ijirgʻanib* feʼli soʻzlovchining nutqiy muloqot vaqtidagi ruhiy holati haqida maʼlumot beradi.

Badiiy asar tili ijodiy tafakkurning namoyon boʻlish shakllaridan biri sifatida antropotsentrik mohiyat kasb etadi. Til va tafakkur hamkorligi yangi-yangi badiiy ifodalarni yuzaga keltirib, ham shaxs salohiyatini, ham tilining cheksiz imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. [Белинский, 4; 802-803]

Quyidagi misollarda esa feʼllarda aks etgan harakatning tovushlar bilan bogʻliq holda yuz berishi inson ruhiy holatini yuzaga chiqarishga yordam bergan: *Mirzo Ulugʻbek bu gaplarni xoʻrsinish bilan aytdi.* (“Ulugʻbek xazinası”) *Nigoraning chiyillab gapirishi Sarkorning asabiga tegardi. Ota holsizlanib oʻtirib qoldi, yana telefon jiringladi. Bu safar Ivan bilan tishini gʻijirlatib soʻzlashdi.* (“Osiy banda”) Maʼlum boʻladiki, oʻzbek tilidagi tovushga hamda holatga taqlid soʻzlar asosida yuzaga kelgan ayrim feʼllar ham inson ruhiy holatini ifoda etish uchun xizmat qiladi: *Bir tomoni movlonoga ham qiyin, u hibsga tushgan dastlabki kunlari qattiq yotib*

qoldi, kechalari olovday yonib alahlab chiqar, yomon tushlar ko'rib uvvos tortib uyg'onib ketar, ko'zlariga allanimalar ko'rinib qorong'u burchakka tiqilib olar va bir nimalar deb pichirlar edi. ("Ulug'bek xazinasi") Bunda pichir-pichir tovushga taqlid so'zdan pichirlamoq fe'li xosil bo'lib, matnda insonning vasvasaga tushib qolish holatini aks ettirmoqda. – Ie? – dedi Proxor, go'dakning ko'zlariday ma'sum ko'zlarini pirpiratib. – O'lgan odamni piyanista deb, qabih bir jinoyatni bosdi-bosdi qilib yubormoqchimiz hali?.. ("Diyonat") ... Ali qushchining asabiy pirpiragan lablariga kinoyali tabassum yugurdi. ("Diyonat") Ushbu matnlarda ham holatga taqlid so'zdan yasalgan fe'l orqali insonning ichki ruhiy holati ochib berilgan. Ma'lum bo'ladiki, yuqoridagi matnlarda keltirilgan fe'llarda aks etgan harakatning tovushlar va holat bilan bog'langan holda yuz berishi inson ichki olamini yorqinroq yuzaga chiqarishga yordam bergan. Ruhiy holat fe'llari holat fe'llarining semantik tarkibiga kiruvchi, asosan, insonda yuz beradigan, uning ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan muayyan bir jarayonni ifodalab keluvchi fe'llar hisoblanadi. Ruhiy holat fe'llari inson ruhiy faoliyatini, ruhiy holatini ifodalaydi, insonda yuz bergan yoqimli va yoqimsiz tuyg'ularni, tinchlik-farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, dadillik va taraddudlanish, quvonish va g'azablanish, qo'rquv va shodlik kabi ijobiy va salbiy emotsional holatlarni ifoda etish bilan boshqa leksik-semantik guruh holat fe'llaridan ajralib turadi. Arxisemasi "holat", integral semasi "psixik" bo'lgan ruhiy holat fe'llari muayyan munosabatni ifodalashiga ko'ra ikki guruhga ajraladi: Ijobiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari va salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari. Insonning ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari ta'sirchanlik darajasi ortiqligiga, kuchliligiga ko'ra alohida ahamiyatlidir. Bunday semantik guruhga kiruvchi so'zlar ham xabar (darak), ham ta'sirchanlik ifodalashi, ba'zi hollarda esa tasirchanlik darak (xabar) mantiqiy ifodasiga nisbatan ustunligi, ortiqligi bilan ifodalanadi: dahshatlanmoq, telbalanmoq, shodlanmoq. Ijobiy munosabat ifodalovchi ruhiy holat fe'llari: quvonmoq, shodlanmoq, sevinmoq, suyunmoq, yayramoq, zavqlanmoq, maroqlanmoq, xursand bo'lmoq, lazzatlanmoq, shavqlanmoq, faxrlanmoq, masrurlanmoq, rohat olmoq, rohatlanmoq, kayflanmoq, yengillashmoq, tinchlanmoq, tinchimoq, xotirjamlanmoq, xotirjam tortmoq, yuragi joyiga tushmoq, yuragi jizillamoq, ruhlanmoq, ko'ngli ko'tarilmoq, ko'ngli yumshamoq, maftun bo'lmoq, mahliyo bo'lmoq, kayfini surmoq, suymoq va boshqalar. Bunday fe'llar Odil Yoqubovning barcha romanlarida qahramon ruhiy holatini ifodalashda asosiy rol o'ynaydi. Masalan: *Otaning so'ngi so'zlaridan Sarkor nihoyatda xursand bo'ldi. Axir besh-olti oydan beri uyqusida halovat yo'q.* ("Osiy banda") *Mirzo Ulug'bek ahvolidan xabar topgach, Ali ancha xotirjam tortdi...* ("Ulug'bek xazinasi") *Qalbini yorug' nur chulg'ab olgan Malikul sharob, mayni bir sipqorishda bo'shatib, kosani qo'yarkan: – Ooo! –bu hayot qanchalar lazzatli!- dedi va yana chol bilan bo'lgan voqeani eslab quvondi...* ("Ko'hna dunyo") *Qalbida ilk muhabbat g'unchalari paydo bo'lgan Haydar onasining gaplaridan sevindi. Ko'z oldiga Latofatning nur bilan yug'rilgan tiniq yuzi keldi-yu, chuqur xo'rsindi. U ich-ichidan shodlanardi.* ("Diyonat") *Ziyodaxonning noz-ishvasi Sarkorni befarq qoldirmasdi. U qizning yoqimli suhbatidan doim rohatlanardi...* ("Osiy banda")

Odil Yoqubov romanlaridan olingan matnlarni kuzatar ekanmiz, unda qahramonlarning ruhiyatini ifodalashda bir qator salbiy munosabat ifodalovchi fe'llarni ko'rishimiz ham mumkin: *Latofat yosh to'la ko'zlari bilan Haydarga mo'ltirab qaradi, so'ng yuzini uning ko'ksiga yashirib, o'ksib-o'ksib yig'lab yubordi.* ("Diyonat") *Otaqo'zi hovlida to'xtamay, to'g'ri uyga kirdi. Uning ketidan kirgan Haydar dadasining vajohatini ko'rib qo'rqib ketdi: rangi oppoq oqarib, sochlari to'zg'ib ketgan Otaqo'zi shishani derazadan zimiston boqqa qarab otdi. Haydarning vujudidan ilonday sovuq bir vahima o'rmalab o'tdi.* ("Diyonat") *Yo tavba! Qo'yday yuvosh bu odamning vajohati shu darajada o'zgarib qoldiki, Sarkor hatto hozir militsiyasini chaqirib, "opketinglar bu odamni tegishli joylaringga!" deb yuboradimi, deb seskanib ketdi.* ("Osiy banda") Berilgan matnlar tahlili asosida shuni aytish mumkinki, yozuvchi salbiy munosabat ifodalovchi fe'llarini o'z o'rnida qo'llash orqali, qahramonlar ruhiyatini yaqqol tasvirlab bergan. Ruhiy holat fe'llarini ijobiy va salbiy munosabat bildiruvchi fe'llarga ajratish orqali ularning turli ma'no nozikliklari, uslubiy qo'llanishi, ta'sir darajasining farqlanishi kabi qo'shimcha jihatlarni ham qamrab oladi. Ruhiy holat fe'llari insonga xos bo'lgan hissiy-ruhiy holatlarni ifodalashi bilan xarakterlanadi. O'zbek tilida ruhiy holat fe'llarining hosil bo'lishida inson ichki his-tuyg'ularini ifodalovchi otlar, ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan sifatlar asos bo'ladi. Masalan, azob inson ruhiy holatini ifodalovchi ot so'z turkumidan quyidagi ruhiy holat fe'llarini hosil qilishimiz mumkin: azoblamoq, azoblanmoq, azob chekmoq, azob bermoq, azob ko'rmoq kabilar. Bu so'zlar bir paradigmatic qatorni tashkil qiladi. Matnda o'ziga xos uslubiy ma'nolari bilan farqlanadi. Buni to'liqroq tushunish uchun quyidagilarga e'tibor qaratamiz: *azob, alam, nafrat, ranj, afsus, araz, sog'inch, sarosima, istehzo, ozor, zulm, kayf, tashvish, istihola, xayol, xavf, zavq, jabr, jahl, taajjub, faxr, xavotir, vahima, umid, jafo, shavq, lazzat, kibr, yig'i kabi inson ruhiy holatini ifodalovchi otlar; zor, zo'r, tinch, tund, xotirjam, mag'rur, tajang, vahshiy, ma'yus, nolon, ruhsiz, notinch kabi ruhiy holat sifatleri va otlari. Otaqo'zi qizining bo'g'ilib-bo'g'ilib yig'laganidan, uning haqsiz xo'rlanganidan azoblandi.* ("Diyonat") *Ibn Sinoni tanimay, unga yomon muomala qilganidan o'z-o'zidan uyalib, bir necha kun ma'yuslanib yurdi.* ("Ko'hna dunyo")

Ruhiy holat sifatlaridan hosil bo'lgan ruhiy holat fe'llari: *shodlanmoq, masrurlanmoq, umidsizlanmoq, injiqlashmoq, notinchlanmoq, xafalanmoq, xotirjamlanmoq, dili g'ashlanmoq, munglanmoq, xomushlanmoq, tundlanmoq, achchiqlanmoq, bezovtalanmoq, betoqatlanmoq, betoqat bo'lmoq, bejolanmoq, begonasiramoq, bezor bo'lmoq (qilmoq), dili g'ashlanmoq, yovuzlashmoq, yuvvosh tortmoq, yuvvoshlanmoq, ilojsizlanmoq, ma'yuslanmoq, majburlamoq, masrurlanmoq, zoriqmoq, zorlanmoq, zo'riqmoq, zo'rlamoq, zo'raymoq, injiqlashmoq, inoqlashmoq, g'ashlanmoq, qiynalmoq, garangsiramoq, yomonlamoq, sergaklanmoq, dadillanmoq, o'ng'aysizlanmoq va boshqalar.* Bunday fe'llarning ko'pchiligini o'z asarlarida qo'llagan Odil Yoqubov inson qalb tug'yonlarini noyob iste'dodi bilan yoritib bergan: *U kechagina bo'lib o'tgan uchrashuvni qayta-qayta eslab shodlanar, qizning ma'yus tortib qolgan ko'zlarini ko'z oldiga keltirarkan, o'sha vaqt unga taskin bermaganidan xijolat tortib, notinchlanmoqda edi.* ("Diyonat") Berilgan matnda ruhiy holat sifatlaridan hosil bo'lgan ruhiy holat

fe'llarining bir qanchasi ishtirok etgan hamda insonga xos bo'lgan turli kechinmalarni ifodalab bergan.

Til ruhiy faoliyat mahsuli ekani Qur'oni karim oyatlarida ko'rinadi. Olloh taolo Odamning tanasini rostlab jon kiritgach: "Va u zot Odamga ismlarning barchasini o'rgatdi" (Baqara surasi, 31-oyat) Demak, Olloh taolo til deb atalmish bebaho ne'matni Odam atoning ongi-yu qalbiga jo qiladi. So'ngra farishtalarga yuzlanib, bilsangiz, mana bu narsalarning nomini aytib beringchi, dedi. Ular, zoti poking haqi, O'zing o'rgatgandan o'zga ilmimiz yo'q, deb javob qildi. Shunda yaratgan Zot Odamdin ular nomini aytib berishini so'radi. Odam barchasining nomini birma-bir aytdi (Baqara surasi 31-32-oyatlar) [To'laganova, 5;17].

Odil Yoqubov xoh tarixiy, xoh zamonaviy obraz yaratmasin, u lingvistik vositalar orqali inson ruhiy holatini yoritib bera olgan. Ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar ruhiyat bilan bog'liq bo'lib, asosan shaxs psixikasini anglatib keladi. Ruhiy holat fe'llarining yasalishi jihatidan tasnifiga e'tibor bersak, uning 85% qismi inson ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan otlar va ruhiyat bilan aloqador sifatlardan hosil bo'lganligini ko'ramiz.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri...dis...– Toshkent: O'zR FA TAI, 2009. 164-b.
2. Слово и текст в психолингвистическом аспекте // Сборник научных трудов. Тверь: ТГУ, 1992.
3. Кушнарева Г. К. Коммуникативно – прагматические функции глаголов прямой речи в художественном тексте (на материале немецкой прозы XXв.) КД. Алматы.1999. С. 59.
4. Белинский В. Г. Собрание сочинений в 3-ч томах, т. 3, – М., 1989. С. 802-803.
5. To'laganova S. Ruh va adabiyot. Tafakkur. 2001, 5-son, 17-bet.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ СИНТАКСИСА

Хегай Валентина Михайловна,

к.ф.н., доцент, khegava_l@rambler.ru

Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация. Статья отражает системный взгляд на изучение и описание синтаксической системы русского языка, который предполагает учет разных аспектов синтаксиса: формального, коммуникативного и семантического. Автор характеризует семантический аспект, его особенности и останавливается на номинативной концепции семантической организации предложения.

Ключевые слова: аспекты синтаксиса, семантический аспект, номинативная концепция, ситуация.

Abstract. The article reflects a systematic view on the study and description of the syntax system of the Russian language, which takes into account different aspects of syntax: formal, communicative and semantic. The author describes the semantic aspect, its features and stops at the nominative concept of the semantic organization of the sentence.

Keywords: syntax aspects, semantic aspect, nominative concept, situation.

В современной синтаксической науке утвердилось понимание многоаспектности синтаксиса и соответственно признание необходимости изучения и описания разных сторон синтаксической системы языка. Одним из первых выделил три основных аспекта синтаксического описания чешский лингвист Ф. Данеш, который говорил о трех аспектах синтаксического анализа:

- конструктивный (формальный, структурный);
- коммуникативный (функциональный);
- семантический [Daneš F., 1966. 225].

Традиционный синтаксис долгие годы занимался изучением и описанием только формальной организации предложения. Здесь хотелось бы привести слова замечательного российского лингвиста Н.Д. Арутюновой: «Синтаксис, в задачу которого входит обследование жизни предложения, обычно ограничивался изучением его формального строения безотносительно к семантике и в отвлечении от коммуникативных целей. Последние принимались во внимание лишь в той степени, в какой они закреплены строем предложения (ср. повествовательное предложение, вопрос, побуждение). Будучи разделом грамматики, синтаксис старался не выходить за пределы собственно грамматических категорий» [Арутюнова Н.Д., 1976. 5].

Успехи лингвистической науки в прошлом веке сделали возможным системный подход к изучению русского синтаксиса, в частности, к предложению, то есть объединение всех трех аспектов изучения – формального, коммуникативного и семантического.

Понятно, что наиболее разработанным в науке о языке является формальный аспект. При формальном (структурном) подходе к предложению оно рассматривается автономно, все его свойства объясняются изнутри.

Именно в таком плане изучаются синтаксические единицы в школьном курсе. И в синтаксической науке долгое время господствовал этот аспект. Считается, что идеальное воплощение формальный подход нашел в знаменитой книге А.М. Пешковского «Русский синтаксис в научном освещении» [Пешковский А.М., 1976. 5].

Семантический аспект, который ставит задачу выявить и описать смысл предложения – самый молодой. С середины 60-х годов прошлого века началось то, что Н.Д. Арутюнова назвала «штурмом семантики предложения»: «Наступление велось практически со всех сторон: оно разворачивалось и с лексикологических позиций, и с плацдарма грамматики, и по линии выяснения ситуативных значений, и со стороны логики, обладающей в этой области несомненным приоритетом, и силами лингвистики речи» [Арутюнова Н.Д., 1976. 6].

Современное состояние семантического синтаксиса характеризуется многообразием подходов и решений.

Наиболее широкое распространение среди лингвистов получила **номинативная (денотативная, или референтная) концепция значения**

предложения. Она представлена многочисленными работами на материале не только русского языка.

Согласно номинативной концепции предложение представляет собой сложный знак. Означающим такого знака являются реально наблюдаемые речевые единицы, означаемым выступает некий смысл, который в разных исследованиях называется разными терминами, например, **семантическая структура, семантическое представление, глубинная структура, пропозиция**. Роль денотата данного знака выполняет описываемая им экстралингвистическая ситуация, реальный факт, событие.

Между ситуациями существуют или устанавливаются говорящим различные связи и отношения. Например, условная или временная связь: **Твой приход очень обрадовал бы меня; С приездом отца в доме воцарилась тишина**. Ср.: **Если бы ты пришел, я бы очень обрадовался; Когда приехал отец, в доме воцарилась тишина**.

Как видно из примеров, наиболее полно и дифференцированно указанные отношения условия и времени выражаются в сложном предложении.

Таким образом, в семантическом плане предложение рассматривается как обозначение какой-то ситуации, фрагмента действительности. Рассмотрим предложения **Идет дождь; Дождь; Дождливо**. Формально, грамматически они разные, но обозначают одну и ту же ситуацию 'дождь'. Этот фрагмент действительности может выражаться не только в предикативной основе предложения, но и на его периферии, во второстепенном члене: **Из-за дождя мы не пошли купаться**. В значении второстепенного члена предложения – обстоятельства – отражена та же самая ситуация. Еще примеры. Двусоставные предложения **Мальчик читает книгу; Собаки кусаются; Идет снег** имеют одинаковую грамматическую структуру (построены по одной и той же структурной схеме N1 – Vf), но различаются семантически: они обозначают разные типы ситуаций: активное действие субъекта, свойство субъекта, бессубъектное явление.

Ситуативная концепция предложения последовательно развивается в работах В.Г. Гака. Считая высказывание полным языковым знаком, он полагает, что «референтом высказывания является ситуация, т. е. совокупность элементов, присутствующих в сознании говорящего в объективной действительности, в момент «сказывания» и обуславливающих в определенной мере отбор языковых элементов при формировании самого высказывания». Соотношение между ситуацией и обозначающим ее предложением В. Г. Гак изучает в двух аспектах — ономаσιологическом и синтаксическом. В последнем случае анализируется соотношение синтаксических функций членов предложения (главным образом актантов) и тех ролей, которые выполняют обозначаемые ими предметы в реальном событии [Гак В.Г., 1973. 358-364].

В центре внимания исследователей номинативного направления находятся определение и анализ ситуации. Но само понятие ситуации получает у разных авторов разное значение: по словам Н.Д. Арутюновой, «оно относится то к миру, то к языку (его семантике), то к способу мышления о мире»

[Арутюнова Н.Д., 1976. 7]. Но в большинстве случаев имеется в виду отрезок объективной действительности, событие, факт, о котором сообщается в предложении. Ввиду многообразия точек зрения данный вопрос нуждается в отдельном рассмотрении.

В заключение следует сказать, что номинативная концепция семантики предложения не является единственной.

Использованная литература

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976. – 382 с.
2. Гак В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 349-372.
3. Daneš F. A three-level approach to syntax // Travaux linguistiques de Prague, 1966, v. 1. – P. 225-239.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М. : Гос. изд-во, 1-я Образцовая тип. – М., 1928. – 592 с.

METONYMY IN LINGUISTIC RESEARCH: A COGNITIVE APPROACH

Husniyya Tanriverdiyeva,
Azerbaijan University of Languages
PhD in Philology, Senior Lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-3365-8787>
husniyya.tanriverdiyeva@gmail.com

Abstract: Within the framework of the cognitive approach, language is considered as the organization of linguistic and non-linguistic information in the form of texts across various genres, based on the conceptual perceptions of the participants in a communicative act. The cognitive approach enables the inclusion of linguistic phenomena (speech, text, discourse), linguistic knowledge, background knowledge, and the communicative situation (context) within the hierarchical structure of discourse components, along with the author's pragmatic intent.

Keywords: metonymy, linguistics, semantic shift, cognitive linguistics, metaphor

Recent linguistic studies have demonstrated an increasing focus on the investigation of metonymy. This growing interest stems from the recognition that metonymy plays a crucial role in meaning construction, communication, and conceptual organization. In this context, metonymy is generally viewed as the transfer of names between two entities based on practically all conceivable types of relationships. Unlike metaphor, which is grounded in similarity, metonymy relies on contiguity, meaning that the entities involved share a real-world connection rather than an abstract resemblance. This connection may be spatial (e.g., "the White House" for the U.S. government), causal (e.g., "the crown" for monarchy), temporal (e.g., "Shakespeare" for his works), or functional (e.g., "the bottle" for an alcoholic drink).

Examples of such transfers include cause-effect substitution, the interchange of the concrete with the abstract, or the ideal with the material. Cause-effect metonymy is common in everyday language, as in expressions like "He's just a pretty face" (where "face" represents the whole person) or "The restaurant was rude to me" (where "restaurant" refers to the staff). Similarly, abstract-concrete metonymy is evident in phrases like "Hollywood" referring to the American film industry or "Wall Street" representing the financial sector. These examples highlight how metonymy enables speakers to use a single term to evoke a broader, contextually relevant meaning (1).

A consistent feature in definitions of metonymy is that the metonymic transfer process is characterized by the involvement of referents that belong to the same situational or conceptual domain. Unlike metaphor, which maps attributes across different conceptual domains, metonymy operates within a single domain, establishing a part-whole, cause-effect, or other associative relationship between closely linked entities. The relationships between objects, people, actions, events, and social institutions, which are reflected in reality and conceptualized in human cognition through lexical meanings, serve as the foundation for metonymy. These characteristics define its fundamental properties, making it an indispensable cognitive and linguistic tool.

Metonymy is inherently linked to human cognitive abilities, making it more appropriate to consider it as a semiotic operation in which one sign (object) is employed in place of another. This linguistic mechanism allows for a more nuanced and contextually driven means of reference, reflecting the way humans categorize and conceptualize the world around them. Unlike arbitrary sign substitution, metonymy relies on a real-world association between the signifier and the signified, which may be based on spatial, causal, temporal, or functional relationships.

Metonymy's cognitive basis lies in its ability to highlight specific aspects of an entity while allowing other aspects to remain in the background. This selective emphasis enables speakers to convey meaning more efficiently, reducing redundancy and increasing communicative effectiveness. Furthermore, metonymy facilitates the organization of knowledge by structuring concepts into hierarchies and networks of associations. It is prevalent across languages and cultures, indicating its fundamental role in human thought and linguistic development.

In sum, metonymy is not merely a stylistic device but a fundamental cognitive and linguistic mechanism that shapes how individuals process, structure, and communicate information. Its significance extends beyond everyday language use into literature, rhetoric, branding, advertising, and even artificial intelligence, where understanding metonymic relations is essential for natural language processing. As research continues to explore metonymy's role in cognition and communication, it becomes increasingly clear that this phenomenon is central to how humans construct and interpret meaning in the world around them.

Like metaphor, metonymy represents one of the primary mechanisms of deviation from linguistic normativity. However, while metaphor functions through similarity - mapping features from one conceptual domain onto another - metonymy

operates through contiguity, drawing upon existing logical, causal, spatial, temporal, or experiential connections between entities within a single domain. Their commonality lies in the fact that both metaphorical and metonymic transfers function as active cognitive processes in the conceptualization of culturally significant knowledge, facilitating meaning-making in everyday communication, literature, and discourse.

Metonymic structures frequently emerge in a wide range of communicative contexts, including informal speech, political rhetoric, media discourse, literature, and branding. They serve as an essential tool for meaning-making, allowing for the compression of complex ideas into single words or phrases while maintaining contextual richness. The frequent use of metonymic transfers in everyday communication enhances cognitive flexibility, as individuals continuously establish and interpret relationships between different elements within their environment. This process of meaning construction is largely automatic, as speakers and listeners rely on shared cultural and contextual knowledge to infer metonymic associations without requiring explicit elaboration.

One of the key advantages of metonymy as a cognitive and linguistic strategy is its ability to increase communicative efficiency. By enabling speakers to convey complex ideas succinctly and implicitly, metonymy reduces linguistic redundancy and streamlines information processing. For instance, in journalistic and political discourse, the name of a city (e.g., "Washington" for the U.S. government or "Brussels" for the European Union) can stand in for an entire institution, providing an economical means of expression while simultaneously shaping audience perception through association (2). Similarly, in branding and advertising, metonymy is frequently used to evoke emotions, values, and identities associated with particular products or companies (e.g., referring to a luxury fashion house by the name of its founder, such as "Chanel" or "Gucci").

Unlike metaphorical transfer, which involves the projection of attributes from one conceptual field to another, metonymic transfer operates within a single conceptual domain. It directs attention to specific aspects of a given concept, highlighting particular features while allowing others to remain in the background. This selective emphasis can shape perception, influence discourse, and frame interpretation, making metonymy a powerful tool in both linguistic and cognitive processing. For instance, referring to a corporate scandal simply as "Wall Street's latest crisis" highlights the financial sector's involvement while downplaying other contributing factors. Similarly, in historical discourse, the use of "the throne" to represent monarchy emphasizes the institution of rule rather than the individual ruler.

Metonymy functions by substituting one term with another, typically replacing an entity with a term denoting its cause, effect, instrument, location, or another closely related aspect. This process involves naming one concept through the designation of another that is necessarily or incidentally connected to it. Common examples include referring to a monarch by the name of their crown ("the Crown" for the British monarchy), using a city's name to represent its government ("Paris" for the French government), or replacing an author's name with their works

("Shakespeare" to mean Shakespeare's plays). These substitutions, deeply ingrained in natural language, demonstrate how human cognition structures meaning based on real-world associations rather than purely abstract relationships.

Furthermore, metonymic processes contribute to linguistic creativity, allowing for the development of polysemy, idiomatic expressions, and figurative language. Over time, metonymic shifts can lead to lexical change and semantic extension, as words acquire new meanings through recurrent associative use. For example, the word "silver" originally referred to the precious metal but, through metonymy, has come to represent items made from it, such as "silverware." Similarly, "the press" originally denoted the physical printing press but has evolved to mean the journalism industry as a whole (5).

In sum, metonymy is not merely a stylistic device but a fundamental cognitive and linguistic mechanism that influences how individuals process, structure, and communicate information. Its significance extends across various domains, including linguistics, literature, branding, artificial intelligence, and cognitive science. As research continues to explore metonymy's role in meaning construction and conceptual organization, it becomes increasingly clear that this phenomenon is central to human thought, shaping both everyday language and the broader cultural and intellectual landscape.

Conclusion: As a type of figurative expression, metonymy is utilized across all stylistic registers of natural language. It serves both as a mechanism for word formation and as a stylistic device. As previously noted, the defining feature of metonymy is its function as a process of lexical substitution. Similar to metaphorical transfers, metonymic transfers exhibit their own structural and cognitive models, which contribute to the dynamic nature of linguistic evolution and communication.

Literature

1. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры которыми мы живём. Перевод с английского / общая редакция А. Н. Баранова. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 336 с
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by – Chicago. – 1980. – 200 p
3. Москвин В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории: монография – Москва: УРСС. – 182 с.
4. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение. / Теория метафоры. – Москва : Прогресс, 1990. - 427 с.
5. Mammedov A., Cognitive Perspectives of Discourse Analysis / - Bakı: Çaşoğlu, - 2010. -96 s.
6. Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thoght. Cambridge: Cambridge University Press, Second Editions, 1993, pp. 202-251

FE'LLARNING GRAMMATIKALASHUVI BOSQICHLARI BORASIDAGI TURLI QARASHLAR

Yunusova Xilola Ravshan qizi,
f.f.b.f.d (PhD), katta o'qituvchi,
Farg'ona davlat universiteti
yunusova.hilola1992@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada fe'llarning grammatikalashuv jarayonida bosib o'tadigan taraqqiyot yo'li haqidagi fikr-mulohazalar solishtiriladi. Unda asosan T.Kuteva, G.Anderson va C.Bowern kabi olimlarning nazariyalariga tayangan holda, grammatikalashuvning uzlukli, bir chiziqli jarayon emasligini, balki diaxronik va sinxronik jihatdan murakkab hodisa ekanligiga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Grammatikalashuv, grammatikalashuvoldi, kognitiv lingvistika, fe'l, semantik siyqalashuv, grammatikalashuv zanjiri, ko'makchi fe'llar.

Abstract. This paper compares different perspectives on the evolutionary path that verbs undergo during grammaticalization. Relying primarily on the theories of scholars such as T.Kuteva, G.Anderson, and C.Bowern, it emphasizes that grammaticalization is not a continuous, linear process, but rather a complex phenomenon from both diachronic and synchronic points of view.

Keywords: Grammaticalization, pre-grammaticalization, cognitive linguistics, verb, semantic bleaching, grammaticalization chain, auxiliary verbs.

O'tmishda til tizimidagi tushunilishi qiyin bo'lgan hodisalarning ayrim bir qismi kognitiv lingvistikaning rivojlanib borishi tufayli o'z yechimlarini asta-sekin topmoqda. Tilda ro'y berayotgan hodisalarning nega aynan ana shu shaklda amalga oshayotgani ko'p hollarda inson ongi mexanizmi bilan bog'liqdir. Grammatikalashuv hodisasi, ya'ni leksik birliklarning o'z mustaqil ma'nosini to'liq yoki qisman yo'qotib, grammatik xususiyatlarni paydo qilishi jarayoni ham bundan mustasno emas.

Grammatikalashuv jarayoni turli so'z turkumlarini qamrab olishi mumkin, biroq biz e'tiborimizni faqatgina fe'llarning grammatikalashuvi va buning natijasida ularning ko'makchi fe'lga aylanish holatiga qaratamiz. Ko'plab jahon olimlari tomonidan aynan mana shu jarayon "auxiliation", ya'ni "yordamchilashuv" deb beriladi [Kuteva T., 2001; Heine B., Kuteva T., 1993]. Grammatikalashuvning ushbu turi tillararo uchraydigan hodisa hisoblanadi, shuning uchun dunyo tilshunoslari tomonidan nafaqat mazkur hodisa, balki grammatikalashuvga uchragan fe'llarning nomlari ham turlichadir. Bir guruh olimlar ularni postverb, ayrimlar fe'lning vid kategoriyasi, yordamchi fe'l deb atasa, o'zbek tilida ular ko'makchi fe'l yoki fe'lning harakat tarzi, fe'lning analitik shakli kabi nomlar bilan ataladi. T.Kuteva bu borada quyidagilarni e'tirof etadi: "Har bir tilda grammatik ma'no berish uchun qo'llanadigan fe'l ma'nolari to'plami mavjuddir. Mazkur fe'llar tillararo "semantik fokuslar orqali aniqlanib, odatiy ifoda vositalari bilan bog'liqdir" (Bybee va Dahl 1989: 52). Bybee va Dahl terminologiyasining izdoshi sifatida men bunday ma'nolarni "gram-tiplar" va ularning ifoda vositalarini "gramlar" deb atashga ahd

qildim” [Kuteva T., 2001. 4]. Ya’ni tilshunos demoqchiki, o’z mustaqil ma’nosidan tashqari ma’lum bir grammatik-funksional ma’noni anglatadigan bir qancha fe’llar mavjudki, ular dunyo tillarining aksariyatida bir xil funksiyalarni bajaradi. Bu, albatta, mazkur fe’llar guruhini kognitiv lingvistika tomonidan o’rganilishi kerakligi, inson ongi til, millat, irq, yoshdan qat’i nazar ko’p sohalarda bir xil tarzda faoliyat ko’rsatishi, universal xarakterga ega bo’lishidan dalolat beradi. Bunday fe’llarga yaqqol misol tariqasida inson tanasi faoliyati bilan bog’liq holat fe’llari “yotmoq”, “turmoq” va “o’tirmoq” larni olish mumkin. Aksariyat tillarda mazkur fe’llar grammatikalashuvi harakatning davomiyligini bildiradi.

Grammatikalashuv hodisasi va uning natijasida vujudga keluvchi hosilalarning tilshunoslikda qanday atamalar ostida kelishidan qat’i nazar, ularning kelib chiqishi haqidagi qarashlar, ularning diaxronik va sinxronik nuqtai nazardan o’rganilishi anchayin muhimroqdir, degan fikrdamiz. Mustaqil fe’lning nomustaqil fe’lga aylanishi borasidagi lingvistik qarashlar turli-tumandir. Bu borada T.Kutevaning fikrlari o’rinlidir: “Shunday bo’lsa-da, ayrim hollarda grammatikalashuv jarayoni (auxiliation)ning o’zgaruvchan (dinamik) tabiati inobatga olinmaydi, natijada endigina ildiz otayotgan grammatikalashuv holatlari ko’pincha e’tibordan chetda qolib ketadi”. [Kuteva T., 2001. 5] Shu tufayli ham grammatikalashuv borasida olimlar aynan bir fikr atrofida birlasha olmaydilar. Grammatikalashuv jarayoni judayam murakkab bo’lib, ayrim hollarda fe’l o’z mustaqil ma’nosini saqlab qolganmi yoki grammatik funksiya bajarmoqdami, u o’z leksik ma’nosini to’liq yo’qotganmi yoki qisman saqlab qolganmi, degan savollar tug’iladi. Quyida ularning ayrimlari haqida batafsil to’xtalib o’tamiz.

Manbalarga ko’ra, ko’makchi fe’lli so’z qo’shilmalari eng qadimgi turkiy matnlar, 8-asrga oid O’rxun bitiklaridan boshlab uchraydi. Ularning ayrimlari o’z shakli va ma’nosini ilk davrlardan bugungi kungacha saqlab qolgan [McKenzie A. va b., 2018. 3]. T.Kuteva grammatikalashuv jarayoni haqida fikr yuritir ekan, uni aniq bosqichlardan iborat ekanligiga urg’u bermaydi, balki ayrim holatlar haqida to’xtalib o’tadi. T.Kuteva grammatikalashuv zanjiri (grammaticalization chain) hamda bir vaqtning o’zida mavjud bo’lishlik modeli (overlap model) hodisalari [Kuteva T., 2001. 10] orqali grammatikalashuv jarayoning murakkab tabiatini ko’rsatadi. Ya’ni fe’llarning grammatikalashuv jarayoni shiddatlikni emas, balki asta-sekinlikni talab qilishini nazarda tutadi. Ma’lum bir fe’l o’z leksik ma’nosini birdaniga yo’qotmay, buni asta-sekinlik bilan amalga oshiradi, hamda ushbu jarayonda shunday bosqich ham bo’ladiki, mazkur fe’l bir vaqtning o’zida ham leksik, ham grammatik ma’noni o’zida mujassam qiladi. Shu o’rinda semantik siyqalanish (semantic bleaching) hodisasi haqida aytib o’tishni o’rinli deb topdik. Semantik siyqalanish grammatikalashuv jarayonidan oldin sodir bo’luvchi, fe’lning grammatikalashuviga “tayyorlovchi” bosqich desak, adashmagan bo’lamiz. A.Hojiyev o’tgan asrning 60-yillarida grammatikalashuv yoki semantic siyqalashuv kabi tushunchalar va atamalar iste’molda bo’lmasa-da, o’z ilmiy asarida “yot-“, “tur-“, “yur-“ va “o’tir” fe’llarining mustaqil fe’l sifatidagi “bo’lmoq” yoki “mavjud bo’lmoq” ma’nolarni berishi haqida fikr yuritadi [Hojiyev A., 1966. 42]. Turkiy tillarda “tur-” fe’lining grammatikalashuvga uchragan eng qadimiy fe’llardan biri ekanligi hamda uning VIII

asrga oid Qadimgi Uyg'ur matnlarida allaqachon ekzistensial fe'l sifatida qo'llanganligi [Györfi, D., 2022. 149] ham A.Hojiyevning fikrlarini tasdiqlaydi. Ayni holatni boshlang'ich semantik umumlashtirish sifatida ko'rish mumkin, chunki bunda fe'llar sof jismoniy holatdan mavhumroq holatga ko'chib, barchasi deyarli bir xil ma'noga ega. Bu esa, o'z navbatida, ularning davomlilik, vaqtinchaliklik va boshqa turdagi ma'nolarni beruvchi analitik aspektual qurilmalarni shakllantirishidan oldingi bosqichni boshidan kechirayotganini nazarda tutadi.

T.Kutevaning bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishlik modeli (overlap model) ga ham o'zbek tilidagi "tur-", "o'tir-" va "yot-" ishtirokidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarini misol tariqasida ko'rsatish mumkin, deb hisoblaymiz. Ushbu fe'llar ishtirokidagi ayrim ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarda ko'makchi fe'llarning ham leksik ma'nosi, ham aspektual ma'nolari saqlanib qolgan bo'ladi. Misol uchun: "Ishxonada "Shaytanat" videofilmini sakkiztacha odam tomosha qilib o'tiribmiz" (N.Oston. Qisqa tutashuv (Hajviya)). Mazkur hodisa boshqa manbada grammatikalashuvoldi (pre-grammaticalization) [Symeonidis V., Lavidas, N., 2023. 463] termini ostida berilgan. Muallifning ta'kidlashicha, grammatikalashuv jarayonining birinchi bosqichi eng murakkab hisoblanadi. Buning sababi shundaki, grammatikalashayotgan element o'zining leksik ma'nosini saqlagan holda yangi grammatik funksiyani ham qabul qila boshlaydi. Mazkur arosat holat maqolada pregrammatikalizatsiya bosqichi deb ataladi. Aynan ana shu dastlabki bosqich eng katta lingvistik muammo sababchisi bo'lib, kommunikantlar uchun noaniqlik keltirib chiqaradi. Yuqoridagi o'zbek tilida keltirilgan misollarda ham xuddi shunday tushunmovchilik yuz berishi mumkin. Bunday holat xususida M.Erdal ham "tur-" fe'li misolida ta'kidlab o'tadi [Erdal M., 2004. 251]. Uning e'tirof etishicha, mazkur fe'l -(i)b ravishdoshi bilan kelganda gapda o'z leksik ma'nosi yoki aspektni ifodalayotganini aniq aytish qiyin.

Grammatiklashuv G.Anderson [Anderson, G., 2005.] tomonidan olti bosqichli uzluksiz jarayon sifatida ta'riflanadi. Bu jarayon avvaliga ikki mustaqil gapning yonma-yon qo'llanilishi (parataksis) bilan boshlanib, keyinroq gaplar orasidagi aloqani aniqlashtiruvchi bog'lovchilarning paydo bo'lishi (gipotaksis) bilan davom etadi. Uchinchi bosqichda ikki fe'l bitta harakatni ifodalash uchun birikadi, lekin ulardan ikkinchisi hali ham qisman lug'aviy ma'nosini saqlaydi (serializatsiya). Undan so'ng, fe'l o'z ma'nosini deyarli yo'qotib, boshqa so'zlar bilan birikib yengil fe'l (light verb) vazifasini bajaradi, bu o'zbek tilidagi yordamchi fe'llarga o'xshashdir. Beshinchi bosqichda fe'l asosiy fe'lga zamon yoki mayl kabi grammatik ma'nolar qo'shuvchi ko'makchi fe'lga (auxiliary verb) aylanadi. Vanihoyat, so'nggi bosqichda dastlab mustaqil bo'lgan bu so'z to'liq fe'lga qo'shilib, hech qanday fonetik yoki lug'aviy mustaqillikka ega bo'lmagan ajralmas qo'shimchaga (univerbated affix) aylanadi.

Biroq G.Anderson tomonidan taklif etilgan bosqichlar zanjirini C.Bowern to'g'ri emasligini e'tirof etadi [Bowern C., 2008. 161-185]. Bowernning ta'kidlashicha, bunday bir chiziqli, uzluksiz rivojlanish jarayoni juda soddalashtirilgan va til o'zgarishining murakkabligini to'liq aks ettirmaydi. Muallif tomonidan keltirilayotgan argumentlar quyidagicha:

1. Grammatiklashuv zanjirining sodda ekanligi
2. Yordamchi fe'llar (light Verbs) va ko'makchi fe'llar (auxiliaries)ning tabiati bir xil emasligi, maqolaning eng mohiyatli asosini tashkil etadi
3. C.Bowern grammatiklashuvni zanjir emas, balki reanaliz (reanalysis), kengayish (extension) va o'zlashtirish (borrowing) kabi sintaktik o'zgarishlarning umumiy tamoyillari doirasida ko'rib chiqishni taklif qiladi.

Qisqasi, tilshunos grammatiklashuv jarayoniga G.Anderson kabi chiziqli bir necha bosqichlardan iborat jarayon emas, balki turli mezonlar ta'sir qiluvchi, birdaniga bir necha bosqichni xatlab o'tishi mumkin bo'lgan chiziqli bo'lmagan jarayon sifatida qaraydi. Ya'ni, hamma fe'llar ayni bir andoza bo'yicha bir xil jarayonni boshdan kechirmay, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tishini nazarda tutadi. Biz ham tilshunosning bu boradagi fikrlariga qo'shilamiz hamda grammatiklashuv jarayoniga ta'sir qiluvchi omillar ko'p ekanligi tarafdorimiz.

Xulosa qilib aytganda, fe'llarning grammatiklashuvi bosqichlari haqida turli xil farazlar mavjud. Olimlarning bu boradagi qarashlari o'zaro farqlansa-da, umumiy xulosalar ham mavjud ekanligini kuzatish mumkin. Xususan, ushbu jarayonning asta-sekinlik bilan sodir bo'lishi shular jumlasidandir. Shuningdek, grammatiklashuv sodir bo'lishidan oldin ayrim fe'llar semantik siyqalanishga uchrashi, ayrim hollarda esa mustaqil ma'nosi ma'lum darajada saqlanib qolish holatlari ham mavjuddir.

Adabiyotlar

1. Anderson, G. D. S. (2005). *Auxiliary Verb Constructions*. Oxford: Oxford University Press
2. Bowern, C. (2008). The diachrony of complex predicates. In C. Bowern & L. Evans (Eds.), *The Diachrony of Complex Predicates* (pp. 161–185). Oxford University Press.
3. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
4. Gyorfı, D. (2022) *Auxiliary verb constructions in Modern Spoken Kazakh*. Surrey: University of Surrey.
5. Heine, B., & Kuteva, T. (2005). *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge University Press.
6. Kuteva, T. (2001). *Auxiliation: An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. Oxford University Press.
7. McKenzie, A., Eziz, G., & Major, T. (2018). Latent homomorphism and content satisfaction: The double life of Turkic auxiliary –(İ)p bol–. *Glossa: a journal of general linguistics*, 3(1), 1–34. <https://doi.org/10.5334/gjgl.422>
8. Simeonidis, V., & Lavidas, N. (2023). Linguistic complexity and theories of language in diachrony. In N. Lavidas & M.-A. M. Gendron (Eds.), *Simplicité et complexité des langues dans l'histoire des théories linguistiques* (pp. 451–478). Société d'Histoire et d'Épistémologie des Sciences du Langage.
9. Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. — Тошкент: Фан, 1966. — 227 б.

NUTQIY NORMALARDAN CHETLASHISH VA YOZISHDAGI INNOVASION ELEMENTLAR

Umurzakova Kommuna Xursanovna,
Qo‘qon universiteti, Ijtimoiy fanlar
kafedrası v.b. dotsenti
ukommuna@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada nutqiy normalardan chetlashish hodisasining sabab va omillari, ularning til taraqqiyotidagi o‘rni hamda yozishdagi innovasion elementlarning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, global kommunikatsiya, raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida shakllanayotgan yangi lingvistik hodisalar ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy norma, chetlashish, innovasiya, yozma nutq, internet tili, zamonaviy lingvistika.

Abstract. The article examines the phenomenon of deviation from speech norms, identifying its driving factors and its significance in linguistic development. It also highlights the theoretical foundations of innovative elements in written communication and discusses linguistic transformations shaped by globalization, digital communication, and social media.

Keywords: speech norms, deviation, linguistic innovation, written communication, digital discourse, internet linguistics.

Kirish

Til – jamiyat hayotining eng muhim ko‘zgusi. U nafaqat muloqot vositasi, balki ijtimoiy-madaniy qadriyatlarning ham tashuvchisidir. Nutqiy norma esa til tizimini yagona shaklda saqlash, uni umumiy qoidalar asosida boshqarish imkonini beradi. Shu boisdan ham nutqiy normalardan chetlashish masalasi zamonaviy tilshunoslikda eng ko‘p muhokama qilinadigan mavzulardan biridir [Crystal, 2006].

Bugungi globallashuv davrida yozma nutqda turli innovasion elementlarning paydo bo‘lishi, qisqartmalar, emodji va piktogrammalarning keng qo‘llanilishi til taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu hodisalar bir qarashda normadan chekinish sifatida baholansa-da, aslida tilning tabiiy rivojlanish jarayonini ko‘rsatadi [Androutsopoulos, 2010].

Asosiy qism

Nutqiy normalardan chetlashishning sabablari. Nutqiy norma buzilishi tasodifiy emas, balki bir nechta ijtimoiy, psixologik va texnologik omillarning mahsulidir. **Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:**

❖ Ijtimoiy-madaniy omillar. Til jamiyatdagi o‘zgarishlarni eng tez aks ettiruvchi tizimdir. Avlodlar tafakkuri, madaniy jarayonlar va global ta’sir natijasida yangi nutqiy shakllar yuzaga keladi. Masalan, inglizcha so‘zlarning yoshlar tilida faol qo‘llanilishi global madaniyat ta’sirining yaqqol ifodasidir. Crystal (2006) ta’kidlaganidek, “internet tili” yosh guruhlarning identifikatsiya belgisi sifatida shakllangan.

❖ Texnologik va kommunikativ omillar. Mobil qurilmalar va ijtimoiy tarmoqlar qisqa va tezkor yozuvni talab etadi. Shu sababli qisqartmalar, emodjilar,

fonetik yozuv keng tarqalmoqda. Herring (2013) buni “funksional zarurat” deb ataydi.

❖ Psixologik va identifikatsion omillar. Normadan og‘ish ba’zida shaxsiy yoki guruhiy o‘ziga xoslikni ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Masalan, yoshlarning slengi yoki fonetik yozuvi ularni boshqalardan farqlovchi ijtimoiy koddir. Umurzakova (2025) ijtimoiy tarmoqlarda bu jarayon “guruhiy birdamlikni mustahkamlash” vositasi ekanini ko‘rsatadi.

❖ Ijodiy omillar. Adabiyotda yoki ommaviy madaniyatda normadan chekinish ijodiy usul sifatida qo‘llanadi. Masalan, fonetik yozuv xalq og‘zaki nutqiga yaqinlashish imkonini beradi [Fairclough, 2003].

Til taraqqiyotining tabiati. Til doimo o‘zgarishda. Bugun norma hisoblanmagan ko‘plab shakllar ertaga rasmiy me’yorga aylanadi. Coupland [2007] buni tilning “dinamik o‘zgaruvchanligi” deb ta’riflaydi. Shu bois nutqiy normadan chetlashish til buzilishi emas, balki uning zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitga moslashish jarayoni sifatida ko‘rilishi kerak.

Yozishdagi innovasion elementlar Raqamli kommunikatsiya yozuvga yangi unsurlar olib kirdi. Ulardan ayrimlari:

Qisqartmalar va inglizcha o‘zlashmalar. “ok”, “lol”, “btw” kabi birliklar o‘zbek tilida ham keng qo‘llanilmoqda. Bu muloqot samaradorligini oshirish bilan birga, normadan chetlashishning eng ko‘p tarqalgan shaklidir [Crystal, 2006].

Emodjilar. 😊 yoki 🍕 kabi belgilar matnga hissiy rang beradi. Herring [2013] emodjilarni “matnni hissiy jihatdan boyituvchi vosita” sifatida ta’riflaydi.

Fonetik yozuv. “qaley”, “akae” kabi yozuvlar talaffuzni bevosita ifodalaydi. buni ijtimoiy tarmoqlarda “tabiiylikni oshirish” usuli sifatida ko‘rsatadi. [Umurzakova 2025]

Grafik ijodkorlik. “SaLom”, “Zo‘r!!!” kabi yozuvlar individuallikni ifodalaydi [Fairclough, 2003].

Innovasion elementlar shunchaki norma buzilishi emas, balki yangi kommunikativ imkoniyatlar, ijtimoiy identifikatsiya va kreativlik ko‘rinishidir.

Til taraqqiyotida o‘rni Bu hodisalarni ikki xil baholash mumkin:

Yondashuv

Tavsif

Salbiy

yondashuv

Ularni savodxonlik pasayishi, adabiy tilning buzilishi sifatida ko‘rish.

Ijobiy yondashuv

Ularni tilning dinamik rivojlanishi va kommunikativ moslashuvchanligi sifatida qabul qilish.

1-jadval Nutqiy normalardan chetlashish va yozishdagi innovasion elementlarni ikki xil turi

Zamonaviy lingvistika ko‘proq ikkinchi qarashni qo‘llab-quvvatlaydi [Coupland, 2007]. Chunki til tirik tizim sifatida doimo yangilanadi va jamiyat bilan hamnafas bo‘ladi.

Xulosa

Nutqiy normalardan chetlashish va yozishdagi innovasion elementlar – bu tilning zamonaviy hayotga moslashuvining tabiiy ko‘rinishi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki:

Yoshlar normadan chekinishni “madaniy kod” sifatida qabul qiladi va u orqali ijtimoiy birdamlikni kuchaytiradi [Umurzakova, 2025].

Qisqartmalar, emodjilar va fonetik yozuvlar raqamli muloqotda tezkorlik va hissiy ifodani ta’minlaydi [Herring, 2013].

Adabiyotda esa normadan og‘ish ijodiy vosita sifatida qo‘llanilib, nutqqa tabiiylik va estetik rang bag‘ishlaydi [Fairclough, 2003].

Tilshunoslik nuqtai nazaridan bu jarayon tilning buzilishi emas, balki uning tabiiy rivojlanish mexanizmi sifatida qaraladi [Crystal, 2006; Coupland, 2007].

Shu sababli, nutqiy normalardan chetlashish va yozishdagi innovasion elementlarni o‘rganish – til taraqqiyotini anglashda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Androutsopoulos, J. (2010). Globalization, Media, and New Linguistic Practices. Wiley.

2. Coupland, N. (2007). Style: Language Variation and Identity. Cambridge University Press.

3. Crystal, D. (2006). Language and the Internet. Cambridge University Press.

4. Fairclough, N. (2003). Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. Routledge.

5. Herring, S. C. (2013). “Discourse in Web 2.0: Familiar, Reconfigured, and Emergent.” Discourse & Communication.

6. Umurzakova, K. (2025). Языковые вариации в социальных сетях и цифровой среде: исследование современных языковых практик. TLEP – Международный междисциплинарный журнал, 2(2), 292-299. <https://www.tlepub.org/index.php/1/article/view/159>

FURQAT G‘AZALLARINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Qo‘ldasheva Dilnavoz Xatamovna,

Farg‘ona davlat universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat ijodida faol va unumli qo‘llanilgan leksik birliklar shoir g‘azaliyotining o‘zbek tili rivojidadagi alohida o‘rnini belgilaydi. Ushbu maqolada shoir g‘azallarining leksik-semantik xususiyatlari o‘rganilgan.

Аннотация: Активное и продуктивное использование лексических единиц в творчестве Зокиржона Холмухаммад оглу Фурката определяет особое место газелей поэта в развитии узбекского языка. В данной статье исследуются лексико-семантические особенности газелей поэта.

Abstract: Actively and productively used lexical units in the work of Zokirjon Kholmuhammad oglu Furqat determine the special place of the poet's ghazals in the

development of the Uzbek language. This article studies the lexical and semantic features of the poet's ghazals.

Kalit soʻzlar: gʻazal, leksika, semantika, taqlid soʻzlar, antroponim, toponim, diniy leksema, badiiy maʼno, nutq taʼsirchanligi.

Ключевые слова: газель, лексика, семантика, подражательные слова, антропоним, топоним, религиозная лексема, художественное значение, выразительность речи.

Keywords: ghazal, lexis, semantics, imitative words, anthroponym, toponym, religious lexeme, artistic meaning, expressiveness of speech.

Mumtoz sheʼriyat xazinasidan mustahkam oʻrin olib, asrlar osha oʻtib kelgan poetik timsollar, sheʼriy sanʼatlar shoir yashagan davrning talab va ehtiyojlari, Furqatning sheʼriy mahorati natijasida, bir qadar yangilanish kasb etib, ular taʼsirida xayoliy tasvirlardan hayotiylik tomon katta siljishlar yuz berganini kuzatish mumkin.

Furqat gʻazallariga xos eng muhim xususiyatlardan biri shoir mumtoz adabiy tilni xalq tiliga yanada yaqinlashtirishga erishganida koʻrinadi. Yaʼni, Furqat oʻz davrida mumtoz gʻazallarda xalq isteʼmolidagi leksik birliklarni faol qoʻllagan. Birgina “Fasli navbahor oʻldi, ketibon zimistonlar” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazal xalqning sodda tiligi yaqinligi, ravon oʻqilishi orqali mumtoz janrga xos fikriy murakkablikni rad etadi. Furqat gʻazallarining oʻziga xos badiiy-lisoniy xususiyatlari haqida soʻz ketganda, ulardagi tasvir uslubi haqida toʻxtalish muhimdir. Shoirning “Muhabbat yoʻlida”[7;2009] deb nomlangan “Saylanma”sidan oʻrin olgan gʻazallariga xos lingvistik xususiyatlarni quyidagicha tahlil qilish mumkin.

Furqat tildagi zoonimik birliklardan unumli foydalangan. *Qoʻy, qoʻzi, kiyik, qulon, ot, lochin, qarchigʻay, oʻrdagu gʻoz, quyon, tozi* kabi zoonimlar esa koʻklamning boshlanishi – hayotning uygʻonishi motivini harakatlantiruvchi, toʻldiruvchi timsollar sifatida qoʻllaniladi.

Furqatning birgina “Keldi bahor! Yomgʻuri yogʻdi shatir-shutur qilib” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazali (-B.14) orqali shoir gʻazallariga xos boʻlgan bir necha ustuvor xususiyat va oʻziga xosliklarni koʻrish mumkin:

*Keldi bahor! Yomgʻuri yogʻdi **shatir-shutur** qilib,
Togʻ uza qoʻy ila qoʻzi chopti **takir-tukur** qilib.
Sakradi bir-biri uza qoʻylar, oʻtgʻa shoshilib,
Qoʻzi yetolmay, orqadin chopti **baʼur-baʼur** qilib.*

Gʻazalning oʻziga xos lisoniy xususiyati unda taqlid soʻzlarning faol qoʻllanilganligi bilan izohlanadi. *Shatir-shutur, takir-tukur, baʼur-baʼur, badir-budur, kasir-kusur, tasir-tusur, ars-urs, shaqir-shuqur, patir-putur, hasir-husur, jazir-juzur, gʻajir-gʻujur, baqir-buqur, dafir-dufur, taqir-tuqur, qasir-qusur* taqlid soʻzlari “qilib” ravishdoshi bilan birgalikda ishlatilib, maʼno koʻlamdorligini taʼminlangan. Birgina gʻazalda 20 ga yaqin taqlid soʻzlarning oʻrinli qoʻllanilishi Furqat ijodining til imkoniyatlari yuqori ekanligiga amaliy dalil boʻla oladi.

Furqat gʻazallarida antroponimlarning salmoqli qoʻllanilishi ham diqqatga molik. Kishi nomlarining baytlarda keltirilishi gʻazalning badiiy imkoniyatlarini koʻrsatish barobarida shoir shaxsiyati, hayoti bilan bogʻliq muhim jihatlarni ochib berishga ham xizmat qiladi.

Shoir g'azallarida qo'llanilgan antroponimlarni shartli ravishda ikki turga: kitobxonga ma'lum va noma'lum shaxs nomlariga ajratish mumkin. Masalan,

Qaysi bir bog'i Eramni bulbuli xushxonisen,

*Yo magar **Dovuddin** meros bu ilhon sanga. (-B.9)*

*Xirad bobida **Aflotun** fatonat,*

Takallum chog'ida to'ti fasohat. (-B.21)

*Bo'ldi **Majnundek** muqimi dashti anduhi firoq,*

Har kishikim orzuyi vasli jonon aylagach. (-B.26)

kabi baytlarda qo'llanilgan *Dovud* (payg'ambarlardan biri), *Aflotun* (buyuk faylasuf), *Majnun* ("Xamsa" qahramoni, oshiqlik timsoli) kabi shaxs otlari presedent nomlar bo'lib, kitobxonga tanish. Mazkur atroponimlar baytlarda qo'llanilganda mazmunan nimaga ishora qilinayotgani, antroponimlarning apilyativ funksiyasi anglashiladi. Furqat "Saylanma"si [7;2009]dan o'rin olgan yuzta g'azalda yana *Kan'on*, *Ibrohim Adham*, *Hizr*, *Sulaymon*, *Sikandar*, *Doro*, *Hazrati Abubakr*, *G'avsi A'zam*, *Yusuf*, *Zulayho*, *Farhod*, *Masih*, *Ya'qub*, *Jilon*, *Mansur*, *Nasimiy* kabi yuzlab shaxs nomlari ham faol qo'llanilganligini ko'rish mumkin. Bu esa Furqatning ma'rifiy kamolot ta'sirida shakllangan so'z boyligiga ega ekanligini ko'rsatadi. Biroq, shoirning aksariyat lirik she'rlari, maktublari, shuningdek, ko'plab g'azallarida ham faol ishlatilgan shaxs otlari orqali kimga ishora qilinayotgani noaniqligicha qoladi. Masalan:

*Payomingni keturdi **Ermuhammad**,*

O'zung aylab taqozo bir kelib ket. (-B.24);

*Qulim, deb yo'xlagil, **Ahmadqulijon**,*

Maning kulbamga goho bir kelib ket. (-B.24);

*Qoshg'arlik **Emin ohund do'sti Arslonxon** bilan,*

Lahni Dovudiy bilan diydamni giryon ayladi. (-B.195)

kabi baytlardagi antroponimlar shular jumlasidandir. Bu antroponimlarni shoirning shaxsiy hayoti, orttirgan do'stlari va maslakdoshlari yoki ixlos qo'ygan fozil kishilari nomi bilan bog'liq, deb hisoblash to'g'ri bo'ladi.

Mumtoz va ma'rifatchilik adabiyotidagi aksariyat atoqli otlar badiiy maqsad: o'xshatish, ishora qilish, mubolag'a uchun xizmat qiladi. Masalan, *Xo'tan*, *Yaman*, *Xito* toponimlari. Bu jihat Furqat g'azaliyotiga ham xosdir.

Furqat g'azallarida eng faol qo'llanilgan toponimlar sirasiga *Xo'tan*, *Xito* (*Chin*), *Yaman*, *Xo'qand*, *Kan'on* kabilar kiradi:

*Soching sargashtasi mushki **Xitodur**,*

*Ko'zung ovarasi ohu **Xo'tanda**. (-B. 157)*

Yoki

Tishing durri jahon bahrida bo'lmas,

*La'bingdek la'l yo'q mulki **Yamanda**. (-B. 157) kabi.*

Ma'lumki, islom dini bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi paradigmaga *tavof*, *jannat*, *do'zax*, *qazo*, *o'lum*, *haj*, *imom*, *namoz*, *mehrob*, *duo*, *imon ka'ba*, *musulmon*, *zohid* kabi lug'aviy birliklar mansub bo'lsa, boshqa dinlar bilan bog'liq tushunchalar uyasiga *kofir*, *tarso*, *kofiriston*, *zunnor*, *butxona* kabi leksemalar mansubdir.

Furqatning

Ummati sargashtaman, yo **Mustafo**, aylang madad!

Tutmadim sunnat yo 'lin, **ro'zi jazo** aylang madad! (-B.30)

baytida Mustafo, ummat, sunnat, ro'zi jazo leksemalari badiiy matnda diniy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan. Shuningdek, shoirning

Tavofi Ka'bag'a rahnamo bilan boramiz,

O'lumni chog'lab o'za **qazo** bilan boramiz. (-B. 73)

misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida *Madina, Miyno, Safo, Marva, Imom Husayn, ka'ba, tavof, o'lum, qazo, haj, arkon, imom* singari o'ndan ortiq islom dini bilan bog'liq tushunchalarni ifoda etadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy tilni o'sha davr yoki umuman til taraqqiyoti tarkibidan ajratib olib bo'lmaydi. Zero, shoir hayotiy voqea-hodisalarni tasvirlab, obraz yaratar ekan, u so'zlashuv tili boyliklaridan, jonli tildagi sheva va kasb-hunarga oid til birliklaridan ham, adabiy til normalaridan ham keng foydalanadi. Furqat g'azallari ham adabiy-badiiy san'atlarga boyligi, o'zbek tili leksik imkoniyatlaridan samarali foydalanilganligi bilan ajralib turadi. Shoir g'azaliyotida badiiy tasvir vositalarini o'rinli va unumli qo'llashi natijasida lirik asar mazmuni va mohiyatini o'ziga xos tarzda ochib berishga erishgan.

Adabiyotlar

1. Амонтурдиева Ш.Р. Ўзбек диний матнининг функционал-стилистик тадқиқи: Филол. фан. (PhD). ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020.

2. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси: (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б.260.

3. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Ma'naviyat, 2004. – Б.89-91

4. Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. (PhD). ... дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – Б.12.

5. Улуқов Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Улуқов Н.М. Экзотик лексика: монография. – Тошкент: Усмон Носир медиа, 2021.

6. Умаров И. «Малика айёр» дostonи лексикаси (монография). – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2019.

7. Фурқат. Муҳаббат йўлида. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2009.

8. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва, Акад. СССР, 1961. – С.82-150.

9. Холмонова З., Тошева Д. Зооним компонентли паремаларнинг изохли луғати (ўзбек, инглиз ва рус тили материаллари асосида). – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б.260

FROM QUANTITY TO AMBIGUITY: THE INDEFINITE USE OF NUMERALS IN LANGUAGE

Ramiga Oktay Shiraliyeva,
Azerbaijan University of Languages, Baku
rshiraliyeva7@gmail.com

Abstract: Numerals represent a system of words denoting numbers that model reality in terms of quantity and are the main lexical means of expressing quantity in language. The concept of indefinite quantity also depends on the situation and context. This article examines the role of numerals in expressing ambiguity, focusing on comparative analysis of Azerbaijani and English.

Key words: vagueness, ambiguity, quantity, numeral, definiteness, indefiniteness, approximate quantity.

Numeral is the result of the projection of extranumerals in language, and the example of unity in a world of illusions and sets. Quantity is not only one of the forms of activity of numbers in matter, but also has a logical-philosophical nature and occupies a major place in the conceptual picture of the world. Numerals are ideas and forces with a symbolic meaning. Quantitative category is one of the important ontological categories that plays the role of methodological and worldview that has penetrated human existence, as well as mental event, the result of human perception of the quantitative definition of the real world and the classification activity of human thinking. This article deals of the numerals in indefinite meaning in Azerbaijani and English. Although the Azerbaijani language belongs to the Turkic language family and the English language belongs to the Indo-European language family we can find out similarities and differences by the help of comparative linguistics. First of all, it is worthwhile to note that, although quantifiers exist under different morphological distributions in two languages, they are integral parts in these languages. The quantifiers in Azerbaijani is studied under the numerals which is considered one of the main parts of speech, while in English they are included to the subgroups of the determinatives. As the category of quantity is a universal category in the languages, we cannot imagine the world languages without quantifying words.

The reasons for the usage of indefinite numerals in both languages can be divided into two groups: 1) objective reason, despite the lack of accurate/definite information; 2) subjective reason from the point of view of the choice of the speaker. In both languages universal features in the formation, development and evolution of numerals are observed. In compared languages, the same methods (counting and multiplication) are used in the formation of numerals. The history of numerals in both languages is ancient, and the main reason for their emergence is the need for people to count, numerate and name them. On the other hand, as the etymological basis of quantitative words, the parts of the human body - fingers, toes and others are performed.

Numeral is one of the main word groups in modern Azerbaijani linguistics. *"Today numeral is one of the main parts of speech that is included in the grammar of the Azerbaijani language and is thoroughly studied."*[1, p.172].

Quantifiers in English are semantically divided into universal and existential groups. Universal quantifiers express the amount and quantity of the entity in general, i.e. universal quantifiers mean everything. The English units */all, every, each/* belong to this type of quantifiers. Existential quantifiers express the existence of at least two things and objects, and words and expressions such as */some, any, several, many, much, a lot of, few, a few, little, a little/* belong to these quantifiers.

The expression of an approximate quantity in English is not limited to quantifiers. Although the role of quantifiers, indefinite quantitative indicators is undeniable, various words and phrases, even sentences, are used as auxiliary tools. A similar phenomenon exists in the Azerbaijani language. In addition to the indefinite numerals, words and expressions such as “*əksəriyyət*”, “*çoxluq*”, “*kifayət qədər*”, “*mümkün qədər*”, “*yaxın*”, “*qədər*”, “*təxminən*”, “*qeyri-dəqiq*”, “*hardasa (5 ədəd)*” are also used. When an indefinite quantitative category is presented as a functional-semantic field, its structure is divided into core and peripheral constituents [2, p.144.] Since the indefinite minority quantity belongs to the nuclear constituents, its expression carries the character of subjective assessment (emotive), the used vocabulary (lexemes) is adjusted to a neutral style. In the Azerbaijani language, the lexemes belonging to the nuclear field of indefinite quantity are: */az, azca, bir az, bir neçə, bir qədər/*, etc. In English, the lexemes like */little, few, some, scant, only, insufficient, short, meagre, insignificant, scarce, a bit of/* represent an indefinite quantity of minority.

According to the grammatical rules of the Azerbaijani language, nouns followed by the cardinal numerals and indefinite cardinal numerals cannot be used with plural suffix. However, it is possible to encounter plural nouns that are used before a cardinal numeral, in this case an indefinite majority or minority of a certain part is meant.

Nouns can be used in plural followed by indefinite numerals in some cases. R.Khalilov noted the following points in this regard: “1. *When the quantitative numeral is homogeneous; e.g.: İmtahanları dörd və beş qiymətlərlə başa çatdıraq.* 2. *The indefinite numeral has the approximate meaning, the parts of the whole are emphasized, a kind of figurative expression is created; e.g.: Bakı milyon işıqları ilə göz qırpırdı.* 3. *The indefinite numeral expresses an indefinite quantity and time concept; e.g.: Axşam saat doqquz radələrində məşğələmdən mənzilimə qayıdırdım. Balakəsi qırx yaşlarında olardı.*” [3, p.69].

In the Azerbaijani language, ordinal numerals accept the following nouns in singular, and in this case a concrete, definite quantitative concept is formed. However, in the Azerbaijani language, there are cases when nouns used after ordinal numerals are in the plural. Of course, in that case, it contains an indefinite quantity. R.Khalilov groups the cases of the nouns used with plural suffixes following ordinal numerals in the Azerbaijani language as follows: “1) while stating the parallel of time, object and event. For example, */Birinci günlər Yaqut qızdırma içində sayıqlayırdı/* (Ə. Məmmədخانlı). 2) when the ordinal numerals on the first side of the word combination are homogenous; For example, */Birinci, ikinci, üçüncü yerləri tutan komandalara rayon şurasının fəxri fərmanları verilmişdir/*” [3, p.70].

The use of fractional numerals in this sense in the language occurs in the combinations where decimal numerals are used. The richness of the language is evidenced by the fact that the fractional numerals have different shades of meaning out of their true meaning. In the example "*Fikirlərimin yüzdə birini dinləyicilərə çatdırma bilmədim*" we cannot express definiteness.

The unparalleled role of the cardinal numeral */bir/* (*one*) in word creation also influenced the formation of indefinite quantifier word combinations. According to A.Demirchizade, , "*among the numerals, the numeral /bir/ is the unique which is used mostly in stylistic points and nuances*" in the Azerbaijani language [4, p.219]. */Bir/* - the cardinal numeral that does not indicate an exact quantity depends on the definite or indefinite context, the wishes and desires of the speaker, the accuracy or inaccuracy of the information, as well as the intonation. That is, accurate or inaccurate, complete or incomplete information can be transmitted to the listener depending on the context and situation. Of course, in this case, the meaning of the numeral */bir/* will be uncertain. When the numeral */bir/* is used with words such as */yığın, atək, bölük, aləm, sürü, ovuc, topa, dəstə, anbar, dünya/* indefinite meaning of majority is formed. The numeral */bir/* is used together with the words */az, qədər, neçə, para/* to create the concept of minority: */bir az çörək, bir neçə sual, bir qədər su, bir para adam/*.

Definite numerals used with */çox/* take the ablative case suffix and form the indefiniteness of majority: */beşdən çox tələbə/, /ondan çox məqalə/,* etc. Although the starting point of the indefinite majority in these types of compounds is known, the exact quantitative range is uncertain.

By adding the endings */-ca, -cə, -la, -lə/* to the end of the cardinal numerals that have taken the plural suffix, majority expressing indefiniteness is created: */yüzlərcə məhkum, minlərlə tələbə, onlarla məktub/*. In Azerbaijani, we also encounter cardinal numerals with the suffixes */-dak, -dək, -can, -cən/*, which undoubtedly means that in this case, cardinal numerals do not express a precise quantity, but an indefinite quantity. For example, we cannot make any assumptions about the precise quantity in combinations such as */minəcən tələbə/* or */yüzədək iştirakçı/*.

The words such as */yaxın, qədər, cən, dək, kimi/* are used with cardinal numerals and form indefinite quantity: */ona yaxın məktub, yüzəcən tələbə, minədək usta/*. Compounds that express uncertainty by using numerals that indicate different quantities side by side also express the concept of approximate quantity, depending on the context. */İştirakçılardan yalnız beş-altı nəfər təklif olunan layihə ilə maraqlandı//* or */Universitet tələbələrindən on-on beşi yarışda iştirak etməyə razılıq verdi//*.

Indefinite quantity can be expressed with some words denoting measure together with definite numerals. Although all words denoting measure do not create the idea of an indefinite quantity at first glance, when we go deeper into the matter, it is possible to find the concept of an indefinite quantity even in such combinations. For example, if we pay attention to the combinations */iki sətir yazı/* (two lines of writing) and */iki şalə odun/* (two bundles of firewood), at first glance, the combination */two lines of writing/* seems to be somewhat more specific than the other

combination. However, it should be taken into account that when we say */two lines of writing/*, we cannot determine exactly how many words are placed in each line. Of course, their quantity may vary depending on the number of letters in the words.

In English, although numerals are generally associated with precise quantities, they can also carry an indefinite meaning. They are used not to indicate an exact count, but to convey an impression of quantity. Phrases such as */a couple of, dozens of, or hundreds of/* rarely refer to their literal numerical value; instead, they serve to express “a few,” “many,” or “a large number,” respectively. Similarly, expressions like */one/* or */two/* may simply mean “some,” and */a hundred times/* is often employed to emphasize frequency rather than to provide a mathematical figure. This flexible use of numerals allows English to blur the line between precision and approximation, a phenomenon that finds parallels in many other languages, including Azerbaijani. In Azerbaijani, indefiniteness is primarily conveyed through indefinite numerals, whereas in English, it is expressed mostly using quantifiers. In both languages, indefiniteness signifies an imprecise or approximate quantity of the object being identified. Thus, numerals don't function only as denoting exact quantities, but also in the function of denoting indefiniteness, ambiguity, vagueness and approximation.

References

1. Zeynal, S. Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr) / S.Zeynal. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011.
2. Платигина, С.М. Репрезентация неопределенного малого качества в лексической семантике (на материале русского и английского языков). Актуальные вопросы филологической науки XXI века // – Екатеринбург: Из-во Уральского университета, – 2014.
3. Xəlilov, R. Saylar / R.Xəlilov. – Bakı: Azər nəşr, – 1978.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərbaycan dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, – 1962.
5. Greenbaum, S. The Oxford Reference Grammar / S.Greenbaum. – New York: Oxford University Press Inc., – 2000.
6. Keenan, E.L. Handbook of Quantifiers in Natural Language, Studies in Linguistics and Philosophy 90 / E.L.Keenan, D.Paperno. – Los Angeles: Springer Science + Business Media B.V., – 2012.

OT LEKSEMALARINING BIRIKUVCHANLIK VA BIRIKTIRUVCHANLIK JIHATLARI

Mamaraximov Sirojiddin Murtazayevich,
Guliston davlat universiteti Filologiya fakulteti
O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi
e-mail: mamaraximov90@umail.uz

Annotatsiya: Tilshunoslikda ot leksemalarining birikuvchanlik va biriktiruvchanlik xususiyatlarini tadqiq etish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki otlar boshqa so'z turkumlari bilan turli xil sintaktik hamda semantik

munosabatlarga kirishib, til tizimining tuzilishi va nutq jarayonida alohida jihatlarini namoyon etadi.

Mazkur maqolada ot leksemalarining boshqa soʻz turkumlari bilan bogʻlanish qonuniyatlari, ularning soʻz birikmalari tuzishdagi oʻrni, lingvistik jihatdan tahlili hamda soʻzlarning xususiy birikuvchanlik lugʻatlari kabi masalalar alohida tahlil etildi.

Kalit soʻzlar: ot leksemalar, soʻz birikmasi, soʻzlarning birikuvchanlik lugʻatlari, valentlik nazariyasi, birikuvchanlik, tilshunoslik, korpus tilshunosligi, xususiy birikuvchilar, birikmalar

Abstract: In linguistics, the study of the combinability and governing properties of noun lexemes is considered one of the essential issues. This is because nouns enter into various syntactic and semantic relations with other parts of speech, thereby revealing specific features in the structure of the language and in the process of speech.

This article analyzes the regularities of noun lexemes' relations with other parts of speech, their role in forming word combinations, their linguistic examination, as well as issues related to the specific collocational dictionaries of words.

Keywords: noun lexemes, word combinations, collocational dictionaries of words, valency theory, combinability, linguistics, corpus linguistics, specific collocates, collocations.

Tilshunoslikda soʻz birikmalari, ularning turlari hamda soʻzlarning birikish qonuniyatlarini oʻrganish tilimizning milliy xususiyatlarini yanada ravshanroq yoritishda muhim ahamiyatga ega.

“Soʻzlarning birikish qoidalarida, turli tur va tipdagi soʻz birikmalarining tuzilish qonuniyatlarida tilning milliy spetsifikasi aniq va ravshan koʻrinadi. Shuning uchun turli milliy tillarning soʻz birikmalarini tekshirish, oʻrganish ularning milliy spetsifikalarini yaqqolroq ochishga yordam beradi ” [1; 4]

Birikma hosil qilishda soʻzning qaysi turkumga mansubligi ham maʼlum bir ahamiyatga ega ekanligi ham muhim. Masalan, feʼl koʻproq ot va ravishni biriktiradi, ot esa son, sifat va olmosh kabi turkumlarni biriktirib keladi. Ravish va sifat yoki sifat va feʼlning birikma hosil qilishi murakkabroq. Shu bilan birga birikma hosil qilayotgan leksemalar lugʻaviy maʼnolari mos boʻlishi shartligi (soʻzlarning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi bundan mustasno), nazarimizda, izoh talab qilmaydi [2; 111].

Tilshunoslikda ot leksemalarining biriktiruvchanlik xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Zero, otlar boshqa soʻz turkumlari bilan turli xil sintaktik va semantik munosabatlarga kirishib, til tizimining tuzilishi va nutq jarayonida markaziy birlik sifatida muhim vazifani bajaradi. Otlarning biriktiruvchanlik imkoniyatlari ularning turli grammatik birliklar bilan qanday munosabatga kirishishiga, yaʼni boshqaruv va bogʻlanish mexanizmlariga chambarchas bogʻliqdir. Ushbu jarayon tilning sintaksis, morfologiya va semantika sathlari bilan uzviy aloqador boʻlib, nafaqat otlarning grammatik tabiati, balki ularning semantik imkoniyatlarini ham yoritadi. Shu bois otlarning biriktiruvchanlik xususiyatlarini chuqur oʻrganish ularning valentlik salohiyatini aniqlash, tilning ichki

qonuniyatlarini ochish hamda milliy til tafakkurining o'ziga xos tomonlarini namoyon etishda alohida ahamiyat kasb etadi

Erkin va turg'un birikma, so'zlarning turli leksik va grammatik jihatdan aloqaga kirishuvidan yuzaga kelgan til birliklari tilning turli yarus (sath) lariga tegishli ekanligi xususida lingvistik adabiyotlarda keltirilgan ko'plab fikrlarni uchratishimiz mumkin: ...birikmalar komponentlari, tuzilishi, strukturasi, ma'nosi, gapda bajaradigan vazifalari jihatidan bir xil emas, ularning har biri o'z xususiyati va o'z spetsifikasiga ega. Bu birikmalarning har biri tilshunoslik turli bo'limlarining tekshirish obyekti [1; 5].

Tilshunoslikda biriktiruvchanlik atamasi so'zlarning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatini ifodalaydi. Bu tushuncha sintaktik bog'lanish tamoyillarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ot leksemalari turli so'z turkumlari bilan har xil darajada bog'lanib, ularning semantik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi.

Otlarning biriktiruvchanligi ikki asosiy ko'rinishda namoyon bo'ladi [4; 307]:

1. Otning boshqa so'zlarni o'z atrofida to'plash va ularni sintaktik jihatdan bog'lash qobiliyati.

2. Otning o'ziga qo'shilgan so'zlarni grammatik boshqarish xususiyati.

Leksemalarning vazifa semasi leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatlari va ot leksemalarning bu borada imkoniyatlarining kengligi xususida R.Sayfullayeva va boshqalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida quyidagi fikrlar keltirilgan: vazifa semasi leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday o'rinni egallashini bildiruvchi semadir. Masalan, *kitob*, *daftar*, *maktab*, *bormoq* kabi leksemalarning valentlik imkoniyati o'ta keng va shu boisdan gapda turli gap bo'laklari vazifasida keladi. *Qat'iy*, *keskin*, *moviy*, *qizg'ish* leksemalarining vazifa semasi tor va shu boisdan aniq. Ular ayrim so'zlar bilan birika oladi, xolos [3, 94].

Jumladan, "*kitob o'qish*" birikmasida "*kitob*" otining valentligi va reksiyesi yaqqol namoyon bo'ladi. U fe'l bilan bog'lanib, mazmunni kengaytiradi.

Shuningdek, so'z birikmalarining hosil bo'lish jarayonida ularning qaysi turkumga mansubligi muhim rol o'ynaydi. Chunki har bir so'z turkumi o'ziga xos sintaktik imkoniyatlarga ega. Masalan, fe'llar asosan ot va ravish bilan birikib, ma'lum bir harakatning tavsifini yoki sharoitini belgilaydi. Ot esa son, sifat va olmosh kabi turkumlar bilan bog'lanib, obyektning miqdori, sifati yoki egalik munosabatini ifodalaydi. Aksincha, ravish va sifat yoki sifat va fe'lning birikishi nisbatan murakkabroq bo'lib, ma'lum kontekstda yuzaga chiqadi.

Bundan tashqari, birikmani hosil qilayotgan so'zlarning ma'no jihatdan mos kelishi ham muhim ahamiyatga ega. So'zlar o'z lug'aviy ma'nosi bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lishi lozim, aks holda birikma mantiqsiz ko'rinish oladi. Biroq, ko'chma ma'no yoki metaforik qo'llanmalarda bu talab nisbatan erkin bo'lishi mumkin.

Birikmalarning shakllanishida grammatik omillar ham katta ahamiyat kasb etadi. So'zlarning o'zaro bog'lanishi kelishik qo'shimchalari, ko'makchilar yoki egalik shakllari orqali amalga oshadi. Tobe so'zlar kelishik yoki yordamchi birliklar

vositasida hokim soʻzga bogʻlanib, uning mazmunini toʻldiradi. Hokim soʻz esa kesimlik va egalik shakllari orqali oʻz hukmron pozitsiyasini namoyon qiladi[5; 28].

Shuningdek, birikmada soʻzlarning joylashuvi ham qatʼiy qonuniyatlarga boʻysunadi. Oʻzbek tilida, odatda, tobe soʻz hokim soʻzning oldidan keladi. Bunday tartib sintaktik tizimning barqarorligini taʼminlaydi va gapning aniq va tushunarli boʻlishiga xizmat qiladi. Tilshunoslik tadqiqotlarida ham soʻzlarning tartibi va ularning oʻzaro bogʻlanish qoidalari alohida oʻrganilgan boʻlib, ushbu qonuniyatlar asosida birikmalar tuzilishi tahlil qilingan.

Otlarning sintaktik bogʻlanish xususiyatlari:

1. Otlarning sifatlar bilan birikishi. Otlar sifatlar bilan bogʻlanib, taʼrifiy soʻz birikmalarini hosil qiladi. Sifat otga belgi, holat yoki xususiyat yuklab, uning maʼnosini aniqlashtiradi.

Masalan:

Katta uy, yangi mashina, shirin meva

Baʼzan sifatlar ravishlar yordamida kuchaytirilishi ham mumkin: *juda muhim qaror, nihoyatda chiroyli qiz.*

Otlarning feʼllar bilan bogʻlanishi. Otlar feʼllar bilan turli grammatik bogʻlanishlarga kirishib, gapning turli tarkibiy qismlarini hosil qiladi. Odatda, ot feʼl bilan ega va toʻldiruvchi vazifasida bogʻlanadi.

Masalan:

Talaba kitob oʻqiydi.

Ota bolani tarbiyalaydi.

Ayrim feʼllar otlarni toʻgʻridan toʻgʻri boshqarib, ularni oʻziga bogʻlaydi: *kitob oʻqimoq, suv ichmoq, xat yozmoq.*

3. Otlarning boshqa otlar bilan bogʻlanishi (*izofali birikmalar*). Oʻzbek tilida otlar boshqa otlar bilan izofa orqali bogʻlanadi. Izofa bogʻlanishi ikki turga boʻlinadi: ochiq izofa va yopiq izofa.

Ochiq izofa: Oʻzbekiston xalqi, ilm-fan, shahar hayoti.

Yopiq izofa: maktabning eshigi, kitobning muqovasi, doʻstning maslahati.

Bu boradagi nazariy tadqiqotlar tilshunoslikdagi muhim natijalardan biri sifatida lugʻatchilik (leksikografiya) amaliyotida soʻzlarning maxsus birikuvchanlik lugʻatlarini yaratish zaruratini ham koʻrsatadi. Zero, bugungi vazifa oʻzbek tilidagi mustaqil soʻzlarning birikish va biriktira olish xususiyatlarini soʻz turkumlari kesimida alohida tahlil qilish, ularning maxsus birikuvchanlik lugʻatlarini tuzish, shuningdek, bu jarayonga oid keng qamrovli statistik tahlillarni amalga oshirishdan iboratdir. Bunday yondashuv bir tomondan, oʻzbek tilining ichki qonuniyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy leksikografik amaliyot uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.

Masalan, maqola mavzusidan kelib chiqilsa, buni ot soʻz turkumidagi xususiy birikuvchanlik lugʻatida quyidagicha aks ettirish mumkin boʻladi:

1. Otlarning chap tomon birikuvchanligi:

BALDOQ – oltin baldoq, zargarlik baldoqi, bezakli baldoq, nikoh baldoqi, qimmatbaho toshli baldoq

BALERINA – professional balerina, sahnaviy balerina, zamonaviy balerina, klassik balerina, teatr balerina

BALET – klassik balet, zamonaviy balet, teatr sahnasidagi balet, musiqiy balet, san’at baleti

BALETMEYSTER – iste’dodli baletmeyster, sahna ustasi baletmeyster, ijodiy baletmeyster, teatr baletmeysteri, tajribali baletmeyster

BALETCHI – mohir baletchi, sahna san’ati baletchisi, iste’dodli baletchi, teatr baletchisi, xalqaro baletchi

2. Otlarning o’ng tomon birikuvchanligi:

BUFER – bufer o’lchami, bufer texnikasi, bufer materiali, bufer qurilishi.

BUFET – bufet menyusi, bufet xizmati, bufet joylashuvi, bufetni tashkil qilish.

BUFETCHI – bufetchi ishi, bufetchi tajribasi, bufetchi mas’uliyati, bufetchi xizmatlari.

BUFETCHILIK – bufetchilik faoliyati, bufetchilik qoidalari, bufetchilik an’analari, bufetchilikning rivoji.

BUXGALTER – buxgalter vazifasi, buxgalter tajribasi, buxgalter hisoboti, buxgalter tekshiruvi.

BUXGALTERIYA – buxgalteriya hisobi, buxgalteriya faoliyati, buxgalteriya qoidalari, buxgalteriya bo’limi.

Bu kabi lug’atlarning ahamiyati va dolzarbligini o’zbek tilining milliy korpusini ishlab chiqish, kompyuter tilshunosligi, xususan, avtomatik matn tahlili, elektron lug’atlar bazasini yaratish va dasturlashtirish, qidiruv tizimlarini mukammallashtirish, mashina tarjimasini kabi muhim yo’nalishlar taraqqiyoti bilan ham bog’lash mumkin. Zero, globallashtirish jarayonida internet ahamiyatining oshishi, mashina va sinxron tarjimaning dolzarb masalaga aylanishi har bir tildagi birikmalar tahlilini amalga oshirish, leksemalarning xususiy birikuvchilarini aniqlashni talab qilmoqda [2; 4].

Ba’zi tadqiqotlarda otlarning biriktiruvchanligi so’z yasash jarayonlariga ham ta’sir qilishi qayd etilgan. Masalan, *kitobsevar*, *mehnatkash*, *temiryo’l* kabi so’zlar shu jarayon natijasida yuzaga kelgan [6; 145].

Ot leksemalarining biriktiruvchanligi til tizimida markaziy o’rin egallaydi. Ularning turli so’z turkumlari bilan o’zaro munosabatga kirishishi natijasida murakkab sintaktik va semantik birliklar shakllanadi. Ayniqsa, otlarning sifatlar, fe’llar hamda boshqa otlar bilan bog’lanish imkoniyatlari ularning grammatik salohiyatini yanada kengaytiradi va til tizimida qo’shimcha ma’no-mazmun qatlamlarini yuzaga keltiradi.

Umuman olganda, adabiyotlarda so’zlarning biriktiruvchanligi ko’pincha lug’aviy valentlik, sintaktik valentlik va grammatik shakl valentligi doirasida izohlanishi kuzatiladi. Bu esa biriktiruvchanlik hodisasining ko’p qirrali ekanini va uni faqat sintaksis doirasidagina emas, balki leksik va grammatik nuqtai nazardan ham tahlil etish lozimligini ko’rsatadi.

Maqolada ot leksemalarining fe’l va sifatlar bilan bog’lanish imkoniyatlari, izofali tuzilmalarda ishtiroki hamda sintaktik xususiyatlari, shuningdek, so’zlarning birikuvchanlik lug’atlarini tuzish tamoyillari atroflicha tahlil qilindi. Shu bois

kelgusidagi tadqiqotlarda otlarning grammatik va semantik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish, ularning valentlik imkoniyatlarini aniqlash va turli so'z turkumlari bilan munosabat mexanizmlarini yoritish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Sharipov M.K. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 1978. – 88 .b.
2. Ibragimov J. O'zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari. Doktorlik dissertatsiyasi. –Qarshi, 2023. – 237.b.
3. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent, 2010. – 404.b.
4. <https://brightmindpublishing.com/index.php/ev/article/view/224/247>
5. Rizaqulovich, E. I., Murtozayevich, M. S., & Qizi, N. O. A. (2024). OTNING XUSUSIY LUG'AVIY SHAKLLARI HAQIDA. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(3), 26-29.
6. Doniyorovich, O. R. A., & Shavkatovna, A. S. (2024). O'ZBEK TILIDA LEKSEMA TALQINI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(18), 144-146.

THE SEMANTIC AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE LOCATIVE-TEMPORAL CASE IN UZBEK AND ITS SYNTACTIC EQUIVALENTS IN ENGLISH

Furkatova Maxliyo,

Samarkand State University, 140104.

Uzbekistan, Samarkand city, University Boulevard, 15.

Email: kumushfurkatova2022@gmail.com

Abstract. This article explores the semantic and functional features of the locative-temporal case in the Uzbek language, focusing on its role in expressing place and time relationships within sentences. The study compares the morphological expression of this case in Uzbek with its syntactic counterparts in English, where prepositional phrases (e.g., *in*, *on*, *at*) are typically used. The analysis reveals significant structural and typological differences between the agglutinative system of Uzbek and the analytic tendencies of English. Furthermore, the research identifies contexts in which the Uzbek locative-temporal case conveys subtle pragmatic nuances that are often lost in direct English translation.

Keywords: locative-temporal case, Uzbek language, English prepositions, case system, typological contrast, pragmatics, sentence structure

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi o'rin-payt kelishigining semantik va funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, bu kelishikning gapda joy va vaqt munosabatlarini ifodalashdagi roli yoritiladi. Tadqiqotda o'zbek tilidagi morfologik ifodalanish ingliz tilidagi sintaktik vositalar (masalan, *in*, *on*, *at* predloglari) bilan qiyoslanadi. Tahlillar o'zbek tilining agglutinativ tizimi va ingliz

tilining analitik tuzilmasi o'rtasidagi muhim farqlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, o'rin-payt kelishigi ingliz tiliga bevosita tarjimada ko'pincha yo'qolib ketadigan nozik pragmatik ma'nolarni ham ifodalashi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: o'rin-payt kelishigi, o'zbek tili, ingliz predloglari, kelishiklar tizimi, tipologik farq, pragmatika, gap tuzilishi

Introduction

The study of grammatical cases plays a crucial role in understanding the typological structure of a language. In agglutinative languages like Uzbek, morphological cases serve not only syntactic but also pragmatic and discourse-related functions. Among them, the locative-temporal case holds a significant place due to its ability to encode both spatial and temporal relations within a sentence [1]. This case, typically marked by the suffixes *-da*, *-ta*, or *-da/-ta* depending on phonological harmony, is widely used to indicate where and when an action takes place.

In contrast, English, being an analytic language, lacks morphological case marking in most parts of speech and instead relies heavily on prepositional phrases (e.g., *in the room*, *at noon*) to express similar semantic content [2]. This typological divergence between Uzbek and English invites a comparative analysis not only at the structural level but also in terms of function and meaning. Prior studies (e.g., Bo'ronov [3], Khalilov [4]) have noted that Uzbek locative-temporal markers often carry nuanced pragmatic meanings that are only partially captured by their English equivalents. Moreover, the functional load of locative-temporal expressions extends beyond mere time and place indicators. They can signal aspectual distinctions, pragmatic emphasis, or even information structure within a sentence [5]. For instance, the placement of the locative phrase in Uzbek may shift depending on whether it is topicalized or backgrounded, a feature rarely seen in English syntax. These cross-linguistic differences pose challenges not only for typologists but also for second language learners and translators working between Uzbek and English. This paper seeks to examine the semantic and functional roles of the locative-temporal case in Uzbek and compare them with syntactic strategies used in English. The goal is to uncover both universal patterns and language-specific realizations of space and time, thus contributing to a deeper understanding of how grammatical systems reflect conceptual categories.

Research Object and Applied Methods

The primary object of this research is the **locative-temporal case** in the Uzbek language, a complex grammatical category that serves to encode spatial and temporal relationships within a given utterance. This case, characterized by the suffixes **-da**, **-dan**, and **-gacha**, performs a range of functions that go beyond static location or specific time reference, encompassing dynamic motion, aspectual boundaries, and pragmatic emphasis. The study seeks to explore the **semantic depth** and **functional versatility** of the locative-temporal case in both **written and spoken Uzbek**, with special emphasis on **its syntactic behavior** in interaction with **verbs, adverbials, and discourse structure**.

This investigation is grounded in **contrastive linguistics**, as it aims to establish a systematic comparison with **English**, a language that lacks morphological case for

nouns and instead relies on **prepositional phrases** (e.g., *in, on, at, by, during, until*) to fulfill similar grammatical roles. This typological opposition—between **Uzbek as an agglutinative language** and **English as an analytic one**—provides fertile ground for investigating how languages encode spatial and temporal meanings through different morphosyntactic mechanisms. The research thus contributes to broader discussions on **language typology, grammaticalization, and cross-linguistic cognitive mapping** of space and time.

To address the multidimensional nature of the research object, a **multi-methodological approach** has been adopted, combining both **qualitative** and **quantitative** linguistic methods:

- **Comparative-typological analysis:** This method is used to detect both surface-level and deep-structural similarities and differences between Uzbek and English expressions of location and temporality. It includes mapping case suffixes in Uzbek to their closest syntactic counterparts in English and identifying areas where direct equivalence fails due to grammatical or pragmatic differences.

- **Semantic interpretation and functional categorization:** Locative-temporal constructions in Uzbek are analyzed for their core meanings (such as static location, source, destination, duration) and **contextual shifts**, including metaphorical and idiomatic usages (e.g., *ko‘nglimda* ‘in my heart’ or *vaqtida* ‘on time’). This component explores **polysemy, metonymy, and aspectual shading** in the use of these forms.

- **Discourse and contextual analysis:** Given that the use of locative-temporal forms often depends on **pragmatic context, information structure, and narrative sequencing**, the study incorporates discourse-level analysis. This includes examining how these forms contribute to **topic-comment structure, temporal progression, and foregrounding/backgrounding** in storytelling, description, and argumentation.

- **Descriptive-structural methodology:** All morphological realizations of the locative-temporal case are systematically categorized in terms of **phonological variation, morphological productivity, and distribution across syntactic environments** (e.g., with action verbs, stative verbs, copulas, etc.). Special attention is given to **case stacking, case alternation, and interaction with aspectual markers**.

The empirical basis of this research is **corpus-driven**, drawing on a wide array of Uzbek and English language data from genres such as **fiction, news media, academic texts, spoken interviews, and translated literature**. These real-world examples were complemented by **elicited and constructed sentences** aimed at isolating specific semantic or syntactic parameters. This strategy allows for both **empirical grounding** and **hypothesis testing**, especially in cases where meaning is sensitive to context or intonation.

The theoretical framework for this study draws upon both **Uzbek and Western linguistic scholarship**. Foundational texts include **J. Bo‘ronov’s** *Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi* [1], which offers a broad comparison of grammatical categories; **Sh. Sh. Khalilov’s** *Sravnitelnaya grammatika angliyskogo i uzbekskogo*

yazykov [2], with detailed structural observations on case systems; and **I. I. Ivanov's** *Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazyka: Morfologiya* [3], which provides a native-language analysis of Uzbek morphological patterns. Additional reference is made to **Heine (1997)** on grammaticalization and **Comrie (1981)** on case typology, situating the study within a global linguistic context. Therefore, the study seeks not only to describe and compare structural features but also to uncover **pragmatic asymmetries, cognitive implications, and pedagogical challenges** associated with the locative-temporal case. For instance, the tendency of Uzbek to **morphologically compress** temporal-spatial relations contrasts with the more **analytically explicit** constructions in English, posing difficulties for translation, second-language acquisition, and computational parsing. By highlighting such mismatches, the research contributes to **applied linguistics**, particularly in the areas of **language teaching, translation studies, and natural language processing (NLP)** for Uzbek-English language pairs.

Results and Analysis

The comparative analysis of Uzbek and English data revealed that the locative-temporal case in Uzbek is multifunctional, exhibiting a range of semantic and pragmatic roles that are only partially matched by English prepositional constructions. The most basic function of the Uzbek locative-temporal case is to encode static spatial location (*maktabda, xonada*) and specific or general temporal points (*bahorda, ertalabda*). However, the scope of its use goes well beyond simple localization in time and space.

1. Semantic Flexibility

The suffixes *-da*, *-ta*, and occasionally *-da/-ta* function as grammatical markers for both place and time, a phenomenon that reflects a high degree of semantic polyfunctionality. For example:

- *Bog'da yurdim* – "I walked in the garden" → denotes spatial containment.
- *Bahorda gullar ochiladi* – "Flowers bloom in spring" → denotes temporal regularity.
- *To'yda ko'rishdik* – "We met at the wedding" → denotes a situational event frame.

In contrast, English disambiguates these meanings through distinct prepositions (*in, on, at*), which are selected based on syntactic rules and lexical collocations. This reliance on prepositions in English often leads to difficulties in capturing the full contextual and cultural implications conveyed by the Uzbek case.

2. Pragmatic Nuance and Information Structure

One of the most notable findings is the pragmatic subtlety encoded in the Uzbek locative-temporal case. In many instances, it functions not only as a grammatical marker but also as a discourse organizer, indicating topic-focus structure or background information. For example:

- *Kechasi u keldi* ("He came at night") → Here, *kechasi* is morphologically marked as a locative-temporal noun, but it also implies that the action was unexpected or secretive, carrying pragmatic inference.

- In contrast, the English sentence "*He came at night*" lacks this depth unless it is further elaborated contextually.

This suggests that the Uzbek locative-temporal case often packages grammatical, semantic, and pragmatic functions into a single morphological unit, while English must unpack these functions into separate syntactic elements.

3. Typological and Cognitive Implications

The analysis also highlighted fundamental typological differences between Uzbek and English. As an agglutinative language, Uzbek utilizes morphological affixation to directly encode grammatical relations, allowing for compact expression of multiple meanings. In English, an analytic language, grammatical meaning is distributed across word order, auxiliary verbs, and prepositions [2].

This typological contrast results in cognitive differences in how speakers of each language conceptualize time and space. Uzbek speakers may mentally integrate time and place into event structures more holistically due to the bundled nature of the locative-temporal case. In English, the separation of these categories into discrete elements may reflect a more segmented conceptual model.

4. Cross-linguistic Asymmetries and Translation Challenges

One of the key applied findings of the study concerns translation equivalence. The morphological precision of the Uzbek locative-temporal case often lacks a one-to-one mapping in English. For instance:

- *Darsda uxlab qolganman* → "I fell asleep during class"
- The Uzbek sentence encodes the actional frame, location, and time in a single word (*darsda*), while English relies on a prepositional phrase and verb aspect to approximate the meaning.

Such mismatches pose challenges in machine translation, language teaching, and bilingual lexicography, where functional equivalence is more important than formal correspondence.

Discussion

The findings of this study underline significant semantic and structural asymmetries between the Uzbek locative-temporal case and its English equivalents. The discussion of these results sheds light on how morphologically rich languages such as Uzbek use inflectional case markers to encode spatial and temporal relationships, whereas analytic languages like English rely primarily on prepositional phrases and word order [1].

One of the core observations is the multifunctionality of the Uzbek locative-temporal case suffix **-da**, which can simultaneously signal both spatial (*maktabda* – “at school”) and temporal (*ertalabda* – “in the morning”) meanings [2]. This morphological economy contrasts sharply with English, where distinct prepositions must be used to convey even subtle differences (*at school*, *in the morning*, *on Monday*), requiring a greater reliance on lexical precision rather than morphological marking [3]. Such contrasts can lead to difficulties in second language acquisition and translation, particularly in capturing context-sensitive meanings [4].

Moreover, Uzbek allows for a higher degree of syntactic flexibility due to its case system, which enables variable word orders without losing grammatical clarity

[5]. In English, however, fixed word order often compensates for the lack of inflectional morphology [6]. This typological difference contributes to distinct information-structuring strategies in discourse. For example, in Uzbek narrative texts, the locative-temporal case often occurs at the beginning of the sentence to establish temporal or spatial frames (*Kechqurun bog'da bolalar o'ynadi* – “In the evening, children played in the garden”), whereas English tends to postpone these modifiers or insert them between the subject and predicate (*Children played in the garden in the evening*) [7]. The interaction between the locative-temporal case and verbal predicates is another area of divergence. In Uzbek, the case marker can influence aspectual readings, with some verbs preferring or requiring temporal adverbials in locative form to convey habitual or progressive nuances [8]. In English, such meanings are typically handled by verbal aspect markers (*used to, was doing*) or adverbials (*frequently, while*) [9], demonstrating differing cognitive strategies for time representation. From a pragmatic perspective, the Uzbek locative-temporal case also serves discourse functions such as topic-setting and focus-shifting. When fronted in a sentence, a locative-temporal phrase may indicate topicality or contrastive focus, which English tends to achieve through prosody, cleft constructions, or marked prepositional phrases [10]. This highlights how grammatical and pragmatic functions are intertwined and often language-specific [11]. The contrastive analysis further revealed challenges in translation practices. In many bilingual texts, there is a tendency either to overgeneralize the English prepositions or to under-translate the nuance carried by the Uzbek case suffix. For instance, *ishxonada* may be rendered simply as “at work,” omitting subtle implications about duration, habituality, or spatial embeddedness that are contextually available in the source language [12].

Finally, pedagogical implications emerge from this analysis. Language learners may struggle with the one-to-many mapping between Uzbek cases and English prepositions, or vice versa, leading to fossilized errors such as *in Monday* or *at evening* [13]. Therefore, language instruction should emphasize the functional range of case and prepositional systems, supported by contextualized examples and discourse-based tasks [14]. In conclusion, the locative-temporal case in Uzbek embodies a compact yet expressive tool for conveying nuanced spatial and temporal meanings. Its English equivalents, while syntactically more fragmented, achieve similar communicative goals through different structural means. Understanding these cross-linguistic contrasts offers insights not only into typological grammar but also into deeper cognitive and cultural patterns of conceptualizing time and space [15].

Conclusion

This study has demonstrated that the locative-temporal case in Uzbek is not merely a grammatical device for indicating place or time, but a multifunctional and dynamic category situated at the intersection of syntax, semantics, and pragmatics. Its capacity to encapsulate spatial and temporal relations within a single morphological marker reflects the inherent efficiency and expressive power of agglutinative case systems. In particular, the Uzbek locative-temporal case serves not only to specify where or when an action occurs, but also to structure discourse by signaling backgrounded events, foregrounding key information, and marking pragmatic

contrast. These multifunctional uses underscore the semantic richness and contextual adaptability of this case, characteristics that are less easily replicated in English.

The comparative analysis revealed significant typological contrasts between Uzbek and English. As an analytic language, English compensates for its lack of morphological case marking by employing a broad range of prepositions within fixed syntactic patterns. While effective in basic spatial and temporal descriptions, English prepositions tend to be more rigid and less semantically nuanced than their Uzbek counterparts. The Uzbek system, in contrast, relies on inflectional suffixes that are morphologically compact yet pragmatically expansive. These differences suggest that the two languages conceptualize and encode spatio-temporal relations through distinct structural strategies—synthetic in Uzbek and analytic in English. Furthermore, this structural divergence is not purely formal but reflects deeper cognitive and cultural differences in how speakers of each language perceive and communicate about time and space. Uzbek's ability to blend location, temporality, and discourse function within a single suffix points to a holistic approach to event encoding. In contrast, English separates these dimensions into syntactic units, promoting clarity through structural segmentation rather than morphological integration. This divergence holds significant implications for translation, cross-linguistic understanding, and second language acquisition. For learners of Uzbek, mastering the locative-temporal case involves more than memorizing suffixes—it requires sensitivity to their contextual functions and discourse roles. Conversely, Uzbek learners of English must develop flexibility in handling prepositions and understanding their syntactic limitations and semantic ambiguity. From a typological perspective, the study supports the broader distinction between agglutinative and analytic languages and illustrates how this distinction impacts not only grammatical structure but also communicative efficiency, cognitive processing, and cultural worldview. The findings suggest that morphological richness in agglutinative languages enables compactness of expression and a higher degree of syntactic economy, while analytic languages prioritize linear clarity and syntactic precision at the cost of morphological depth.

Ultimately, this study contributes to a growing body of research that seeks to understand the relationship between form and meaning in cross-linguistic perspective. It offers valuable insights into the linguistic and cultural underpinnings of locative-temporal expressions and highlights the importance of taking into account structural typology in comparative grammatical studies. Future research could build upon this analysis by incorporating corpus-based frequency data, investigating usage variation across dialects, and applying psycholinguistic methods to test processing differences among native speakers and learners. Additionally, interdisciplinary work that draws from cognitive linguistics and anthropology may further illuminate how language structure reflects and shapes human perception of space and time across cultures.

References

1. Bo'ronov J. *Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1973. – 180 b.

2. Khalilov Sh.Sh. *Sravnitel'naya grammatika angliyskogo i uzbekskogo yazykov*. – Toshkent: Sharq, 2018. – 256 s.
3. Ivanov I.I. *Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazyka*. – Toshkent: Uzbekistan, 2005. – 328 s.
4. Turniyozov N., Rahimov A. *O'zbek tili: O'quv-uslubiy qo'llanma*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006. – 200 b.
5. A'zamov Z. *Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatikasi: Morfologiya*. – Toshkent: Fan, 2010. – 240 b.
6. Komilova H. *Possessiv munosabatlarning morfologik ifodalanishi va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari*. – Samarqand: SamDU, 2020. – 145 b.
7. Stassen L. *Predicative possession*. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 502 p.
8. Comrie B. *Language universals and linguistic typology*. – Oxford: Blackwell, 1981. – 250 p.
9. Heine B. *Possession: Cognitive sources, forces and grammaticalization*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 298 p.
10. Dixon R.M.W. *Basic linguistic theory. Volume 2: Grammatical topics*. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 504 p.
11. Raximov S.P. *Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatikasi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005. – 260 b.
12. Usmonov L.K. *O'zbek tili grammatikasi. I-qism. Morfologiya*. – Toshkent: Fan, 1979. – 275 b.
13. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Xojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. *O'zbek tili*. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 256 b.
14. Mamatqulova N.A. *O'zbek tilining zamonaviy grammatikasi: Morfologiya*. – Toshkent: Fan, 2007. – 223 b.
15. G'ulomov A.A. *Morfologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 1995. – 210 b.

TARZ FUNKSIONAL-SEMANTIK MA'NOSINING FONETIK VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI

Jo'rayeva Mahliyo Nosirovna,
o'qituvchi, Xalqaro innovatsion universiteti
mjurayeva908@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarz funksional-semantik ma'nosining fonetik vositalar orqali ifodalanish masalasi kompleks tarzda o'rganilgan. Tarz kategoriyasining gapdagi grammatik vazifasi, semantik yuklamasi va nutqning umumiy mazmuniga ta'siri fonetik jihatdan tahlil qilingan. Jumladagi intonatsiya, urg'u, pauza, tembr kabi fonetik vositalarning tarz ifodasini kuchaytirishdagi roli ko'rsatib berilgan. Ayniqsa, og'zaki nutqda tarzning bevosita fonetik vositalar orqali ifodalanishi va bu vositalarning kommunikativ vazifani bajarishdagi samaradorligi tahliliy misollar asosida yoritilgan. Maqolada fonetik vositalar bilan tarz ifodalanishining lingvopragmatik asoslari, stilistik imkoniyatlari va ularning

kontekstga bog‘liq holatdagi o‘zgarishlari ham ko‘rib chiqilgan. Ushbu maqola fonetika, stilistika va pragmalingvistika sohasi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar uchun amaliy va nazariy ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: Harakat tarzi, intonatsiya, urg‘u, nutq tempi, pauza, tovush balandligi, cho‘zilgan talaffuz, emotsional ifoda, kommunikativ samaradorlik, milliy til xususiyatlari.

Abstract: This article comprehensively studies the issue of the expression of the functional-semantic meaning of style through phonetic means. The grammatical function of the style category in a sentence, its semantic load, and its impact on the general content of speech are analyzed phonetically. The role of phonetic means such as intonation, stress, pause, and timbre in a sentence in enhancing the expression of style is shown. In particular, the expression of style through direct phonetic means in oral speech and the effectiveness of these means in performing a communicative task are highlighted on the basis of analytical examples. The article also considers the linguopragmatic foundations of the expression of style through phonetic means, stylistic possibilities, and their changes depending on the context. This article is of practical and theoretical importance for researchers engaged in the field of phonetics, stylistics, and pragmalinguistics.

Keywords: Gestures, intonation, stress, speech tempo, pauses, pitch, extended pronunciation, emotional expression, communicative effectiveness, national language characteristics.

O‘zbek tilining boy va murakkab tuzilmasi uni ifoda vositalari nuqtai nazaridan rang-barangligini ta‘minlaydi. Ayniqsa, harakat tarzini ifodalovchi vositalar tizimi bu borada alohida o‘rinni egallaydi. Tilshunoslikda “tarz” tushunchasi voqelikdagi harakat yoki holatning qanday kechishini, ya‘ni uning davomiyligi, tezligi, muntazamligi, birdanligi, kutilgan yoki kutilmaganligiga doir xususiyatlarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Bu esa mazkur semantik-sintaktik maydonni o‘rganishni nafaqat grammatik, balki uslubiy va kommunikativ nuqtai nazardan ham dolzarb masalaga aylantiradi. “Tarz” O‘zbek tilining izohli lug‘atida uslub, yo‘sin, shakl, ko‘rinish ma’nolarida ishlatiladi [1]. “Tarzning til vositalari orqali ifodalanishi ko‘p qatlamli va murakkab jarayon bo‘lib, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va paralingvistik vositalarni o‘z ichiga oladi. Bu vositalar tilning har xil sathlariga mansub bo‘lsa-da, ular o‘zaro uzviy aloqadorlikda faoliyat ko‘rsatadi. Har bir qatlam tarz maydonining muayyan jihatini yoritishga xizmat qiladi. Har qanday tabiiy til o‘zining fonetik, leksik, grammatik va uslubiy vositalari orqali muloqot ishtirokchilari o‘rtasida ma’no almashinuvini ta‘minlaydi” [2]. Shu ma’noda, O‘zbek tili ham o‘zining boy va murakkab ifoda vositalari bilan harakat va holatlarning turli jihatlarini aniq, obrazli va mazmunli tarzda ifodalash imkoniga ega. Ayniqsa, harakatning kechish xarakteri – uning qanday sodir bo‘layotgani, davomiyligi, tezligi, kutilgan yoki kutilmaganligi, emotsional fon va boshqa semantik jihatlarini ifodalashda tilning tarz vositalari tizimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tizim faqat grammatik birliklar bilan chegaralanmaydi. Aksincha, u fonetik vositalar va paralingvistik unsurlar orqali yanada kengayadi, tilning emotsional va kommunikativ boyliklarini namoyon qiladi. Shu jihatdan, O‘zbek

tilining fonetik tizimi va paralingvistik vositalarini o'rganish – nafaqat lingvistik, balki madaniy va ijtimoiy-kommunikativ ahamiyatga ega dolzarb masaladir.

Fonetik tizim deganda, odatda, tilning tovushlar tizimi, ularning fonologik xususiyatlari va nutqdagi realizatsiyasi tushuniladi. Ammo bu tizimning qo'shimcha kommunikativ yuklama olgan elementlari – intonatsiya, urg'u, pauza, tovush balandligi, nutq tempi va tovush cho'zilishi kabi omillar nutq jarayonida harakatning qanday kechayotganini (tarzini) anglatishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, paralingvistik vositalar, ya'ni nutqqa xos bo'lmagan, ammo nutqga hamroh bo'ladigan jismoniy va ovozli belgi-signallar (mimikalar, tana harakati, pauza, ovozning baland-pastligi) tarz ifodasini yanada ta'sirchan qiladi.

Avvalo, intonatsiya (ohang o'zgarishi) haqida so'z yuritish lozim. Intonatsiya nutqning mazmuniy va emotsional ko'lamini belgilovchi asosiy fonetik vosita hisoblanadi. Gapda ohangning ko'tarilishi va pasayishi orqali so'zlovchining emotsional holati, kayfiyati va nutqning semantik yo'nalishi belgilanadi. Masalan, "Keldi" so'zi buyruq ohangida, hayrat ifodasida yoki shubha bildiruvchi ohangda aytilganda, u har xil tarz ma'nolarini ifodalaydi. Intonatsiya harakatning kutilgan yoki kutilmaganligini, birdanligiga yoki davomiyligiga urg'u beradi. "Tarz bir necha turdagi fonetik o'zgarishlar orqali ifodalanishi mumkin: 1) unli tovush cho'zilishi orqali harakatning sekin, bamaylixotir yoki uzoq muddat bajarilganini ifodalash mumkin. Qiyoslang: Ketdi – keetdi; 2) undosh tovush "qavatlanishi" orqali harakatning kutilmaganda yuzaga kelganini, uning shitob bilan amalga oshirilganini, yoki harakatning darhol tugallanganini, qo'qqisdan to'xtatilganligini ifodalaydi: Urrr! Qochchch! 3) so'z urg'usining ko'chishi orqali harakatning tarzi ifodalanadi: jilpangladi, karilladi kabi" [3]. Logik urg'u esa so'zlar orasida semantik markazni ajratish vazifasini bajaradi. Harakatning qaysi jihati muhimroq ekanini urg'u orqali ta'kidlash mumkin: "U *SEKIN* yurdi" va "U sekin *YURDI*" jumllarida urg'u joyiga qarab harakat tarzining fokus nuqtasi o'zgaradi. Bu esa muloqot samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ovoz tempi – nutqning tezligi yoki sekinligi – tarzning harakatga oid psixologik va fiziologik tasvirini beradi. Sekin nutq, odatda, ishonchsizlik, og'irlik yoki hayajon holatini, tez nutq esa shoshilinchlik, g'azab yoki quvonch holatini bildiradi. Shu bois, harakatning davomiy yoki to'xtovsiz kechayotgani ham nutq tempidagi o'zgarishlar orqali ifodalanadi.

Shuningdek, tovush balandligi ham tarzning emotsional ohangini aniqlashga xizmat qiladi. Balandroq ovoz – ko'pincha keskinlik, zo'riqish, buyrug'ingina holatni bildirsa, past ohang – sokinlik, tashvish yoki ikkilanishni ifodalaydi. Ayniqsa, dramatik nutqlarda balandlik o'zgarishlari orqali harakatga emotsional rang beriladi.

Pauza va uning davomiyligi esa nutqning ritmini, psixologik holatni va ma'lumotlar oqimini boshqaradi. Harakat to'xtab qolgandek ko'rinishi, shubha, fikrni qayta ko'rib chiqish yoki his-tuyg'ularga berilish holatlari pauza orqali ifodalanadi. Pauza uzun bo'lsa, dramatik ta'sir ortadi, tinglovchi e'tibori tortiladi.

Fonetik vositalardan yana biri – tovushlarni cho'zish yoki takrorlash vositasidir. Bu vosita ayniqsa og'zaki nutqda harakatning davomiyligi yoki hissiy ortiqligini ifodalash uchun ishlatiladi: masalan, "U-u-u-zoq yurdi" shaklidagi

cho‘zilgan talaffuz orqali harakatning uzoq davom etganligi yoki entikib, qiynalib bajarilgani seziladi. Shuningdek, “Ketdi-ketdi-ketaverdi” kabi takroriy ifodalar harakatning to‘xtovsiz kechayotganini bildiradi.

Bu kabi fonetik va paralingvistik vositalar og‘zaki muloqotda grammatik vositalarga nisbatan kuchliroq emotsional ta’sir kuchiga ega bo‘lib, harakat tarzining o‘ziga xos semantik jihatlarini ifodalashda samarali xizmat qiladi. Ayniqsa, ular o‘zbek nutq madaniyatida milliylik, mentalitet va ijtimoiy an’analar bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, tilning madaniy identifikatsiyasini ta’minlovchi kuchli omillar sirasiga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek tilining fonetik tizimi va unga xos paralingvistik vositalar harakat tarzining semantik ifodasida muhim rol o‘ynaydi. Ular tilning faqat fonologik emas, balki kommunikativ va madaniy darajadagi boyliklarini ochib beradi. Intonatsiya, urg‘u, nutq tempi, tovush balandligi, pauza va tovushlarni cho‘zish kabi vositalar nafaqat harakat tarzining qanday kechayotganini ifodalaydi, balki so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi emotsional-madaniy kontekstni ham belgilaydi. Bu jihatlar O‘zbek tilining milliy xarakterini, madaniy tafakkurini va estetik didini aks ettirib, til vositalarining uslubiy va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday ekan, fonetik va paralingvistik vositalarning harakat tarzini ifodalashdagi o‘rni haqida izchil ilmiy tadqiqotlar olib borish, ularning sistematik tahlilini amalga oshirish tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biridir. Bu esa nafaqat til nazariyasini boyitadi, balki O‘zbek tili madaniyatining chuqur qatlamlarini anglashga zamin yaratadi.

Adabiyotlar

1. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 6 jildlik. 4-jild. – Toshkent: O‘zME, 2022. – B. 123-124.
2. Jo‘rayeva M. O‘zbek tilida tarz maydoni: mag. diss. Qarshi – 2019. 38-b
3. Mengliyeva M. Aspektuallik tizimi va uning funksional-semantik maydon sifatidagi mohiyati // “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyamateriallari. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2022-yil. 198-b

O‘ZBEK TILIDAGI MUROJAAT SHAKLLARINING KOGNITIV ASOSIDAGI GENDER XUSUSIYATLAR

*Abruyeva Zaxro Shokir qizi,
tayanch doktorant, ToshDO‘TAU
zaxroabrueva99@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada murojaat shakllarining ayollar nutqida qo‘llanishida o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan bo‘lib, mazkur birliklarning yaratilishiga asos bo‘luvchi kognitiv omillar o‘rganilgan. Chunki muloqot xulqi va vokativlar millat xarakterining uzviy bir qismi, ular bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Maqolamizda mazkur lingvistik birliklarning ana shu jihatlarini tahlilga tortib, o‘z fikr-mulohazalarimizni bayon qildik.

Kalit so‘zlar: Murojaat, vokativ, muloqot xulqi, undalma, kognitiv lingvistika, gender tilshunoslik.

Abstract. In this article, the specific features of the forms of reference in the use of women's speech are highlighted, and the cognitive factors underlying the creation of these units are studied. Because communication behavior and vocatives are an integral part of the nation's character, they are inextricably linked. In our article, we analyzed these aspects of these linguistic units.

Keywords: Address, vocative, communication behavior, motivation, cognitive linguistics, gender linguistics

Insonning fikrlash jarayoni uning tili bilan bogʻlanadi. Til tafakkurni moddiylashtiruvchi vosita. Tafakkur oʻzicha qiyofalanmaydi, u til orqali va til materialida oʻz qiyofasiga ega boʻladi, real shakl kasb etadi. Bu esa kognitiv lingvistikaning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

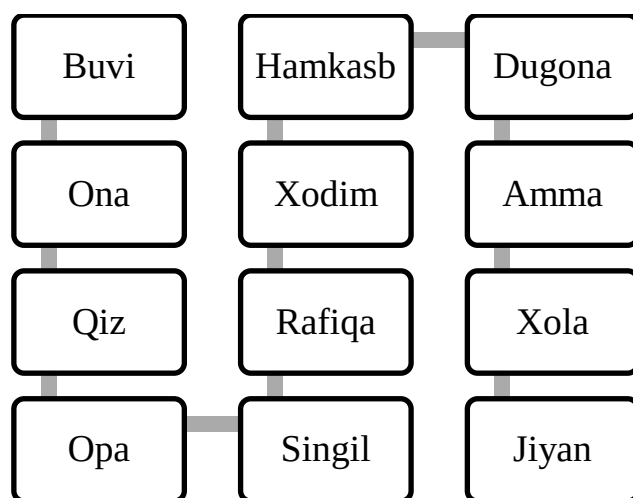
Insonlararo kundalik aloqalarni nutqiy muloqotsiz tasavvur etib boʻlmaydi. Oʻzaro muloqot jarayonida inson lisoniy shaxs sifatida oʻzini namoyon qiladi. Muloqot jarayonida murojaat shakllaridan oʻrinli foydalanish, nutqning kommunikativ maqsadini toʻliq namoyon qilishda mazkur shakllarni toʻgʻri tanlay olish, nutq qaratilgan shaxsga xos xususiyatlar va soʻzlovchining unga boʻlgan munosabatini eʼtiborga olgan holda aloqaga kirisha olishi, mazkur jarayonlarda tafakkurning roli masalalarini tadqiq qilish hamda ularning nutq sohiblari tomonidan oʻzlashtirilishi tadqiqi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Murojaatning mazmunan har xil shakllanishi – quvonch, qoʻrqinch, gina, iltifot, nafrat kabi maʼno ottenkalari qoʻshilgan holda ifodalanishi – eng avvalo ijtimoiy muhit va sharoitdan kelib chiqadigan munosabatga bogʻliq. Til esa ana shu munosabatni qanday boʻlsa oʻshanday, asliga mos holda roʻyobga chiqishi uchun vosita boʻladi.

Murojaat shakllari barcha xalqlarga muloqotni zarur tarzda olib borish uchun katta ahamiyat kasb etishi, suhbatdoshlarning yashash joyi, millati, jinsi, yoshi, kasbi va boshqa ijtimoiy belgilariga oid maʼlumot berishi haqida mulohaza yuritiladi. [S.Moʻminov, 2000, 35] Tildagi mazkur birliklarni madaniyatdan ayri holda tasavvur qilish mumkin emas. Yakovenko taʼkidlaganidek, madaniyatning barcha sohalari, barcha maʼnaviy va madaniy birliklari inson ongida oʻz aksini topadi. Shuning uchun ham madaniyatda biror narsa yoʻqki, inson tafakkurida oʻz aksini topmasa va idrok qilinmasa. Madaniyatning inson ongida aks topishida belgi tizimlarining roli katta va buning eng asosiy vositasi, albatta, tabiiy til tizimidir. Ammo madaniyatda mavjud boʻlgan kognitiv birliklarning baʼzilar lisoniy voqelanish jarayonidan chetda qolishi, yaʼni lisoniy nom olmasdan qolishi ham ehtimoldan holi emas. Shunday ekan har bir madaniy birlik, albatta, kognitiv tafakkurda idrok etilmay qolmaydi. Har bir shaxs tugʻilganidan olamni oʻrgana boshlaydi. Atrof-muhitdagi jismlar, hodisalar va shaxslarni ularning xususiyatidan hamda til imkoniyatidan kelib chiqqan holda nomlaydi. Bu esa tafakkurning idrok faoliyati kognitiv qobiliyat bilan uzviy bogʻliqdir. Ular turli soʻzlashuv jarayonlarida, turfa sharoitlar va lisoniy jarayonlarda vujudga keladi, kommunikatsiya jarayonini tiklash, bu jarayonni faollashtirish, nutqiy faoliyatni meʼyorida ushlab uchun xizmat qiladi.

Odatda nutq egasi nutq yoʻnaltirilayotgan shaxsning mavqeyidan kelib chiqib, oʻz xatti-harakatlarini unga yoʻnaltiradi. [N.Ahmedova, 2008, 96] Kishilar oʻrtasidagi

jins tafovutlari ham leksikada farqlarni vujudga keltiradi. Shu sababli, biz o'z tadqiqotimizning o'rganish obyekti bo'lgan murojaat birliklarining erkaklar va ayollar nutqida qay tarzda qo'llanishini alohida tadqiq qilishni maqsad qildik. Ayollar uchun qo'llanadigan murojaat shakllari quyidagi konseptual maydonda vujudga kelishi mumkin:

Maqolamizda ayollar nutqiga xos bo'lgan murojaat shakllarining kognitiv asoslarini tahlil qilamiz. Ayollar nutqiga xos bo'lgan xususiyatlarni o'rganib, ularning hosil bo'lishida tafakkurning roli, madaniyat va tafakkurning o'zaro aloqadorlikdagi ta'siri masalalarini o'rganamiz. Ayollar nutqida kuchli ta'sirchanlik, emotsional-baholovchi leksik birliklarning ko'pligi xos bo'lsa, erkaklar nutqi uchun kasbiy atamalarining ko'pligi, ta'sirchan vositalarning juda kamligi, voqea-hodisalarga sovuq munosabatda bo'lish va fikr ifodalashda o'ziga xos dag'allik mavjud bo'ladi. Umuman, ayollarda yomon, erkaklarda esa yaxshi his-tuyg'ularni ochiqdan ochiq ifodalash o'zbek tilida kamdan kam kuzatiladi.

Shuni qayd etish lozimki, o'zbek tilida nutq qaratilgan shaxsga nisbatan emotsional munosabatning kuchli ifodalanishi ko'proq ayollar nutqida kuzatiladi: O'zimning ulginam, suyanchiqqinam, - derdi shunday paytlari onasi uni erkalab. – Silardi deb dunyoda yashab yuribman-da, mening mehribonginam. [N.Eshonqul. 2019, 25].

Yuqoridagi matnda qo'llanilgan ulginam, suyanchiqqinam, silardi deb dunyoda yashab yuribman-da, mening mehribonginam kabi leksik, morfologik va sintaktik birliklar erkalash, yupatish kabi ma'nolarni ifodalagan va mazmun ekspressivligini, emotsionalligini ta'minlashga xizmat qilgan. Xalqimiz qadriyatida ayol kishiga ojiza, zaifa, nozik hilqat sifatida qarash ajdodlarimizdan meros bo'lib kelgani bois ayollar o'g'il farzandiga yoki umuman oilasidagi erkak kishilarga suyanib, ularning g'amxo'rliqi ostida yashashga odatlanishgan. Shuning uchun ularning nutqida erkaklarga qaratilgan murojaatlarda *suyanchig'im*, *tayanchim*, *polvonim*, *tog'im* kabi yoki afsonaviy qahramonlarga taqlidan *Alpomishim*, *Farhodim* kabi o'zining kuchi bilan nom chiqargan timsollar nomi bilan atash holatlari ko'p uchraydi. Erkak kishilarning xususiyati, qudrati, ya'ni oila boshlig'i, oila boquvchisi, ayollar himoyachisi, nasl davomchisi ekani ayollar ongida skript sifatida muhrlanib qolganligi mazkur misollarimizda o'z tasdig'ini topgan. Nafaqat bu misollarda, balki har bir murojaat yaralishida kishilar ongida bolalikdan, hayot jarayonida kechirgan

taassurotlari asosida shakllangan skriptlar asos vazifasini bajaradi. Bu birliklarning shevaga xos variantda berilishi til shaxsi namoyon bo'lishida muhim komponentlardan hisoblanadi.

Tadqiqotlar jarayonida biz avval individual alohida shaxslar ongida kechayotgan lisoniy va kognitiv jarayonlarni kuzatsak-da, pirovardida ularning umummilliy xususiyatlarini tavsiflashga o'tamiz. Kognitiv jarayonlarni milliy madaniyat bilan bog'lovchi asosiy vosita tildir. [B.Маслова, 2004, 85] Shu sababdan kognitiv tilshunoslik uchun lisoniy va kognitiv ong jarayonlarini milliy madaniyatda yaratiladigan, vujudga keladigan faoliyat shart-sharoitlari bilan bog'lab o'rganish nihoyatda muhimdir. Umuman olganda til va ong madaniyatdan yiroq, holi holda mavjud bo'la olmaydi. Ular bizning ijtimoiy tajribalarimiz, ajdodlarimizdan o'zlashtirgan an'analarimiz, qadriyatlarimiz natijasidir. Agarki, til bizning qanday fikrlayotganimizni anglatga, madaniyat ma'lum bir jamoa nima qilayotganligi va nima fikrlayotganligini ifoda etadi [Sh.Safarov, 2006, 25-bet].

O'zbek tilida ayollar nutqida –im egalik qo'shimchasining erkalash ma'nosining ifodalanishida faolligi seziladi. O'zbek tilida o'zlik olmoshining o'zimning qo'zichog'im, o'zimning toychoq'im, o'zimning asalim kabi birinchi shaxs birlikdagi ko'rinishi ishtirokidagi erkalash ma'nosini ifodalovchi ayrim leksik birliklar, yuklamalar, his-hayajonni ifoda etuvchi til birliklari, takrorlash, metafora kabi stilistik vositalarasosan ayollar nutqida fikrning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi seziladi. Bundan tashqari, ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xosligini belgilovchi asosiy omillardan biri ayollarning erkaklarga qaraganda nutqiy vaziyatda ko'proq xushmuomalalik, odoblilik hamda hurmat ko'rsatishga harakat qilishlari yaqqol sezilib turadi. Masalan, Voy uyingga bug'doy to'lgurlar, voy ko'paygurlar, kela qolinglar, - deydi ovozi tovlanib [O'.Hoshimov, 2015, 126].

Erkaklar va ayollar nutqida uchraydigan murojaat shakllari semantikasi turfa xil. Ular nutqida qo'llaniluvchi so'zlar ham ijobiy, ham salbiy bo'yoqda bo'lishi mumkin. Erkaklar nutqida ko'proq qo'pol, so'kish, dag'al so'zlar bilan murojaat ifoda etilsa, ayollar nutqida kuchli emotsiyaga berilish, his-tuyg'u va kechinmalar orqali ifodalash, qarg'ish so'zlar qo'llash kabi holatlar ko'p uchraydi.

Adabiyotlar

1. Akbarova Z. (2007) O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi. Filol.fan.nom-i.diss... – Toshkent. 135-bet.
2. Safarov Sh. (2006) Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 92-bet.
3. Аҳмедова Н. (2008) Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 154-bet.
4. Маслова В. А. (2004) Когнитивная лингвистика. – Минск, ТетраСистемс, 124-bet.
5. Мўминов С.М. (2000) Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол.фан. д-ри. ... дисс.автореф. – Тошкент, 140-bet.

METAFORIK BIRLIKLAR QO‘LLASH VA ULARNING TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR

Mahfuza Nishonboyeva,
Farg‘ona davlat universiteti
tayanch doktoranti,

Annotatsiya. Ushbu tezisda ko‘chim turlaridan bir bo‘lgan metaforaning qo‘llanilish hamda uning ikki bir-biriga qarindosh bo‘lmagan tillarda badiiy va og‘zaki nutqda qo‘llash jarayonida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: metafora, simile (o‘xshatish), konteksts, ko‘makchi, nutq.

Abstract. This thesis analyzes the use of metaphor, one of the types of transfer, and the problems that arise in the process of its use in literary and oral speech in two unrelated languages.

Keywords: metaphor, simile, context, auxiliary, speech.

Metaforaning har bir millatning o‘z dini, madaniyati, yashash tarzi va an‘analariga ko‘ra turlicha ishlatilishi hammaga ma‘lum. Uning har bir jamiyatning urf-odatlarini o‘zida aks ettirish xususiyati mavjud. Shuning uchun uni qo‘llar yoki badiiy asarlarda duch kelar ekanmiz uni tahlil qilish zarur. Chunki bir millatda qadrlangan tuyg‘ular yoki ba‘zi bir iboralar boshqa bir tilda umuman boshqacha ifodalanadi. Metafora va boshqa ko‘chim turlari, ularning vazifalaridan xabardor bo‘laslik esa bir qancha muammolar keltirib chiqaradi.

Daslabki muammo, metaforani nima maqsadda qo‘llanilayotganini aniqlay olmaslik tinglovchi yoki o‘quvchi ongida tushunmovchilik keltirib chiqaradi.[2-249] Masalan, yuqorida cho‘chqa hayvoni misolini ko‘rib chiqdik. Endi ana shu hayvon nomini aynan bir tilda turli konteksts namoyon bo‘lishini ko‘rib chiqamiz. Cho‘chqa inson quyidagi ma‘nolar kelib chiqishi mumkin:

1. Semiz inson
2. Jahldor inson
3. Tartibsiz inson

Yuqoridagi keltirilgan metaforalarni qo‘llash konteksga va nima maqsadda qo‘llanilayotgani, hamda qaysi xususiyatiga ko‘ra farqlanadi. Ya‘ni bir insonning meyoridan ortiq ovqatlanishini uchratgan inglizlar “Semiz inson” ma‘nosida qo‘llaslar, boshqa vaziyatda tarbiyasiz yoki o‘ta tezob, jahldor insonlarga nisbatan ham ishlatadilar. Chexiyaliklar esa uyi- usti boshi yoki kiyimlari tartibsiz, to‘zigan holatdagi inslarga “Pig man”– “cho‘chqa inson” metaforasini qo‘llaydi. Muammo shundaki, turli konteksts turli metaforalarni talab qilar ekan, mos keluvchi metaforani qo‘llash yoki uni to‘g‘ri tushunish, tarjima jarayonida ham o‘quvchiga asl ma‘no yetkazib berish uchun kontekstdan xabardor bo‘lish, butun matnni tushunish hamda umumiy bilim darajasi yuqori bo‘lishi ushbu muammo yechimi hisoblanadi.

Metafora bu o‘xshatishmi?

Eng ko‘p uchraydigan muammolardan bir ba‘zi bir til o‘rganuvchilar metaforani o‘xshatish vositasi (simile) bilan chalkashtirib yuborishadi. [1] Bunday holatni nafaqat chet tilini o‘rganayotgan balki o‘z ona tilini o‘rganayotgan o‘quvchilarda ham kuzatishimiz mumkin. Aslida bu ikki ko‘chim bir biridan tubdan

farq qiladi. Agar gapda metafora oldidan –dek,-day, -simon, -vash, - namo qo‘shimchalari; kabi, singari, xuddi, yanglig‘, misoli, o‘xshash (as, like) ko‘makchilar yordamida shaxs va predmetlar bir-biriga qiyoslanganda, bu holat metafora hisoblanmaydi balki o‘xshatish hisoblanadi. Metafora va o‘xshatishning qo‘llanilish jihatidan farqlasak, adabiyotshunoslikda metafora istiora san‘atini hosil qiladi, o‘xshatish esa, tashbeh san‘atini hosil qiladi.

Masalan,

Metafora: Buvijonim – uyimizning quyoshi.

O‘xshatish: Buvijonim misoli quyosh.

Metaforaning boshqa badiiy o‘xshatish vositalaridan farqlay olish ba‘zan qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Shu sababli ko‘plab misollar orqali ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi.

Metafora: Life is a highway – Hayot bu oxiri yo‘q yo‘l yoki o‘zbekcha metaforada tubi yo‘q dengizga to‘g‘ri keladi. [2.259]

O‘xshatish: Life is **like** rainbow- Hayot **xuddi** kamalak.

Metafora va o‘xshatish ikki narsani bir- biriga o‘xshatish vazifasini bajarsada, ular quyidagi farqli jihatlarga ega:

Metafora	O‘xshatish (Simile)
U to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘xshatmaydi, balki ishora qiladi, nazarda tutadi	To‘g‘ridan to‘g‘ri solishtiradi
Qiyoslanuv jarayonida hech qanday qo‘shimlar-u yordamchi so‘zlarda foydalanilmaydi	Qiyoslanayotganda ko‘makchilar va o‘xshatish qo‘shimchalaridan foydalanish shart.
Nutqni kuchli va ta’sirchang qiladi	Nutqni aniq va tushunarli qiladi
Masalan, Susan bugungi musobaqada gepard edi.	Masalan, Susan bugungi musobaqa xuddi geparddek tez yugurdi

Demak, boshqa ko‘chim turlari singari aynan metaforada ham bir qancha muammolar kelib chiqishi mumkin. Bunday chalkashliklar va muammolarni oldini olish uchun esa, avvalo tinglovchi va so‘zlovchi yetarli bilim va saviyaga ega bo‘lishi kerak.

Xulosa: Tillar bir-biriga leksik, lingvistik hamda kulturologik farqlanishi sabab, tarjima jarayoni yo osonlashadi, yo murakkablashadi. Hozirgi kunda chet tilida yozilgan asarlarni o‘z tiliga tarjima qilayotgan tarjimonlar badiiy asardagi qo‘llanilgan metaforik ko‘chimlarni tarjima qilishga bir qancha muammolarga duch kelmoqdalar. Undan tashqari yana bir dolzarb muammo metafora ko‘chim turini boshqa ko‘chim bilan chalkashtirish: malasan, o‘xshatish (simile) bilan. Yana bir muammo, so‘zlovchining nima maqsadda metaforani qo‘llayotganini tinglovchi uchun mavhum ekanligidir. Buni yuqorida cho‘chqa hayvoni misolida ko‘rib chiqildi.

Adabiyotlar

1. Simile vs. Metaphor: What’s the Difference? | Grammarly
<https://share.google/MGIPATsyHYeC0tYEW>

2. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive linguistics and introduction-Edinburg university press

3. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент, 1962. – Б. 24-25.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1992. – Б. 126.
5. Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир//Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент давлат университети илмий асарлари. 362-чиқиши. – Тошкент, 1970. – Б.132.
6. Рофиева Г. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б. 12.
7. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963.№6. – Б.42.
8. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз....дисс.– Тошкент, 2000. – 33 б.
9. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 4.
10. Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №4. –Б.34-37.

The Variability of the Category of Negation in Linguistics

Allakhverdiyeva Farda Muhammadali,
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
farida.muhammedali@mail.ru |
ORCID ID: 0009-0006-0534-1447

Negation expresses the non-existence of something in objective reality. The category of negation can be examined both logically and grammatically. Accordingly, this category is studied within both the field of logic and that of linguistics. While the logical foundation of negation is universal across all languages, the grammatical means by which it is expressed are highly diverse. Logical negation refers to negative judgments, whereas grammatical negation is typically expressed through sentences using a variety of tools. In linguistics, negation is primarily considered in the interaction between content and form—in particular, the relationship between sentence structure and the meaning it conveys.

Laws that exist independently of human will also apply to language. Without understanding these objective patterns, it is impossible to determine the causes and nature of changes in language, the historical patterns of language development, and the factors influencing them. Negation is considered an independent grammatical category. Among grammatical categories, the category of negation attracts particular attention due to the breadth of its scope and the richness of its expression.[2. 14]

This category emerges through comparison with and opposition to affirmation. Negation is one of the main devices that affect sentence structure and participate in constructing the sentence. Therefore, the logical-grammatical analysis of negation is

essential in determining the structure of sentences and judgments. The linguistic manifestations of negation in various languages reveal typological similarities and differences. Through negative words, an entire sentence or a specific part of it can be negated, depending on the situational context. Two types of negation are generally distinguished in linguistics: general and partial negation. In general negation, the negative word applies to the entire sentence content, most often negating the predicate. In partial negation, one word within the sentence is negated, with the negative word placed near the constituent it negates.

The category of negation has been studied since ancient times. Analyzing the category of negation as a functional-semantic category and examining its explicit and implicit expression tools are of significant theoretical and practical importance. The semantics of negation can be realized through expression tools at various linguistic levels—lexical, grammatical, lexical- grammatical, and lexical-syntactic.

Several perspectives exist regarding the logical and linguistic nature of negation. In formal logic, negation is explained under the category of “non-existence.” Ancient philosophers expressed this concept with terms such as “absence” and “non-being.” Although the category of logical negation forms the core of the category of linguistic negation, it does not fully encompass it. Unlike logical negation, linguistic negation fulfills multiple functions, has relative independence, and possesses its own semantic capacity. For example, not all sentences containing a negation marker correspond to a logical negation; they can also express affirmation, prohibition, or questions.

Logical negation exists in all languages and should thus be regarded as a language universal. Its logical content includes meanings of negativity, deprivation, difference, and alternative existence. However, the semantic scope of linguistic negation may also include protest, rejection, prohibition, and so on. Furthermore, the form of negation can carry positive semantic meanings. This may alter individual lexical units or entire syntactic constructions. V.N. Bondarenko sees the difference between logical and grammatical negation in the universality of logical negation and its ability to be expressed through various linguistic means [5. 13].

As a linguistic category, negation has relative independence and contains a semantic volume that, while not equivalent to the logical category, encompasses it. In a strictly syntactic sense, the category of negation can express not only a negative judgment but also specific negation, contrast, exception, subjective questions, prohibition, and emphatic affirmation. [4. 34]

When combined with affirmation, negation reflects two forms of thought: concept and judgment. From this perspective, negation may be seen as a formal universal across all languages. It is a component of thought and its sentence-level expression. Thus, negation can be regarded as a structural-semantic modifier at the syntactic level of lexical meaning and sentence structure. Affirmation exists as the opposite of negation and lacks any formal markers in a sentence; it is expressed through a zero marker and conveyed only through semantics. Negation, as the opposite of affirmation, creates a new variant. If a feature can be affirmed, it can also be negated. Many linguists view negation as a variant of affirmative sentence forms,

a transformation of the positive declarative form. Psycholinguists such as O. Jespersen and H. Sweet associate negation with resistance and aversion in real speech, negation often has greater stylistic and emotional potential than affirmation.[10. 51]

Bondarenko observes that the function of negative sentences is not to transmit new information, but to reject, contradict, or correct the statements of the interlocutor. Special sentence forms are used to express affirmation and negation. Negation plays a particular role in sentence structure. While opposition between affirmative and negative sentences exists in all languages, the ways negation is expressed differ. Affirmative nominal sentences are typically more informative, followed by qualifying, characterizing, or specifying content based on the noun's communicative valency. [5. 33]

In linguistics, affirmative and negative sentences are studied in their mutual relationship. Each negation derives from an affirmation. A negative sentence is constructed similarly to an affirmative one; the only difference is the presence of a negation marker. Every declarative sentence in any language has a correlate, which is the negative sentence. In such sentences, the action or judgment subjectively performed is not confirmed—it does not occur. For instance, Peshkovsky considers negation a syntactic category. He argues that these categories do not express relations between words or word combinations but reflect the speaker's attitude toward their speech and its parts. Thus, these categories are always studied within syntax. [7. 48]

In English and Azerbaijani, two negative elements can cancel each other out, resulting in an affirmative meaning. This occurs only when the two negatives refer to the same object or concept—a feature known in linguistics as double negation. As a result, the meaning of negation is nullified, and the construction conveys affirmation. Using a double negative instead of a direct affirmative form can be considered a stylistic device. S. Abdullayev notes that double negation, depending on the communicative situation and textual context, can either weaken or intensify affirmation. In English, the combination of the particle “not” with adjectives and adverbs that already contain a negative prefix such as un-, im-, in-, il-, dis-, as well as the suffix -less and the prepositional prefix non-, can result in a positive meaning due to double negation. [1. 44] Examples:

It was impossible not to remark it.

You can't undo the past.

He was not restless.

It may not be nonsense.

It made him hilarious, but not disagreeable.

I can't be unhappy, but neither she, nor he ought to be happy.

In such sentences, the combination of not with affixal negation serves either to affirm or to weaken the force of negation, depending on context. These cases express subtle doubt or nuanced affirmation. Words like “without”, as well as inherently negative verbs such as to fail, to deny, to lack, to refuse, when used with other negators, can also produce affirmative meanings.

Examples:

He found that he couldn't refuse himself to the special writers who travelled long distances to see him.

Martin could not fail to appreciate the keen play of their minds.

I don't deny that you have an excellent appearance—but I will say, richer.

Double negation also frequently appears in conditional clauses. When both the main and subordinate clauses are negated in past tense, the resulting meaning is affirmative, although not always reflecting reality.

Examples:

Perhaps you wouldn't admit it if you hadn't been successful.

It was not her fault, if she did not love him. If you did not disparage them, they would not resent it.

Implicit negative markers such as "hardly, scarcely, barely" serve as adverbial expressions of negation and mean "almost not" or "with difficulty." These function as negators themselves and do not require an additional negative word like no or not.

Examples:

The parlour was very quiet, so that you could hardly believe you were in the midst of a populous city.

She could hardly prevent herself from laughing aloud.

He could scarcely breathe, and his heart was pounding...

In English, negation is mostly formed analytically, and the primary grammatical means of expressing it is through the negative particle "not." It serves to negate the verb in the sentence and can appear in various semantic variants. "Not" typically follows auxiliary or modal verbs (do, does, did, have, am, is, are, was, were, shall, should, will, would, can, could, may, might, must, ought). Sometimes, not is contracted with auxiliary verbs to form negative morphemes: don't, doesn't, isn't, won't, wouldn't, hadn't, hasn't, etc.

Examples:

Destiny doesn't send us heralds.

The tragedy of old age is not that one is old, but that one is young.

Oh no, I wouldn't do that if I were you.

In some cases, not takes the place of no when used as an intensifier at the beginning of a sentence:

Examples:

Not even an echo answered me.

Not a leaf stirred on the trees...

In English, to denote the non-existence of a person or object, negative pronouns like no one, nothing, nowhere, none are used.

Examples:

No one is satisfied with his fortune.

Nothing can cure the soul but the senses.

Nowhere in the world was life as monotonous as in this hospital annexe.

None of the big companies made him any overtures.

The negative conjunctions neither...nor, not only...but also, and the subordinating conjunction unless are also used to express negation:

Examples:

I neither like him, nor dislike him.

Love cannot go wrong unless it be a weakling that faints and stumbles by the way.

The negative adverb “never” is another significant means of expressing negation in English. It should not be confused with the adverb of time never, though they are homonymous. As a negative intensifier, it often translates into Azerbaijani as *heç, heç bir dəfə də*. As an adverb of time, it means *heç vaxt*.

Examples:

He could never have been so inhuman as to leave her to her fate. – (negative adverb of time)

He never met her eyes and he never smiled. – (negative particle)

I am proud enough never to permit myself to love a man who doesn't love me.

Marriage had never entered his mind as a possibility.

In such sentences, never transforms an affirmative predicate into a negative one.

Unlike Azerbaijani equivalents like *heç vaxt*, which do not inherently negate, never serves as a full negation. Etymologically, never is formed by combining the negative no with the adverb ever. Hence, if never is used in a sentence, the adverb ever cannot be used. Examples of rhetorical inversion with “never”:

But never had he attempted to frame lofty thoughts in words.

Never had he seen such a woman.

Never, in all the women he had heard speak, had he heard a voice like hers.

The word “neither” acts as a negative pronoun, adverb, or conjunction. It denotes the negation of two options simultaneously and is often paired with nor. As a conjunction, neither...nor negates two subjects, attributes, or actions.

Examples:

But you keep telling me I can't. Neither can you.

Neither of us spoke.

Neither of his friends dared to say anything to him.

In English, adverbial negators such as by no means, in no way, not at all also play a major role. These not only negate but also intensify the emotive or emphatic nature of the sentence.

Examples:

She is by no means an inexperienced teacher. We haven't won yet, not by any means.

Other negative pronouns include:

No one, nobody – refer to absence of people. (*heç kim, heç kəs*)

No one is satisfied with his fortune.

I know no one who cares...

Nothing – refers to absence of things. (*heç nə*)

Nothing can cure the soul but the senses.

Nowhere – indicates absence of place. (*heç yerdə*)

Nowhere in the world was life as monotonous...

None – used in place of no as a pronoun, often translated as *heç biri*. It can refer to both countable and uncountable nouns and is used for animate and inanimate entities. None of the big companies made him any overtures. Lester had lost none of his charm for her. Negative conjunctions and structures like *neither...nor*, *not only...but also*, and conditional negators like *unless* are also common:

Examples:

I neither like him nor dislike him.

He was neither loud-voiced nor angry-mannered...

Love cannot go wrong unless it be a weakling that faints and stumbles by the way.

References

In Azerbaijani:

1. Abdullayev S.A. The Category of Negation in Modern German and Azerbaijani

Languages. – Baku: Maarif, 1998.

2. Jalilov G. Double Negation Constructions. Research, 2000, No. 1.

3. Mammadov B.R. The Category of Negation in Modern English and Azerbaijani Languages. – Baku, 1965.

In Russian:

4. Андреева И.В. Грамматическая категория отрицания... – Москва, 1974.

5. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва: Наука, 1983.

6. Джафаров Д.А. Способы выражения отрицания... – Баку, 1965.

7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1928.

In English:

8. Blokh M.Y. Theoretical English Grammar. – Moscow, 1983.

9. Cygan J. On the Systems of Negation in English and Polish, 1965.

10. Jespersen O. Modern English Grammar on Historical Principles: Syntax, 1961.

11. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. – Moscow, 1967.

12. Lasnik H. On the Semantics of Negation. Dordrecht: D. Reidel, 1975. Fictional Works (Used for examples):

13. Chekhov A. Lady with the Lapdog and Other Stories, 1964.

14. Dreiser T. Jennie Gerhardt. Moscow: Progress, 1972. 15. London J. Martin Eden, 1954.

16. Wilde O. The Picture of Dorian Gray, 1958.

SOTSIOLINGVISTIKANING AYRIM MASALALARI: DIGLOSSIYA VA BILINGVIZM TUSHUNCHALARINING MOHIYATI

Makkatillayev Muslimbek Boymurotovich,
Samarqand davlat universiteti 2-bosqich magistranti
e.mail: makkatillayevmuslimbek@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada sotsiolingvistika sohasining asoslari haqidagi farazlar, bilingvizm, diglossiya tushunchalarining mohiyati, ularning bir-biridan farqi, bu boradagi tilshunoslarning fikrlari bayon etilgan.

Kalit soʻzlar. diglossiya, qarindosh va noqarindosh tillar, bilingvizm, sotsiolingvistika, funksiya, sheva, ikki tillilik.

Abstract. This article describes the assumptions about the foundations of the field of sociolinguistics, the essence of the concepts of bilingualism, diglossia, their differences, and the opinions of linguists in this regard.

Key words. diglossia, cognate and unrelated languages, bilingualism, sociolinguistics, function, dialect, bilingualism

Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqaga kirishishi natijasida zamonaviy(oʻz davri uchun!) yoʻnalishlar yuzaga kelmoqda. Ulardan biri sotsiolingvistikadir.

“Sotsiolingvistika” termini fanga birinchi marta 1952-yilda amerikalik sotsiolog G.Karri (Currie 1952) tomonidan kiritildi. J.A.Fishmanning “Til jamiyatidagi maʼruzalar” (“Readings in the Society of Language”) nomli toʻplamiga kirgan 50-yillarning lingvistlari sotsiologlari, madaniyat antropologlari, dialektologlari va kommunikatsiya (muloqot) sohasi turli mutaxassislarining maqolalarida sotsiolingvistikaga oid muammolar koʻtarib chiqildi. Kitobning “Soʻzboshi”sida J.A.Fishman “til sotsiologiyasi” va “sotsiolingvistika” terminlarining sinonim sifatida qoʻllanishiga eʼtibor qaratadi.[5, 4-b.]

Sotsiolingvistika til va jamiyat oʻrtasidagi aloqalarni oʻrganadigan fan sohasidir. U tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishini, jamiyatdagi turli guruhlar (masalan, sinf, jins, etnik kelib chiqish) oʻrtasida tilning qanday farq qilishini va ijtimoiy omillar tilning oʻzgarishi yoki rivojlanishiga qanday taʼsir qilishini tahlil qiladi. Masalan, sotsiolingvistika dialektlar, ijtimoiy statusga bogʻliq soʻzlashuv uslublari, koʻp tillilik, til siyosati va tilning identifikatsiyadagi roli kabi masalalarni koʻrib chiqadi. Qisqacha aytganda, bu fan tilni nafaqat grammatik tuzilma sifatida, balki ijtimoiy hodisa sifatida oʻrganadi.

Mazkur sohada eʼtibor qaratish lozim boʻlgan masalalardan biri diglossiya va bilingvizm tushunchalarining mazmun-mohiyatini anglashdir.

Diglossiya haqida tilshunoslik terminlarining izohli lugʻatlarida va hatto oʻzbek tilining izohli lugʻatida(2020-yilgi nashr) ham biror maʼlumot uchratmadik. Bu narsa mazkur terminning oʻzbek tilshunosligi uchun yangilik ekanligini yoki unga hali yetarli darajada eʼtibor qaratilmaganini, chuqur oʻrganilmaganini anglatadi. Bizningcha ikkinchi faraz haqiqatga yaqinroq. Chunki bilingvizm sohasini tadqiq etgan bir qancha tilshunoslar oʻz ishlarida diglossiyaga ham bir nazar solib

o'tganlarini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, 1981-yilda nashr etilgan "O'zbek tili leksikologiyasi" kitobida diglossiya haqida qisqacha bo'lsada ma'lumot berib o'tilgan: "... O'zbekistonning ko'pgina rayonlarida o'zbek va qirg'iz tilida, o'zbek va qozoq tilida, turkman va o'zbek tilida, tatar va o'zbek tilida, qoraqalpoq va o'zbek tilida parallel gaplasha oluvchi ikki tilli aholi mavjud. Bunday diglossiya, ya'ni genetik jihatdan aloqador bo'lgan ikki qardosh tilda gaplashish O'zbekistonda yashovchi aholi orasida qadimdan mavjuddir." [4, 81-b.] Mualliflar o'zbek tiliga qarindosh bo'lgan tilga egalikni diglossiya, qarindosh bo'lmagan tilga egalikni bilingvizm sifatida tushuntiradilar. Boshqa olimlar esa diglossiya va bilingvizmning farqi ikkinchi tilning qarindosh yoki noqarindoshligiga bog'liq emasligini aytishadi. Jumladan, M.Zokirov mazkur masala haqida to'xtalib shunday deydi: "Bilingvizm va diglossiya hodisalarini farqlashda tillarning qarindosh yoki noqarindoshligi rol o'ynamaydi. Bilingvizm hodisasi ham, diglossiya hodisasi ham ikki tilga egalikni bildiradi. Bizning nazarimizda, diglossiya va bilingvizm hodisalarining farqi ularning funksiyalari bilan belgilanadi. Diglossiya termini torroq tushunchani ifoda etadi. Bu hodisa, asosan, rasmiy, norasmiy vaziyatlarga ko'ra o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadi." [2, 28-b.] Ya'ni tilning ijtimoiy vazifasidan kelib chiqib yondashish diglossiya sanaladi. Masalan, radio va telemuxbirlar ko'pchilik oldida adabiy til normasida gapiradi, shaxsiy hayotda esa o'zi mansub bo'lgan hudud shevasiga uyg'un tarzda odamlar bilan aloqa qiladi. Va bu jarayon ongli ravishda amalga oshiriladi. Xorazm shevasi ham, Qashqadaryo viloyatida yashovchi turkmanlar tili ham funksional jihatdan o'zgarib turadi, ya'ni adabiy o'zbekchaga va mahalliy shevaga moslashadi. Bu jarayon diglossiya hodisasi hisoblanadi.

Lug'atlarda bilingvizm termini [bi... + lot. lingua – til] Ikki tilda so'zlay olishlik; ikki tilni bilishlik; ikki tildan foydalanishlik; ikki tillilik deb izohlanadi [3, 261-b.]

Ikki tillilik(bilingvizm)ni qo'llanish shakliga ko'ra biz uni ikki turga bo'lishimiz mumkin:

- 1) so'zlashuv bilingvizmi
- 2) kontekstual bilingvizm

So'zlashuv jarayonidagi ikki tillilik muloqot chog'ida qo'llanuvchi, insonlar bilan axborot almashish imkoniyatlari kengaytiruvchi vositadir. So'zlashuv bilingvizmida til qoidalaridan biroz chetga chiqish holatlari kuzatilishi mumkin. Masalan, keldim so'zini kelim shaklida qo'llash.

Kontekstual ikki tillilik, asosan, badiiy matnlarda muallif tomonidan ikki tilga oid birliklar va qoidalarni qo'llashini nazarda tutadi. Bu jarayon adabiyotda zullisonaynlik deb yuritiladi. Rumi, Navoiy, Bobur, Ogahiy singari ijodlar ikki tilda mukammal ijod qilganlar sirasiga kiradi. Ayniqsa, Navoiyning bu borada ishlari salmoqli. Manbalarda forsiyda ijod qiluvchi barcha shoir va olimlar o'z asarlari haqida Alisher Navoiyning fikr-mulohazasini olish, uning maslahati asosida o'z asarlarini qayta ko'rib chiqish uchun shoir huzuriga tez-tez kelib turganlari qayd etilgan. [1, 19-b.]

Bilingvizm va diglossiya tushunchalarini teran tahlil orqali farqlamasak, uni bir biridan ajratish qiyinlik qiladi. Tilshunoslar bu ikki tushunchaning quyidagi farqlarini sanab o'tishadi: diglossiya bilingvizmdan farqli o'laroq, bir tilning bir-biri bilan

aloqador bo'lgan ikki va undan ortiq shakllariga ega bo'lish va ularni qo'llashdir. Diglossiyaning eng ko'p tarqalgan ko'rinishlari bu o'z sheva va koyne (bir necha shevalar uchun mushtarak bo'lgan umumiy til), shuningdek, tilning oddiy so'zlashuv hamda adabiy shakllariga egalik qilish, ba'zi bir holatlarda ularning biridan, boshqa o'rinlarda esa ikkinchisidan foydalanish, ba'zan esa bir nutqiy holatda ikkalasini navbatma-navbat qo'llash jarayonidir. Bilingvizm ikki tilning birgalikda mavjudligini ko'rsatsa, diglossiya bir tilning turli shakllarda birga mavjud bo'lishini bildiradi. Shuning uchun so'zlovchilar odatdagi kundalik hayotida bir tildan, alohida niyat, maqsad ta'sirida esa ikkinchisidan, uning shaklidan qat'i nazar, foydalanish holatlari diglossiyaga emas, bilingvizmga taalluqlidir.[2, 28-29-b.]

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, sotsiolingvistika sohasida hali tadqiq etilishi lozim bo'lgan masalalar talaygina. Diglossiya va bilingvizm tushunchalari bugunga qadar funksional jihatdangina farqlanib kelmoqda. Diglossiya hodisasi alohida ilmiy tadqiqot manbasi bo'lib xizmat qila oladigan soha ekanini inobatga olsak, bu nuqtayi nazardan sotsiolingvistik qarashlar hali yanada taraqqiy etadi va yangi-yangi xulosalar yuzaga chiqaveradi.

Adabiyotlar

1. Shodiyev E. Alisher Navoiy va fors-tojik adiblari. – T.: “O‘qituvchi”, 1989.
2. Zokirov M. Lingvistik interferensiya va uning o‘zbek-tojik bilingvizmida namoyon bo‘lishi. Filol. fan. nomz...diss. – Toshkent, 2007. – 148 b.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80000 ga yaqin so‘z va so‘z birikmasi. J. I. A–D/Mas‘ul muharrir A.Madvaliyev. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – 680 b.
4. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1981. – 314 b.
5. Usmanova Sh., va boshq. Sotsiolingvistika/o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Universitet”, 2014. – 85 b.

O‘ZBEK TILIDA LEKSEMANING LISONIY BIRLIK SIFATIDA TALQINI

**O‘razov Alisher Doniyorovich,
Guliston davlat universiteti**

**O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi
Email: orazovalisher96@gmail.com**

**No‘monova Nazokat Anvar qizi,
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)
ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda eng asosiy semantik birlik bo'lgan – leksema til birligi haqida fikr yuritiladi. Bugungi zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalari, raqamli media, siyosiy-iqtisodiy jarayonlar jadal sur'atlarda kechmoqda. Shu o'rinda, ta'kidlash joizki, jamiyatda jadal kechayotgan jarayonlar, albatta, tilda o'z aksini topadi, ya'ni yaratilgan texnologiya, raqamli media, siyosiy-iqtisodiy kabilarni nomlovchi so'zlar ham shu narsalar bilan kirib keladi. Natijada tilda yangi leksemalarning shakllanishi va paydo bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, leksemaning til birligi sifatidagi mohiyati tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: *leksema, soʻz, tilshunoslik, oʻzbek tili, til birligi, lisoniy birlik, nutqiy birlik, sintaktik birlik*

Annotation. This article discusses the most basic semantic unit in linguistics - the lexeme language unit. In today's modern world, information technologies, digital media, political and economic processes are taking place at a rapid pace. At this point, it is worth noting that the processes taking place rapidly in society are certainly reflected in the language, that is, words naming created technologies, digital media, political and economic, etc. also come with these things. As a result, we can see the formation and emergence of new lexemes in the language. In general, the essence of the lexeme as a language unit is analyzed.

Keywords: *lexeme, word, linguistics, Uzbek language, language unit, linguistic unit, speech unit, syntactic unit*

Inson tafakkurini, madaniyatini va ijtimoiy ongini tilda eng asosiy ifoda vositasi boʻlmish leksik birliklar asosida ifodalaydi. Kishining leksik birliklardan qay darajada foydalanishi, uning soʻz boyligi va funksional imkoniyatlari asosida namoyon boʻladi. Demak, inson tafakkur qilar ekan, tilshunoslik taʼrifi bilan aytganda, tilning lisoniy imkoniyatlaridan foydalanib, tilning asosiy birliklarini ishga solib ongida kechayotgan fikrlarni namoyon qiladi va kommunikatsiyaga kirishadi. Mana shu lisoniy birliklar (fonema, morfema, leksema, gap qolipi) orasida leksema oʻziga xos oʻringa egadir. Tilshunos olimlar leksemani til tizimidagi semantik markaz ekanligini taʼkidlashadi. Tilshunoslikning yaqin tarixidan maʼlumki, milodiy XIX va XX asrda leksema tushunchasi dastlab soʻzga tenglashtirilgan boʻlsa, bugungi kunda esa leksema tilning eng muhim naminativ va lisoniy semantik birliklaridan biri ekanligi isbotlandi.

Maʼlumki, oʻzbek tilida leksemalar tilda shakllanishida turli jarayonlarni boshdan kechirgan, misol uchun, “qoʻshma soʻz”larning anchagina qismi soʻz birikmasining (sintaktik birlikning) lugʻaviy birlikka (leksemaga) oʻtishi natijasida yuzaga kelgan (belbogʻ, mingboshi, olmaqoqi, tokqaychi) kabilar. Akademik A.Hojiyev “qoʻshma soʻz”larning ayrimlari esa maʼlum narsani boshqa narsaga nisbatlash, undagi biror belgi asosida nomlash orqali hosil qilinganligini aytib, quyidagilarni misol qilib keltiradi, yaʼni *oybolta, devqomat, mingoyoq, qizilishton*. Umuman, har qanday yoʻl bilan yuzaga kelgan yangi soʻzning jamiyat aʼzolari uchun “tayyor”, “umumiy” (sodda qilib aytganda, hamma biladigan) boʻlishi uchun maʼlum vaqt talab etadi[1-29].

Tilshunos olimlarning taʼkidlashlaricha, tilda leksemalar shakllanishi dastlab jonli soʻzlashuvda yaralib, u asta sekinlik bilan adabiy tilga siljib, hammaga maʼlum shaklga ega boʻlgan leksemalarga aylanadi. Har bir yasalma oʻz oʻrni bilan tarixiy taraqqiyotni va bosqichni bosib oʻtadi. Bu bosqich oʻz oʻrnida leksemalarning maʼno taraqqiyoti hamda shakl taraqqiyotini oʻzida jamlaydi. Shakl va mazmun bir-biriga xizmat qilib biri ikkinchisini toʻldiradi.

Oʻzbek tilida leksemalar shakllanishining quyidagi koʻrinishlari borligini akademik A.Hojiyev aytib oʻtadi. Masalan, fonetik oʻzgarish tufayli hosil boʻlgan *koʻr - koʻz*; ikki soʻzning qoʻshiluvidan hosil boʻlgan *karnaygul*; bir turkumdan boshqa turkumga oʻtish yoʻli bilan hosil boʻlgan *rostdan, birga*; kalkalash yoʻli bilan

ustqurma; sintaktik birlik (soʻz birikmasi) ning lugʻaviy birlikka aylanishidan yuzaga kelgan *ishboshi* kabi[1-31-32]. Umuman olganda, tilda leksemaning turli yoʻllar bilan paydo boʻlishi, shakllanishi oʻzbek tiliga xos boʻlgan qonuniyatlar va jarayonlarida kechadi.

Gʻarb tilshunosligida, xususan, F.de Sossyur, L.Tenyer, N.Xomskiy kabi bir qator olimlarning ilmiy qarashlarida leksema nomlash birliklari tizimi sifatida talqin qilinadi, shuningdek, rus tilshunosligida A.Smirnitskiy, V.Vinogradov leksemani semantik birlik deb qarashgan. Chunonchi, oʻzbek tilshunosligida Gʻ.Rahimov, Sh.Rahmatullayev, B.Mengliyevlar tomonidan bu tushunchaning mohiyati ilmiy asoslanib yoritildi. Sh.Rahmatullayevning fikricha, leksema soʻzdan kengroq va umumlashtiruvchi birlik hisoblab, leksema nutqda turli shaklda nomoyon boʻluvchi, soʻz sifatida reallashuvchi lisoniy birlik ekanligini aytib oʻtadi. Yaʼni leksema semantik jihatdan har bir leksema oʻz sememalari (yaʼni maʼnolari) orqali tilning lugʻaviy boyligini tashkil etadi.

Bugungi zamonaviy oʻzbek tilida yuzaga kelayotgan turli leksik oʻzgarishlar va yangi kommunikatsion vositalarning taʼsiri va jamiyatdagi dinamik jarayonlar leksemalarning naqadar ahamiyatli ekanligi oʻz isbotini topdi. Eʼtibor bilan kuzatsak, hozirgi oʻzbek adabiy tilida leksemalarning (soʻzlarning) kengayishi, soʻnggi oʻn yillikda davrida ijtimoiy tarmoqlar, messenjlilar, raqamli texnologiyalar, media, siyosiy va iqtisodiy oʻzgarishlar oʻzbek tilida yangi koʻplab leksemalar kirib keldi. Statistik maʼlumotlarga qaraganda, oʻzbek tilining “Zamonaviy oʻzbek tili lugʻati”da axborot texnologiyalari (masalan: onlayn, platforma, fayl), ijtimoiy kommunikatsiya (masalan: trend, kontent, blogger), iqtisodiyot va moliya (dividend, kapitalizatsiya) kabi sohalarga tegishli leksemalar oʻzlashgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqsak, bugungi zamonaviy oʻzbek tilidagi leksemalar ijtimoiy va texnologik holatga juda tez moslashuvchanligini koʻrsatib beradi. Shuningdek, leksemalar matnlarda semantik yuk bilan birga, uslubiy konnotatsiyani ham bildiradi. Masalan, “Koʻnglim tun kabidir” gapida “tun” leksemasi – badiiy matnda tushkunlik, horgʻinlik, yurakka qil ham sigʻmasligi kabilarning timsoli; “Transformatsiya” – ilmiy matnda abstrakt jarayon: “zoʻr”, “otishdim”, “vibe coding” – yoshlar jargonida ijtimoiy identitet vositasi sifatida uslubiy (stilistik) xususiyatlari bilan lisoniylikdan nutqiylikka aylangan holda leksemalarning koʻp qirrali ekanligini namoyon qiladi. Tilda leksik birliklarning qoʻllanilishi grammatik omillarga, kommunikativ vaziyatga, auditoriyaga va ijtimoiy kontekstga bogʻliq. Oʻzbek tilida leksemalarning hozirgi davrdagi qoʻllanilishi nafaqat til strukturasi, balki butun kommunikatsion madaniyatni ifodalovchi vositadir. Ular orqali: jamiyatdagi madaniy oʻzgarishlar; tafakkurdagi yangilanishlar; texnologik innovatsiyalar tilga kirib kelmoqda.

Leksema, tilshunoslar taʼbiri bilan aytganda, tilning semantik asosini tashkil etuvchi, grammatik shakllar jamlanmasi orqali ifodalanuvchi lisoniy birlik va uning paradigmatic va sintagmatik munosabatlardagi ishtiroki til tizimining dinamikasini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Leksema nafaqat zamonaviy tilshunoslik nazariyasi, balki bugungi dolzarb hisoblangan amaliy tilshunoslik va sunʼiy intellekt sohalarida ham eng asosiy tushuncha ekan. Leksemani chuqur oʻrganish orqali tilning

ichki qonunyatlarini anglash, o'zaro tarjima jarayonini takomillashtirish va lingvistik innovatsiyalarni yaratish imkoniyatlari kengaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tilda inson omili va shunga aloqador bo'lgan masalalar, ya'ni tilning dunyoni bilishdagi roli va dunyoning lingvistik tasviri, dunyoni bilishning milliy o'ziga xosligi kabi tushunchalarni talqin qilish kun tartibidagi eng muhim masalalarga aylandi[3-9]. Kishilar o'rtasidagi muloqot vositasi bo'lgan til tizimining asosiy qurilish birligi leksik birliklar qanchalik mukammal holatga keltirilgan bo'lsa (masalan, maishiy leksika, poetik leksika, ish yuritish leksikasi, publisistik leksika, terminologik leksika kabi), til egalarining nutqiy qobiliyati ham shunchalik rivojlangan bo'ladi. Shunday ekan, nutqiy muloqotda leksik birliklarni to'g'ri qo'llay olishi kishining bilim darajasini, saviyasini, nutqiy madaniyatini ifodalaydi. Buning uchun leksemaning lingvistik maqomi, uning lisoniy va nutqiy holatini bilish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Rahmatullaev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti. 1992
2. Hojiyev A., O'zbek tilida so'z yasalishi tizimi. –Toshkent, O'qituvchi, 2007. 11-bet
3. Xajiyev S., So'z ma'nolari ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar. Filol. fan. nom. ...diss. avtoref. –Toshkent. 2007. 9-bet
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2009-yil
5. Mengliyevning B. Hozirgi o'zbek tili (kirish, fonetik sath, leksik-semantik sath). 2018.

FE'L DERIVATSIYASI HAQIDAGI ILMIY QARASHLAR

Ro'ziqulov Shohruh Ilhom o'g'li,

Guliston davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

shohruhroziqulovv@gmail.com

Annotatsiya. Tilshunoslik fanining o'rganilishi sistematik ravishda amalga oshirilmoqda, jumladan, bo'limlarga ajratish, turkumlarni aniqlash, kategoriyalarga bo'lish, guruhlariga ajratish va nihoyat oppozitsiyada turgan holatlarni baholash kabilar. Demak, so'z yasalishi ham bundan mustasno emas, chunki so'z asosi bilan yasovchi o'rtasidagi munosabat bu jarayonni asoslab beradi. Maqolada taniqli tilshunos olimlarning fe'l yasalishi bilan bog'liq munozarali masalaga oydinlik kiritishga harakat qilganligi va o'zining ilmiy qarashlari bilan fe'l yasalishiga doir xulosalar berganligiga guvoh bo'lamiz.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, affiksatsiya va kompozitsiya-sintaktik, konversiya usul, leksik-semantik, fonetik so'z yasash.

Abstract. The study of linguistics is carried out systematically, including division into sections, identification of groups, division into categories, groupings, and finally, evaluation of cases in opposition. Therefore, word formation is no exception, since the relationship between the root and the formant underlies this

process. In the article, we will witness how famous linguists tried to clarify the controversial issue of verb formation and made conclusions about verb formation with their scientific views.

Keywords: word formation, affixation and composition-syntactic, conversion method, lexical-semantic, phonetic word formation.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi muammosi uzoq davrlardan buyon olimlar diqqatini jalb qilib keladi. Xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida ham, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ham, Fitratning "Sarf" asarlarida ham so'z yasalishiga doir fikrlar bayon qilingan. Xususan fe'l yasalishiga ham alohida to'xtalib o'tilgan. "So'z yasalishi" tilshunoslik fanining alohida bo'limi sifatida ilk bor A. G'ulomov tadqiqotlari asosida XX asrning 40-yillarida shakllandi. [1. 194] A.G'ulomovning morfonologiya va so'z yasalishiga doir ishlarida, shuningdek, "Fe'l" kitobida juda ko'p bir-biridan yasalgan, bir-biriga tovush juftliklari (fonostoma) jihatidan hamda ma'no aloqadorligiga ko'ra bog'lanuvchi birliklar borligini, ular uch-to'rtta emas, yaxlit sistemani tashkil etishini ta'kidlagan. Ularning bir-biridan yasalganligini belgilovchi qonuniyatlari ham mavjud tilga olgan. Fonetik o'zgarish asosida farqlanish tarzida yangi so'zlar hosil bo'lishi masalasi A.G'ulomov tomonidan jiddiy tadqiq etilgan bo'lib, shu usulda so'z yasalishi mavjud bo'lganligi asoslab berilgan. Tilshunoslikda so'z yasash usullarining, haqiqatan ham, til tarixida mavjud bo'lganligini qo'llab-quvvatlovchi, buni atroflicha o'rganishga da'vat etuvchi faktlarga asoslangan ma'lumotlar borligini inkor etib bo'lmaydi. Mazkur holat A.Fulomov tadqiqotlarining o'zbek tili faktlariga to'la asoslanganligi, chuqur tahlillar asosida xulosalanganligi, tilshunoslik taraqqiyoti uchun nazariy manba bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Olim "Fe'l" kitobida kompozitsiya usulining o'ziga xos jihatlarini asosli tarzda ko'rsatib berganligidan tashqari, 1975-yilda bu masalaga yana alohida e'tibor qaratadi. "O'zbek tili grammatikasi" kitobining "Qo'shma so'zlar" qismida ular yasalishining asosiy xususiyatlarini, qo'shma so'z yasalishidagi qonuniyatlarni yaxshi ochib beradi va "So'z yasashning bu tipini ham o'zbek tilidagi aktiv yo'llardandir" degan asosli fikrni ayta oldi.

XX asrning 40-yillarida A.G'ulomovning "O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida" 50 sahifali maqolasi nashr etiladi. [2. 37] Olim ushbu ishida "So'z yasash termini, dunyo tillarida so'z yasash usullarining bir qancha xil bo'lishiga qaramay, bizning ongimizda, odatda, affiks orqali yangi so'zning muomalaga kirishi tushuniladi, chunki hozirgi tillarda eng ko'p qo'llanadigan, juda singib ketgan usuldir. Lekin bundan boshqa (affikssiz) so'z yasash usullari ham bordir",– deydi. [2.87] Olim agar affikssiz boshqa usullar ham bordir, deganda, yordamchi so'z sifatida so'z yasashda ishtirok etgan vositalarni (kam, xush, qil, bo'l, et...) nazarda tutgan holda ushbu fikrni aytgan bo'lsa ham, baribir, haqlidir. Olim keyingi olib borgan tadqiqotlari natijasida o'z qarashlarini qisman o'zgartirib, holatlarni umumlashtirib, yangicha yondashib, so'z yasash usullarini uchtaga birlashtirib, grammatik so'z yasash, leksik-semantik so'z yasash va fonetik so'z yasash tarzida ajratadi. [3. 146] Albatta, olim shu o'rinda berilgan jumlada "...o'zbek tilida so'z yasash vositalari har xil bo'lib, ularning tiplari shunday ko'rinishlarga ega:

morfologik tip, leksik-semantik tip, morfologik-sintaktik tip, fonetik tip” tarzidagi fikrni aytadi. Ko‘rinadiki, A.G‘ulomov ushbu fikrida, haqiqatdan ham, ayrim olimlar to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek, go‘yo “so‘z yasash tipi” va “so‘z yasalish yo‘li” tushunchalarini qorishtirib yuborgan, ularni ekvivalenti sifatida qo‘llagan. Hatto, tip ma’nosida “model” so‘zini ham qo‘llanganligi qayd etiladi.

XX asr oxiri XXI asr boshlarida o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishining asosan bitta usuli mavjudligi to‘g‘risida ma’lumotlar bor, lekin barcha tilshunosliklarda aksariyat olimlarning chiqishlarida kompozitsiya usulida so‘z yasalishi yo‘qligi qayd etila boshlandi. [4. 36] Akademik A.Hojiyev o‘zining 1989-yili nashr etgan “O‘zbek tili so‘z yasalishi” qo‘llanmasida kompozitsiya usulini ko‘rsatib beradi. Olim abbreviatsiya, leksik-semantik, fonetik, sintaktik-leksik usullarni alohida usullar tarzida qayd etmaslikni bayon qilgan hamda abbreviatsiya usulini so‘z yasalishi usuli sifatida qaramaslik haqidagi fikrlari yaxshi asoslangan. So‘z yasash muammolari, jumladan, so‘z yasash usullari borasida o‘ziga xos tarzda mukammal fikrlar aytgan, o‘z qarashlarini bildirgan. Olim o‘tgan asrning 80-yillarda kompozitsiya usuli asosiy usullardan biri ekanini tan olgan edi. Biroq til sistemasiga yangicha yondashuvlar, yangi kuzatishlar asosida o‘z fikrini o‘zgartirdi. “O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi” qo‘llanmasida kompozitsiya usulida so‘z yasalishini alohida usul sifatida qaramaslik kerakligini ta’kidlab 3 punktdan iborat xulosa beradi. [4. 166] Albatta, hozirgi kungacha ham, hozir ham qo‘shma so‘z deb atalib kelingan va ot+sifat, son+ot, fe‘l+ot, taqlidiy *so‘z+ot*, *ot+sifat*, *ot+sifatdosh*, *ot+ot* tipida yasalgan birliklar “so‘z yasalish usuli bilan hosil bo‘lgan so‘zlar hisoblanmaydi deb ta’kidlagan”. [5. 2270]

“Binobarin, ular so‘z yasalishi tizimi obyektiga kirmaydi, tarkibida birdan ortiq lug‘aviy ma’noli qismning borligi “qo‘shma so‘z”lik belgisi, kompozitsiya usuli bilan yasalganlik belgisi bo‘la olmaydi” [5. 105] kabi fikrlarning to‘g‘ri yoki to‘g‘ri emasligi munozaralidir. Bularning har biri avvalo atroflicha asoslanishi kerak. Jumladan, *qo‘shma so‘zlar* deb atalib kelinayotgan yangi lug‘aviy birliklarni tan olmaslik mumkin emas, chunki lug‘at, grammatikalarda ham qayd etilgan. Lekin ularni *qo‘shma so‘zlar* deb atash kerakmi yoki soddalashish jarayoni sodir bo‘lganligi va bir tushunchani ifodalovchi birlikka aylanganini hisobga olib *sodda so‘zlar* deb atash kerakmi? Soddalashish jarayoni, ikkita so‘zning oddiy birikishi qo‘shma so‘zni – shunday lug‘aviy birlikni yuzaga keltira oladimi? kabi savollarga javob topishga ham harakatlar qilingan.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, olimning XX asrning 70 yillarida so‘z yasalishiga ham tarixan, ham zamonaviylik nuqtai nazaridan yondashganligiga amin bo‘ldik. O‘zbek tilida so‘z yasalishining bir necha turlari borligi to‘g‘risida ilmiy adabiyot va darsliklarda berib kelingan, biroq bu masala bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Chunki so‘z yasalishi o‘zbek ilmiy tilshunosligining shakllanishi davrida hamda o‘zbek ilmiy morfologiyasining o‘rganilishi davrida ham chuqur tahlil etilgan bo‘lsa-da, bugungi sistem-struktur bosqichida esa o‘zgacha tarzda talqin qilinmoqda. Tilshunoslikda so‘z yasalishi bilan bog‘liq fikrga qaytadigan bo‘lsak, birinchidan, rivojlangan tilshunosliklarning barchasida hali hech kim kompozitsiya usulida so‘z yasalishi mavjud ekanligini

asosli tarzda inkor etmagan (uni *sintaktik, leksik-sintaktik, semantik-sintaktik* usullar tarzida nomlaganlar borligi ma'lum), rad eta olgan emas, ikkinchidan, hali turkiy tilshunoslikda, hatto, *opke* tipidagi birliklarni prefiksatsiya usulida so'z yasalishga kiritib, turkiy tillarda ham prefiksatsiya bor – prefikslar mavjuddir – deb olimlar izohlagan [6. 608] va A.G'ulomov qayd etgan fonetik usulda so'z yasalishini asosli tarzda bekor qila olgan emaslar. Biroq bu usulning, haqiqatan ham, til tarixida mavjud bo'lganligini qo'llab-quvvatlovchi, buni atroflicha o'rganishga da'vat etuvchi, faktlarga asoslangan holda, bu usulni tan oluvchilar bor. Mazkur holat A.Fulomov tadqiqotlarining o'zbek tili faktlariga to'la asoslanganligi, chuqur tahlillar asosida xulosalanganligi, tilshunoslik taraqqiyoti uchun nazariy manba bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Olim "Fe'l" kitobida kompozitsiya usulining o'ziga xos jihatlarini asosli tarzda ko'rsatib berganligidan tashqari, 1975-yilda bu masalaga yana alohida e'tibor qaratadi. "O'zbek tili grammatikasi" kitobining "Qo'shma so'zlar" qismida ular yasallashining asosiy xususiyatlarini, qo'shma so'z yasallashidagi qonuniyatlarni yaxshi ochib beradi va "So'z yasashning bu tipini ham o'zbek tilidagi aktiv yo'llardandir" [6. 608] degan asosli fikrni aytadi.

Adabiyotlar

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. –194 б
2. Фуломов А.Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида // Тил ва адабиёт институти илмий асарлари, 1949. – №1. –Б. 37–87.
3. Ўзбек тилининг илмий грамматиқаси. Кириш. 1-китоб. –Тошкент: Ўздавнашр, 1975. –146 б.
4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. –166 б.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. –Тошкент: Ўқитувчи, 1963. –227 б.
6. Ўзбек тили грамматиқаси. 2 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1975. – 608 б.

MORFOLOGIK TIZIMDA DUALIZM VA ASIMMETRIK O'ZGARISHLAR

Suyarova Dilrabo Valijon qizi,
Mustaqil tadqiqotchi

E-mail: suyarovadilrabo6@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada morfologik tizimlarda kuzatiladigan dualizm asimmetrik hodisasi tahlil qilinadi. Dualizm klassik tilshunoslikda ikkilik qarama-qarshilik sifatida qaralsa, morfologik strukturalarda bu hodisa simmetrik bo'lmagan, muvozanatsiz ko'rinishda namoyon bo'ladi. Maqolada fe'l va otlar paradigmasida, birlik–ko'plik, hozirgi–o'tgan zamon shakllaridagi morfologik nomutanosibliklar misolida ushbu jarayon ochib beriladi.

Kalit so'zlar: morfologiya, dualizm, asimmetriya, grammatik kategoriya, paradigmatic tizim.

Abstract. This article analyzes the phenomenon of asymmetric dualism observed in morphological systems. While dualism is considered as a binary opposition in classical linguistics, in morphological structures this phenomenon is manifested in an asymmetrical, unbalanced form. The article reveals this process on the example of morphological asymmetries in the paradigm of verbs and nouns, singular-plural, present-past tense forms.

Keywords: morphology, dualism, asymmetry, grammatical category, paradigmatic system.

Kirish. Tilshunoslikda morfologiya soʻz shakllanishining qonuniyatlarini oʻrganadi. Bu jarayonda koʻplab shakllar va ularning oʻzaro bogʻliqligi dualistik qarama-qarshiliklar asosida shakllanadi. Ammo ayrim holatlarda bu dualizm simmetrik boʻlmaydi – shakllar orasida ustuvorlik, foydalanish chastotasi yoki grammatik vazifa jihatidan tafovutlar kuzatiladi. Bu holat “asimmetrik dualizm” deb ataladi. Ushbu maqola morfologik tizimda bu hodisaning namoyon boʻlishini tahlil qiladi.

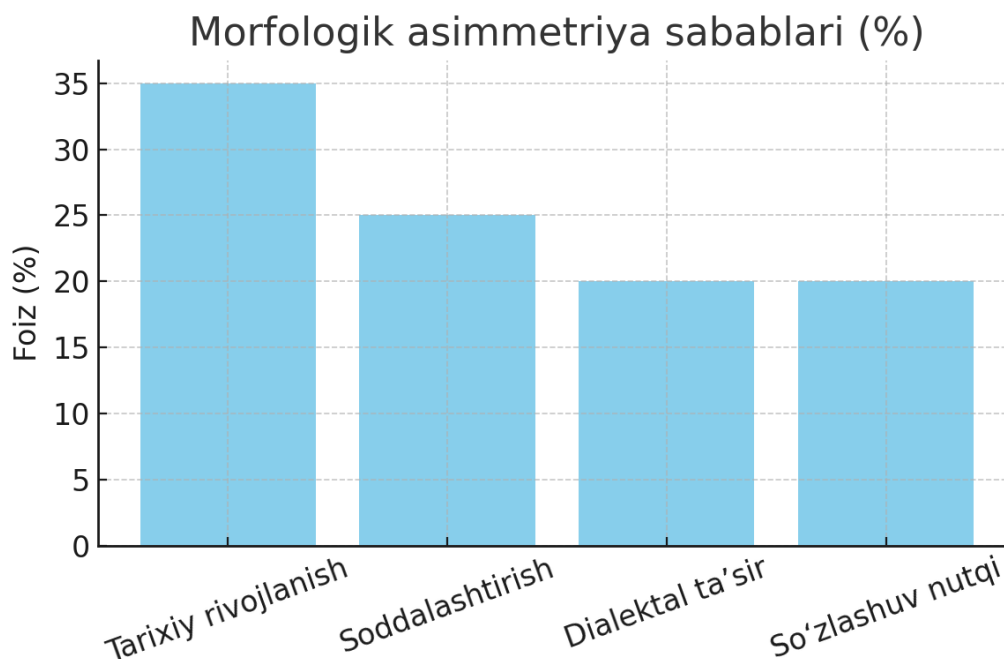
Har qanday tilda morfologik birliklar oʻzaro qarama-qarshi juftliklar orqali tizimlanadi. Bu juftliklar odatda ikkilik (dual) prinsip asosida shakllanadi, masalan: birlik–koʻplik, hozirgi zamon–oʻtgan zamon, ergash gap–asosiy gap va hokazo. Shu tarzda dualizm tilda tabiiy hodisa sifatida qaraladi. Biroq, bu dualizm doimo muvozanatli yoki simmetrik boʻlmaydi. Koʻplab morfologik juftliklar orasida grammatik yuklama, qoʻllanish chastotasi, semantik kenglik yoki formal koʻrinish jihatidan muvozanatsizlik mavjud. Dualizm va asimmetrik deganda, grammatik birliklarning juft holda mavjud boʻlishi, ammo ular orasida mazmuniy, strukturaviy yoki funksional jihatdan tengsizlik mavjudligi tushuniladi. Tilshunoslikda dualizm tushunchasi koʻplab lingvistik strukturalarni tashkil etishda markaziy rol oʻynaydi. Bu tushuncha nafaqat semantik juftliklarda, balki sintaktik va morfologik tuzilmalarda ham aks etadi. Morfologik jihatdan dualizm – bu grammatik kategoriyalarning juftlik asosida qurilishi demakdir. Masalan, hozirgi va oʻtgan zamon, birlik va koʻplik, erkak va ayol jins, faol va nafaol nisbatlar va hokazo. Biroq ayrim hollarda bu juftliklar toʻliq muvozanatda emas. Masalan, hozirgi zamon shakllari koʻproq ishlatiladi, funktsional yuklamasi kengroq, semantik jihatdan ham koʻproq kontekstda namoyon boʻladi. Shu sababli oʻtgan zamon shakllari unga nisbatan kamroq qoʻllanadi. Bu holat simmetrik dualizm emas, balki asimmetrik dualizm namunasidir. Shunga oʻxshash holatlar til tizimida koʻplab uchraydi.

Asimmetrik dualizm morfologik tizimda bir necha shaklda namoyon boʻladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi . Xaitov Z. – “Morfologik tizimda simmetriya va asimmetriya” ilmiy maqolasida oʻzbek tilidagi grammatik birliklarda mavjud boʻlgan simmetrik va asimmetrik tizimlar tahlil qilingan. Asosiy eʼtibor feʼl shakllari va affikslar oʻrtasidagi nomuvofiqliklarga qaratilgan. “Morfologik asimmetriya – bu til tizimida grammatik birliklarning har doim ham toʻliq va barqaror simmetrik juftlikda boʻlmashligidir.”[9,20-b]. Bundan tashqari Bozorov D. – “Zamonaviy oʻzbek tilida morfemik asimmetriya holatlari” nomlanuvchi ilmiy maqolasida ham Morfologik yasovchi qoʻshimchalarning funksional asimmetriyasi va ularning ishlatilish chastotasi haqida maʼlumotlar berilgan. Yana shunday ilmiy

maqollardan biri Islomov R. – “Grammatik birliklarda asimmetrik struktura” maqolasida Til sistemalarida grammatik birliklar simmetriyasining buzilishi va bu holatlarning sintaktik strukturalarga ta’siri yoritilgan. Morfologik asimmetriya — tilning tabiiy dinamikasi, fonetik qisqarish, soddalashtirish va tarixiy omillar bilan bog‘liq jarayondir. Asimmetrik holatlar tildagi evolyutsiya izlari bo‘lib, ular orqali tilning rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin. Asimmetriya sabablari grafigi

Quyidagi grafikda morfologik asimmetriya yuzaga kelishining asosiy sabablariga ko‘ra foizli taqsimot (tasodifiy raqamlar asosida) ko‘rsatilgan:

Natija va muhokama. Bu hodisani uchta asosiy yo‘nalishda ko‘rish mumkin. Strukturaviy asimmetriya: fe‘l shakllaridagi nomutanosiblik. Funktsional asimmetriya: ko‘plik shakllarining semantik yuklamasi. Paradigmatik asimmetriya: ayrim shakllarning paradigmadagi yetakchi ro‘li. Har qanday semiotik tizim umumiy va individual subyekt sifatida emas, balki ikkita oraliq yoki ikkita semiotik qiymatlar o‘rtasidagi munosabatlar sifatida mavjud bo‘lib, ularning har biri boshqasini farqlashga xizmat qiladi. Lingvistik belgining bu farqlash xarakteriga juda ko‘p talabning qo‘yilishi to‘g‘ri bo‘lmaydi: *bola – farzand (kuyov bola), bola – nasl (mushukning bolasi)*[1,38-b.].

So‘zning aniq mantiqiy qiymatini faqat aniq vaziyatning vazifasi sifatida aniqlash mumkin. Aks holda har qanday so‘z bir ma’no uchun xizmat qilgan bo‘lar edi. Faqat ilmiy terminlarning qiymati bir marta va umumiy fikrlar tizimiga kiritilishi bilan belgilanadi. Ammo kundalik hayotiy so‘zlarimiz sema anglatish nuqtayi nazardan asimmetrik dualizm uchun xizmat qilsa, ajabmas. Shuning uchun morfologik birliklar fikrlar to‘plamini o‘z ichiga olgan holda, bir tizimda shakllanadi.

Biz har safar so‘zni aniq voqelikka semantik qiymat sifatida qo‘llaganimizda, ozmi-ko‘pmi yangi tasavvurlarga ega bo‘laveramiz. Boshqacha qilib aytganda, biz doimo belgining semantik qiymatini uslub tarafdin o‘zgartiramiz. Agar belgining odatiy qiymati, mazmuni biz anglash uchun yetarlicha bo‘lmasa, biz buni sezmaymiz: *bola qovun tushirmoqda* (frazalogik) – *bolalar qovun tushirmoqda* (leksik). Birinchi

navbatda, belgining o'ziga xosligi saqlanib qoladi, chunki bizning fikrimiz integratsiyaga intiladi va tasavvurlar to'plamidagi har qanday o'zgarishlarni qayd etishdan bosh tortadi; ikkinchidan, biz eski belgining yangi qiymatiga turtki beradigan taqqoslashni ongimizda joriy qilamiz. Bu jarayon so'zning ko'chishi va ma'noning kengayishiga olib keladi: *sovuq havo – sovuq xabar*. Bir so'z nutq uslublarining so'zlashuv uslubida turli sema maydonlari hosil qilsa, rasmiy uslubda aniq bir maydonda harakatlanadi[1,42-b.] .

Til tizimida bunday birliklarning vujudga kelishi, o'z-o'zidan ko'p ma'nolilik, shakldoshlik, zid ma'nolilikni keltirib chiqaradi. Bunday tushunchalarning vujudga kelishi tilning tarixiy ildizlari bilan bog'lansa-da, bugungi kun nuqtayi nazaridan ham yangi birliklarning paydo bo'lishi tabiiy holat.

1. Mohiyatdan uzoqlashgan semantik birlik asl mohiyatga nisbatan nomutanosibdir. Simmetriya holati muqim bo'lmasdan u sekinlik bilan asimmetriya (nomutanosiblik) holatiga o'tadi. Shakldagi bunday o'zgarish bir vaqtning o'zida sodir bo'lmaydi. Morfemalarda asta-sekin, semantik "qamrab olish" hududi miqdoriy jihatdan sifatgacha kengayib boradi, ma'lum bir ma'noning yetarli darajada shakllanmaganligi yoki o'rni bosuvchi boshqa bir shaklning mavjudligi tufayli turli nomutanosibliklar yuzaga chiqadi. Bunda ma'no ifodalovchi shakl ikki xil ko'rinishda: tekis yoki notekis rivojlanadi.

Xulosa. Morfologik tizimda dualizm til birliklari o'rtasidagi qarama-qarshi, lekin o'zaro bog'liq juftliklar orqali ifodalanadi. Biroq bu juftliklar doimo teng asosda qurilmaydi. Ular orasida strukturaviy, funksional, paradigmatic, semantik va pragmatik jihatdan nomutanosibliklar mavjud bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada "asimmetrik dualizm" tushunchasi aynan shunday holatlarni izohlash uchun taklif qilindi va tahlil qilindi. O'zbek tilidagi fe'l va ot shakllarida, ayniqsa zamon, ko'plik, shaxs-son, nisbat kabi grammatik kategoriyalarda asimmetrik dualizmning turli ko'rinishlari kuzatildi. Bu asimmetrikliklar grammatik shakllarning faolligi, qo'llanish chastotasi, semantik kengligi va kontekstual mosligi asosida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ijtimoiy va stilistik omillar ham til birliklari o'rtasidagi bu nomutanosiblikni kuchaytiradi. Demak, asimmetrik dualizm morfologik tizimni chuqurroq tushunish, grammatik birliklarning haqiqiy ishlash mexanizmini aniqlash uchun muhim metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Uralov A. O'zbek tili morfologiyasida nomutanosiblik. – Guliston: Ziyonashr matbaa. 2022.

2. Ўзбек тили грамматикаси. I жилд. –Тошкент, 1975.

3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1985.

4. Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. д-ри дисс. ... автореф. –Тошкент, 2008.

5. Шарипов Ф. Ўзбек замонавий морфологик назариясининг шаклланиши, тараққиёт тенденциялари ва истиқболлари. Филол. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022.

6. Бердиалиев А. Сўз таркиби ва шакл-маъно номутаносиблиги. –Бишкек, 2013.

7. Асимметричность знака и межъязыковые различия / Теоретические проблемы современного языкознания. –Воронеж, 2009.

8. https://www.researchgate.net/publication/361934902_S_Karcevskij_on_the_asymmetrical_dualism_of_the_linguistic_sign1 (Sergej Karcevskij. Du dualisme asymetrique du sign linguistique / *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, I (1929).

9. Xayitov.Z. Morfologik tizimda simmetriya va asimmetriya. –Toshkent: Filologiya masalalari jurnal. 2-nashr,2 012

LINGVISTIK TAHLILLARDA KORPUS PRAGMATIK YONDASHUV

Yuldasheva Gulzoda Umidjonovna,

doktorant, gulzoday@inbox.ru

Namangan davlat chet tillari instituti

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikda yangi yondashuvlardan biri hisoblanuvchi korpus pragmatikasining nazariy asoslari, kelib chiqish tarixi, metodologiyasi hamda korpus pragmatik yondashuvning afzalliklari va kamchiliklari haqida soʻz yuritiladi. Shuningdek, korpus pragmatik tahlil jarayoni amalda qanday olib borilishi bosqichma-bosqich tushuntiriladi.

Kalit soʻzlar: korpus pragmatikasi, korpus lingvistikasi, lingvopragmatika, nutq aktlari, pragmatik annotatsiya, kvantitativ va kvalitativ tahlil, “shakldan vazifaga” yondashuv.

Abstract. This article discusses the theoretical foundations, origins, methodology, as well as the advantages and disadvantages of corpus pragmatics, which is one of the innovative approaches in modern linguistics. Furthermore, it elucidates the step-by-step process of conducting a corpus-based pragmatic analysis in practice.

Keywords: corpus pragmatics, corpus linguistics, linguopragmatics, speech acts, pragmatic annotation, quantitative and qualitative analysis, form-to-function approach.

Davrlar mobaynida tilshunoslik fanining rivojlanishi bilan bir qatorda uning tadqiqot usullari va yondashuvlari ham doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlari hisoblangan korpus tilshunoslik va pragmatika sohalarini birlashtiruvchi korpus pragmatika ham mana shu yondashuvlardan biridir. Sohaga oid adabiyotlarda korpus pragmatika pragmatik tadqiqotlarda korpus tahlillaridan unumli foydalanish deya taʼriflanadi [Landert et al, 2023. 1- 7]. Ushbu soha nisbatan yangi hisoblansada sohaga oid yangiliklarni 2017-yildan beri Springer Nature tomonidan nashr qilinib kelinayotgan “Corpus Pragmatics” ilmiy jurnalining faoliyat yuritib kelayotganligi, korpus

pragmatikasining ahamiyati, metodologiyasi, afzalliklari va kamchiliklari batafsil yoritilgan qator darsliklar va ilmiy adabiyotlarning mavjudligi ushbu sohaning o'zining tarixiy ildiziga ega ekanligini ko'rsatadi. Korpus pragmatikasi borasida so'z yuritishdan avval korpus lingvistikasi va pragmatikaning mohiyatini anglash lozim. Korpus tilshunoslik - bu katta hajmli elektron matnlar yig'indisi ya'ni korpus orqali turli lingvistik tahlillar olib boruvchi soha hisoblanib, uning tarixiy ildizi XIII asrga borib taqaladi [McCarthy & O'Keeffe, 2010]. Til korpuslariga turli uslublarga xos bo'lgan til materiallarining to'planishi hamda turli qidiruv imkoniyatlariga ega bo'lgan korpus lingvistik dasturlarning yaratilishi sohaning imkoniyatlari yuqori ekanligini isbotladi. Ishonchli statistik tahlillar orqali korpus tilshunoslik ko'pgina turdosh sohalarda ham keng qo'llanila boshlandi. Sohada yetuk olimlardan biri Levinsonga ko'ra, pragmatika atamasining kelib chiqishi Charles Morris nomi bilan bog'liq bo'lib, olim belgilar haqidagi fan semiotikani sintaktika, semantika, pragmatika kabi uchta alohida turga bo'ladi va pragmatikani belgilarning nutq egasiga bog'liqligi sifatida ko'radi [Levinson, 1983. 1-3]. Pragmatika fani tilshunoslikning bir bo'limi sifatida kontekstdagi tilning qanday ishlatilishi va tushunilishini, boshqacha qilib aytganda, pragmatika so'zlarning o'z ma'nosidan tashqari ular kim tomonidan, qayerda, qachon, nega aytilganligi orqali qanday qo'shimcha ma'no yoki maqsadga ega bo'lishini tahlil qiladi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan pragmatik qoidalar insonning dunyoni idrok etish usuli bilan chambarchas bog'liq. Lingvistik pragmatika – tilning strukturaviy jihatlarini ya'ni sintaksis, morfologiya, leksikani uning amaliy kommunikativ kontekstdagi funksiyasi bilan bog'lab o'rganadigan interdisiplinar fan sohasi hisoblanadi. Pragmatika J. Austin, H.P. Grice, S. Levinson kabi olimlarning nazariyalari asosida shakllangan va rivoj topgan. Nutq aktlari bu inson nuqt faoliyati orqali nafaqat ma'lumot yetkazishi balki u orqali buyruq berish, so'rash, va'da berish, uzr so'rash, ogohlantirish kabi ijtimoiy-nutqiy harakatlarini amalga oshirishdir va J. Austin lokutsiyaviy, illokutsiyaviy, perlokutsiyaviy kabi nutq aktlarini ajratadi: lokutsiyaviy akt sintaktik va mazmunan birlashgan nutqning asl ma'nosi ya'ni nima deyilayotgani, illokutsiyaviy aktni anglash uchun kontekst zarur, perlokutsiyaviy akt esa tinglovchida yuzaga keladigan ta'sir yoki natija hisoblanadi [Austin, 1962]. Odamlar samarali muloqot qila olishlari uchun 4 ta asosiy qoidalar asosida hamkorlik tamoyilini ishlab chiqqan olim Grice nazariyasining muhim jihatı implikatura tushunchasidir, implikatura nutqda bevosita aytilmagan lekin kontekst, muloqot qoidalari yoki umumiy bilimlar asosida anglashiladigan yashirin ma'noni anglatadi [Grice, 1975]. Fanga Levinson tomonidan kiritilgan muhim tushuncha deysis (deixis) - kontekstga bog'liq til birliklarini anglatadi, deysis birliklarning ma'no-mazmuni faqat nutq joyi, vaqt, shaxslar yoki mavjud situatsiya bilan bog'liq holdagina tushuniladi. Shu o'rinda kontekst atamasini izohlab o'tish lozim, kontekst nutq sharoiti ya'ni vaqt, joy, shaxslar, madaniy jihatlar kabi lingvistik bo'lmagan omillarni o'z ichiga olsa, ko-tekst atamasi lingvistik muhit ya'ni matnni o'zi bilan chegaralanadi. Yuqorida batafsil yoritilgan pragmatika sohasida ya'ni pragmatic tahlillarda korpus lingvistik usullarda samarali foydalanish korpus pragmatikasi paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Ch. Rühlemann, B. Clancy, O'. Keffe, D. Landert, D.

Dayter, T. Messerli, M. Locher kabilar korpus pragmatikasidagi yondashuvlar, ushbu usullarning afzalliklari borasida ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ko'pgina pragmatik tadqiqotlar ma'lum bir lingvistik shakllar va ularning vazifalarini o'rganish orqali olib boriladi, shuning uchun ham korpus pragmatik tahlillarda asosan ikki yondashuv: shakldan vazifaga (form to function), vazifadan shaklga (function to form) dan foydalaniladi. "Form to function" yondashuvida ma'lum bir shaklning turlicha pragmatik vazifalari tahlil qilinsa, "function to form" yondashuvida izlanilayotgan pragmatik vazifani aks ettiruvchi turli shakllar o'rganiladi [Landert, 2023. 5]. O'Keeffe fikriga ko'ra korpus pragmatik izlanishlar asosan "form to function" ya'ni ma'lum bir til birligi ustida korpus tahlillar o'tkaziladi, so'ng natijalarga qarab pragmatik funksiyalar aniqlanadi [O'Keeffe et al, 2020]. Lekin hozirda pragmatik jihatdan annotatsiyalangan korpuslar ham mavjud bo'lib, ular "function to form" yondashuvi uchun imkon yaratadi. Korpus tahlillari tadqiqotning asosan miqdoriy (kvantitativ) natijalarini yoritib bersa, pragmatik tahlillar esa ko'proq sifat (kvolitativ) natijalarga tayanadi. Shu nuqtayi nazardan pragmatik tahlilning ishonchli natijalarga ega bo'lishini ta'minlash maqsadida korpus asosidagi statistik natijalar va sifat ko'rsatkichlarini birlashtirish zarurati tug'iladi. Ruhlemann va Clancyning ingliz tilidagi "as if" qurilmasini COCA korpusi asosidagi tahlili aynan mana shunday yondashuvning yorqin namunasi bo'lib xizmat qiladi [Ruhlemann & Clancy, 2018]. Yuqoridagi nazariyalar asosida, korpus pragmatik tahlilni quyidagi ketma-ketlikda bajarishimiz mumkin:

1. Tadqiqot maqsadi va vazifalariga qarab "form to function" yoki "function to form" kabi yondashuvlardan birini tanlash.
2. Tadqiqot uchun yangi korpus tuzish yoki tayyor korpuslardan foydalanish.
3. Yangi korpus yaratish uchun matnlarni tozalash, formatlash.
4. Korpus tahlili uchun dasturlardan foydalanib (masalan, AntConc), lingvistik tahlillarni amalga oshirish (kerakli so'zlar chastotasini aniqlash, kollokatsiyalarini aniqlash va hokazolar).
5. Matnlarni pragmatik annotatsiyalash.
6. Olingan tahlillar asosida xulosa chiqarish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, korpus pragmatikasi an'anaviy pragmatik tadqiqotlarning cheklovlarini bartaraf etish va til birliklarining turli kommunikativ kontekstlarda qo'llanilishini yanada ishonchli, obyektiv va tizimli tadqiq qilish imkoniyatini beruvchi zamonaviy va istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan "shakldan vazifaga" va "vazifadan shaklga" yondashuvlar, shuningdek, korpusni pragmatik jihatdan annotatsiyalash usullari, tadqiqotchiga lingvistik shakllarning pragmatik funksiyalarini to'liqroq ochib berish imkoniyatini yaratadi. O'zbek tilshunosligida ushbu soha hali yaxlit o'rganilmagan bo'lsa-da, xalqaro miqyosda mavjud bo'lgan metodologik yondashuvlar va dasturiy ta'minot (AntConc, MAXFREQ va boshqalar) uning rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Korpus pragmatik yondashuv nafaqat nazariy tilshunoslikka, balki amaliy sohalar – nutq terapiyasi, til o'qitish metodikasi, sun'iy intellekt va mashina tarjimai

(ayniqsa, og‘zaki nutq va pragmatikani modellashtirishda) ham qimmatli natijalar beradi.

Adabiyotlar

1. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
2. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and semantics 3: Speech acts (pp. 41–58). Academic Press.
3. Landert, D., Dayter, D., Messerli, T., Locher, M. (2023). Corpus pragmatics. Cambridge University Press.
4. Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.
5. McCarthy, M., & O’Keeffe, A. (2010). Historical perspective: What are corpora and how have they evolved? In A. O’Keeffe & M. McCarthy (Eds.), The Routledge handbook of corpus linguistics (pp. 3–13). Routledge.
6. O’Keeffe, A., & McCarthy, M. (Eds.). (2020). The Routledge handbook of corpus linguistics. Routledge.
7. Rühlemann, C., & Clancy, B. (2018). Corpus pragmatics: A handbook. Cambridge University Press.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA SO‘ZLARNING KO‘CHMA MA’NODA QO‘LLANISHI

Zulayho To‘ychiyeva, o‘qituvchi

Guliston davlat universiteti

zulayxot775@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Devon”da berilgan ko‘p ma’noli so‘zlarni tahlil qilish, ulardagi ma’no ko‘chishning sabablarini o‘rganish hamda xalq tili bilan, o‘zbek tilining izohli lug‘ati bilan solishtirib qiyoslash, o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini aniqlash maqsad qilib olindi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, polisemantik, hosila ma’no, ko‘chma ma’no, dialektologiya.

Abstract: This article provides information about the place of words in Uzbek language and their polysemantic meanings and types of use, as well as the development of the lexical meaning of the most common words in Uzbek discourse.

Key words: lexicology, lexical meaning, derived meaning, polysemy, transfer of meaning, speech, linguistics.

Bugungi kunda o‘zbek tilini ilmiy tadqiq etishning bir qator yo‘nalishlari rivojlandi. Tarixni o‘rganish, uni bugungi kun bilan solishtirish, boy madaniyatimiz va qadriyatlarimizni anglash, har bir xalqning o‘z tilini, dinini o‘rganish muhim bir masaladir. Xususan, “Devonu lug‘otit turk” asari bugungi o‘zbek tilshunosligi, shu jumladan, leksikologiyani aniq va asosli yaratish uchun boy manba sanaladi. Davrlar o‘tishi bilan har bir so‘zning ma’no taraqqiyoti o‘zgaradi.

Ma’lumki, Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslik rivojiga katta hissa qo‘shgan buyuk tilshunoslarimizdan biri hisoblanadi. U turkiy tilshunoslikni XI asrdayoq fan sifatida asoslagan edi. Bugungi kungacha o‘z mavqeini saqlab kelgan asar, ya’ni “Devonu lug‘otit turk” keng tarzda o‘rganilgan va o‘rganilmoqda.

“Devon” da berilgan ko‘p ma’noli so‘zlarni tahlil qilish, ulardagi ma’no ko‘chishning sabablarini o‘rganish hamda buni “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bilan qiyoslash ona tilimiz boyligi ko‘lamini yana ham kattaroq doirada ko‘rsatish mumkin deb o‘ylaymiz.

Ko‘p ma’noli so‘zlarda ma’no qanchalik ko‘p bo‘lsa ham, lekin u bir so‘z hisoblanaveradi. Xuddi shu holat omonimdan farq qiladi. Omonim so‘zlar bir necha mustaqil so‘zning alohida sharoit natijasida birlashishidan iborat bo‘lsa, bir so‘zning til taraqqiyoti qonunlariga muvofiq yangi mazmun va ottenkalar bilan boyishining natijasidir. Shuning uchun ham ko‘p ma’noli so‘zlarda ma’nolarning biri to‘g‘ri ma’no (o‘z ma’no) qolganlari ko‘chma ma’no bo‘ladi. Ko‘chma ma’nolar nutq tarkibida boshqa so‘zlar bilan bog‘langanda namoyon bo‘ladi. Nutq tarkibidan ajratilganda esa to‘g‘ri ma’nosi asosiy ma’no bo‘lib qoladi. Ko‘rinadiki, polisemantik so‘zlar nafaqat til boyligi nuqtayi nazardan ham g‘oyat ahamiyatli ekan.

Bir so‘z bilan bir necha narsa hodisalar atalar ekan, demak nom ko‘chadi. Binobarin tilda ko‘p ma’nolilik – polisemiya hodisasi yuz beradi. Boshqacha qilib aytganda, so‘zlarda hosila ma’noning yuzaga kelishi ularning polisemiyasi uchun sabab bo‘ladi. O‘z – o‘zidan ma’lumki, ko‘p ma’no ifodalash so‘zning o‘z ma’nosi bilan bir qatorda ko‘chma yoki majoziy ma’nolarda qo‘llash asosida yuzaga keladi. Bunda, albatta, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik hodisalarining hammasi o‘z ahamiyatiga ega.

Bir so‘zning yangi bir narsa, belgi, harakat kabilarning atamasiga aylanishining, ya’ni nom ko‘chish natijasida yangi ma’no hosil bo‘lishining ma’lum asos va usullari bor.

Biror narsa, belgi va harakatning nomini o‘zaro o‘xshashligi bo‘lgan boshqa narsa, belgi va harakatga ko‘chish metafora usuli bilan yangi ma’no hosil qilish deyiladi. “Devon”dagi so‘z ma’nolarini kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, bu usulda yangi ma’no hosil qilgan so‘zlar talaygina.

Masalan, so‘zlar shakliy o‘xshashlik asosida ham yangi ma’noga ko‘chishi mumkin.

Og‘iz (og‘uz) so‘zi. Bu so‘z XI asrdayoq o‘zining ko‘chma ma’nosiga ega bo‘lgan. Ya’ni “Devon”da bu so‘zning bosh ma’nosi bilan birgalikda hosila ma’nosi ham keltirilgan. Shunisi e’tiborliki, Mahmud Koshg‘ariy polisemantik so‘zning har bir ma’nosiga alohida so‘z sifatida e’tibor beradi:

1. **Og‘iz** – odam va hayvonlar og‘zi. **Og‘iz jesa ko‘z yjazur** – og‘iz esa, ko‘z uyalur.

2. **Og‘iz** – ariq og‘zi, charm idish yoki qovg‘aning og‘zi, xum og‘zi, quduq og‘zi.

Misollarda ko‘rinib turibdiki, birinchi ma’no ikkinchi ma’noga asos bo‘lib kelmoqda. Ya’ni metaforik usulda ma’no ko‘chdi.

Shunday so‘zlar borki, jamiyatning rivojlanishi davomida ko‘chma ma’no hosil qilishi mumkin. XI asrda tish so‘zi faqat odam va hayvonlar tishigagina qo‘llangan bo‘lsa, so‘ngra fan – texnikaning, jamiyatning rivojlanishi natijasida arra, tig‘ shaklidagi har qanbay asbobga ham qo‘llana boshladi. Shuningdek burun so‘zining ham asosiy ma’nosi odam yuzida va hayvon basharasida ma’lum hid bilish, hidlash

a'zosidan iboratdir. U qachondir har narsaning ko'tarilib chiqqan qismi tumshug'iga ham qo'llana boshlagan.

Yuz so'zi XI asr tilida ikki ma'noda:

a) odam basharasi, b) ma'lum son ma'nosida qo'llangan bo'lsa ham, u so'ngra har narsaning ko'zga ko'rinuvchi ustki qismiga ham qo'llana boshlagan. Hovli yuzi, suv yuzi kabi. **Yuz** so'zining narsaning ustki qismi ma'nosi – ko'chma ma'no, ikki predmetning tashqi ko'rinishidagi o'xshashlik asosida yuzaga keladi. Demak, bu xususiyat, ya'ni so'zlarning shakliy o'xshashlik asosida yangi ma'no ko'chishi XI asr tilida mavjud hodisadir.

Alin (olin) so'zi. Bu so'z ham o'z davrida ko'chma ma'nosiga ega edi:

1) **al in** – peshona, manglay

2) **al in** – tog'ning yumaloq baland tomoni.

O'z – o'zidan misoldan bilinib turibdiki, bu so'zning ko'chma ma'nosi shakliy o'xshashlik asosida vujudga kelgan. Tog'ning yuqori qismi yumaloqligi va yuqorida joylashishi peshonaga o'xshaganligi sababli shu ma'no yuzaga kelgan.

Qurshag' (qurshog') leksemasi ikki ma'noni:

1 – belbog', 2 – o'tov ustini bog'lanadigan jiyak, o'tov jiyagi.

Bu ikki ma'no ham o'zaro bir xil, ya'ni bog'lash funktsiyasini bajaradi. Demak, so'zlarda ma'no ko'chish faqat bir tomonlama emas, balki ba'zasida har tomonlama o'xshashlik alomatlari seziladi.

Ejaku so'zi. Bu so'zni olim quyidagicha sharhlaydi:

“**ejaku**–yon taraf. Chodir yonlariga ham **ejaku** deyiladi. Tog'ning o'rtasidagi erga **ejaku jer** deyiladi” [DLT, 1 t, 341-b].

Bu so'zda ma'no avval tog'ning o'rta qismiga nisbatan qo'llanilgan. Keyinchalik shu ma'noga chodirning o'rta qismiga ko'chirildi.

Bag'ir so'zi XI asrda ikki ma'noda: a) jigar, b) yoyning o'rta eriga nisbatan qo'llangan. “Devon”da aytilishicha: “hech kimga bo'yin egmovchi kishini **beguk bag'irlik** deb yurgizganlar. Ya'ni bu degani bag'ri butun deganidir. Shundan olinib yoyning o'rta yoy *bag'ri* deyiladi”.

Demak, izohdan anglashimiz mumkinki, *bag'ir* so'zi makon o'xshashligi asosida yangi ma'no hosil qilgan. Ya'ni jigar inson tanasining o'rta qismida, ichida joylashganligi sababli, yoyning ham o'rta qismiga ishora qilingan, deyishimiz mumkin. Shuni ham aytib o'tishimiz joizki, agar hozirgi xalq tilimizga e'tibor beradigan bo'lsak, *bag'rini erga berib yotibdi* (ko'krakni erga berib yotish) *jigardan urdi* (ko'ngil yurak) kabi iboralarning qo'llanilishidan anglashimiz mumkinki, bu so'z nafaqat jigar ma'nosini, balki “ko'ks, yurak” ma'nolarini ham beradi. Shularni hisobga olgan holda bizga ushbu so'z haqidagi yuqoridagi fikrlarni aytishga imkon beradi.

Uch so'zi “Devon”da bir qancha ma'nolarni ifodalagan: birinchi ma'nosi – narsaning uchi, **bumaq uchi, shox uchi**; ikkinchi ma'nosi – *uch el* birikmasidagi chegara, **el** mamlakat chegarasidagi viloyat; uchinchisi – uch biror narsaning tugashi, bitishi kabi ma'nolarni ifodalaydi. Hozirgi o'zbek tilimizda birinchi ma'noni faol, hatto kengaygan: *gapning uchini topgi, kalavaning uchini yo'qotgi* kabi iboralar tarkibida u boshlanish, muddao ma'nolarini beradi.

Opmandi (o'rtandi) so'zi. Bu so'z ham yangi ma'noga asos qilib olinganda, bizningcha, rang o'xshashligi asosida ma'no ko'chirilgan. XI asrda bu so'z, ya'ni o'rtandi fe'li "kuydi", "yondi" ma'nolarida ishlatilgan. Shuningdek, tadqiqotchining ma'lutotiga ko'ra, "kun botgandan so'ng bulut qizarsa, **bulut opmandi**" deyilgan. Va maqol orqali fikrini isbot qilgan:

Tunla bulim opmansa,
Ewlyk ypi kelgipmishcha bolur.
Tanga bulim opmansa,
Ewga jag'i kirmishcha bolur.

Kechqurun bulut qizarsa, xotini o'g'il tuqqandek, ertalab bulut qizarsa, dushman uyga kirgandek bo'ladi. [DLT, 1 t. 252-b].

Misoldan ko'rinib turibdiki, olov yonganda qizaradi, demak bulutning qizarishiga ham shu so'zni ko'chirdi. Aslida o'rtandi fe'lining o'zagi "o'rt", ya'ni olov ma'nosini berar edi. Go'yo bu o'rindagi ma'no ko'chirilishi, ya'ni so'zning ma'nosidan holat bilan bog'liqdek tuyuladi. Biroq, holatga nisbatan kelib chiqib rang ma'nosi ko'chganligi ustunroq.

A:q – oq so'zi. Bu so'zni olim quyidagicha izohlagan:

A:q – oq. Har narsaning oqi (o'g'uzcha). Turkiy qabilalar chipor otga **oq ot** deydilar.

A:q. **A:q saqal er** – oq soqol, soch – soqoli oqargan kishi (o'g'uzcha).

Demak, berilgan birikmalardan aniq bo'ladiki, so'zning keyingi ma'nosi belgining ko'chishi orqali paydo bo'ldi. Bu so'zning keyingi taraqqiyotiga oqsoqol so'zining ma'nosi kengaydi. Endi u faqat soqoli oqargan kishi ma'nosida emas, balki ko'pni ko'rgan, hayot tajribasiga ega, yaxshi – yomonning farqiga boruvchi shaxs, hamda boshliq ma'nosini ifodalovchi so'zga aylandi. Hozirgi nuqtai – nazardan bu so'zning keyingi ma'nosiga e'tibor bersak, soqol orqali shaxsga ishora qilinayapti. Demak, sinekdoxa hodisasi deyish ham mumkin.

Bir narsaga (ba'zan harakatga) xos belgining nomi boshqa bir narsadagi belgiga ko'chiriladi.

Masalan: XI asrda **qirt** so'zi bir necha ma'nolarni anglatgan va "Devon"da quyidagicha izohlagan:

"Qirt: qirm om - kalta o't. Shuningdek, kalta sochga ham **qirm soch**, baxil va xulqsiz kishiga **qirm kishi** deyiladi" [DLT. 1 t. 328-b].

Bu so'z dastlab sochga yoki o'tga nisbatan qo'llangan bo'lishi mumkin. Chunki har ikkala misolda ham shakliy o'xshashlik belgilari mavjud. Ya'ni fahm-farosati kalta va baxil kishilarga nisbatan ishlatgan. Bu erda o'lchov belgisi asosida ma'no ko'chgan deyish ham uncha to'g'ri kelmaydi. Sababi bu ma'no ma'lum darajada kishilarning xususiyatini ifodalash uchun qo'llangan. Mantiqan olib qaralganda bosh ma'no bilan hosila ma'no o'rtasida ichki o'zaro bog'liqlik bor. Bu metanomiya asosida vujudga kelgan deyishimiz ham mumkin. Hozirda jonli so'zlashuvda, ya'ni dialektida shu o'zakdan yasalgan "qirtishladi" fe'li qo'llaniladi. Demak, bu so'zning ma'nosi umumxalq tilida ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Erkin (erkin) soʻzi. Bu soʻz “toʻplanganlik” maʼnosini ifodalash uchun qoʻllaniladi. Mahmud Koshgʻariyning maʼlumotiga koʻra har bir toʻplangan narsaga ham erkin soʻz qoʻllaniladi. Bu soʻzning maʼnolarini quyidagicha beradi:

Erkin – **erkin suw** – suv toʻplami. Har bir toʻplangan narsaga ham erkin soʻzi qoʻllaniladi.

Qorluqning kattalariga **kol erkin** deyishi ham shundandir. “Bu limmo – lim koʻl kabi aqli koʻp, aqli toʻlgan, aqli toʻplangan odamdir” [DLT 1 t. 132-b]. Bu izohdan koʻrinib turibdiki, erkin soʻzining har ikkala maʼnosi ham bir – biriga bogʻlangan.

Undan tashqari “toʻplanganlik” maʼnosini ifodalash uchun bu soʻzning boshqa shakli, yaʼni **merkin** (terkin) soʻzi ham qoʻllaniladi. Bu leksema ham yuqoridagi maʼnolarni ifodalaydi. Erkin soʻzi hozirgi oʻzbek adabiy tilimizda “har qanday toʻsiq, gʻov, moneʼlikdan hosil boʻlgan, bemalol” maʼnosini ifodalab keladi. “Devon”dagi singari “toʻplanganlik” semasini saqlab qolmagan. Aksincha yangi maʼnoni oʻziga yuklagan.

Olimning taʼkidlashicha hamma vaqt askarni (su) suv (suw) ga qiyoslab oʻxshatishgan. Bir qancha misollarda suvga daxldor holatlar, belgilar askarlarga nisbatan ham qoʻllanilgan. Masalan: **Aqin** (oqin) soʻzi. Bu soʻzning asl maʼnoi “sel” boʻlib, suvning toʻsatdan yopirilib kelishiga nisbatan qoʻllanadi. “Devon”da toʻsatdan kechasi kelgan askarlarga nisbatan ham “**aqinchil keldi**” deyilishi haqida maʼlumot uchraydi. [DLT 1 t. 106-b.]

Suvga xos boʻlgan holatni, yaʼni “toʻsatdan, yopirilib kelishi”ni askarlarga oʻxshatgan holda qoʻllagan. Yoki xuddi shu holatga yana bir misol:

1) **merkin suw** – turib qolgan, balqichli suv.

2) **merkin soʻ** – toʻplangan askar. [DLT 1 t. 132-b]

Har ikkala misolda ham koʻrinib turibdiki, ikkisida ham toʻplanganlik belgisi mavjud. Birinchi misolda har tomondan yigʻilib qolgan, toʻplangan suvga ishora qilinsa, xuddi shu holatni askarlarga nisbatan ham qoʻllagan. Undan tashqari “**bukdi**” (bukdi) feʼli ham “toʻpladi, yigʻdi” maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ham suv bilan askarlar oʻzaro oʻxshatiladi Masalan:

1) **ol suwugʻ bukdi** – u suvni boʻgʻib, toʻxtatib qoʻydi, toʻpladi.

2) **Beg susin bukdi** – xon askarini yigʻdi. [DLT II t. 27-b.]

Har ikkalasida ham harakat natijasi oʻxshashdir. Yoki suv oqsa – **suw aqmi**, askar yursa - **soʻ aqmi** deyiladi. Askarlarning moʻlligi, miqdori suv kabi serob. Demak, misollardan koʻrinib turibdiki, hamma vaqt koʻp askar suvga oʻxshatilgan. Suvga xos boʻlgan belgi, harakat, holatning barchasi askarlarga nisbatan ham qoʻllanilgan.

Et soʻzi. Bu soʻzning maʼnosi haqida olim maʼlumot berganda, agar soʻz **I** (alif) bilan berilib, yumshoq et talaffuz qilinsa, et – goʻsht maʼnosini berishligini taʼkidlaydi. **Em jer** deyilganda esa yumshoq er, yumshoq tuproq maʼnolari ifodalanadi. Maʼlum boʻladiki, et – goʻsht soʻzida yumshoqlikka asoslangan maʼno koʻchishi sodir boʻladi va shu umumiy maʼno ostida birlashadi. **E** unlisining qattiq yoki yumshoq talaffuz etilishi esa maʼnoni farqlaydi.

Qurug' so'zi XI asrda qanday ma'nolarda qo'llanilgan bo'lsa, shu vaqtga qadar o'sha ma'nolarini to'laligicha saqlab qolgan va hozirda esa ma'nosi kengaygan deyish mumkin. E'tibor qilaylik. "Devon"da quyidagicha izohlangan:

1) Qurug' – **qurug' ew** – odamlardan, shuningdek narsalardan xoli uy, bo'sh uy.

2) **Qurug' ulma** – qurug' ko'zacha. Ichidagi narsasidan bo'shagan har bir idishga ham qurug' deyiladi.

3) **Qurug'** – quruq. Ho'lning qarshisi. Avvalgi ma'no shundan kelib chiqqan.

Misollardan bilib olishimiz mumkinki, bosh ma'no uchinchi misolda ifodalangan. Bosh ma'no aslida "ho'lning qarshisi". Buni olimning o'zi e'tirof etadi. Bosh ma'no asosida ikkinchi ma'no qurug' ko'zacha birikmasidagi, kelib chiqqan deb olishimiz mumkin. Chunki, suv ko'zada turganda ho'l bo'ladi, vaholanki suv yo'q ekan o'z – o'zidan ma'lumki ko'zacha quruq bo'ladi. Ikkinchi ma'no orqali esa birinchi misoldagi bo'sh uy birikmasidagi ma'no urchib chiqqan deyishimiz mumkin. Demak, bosh ma'no – ho'lning qarshisi, asos ma'no quruq idish ma'nosini ifodalaydi va asos ma'no orqali quruq uy birikmasidagi ma'no paydo bo'lgan. Har uchala ma'no ham o'zaro bir – biriga bog'langan.

So'zlar ma'nosi til tabiatiga va xalqning aqliga bog'liq, desak yanglishmaymiz. Sababi so'z ma'nosi shu xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy mavqei asosida ham kelib chiqishi mumkin.

Masalan, "Devon"dagi **bosh** (bo'sh) so'zining ma'nolariga e'tibor qaraytaylik. Bu so'z quyidagicha berilgan:

Bosh – **bosh jilqi** – bo'sh, erkin yilqi.

Shundan olinib: - **ol ishlair bosh** – u xotin ozod, u xotinni ozod qildi, tashladi, unutdi deydi.

Ol qul bosh qilgi – u qulni ozod qildi. Umuman "ozodlik" so'zi "bo'sh" so'zi bilan ifoda etiladi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, ya'ni mantiqan olib qaralganda har bir ma'no o'zaro bir – biriga uzviy bog'liq. Birinchi misolni biz bosh ma'no deb olib qarasak, dastlab bu so'z yilqilarga nisbatan qo'llanilgan. Yilqilarni erkin yurishiga ishora qilingan. Endi bevosita ikkinchi misoldagi ma'noga e'tibor bersak, bu so'z dastlabki ma'nosidan kelib chiqqan holda paydo bo'lgan deyishimiz mumkin. Shuni aytib o'tish lozimki, ayolning yoki xotinning holati yo bo'lmasa harakati, cheklanganligidan dalolat beradi. Erdan ajralgan keyingi holati "erkin" yurgan yilqilar holatiga ishora qilingan. Shuningdek qulning ixtiyori dastlab uning egasida bo'ladi, o'z – o'zidan erkin harakat qilishdan mahrum, ozod qilingach uning ham holati xuddi bo'sh, ozod yilqi kabi erkin yurish imkoniyatiga ega.

O'z – o'zidan Mahmud Koshg'ariy xuddi shu holatlarga nisbat bergani aniq bo'ladi.

Bir narsaga xos harakatning nomi boshqa bir narsa harakatiga ko'chiriladi. Bunda asosan harakat o'xshatiladi.

Masalan: Ekdi (ekgi) fe'li. Bu so'z "Devon"da quyidagicha ma'nolarni ifodalagan.

“**Ol tarig‘ ekgi** – u don ekdi. Shuningdek, har bir narsa ustiga sepilgan va qo‘yilgan dori uchun ham bu so‘z qo‘llanadi” [1. 108]. Ko‘rinib turibdiki, har ikkala ma‘no ham bir – biriga o‘zaro harakat orqali o‘xshash, ya‘ni birinchi misolda donni erga sepish ma‘nosida qo‘llansa, ikkinchi misolda esa dorini yaraning yoki biror jarohatning ustiga sepish yoki qo‘yish ma‘nosini ifodalagan. Har ikkalasi ham “bir narsaning ustiga sepish” ma‘nosi ostida birlashadi. Bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ekinga nisbatan faol qo‘llanadi. Lekin “dori surish” ma‘nosini ifodalash uchun bu so‘zni ishlatmaymiz.

Erildi (erilgi) so‘zi. Bu so‘z XI asrda quyidagicha ma‘noni bergan:

1. Devor raxnalandi, tepa qismi nuradi – **mam erilgi**.
2. To‘lin oyning oy oxiriga qadar asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan – **aj erilgi**. [1, 268]

Demak, misollar orqali anglashimiz mumkinki, bu so‘z har ikki ma‘noda ham harakatning bajarilishi jihatidan o‘xshash. Ya‘ni birinchi misolda devorning asta – sekinlik bilan kichiklashib yoki kamayib borishini ifodalasa, ikkinchi misolda oyning asta – sekinlik bilan kamaya borishiga nisbatan ishlatilgan. Har ikki misolda ham “asta – sekinlik bilan kamayib borish” ma‘nosi bor. Shuningdek, ilgari devorning nurashi kabi ma‘noda ishlatilgan bu so‘z hozir asosan qor, muz, tuz, qand, yog‘ kabi narsalarning erishini ifodalash uchun ishlatiladi. Lekin oyga nisbatan, ya‘ni uning kamayib borishiga bu so‘zni qo‘llamaymiz.

Urildi (ypylgi) fe‘li. Bu so‘zning XI asrdagi ma‘nolari quyidagilardir.

1. Urildi – **ep ypylgi** – odam urildi.
2. Yozildi – **mergu urulgi** – dasturxon yozildi.
3. Chalindi – **myg‘ ypylgi** – navbat dovili – nog‘orasi chalindi.

Birinchi ma‘noga, misollardan ko‘rinib turibdiki, ikkinchi va uchinchi ma‘nolar “to‘qnashganlik” harakati bilan o‘xshash. Birinchi misolda odamning biror bir bilan to‘qnashganligini ma‘nosini ifodalasa, ikkinchi ma‘noda er bilan dasturxonning to‘qnashganligi, uchinchi ma‘noda esa, ikki narsaning, ya‘ni tug‘ bilan nog‘oraning to‘qnashganligini ifodalash uchun qo‘llanilayapti.

Bevosita ikkinchi va uchinchi ma‘nolar birinchi ma‘noga o‘zaro aloqador ya‘ni harakatning o‘xshashligi asosida metafora usulida nom ko‘chdi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda ikkinchi ma‘noni ifodalash uchun dasturxonga nisbatan uruldi so‘zini ishlatmaymiz.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, so‘z qadimdan ko‘p ma‘noli bo‘lganligi uchun, ba‘zan ma‘no ko‘chishi faqat bir xil xususiyatni yo belgi, yo miqdor, yo harakatlariga nisbat berib ma‘no ko‘chishi hamisha ham absolyut qonun bo‘lmaganligi ko‘zga tashlanadi. Ayrim so‘zlarda ma‘no ko‘chishda bir necha xususiyat hisobga olinishi mumkinga o‘xshaydi. Albatta, bunda asosiy belgi birlamchilik vazifasini o‘taydi. Bu holatlar, shubhasiz so‘zning ko‘p ma‘noliligi bilan bog‘liq. Demak, ko‘p ma‘noli so‘zlarda ularning ko‘chma ma‘nolari bir – birlari bilan umumiy bir belgi tufayli bog‘langan bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2295 son “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada

takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori G'G' O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017.

2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent. "O'qituvchi". 1973.

3. Aliyev A., Sodiqov Q., O'zbek adabiy tili tarixidan. Toshkent. "O'zbekiston". 1994.

4. Mutallibov M. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. Toshkent, 1959.

5. Begmatov E. va boshqalar. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. "Fan" 1981.

6. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. Toshkent. 1997.

7. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk., I, II, III tomlar, Toshkent, "Fan", 1960-1963.

8. O'zbek tilining izohli lug'ati. Moskva. "Rus tili" 1981, 2 jildlik.

9. To'ychieva, Z. (2023). ABDULLA QAHHORNING "SAROB" ROMANIDA IBORALARNING QO'LLANILISHI. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 304-307.

10. Tuychieva, Z. X. (2015). Proyavlenie nauchno-issledovatel'skix motivov studentov v protsesse obucheniya psixologo-pedagogicheskix nauk. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(3-4), 89-91.

11. Tuychieva, Z. K. (2018). LITERATURE REVEALING THE TRUTH OF LIFE. *Problema ' pedagogiki*, (7), 77-78.

12. Tuychieva, Z. (2019). PRINCIPLES OF DIFFERENTIATING OF GENDERS IN UZBEK ANTHROPOLOGY. *Bulletin of Gulistan State University*, 2020(1), 75-82.

13. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

14. Dexkanova, L. (2023). ARABCHA KO 'PLIK SHAKLLARINING O'ZBEK TILIDA QO'LLANILISHI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(18), 235-238.

15. Khamrokulovna, T. Z. (2022). On the morphological structure of the word in the uzbek language.

16. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF ARCHAIC WORDS IN THE WORKS OF GHAFUR GHULAM AND ABDULLAH QAHHOR. In *Archive of Conferences* (Vol. 23, No. 1, pp. 38-49).

TILSHUNOSLIKDA PESH LAVHA, REKLAMA VA TIJORIY YOZUVLARNING LISONIY XUSUSIYATLARI

*Eshqulov Sunnatilla Abdulla o'g'li,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
eshqulovsunnat804@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada peshlavha, reklama va tijoriy yozuvlar tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilib, ularning leksik xususiyatlari keng tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida o'zbek va xalqaro olimlarning ishlari tayanilgan asos sifatida olingan. Tijoriy matnlarda so'z tanlashning o'ziga xosligi, qisqartmalardan foydalanish, o'zlashma birliklarning faol qo'llanishi hamda ekspressiv vositalarning ta'sirchanlikni oshirishdagi roli yoritilgan.

Kalit so'zlar: peshlavha, reklama, tijoriy matn, leksik birlik, o'zlashma, qisqartma, ekspressivlik.

Аннотация. В статье рассматриваются лексические особенности вывесок, рекламы и коммерческих текстов с точки зрения лингвистики. В качестве основы использованы исследования узбекских и зарубежных ученых. Особое внимание уделено выбору слов, использованию сокращений, заимствованных единиц и экспрессивных средств, усиливающих воздействие коммерческих текстов.

Ключевые слова: вывеска, реклама, коммерческий текст, лексическая единица, заимствование, сокращение, экспрессивность.

Annotation. This article analyzes the lexical features of signboards, advertisements, and commercial texts from a linguistic perspective. It relies on the works of both Uzbek and international scholars. The study focuses on word choice, abbreviation usage, borrowings, and expressive devices that enhance the impact of commercial language.

Keywords: signboard, advertisement, commercial text, lexical unit, borrowing, abbreviation, expressiveness.

Zamonaviy davrda reklama va tijorat yozuvlari nafaqat iqtisodiy faoliyatning, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotining ham ajralmas qismiga aylandi. Har bir do'kon, xizmat ko'rsatish maskani yoki ishlab chiqarish korxonasi o'z mijozlarini jalb qilish uchun peshlavha va reklama matnlaridan foydalanadi. Ularning vazifasi faqatgina axborot yetkazish emas, balki xaridor ongida ijobiy taassurot qoldirish, mahsulot yoki xizmatni boshqa raqobatchilarnikidan ustun ko'rsatishdir. Tilshunoslikda reklama va tijorat yozuvlarining tadqiqi turli yo'nalishlarda olib borilgan. O'zbek olimlaridan A. Madvaliyev umumiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan, N. Mahmudov adabiy til normalari asosida, Sh. Safarov esa pragmatik tahlil nuqtayi nazaridan reklama tilining xususiyatlarini ochib bergan. Xorijiy tadqiqotchilar – R. Jakobson, G. Leech, D. Crystal reklama tili va tijoriy yozuvlarning kommunikativ hamda stilistik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratganlar. Bu tadqiqotlar reklama tilini nafaqat lingvistik, balki psixologik va sotsiologik jihatdan ham tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Reklama matnlarining asosiy belgilaridan biri – ixchamlik va aniqlikdir. Ularning sintaktik tuzilishi murakkab bo'lishidan ko'ra, oddiy, sodda shakllarda namoyon bo'ladi. Peshlavhalarda esa matn hajmining qisqaligi, so'z

tanlashning o'ziga xosligi, ko'p hollarda rasmiylashtirilgan yoki poetik ohangdorlikka yaqin bo'lishi kuzatiladi.[1]

Peshlavhalarning lisoniy xususiyatlari:

Peshlavha – bu do'kon, tashkilot yoki xizmat ko'rsatish joyining tashqi ko'rinishidagi yozuv bo'lib, u qisqa, sodda va tez yodda qoladigan shaklda bo'lishi lozim. Peshlavhalarda ishlatiladigan so'zlarning leksik tarkibi asosan:

qisqartmalar – “O'zTelekom”, “TexnoMarket”, “ArtHouse”;

o'zlashma birliklar – “Shop”, “Market”, “Style”, “Lux”;

ekspressiv vositalar – “Super narx!”, “Zo'r tanlov!”, “Mega aksiya!” kabi so'z birikmalaridan tashkil topadi.

Tilshunos Sh. Safarovning qayd etishicha, peshlavhalarda qisqa va ravon so'zlarning qo'llanishi ularning semantik yukini yengillashtirib, iste'molchiga tezkor ta'sir ko'rsatadi. [2] N.Chiniqulov “Peshlavhalarning lisoniy xususiyatlari” nomli monografiyasida esa peshlavhalarning internet va global reklama tarmog'ida yanada ixchamroq shaklda qo'llanayotganini ta'kidlaydi.[3]

Reklama matnlarining lisoniy xususiyatlari:

Reklama tilining asosiy vazifasi – iste'molchiga mahsulot yoki xizmat haqida ijobiy taassurot qoldirishdir. Shu bois reklama matnlari odatda baholovchi va ta'sirchan til vositalariga boy bo'ladi. Reklama matnlarida quyidagi leksik vositalar faol qo'llanadi: superlativ shakllar – “Eng sifatli!”, “Dunyodagi №1 tanlov!”, “Eng arzon narx!”; metaforalar – “Hayotingizni yengillashtiradi”, “Ta'mi bilan sehrleydi”;emotsional birliklar – “ajoyib”, “betakror”, “zamonaviy”. Ingliz tilshunosi G. Leech reklama matnlarini “baholovchi til” deb atab, undagi barcha so'zlarning iste'molchiga ijobiy kayfiyat singdirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi.[4] O'zbek tilidagi reklamalarda ham shunga o'xshash tendensiya kuzatiladi, masalan: “Do'stlar bilan birga yanada maroqli dam oling!”, “Biz bilan sifat kafolatlangan!”. Reklama matnida takroriy parallelizm ham muhim o'rin tutadi: “Qulay, sifatli, ishonchli”, “Toza, tabiiy, foydali”. Bunday ohangdor tuzilmalar ritmik uyg'unlikni ta'minlab, matnni yodda saqlashni osonlashtiradi.

Tijoriy yozuvlarning lisoniy xususiyatlari

Tijoriy yozuvlarga turli e'lonlar, afishalar, savdo-sotiq matnlari va xizmat ko'rsatish reklamalari kiradi. Ularning leksik tarkibida:

iqtisodiy va moliyaviy terminlar – “chegirma”, “bonus”, “aksiya”, “kredit”, “onlayn to'lov”;

xalqaro birliklar – “sale”, “discount”, “delivery”;

qisqa va ixcham shakllar – “24/7”, “FastPay”, “E-shop” kabi birliklar tez-tez qo'llanadi.

Z.Tohirov “Reklamalarining tili va uslubiyati nazariyasi va amaliyoti” qo'llanmasida internet reklamalarda qisqa va yodda qoladigan so'z birikmalaridan foydalanish iste'molchiga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan. [5]

Xulosa. Yuqorida aytib o'tilganlardan ko'rinadiki, peshlavha, reklama va tijoriy yozuvlarning leksik xususiyatlari qisqaligi, ta'sirchanligi va iste'molchining xotirasida tez saqlanib qolishi bilan ajralib turadi. Ularda o'zlashma birliklar, qisqartmalar, superlativ shakllar va emotsional so'zlarning faol qo'llanilishi

kuzatiladi. O'zbek va xorijiy olimlar tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, reklama tili ijtimoiy kommunikatsiyaning samarali vositasi sifatida nafaqat iqtisodiy, balki madaniy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan, kelajakda reklama matnlarini lingvopragmatik va sotsiolingvistik jihatdan yanada chuqurroq o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qoladi. Reklama va peshlavha matnlarining grammatik qurilishi ularning ta'sirchanligini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Adabiyotlar

1. Mamirova D.Sh. O'zbek reklama matnlarining sotsiolingvistik xususiyatlari: Filologiya fanlari bo'yicha falasafa doktori (PhD) dissetatsiyasi. – Samarqand, 2022. – 163 b.
2. Safarov Sh. Pragmatik tilshunoslik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2012. – 140 b.
3. Chiniqulov N.J. Peshlavhalarning lisoniy xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2019. – 15 b.
4. Leech G. English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. – London: Longman, 1966.
5. Tohirov Z. Reklamalarining tili va uslubiyati nazariyasi va amaliyoti. qo'llanmasida– Toshkent, 2020. – 120 b.

TILSHUNOSLIK TARAQQIYOTI VA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Sanjar Amirqulov, katta o'qituvchi

Email: s.amirqulov@dtpi.uz

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Annotatsiya: ushbu maqolada Tilshunoslik va innovatsion yondashuvlar haqida so'z yuritiladi. Tilshunoslik qadimdan insoniyat tafakkuri va madaniy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lib kelgan. XX asrdan boshlab lingvistika fani strukturalizm, generativ grammatika, kognitiv yondashuvlar, pragmatika va diskurs tahlili kabi ko'plab yangi nazariy oqimlar bilan boyidi. XXI asrda esa tilshunoslik kompyuter texnologiyalari, sun'iy intellekt va korpus lingvistikasi bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Maqolada, shuningdek, o'zbek tilshunosligidagi amaliy yutuqlar-milliy korpus, elektron lug'atlar, avtomatlashtirilgan imlo tekshiruvchilar va boshqa ishlanmalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, strukturalizm, kognitiv lingvistika, korpus lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt, yutuqlar.

Abstrakt: this article discusses the development of linguistics, focusing on new scientific approaches and achievements. Linguistics has always been closely connected with human thought and cultural development. Since the 20th century, linguistic studies have been enriched by structuralism, generative grammar, cognitive linguistics, pragmatics, and discourse analysis. In the 21st century, linguistics is increasingly integrated with computer technologies, artificial intelligence, and corpus linguistics. The article also analyzes the practical achievements of Uzbek linguistics,

including the creation of the national corpus, electronic dictionaries, and automated spell checkers.

Keywords: linguistics, structuralism, cognitive linguistics, corpus linguistics, computational linguistics, artificial intelligence, achievements.

Tilshunoslik qadimdan buyon insoniyatning eng muhim bilim sohalaridan biri hisoblanadi. Til inson tafakkuri, madaniyati, jamiyat hayotining barcha jabhalarida asosiy aloqa vositasi bo'lib kelgan. Shu sababli, tilshunoslik fani jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida muhim ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib bordi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab tilshunoslik fanida yangicha nazariy qarashlar, metodologik yondashuvlar paydo bo'ldi.

Bugungi globallashuv davrida esa tilshunoslik boshqa fanlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Kognitiv psixologiya, sun'iy intellekt, informatika, madaniyatshunoslik va falsafa bilan aloqadorlik natijasida lingvistika yangi bosqichga ko'tarildi. Shu jihatdan, tilshunoslik fanining taraqqiyotini yangi yondashuvlar va yutuqlar misolida tahlil qilish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

XX asr boshlarida tilshunoslik fanida strukturalizm oqimi vujudga keldi. Ferdinand de Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida izohlab, tilshunoslikni yangi nazariy asoslar bilan boyitdi. [Yo'ldoshev I, Sharipova, 2007.187] Shuningdek, strukturalizm asosida til hodisalarini qat'iy ilmiy metodlar bilan tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Keyingi bosqichda Noam Chomskiy tomonidan ishlab chiqilgan generativ grammatika nazariyasi lingvistikani yanada chuqurroq ilmiy izlanishlarga olib kirdi. Unga ko'ra, til inson ongida mavjud universal qoidalar asosida shakllanadi va barcha tillarda umumiy grammatik asoslar mavjud. [Sanoyeva G.R., 2024.3]

XX asr oxiridan boshlab kognitiv lingvistika yo'nalishi shakllandi. Bu yondashuv tilda inson tafakkuri, dunyoqarashi, konseptual dunyo modeli qanday aks etishini o'rganadi. Masalan, metafora, konseptlar, semantik maydonlar orqali inson tafakkurining tuzilishi til orqali ifodalanadi. [Skrebsova T.G. 2011. 256]

So'nggi o'n yilliklarda pragmatika va diskurs tahlili tilshunoslikning muhim sohalaridan biriga aylandi. Pragmatika nutqning vaziyatga bog'liq holdagi ma'nolarini o'rgansa, diskurs tahlili ijtimoiy, siyosiy va madaniy matnlarda tilning qanday ishlatilishini tadqiq qiladi.

XXI asrda tilshunoslikning eng katta yutug'i bu korpus lingvistikasi va kompyuter lingvistikasi hisoblanadi. Korpus lingvistikasi katta matnlar bazasini tuzish va ularni kompyuter dasturlari yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Bu orqali lug'atshunoslik, grammatik tadqiqotlar, tarjima va nutqni avtomatlashtirish sohalarida katta yutuqlarga erishildi. [Abdurahmonova N, 2020.284]

Kompyuter lingvistikasi esa sun'iy intellekt bilan birgalikda avtomatik tarjima, nutqni tanish, matn yaratish, imlo tekshirish kabi amaliy dasturlarni yaratishga asos bo'ldi. Bugungi kunda Google Translate, ChatGPT, DeepL kabi tizimlar lingvistikaning amaliy yutug'i sifatida millionlab foydalanuvchilarga xizmat qilmoqda.

O'zbek tilshunosligi ham umumjahon lingvistika taraqqiyotidan chetda qolmadi. So'nggi yillarda:

- O‘zbek tilining milliy korpusi yaratildi [<https://uzbekcorpus.uz/newIndex>];
- Elektron izohli lug‘atlar tuzildi [<https://www.izohli.uz/>];
- Avtomatlashtirilgan imlo tekshiruvchilar ishlab chiqildi [<https://savodxon.uz/>];
- Kompyuter lingvistikasi laboratoriyalari tashkil etildi.

Bu ishlar o‘zbek tilini raqamli muhitda keng qo‘llash, uni sun’iy intellekt asosida rivojlantirish uchun muhim poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tilshunoslik fani tarixan boy an’anaga ega bo‘lib, har bir davrda o‘ziga xos yondashuvlar bilan boyib kelmoqda. XX asrda strukturalizm, generativ grammatika va kognitiv lingvistika nazariyalari fan rivojida katta burilish yasagan bo‘lsa, XXI asrda kompyuter lingvistikasi va korpus tadqiqotlari lingvistikani butunlay yangi bosqichga olib chiqdi.

Bugungi kunda tilshunoslik faqat nazariy fan emas, balki texnologik jarayonlarga ham bevosita ta’sir qiladigan amaliy sohaga aylanmoqda. Shu bois, tilshunoslikning yangi yondashuvlari va yutuqlarini o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev I, Sharipova O‘. Tishunoslik asoslari – Toshkent, 2007. – 187 b.
2. Sanoyeva G.R. Sodda gap sintaksisning asosiy birligi sifatida Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali (2024 йил № 3) <https://www.doi.org/>
3. Skrebsova T.G. Kognitivnaya lingvistika: Kurs leksiy. – Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2011 [3, s. 256].
4. Abdurahmonova N. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Universitet, 2020. – 284 b
4. <https://uzbekcorpus.uz/newIndex>
5. <https://www.izohli.uz/>
6. <https://savodxon.uz/>

METONYMY AS A MEANS OF FORMING NEW MEANINGS OF A WORD

Akhrorova Jamila Agzamovna,

FDU tayanch doktoranti

jamilaakhrorova@gmail.com

<http://orcid.org/0009-0008-2591-2176>

Abstract. The thesis below presents information about such concept as metonymic transference or in other words metonymy as a means of forming new semes. The observations and studies of linguists are given with obvious facts related the issue. Concrete approaches of linguists and the types of metonymic transference are presented with relevant examples.

Keywords: Metonymy, transference, cognitive, lexical-semantic, criteria, usual meaning, occasional meaning, concept, metaphor, seme.

The question of the causes and essence of metonymic transfers is interpreted differently because of a number of reasons, the first and foremost is the difference of points of view about identifying metonymic transferences. It is explained by the

existence of a number of approaches to considering this problem. The issue of identifying approaches to the study of metonymy cannot be considered solved. On the basis of analysis of literature on the given issue four main approaches can be presented on the main point of metonymy – cognitive, logical, psychological, and lexical-semantic. The first three approaches above are considered traditional, because they had been studied much earlier. At the end of the XX century as the cognitive approach appeared by the developing of cognitive science the concept of metonymy has only begun to be examined from the cognitive point of view. So as the term of metonymic transference is not considered as the historically widely studied concept, there are a number of points to be observed concretely.

Study and analysis of literature on the metonymic transference shows that their classification can be based on different criteria. The most common typology, apparently, may be considered the typology of metonymic transference which is associated with division of metonymy into usual and occasional.

The term “usual metonymy” was interpreted as the entire set of ideas that constitute the content of a given word for a member of a given linguistic community by German linguist H. Paul. [Пауль Г., 1960. С.96]

Usual or general language meanings of the word totally and metonymic in particular are called regular or lexicalized as well, since they are characterized by the regularity of occurrence, general acceptance, commonness and are reflected in dictionaries.[Некрасова Е., 1975. 128]

Under occasional meaning it can be interpreted those notions which the speaker connects with this word at the moment of speech and those notions which the listener connects particularly with this word too.

Occasional or individual meanings in metonymic transference are usage of the words in their figurative meaning, in other words, lexemes that has not become a lexeme of the vocabulary system of the language and that can not be seen in dictionaries. [Фомина 1990. 57-58]

The issue of metonymic transference has been in the center of discussion of many linguists and many of them presented their point of view relying on facts and samples. Representatives of logical direction such as L. Potebnya, P. P. Chauffeur J. J. Dubois and other linguists regard that on the basis of semantic transference of a word lies formal-logical relations between concepts, expressed by the words, which can be identified by the types of association, reflecting associations and capable of arising from the conscious of man. There are five of them: equivalence, exception or extraneousness, contradiction, subordination or inclusion, crossing or intersection. Thus A. Potebnya and a number of other linguists consider metaphor as exclusion of concepts, synecdoche as the result of including concepts and metonymy as the result of the intersection (crossing) of concepts. Potebnya interprets it as below: “If in the process of transference from the image to the meaning, the latter does not exclude the image, but on top of that (unlike synecdoche) it gets a new quality then it will be metonymy, This new quality can only occur because under concrete conditions accompanies in thought the image. [Потебня 1990. 182-186]

Other linguists who examined metonymic transference as J. Dubois confirm that the concept of replaceable and substitutable do not have common semantic relation, if on the basis of metaphor the semiotic intersection of two classes is assumed, then metonymy acts in the domain of non-overlapping classes [General rhetorics 1986, 213-219]. From the presented above we can conclude that as metonymy grasps two notions that are connected with each other with constant relations, its logical basis is the relation of inclusion.

The interpretation of the essence of metonymic transferences on the basis of componential analysis seems inaccurate due to many reasons. Firstly, the very selection of semes is accidental, because there are no concrete criteria by which the given process is performed. Besides, it is not always obvious to which extend should words be divided into their constituent components. As a result of the lack of a single criterion for choosing semes included in the words, the same material is interpreted differently, which can be the reason for ambiguity of metonymic transference.

It would be appropriate to state that all approaches mentioned above describe mechanism of metonymic transference, but it is not enough to explain and interpret the notion itself. The studies and observations reveal that the issue of metonymic transference still remains ambiguous and it requires more concrete investigations and facts to obtain entire developing of the problem.

Literature

1. Пауль, Г. Принципы истории языка. – М.: Иностр, лит., 1960. – С.55.
2. Lakoff G. Women, fire and dangerous things The University of Chicago Press Chicago and London, 1987. – P. 86.
3. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B. 89.
4. Потебня, А. А. Теоретическая поэтика. – М.: Выс. Шк., 1990. – С. 182-186.
5. Фомина, М.И. Современный русский язык. Лексикология / М.И. Фомина — 3-е испр. и доп. изд. – М.: Выс, шк., 1990. – С. 57-58.
6. Пауль, Г. Принципы истории языка. – М.: Иностр, лит., 1960. – С.187.
7. Некрасова, Е. А. Метонимический перенос в связи с некоторыми проблемами лингвистической поэтики АН СССР. Ин-т рус. яз. – М.: Наука, 1975. – С. 127-128.

THE SYNTAX-SEMANTICS INTERFACE OF ELLIPSIS: ISSUES AND ANALYSES

**Nazarli Fidan Sadiq,
Müəllim**

**Email: nazarli.fidan1@gmail.com
Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID: 0000-0002-4517-6048**

Abstract. This article explores the phenomenon of ellipsis at the syntax– semantics interface, emphasizing its structural, pragmatic, and functional significance

in discourse. Ellipsis is examined as both a syntactic reduction and a means of achieving cohesion within spoken and written communication. Drawing on the perspectives of major linguists such as Abdullayev, Baranova, Reunova, Grudeva, Bally, and Halliday & Hasan, the paper highlights ellipsis as a mechanism that enhances economy of expression, reduces textual redundancy, and contributes to semantic clarity. The analysis shows that elliptical constructions are not signs of incompleteness but independent structural-semantic units with specific communicative roles. Ultimately, the study demonstrates the importance of ellipsis for understanding text organization, pragmatic interaction, and the development of general syntactic theory.

Key words: *elliptical sentences, pragmatics, cohesion, syntactic-level*

Introduction

Ellipsis, as a linguistic phenomenon, is one of the structural parameters contributing to text formation, and therefore plays a crucial role in textual organization. More precisely, it represents one of the primary formal means of ensuring cohesion within discourse. Any instance of ellipsis exists within the framework of syntactic constructions and, in various ways, reveals the structural, semantic, and rhythmic–intonational integrity of the whole.

Ellipsis can be defined as the implicit realization of a syntactically necessary unit within a construction. Functioning as a syntactic process that relies on contextual support, ellipsis is characterized by the omission of a unit not explicitly expressed in the sentence structure. The distributive relations between two or more units allow for the omission of one of them in discourse. The preserved unit, by its directional nature, enables the speaker to omit the element while simultaneously allowing the hearer to restore it.

Methods

This study examines ellipsis through a combination of structural, semantic, and pragmatic approaches. The analysis relies on linguistic theories, including structural grammar, pragmatics, and discourse analysis. Comparative analysis of various scholarly approaches is presented, such as those of Reunova, Kovalenko, Grudeva, Skovorodnikov, Bally, and Shendels. Special emphasis is placed on dialogic discourse, contextual reconstruction, and cross-sentence versus intra-sentence ellipsis.

Results

Within the anthropocentric paradigm, growing interest in the content side of linguistic units and phenomena has drawn attention to the pragmatic aspects of ellipsis. As a result, different approaches have enriched its study with new nuances. A fundamental principle of linguistic pragmatics is the investigation of the concrete speech situation (consituation) in which the communicative act occurs. Pragmalinguistics, aiming to examine communicative categories that reflect different aspects of speech acts, focuses on uncovering and describing the principles governing the reflection of pragmatic information in communication.

Discussions

Historically, ellipsis has been associated with incompleteness—that is, with the omission of elements whose restoration is possible only through context, situation, or the shared knowledge base of communication participants. As K. M. Abdullayev notes, “*ellipsis, i.e. the omission of a sentence member, does not imply that the syntactic position in question remains unoccupied. The restoration of the omitted member can be achieved through the structural position within the sentence as well as through the broader text and situation conditioning that position.*” [1., 73].

From a linguistic perspective, an elliptical construction may be regarded as both a structural-grammatical and semantic unit. The structural-semantic organization of an elliptical sentence can be analyzed in terms of semantic incompleteness and the ways in which this incompleteness is resolved. According to A. N. Baranova, “*the primary sources for filling such incompleteness are dialogue, the contextual environment of sentences, and real speech situations.*” [4., 84-95]. Ellipsis manifests most prominently in spoken discourse, since features such as spontaneity, situational dependency, and emotional coloring create a fertile ground for its realization.

Ellipsis is a significant property of live speech (dialogic discourse). As E. V. Kovalenko observes, “*the meaning of function prevails over the meaning of structure.*” [6., 117]. In dialogue, ellipsis serves as a means of reinforcing semantic relations between utterances, while also functioning as a device for expressing semantic references that drive the development of the dialogic text. O. I. Reunova argues that “*ellipsis helps organize the sequencing of information more clearly: the parts of an informational chain are transformed through synonymic substitutions that contribute to semantic detail.*” [7., 26].

By treating elliptical sentences as independent structural types with their own distinctive features, Reunova concludes that “*the surface structures of full and elliptical sentences are transformations of the underlying structures of complete and elliptical sentences that belong to the same constructive category.*” [7., 97]. In her monograph, she carefully analyzes the “nature” of ellipsis, aiming to determine its place within the general theory of communicative processes. She attempts to specify the parameters of the algorithm for interpreting ellipsis, its role in the semantic organization of speech activity, and the regularities governing its formation and functioning. [7., 99].

E. V. Grudeva, meanwhile, unites the notions of ellipsis and incompleteness, emphasizing ellipsis’s main function in language: the reduction of textual redundancy. In her view, “*if the text did not possess the necessary degree of redundancy that allows the omission of certain informational units without semantic loss, the effect of ellipsis would be impossible.*” [5., 6]. This interpretation, in our opinion, appears more convincing than A. V. Skovorodnikova’s view of ellipsis merely as a “*speech-saving or laconicizing function.*” [8] Here, the essence of ellipsis becomes clear: elliptical sentences are, in fact, complete sentences, in which omission has a formal rather than semantic character, making the restoration of the omitted component unnecessary and often even misleading for interpretation.

Ellipsis should therefore be understood as a phenomenon of syntactic reduction of a component in the sentence, explicitly realized as a special form of compression,

which—due to the surrounding context or dialogic situation—still allows the omitted unit to be reconstructed in its full form.

Interestingly, similar views are found in Charles Bally, who described ellipsis as “*the sign intended in speech.*” [3.,175]. Bally draws a clear distinction between “the intended sign in language,” with its strictly grammatical meaning, and “ellipsis in speech,” which, depending on circumstances, may represent any word or group of words, provided that it functions lexically. [3.,176]. Importantly, his assertion that “ellipsis occurs more in spoken than written language” does not preclude its occurrence in written discourse, where omitted lexical signs often find their justification in surrounding context. [3.,175] This idea is echoed by E. I. Shendels, who asserts that “ellipsis is based on textual indices.” [9., 248].

M. A. K. Halliday and R. Hasan highlight the necessity of studying ellipsis not only within sentences but also across them. They stress that ellipsis “*is not limited to clauses but is also encountered between sentences, which is why this type of ellipsis is regarded as ‘cohesive.’*” [2.,136].

When viewed primarily through the prism of intra-sentential relations, ellipsis most frequently occurs among subordinate clauses in complex sentences. In such cases, ellipsis does not create connections across sentences and may thus be described as a “non-linking” ellipsis.

In all languages, communication employs various devices, one of which is the tendency to use ellipsis. However, the pragmatic scope of ellipsis remains imprecise due to its functional diversity. As a result, a wide range of interpretations arises, distinguishing elliptical constructions in terms of both functional and grammatical features. Even so, the functional potential and constraints of each structural type remain only partially clarified, which has led to proposals to analyze elliptical constructions across different functional styles of English.

Ultimately, the study of ellipsis provides key insights into economy of expression at all levels of language. At the syntactic level, research on elliptical sentences is of particular significance for the development of general syntactic theory, since elliptical sentences represent characteristic communicative-constructive structures that are highly recurrent in the actual realization of language.

References

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev. – Bakı: Maarif, 1998. – 284 s.
2. Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K. Halliday, R. Hasan: London: Longman, 1976. – 374 p.
3. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1955. – 416 с.
4. Баранов, А.Н., Крейдлин Г.Е. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов/ А.Н. Баранов, Г.Е. Крейдлин // Вопросы языкознания, 1992. – Вып. 3. – с. 84–95.
5. Грудева, Е.В. Избыточность текста, редукция и эллипсис (на материале русского языка): диссертация... доктора филологических наук / Е.В.Грудева. – Санкт-Петербург, 2008. – 473 с.

6. Коваленко, Е.В. Эллиптические структуры как элемент художественного текста: Дисс. канд. филол. наук / Е.В. Коваленко. СПб., 2006. – 211 с.

7. Реунова, О.И. Эллипсис как лингвистическое явление: Монография / О.И. Реунова. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2000. – 230 с.

8. Сковородников, А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка / А.П. Сковородников. – Томск: издво Томского ун-та, 1981. – 256 с.

9. Шендельс, Е. И. Избранные труды: К 90-летию со дня рождения / Е. И. Шендельс ; сост. Л. А. Ноздрина. – М.: МГЛУ, 2006. – 352 с.

OLFAKTOR VOSITALAR TADQIQIGA OID BA'ZI MULOHAZALAR

Burxanova Mashxuraxon Muhammad qizi,

Farg'ona davlat universiteti dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada hid sezgisi, uning kelib chiqishi, aniq, tabiiy va gumanitar fanlar doirasida o'rganilishi haqida so'z boradi. Hid sezgisining tilshunoslikka kirib kelishi, hidga asoslangan xotiraning kognitiv jarayon bilan bog'liqligi badiiy materiallar asosida tahlilga torilgan.

Kalit so'zlar: hid sezgisi, kognitivistika, olfaktor belgilar, noverbal vositalar, kreolizativ struktura, sezgi a'zolari, gnoseologiya, reprezentatsiya, lisoniy vositalar, semiotik tizim.

Annotation. This article talks about the sense of smell, its origin, and its study within the framework of concrete, natural and humanitarian sciences. The introduction of the sense of smell into linguistics, the connection of smell-based memory with the cognitive process was analyzed on the basis of artistic materials.

Key words: sense of smell, cognitive science, olfactory signs, nonverbal means, creolization structure, sensory organs, epistemology, representation, linguistic means, semiotic system.

Hid bilan bog'liq masalalar nafaqat noverbal vositalar tizimiga mansub muammo, balki semiotik belgilar sifatida noverbal tizimning alohida yo'nalishi deya qaraladi. U tilshunoslikning yangi yo'nalishlaridan biri bo'lgan kommunikatsiya nazariyasi sohasiga daxldorligi bilan ajralib turadi. Bu masalalar noverbal sistemaning ichki yo'nalishi sifatida farqlangunga qadar ham o'zaro aloqa-aralashuv jarayonining bir qismi hisoblangan. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "...insonning hid bilish qobiliyati olamni anglash bilan bog'liq jarayonlardan biridir. Aslida hidga aloqador tushunchalar borliqning ma'lum qismi sifatida mutaxassislarni doimo qiziqtirib kelgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Inson sezgi organlari ichida hid bilish qobiliyati unchalik ahamiyatli deb qaralmagan bo'lsa-da, olamni gnoseologik jihatdan o'zlashtirishda bu sezgi organi eng muhim vazifalarni bajarib kelgan, noverbal muloqot asosini tashkil qilgan. Insonning hid bilish qobiliyati turlicha tasavvurlar manbayi bo'lib xizmat qilgan. Shuning uchun ham hidlar burun orqali qabul qilinib, aql, ong yordamida idrok qilinadi" [2, 2016, – B. 11-12] degan

konsepsiya ilmiy nuqtayi nazardan asoslidir. Bu qoida professor N.Mahmudov tomonidan ham alohida ta'kidlanadi: "Odamzod paydo bo'libdiki, o'zining, o'zi kabilarning va tashqi dunyoning sinoatlarini o'rganish bilan mashg'ul. Azaldan murakkab va muntazam bu bilish jarayonida sezgi, idrok va aql degan quvvatlar harakatda bo'ladi, bu quvvatlarning joni esa tildir. Dunyoni bilishday bu intihosiz jarayonlarda tolmas va tirik qurol bo'lmish til tinimsiz qayralib, mukammallashib, boyib boradi. Shunday ekan, tilni odamdan, uning tug'ma "dardi" bo'lgan bilishdan ajratib o'rganib bo'lmashligi tabiiy. Antroposentrik yondashuvning qonuniy natijalaridan biri sifatida yuzaga kelgan kognitiv tilshunoslikning bosh maqsadi ham ayni shundan, ya'ni tilning bilish jarayonidagi mislsiz o'rnini "til – odam –bilish" uchligida tadqiq etishdan iborat" [3, 2017, – B. 117]. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, mavjud besh sezgi organi borliqdagi narsa, buyum va hodisalar haqidagi ma'lumotlarni ongga yuboruvchi asosiy kanal vazifasini bajaradi. M.A.Yepaneshnikova fikriga ko'ra "...hid fenomeni antik davrdan beri odamlarni qiziqtirib kelgan, u davrda hodisaga umumfalsafiy nuqtayi nazardan yondashilgan, XVII asrga qadar hid haqidagi ilmiy tasavvurlar mohiyatida har qanday buyumdan taralayotgan hid, u bilan bog'liq axborotlarning inson miyasiga uzatilishi borasida turlicha fikrlar mavjud bo'lgan. Hidlarni qabul qilish mexanizmlari va uni sezish qobiliyati sistemasi XVIII-XIX asrlardagina tabiiy-ilmiy nazariya sifatida shakllana boshladi" [1, 2011, – B. 10]. Shuning uchun ham olfaktor muammolar dastlab tabiiy fanlar doirasidagina o'rganilganligi ma'lum.

Hid bilish organi borliqdagi narsa va buyumlarning hidi bilan bog'liq ma'lumotlarni qabul qiluvchi yagona kanal hisoblanadi. Barcha sezgi organlari tomonidan insonning markaziy nerv sistemasiga yuboriladigan ma'lumotlar ong orqali idrok qilinadi. Insonlarning hid bilan bog'liq tasavvur va tushunchalari ham ularning o'zaro muloqoti uchun muhim kategoriya sifatida qaralishi lozim. Xabar uzatishda olfaktor vositalarning ulushi foiz jihatidan sezgi organlari tizimida hajman oz bo'lsa-da, kommunikantlar muloqotining samarali bo'lishida muhim o'rin tutadi.

Olfaktor vositalar ham boshqa sezgilar kabi axborot uzatish vazifasini bajaradi. Bu kanal orqali har qanday hid semiotik birlik sifatida ongga yuboriladi va assotsiatsiyalanadi, idrok qilish natijasida belgining mohiyati farqlanadi, hidga asoslangan turlicha belgilar ongda o'zaro qiyoslanadi. Masalan, *"O'sha davrda shaharda, biz – hozirgi odamlar uchun tasavvur qilib bo'lmash darajada qo'lansa bo'y bor edi. Ko'chalardan qo'lansa bo'y kelardi, hovlilardan siydik, zinalardan chirigan yog'och va kalamush isi, oshxonalardan esa behuzur qiluvchi ko'mir va qo'y yog'i isi burqsib yotardi; havo kirmagan mehmonxonalardan o'rnab ketgan mog'orlar, yotoqxonalardan kir choyshablar, nam parto'shaklar va tungi tuvaklardan ko'tarilgan o'tkir hidlar anqirdi. Mo'rilardan oltingugurt hidi, teri oshlanadigan joylardan o'tkir ishqor, kushxonalardan qon isi kelardi. Odamlardan ter va yuvilmagan kir ko'ylak isi kelardi; og'izlardan chirigan tishlarning hidi kelardi, qorinlaridan piyoz isi, terilaridan bo'lsa, qarigan chog'larida eskirgan pishloq va achigan qatiq hamda kasallik alomati bo'lgan shishlar hidi kela boshlardi"*(P.Zyuskind, "Ifor", 10-11-b.). Yuqoridagi turli-tuman hidlar olamining

tasavvurdagi qiyosida ularning umumiy hamda xususiy belgilari farqlanadi, natijada ular konseptga aylanadi.

Umuman, olfaktor sistemaga oid tushuncha va ularning ifodasi belgi vazifasini bajaradi. Shu ma'noda tutun hidi yong'in, gul hidi bahor, kabob pishiriladigan ko'radan ko'tarilayotgan tutunning oqarishi go'shtning pishganligi haqida xabar beradi. Bu o'rinda olfaktor vositalarning birlamchi va ikkilamchi nominativ funksiya bajarishi ko'zga tashlanadi. Olfaktor paradigma boshqa ifoda vositalari paradigmasiga qiyoslansa, yana ham aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin. Masalan, inson tovush sezgisi kanali yordamida so'zlarni qabul qiladi va ongga assotsiatsiya uchun yuboradi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da *yetim-yesir* so'zi berilgan bo'lib, juft so'zning birinchi komponenti "otasi yoki onasi yo'q bola" ma'nosini ifodalagan. Ikkinchi komponentining ongdagi assotsiatsiyasi "eri yo'q ayol, eri o'lgan, ersiz qolgan xotin" [5, 1981, – B. 249] ma'nosi bilan izohlanadi. Inson tovush sezgisi orqali qabul qilgan ma'lumotlarini ongida tasavvur qiladi. Tafakkurda shakllangan g'oya yoki fikrlar jamlanib konseptga aylanadi. Bu konsept *yesir, beva, tul, yolg'iz, boshida eri yo'q, turmushi yo'q* kabi lug'aviy birliklar qatori bilan mukammallashib boradi. Hid bilan bog'liq konseptlar ham shu tarzda shakllanadi. Bu jarayon barcha sezgi organlarida kuzatiladi. Hid sezgisi orqali ham konseptual struktura shakllanadi. Natijada inson tafakkurida olfaktor sistemaga oid konseptual struktura, konseptlar paydo bo'ladi. Shuning uchun ham olfaktorlik fenomeni olam konseptual strukturasining bir qismi sifatida kommunikasiyaning noverbal tizimiga aloqadordir. Borliqdagi hidlar inson ongida tasavvur qilingach, turlarga ajratiladi, ayni paytda ongdagi bu omillar lisoniy vositalar yordamida reprezentatsiyalanadi. Ularning har biriga nom beriladi, yoqimli va yoqimsiz hid nomlari ongda yana qayta konseptga aylanadi. Hid fenomeni noverbal vositalar tizimiga oid kategoriya sanaladi. Hid bilan bog'liq tushunchalar ifodasi olfaktor vositalar deb yuritiladi. Olfaktor sistemaga oid tushunchalar yig'indisi hidga doir konseptlar hisoblanadi. Demak, olfaktor vositalar sistemasiga oid tushunchalar dastlab konseptual struktura, keyin lisoniy ifoda shakliga ega bo'ladi. Lisoniy ifoda shakli leksik, sintaktik yoki kontekstual birliklardan tashkil topadi.

Olfaktor sistemaga oid tushunchalar soha, fan sifatida shakllangunga qadar ham mavjud bo'lgan hodisalar sifatida baholanishi kerak. Reallikdagi obyektning u haqidagi tushuncha va bilimlardan ajratib olish zarur. Jumladan, qadimgi misrliklar "...tananing har bir qismi hid manbasi sanalishini aniq hisob-kitob qilganlar" [2, 2016, – B. 11]. Kishining hid bilish sezgisi tana a'zosining xossasi, imkoniyatidir. Shu bilan birga, tananing yaxlit va ayrim qismlari hid tarqatuvchi manba hisoblanadi. Inson ongli mavjudot sifatida o'zi va atrofidagi narsa-buyum, hayvon va jonivorlarga tegishli hidlarni idrok qiladi, farqlaydi va ularga o'z munosabatini bildiradi. Hid bilan bog'liq assotsiatsiyalar odam turmush tarzining bir qismi bo'lib, "...kishilar yoqimli hidlardan turli ijtimoiy maqsadlarda foydalanganlar: xonadonlar, bayram va namoyishlar uchun maxsus atirlar tayyorlashgan. Qadimgi Rimda ayollar bir xil xushbo'y o'simliklardan olinadigan kuchli hid – nardlardan an'anaviy tarzda shaxsiy ehtiyojlarini qondirib kelgan" [2, 2016, – B. 11]lar. Shu asosda olfaktor sistemaga oid tushunchalar kishilar o'rtasidagi kundalik muloqotning bir qismi sifatida e'tirof etib

kelingan. Insoniyat qadimgi davrlarda ham turli-tuman hidlarni mazkur sezgi yordamida jiddiy farqlagan. Odamlar borliqni sezgi organlari orqali qabul qilganlar, bu jarayonda ularning hid, is bilish qobiliyatlari muhim o‘rin tutgan. Ular atrofdagi yoqimli hidlardan lazzatlanaganlar, yoqimsiz hidlar esa aksincha, salbiy taassurotlarni uyg‘otgan. Ular oziq-ovqat, meva-cheva, narsa-buyum bilan bog‘liq xushbo‘y hidlarni farqlaganlar. Hid bilan bog‘liq tasavvurlarini kengaytirganlar. Taomlarga xos mazani hid sezgisi orqali ham ilg‘ay olganlar. Taomlar iste‘molida ta‘m sezgisiga nisbatan hid sezgisi ustuvorlik qilgan. Bu fikrlarni tatar tilshunosi A.Mansurova izlanishlarida ham kuzatish mumkin. Uning tadqiqotida “...hid sezish organlari ta‘m bilish organlariga nisbatan sezgirroq ekanligi haqida fikrlar bildiriladi. Oziq-ovqat mahsulotlari hidlari borasida ham hid sezgilariga xos parametrlar yetakchilik qiladi” [2, 2016, – B. 12], deb ta’kidlaydi. Insonlar mana shu qobiliyatlari orqali tevarakatrofdagi narsa-buyum, hodisa kabi borliq elementlariga taalluqli bo‘lgan hid komponentlari yordamida o‘z tasavvurlarini shakllantirganlar. Hidlar kommunikatsiyaning yordamchi vositasi sifatida odamlarning bir-birlari bilan o‘zaro munosabatlarida ham ahamiyatlidir.

Jamiyat a‘zolari orasida hid bilan bog‘liq tushunchalar, qarashlar shakllana boshlagan. Inson hayoti bilan bog‘liq turli “...diniy marosimlar, tibbiyot, kulinariya hamda parfyumeriya kabi jabhalarda hid muhim o‘rin tutgan, undan foydalanib kelingan. Bugun ham hidlar o‘zining sotsial, estetik, ilmiy va amaliy qimmatini yo‘qotganicha yo‘q. Ular kishilarning kayfiyatini ko‘tarishga, ish qobiliyatini oshirishga, his-tuyg‘ulariga ta’sir qilishga, tinchlantirishga, har xil havf-xatarlardan ogoh qilishga, turli xotiralar bilan bog‘liq emosiyalarni tiklashga” [4] xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar

1. Епанешникова М.А. Феномен запаха в культуре: особенности функционирования в сакральной и профанной сферах. Автореф. дисс. ... канд. культ. наук. – Екатеринбург, 2011. – С.10.
2. Мансурова А.Х. Репрезентация ольфакторного пространство в английском и татарском языках. Дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2016. – С.11-12.
3. Махмудов Н. Тил ва илмий идрок.//Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – Б.117.
4. Трофимова Н.А., Осипова В.В. Ольфакторность как предмет исследования// Мурожаат санаси: 05.01.2022.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилдлик. I жилд. – Москва: Рус тили, 1981. – Б.249.

“YOSH” TUSHUNCHASINING MILLIY TAFAKKURDAGI KONSEPTUAL XARITASI

Abduazizova Munisa Muzaffar qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

munisa.abduazizova@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada “yosh” tushunchasining milliy tafakkurdagi konseptual xaritasi lingvokulturologik, psixologik va sotsiologik yondashuvlar asosida tahlil qilingan. O'zbek xalq og'zaki ijodi, adabiyot, diniy manbalar hamda zamonaviy raqamli muloqot materiallari asosida “yosh” konseptining markaziy yadrosi va periferik qatlamlari aniqlanadi. Maqolada konseptual xarita nazariyasi va assotsiativ tahlil usullari qo'llanib, yoshning milliy tafakkurdagi qadriyat, ma'no va ramzlar tizimi ochib beriladi. Shuningdek, internet tilida va global madaniyat sharoitida “yosh” konseptining transformatsiyasi ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: konsept, konseptual xarita, yosh, milliy tafakkur, lingvokulturologiya, assotsiativ tahlil, og'zaki ijod, globalizatsiya, internet madaniyati.

Abstract. This article analyzes the conceptual map of the concept of “youth” in national thought based on linguoculturological, psychological and sociological approaches. Based on Uzbek folk oral art, literature, religious sources and modern digital communication materials, the central core and peripheral layers of the concept of “youth” are identified. The article uses the theory of the conceptual map and associative analysis methods to reveal the system of values, meanings and symbols of youth in national thought. The transformation of the concept of “youth” in the language of the Internet and in the context of global culture is also considered.

Keywords: concept, conceptual map, age, national thought, linguoculturology, associative analysis, oral art, globalization, internet culture.

Kirish

Insoniyat tafakkurida “yosh” tushunchasi eng qadimiy va universal konseptlardan biri sifatida mavjud bo'lib kelgan. Yosh – nafaqat biologik ko'rsatkich, balki ijtimoiy, madaniy, psixologik va ma'naviy jihatlarni o'zida mujassam etuvchi murakkab kategoriya hisoblanadi. Milliy tafakkurda esa yoshning konseptual xaritasi, ya'ni shu tushuncha bilan bog'liq ma'no qatlamlari, ramziy-assotsiativ tizimlari va qadriyat jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, yosh – xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, ma'naviy merosi va madaniyatida chuqur iz qoldirgan, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan konseptlardan biridir.

O'zbek xalq tafakkurida yosh tushunchasi qadimdan ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida markaziy o'rin tutgan. “Yoshni hurmat qilish”, “katta-kichikni bilish”, “yoshni yashirib bo'lmaydi” kabi iboralar xalqning ijtimoiy-madaniy hayotida yosh konseptining nechog'li muhimligini ko'rsatadi. Maqollar, matallar, rivoyatlar, dostonlar va xalq og'zaki ijodining boshqa janrlarida yoshning turli bosqichlari, unga xos xususiyatlar hamda jamiyatdagi o'rni alohida ta'kidlab kelingan. Bugungi kunda globallashtirish, urbanizatsiya va raqamli madaniyat ta'sirida yosh tushunchasi milliy tafakkurda yangicha mazmun kasb etmoqda. Bir tomondan, an'anaviy qarashlarda

yosh hayotning muayyan bosqichlari bilan bog‘liq holda – bolalik, o‘smirlik, yigitlik, voyaga yetganlik va qarilik sifatida talqin qilinsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy davrda yoshning identifikatsiyasi ko‘proq internet tilida, ijtimoiy tarmoqlar diskursida va global madaniyat kontekstida ifodalanmoqda. Bu jarayon esa yosh konseptining konseptual xaritasini qayta ko‘rib chiqishni, uning yangi semantik qatlamlarini tahlil qilishni talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, yosh konsepti milliy tafakkurdagi qadriyatlar tizimini chuqurroq anglash imkonini beradi. O‘zbek xalqi uchun yosh faqat biologik davr emas, balki ma‘naviy poklik, kuch-quvvat, orzu-umid, kelajak va mas‘uliyat ramzi sifatida ham talqin qilinadi. Shu jihatdan, yosh konseptini tahlil qilish milliy madaniyatning tub qatlamlarini ochib berishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism

Insoniyat tafakkurida “yosh” tushunchasi oddiy biologik ko‘rsatkichdan ko‘ra kengroq, murakkabroq ma‘no kasb etadi. Har bir jamiyat va madaniyat yoshni o‘z dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy institutlari orqali talqin qiladi. Shu sababli yosh konsepti milliy tafakkurda nafaqat fiziologik davrni, balki axloqiy, estetik, diniy va sotsiologik qadriyatlarni ham mujassamlashtiradi. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik og‘zaki ijodi, yozma adabiyoti, diniy-ma‘naviy manbalari va kundalik turmush amaliyoti “yosh” tushunchasini o‘ziga xos konseptual xaritada mujassamlashtirib kelgan.

“Yosh” tushunchasi haqida so‘z borganda, avvalo, uning biologik asoslari nazarda tutiladi. Inson hayoti bosqichlarga bo‘linadi: bolalik, o‘smirlik, yoshlik, voyaga yetganlik va qarilik. Bu bo‘linish deyarli barcha jamiyatlarga xos bo‘lsa-da, milliy tafakkurda unga o‘ziga xos ramzlar, o‘xshatishlar va qadriyatlar yuklanadi. Masalan, Sharq falsafasida hayot fasllarga qiyos qilingan: bolalik – bahor, yoshlik – yoz, yetuklik – kuz, qarilik esa qish sifatida tasvirlanadi [Beruniy, 1981, 76]. Shu orqali yosh biologik ko‘rsatkich bo‘lishdan tashqari, vaqt va hayot falsafasi bilan ham uzviy bog‘langan tushunchaga aylanadi. Milliy tafakkurda “yosh” konsepti ko‘pincha kuch, quvvat, go‘zallik va orzu-umidlar bilan uyg‘unlashgan. O‘zbek xalq maqollarida bu qadriyatlar yaqqol ifoda topadi: “Yoshlikda olingan bilim – toshga o‘yilgan naqsh”, “Yoshlik – oltin davr”, “Yigitlikda kuch o‘ynar, keksalikda so‘z” kabi hikmatlar yoshni ijobiy, qudratli, kelajak sari intiluvchi davr sifatida tasvirlaydi. Shu bilan birga, xalq og‘zaki ijodida yoshlikning o‘tkinchiligini eslatuvchi maqollar ham mavjud: “Yosh chiroy – boqiy emas”, “Yosh kunlar qaytmas”, “Yoshlikda qilgan ish – umrga tamal toshi”. Bu yerda yoshning qadriyat sifatida ikki qirradi ko‘rinadi: bir tomondan, kuch-quvvat, imkoniyat va orzular davri bo‘lsa, ikkinchi tomondan, vaqt bilan o‘tib ketuvchi, asrab-avaylash zarur bo‘lgan davr sifatida anglanadi. Yosh konseptining yana bir muhim jihati uning ijtimoiy rol bilan bog‘liqligidir. O‘zbek jamiyatida yoshlar doimiy ravishda kelajak bilan, kelgusi avlod qurilishi bilan bog‘langan. “Yoshlar – jamiyat ustuni”, “Yosh kelajakdir” kabi shiorlar qadimdan mavjud bo‘lib, mustaqillik yillarida ham keng qo‘llanmoqda [Mamatov, 2019, 23]. Yoshning burchi oila qurish, ota-onaga xizmat qilish, jamiyat

taraqqiyotiga hissa qo'shish bilan belgilanadi. Shu bois milliy tafakkurda yosh mas'uliyat, vatanparvarlik, orzu va fidoyilik bilan uzviy bog'langan.

Xalq dostonlarida yosh qahramon obrazi doimo markaziy o'rin egallaydi. Masalan, "Alpomish" dostonida Alpomishning yoshlikdagi qiyofasi uning jasorati, kuch-quvvati, do'stlarga sadoqati va vatanga fidoyiligi orqali ifodalangan. Bu timsol milliy tafakkurda yoshlikni ijobiy ma'nodagi eng qudratli davr sifatida shakllantirgan [Yo'ldoshev, 2010, 129]. Xuddi shuningdek, xalq qo'shiqlarida qizlarning yoshlik davri go'zallik, or-nomus, latofat bilan, yigitlarning yoshlik davri esa shijoat, kuch va jasorat bilan tasvirlanadi. Milliy tafakkurda "yosh" tushunchasi diniy-ma'naviy manbalarda ham alohida ahamiyatga ega. Qur'on oyatlari va hadislar talqinida yosh qalbning pokligi, imonga moyilligi, ezgulik sari intilishi bilan ko'p bora tilga olinadi. Hadislarda: "Yoshligida ibodat qilgan banda Allohga eng suyakli bandadir" mazmunidagi rivoyatlar uchraydi [Imom al-Buxoriy, 1998, 212]. Bu yondashuv yoshni faqat biologik kuch-quvvat davri emas, balki ma'naviy yetilish, qalbni pok tutish davri sifatida ko'rsatadi. Tasavvuf adabiyotida esa yosh oriflik sari ilk qadamlardek tasvirlanadi: inson yoshligida qalbini pok tutsa, keyingi davrlarda ham to'g'ri yo'lni topishi osonroq bo'lishi ta'kidlanadi. Jaloliddin Rumiy kabi mutasavvif shoirlarda yoshlik ilohiy ishqning uyg'onish davri sifatida tasvirlanadi.

O'zbek adabiy merosida ham yosh tushunchasi keng qamrovli. Alisher Navoiy "Xamsa" asarlarida yoshlikni orzu-umidlar, muhabbat va kuch-quvvat davri sifatida tasvirlaydi. Navoiy qahramonlari odatda yoshlikda sinovlardan o'tadi, muhabbatni boshdan kechiradi, katta hayotiy tajribaga ega bo'ladi. Bu tasvirlar yosh konseptini ma'naviy va axloqiy sinovlar bilan bog'laydi [Navoiy, 1983, 56]. Shuningdek, XX asr o'zbek adabiyotida, xususan, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon ijodida yoshlik ijtimoiy kurash, milliy uyg'onish va erkinlik timsoli sifatida gavdalanadi. Bu ham yosh konseptining milliy tafakkurda tarixiy kontekstdan kelib chiqib turlicha mazmun kasb etishini ko'rsatadi.

Estetik jihatdan yosh chiroy, latofat, nafosat bilan uyg'unlashgan. "Yosh chiroy – boqiy emas" kabi maqollar yoshlikning eng asosiy belgisi sifatida go'zallikni eslatadi, ammo uning o'tkinchiligini ham unutmaslik kerakligini bildiradi. Xalq qo'shiqlarida qizlarning latofati, yigitlarning shijoati doimo yosh davrida tasvirlanadi. Shu orqali milliy tafakkurda yosh estetik ideal bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Go'zallik tushunchasi ko'pincha yoshlikka nisbat berilgan, keksa yosh esa ko'proq donolik va tajriba ramzi sifatida qadrlangan [Shomahmudov, 2015, 87]. Milliy tafakkurda yosh shuningdek orzu-umidlar, kelajak sari intilish, vatanga xizmat qilish kabi tushunchalar bilan ham uzviy bog'langan. Mustaqillik yillarida davlat siyosatida yoshlar masalasi alohida e'tiborga olindi. "Yoshlar – kelajagimiz" g'oyasi bu jarayonning eng yorqin ko'rinishidir. Shu bois, yosh konsepti zamonaviy o'zbek tafakkurida faqat biologik va estetik emas, balki ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy mazmun kasb etdi [Mamatov, 2019, 23]. Zamonaviy davrda globalizatsiya, urbanizatsiya va raqamli texnologiyalar yosh konseptining mazmunini sezilarli darajada o'zgartirdi. Hozirgi yoshlar internet orqali bilim oladi, o'zini namoyon qiladi va jamiyatdagi o'rnini belgilaydi. Shu sababli internet tili va diskursida yosh tushunchasining yangi konseptual qatlamlari shakllandi. Masalan, "fresh", "teen

vibe”, “newbie” kabi inglizcha iboralar o‘zbek yoshlarining so‘zlashuvida ham paydo bo‘lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda ishlatiladigan emojilar va memlar yoshlikning yangi timsollarini ifodalamoqda [Boymurodova, 2020, 55].

Avlodlararo tafovutlar ham yosh konseptining yangi qirrasini ochib bermoqda. “Millennial”lar (1980– 2000 yillar orasida tug‘ilganlar) uchun yoshlik ko‘proq mustaqillik, iqtisodiy erkinlik va oila qurish bilan bog‘liq bo‘lsa, “Z-avlod” (2000-yillardan keyin tug‘ilganlar) uchun yoshlik raqamli identifikatsiya, global madaniyatga qo‘shilish va ijodiy erkinlik bilan bog‘liqdir [Prenskiy, 2001, 4]. Bu tafovut yosh konseptining o‘zgaruvchan va tarixiy sharoitga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. O‘zbek milliy tafakkurida yosh konsepti qadimiy qatlamlarda kuch, orzu, go‘zallik va ma’naviy poklik bilan bog‘langan bo‘lsa, zamonaviy sharoitda unga internet diskursi, global qadriyatlar, raqamli madaniyat va yangi avlod identifikatsiyasi qo‘shildi. Natijada “yosh”ning konseptual xaritasi yanada boyidi: uning markazida biologik yosh, kuch-quvvat, orzu-umid yotsa, periferiyasida estetik qadriyatlar, ijtimoiy rol, diniy-ma’naviy mazmun va zamonaviy global kodlar mujassam. Shu bois “yosh” tushunchasi milliy tafakkurda nafaqat bir davrni ifodalovchi, balki jamiyat hayotining barcha jabhalarini belgilab beruvchi markaziy konsept sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “yosh” tushunchasi milliy tafakkurda murakkab, ko‘p qirrali va qatlamli konsept sifatida shakllangan. U inson hayotining biologik bosqichini ifodalashdan tashqari, ijtimoiy rol, estetik qadriyat, diniy-ma’naviy mazmun, psixologik xususiyat va zamonaviy global transformatsiyalarni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan “yosh” konseptini izchil o‘rganish milliy madaniyat va tafakkurning tub xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Milliy tafakkurda “yosh” konsepti, avvalo, hayotiy davrlarni anglatadi. Bolalik – poklik va beg‘uborlik davri, yoshlik – kuch, orzu-umid va navqironlik davri, qarilik esa donolik va tajriba timsoli sifatida talqin qilinadi. Sharq mutafakkirlari hayotni fasllarga qiyos qilish orqali yoshni vaqt falsafasi bilan bog‘lagan, xalq og‘zaki ijodida esa yoshlik oltin davr, go‘zallik va kuch timsoli sifatida kuylangan. Bu qadriyatlar bugungi kungacha milliy ongda saqlanib kelmoqda.

Diniy-ma’naviy manbalarda yosh qalb pokligi, Allohga yaqinlik va ezgulikka moyillik davri sifatida e’tirof etilgan. Hadislarda yoshligida ibodat qilgan insonning fazilati ulug‘langan, tasavvuf adabiyotida esa yoshlik ruhiy kamolotning ilk bosqichi sifatida ko‘rilgan. Bu yondashuv milliy tafakkurda yoshlikning ma’naviy mazmunini boyitgan. Estetik jihatdan yoshlik go‘zallik va latofat bilan chambarchas bog‘langan. Xalq qo‘shiqlarida yigitning shijoati, qizning husni yoshlik bilan tasvirlangan. Shu bilan birga, “yosh chiroy – boqiy emas” kabi maqollar yoshlikning o‘tkinchi tabiatini eslatgan. Shunday qilib, yosh milliy tafakkurda estetik ideal, shu bilan birga o‘tkinchi qadriyat sifatida ham talqin qilingan. Ijtimoiy jihatdan yoshlar jamiyat kelajagi, oila va Vatan taraqqiyotining asosiy tayanchi sifatida ko‘rilgan. O‘zbek xalqida yoshlarning burchi ota-onaga xizmat, ilm olish, oila qurish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shish bilan belgilanadi. Mustaqillik yillarida yoshlar masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylangan va “Yoshlar – kelajagimiz” g‘oyasi

shakllangan. Demak, milliy tafakkurda yosh konsepti ijtimoiy va siyosiy qadriyatlar bilan ham uzviy bog‘liqdir.

Zamonaviy sharoitda globalizatsiya va raqamli madaniyat yosh konseptini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Internet diskursida yoshlikning yangi timsollari – emojilar, memlar, global atamalar paydo bo‘ldi. “Z-avlod” va “Alfa avlod” vakillarining hayotiy qadriyatlari avvalgi avlodlardan keskin farq qiladi. Bu jarayon yoshning milliy konseptual xaritasini yanada kengaytirdi, unga global va raqamli qatlamlarni qo‘shdi.

Xulosa qilib aytganda, yosh tushunchasi milliy tafakkurda quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. Biologik asos – hayotiy bosqichlarni belgilaydi.
2. Falsafiy mazmun – vaqt va hayot falsafasi bilan bog‘liq.
3. Diniy-ma‘naviy qatlam – qalb pokligi va kamolot davri sifatida talqin qilinadi.
4. Estetik qadriyat – go‘zallik, navqironlik va latofat ramzi.
5. Ijtimoiy rol – jamiyat kelajagi, mas‘uliyat va fidoyilik bilan bog‘langan.
6. Zamonaviy transformatsiya – internet va global madaniyat orqali yangi periferik ma‘nolar bilan boyigan.

Demak, “yosh” konsepti milliy tafakkurda markazida kuch, orzu-umid va navqironlik, periferiyasida esa go‘zallik, mas‘uliyat, diniy poklik, global identifikatsiya kabi qirralarni mujassamlashtiruvchi konseptual xaritaga ega. Ushbu konsept milliy ongning dinamik va tarixiy sharoitga moslashuvchan xususiyatini ifodalaydi. Shunday qilib, “yosh” tushunchasini milliy tafakkurdagi konseptual xarita asosida o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, sotsiologiya, psixologiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqot milliy ongning qadimiy qatlamlari bilan zamonaviy o‘zgarishlari qanday uyg‘unlashishini ko‘rsatadi hamda yosh konseptining jamiyat hayotidagi markaziy rolini ochib beradi.

Adabiyotlar

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 10–15.
2. Mamatov A. Konsept va lingvokulturologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2019. – 230 b.
3. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent, 2019. – 168 b.
4. Jo‘rayeva B. O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. dok. ... diss. avtoref. – Samarqand, 2019. – 48 b.
5. Turaqulov Sh. O‘zbek xalq maqollari izohli lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 314 b.
6. Shomahmudov Sh. Til va tafakkur munosabati. – Toshkent: Fan, 2005. – 210 b.
7. Boymurodova D. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2018. – 256 b.
8. Yo‘ldoshev Q. O‘zbek tilining konseptosferasi masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 198 b.

9. Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968. – 342 b.
10. Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan, 1991. – 560 b.
11. Imom al-Buxoriy. Al-jome' as-sahih. – Toshkent: Movarounnahr, 1997. – 672 b.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
13. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 328 p.
14. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. // On the Horizon. – 2001. – Vol. 9. – № 5. – P. 1-6.

KONSEPT LINGVOKOGNITIV VA LINGVOMADANIY HODISA SIFATIDA

Siddiqova Kamola Rasuljon qizi,
tayanch doktorant, siddiqovak@gmail.ru
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya. Konsept – bu insondagi, jamoadagi yoxud ma'lum bir millatdagi, umuman, olamdagi bilimlar yig'indisi. Ushbu maqolada esa konsept termini lingvokognitiv va lingvomadaniy hodisa sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Konsept, tushuncha, so'z, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya.

Abstract. A concept is a set of knowledge in a person, a community, or a certain nation, or in the world in general. In this article, the term concept is analyzed as a linguocognitive and linguocultural phenomenon.

Keywords. Concept, concept, word, cognitive linguistics, linguoculturology.

Jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham hozirda jadal rivojlanib borayotgan antroposentrik tilshunoslik sohalariga qatoriga kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik sohalarini kirita olamiz. Inson, til, tafakkur va madaniyat kesishuvida paydo bo'lgan bu sohalar hamisha ahamiyatli va dolzarb bo'lib kelmoqda. Chunki kognitiv tilshunoslik uchun ham, lingvomadaniyatshunoslik uchun ham muhim hisoblangan “konsept” tushunchasi orqali xalqlar uchun tegishli bo'lgan milliy tafakkur tarzi, mentaliteti, madaniyat va qadriyatlari verballashadi.

Konsept so'zi dastlab S.Askoldov tomonidan 1928-yilda “Konsept va so'z” maqolasida qo'llanilgan. S.Askoldov konseptni turli xildagi millat vakillarining muloqotiga omil bo'la oladigan kommunikativ jarayon deb ataydi. Olim konseptni kognitiv va badiiy singari ikki turga ajratadi va kognitiv xususiyatini eng muhim xususiyat sifatida birinchi o'ringa qo'yadi.[Аскольдов С.А., 1997.267-280] Sababi insonning kommunikativ holatini yuzaga chiqarishda ham, bir so'z yoki atamani tahlil qilishda ham, muloqot jarayonida ham, albatta, dastlab ong, tafakkur, idrok ishga tushadi.

Konsept soʻzi aslida lotincha conceptus soʻzidan olingan boʻlib, “tushuncha” degan maʼnoni anglatadi. Shu bois boʻlsa kerak uzoq yillar konsept termini tushuncha soʻzi bilan sinonim tarzida foydalanib kelindi. Biroq soʻnggi yillardagi tadqiqotlarda bu konsept va tushuncha bir-biridan farqli tushuncha ekanligi taʼkidlab kelinmoqda. Olim V.Z.Demyankov ham konsept va tushunchani tarixiy dubletlar ekanligini, lekin bugungi kunda ular bir-biridan farqlanishini aytib, quyidagicha taʼrif beradi: “Konsept – ogʻaki belgining mazmun tomoni, tushuncha esa voqelik. Ular inson hayotining aqliy, maʼnaviy va hayotiy muhim moddiy sohasiga tegishli boʻlgan, odamlarning ijtimoiy tajribasi bilan rivojlangan va mustahkamlangan, ularning hayotida tarixiy ildizlarga ega boʻlgan, ijtimoiy va subyektiv ravishda tushunilgan jarayonlardir.[Демьянков В.З., 2007.606-622]

Jahon tilshunosligida boʻlgani kabi oʻzbek tilshunosligida ham konsept atamasi taʼrifi, konsept va tushuncha masalasi hanuzgacha munozarali. Tilshunoslarimiz tomonidan soʻnggi oʻn yil davomida konsept va uning tadqiqiga oid maqtanarli darajada samarali ishlar qilindi. Ular orasida Oʻ.Yusupovning konsept va tushuncha xususidagi qiyosiy fikrlari juda mashhur: “Konsept bilan tushunchani aysbergga oʻxshatish mumkin. Agar konsept aysberg boʻlsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir”.

Filologiya fanlari doktori, professor Baxtiyor Mengliyev esa konsept va tushunchani oʻzaro uzviy bir-birisiz yashay olmaydigan bir zanjirning donalariga qiyoslaydi. Goʻyoki konsept inson ongidagi tasavvurlar va bilimlar yigʻindisi solinadigan idish boʻlsa, tushuncha konsept solinadigan idish, maʼno esa tushuncha saqlanadigan idish. Ular esa soʻz orqali moddiylashadi. Olim konseptning milliyligiga shubha yoʻq, lekin tushunchaning ham milliyligini kun tartibiga qoʻyish lozimligini, tushuncha nafaqat milliy, balki individual tabiatga ega ekanligini taʼkidlaydi. [Mengliyev B., 2020.50-54]

N.Sayidirahimova esa aksincha, konsept va tushuncha haqida toʻxtalib, lugʻaviy maʼnosiga koʻra, konsept va tushuncha bir-biriga umuman yaqin, lekin konsept tushunchaga nisbatan keng koʻlamga ega. Tushuncha mazmuni millatga bogʻliq emas, u umuminsoniy harakterga ega. Shuning uchun ham turli millat vakillari bir-birlarini oson tushunadilar, fikr almasha oladilar, deya fikr bildiradi.[Sayidirahimova N., 2022,103]

Bizningcha, konsept – bu insondagi, maʼlum bir ijtimoiy guruh yoxud maʼlum bir millatdagi, umuman, olamdagi bilimlar yigʻindisi. Konsept va tushuncha bir butunning boʻlaklari ekan, konsept milliylik kasb etgani kabi tushuncha ham milliylik kasb etishi kerak. Bu kabi turli qarashlar konseptga kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologik, psixolingvistik hodisa sifatida qaralishi tabiiy. Durdona Xudoyberganova ham oʻzining “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lugʻati”da konsept terminiga lingvokognitiv, lingvomadaniy va psixolingvistik hodisa sifatida qarab “Kognitiv tilshunoslikda: inson ongining mental va ruhiy imkoniyatlari, uning bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimi birligi. Lingvokulturologiyada: mentallik xususiyatiga hamda lisoniy ifodaga ega boʻlgan, etnomadaniy oʻziga xoslik bilan ajralib turuvchi jamoa ongi birligi. Psixolingvistikada: insonning bilish va muloqot faoliyatida yuzaga keladigan, uning

ruhiyati qonuniyatlariga bo'ysunuvchi harakatchan pertseptiv-kognitivaffektiv tuzilma" deya ta'riflaydi.[Xudoyberganova D., 2015.25] Lekin tilshunoslikda konsept terminiga asosan lingvokognitiv va lingvomadaniy hodisa sifatida qaraladi va bu ikki sohaning o'rganish obyekti ham asosan konseptdir. Aslida, konsept qay sohada bo'lmasin til orqali tadqiq etiladi, so'z orqali moddiylashadi.

Bizningcha, konsept – har bir inson, millat yoki ma'lum bir ijtimoiy guruhning tili, millati, mentaliteti, kelib chiqishi, madaniyati, bilimi va tajribasi natijasida shakllangan tafakkuri, ruhiyatini aks ettiruvchi hodisa.[Siddiqova K., 2025.46] Shu nuqtayi nazardan aytishimiz mumkinki, konsept lingvomadaniy tushuncha sifatida millatning ma'naviy qadriyatlarini ifodalaydi. Masalan, non, osh, tuz konseptlarini oladigan bo'lsak, bu konsept o'zbek millatida alohida qadr-qimmatga ega milliy urf-odatlarimiz ifodasi sifatida qaraladi. Hatto "Bir marta tuz yegan yeringga qirq yil salom ber", "Tuzini yeb tuzlig'iga tupurma", "Non ham non, Nonning uvog'i ham non", "Osh kattadan, suv kichikdan" kabi yuzlab maqollar, frazeologik birliklar, rivoyatlar ham mavjud. Lekin ushbu konseptlar boshqa millatlar uchun oddiy taom yoki unga qo'shiladigan qo'shimchadan boshqa narsa emas. Yoki ko'p farzandlilik, keng hovli, qaynana-qaynata kabilar bilan bir uyda yashash, kutilmagan yerga mehmonga borish, mehmonning uyida tunab qolish, mehmon kelganda, albatta, qozon qaynatish, to'y marosimlarida yetti yot begonalarini mehnon qilish kabilar o'zbek millatiga xos milliy qadriyat bo'lsa, yapon yoki nemis millati uchun umuman begona urf-odat, hatto keragi yo'q bekorchi vaqt sarfi bo'lib tuyilishi mumkin. Ammo ijtimoiy hayotdagi o'sish va o'zgarishlar natijasida tasavvurlar ham o'zgarib boradi. Masalan, "ayol" konseptini oladigan bo'lsak, bir paytlar o'zbek millatida qadsiz, hech narsaga aqli, farosati yetmaydigan "tovuq miya" deb qaralgan bo'lsa, bugungi kunda jamiyatning har jabhasida o'z o'rnini va qadrini topayotgan "ayol" konseptiga butunlay o'zgacha munosabat bildirilmoqda. Shu nuqtayi nazardan aytimishimiz mumkinki, konsept millatning har davriga oid madaniyati, qadriyatlari, qarashlari va tushunchalarini ifodalaydi.

Kognitiv tilshunoslikda konsept hayotiy obraz, til birligini anglatuvchidir.[Abdukhalilova D., 2021.334] Insonning kognitiv faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bu hodisani uning tildagi shakllari orqali aniqlash mumkin. Sintaktik konsept haqidagi ilmiy qarashlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, til birliklaridan biri bo'lgan gap ham konsept ifodachisi sifatida tan olinmoqda.[Xakimdjanova M., 2021.824] Ya'ni matn tarkibidagi gaplar kognitiv semantik jihatdan konsept bo'la oladi va sintaktik konsept ham milliy qadriyat, milliy madaniyatni aks ettiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, konsept lingvokognitiv yoki lingvomadaniy hodisa sifatida o'rganiladimi tilda, so'zda reallashadi va doimo millatning yashash tarzi, mentaliteti, qarshlari, madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. Biroq vaqtlar o'tishi natijasida xalqning turmush tarzi o'zgargani kabi tasavvurlari, tafakkuri ham o'zgaradi. Bu esa o'z navbatida konseptlarning ham o'zgarishiga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – Москва: Академия, 1997. – 267-280-b.

2. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв. ред. М.В.Ляпон. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). – С.606-622.

3. Mengliyev B. “Konsept – tushuncha – so‘z” zanjiri haqida. // Philological research: language, literature, education. – 2020. – №1 – 50-54-b.

4. Sayidirahimova N. Kognitiv tilshunoslikda “Tushuncha” va “Konsept”, ularni tahlil qilish usullari. // Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”. – 2022. – №2 – 103-b.

5. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 25 b.

6. Siddiqova K. Saida Zunnunova she‘rlarida muhabbat konsepti semantikasi. // Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta‘lim. – Termiz, 2025. – №1,3. – 46 b.

7. Abdukhaliylova D. Lingvomadaniy yondashuvda konseptual va kognitiv tahlilning o‘rni. // “Science and education “ scientific journal, 2021. – 334 b.

8. Hakimdjanova M. Badiiy matbga kognitiv-semantik yondashuv. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor. – 2021. P – № 5. – 824 b.

PUBLITSISTIK MATNLARNING SOTSIOLINGVISTIK TAHLILI

Robiya Vaxobjonova,

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

robiyavaxobjonova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ishda XX asr boshlaridagi Turkiston publitsistik matnlari sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Mustamlakachilik siyosati, milliy uyg‘onish, jadidchilik harakati, ijtimoiy-siyosiy islohotlar va ularning tilga ta‘siri ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Publitsistik matnlarda ishlatilgan siyosiy va diniy terminlar, metaforalar, frazeologizmlar hamda xalqona iboralarning jamiyat ongini shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, jadid ziyolilari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqa ma‘rifatparvarlarning publitsistik merosi orqali milliy ongni uyg‘otish, xalqni ma‘rifat va taraqqiyot sari undash jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari publitsistik matnlarning ijtimoiy-tarixiy vazifasini ochib berish, til va jamiyat munosabatlarini tushuntirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: publitsistik matn, sotsiolingvistika, jadidchilik, milliy uyg‘onish, ijtimoiy-siyosiy islohotlar, terminologiya, ma‘rifatparvarlik, til va jamiyat, Turkiston matbuoti, an‘ana va islohot.

Abstract. This research analyzes the publicistic texts of early 20th-century Turkestan from a sociolinguistic perspective. The study examines the impact of colonial policy, national awakening, the Jadid movement, socio-political reforms, and their influence on language. Special attention is given to the use of political and religious terminology, metaphors, phraseological units, and folk expressions in shaping social

consciousness. Furthermore, the publicistic legacy of Jadid intellectuals such as Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, and others is explored, highlighting their role in awakening national identity and promoting education and progress. The findings contribute to understanding the social and historical functions of publicistic texts as well as the relationship between language and society.

Keywords: publicistic text, sociolinguistics, Jadidism, national awakening, socio-political reforms, terminology, enlightenment, language and society, Turkestan press, tradition and reform.

XX asrning dastlabki o‘n yilliklari Turkiston o‘lkasi tarixida murakkab ijtimoiy va siyosiy jarayonlar bilan xarakterlanadi. Mazkur davr, bir tomondan, Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosatining keskin ta’siri ostida kechgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy ziyolilar tashabbusi bilan shakllangan milliy uyg‘onish va islohot harakatlarining faollashuvi bilan ajralib turadi. Mustamlaka boshqaruvi mahalliy aholi siyosiy huquqlarini sezilarli darajada cheklagan, iqtisodiy resurslar esa asosan markaz manfaatlariga yo‘naltirilgan edi. Jamiyat tarkibida ijtimoiy tabaqalanish kuchaygan, shahar va qishloq aholisi o‘rtasida iqtisodiy tafovutlar chuqurlashgan edi. Shaharlarda savdo-sotiq, hunarmandchilik va ma’muriy faoliyat nisbatan rivoj topgan bo‘lsa-da, qishloq hududlarida agrar xo‘jalik ustun mavqega ega bo‘lib qolgan. Soliq siyosati, yer munosabatlari va bozor infratuzilmasidagi nomutanosibliklar oddiy aholi hayotini murakkablashtirgan.

Bu davr siyosiy maydonida jadid ziyolilarining faol ishtiroki kuzatildi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Xoji Muin, Ashurali Zohiriy, Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvarlar yangi usul maktablarini tashkil etish, o‘zbek tilining ijtimoiy mavqeini mustahkamlash va milliy matbuotni rivojlantirish orqali xalqni uyg‘otish hamda milliy o‘zlikni shakllantirish yo‘lida sa’y-harakat olib bordilar. O‘sha davr gazetalarida maorif islohotlari, ayollar huquqlari, til siyosati, milliy mustaqillik masalalari muntazam yoritildi. Birinchi jahon urushi (1914–1918) va 1917 yilgi Fevral hamda Oktyabr inqiloblari mintaqadagi siyosiy jarayonlarni tubdan o‘zgartirdi. Fevral inqilobi Turkistonda siyosiy faollikning ortishiga sabab bo‘ldi, biroq Oktyabr inqilobi natijasida hudud bosqichma-bosqich Sovet hokimiyati nazoratiga o‘ta boshladi. Bu jarayonda milliy ziyolilar bilan bolshevik kuchlar o‘rtasida mafkuraviy ziddiyatlar yuzaga keldi.

Shunday qilib, XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti milliy uyg‘onish, islohot harakatlari va mustamlaka siyosati o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar bilan tavsiflanadi. Mazkur davr publitsistik matnlarida jamiyatning ijtimoiy kayfiyati, siyosiy qarashlar va milliy o‘zlikni shakllantirish jarayonlari yaqqol ifoda topgan bo‘lib, ularni sotsiolingvistik tahlil qilish o‘sha davr til madaniyati va ijtimoiy ongini tadqiq etish imkonini beradi. XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan o‘zgarishlar matbuotda faol aks etgan. Matbuot xalqni savodsizlikdan chiqarish, milliy o‘zlikni uyg‘otish, siyosiy erksizlikka qarshi fikr shakllantirishda muhim vosita sifatida maydonga chiqdi. Ushbu davr publitsistik matnlari orqali ijtimoiy adolatsizlik, mustamlakachilik, jaholat va islohot g‘oyalari keng yoritildi. Jadid publitsistlar bu borada muhim rol o‘ynadi. “Xurshid”, “Tujjor”, “Turkiston viloyati gazetasi”, hatto

Orengburgdagi “Vaqt” gazetasi hamda Ufadagi “Sho‘ro” jurnalida faol ishtirok etib kelgan millat jonkuyari Mahmudxo‘ja Behbudiy huddi ular kabi otashnafas, vatanparvarlar Turkiston uchun ko‘plab kerakligini his qilgandi. Oqibatda, o‘zi bosh bo‘lib avval “Samarqand” gazetasi, so‘ng esa “Oyina” jurnalini tashkil qildi. Zero, adib o‘zining “Sayohat xotiralari” da ham turkman qardoshlarining “nimvahshiy holatda” hamon xanjar taqib yurishlarini afsus bilan ta’kidlab, *“ular xanjar o‘rniga qalam tutush zamoni kelgonini bilmaydurlar”* degani bejiz emas. Millatni ehtiyojini qondiruvchi yagona vosita, bu – matbuot edi. “Oyina ana shunday ehtiyoj tufayli dunyo yuzini ko‘rdi. Jurnalning har bir soni man shunday so‘zlar bilan ochiladi; *“MILLAT”i islomiyaning saodati va islohi musulmonlarning madaniyati va fununi zamoniyadin naflanmoqlarına xodimdur*” [Nishonova G.2008,13-14-betlar] Masalan, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining “Oyna” jurnalida chop etgan maqolalarida Turkiston musulmonlarining orqada qolish sabablarini chuqur tahlil qiladi. Unga ko‘ra, bu holatning asosiy ildizi – ilm-ma’rifatdan yiroqlik, eski maktab tizimining samarasizligi va xalqning siyosiy sustkashligidadir. “Maktablarimiz to‘g‘risida” maqolasida u shunday yozadi: “Bir necha ming yillik tariximiz bor, lekin biz hali ham zamon bilan qadam tashlay olmayapmiz”. Bu fikrlar orqali muallif millat uyg‘onishining poydevorini ta’lim va siyosiy ong bilan bog‘laydi.

Bu davr ijtimoiy-siyosiy hayotida aks etgan hodisalarni sotsiologik aspektda quyidagi guruhlariga ajratgan holda tadqiq etdik:

1. Siyosiy tuzum va boshqaruv;
2. Milliy uyg‘onish va jadidchilik harakati;
3. Islohotlar va ijtimoiy o‘zgarishlar;

1.Siyosiy tuzum va boshqaruv. XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida shakllangan ijtimoiy-siyosiy manzara murakkab va ziddiyatli jarayonlar bilan ajralib turadi. Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosati natijasida o‘lkada markaziy hokimiyatga bo‘ysunuvchi boshqaruv tizimi joriy etilib, bu jarayon mahalliy aholi hayotining barcha sohalariga, jumladan, til va madaniyatga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Rasmiy boshqaruv organlarida rus tili asosiy aloqa va hujjat yuritish vositasiga aylangan bo‘lsa, o‘zbek tili asosan og‘zaki muloqot va milliy matbuot doirasida qo‘llanilgan.

O‘sha davr publitsistik matnlarida siyosiy tuzum va boshqaruv masalalari nafaqat siyosiy-huquqiy nuqtayi nazardan, balki til va jamiyat munosabati nuqtai nazaridan ham muhim mavzu bo‘ldi. Jumladan, ... *Bolsheviklar ish boshig‘a o‘tib olg‘on kunlarda “Biz kichik millatlarga tamom hurriyat va istiqlool beramiz!” deb xitobnomalar vositasila va’da qilgan bo‘lsalar ham bu quruq so‘zlari qog‘oz ustidagina qoldi. Bular hozirgacha hech bir millatning muxtoriyati va istiqloolini tasdiq etmadi, balki, bil’aks, shunday muxtoriyat va istiqlooliyat e’lon etgan millatlarga to‘p va pulemut bilan muqobala (qarshilik, qarshi hujum) etdilar va etmaktadurlar.* [Xoji Muin.1918] Matndan ayon bo‘ladiki, ularning siyosati xalqlarni ozod qilish emas, balki o‘z mafkurasini zo‘rlilik bilan singdirishga qaratilgan edi.

“Ulug‘ Turkiston parcha-parcha bo‘lib, rus qozoqlari oyog‘i ostida ezilgandan keyin ham, biz burungi ahvolimizga davomat qildik. Kelasi kunlar uchun hech bir hozirlik ko‘rmaduk. Bu hol bilan ketabersak, bir kun dunyo yuzidan mahv va munkariz (butunlay yo‘q bo‘lib ketmoq) bo‘lurmiz. Shuning uchun fursat o‘tkarmasdan ilm va

ma'rifatga yetishmog'imiz kerak», deb oramizdan chiqib bizga nasihat bergan mutafakkirlarimizni yana Buxoro amirining, Buxoro ulamosining ish va so'zlarini o'zimizga dalil qilib, shariat ismindan jonimiz boricha ilm va maorifga qarshi turduk" [Xoji Muin.1920]. Bu holat xalqning ma'naviy zaifligi va siyosiy hushyorlik yetishmasligi oqibatida millatning zaiflashuviga sabab bo'ldi. Shundan keyingi davrlarda ham ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda millatning o'z taqdirini belgilashdagi loqaydligi kuchayib bordi.

Demak, Matnlarda siyosiy terminlar va islomiy-diniy tushunchalar yonma-yon keladi: masalan, "muxtoriyat", "istiqlol", "shuro", millat, maorif, hurriyat, kabi terminlari bilan bir qatorda "shariat", "gunoh", kabi diniy leksik birliklar qo'llangan.

Bu til qatlamlari jamiyatda mavjud bo'lgan ikki turli mafkuraning (islomiy-ma'rifiy va sotsialistik) til vositalaridagi aksidir. Tilning ijtimoiy aks ettirish funksiyasi aynan shu joyda yaqqol ko'rinadi: xalq turli kodlar (ma'lum bir til birliklari) orqali siyosiy voqelikni tushungan. Mualliflar ba'zan diniy uslubdagi so'zlardan (*mahv va munkar bo'lurmiz, shariat, gunoh*) foydalanib xalq ruhiyatiga murojaat qilsa, ba'zan esa siyosiy birliklardan (*muxtoriyat, istiqlol, xalqaro, pro'gramma*) foydalanib, o'quvchini siyosiy jarayonlarga jalb etadi. Mualliflar o'z fikrlarini yanada ta'sirchanligini oshirish maqsadida frazema (iboralardan), metaforalardan o'rinni qo'llashgan. Masalan, yuqoridagi matnlarda keltirilgan: "*oyog'i ostida ezilgandan keyin*" iborasi xalqning siyosiy va ijtimoiy jihatdan kuchsizligini, mustamlaka ostidagi ahvolini ifodalaydi. Bu metafora orqali yerlik xalqning eng quyi pog'onada turishi til vositasida ko'rsatiladi. "*Quruq so'zlari qog'oz ustidagina qoldi*" esa siyosiy hokimiyatning ikkiyuzlamachiligini, yuritilayotgan siyosat va uning ijrosi o'rtasidagi tafovutni fosh etadi. Bu yerda tilning targ'ibot-tashviqot va fosh qilish vazifasi ko'zga tashlanadi. Birgina "*ezilmoq*" leksemasi xalqning siyosiy-huquqiy jihatidan, qolaversa, jismoniy va ruhiy ezilishini ham yoritib beradi. "*Quruq so'z*" birligi esa mustabid tuzum siyosatining kinoya bilan ifodalanishidir. Bu kodlar almashinuvi ikki qatlamli auditoriyani ko'zda tutadi: diniy-oddiy xalq va siyosiy-ziyoli qatlam. Shu yo'l bilan mualliflar tilni ijtimoiy ko'priq sifatida ishlatgan.

Tilning ijtimoiy vazifasi birinchi matnda til – xalqni ma'rifatga chorlaydigan, lekin diniy doiralar tomonidan to'sib qo'yiladigan vosita. Ikkinchi matnda esa til – siyosiy targ'ibot vositasi. Bolsheviklarning xitobnomalari xalqaro maydonga hamda zo'ravonlik orqali olib borilgan.

Demak, mazkur matnlar sotsiolingvistik nuqtayi nazardan o'rganilganda, ularda turli ijtimoiy qatlamlarning tilga munosabati va kodlar almashinuvi jarayoni yaqqol namoyon bo'ladi. Diniy terminologiya xalq ruhiyatini ishontirishda ishlatilgan bo'lsa, ruscha-siyosiy o'zlashmalar milliy-siyosiy diskursga yangi tushunchalarni olib kirgan. Mualliflar bu ikki kodni uyg'unlashtirgan holda xalqni ogohlantirish va siyosiy vaziyatni yoritishga harakat qilgan. Shuningdek, tilning manipulyativ va ma'rifiy vazifalari qarama-qarshi kontekstlarda namoyon bo'lib, bu davr publitsistik matnlarining ijtimoiy vazifasini belgilab bergan.

2.Milliy uyg'onish va jadidchilik harakati. XX asr boshlarida Turkiston jamiyati ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida keskin burilishlar yuz berdi. Mustamlakachilik siyosati mahalliy xalqning ijtimoiy taraqqiyotini izdan chiqarishga

qaratilgan bo'lsa-da, ana shu davrda milliy uyg'onish harakati vujudga kelib, jadid ziyolilarining faoliyati orqali xalqning ijtimoiy ongini uyg'otish, milliy o'zlikni anglash va taraqqiyot sari intilish jarayonlari jadallashdi. Jadidchilik nafaqat yangi maktablar ochish va ma'rifat targ'iboti, balki ijtimoiy-siyosiy masalalarda xalqni faollikka chorlash, millatning huquqiy ongini shakllantirish, milliy birlik va hamjihatlikni mustahkamlash kabi vazifalarni ham o'z zimmasiga oldi. Publitsistik matnlarda esa bu g'oyalar o'zining yaqqol ifodasini topib, millatni yangicha tafakkur va taraqqiyot sari undovchi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Chunonchi, *"Biz Turkiston faqir xalqi necha yillar Rusiyaning zolim va mustabid chorlarining qo'li ostida asir bo'lub, hech bir jihatdan o'z ahvolimizni isloh eta olmadik. Eski hukumatning birinchi masadi ham o'z qo'l ostidagi g'ayri rus millatini jaholat va odati mazarrat ostida ezdurub oxiri ruslashdirmoq edi. endi anday hukumat bizning boshimizda yo'q. hozirda hokimiyat faqirxalqning o'z qo'lidadir. Ushbu vaqtda Turkiston faqir xalqi o'zining ilmiy va ijtimoiy hollarini na tariqa isloh va taraqqiy etdirmakchi bo'lsa, ixtiyor o'zindadir"* [Xoji Muin.1919]. Matn xalqni uyg'otish va milliy ongni shakllantirish vazifasini bajaradi. Bu sotsiologistikaning tilning ijtimoiy vazifalari haqidagi asosiy tamoyiliga mos keladi.

"Biz Turkiston faqir xalqi" – jamiyat holatini aks ettiruvchi birlik. Muallif o'zini "biz" orqali xalqqa qo'shadi. Bu ijtimoiy birdamlikni kuchaytiradi. Til bu yerda chorlovchi kuch: xalqni harakatga, o'zini isloh qilishga chaqiradi. Matnda ishlatilgan so'zlar faqat semantik ma'no emas, balki ijtimoiy konnotativ ma'nolarga ham ega: *"Faqir xalq"* – iqtisodiy ma'nodan tashqari, ilmiy-ma'rifiy qashshoqlikni bildiradi. *"Asir bo'lib"* – siyosiy qaramlik, mustamlakachilik konnotatsiyasi. *"Jaholat va odati mazarrat ostida"* – xalqning ma'naviy tanazzulini ko'rsatadigan metaforik birlik. *"O'z qo'lida ixtiyor"* – erkinlik va mustaqillik g'oyasini targ'ib qiluvchi ijobiy yashirin ma'nodir. "

"Endi ishlar shu holda ekan, biz hammamiz, ya'ni qirg'iz, qozoq, o'zbek, turkman, arab, fors, xullas, Turkistondagi, Qozog'istondagi va Turkmanistondagi barcha musulmonlar va ham mundagi yahudiylar va xristianlar birlashib, ittifoq ila shu muxtoriyatning amalga kelishiga sa'y va ehtimom etmoqimiz lozimdur" [Behbudiy M. 1918]. Matn XX asr boshidagi Turkiston xalqlarining siyosiy uyg'onishi davriga mansub bo'lib, unda muxtoriyat va birlik g'oyalari ilgari surilgan. Mustamlakachilik sharoitida yashayotgan xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilashi lozimligi ta'kidlangan. Muallif jamiyatdagi barcha millat va din vakillarini shu g'oya atrofida birlashtirishga chaqiradi.

Demak, matnda yuqori ilmiy-publitsistik leksika va xalqona so'zlar uyg'unlashib, keng ijtimoiy qatlamga murojaat qilish imkonini yaratgan. *"-dur"* qo'shimchasi (lozimdur, qilolmaydur) – eski adabiy til qolipi, qat'iy hukm ifodalaydi. *"Agarda ... bo'lsa"* – shart mayli konstruktsiyasi, o'quvchini mantiqiy asos orqali ishontirish vositasi.

"Biz hammamiz" iborasi orqali muallif turli millat va din vakillarini yagona xalq sifatida ko'rsatadi. Yahudiy va xristianlarning tilga olinishi – diniy chegaralardan tashqari hamjihatlik g'oyasini ifodalaydi. *"Shariat, urf va odatimizga muvofiq"* iborasi – xalqning qadriyatlariga tayangan holda yangi siyosiy g'oyani asoslash strategiyasi hisoblangan.

Matn uslubi va unda qoʻllangan kodlar muallifning jadid ziyolilaridan biri ekanidan dalolat beradi. Chunki: U zamonaviy siyosiy atamalarni ishlatmoqda. Shu bilan birga, xalqona urf-odat va diniy qadriyatlarni ham asos sifatida keltirmoqda. Uslubda publitsistik ohang va xalqni uygʻotish chaqiriqlari koʻp uchraydi. Demak, muallif jamiyatda “vositachi ziyoli” rolini bajargan: yaʼni bir tomondan, yangi siyosiy gʻoyalarni targʻib qilgan, ikkinchi tomondan esa xalqning diniy va urfiy qadriyatlariga tayangan. Bu uning ijtimoiy mavqei yuqori ekanini, keng xalq orasida soʻziga quloq tutiladigan maʼrifatparvar shaxs boʻlganini koʻrsatadi.

“Chirogʻlarim! Boshqa xalqlar, masalan, serblar, italyanlar, armanlar, slavyanlar, polyaklar va boshqalar, hatto, dunyoning u bir uchidagi qarindoshlari ila birlashur ekanlar, boshqa katta va quvvatli davlatlarga tobe boʻlub, yutulub, hatto, tilini yoʻqotgan oʻz jinsdoshlarini ajratib olib, birlashmoqgʻa jon va kuchlarini sarf etar ekanlar, biz oʻz ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatdur, ahmoqliqdur. Turk tomuriga bolta urmoqlikdur”[Behbudiy M.1918].

Matn XX asr boshlarida yozilgan boʻlib, unda muallif boshqa xalqlarning — serblar, italyanlar, armanlar, slavyanlar, polyaklar va boshqalar — milliy birdamlik orqali mustaqillikka intilayotganini misol sifatida keltiradi. Bu tarixiy davrda milliy uygʻonish jarayonlari kuchaygan, millatlar oʻz tili va madaniyatini asrab qolish hamda siyosiy erkinlik uchun kurashgan. Matn ana shu umumiy jarayonni Turkiston xalqi uchun ham ibrat sifatida koʻrsatgan.

Matnda *“hatto tilini yoʻqotgan oʻz jinsdoshlari”* degan ibora til va milliy ong oʻrtasidagi mustahkam aloqani koʻrsatadi. Muallif xalq birlashsa, tilini qayta tiklashi va ijtimoiy kuchga aylanishi mumkinligini taʼkidlaydi. Demak, til bu yerda faqat aloqa vositasi emas, balki millatning eng muhim ramzi sifatida talqin etilgan.

“Birlashmoqgʻa jon va kuchlarini sarf etar ekanlar” kabi jumlar boshqa xalqlar birlashib kuch topayotgani, Turkiston xalqi ham bundan ibrat olishi lozimligini anglatadi. Muallifning asosiy strategiyasi — oʻquvchida “biz ham shunday qilishimiz kerak” degan ijtimoiy masʼuliyat tuygʻusini uygʻotishdir. Matnda boshqa millatlarning tajribasi misol qilib keltiriladi. *“Uyatdur, almoqligidur”* kabi ifodalar oʻquvchini hissiy jihatdan taʼsirlantiradi. *“Turk tomuriga bolta urmoqlikdur”* iborasi xalqning birdamlikdan ayrilishi — tanani hayot tomiridan uzishga tengligi sifatida koʻrsatiladi.

Matn xalq ongida birlik - kuch, ajralish - zaiflik metaforasini aks ettirgan. Til va millat tushunchalari oʻzaro tenglashtiriladi. Muallif publitsistik matn orqali oʻz xalqini uygʻotish, boshqa xalqlar misolida milliy harakatga daʼvat qilishga undagan.

Mazkur matn sotsiologik jihatdan Turkiston xalqi oldida turgan milliy uygʻonish, birdamlik va tilni asrab qolish masalalarini koʻtaradi. Unda til — millatning mavjudligini, birdamlik esa siyosiy kuch manbai sifatida talqin qilingan. Matn publitsistik uslubda yozilib, hissiy va taʼsirchan ifodalar orqali xalqni birlashishga chorlaydi.

3. Islohotlar va ijtimoiy oʻzgarishlar. XX asr boshlarida Turkiston hududida roʻy bergan islohotlar va ijtimoiy oʻzgarishlar oʻzbek xalqining ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy-maʼrifiy hayotida yangi davrni boshlab berdi. Mazkur davr millatning tafakkurida uygʻonish, yangicha qarashlar shakllanishi, milliy oʻzlikni anglash jarayonlarining jadallashuvi bilan xarakterlanadi. Bu jarayon oʻz navbatida til va

uslubiy yangilanishlarga ham sabab bo'lib, publitsistika orqali ijtimoiy-siyosiy leksikaning boyishi, yangi tushunchalarning kirib kelishi va jamiyat tafakkurining o'zgarishiga xizmat qildi. Chunonchi, *“Muhtaram musulmonlar! Hozirgi qimmatchilik va oziqsizlik shunchalik qo'rqinchlik darajaga bordiki, ko'p oilalar, faqir va bechoralar pulga ham oziqtotolmasdan, ko'cha-ko'cha sargardon bo'lib, necha kunlargacha och turmoqqa majburiyat ko'rurlar. Hozirda davom etib turgon dahshatlik urush, bu yiligi suvsizlik va choriqda bololari och holin minba'd yana qo'rqincliq darajaga olib boradigonga o'xshab ko'rinadur. Turkiston musulmonlarini syezdi mana shular holini e'tiborga olinmak orasida bo'lub turgon ba'zil bid'at va isrofot ishlarini, chunonchi, to'y, ma'raka, gal, basm, lochin, qozoq orasidagi uloq, poyga va janoza kuni bo'ladigon isrofotini bilkulla barham bermoqqa qaror berdi”* [Abdurashidxonov M. 1917]. Ushbu matnni sotsiolingvistik jihatdan tahliliga to'xtalamiz. Munavvar qori Abdurashidxonovning *“Shu'royi Islom”* qarornomasidan olingan ushbu parcha XX asr boshidagi o'zbek jamiyatining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvolini til orqali aniq aks ettiradi. Matnning asosiy sotsiolingvistik qiymati uning ijtimoiy muammolarni ochib berish va jamiyatni islohotlarga da'vat qilish funksiyasida namoyon bo'ladi.

Matn *“Muhtaram musulmonlar!”* degan murojaat bilan boshlanib, diniy hamjamiyatni yagona sifatida shakllantiradi. Bu til birligi ijtimoiy birdamlikni kuchaytiruvchi, chorlovchi vazifasini bajaradi. Demak, murojaatning o'zidayoq ko'rinadiki, maqola barcha musulmonlarga qaratilgan. Yanada chuqurroq tahlil qiladigan bo'lsak, ushbu davrda jamiyatda musulmonlardan tashqari boshqa din vakillari ham mavjudligi, lekin bu maqola faqatgina musulmonlarga tegishli ekanligini anglaymiz. Matnda *“qimmatchilik, oziqsizlik, urush, suvsizlik, isrofot, faqir, bechoralar, sargardon, daxshatliq urush, chogirdka bololari, bid'at, isrofot”* kabi so'zlar ishlatilgan bo'lib, ular davrning asosiy ijtimoiy-siyosiy muammolarini ifodalaydi. Bu leksika publitsistik nutqning tahliliy vazifasini ta'minlaydi. Ya'ni yuqoridagi birliklardan ko'rinadiki, davr ijtimoiy turmushi og'ir ahvolda, o'zgarishlarga muhtoj. Shuning uchun *“to'y, ma'raka, gap, bazm, yalochi, qozoqlar orasidagi uloq, poyga, janoza kuni bo'ladurg'on isrofot”* larni tugatmoq zarur edi. Ushbu leksik birliklar davrning bosh masalalaridan hisoblangan to'y va ma'rakalarni isloh qilish payti kelganligini ko'rsatadi.

Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan, bu leksik birliklar: davr jamiyatining iqtisodiy qiyinchiliklari fonida marosimlarni isloh qilish zaruratini ko'rsatadi. Til orqali ijtimoiy yangilanish g'oyalarini ifodalaydi. Demak, matndagi leksik birliklar o'z davrida tilning jamiyatdagi madaniy hayotini tartibga solish va axloqiy me'yorlarni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qilganini ko'rsatadi. *“...shunchalik qo'rqinchlik darajaga bordiki...”*, *“yana qo'rqinchliq darajaga olib boradigonga o'xshab ko'rinadur”*, *“ko'chaba-ko'cha sargardon”*, *davom etib turg'on daxshatliq urush”* sintaktik birliklari publitsistik uslubning emotsional va ta'sirchan ohangini kuchaytiradi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan, bunday ifodalar: davrning ijtimoiy muammolarini til orqali yoritadi, publitsistik nutqning ogohlik va da'vat funksiyasini kuchaytiradi, tilning emotsional-ekspressiv birliklari orqali ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatadi. *“...musulmonlar, bid'at, janoza”* kabi diniy terminlar ijtimoiy islohotlarni diniy asosda tilning ideologik vazifasi amalga oshirgan. Matn faqatgina muammolarni tasvirlamaydi, balki yechim ham taklif qiladi: *“isrofotini bilkulliya barham bermoqg'a qaror berdi”*.

Mazkur parcha sotsiolingvistik jihatdan: tilning ijtimoiy muammolarni ifodalash va hal etishga xizmat qilishi, publitsistik uslubning emotsional va normativ imkoniyatlari, davrga xos ijtimoiy-siyosiy leksika va diniy-axloqiy terminlar, arxaik grammatik shakllar orqali davrning ijtimoiy-siyosiy hayotini ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir.

“Mana, biz Turkiston xalqi ham ilmssizlig‘imiz sababli turli marosim va odatlar yuki ostida ezilib, muning uchun ahloqiy va moliy jihatdan g‘oyat ko‘p zararlar ko‘rmak-da bo‘lg‘on bir millatmiz. Bizlarni o‘ziga asir etib olg‘on urflardan eng ko‘b zararli va yomonrog‘i xatna, hikohto‘ylari bilan aza marosimidir. Bizning xalq “mol va jon ketsa ketsun, obro‘i ketmasin” deb xatna yoki nikoh va aza marosimini o‘rung‘a keturmak uchun qo‘llarida bor narsalarini 1-2 kunda barbod etadilar, qarzdor bo‘larlar” [Xoji Muin. 1919].

Ushbu matn Turkiston xalqi hayotida mavjud bo‘lgan odatlar, marosimlar va ularning jamiyatga ta’sirini aks ettirgan. Matnda xalqning “ilmsizligi” asosiy muammo sifatida ko‘rsatiladi va bu sababli turli marosimlarning og‘ir yuk bo‘lib qolayotgani ta’kidlanadi. Demak, muallif zamonaviy islohotchi jadidlar singari xalqning ijtimoiy hayotini ilm va ma’rifat asosida isloh qilish zarurligini ilgari surmoqda.

Matnda *“qo‘llarida bor narsalarini 1-2 kunda barbod etadilar, qarzdor bo‘larlar”* jumlasini iqtisodiy tengsizlik va bosimni ifodalaydi. Bu orqali: ijtimoiy jihatdan nochor oilalar ham marosimlarni “or-nomus” masalasi deb bilib, borini yo‘qotishi, jamiyatda “ijtimoiy bosim”ning iqtisodiy oqibatlariga olib kelishi ko‘rsatiladi.

Matn diskursida muallif o‘z pozitsiyasini (ijtimoiy maqomini) xalq manfaatini himoya qilish orqali bildiradi. Til vositalari — *“yuki ostida ezilib”*, *“eng ko‘b zararli”*, *“asir etib olg‘on”*, *“ko‘p zararli”*, *“yomonroq”*, *“mol va jon ketsa ketsun”*, *“barbod etadilar”*, *“qarzdor bo‘larlar”* kabi ifodalar — muallifning hissiy va keskin tanqidiy ohangini kuchaytiradi. Bu esa publitsistik uslubga xos xususiyat bo‘lib, matnning ijtimoiy tanqidiy maqsadga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Muallifning maqsadi — an’anaviy marosimlarni tanqid qilib, xalqni iqtisodiy va ma’naviy uyg‘otish.

Xulosa qilib aytish mumkinki, XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayoti mustamlakachilik, milliy uyg‘onish va jadidchilik harakatlari o‘rtasidagi keskin qarama-qarshiliklar bilan xarakterlanadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Xoji Muin kabi jadid ziyolilari publitsistik merosi orqali ilm-ma’rifatni yoyish, siyosiy ongni shakllantirish va milliy o‘zlikni mustahkamlashga xizmat qildi.

Shunday qilib, publitsistik matnlarning sotsiolingvistik tadqiqi nafaqat tarixiy davr voqeliklarini ochib beradi, balki til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni, milliy uyg‘onish jarayonlarida tilning ijtimoiy-funksional ahamiyatini ham chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Adabiyotlar

1. Uluqov N. (2016). Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent.
2. Nurmonov A. (2012). Tanlangan asarlar 2-jild. Toshkent.

3. Nishonova G. (2008). "o'zbek publitsistikasining shakllanishi hamda rivojlanishida "Oyina" jurnalining o'rnini va ahamiyati. Fil.fan.nomzodi diss.13-14-betlar.
4. Xoji Muin. (1918). "Bolsheviklar va biz" maqolasi. "Xurriyat" gazetasi.
5. Xoji Muin. (1920). "Yoshlar!Yurtning umidi yolg'uz sizgadur" maqolasi. "Mehnatkashlar tovushi" gazetasi.
6. Mahmudxo'ja Behbudiy. (1918). "Qozoq qardoshlarimizga ochiq xat" maqolasi. "Xurriyat" gazetasi.
7. Xoji Muin. (1919). "To'y va aza marosimi haqida" maqolasi. "Mehnatkashlar tovushi" gazetasi.
8. M.Abdurashidxonov. (1917). "Sho'royi islom" qarornomasi" nomli maqolasi. "Najot" gazetasi.
9. Behbudiy M. (2011). Tanlangan asarlar. "Sharq". Toshkent.
10. O'zbek milliy ensiklopediyasi. (2004). O'zME Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. "Mahmudxo'ja Behbudiy" moddasi.

MUHAMMAD ISMOIL SHE'RIYATI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

**Turdikulova Kumushoy Mahmudovna,
GulDU tayanch doktoranti**

Annotatsiya. Badiiy-tasviriy vositalar she'riy nutqda o'z badiiy tasvirini topgan voqea-hodisalarga o'quvchilarning diqqat-e'tiborini tortish hamda poetik qiymatni yuzaga chiqarish borasida nihoyatda muhim o'rin tutadi. Xususan, leksik takrorlar orqali obrazlilikning yanada yorqinlik kasb etishi, badiiy-uslubiy ma'noning kuchayishi, shoirning shu lahzadagi ruhiy holati va kechinmalari, murakkab tabiatidagi o'sish-o'zgarishlar, eng muhimi, olamning badiiy-estetik, psixologik qayta kashf etilishi ta'minlanadi. Agar shoir olam va odam, umuman, borliq mohiyatining badiiy ifodasini yaratishni maqsad qilsa, albatta, mavjud voqelik va mazmunga o'zining diqqat-e'tiborini sinchkovlik bilan qaratadi. Ushbu maqolada Muhammad Ismoil she'riyatidagi lingvopoetik xususiyatlar o'rganilgan. Muhammad Ismoil she'rlari maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *leksika, so'z, so'z shakllari, anafora, metafora, metonimiya, takror, takroriy so'zlar va b.*

Abstract. Artistic-descriptive tools play an extremely important role in attracting student's attention to events that have found their artistic representation in poetic speech and in revealing poetic value. In particular, the brightness of imagery through lexical repetitions, the strengthening of artistic-stylistic meaning, the poet's emotional state and experiences at that moment, the growth and changes in their complex nature, and most importantly, the artistic-aesthetic and psychological rediscovery of the world are ensured. If the poet aims to create an artistic expression of the essence of the world and humanity, they will certainly focus their attention meticulously on the existing reality and content.

This article studies the linguopoetic characteristics of Muhammad Ismoil's poetry. The poems of Muhammad Ismoil serve as illustrative material for the article.

Keywords: lexicon, word, word forms, anaphora, metaphor, metonymy, repetition, repetitive words.

Jahon tilshunosligida tilning tasviriyl imkoniyatidan amaliyl foydalanish tadqiqigal alohida ahamiyat qaratilmoqda. Nutq odobi, til madaniyatil, muloqot samaradorligil kabi fazilatlar rivojlangan millatlarning qadimiy ma'naviyl tayanch ustunlaridan. Ma'naviyl kamolotga erishishda tildan o'rinli, oqilona va samarali foydalanish, uni chuqur o'rganish va undan bahramand bo'lish zarur. XXI asr shaxsning ma'naviyl takomillashish zaruratil kuchayganligil bilan xarakterlanadi.

Zero, insoniyatni bugungi globallashtgan muammolardan faqat ma'naviyat xalos qilishil mumkin. Ma'naviyat esa, avvalo, tilda namoyon bo'ladi. Har qanday milliy ma'naviyat tilda, shaxs ma'naviyatil esa uning lisoniy imkoniyatlaridan foydalanishida namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyotning ham mavqeyil ana shu imkoniyatlarning nechog'lik ishga solinganligil bilan o'z qimmatinil namoyish qiladi. Atoqli so'z ustalaril esa bunda o'z mahoratlari bilan ibrat namunasinil ko'rsatadi.

O'zbek adabiy tili leksikasi – umum o'zbek tili leksikasining katta bir tarmog'i. Bu leksikani tekshirmay, uning boyliklarinil, so'zlarning leksik-semantik tuzilishil, qo'llanish xususiyatlarinil ochmay turib, umumadabiy tilimiz leksikasining sinxronik va diaxronik rivojinil belgilab bo'lmaydi. O'tgan davr mobaynidal o'zbek tilshunoslari tomonidan Alisher Navoiyl, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Muqimiy, Shermuhammad Munis, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz adiblar; Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi milliy uyg'oniy davri o'zbek adabiyotil vakillari; shuningdek, A.Qahhor, G'.G'ulom, Hamid Olimjon, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, E.Vohidov, A.Oripov, Tog'ay Murod, Muhammad Yusuf kabi zamonaviyl o'zbek adabiyotining yirik namoyandalari asarlarining tili va leksikasi maxsus o'rganilgan bo'lsa-da, ammo hali ko'plab mustaqillik davridagi shoir va yozuvchilarimiz asarlarining lingvistik xususiyatlari, ularning poetik nutqil, badiiy uslub yaratishdagil o'ziga xos mahoratil to'laligacha tadqiq obyektil bo'lgan emas. Shunday so'z san'atkorlaridan biri shoir Muhammad Ismoil.

Muhammad Ismoil Mustaqillik davri o'zbek she'riyatining taniqli vakillaridan biri. Muhammad Ismoil she'rlarinin sevib o'qimagan kitobxon bo'lmasa kerak. Shoir xalqining sevgisinil, sevinchinil, dardini, g'am-tashvishinil munosib tarannum etgan sevimli ijodkor.

Avvalo ta'kidlash kerakki, badiiy asar tilinil o'rganishda keng tarqalgan ikki asosiy yo'nalishnil kuzatish mumkin. Bu ikki yo'nalishnil X.Doniyorov va S.Mirzayevlar "So'z san'atil" deb nomlangan kitoblaridal quyidagicha ta'riflaganlar: "Tildagi o'sish-o'zgarishlarnil o'rganishnil o'z oldiga vazifa qilib qo'yadigan aspekt – *lingvistik aspekt*, yozuvchining umumxalq tiliga bo'lgan munosabatil, til boyliklaridan foydalanishil, yozuvchil mahoratil, stili haqidal xulosa chiqaruvchil aspekt – *stilistik aspekt*" [Doniyorov X., Mirzayev S. 1962].

Xalq tili – adabiy tildan farqli o'laroq, faqat og'zaki nutqda yoki xalq og'zaki ijodil asarlari sifatidal ma'lum bo'lgan tirik til. Ko'pinchil, faqat bir-biriga yaqin yashaydigan xalqlar o'rtasidagi aloqa vositasil, xalq tili hududiy yoki mahalliy lahjalarga bo'linib, nisbatan kichik hudud bilan chegaralangan. Bundan tashqari,

kundalik hayot ehtiyojlariga xizmat qiladigan xalq tili adabiy tilga qaraganda birmuncha qashshoq. Shu bilan birga, xalq tilida dialektik parchalanish tendensiyasi mavjud, adabiy til, aksincha, tekislash, bir xillashtirish tamoyiliga ega. Xalq tilining farqlanishida geografik mansublik ustunlik qiladi: individual kasbiy yoki kundalik guruhlarining (dehqonlar, baliqchilar, ovchilar va boshqalar) tili o'rtasida har doim ma'lum bo'lgan farqlar mavjud, ammo bu farqlar alohida joylarning lahjalari o'rtasidagi farqlarga qaraganda kuchsizroq [Ibragimov X. 2021. 17].

Shoir Muhammad Ismoil ijodi o'ndan ortiq kitoblarda muhrlangan. Ilk she'riy to'plami "Tazarru saodati" 1991-yilda chop etilgan. Shundan so'ng "Tasavvur chiziqlari" (1998), "Ko'ngil mulkiga safar" (2001), "Sahroyi gullar" (2001), "Siz hamon o'shasiz" (2003), "Sizni semay bo'ladimi" (2005), "Bahorning eng so'nggi lolasi" (2006), "Chiroylisan, tengi yo'q" (2007), "Ko'ksimni kuydirgan alanga" (2008), "Osmon to'la yulduzlar" (2011), "Meni kuchliroq sev" (2012), "Osmoningdan uzilma ey, dil!" (2014), "To so'nggi nafasgacha" (2015), "Gapning qisqasi yaxshi" (2015), "Millat yuragining durdonalari" (2016) kitoblari xalqimiz mulkiga aylangan.

Muhammad Ismoil Mustqillik davri o'zbek she'riyatida o'ziga xos uslubi, xalqona ohanglari bilan alohida o'rin tutadi. Shoir she'rlarida Mirzacho'l cho'llariga xos kenglik, soddalik, xalqona ohang bor. Bu tizmalarni o'qiganda she'riy san'atlaru adabiy qonun-qoidalarini unutib, so'zlardagi go'zallikdan hayratlanasiz, tuyg'ulardagi haroratdan ko'nglingizga ilqlik yuguradi. Bir so'z bilan aytganda, Muhammad Ismoil she'rlari o'qilsa arziydigan chinakam shoirlarimizdan.

Til hayotni badiiy adabiyotda aks ettirishning birdan bir quroli ekan, shoir va yozuvchining mahorati til imkoniyatlaridan qay darajada foydalanishiga bog'liq. Shoir Muhammad Ismoil til imkoniyatlaridan oqilona va o'z o'rnida mahorat bilan foydalanadi.

Adabiyotlar

1. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Т: Ўзбекистон, 1962.
2. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2017.
3. Ибрагимов Х. Тўра Сулаймоннинг ўзбек тили лисоний имкониятларидан бadiий фойдаланиш маҳорати: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. – Гулистон, 2021.
4. Юлдашев М. Бadiий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009.
5. Умирова С.М. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърияти мисолида): Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019.
6. Тошхужаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD)... дисс. автореф. – Фарғона, 2017.
7. Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2005.

SURXONDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING O'RGANILISH TARIXI

*Moxichexra Mirzayeva,
Berdaq nomidagi QDU O'zbek filologiyasi fakulteti
O'zbek tilshunosligi kafedrası mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati toponimikasi tarixiy taraqqiyotning shartli ravishda davrlarga bo'linganligi ta'kidlab o'tildi. Shuningdek, ushbu hudud toponimlarining tarixini o'rganishda joy nomlarini to'plash, yozish, tarixiy-etnologik tahlilini amalga oshirish, lug'aviy xususiyatlarini aniqlashda rivoyatlar, tarixiy manbalar, ilmiy-tadqiqot ishlari muhim ahamiyatga egaligi haqida so'z yuritildi.

Kalit so'z va so'z birikmalari: mikrotoponim, etnotoponim; 1) azaliy manzilgohlar; 2) joy nomlari; 3) tarixiy manbalar; 4) davr toponimlari; 5) ilmiy asoslar; 6) lug'aviy xususiyatlar; 7) lingvistik omillar.

Abstract. This article emphasizes the division of the toponymy of the Surkhandarya region into conditional historical periods. It also discusses the importance of collecting and recording place names, conducting historical-ethnological analyses, and identifying their lexical features in studying the history of local toponyms. Furthermore, it highlights the significance of legends, historical sources, and scientific research in this process.

Keywords and phrases: microtoponym, ethnonymic toponym; 1) ancient settlements; 2) place names; 3) historical sources; 4) period-based toponyms; 5) scientific foundations; 6) lexical features; 7) linguistic factors.

O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda moddiy madaniyatining shakllanishi, taraqqiy etishi, rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Tarixiy-etnografik adabiyotlardan ma'lumki, moddiy madaniyat manbalari asosida o'tmish ajdodlarimizning turmush tarzi, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotdagi o'rne, jahon sivilizatsiyasi tarixiga qo'shgan munosib hissasini bilib olamiz.

O'zbek toponimikasi tarixiy taraqqiyotini shartli ravishda besh davrga bo'lish mumkin[1:24]:

birinchidan, "Avesto", O'rxun-Enasoy yodgorliklari, ilk diniy adabiyotlar manba bo'lib xizmat qiluvchi qadimgi davrlardan X asrgacha bo'lgan toponimlar. Bu davr toponimlari tadqiq etilmagan toponimlar sirasiga kiradi;

ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy kabi adib va olimlarning asarlari manba bo'lib hisoblanuvchi X-XV asrlarga oid toponimlar. Ushbu toponimlar ham ilmiy jihatdan tahlilga tortilmagan;

uchinchidan, XV-XX asrlarning 20-yillarigacha bo'lgan davrdagi toponimlarga ushbu davrda yashab ijod etgan Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Furqat kabi ijodkor olimlarning asarlaridagi toponimlar kiritilgan. Bu davr toponimlari qisman o'rganilgan;

to'rtinchidan, XX asrning 20-yillaridan 80-yillarigacha bo'lgan toponimlar uchun sho'ro davri adabiyoti, geografiyasi va tarixchiligiga oid manbalar muhim

ma'lumotlar manbayi hisoblanadi. Mazkur manbalardagi toponimlar qisman tahlil etilgan;

beshinchidan, XX asrning 90-yillaridan to bugungi kungacha bo'lgan davrdagi toponimlar mustaqillik davri manbalari asosida o'rganib kelinmoqda.

Prof. A.Y.Yakubovskiyning ko'rsatishicha Movarounnahrda Amudaryo va Sirdaryoning oralig'idagi keng hudud eramizning VI asridan va undan so'ng Toshkent va Farg'ona viloyatlarida qadimgi turkiy madaniyatning yaratilishida juda muhim rol o'ynadilar. Keyinroq esa o'sha qadimiy turkiy qavm va elatlar bo'linib bo'linib hozirgi o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq kabi millatlarning tarkibiga qo'shib ketganlar. Lekin tarixiy ma'lumotlarning ko'rsatishicha O'rta Osiyoda, xususan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida turkiy xalqlarga nisbatan "eroniy" so'zlashuvchi mahalliy aholi ko'proq bo'lgan. Eroniy tilda so'zlashuvchi aholi ko'proq shahar va shahar atroflarida, turkiy xalqlar esa ko'proq cho'l va dasht mintaqalarida yashaganlar. Eroniy va turkiy tilda so'zlashuvchi mahalliy aholi o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalar, hattoki quda-andachilik ishlarining borgan sari yaxshi yo'lga qo'yila borishi bu yerlarda ikki tillilikni yuzaga keltirib chiqardi. Ayniqsa, VI-VIII asrdan so'ng turkiy qabilalarning ommaviy ko'chib kela boshlashlari, arablar iste'losiga qarshi eroniy va turkiy qabilalarning birgalikda kurash olib borishi, turk xoqonligining tashkil topishi, mo'g'ullarning kelishi va nihoyat ko'chmanchi o'zbeklarning yoppasiga O'rta Osiyoga bostirib kirishlari hamda mahalliy aholi bilan aralashib ketishi, bu holning esa qadimgi turkiy qabilalar foydasiga, ya'ni ularni son va nufuz jihatdan ustun bo'la boshlashiga olib kelganligi-ana shu omillarning hammasi birga qo'shib O'rta Osiyo sharoitida yuz bera boshlagan ikki tillilikning orta borishiga bunda ham eroniy xalqlarning turkcha so'zlay boshlaganlari va ularning ikki tilli bo'lib qolayotganliklari nisbatan ko'proq miqdorni tashkil etadi, asta-sekin esa turkiy so'zlashuvga moyillikning kuchayishiga sabab bo'ldi va bu jarayonni tezlashtirdi.

Prof. A.K.Borovkov qayd etganidek, eroniy tojik va o'zbek tillari orasidagi munosabat, olish-berish, ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, o'zbek tili tojik tiliga, tojik tili esa o'zbek tiliga ta'sir etdi. Bunday o'zaro ta'sir O'zbekiston va Tojikistonning ayrim hududlarida hozir ham davom etmoqda. Xuddi ana shu jihatdan ham Surxondaryo viloyatining lingvistik shevalari va tarixiy toponimik materiallari juda xarakterlidir [7; 1968, – B. 108-121].

Tarixiy-arxeologik manbalar va Surxondaryo viloyati hududidan yozib olingan joy nomlarining ilmiy tahlili shuni ko'rsatadiki, fors-tojik tili unsurlaridan tarkib topgan toponimlar viloyat toponimik tizimining birinchi qatlamini tashkil etadi.

Ma'lumki, u yoki bu til o'zining tarixiy taraqqiyot jarayonida o'z ichki imkoniyatlari asosida rivojlanishdan tashqari boshqa tillardan so'z-terminlar olish hisobiga ham boyib boradi. Xuddi shu ikkinchi tarixiy taraqqiyot yo'nalishi toponimiyada ham sodir bo'lib turadigan lingvistik qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Ammo, har bir hududdagi toponimik nomlar yig'indisi shu hududda joylashgan mahalliy xalq tilining lug'at tarkibiga, xususan, uning tarixiy leksik qatlamiga mansubdir. Bu fikrni ana shu fakt ham isbotlaydiki, mahalliy aholisining turkiy o'zbekmi yoki eroniy urug'-qabilalardan iboratligi uning toponimiyasida ham aks

etadi. Eroniy xalqlar yashagan hududda, ko‘proq eron tillarga xos toponimiya, turkiy xalqlar yashagan hududida esa ko‘proq turkiy toponimiya asosiy qismni tashkil etadi. Hattoki, qadimda eroniy xalqlar yashagan hududda so‘ngroq turkiy o‘zbek urug‘lari kelib yashay boshlagan bo‘lsa-da, o‘sha hududdagi eroniy toponimlar asta sekin unutila borib, turkiy yoki o‘zbekcha joy nomlari ko‘paya boradi. Lekin, shu bilan birga, eroniy unsurlar ham toponim-substrat tarzida qisman saqlanadi. Bu yo‘nalish toponimikaning qonuniyatlaridan biridir. Masalan, birgina Boysun tumanidagi tojik xalqi yashaydigan Sayrob qishlog‘idan yozib olingan 200 ga yaqin mikrotoponimlardan 98 foizi tojik tili va shu til unsurlari asosida yaratilgan. Yoki bu tumandagi Darband qishlog‘idan yozib olingan 150 dan ortiq mikrotoponimlarning qariyb 96 foizi tojik tili unsurlari asosida paydo bo‘lgan. Tarixan o‘zbek urug‘lari yashab kelgan Sherobod tumanidagi Oqtosh qishlog‘idan yozib olingan 67 mikrotoponimlarning 26 tasi sof o‘zbek tili materiali asosida, qolgan 41 tasi aralash (gibrid) yoki boshqa til unsurlaridan paydo bo‘lgan. Shu tumandagi Xatak qishlog‘idan yozib olingan 78 joy nomidan 30 tasi sof o‘zbek tili so‘zlaridan, 48 tasi aralash (gibrid) yoki o‘zga til materiallari negizida yaratilgan. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Surxondaryo viloyatining hududida fors-tojik tiliga xos so‘z shakllarining toponimlarda ko‘plab uchrashi va tarqalishi turli ijtimoiy, siyosiy omillar bilan bog‘liqdir. Tojik va o‘zbek xalqlari juda qadimdan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va adabiy aloqada bo‘lib kelgan. Bugina emas, hatto o‘zbeklar bilan tojiklar yaqin qo‘shni va ko‘pchilik joylarda aralash yashaganlar. Bu yaqin munosabat o‘z navbatida ularning tillarida o‘z izlarini qoldirgan. Fors-tojik tilidan o‘zbek tili lug‘at tarkibiga qator so‘zlar o‘tgan bo‘lib, bular o‘zbek tili lug‘at tarkibiga singib ketgan va o‘z so‘zi, til boyligi bo‘lib qolgan. Bu xil “o‘z” so‘zlarga hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasidagi *anbar, ozod, bog‘, baland, bo‘ston, zamon, koriz, nishon, tarozi, paxta, xo‘ja, bozor, band, gadoy, go‘r, gumbaz, zar, eshon, kal, qalandar, kampir, karvon, ketmon, ko‘hna, xurjun, xudo, lola, lo‘li, non, payg‘ambar, podsho, poda, chosh, dahna, dasht, oxir, gugurt, dehqon, zindon, darcha, nishob, havor, xachcha, bekat, do‘st, lalmi, lashkar, mardikor, miroxo‘r, qarz, kaft, daraxtzor, peshtoq, ozoda, hammom, jang, daryo, korxona, shudgor, ustoz* kabi so‘zlarni namuna qilib ko‘rsatish mumkin. Yuqorida ham qayd etilganidek, tojik va o‘zbek xalqlarining til jihatdan bo‘lgan aloqalari va uning izlari Surxondaryo viloyat toponimiyasida ham o‘z izini qoldirgan. Viloyat toponimiyasi tarkibidagi turli so‘z va shakllardan tarkib topgan toponimlarni quyidagi tiplarga ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Fors-tojik tili unsurlaridan tarkib topgan sodda toponimlar;
2. Fors-tojik tili unsurlaridan tarkib topgan qo‘shma toponimlar;
3. Umumturkiy til unsurlaridan tarkib topgan toponimlar;
4. Mo‘g‘ul tili unsurlaridan tarkib topgan toponimlar.

XX asrning ikkinchi yarmida Surxon-Sherobod cho‘li o‘zlashtirilishi munosabati bilan kimsasiz xarobaga aylangan Tallimaron qishlog‘i xarobalari texnikalar yordamida tekislanib, yirik paxta maydoniga aylantirilgan. Tallimaronliklar *qo‘ng‘irot vaxtamg‘ilining ochamayli* urug‘iga mansub bo‘lib, qozoq, bo‘zchi, qulchimaqi, teri kabi to‘rt dahaga bo‘linadi. Hozirgi paytda

tallimaronliklarning asosiy qismi Angor tumani Tallimaron qishlog'ida yashaydi. Bir qismi Qo'zi To'lakov nomidagi shirkat xo'jaligida va Termiz tumani "Namuna" shirkat xo'jaligining *Termizota, Qirqqiz, Kokildorota* mahallalarida ham yashaydi.

Ko'hna Surxon vohasi jahon tamaddunining azaliy manzilgohlaridan biri bo'lib, moziydan hozirgacha moddiy va ma'naviy madaniyatning o'lmas namunalari jamlangan qadimiy va noyob hudud hisoblanadi.

Qadimgi Tibet kitoblaridan birida taxoristonlik buddizm targ'ibotchisi Dxarmamitranning nomi uchraydi va uning Pak-su (Oksu-Amudaryo) daryosi bo'yida joylashgan *Tarmita* degan shahardan ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, shahar asoschisi – podshoh Demitriy nomi asosida *Demitriy, Dermita, Darmita* nomi bilan keyinchalik *Tarmita, Termid*, X asrdan esa *Termiz* nomi bilan bog'lanadi.

Markaziy Osiyo olimlari asarlarida ham joy nomlari haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy qabila va urug'larning joylashish o'rni, nomlari, qabila va urug'arning o'zi ma'lumot berish barobarida ular tarkibiga kelib qo'shilgan *sug'dak, kanjak, arg'u, xutanliklar, tubutlar, tang'utlar, bismil, bulgar, suvar, bajanak* qabilalari ham aytib o'tilgan[2;65-90]. Aynan shu asarda *Termiz* toponimini qadimgi turkiy tildagi *Tarmut* so'zi bilan bog'lash maqsadga muvofiqligini keltiriladi va bu so'z "tog'larning tepalik va soyliklari" ma'nosida izohlangan[2;421].

O'zbek toponimika fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan hamda O'zbekiston hududida birinchi bo'lib toponimikadan nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan olim T. Nafasovdir. Uning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati"da asosan Janubiy O'zbekistondagi mikrotoponimlar etimologiyasi yoritilgan. Shu bilan birga mintaqadagi Boysun, Kesh, Chag'oniyon, Qarshi kabi ba'zi tarixiy toponimlarga etimologik izoh berilgan. [3;50].

Surxondaryo viloyati toponimlarini tarixiy-etnologik lug'atini tuzgan olim Sayfullo Tursunov sanaladi[4;4]. Ushbu lug'atni yaratishda H.Hasanov, S.Qorayev, T.Nafasov, Sh.Qodirova, E.Do'simov, Z.Choriyev, Sh.Vohidov, R.Xoliqova, A.Abdurahmonov, B.Axmedov, I.Jabborov, A.Sagdullayev, U.Uvvatov, P.G'ulomov, V. Nikonov, E.Mirzayev, Y. Xo'jamberdiyev, S. Rahimov, A. Qurbonov, A.Xromov, J.Bekmuhammedov, B.Ahmedov, E.jKoychubayev, R.Yuzbashev, X.Xolmo'minovlarning ilmiy va asarlaridan unumli foydalangan. Mazkur kitobda atamalarning ilmiy-nazariy asoslari yaratilib, joy nomlarini qo'yish, o'zgartirish, bekor qilish bilan bog'liq tarixiy yo'nalishlar belgilanib, shaxslar nomini qo'yish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. O'zbekistonning janubiy hududi hisoblangan Surxondaryoga xos tarixiy-etnologik manbalar ma'lum ma'noda o'rganilib, mavjud atamalar umumlashtirilib, ilmiy, nazariy, jihatdan asoslab berilgan. Surxondaryo vohasi ko'p urug'li, ko'p tilli xalqlar yashaydigan hudud hisoblanib, aholisi tiliga, urf-odatlariga mos kelmaydigan atamalar izohlangan.

Sh. Safarovning "Termiz va termiziylar" asarida quyidagi rivoyat keltiriladi: "Bir kuni Xoja al-Hakim shogirdlarisiz masjidga namoz o'qigani keladi. U yerda bir kishiga otni ushlab turishini buyuradi. U al-Hakim namoz o'qib turgan paytida pinhona kirib, u kishining boshini kesadi va ko'zdan g'oyib bo'ladi. Xalq qayg'u-alamga botadi. Uni an'anaga ko'ra dafn etishadi. Kunlarning birida shogirdlari va

qarindoshlari uning qabri boshiga yig'ilganda qabrdan "Tirik biz" degan ovoz eshritilgan emish. Shu kundan boshlab hamma halok bo'lgan ustoz xojani "Ali al-Hakim tirikbiz" deb ataydigan bo'lishdi[5;70-71].

Janubiy Surxon vohasidagi Boysun, Sherobod, Termiz tumanlari, qisman Jarqo'rg'on tumani hududidagi toponimlarni tarixiy-etimologik jihatdan o'rgangan mashhur toponomist olim Y. Xo'jamberdiyevdir[6;82]. Olim 7000 dan ortiq toponim yig'ishga musharraf bo'ldi va voha toponomika tarixiga salmoqli hissa qo'shdi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Surxondaryo viloyati toponimlarini o'rganishda "Devonu lug'otit turk" asarida ham Termiz toponimi haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Janubiy O'zbekiston toponomist olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar hamda ular asosida yaratilgan asarlarida toponimlarning tarixiy-etimologik, lug'aviy-semantik, lingvistik omillarga tayangan holda tadqiq etilishi tanlab olingan hudud toponimlari o'rganishda muhim vosita hisoblanadi. Surxondaryo toponimiyasi bugun yoki kecha, bir yoki ikki tarixiy davrda paydo bo'lgan emas. U birdaniga ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, barcha davrlarga bog'liq.

Adabiyotlar

1. Dovurova X. Jizzax viloyati oykonimlarining o'rganilish tarixi // Til va adabiyot ta'limi. 2019, 2-son.
2. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. 1-3-jildlar. – Toshkent, 1963.
3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006.
4. Tursunov S. Surxondaryo viloyati toponimlari. – Toshkent, 2008.
5. Safarov Sh. Termiz va termiziylar. – Toshkent, 2005.
6. Xo'jamberdiyev Y. Surxondaryo viloyat toponimiyasining tarixiy-etimologik tadqiqoti. – Termiz, 2012.
7. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожик-форс сўзлари ва арабча сўзлар, "Навоийга арғувон". – Тошкент: Фан, 1968.

MONOLOGUE TYPOLOGY IN PROSE TEXTS AND NEW DIRECTIONS IN LINGUISTIC RESEARCH

Ahmadzada Guloysha Azad gizi,
Azerbaijan State Pedagogical University
Teacher

<https://orcid.org/0000-0003-4190-4017>
gulu010894@gmail.com

Annotation. The typological classification of monologic speech in Azerbaijani prose texts and its structural-semantic foundations constitute the main object of this article. The artistic functions, emotional capacity and communicative load of monologue forms are analyzed. The article also introduces new approaches and prospective research directions in the linguistic and psycholinguistic study of monologic speech. In this context, the author proposes an analytical model of monologic discourse, based on the interrelation of cognitive linguistics, functional syntax and intra-textual psychological mechanisms.

Keywords: monologic speech, prose, psychosemantics, syntactic structure, emotional nuances.

Introduction. In prose fiction, the monologic form of speech functions not only as a means of expressing the inner world of the speaking character but also as a fundamental communicative unit that determines the ideological and aesthetic orientation of the entire literary work. Within the artistic structure, monologues hold a special functionality in terms of developing the plot, regulating psychological tension and deepening the emotional context. From this perspective, in modern linguistics—particularly in Azerbaijani theoretical linguistics—the study of the structural, semantic, and psychosemantic features of monologic discourse has become one of today’s pressing scientific issues.

In the present article, based on analyses of examples of monologic speech employed in Azerbaijani prose, their typological distinctions, structural-semantic organization, and psychological-emotional levels are examined. The linguistic features of monologues presented both in calm and in tense psychological tones are considered through contextual analysis, with particular attention to their role in revealing the inner world of characters and in shaping the artistic idea. At the same time, the article substantiates the necessity of applying psycholinguistic and cognitive approaches alongside traditional linguistic methods in the study of monologic speech. This is of significant importance not only for defining new scientific directions in the research of Azerbaijani prose language but also for demonstrating the wide spectrum of the language’s emotional potential.

One of the principal and distinctive features of monologic speech in prose works is that this form of discourse emerges in the text as the consistent and coherent expression—whether extensive or concise—of a particular artistic idea, thought, problem, or memory by a single voice. In literary works, monologic speech functions as the self-addressed discourse of a character, actively participating in the compositional mechanisms of prose texts. This type of speech, while individual in nature, simultaneously embodies social and universal dimensions, as issues of humanity, society, and nature stand at the core of its structural system and thematic content. Objective and subjective phenomena are filtered through consciousness and artistically realized, where pause, rhythm, intonation, and tone play a special role, materializing through diverse and varied sentence structures. Such speech thus represents a communicative semantic-structural unit of the text and possesses its own specific compositional organization.

In literary works, a certain type of speech is represented by monologues, the literal meaning of which comes from Latin: “*mono*” – *one*, “*logos*” – *speech*; that is, *a type of discourse constructed based on the speech of a single individual* [1,54].

In literary works, monologic speech has the capacity to reflect the inner world of characters, as well as the most significant aspects of natural and social phenomena. Through monologues, the writer can present the positive and negative traits of a literary hero in a detailed and expressive manner. In prose, authors often prefer narrative and descriptive forms of monologue, skillfully employing various structural-semantic types of simple and complex sentences. The narrative monologue

and the descriptive monologue frequently complement each other, being closely linked through strong semantic connections. For this reason, psychological elements play a crucial role in both forms of monologue, creating a sense of unity. *“The understanding of the semantics of a text accompanied by description sometimes depends on the degree of internal tension present. To grasp the meaning of the text, it is necessary to analyze this tension, as psychological intensity is not uniform across texts. In this sense, psychological texts can be grouped according to the level of tension into: a) calm psychological texts; b) intense psychological texts”* [2, 199].

1) **Neutral psychosemantic monologic speech.** In this type of monologue, the narrative (reporting) feature is dominant, and the psychological tension is characterized by a calm manner. In most cases, it primarily involves the use of functional declarative sentence structures. For instance, *“The air was once again filled with the scent of gunpowder. This odor grew increasingly pungent, spreading across the entire country. The people were eager to avenge—to take retribution for—the wound in their hearts from which black blood flowed. They wished to turn their anger and hatred toward the enemy into gunpowder, fire, and flames, to unleash it and pour it upon them”* [3, 31].

2) **Monologic speech with intense psychosemantic nuances.** The intensity in both calm and tense monologues can be determined by the impact of the description on human feelings, perceptions, and emotions. Micro- and macro-level monologic speech acts of this kind can be found throughout prose works. Sometimes they are structured so that syntactic constructions from dialogic speech are incorporated into the monologue, blending seamlessly within it. Although this blending technique further sharpens the degree of psychological tension, the speech maintains its calm flow and narrative-descriptive style. The presence of interrogative and exclamatory syntactic markers contributes to the heightened intensity of the speech act. *“Interrogative and exclamatory sentences in monologic speech initiate psychological tension, carry artistic ideas along a rising trajectory, and bring them to a conclusion. In some sentences of the monologue, psychological tension is calm, while in others it manifests at its highest intensity”* [4, 82].

The study of monologic speech acts with both intense and neutral psychological nuances in literary texts has become one of the priority directions for contemporary psycholinguistics as well as literary studies. The relevance of this requirement is primarily associated with the need to explain how human thought and emotional experience are transposed into the text. In particular, in Azerbaijani linguistics—at a time when theoretical research has entered a new phase, and cognitive, functional, and psycholinguistic approaches are gaining prominence—the analysis of monologic discourse from not only a structural but also a semantic and psychological perspective has emerged as a pressing scientific issue.

Although research on monologue typology in Azerbaijani linguistics is currently conducted mainly at the syntactic level, this approach cannot encompass all its semantic and functional potentials. In particular, an in-depth study of the psychosemantic nuances—calm and intense emotional levels—that form the structural-semantic core of monologic discourse requires not only linguistic analysis

but also close interdisciplinary interaction with literary studies and the aesthetic structure of the artistic text.

A comparative analysis of monologic speech forms with intense and neutral emotional nuances shows that they function simultaneously as carriers of communicative strategy and as mechanisms for revealing the inner life of literary characters. Accordingly, research in this area should not be limited to linguistics alone but should also be conducted within the framework of interrelations among psychological, philosophical, and cultural contexts. For this reason, the study of emotional levels in monologic discourse must be incorporated into a universal research framework, examining its lexical-semantic composition, syntactic structure, and communicative load in an integrated and systematic manner.

At the same time, exceeding research in this direction can make a significant contribution to the cognitive modeling of emotional experiences presented through the language of Azerbaijani literature, the systematization of artistic forms of inner speech, and the integration of cultural and psycholinguistic aspects. Such an approach allows for the study of monologic discourse not only in terms of structure but also as a multi-layered phenomenon encompassing the flow of consciousness, emotional load, internal conflict, and social-ethical as well as individual thought codes. This, in turn, enriches the theoretical foundations of both linguistics and literary studies.

References

1. Əfsəroğlu, K. Gilavar (roman və hekayələr) / Əfsəroğlu K. – Bakı: “Mürtəcim”, – 2019, – 312 s.
2. Məhərrəmli, Q. Televiziya dili / Məhərrəmli Q. – Bakı: “Elm”, – 2007, – 304 s.
3. Güney Fazil. Qara qan (roman) II hissə / Güney Fazil. – Bakı: “Apostrof”, – 2009, – 456 s.
4. Ağayeva, F. Danışiq dillərində leksik və sintaktik vahidlər / Ağayeva F. – Bakı: “Maarif”, –1987, – 131 s.

O‘ZBEK TILIDA ZAMON FUNKTSIONAL-SEMANTIK MAYDONI

Shayzakov G‘ulom Muxtarovich,

“Fakultetlararo chet tillar” kafedrası o‘qituvchisi

Guliston davlat universiteti

gulomjonshayzakov@gmail.com

Annotatsiya. An’anaviy o‘zbek tilshunosligi o‘z xulosalarini rus lingvistik maktablari andozalariga asoslaydi. O‘zbek tilidagi zamon kategoriyasi rus tilining *время глагола* morfologik kategoriyasiga teng ko‘riladi. Ta’kidlash joizki, rus va o‘zbek tillarining zamon kategoriyasi struktur simmetriyaga ega. Har ikki tilda ham affiksial o‘zgarishlar o‘tgan va hozirgi zamonni hosil qiladi. O‘zbek tilida hozirgi zamon shakli kelasi zamonga shakldosh, ularning ma’nosi faqat nutq kontekstida anglashiladi. Rus tilida esa *бым* fe’lining kelasi zamon shakli ushbu ma’noni anglatishga xizmat qiladi. Shu asnoda o‘zbek va ingliz an’anaviy tilshunosligi zamon ma’nosi tadqiqini ayni nomdagi morfologik kategoriya doirasida chegaralaydi.

Kalit soʻzlar: toʻliqlilik, notoʻliqlik, uzluksizlik, takroriylik, qodirlik, funktsional-semantik maydon, kategoriya, aspektuallik.

Abstract. Traditional Uzbek linguistics bases its conclusions on the models of Russian linguistic schools. The tense category in the Uzbek language is considered equivalent to the morphological category “время глагола” in Russian. It is worth noting that the tense systems of both Russian and Uzbek exhibit structural symmetry: in both languages, affixal modifications are used to form the past and present tenses. In Uzbek, the present tense form is formally identical to the future tense, and their meanings are distinguished only through contextual interpretation. In Russian, however, the future tense is expressed through the future form of the auxiliary verb БЫТЬ (“to be”). In this regard, both Uzbek and English traditional linguistics tend to confine the analysis of tense meaning strictly within the framework of the corresponding morphological category, thereby overlooking broader semantic and contextual dimensions.

Key words: Perfectivity, imperfectivity, continuity, repetitiveness, potentiality, ability, functional-semantic field, category, aspectuality

Tillar bir-biridan tizman, tarkiban, ifoda shakllari va uslublariga farq qilsa-da ularni maʼno, mohiyat birlashtirib turadi. Jumladan, ingliz va oʻzbek tillarida temporallik funktsional-semantik maydoni mavjudligi, ikki tildagi paradigmalar bir-biridan struktur jihatlariga koʻra farqlansa ham mohiyatan bir xil gipersemaga ega ekanligi bu fikrni yaqqol dalillaydi. Faqat, oʻzbek tilidagi temporallik hodisasiga nisbatan tilshunoslik xulosalari turlicha. Xususan, tilshunos olim Sh.Iskandarova temporallikni paradigma emas, semantik kategoriya deb nomlaydi va quyidagicha izohlaydi: “temporallik semantik kategoriya boʻlib, u inson tomonidan soʻzlovchi nutqi momentiga yoki boshqa hisob nuqtasiga nisbatan belgilanaётgan vaziyatlar va ularning elementlarini qabul qilish hamda anglashni ifodalaydi” [1, 121] Boshqa manbalarda temporallik funktsional-semantik maydon ekanligiga ishora qilgan holda maydon yadrosini zamon kategoriyasi egallashi taʼkidlanadi. [2, 71] Mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar temporallik va aspektuallikni bir-biriga yondosh paradigma yoki kategoriyalar sifatida tahlil qiladi. Maydon elementlarini deyktik birliklar sirasiga qoʻshib “voqeahodisa, vaziyatlarning sodir etilayotgan vaqtiga aniqlik kirituvchi” [3, 16] deb taʼriflaydi. Darhaqiqat, aspekt va temporallik bir-birini taqazo qiluvchi, chambarchas bogʻliq fenomenlardir. Zero bir tomondan harakat, holatning tugallanish, davomiylik, boshlanish, oniylik, takroriylik kabi tarz (tus) semalari tarkibida oʻtgan, kelasi, hozirgi zamonda roʻy berishi emasi ham mutlaqo mavjud boʻladi. Shuningdek, oʻtgan zamonda sodir boʻlgan ish-harakat yoki yuzaga kelgan holat maʼnosida uning tugallanish, toʻliqlilik, oniylik kabi maʼnolari, hozirgi zamonda esa davomiylik, tugallanmaganlik mikrosemalari, kelasi zamon vositasida sinash, qodirlik, boshlanish kabi tarz maʼnolari anglashilishi maʼlum. Aspektuallik istilohi oʻzbek tilida tarz maʼnosiga teng. Ingliz tilida morfologik, sintaktik va leksik birliklarning tarz maʼnolari, tarz maʼnosini voqelantirishda pragmatik vositalarning roli haqida qator tadqiqotlar olib borilgan. [4, 142] Biroq tahliliy-tavsifiy xarakterga ega ushbu ishlarda aspektuallikning semantik tarkibi haqida tafsilotli xulosalarni

kuzatmaymiz. Ma'lum, harakatning tarz ma'nosi, holatdagi tus semasi turlari huddi narsa-buyum, kishilar sifatlovchilari kabi cheksiz bo'la oladi. Shu bois o'zbek tilida tarz ma'nosini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlarda tarz maydoni semantik jihatdan ochiq tizim ekanligi ta'kidlanadi. Shunga qaramay nutqda eng faol voqelanuvchi tarz ma'nolari alohida ajratilgan. Masalan, O.Shukurov fe'llarning boshlanish, davomiylik, tugallanish, sinash kabi asosiy ma'nolarini belgilab quyi pog'onada ushbu semalar to'liqlilik, noto'liqlik, uzluksizlik, takroriylik, qodirlik kabi emalarga ajralishini asoslaydi. [5, 22] Sanab o'tilgan ma'nolar esa tarz va zamon bilan qanchalar bog'liq, bir-birini to'ldirib, mazmunan mustahkamlovchi maydon ekanligini dalillaydi.

O'zbek tilida temporallik yadrosi zamon kategoriyasini qamrab oladi. Binobarin grammatik zamon kategoriyasiga berilgan ta'riflar ham temporallik mazmuniga uyqashligi ma'lum. Xususan, formal tilshunoslikda "grammatik zamon harakatning nutq momentiga munosabatini ifodalaydi" [6, 475] deb izohlanadi. Struktur tilshunoslik bu ta'rifni boyitib «payt valentligiga ta'sir etish orqali kesimni shakllantirishda ishtirok etish va undan anglashilgan voqelikning nutq momentiga munosabatini ifodalash zamon kategoriyasiga xos xususiyatdir» deya ta'kidlaydi. [7, 208] Shu ikki izohni umumlashtirib temporallik maydoni ta'rifini shakllantirish mumkin. Ya'ni temporallik harakat-holat sodir bo'lish oni va buning so'zlovchi nutqiy momentiga nisbatan munosabatidir. Bu izoh maydonning semantik yadrosidagi gipersemani aniqlashtiradi. Maydonning funtsional yadrosidan esa zamon kategoriyasi o'rin oladi. O'zbek va ingliz tili zamon kategoriyasi qiyosida o'ziga xos parallellik ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ingliz tilida kelasi zamon ma'nosi modal fe'llar vositasida ifodalanganligi bois formal tilshunoslik ingliz tili faqat hozirgi va o'tgan zamon shakliga ega degan xulosani ilgari suradi. O'zbek tilida esa hozirgi va kelasi zamon shakllari bir xil, farq faqat nutq konteksti yoki yondosh zamon ko'rsatkichlari, jumladan, payt ravishlari vositasida anglashiladi. Bundan kelib chiqadiki, o'zbek tilida ham kelasi zamonni anglatadigan alohida shakl mavjud emas. Demak temporallik maydonining funktsional yadrosini ikki shakl tashkil etadi, hozirgi zamon shaklida vazifaviy polisemiya kuzatiladi:

O'tgan	<i>Kecha jurnalga mavzularni yozdim.</i> <i>Ota-onalar majlisi kechga yaqin tugadi.</i> <i>Mehmon keladi deb hovlini tozaladi.</i>
Hozirgi	<i>O'zbek mumtoz adabiyoti bilan tanishamiz.</i> <i>Korxona mutasaddilari xisobotlarni ko'zdan kechiradi.</i> <i>Savdo markazi bayram tadbiri o'tkazadi.</i>
Kelasi	<i>Ertaga birinchi reys bilan Toshkentga uchamiz.</i> <i>Kelasi chorakda oziq-ovqat maxsulotlari narxini tushiradi.</i> <i>Nashriyot kuzda eng yirik tarjima lug'atini sotuvga chiqaradi.</i>

Kelasi zamon ma'nosi maqsad affiksi, yoki maqsad fe'li vositasida ham ifodalanishi mumkin. Lekin bu qurilma ish-harakat bajarilishi ko'zda tutilgani, rejalashtirilganini bildiradi. Uning ma'nosidan yuqoridagidek ish-harakat sodir bo'lishi muqarrar, aniq degan ma'no anglashilmaydi. Bu esa – *moqchi* affiksi bilan yasaladigan maqsad fe'li kelasi zamonni muayyan darajada noaniq, kuchsiz

ifodalashidan dalolatdir. Masalan: *Ertaga oliygohga bormoqchiman. Magistratura bosqichini chet elda o'qimoqchiman.* Kelasi zamon gumon fe'lida esa ish-harakatning sodir bo'lish ehtimoli yanada pasayadi: *Batafsil, yotig'i bilan gapirsang ahvolingni tushunar. Balki yuragi yumshab yordam berar.* -Moqchi shaklidan so'ng edi ko'makchisi qo'shilishi bilan o'tgan zamondagi maqsadni ifodalash mumkin: *Jahling chiqmasin deb telefoningni o'zim tuzatib qo'ymoqchi edim. Ovora bo'lmanglar deb aytmasdan kelmoqchi edik.* Ingliz tilida esa bu ma'no modal fe'l *would* yoki *would have* va asosiy fe'l tarkibidagi affiktsial o'zgarish-ablaut xisobiga amalga oshiriladi. Shuningdek, ushbu ma'noni ifodalash uchun *wished to + verb* birikuvidan foydalanish mumkin. Anglashilganidek, ingliz tilida o'tgan zamon maqsadini ifodalash uchun vositalar bittaga ko'p. O'zbek tilida *-ar + edi* birikuvi o'tgan zamonda muntazam takrorlangan harakat, yoki shart maylini anglatadi. Ingliz tilida o'tgan zamonda muntazam takrorlanuvchi ish-harakatni ifodalashga *used to+verb infinitive*, ayni shunday holatni anglatish uchun *would+verb infinitive* qo'llanadi. O'zbek tilida bunday semantik-uslubiy bo'linish kuzatilmaydi.

O'zbek tilida ham tugallangan va davomiy zamon shakllari mavjud. Ingliz tilidan farqli o'laroq o'zbek tilida hozirgi va o'tgan davomiy zamon shakli affiks vositasida yasaladi. Kelasi zamon davomiyliги esa fe'lga qo'shilgan *-(ayot)gan,kan, qan* affiksi va shaxs-son qo'shimchasini olgan bo'lmoq fe'li sintetik-analitik qo'shilmasidan yasaladi:

O'tgan	<i>Senga hushxabar etkazaman deb kelayotuvdim. Momo hayitgacha ulguray deb kechalari bilan qiroat qilayotuvdi. Maktab hovlisi etagida Muslima dugonasini tasallilab ovutayotuvdi.</i>
Hozirgi	<i>Singlimni bir ziyorat qilib diydoringa to'yish uchun qirlar oshib kelyapman. Hafta bo'yi ishlagan kelin dam olish kuni ham bekor o'tirmay tikish qilyapti. Bosma gazetalar o'rnini onlayn axborot platformalar egallab boryapti.</i>
Kelasi	<i>Ertaga tushdan keyin poezdda do'stlar bilan hangomalashib ketayotgan bo'laman. Imtixon o'tgach hozirgi havotiring va qo'rquvingni eslab kulayotgan bo'lasan. Kelasi yil shu paytda ariq bo'yidagi yangi ayvonda salqinlayotgan bo'lamiz.</i>

Adabiyotlar

1. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. — Тошкент: Фан, 2007. — Б. 121
2. Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. — Тошкент: ЎзМЭ, 2009.

3. Мирсанов Ғ. Аспектуаллик ва темпораллик мазмуни ифодасининг когнитив-прагматик асослари. филол.фан.док.дисс автореф. – Т.: 2019. – Б. 16

4. Comrie B. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge, 1976. – 142 p.;

5. Шукуров О. Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси. Филол. фан. номз.дисс автореф. – Самарқанд, 2005. –22 б.

6. Ҳожиёв А. Феъл //Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. –Т.: Фан, 1975, – Б. 475

7. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Курбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент, 2007 – Б. 208

KOMMUNIKANTLAR IJTIMOIIY MAVQEYI VA ROLINING DRAMALARDA AKS ETISHI

Ubaydullayev Xumoyun o'ktam o'g'li,
Guliston davlat universiteti

Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotasiya. Maqolada dramatik asarlarda adresant ijtimoiy maqomi hamda ijtimoiy rolining muloqotni tashkil qilishdagi o'rni masalasiga e'tibor qaratilgan. Nutqiy vaziyatda muloqot maqsadiga mos birliklar tanlashning ahamiyati tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy mavqe, ijtimoiy rol, pragmatik maqsad, pragmatik taktika, nutqiy akt

Аннотация. В статье рассматривается роль социального статуса и социальной роли адресата в организации коммуникации в драматических произведениях. Анализируется важность выбора единиц, соответствующих цели коммуникации в речевой ситуации.

Ключевые слова: социальный статус, социальная роль, прагматическая цель, прагматическая тактика, речевой акт

Abstract. The article examines the role of social status and the social role of the addressee in organizing communication in dramatic works. The importance of choosing units that correspond to the purpose of communication in a speech situation is analyzed.

Key words: social status, social role, pragmatic purpose, pragmatic tactics, speech act

Dramatik asarlar matni til xususiyatlari, qahramonlar nutqining berilishidagi o'ziga xoslik jihatidan boshqa turdagi badiiy asarlar matnidan ajralib turadi. Dramatik asarlarda qahramonlar asosan dialoglar vositasida muloqot qiladilar, ularning xatti-harakati, yuz ifodasi, qanday imo-ishoralardan foydalanishi lozimligi esa muallif nutqida – remarkalarda oydinlashadi. Keyingi yillarda tilshunoslikda tilni ijtimoiy omillar bilan bog'liqlikda o'rganish masalasiga katta e'tibor qaratilayotgani e'tiborga loyiqdir. "Lisonning tizimiy ravishda kontekst bilan bog'liqligini o'rganish pragmatikaning vazifasidir. Turli ijtimoiy maqomga ega bo'lgan shaxslarning turli

vaziyatlarda ma'lum pragmatik manbalardan foydalanishi sotsiolingvistik tahlil uchun ham muhimdir" [2;135]. Ko'rinib turibdiki, sotsiopragmatika til hodisalarini o'rganishda muayyan ijtimoiy maqom, ijtimoiy rolga ega shaxslarning aniq kontekst, qurshov, nutq vaziyatida til birliklaridan foydalanishlaridagi xosliklarini o'rganishni maqsad qiladi. Pragmatikani Ch.Morris semiotikaning bir qismi sifatida belgining so'zlovchi bilan munosabatini o'rganadigan fan sifatida baholagan bo'lsa, bu terminga sotsio qismining qo'shilishini esa tilshunoslar til nafaqat "so'zlovchi shaxs" bilan bog'liq holda, balki kommunikativ jarayon dialogik kontekstda, shuningdek, kengroq aspektida – milliy nutq, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy kontekstda ko'rib chiqilishiga asos bo'lishini, pragmatikaning shaxsga yo'naltirilganligi tilga bog'liq bo'lmagan tashqi lingvistik intizom asosida yaratilganligi bilan tasdiqlanishini ta'kidlaydilar [1].

U.Azimning "Kunduzsiz kechalar" dramasi o'zbek shoiri Abdulhamid o'g'li Cho'lpon hayotiga bag'ishlangan bo'lib, shoir mazkur dramada turli ijtimoiy holatlarda namoyon bo'ladi. Dramaning dastlabki sahnasida Cho'lpon do'stlari, uni shoir sifatida biladigan, taniydigan hamda ijodi bilan tanish kishilar davrasida bo'lgani uchun ham muloqot badiiylik kasb etgan. Muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi suhbat shoir she'rlaridan olingan misralar bilan to'ldiriladi. "Kommunikativ muloqot jarayonida so'zlovchining lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi uning muloqotdan ko'zlagan maqsadi bilan ham bog'liqdir. So'zlovchi biror axborotni berishi yoki o'zi uchun muhim bo'lgan axborotni olishi mumkin. Ikkinchi holatda qo'yilgan intensiya va tanlangan taktika birinchi holat bilan bir xil bo'lmaydi, tabiiyki, bu o'z-o'zidan turli-tuman lisoniy shaxslarning voqelanishiga sabab bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, lisoniy shaxsning qay darajaga mansubligi uning ijtimoiy maqomi va roli bilan chambarchas bog'liq. Ijtimoiy mansublik lisoniy shaxsning turli darajada namoyon bo'lishida asosiy omil sifatida muhim sanaladi" [2; 110]. Dramaning ilk sahnasida Cho'lpon shoir, ma'rifatparvar ijtimoiy maqomida bo'lib, ziyoli rolda gavdalanadi. Cho'lpon nutqida qo'llanilgan *yuragimizning bu toshqinlarini, milliylik o'zlikdir, o'zbekning ruhi dunyo madaniyatining eng yuksaklarida ohanglariga jo'r bo'lmog'i lozim* kabi sintaktik birliklar uning nutqini individuallashtirishga, o'tgan asr boshlarida O'zbekistonda hukm surgan vaziyat, ma'rifatparvarlarning millat kelajagi haqida qayg'urishlari, najotni ilmda deb biluvchi shaxs nutqini voqelantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Sahnada davomida Cho'lpon haqidagi gazeta maqolasidan xabar topgan do'stlari uni tark etadilar, faqat ayoli Soliha qoladi. Sahnada qovun ko'tarib devonasifat Galdir paydo bo'ladi. Muallif shoirning Galdir bilan suhbatida uni oddiy inson sifatida so'zlatga-da, noxush xabardan o'zini yo'qotgan Soliha bilan suhbatda ham Cho'lponni shoir maqomidagi shaxs sifatida gapirtiradi. Vaholanki, noxush xabar shoirni ham esankiratgan, do'stman deganlarning turli bahonalar bilan chiqib ketishi ranjitgan bo'lsa-da, shoir ayolining har bir savoliga she'r bilan javob beradi. Bu esa bir shaxsning turli ijtimoiy rollarda bo'lsa-da, ijtimoiy maqomining har qanday rolda ham ko'rinib turishini shoir va ayoli o'rtasidagi dialogda ko'rishimiz mumkin:

Soliha. E, xudo rahmat qilsin!... (Soliha borib gazetani oladi. o'qiy boshlaydi) "o'zbek shoirlari. Cho'lpon"...(pichirlab o'qishga tushadi. Yuzida hayronlik, so'ng dahshat aks etadi...)

Cho'lpon (kutilmaganda she'r o'qiydi).

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib...

Cho'lpon Solihaning qo'lidan gazetani oladi. Xayoli mash'um bir o'ylar bilan band. Allatovur ohangda she'r o'qiydi.

Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar,

Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku. [4;141]

Dramaning keyingi sahnalarida vaziyat keskinlashadi, Cho'lpon boshiga tushishi mumkin bo'lgan voqealarni oldindan his qiladi. Quyidagi dialogda Cho'lpon ayoli Soliha oldida er ijtimoiy maqomida gavdalanadi. Boshiga tushishi mumkin bo'lgan holatlar uni ham azobga qo'yishi mumkinligini his qilgan shoir har qanday o'zbek erkagiga xos bo'lgan ayolini asrash, yomonlardan himoya qilish uchun harakat qiladi.

Cho'lpon. Yo'q...Soliha, bu yerda qolishing mumkin emas... Hozir Andijonga ketasan! Hozir!..

Soliha. Men siz qayga borsangiz, o'sha yerda bo'laman.

Cho'lpon (qiynalib). Men senga nega ajralmog'imiz lozimligini yaxshi tushuntir olmadim...

Soliha. O'zimning shoirim, menga nimaga kerak yo'lg'on gap? Qancha og'ir bo'lsa ham, rostini ayting...

Cho'lpon. Gap shundaki, o'rtamizda farzand yo'q... [4;152]. Keltirilgan dialogda Cho'lpon ehtiyotkor, mulohazali shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Sevgan ayolini himoya qilish uchun undan ajralish lozimligini biladi, ammo asosiy sababni ko'rsatish bilan bunga erishib bo'lmastligini anglaydi hamda ayolning eng nozik nuqtasi – farzandsizlikni eslatish orqali bunga erishadi. Nutqiy muloqotni murakkab jarayon sifatida quyidagicha tashkil topadi. Dastlab muloqot uchun niyat, maqsad tanlanadi. Bu o'rinda Cho'lponning maqsadi Solihani asrash, ammo uning sadoqati, sevgisi tufayli osonlikcha ko'nmasligini shoir biladi, shu sababli muloqotda adresatning nozik joyiga zarba berish, shu orqali natijaga erishish uchun kerakli leksik birliklarni qo'llaydi. Muloqotni tashkil qilayotgan adresant tanlangan strategisining muloqotdan keyingi natijasini ham oldindan rejalashtiradi. To'g'ri tanlangan taktika nutqiy vaziyatdan ko'zlangan intensiyaning amalga oshishini ta'minlaydi. Dramatik turga oid matnlarda qahramon holati, xatti-harakati muallif nutqi orqali to'ldiriladi. Tadqiqotchi M.Xolmurodova "yozuvchi E.A'zamning kinoqissa janri asarlari matnini sotsiopragsmatik tahlil qilish orqali muallifning o'quvchiga ta'sir kuchini aniqlab olish imkoni paydo bo'lishini, asardagi nutqiy aktlar tahlili qahramonlarning so'z bilan ifodalab bo'lmaydigan xususiyatlarini, uning insonga ko'z ilg'amas ta'sirini namoyon qilishini ta'kidlaydi" [5;51]. Bu holatni yuqorida keltirgan tahlillarimizda ham ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, dramatik asarlarda ijtimoiy maqom hamda ijtimoiy rollar nutqiy muloqotning amalga oshishida muloqot maqsadiga mos ravishda leksik birliklar tanlashtirishini taqozo etadi. Muallif qahramonning holati, muayyan

vaziyatdagi ijtimoiy roliga mos birliklar tanlash, sintaktik birliklar tuzish orqali uning nutqini individuallashtiradi, asar tilining ta'sirchanligini ta'minlashga eriashadi. Dramatik asarlarda dialoglar qisqalikni, aniqlikni talab qiladi. Usmon Azimning tahlilga tortilgan dramasida biz Cholponni ikki sahnada faqat shoir hamda er ijtimoiy maqomida chiqishini tahlil qildik. Dramada shoir do'st, ustoz, vatanparvar fuqaro sifatida ham namoyon bo'ladi. Muallif Cho'lponni har qanday ijtimoiy rolda ham ma'naviyatli, tarbiyali, jonkuyar shaxs sifatida gavdalantirgan, har bir ijtimoiy maqomiga mos birliklardan foydalangan.

Adabiyotlar

1. Дементьев В.В., Седов К.Ф. Теория речевых жанров: социопрагматический аспект.
<https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/s/issue/view/223>
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – 318 б.
3. Umurzoqova M. Lisoniy shaxs va uning shakllanishida ijtimoiy omilning o'rni // o'zbekistonda xorijiy tillar. – 2023. – №6. – B.110-118.
4. Usmon Azim. Jodu. – Toshkent: Sharq, 2003. – 334 b.
5. Холмуродова М. Эркин Аъзам киноқиссалари тилининг прагматик хусусиятлари // Ilim ham jamiyet. 2020. – Нукус. – №.3. – Б.51-53.

TILSHUNOSLIK FANINING TARAQQIYOTI: YANGI YONDASHUVLAR VA YUTUQLAR

**Muxamadiyeva Sayyora Akramovna,
GulDU, Lingvistika: O'zbek tili mutaxassisligi
ikkinchi bosqich magistranti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslik fanining taraqqiyot jarayoni, uning zamonaviy yo'nalishlari va yangi yondashuvlari tahlil qilinadi. XX–XXI asr tilshunosligi strukturalizm, generativ grammatika, kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili, sotsiolingvistika va psixolingvistika kabi yo'nalishlarning shakllanishi hamda rivojlanishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, korpus lingvistikasining paydo bo'lishi, sun'iy intellekt va kompyuter lingvistikasi sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar tilshunoslikning yangi bosqichga ko'tarilishiga asos bo'ldi. Maqolada, shuningdek, til va jamiyat o'zaro ta'sirini o'rganish, ko'p tillilik masalalari hamda tilning madaniyat va tafakkur bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, taraqqiyot, yangi yondashuvlar, kognitiv lingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, korpus lingvistika, diskurs tahlili, kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt.

Abstract. This article analyzes the process of development in the field of linguistics, its modern directions, and new approaches. Linguistics of the 20th–21st centuries is explained through the formation and advancement of structuralism, generative grammar, cognitive linguistics, discourse analysis, sociolinguistics, and psycholinguistics. In addition, the emergence of corpus linguistics, as well as research carried out in the fields of artificial intelligence and computational linguistics, laid the foundation for raising linguistics to a new stage. The article also scientifically highlights the study of the interaction between language and society, issues of multilingualism, and the interconnection of language with culture and thought.

Key words: Linguistics, development, new approaches, cognitive linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, corpus linguistics, discourse analysis, computational linguistics, artificial intelligence.

Tilshunoslik insoniyat bilimlarining muhim tarmoqlaridan biri sifatida tarix davomida katta o'zgarishlarni boshdan kechirdi va har bir davrning intellektual, madaniy hamda texnologik ehtiyojlariga moslashib bordi. Dastlabki bosqichlarda asosan tillarni tavsiflash va saqlash bilan shug'ullangan bu fan keyinchalik tilni tizim sifatida, ijtimoiy hodisa sifatida hamda kognitiv vosita sifatida o'rganadigan murakkab ilmiy soha darajasiga ko'tarildi. Ayniqsa, XX asr tilshunoslik tarixida muhim burilish davri bo'lib, unda strukturalizm, generativ grammatika, kognitiv va sotsiolingvistik yondashuvlarning shakllanishi tilshunoslik tadqiqotlarini grammatika va fonetika doirasidan tashqariga kengaytirdi.

Zamonaviy davrda esa raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, globallashtirishning kuchayishi hamda fanlararo tadqiqotlarning kengayishi tilshunoslikka yangi istiqbollarni olib keldi. Korpus lingvistikasi, diskurs tahlili, psixolingvistikasi va kompyuter lingvistikasi kabi yo'nalishlar nafaqat an'anaviy lingvistik nazariyani boyitdi, balki ta'lim, kommunikatsiya va sun'iy intellekt sohalarida amaliy qo'llanish imkoniyatlarini ham kengaytirdi.

Ushbu maqolada tilshunoslikning taraqqiyot bosqichlari, zamonaviy yo'nalishlari va innovatsion yondashuvlari tahlil qilinadi. Shuningdek, XXI asr tilshunosligida til, jamiyat, madaniyat va tafakkur o'zaro aloqadorligi fan rivojida qanday o'rin tutayotgani ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

Tilshunoslikning rivojlanishi va uning turli yo'nalishlarida mashhur olimlarning nazariyalari alohida o'rin tutadi. Ularning qarashlari ushbu fan shakllanishi hamda taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Quyida ayrim olimlarning til haqidagi fikrlariga va tilshunoslikning tarixiy bosqichlariga qisqacha to'xtalib o'tiladi.

Tilshunoslikning ilk ildizlari qadimiy davrlarga borib taqaladi. G'arbiy ilmiy an'analar bu sohaning boshlanishini qadimgi Yunoniston va Hindiston bilan bog'laydi. Yunon falsafasida Aristotel, Platon va Protagoras kabi mutafakkirlarning tilga oid asarlari muhim manba hisoblanadi. Hind tilshunosligi esa sanskrit tili va uning grammatikasini chuqur o'rganish asosida shakllangan bo'lib, Pāṇini tomonidan yaratilgan "**Aṣṭādhyāyī**" asari ilmiy grammatikaga asos solgan.

Tilshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari

- **Qadimgi davr (Hindiston va Yunoniston):** Tilshunoslik dastlab mifologik va falsafiy qarashlar asosida rivojlangan. Miloddan avvalgi IV–V asrlarda Pāṇinining grammatikasi Hind tilshunosligi uchun poydevor bo'ldi.

- **O'rta asrlar (Islom dunyosi va Yevropa):** Islom olamida Abu Nasr Forobiy, Ibn Xaldun singari allomalar tilshunoslikka oid asarlar yaratdilar. Yevropada esa lotin tili va uning grammatikasi markaziy o'rinda bo'lib, XII–XIII asrlarda universitetlarda tilshunoslik mustaqil fan sifatida o'qitila boshlandi.

- Yangi davr (XVII–XIX asrlar). Yangi davrda tilshunoslik asta-sekin mustaqil ilmiy sohaga aylana boshladi. XIX asrda nemis olimlari tomonidan ishlab chiqilgan **tipologiya** (tillarning o'xshashlik va farqlarini taqqoslab o'rganish) hamda **tarixiy-qiyosiy metod** (tillarning tarixiy taraqqiyotini tahlil qilish) ilmiy hamjamiyat tomonidan keng e'tirof etildi. Bu davr tilshunoslik faqat tilning ichki tuzilishini o'rganish bilangina chegaralanib qolmay, balki tilning jamiyat hayoti va inson psixologiyasi bilan uzviy bog'liqligini ham o'rganishga yo'naltirildi.

Tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari:

- **Fonetika va fonologiya** – tilning tovush tizimi va tovushlarning ishlash mexanizmini tadqiq qiladi.

- **Morfologiya** – so'zlarning tuzilishi hamda ularning tarkibiy qismlarini o'rganadi.

- **Sintaksis** – so'z birikmalari va gaplarning tuzilishini tahlil qiladi.

- **Semantika** – so'zlarning ma'nosi va ular orasidagi munosabatlarni o'rganadi.

- **Pragmatika** – tilning kontekstual va ijtimoiy jihatlarini tadqiq etadi.

- **Sotsiolingvistika** – til va jamiyat o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi.

- **Psixolingvistika** – tilni idrok qilish, undan foydalanish va nutq jarayonlarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qiladi.

XX asrda lingvistika turli yangi oqimlar va nazariyalar bilan boyidi. **Strukturalizm, funksionalizm va generativ grammatika** singari yondashuvlar fan rivojida muhim bosqich bo'ldi. Ferdinand de Sossyur, Noam Chomsky, Roman Jakobson kabi mashhur olimlar o'z ilmiy qarashlari bilan tilshunoslikni yangicha darajaga olib chiqdilar.

- **Strukturalizm (F. de Sossyur):** tilni tizim sifatida ko'rib, uning elementlari va ularning o'zaro munosabatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Sossyurning tilni tuzilmalari asosida tahlil qilish g'oyasi lingvistika uchun yangi ufqlarni ochdi.

- **Generativ grammatika (N. Chomsky):** til inson ongida shakllangan ichki qobiliyat sifatida izohlandi. Chomskyning nazariyasi tilni nafaqat ijtimoiy, balki psixologik va neyrobiologik jihatlari bilan ham o'rganishga zamin yaratdi.

- **Pragmatika va diskurs:** XX asr oxiridan boshlab tilshunoslikda pragmatika va diskurs tahliliga bo'lgan qiziqish ortdi. Bu yondashuvlar til va ijtimoiy kontekst o'rtasidagi murakkab aloqalarni anglash imkonini berdi.

Bugungi kunda tilshunoslik faqat tilning ichki tuzilishini emas, balki uning **ijtimoiy, siyosiy, psixologik va madaniy kontekstlardagi rolini** ham o'rganmoqda. Zamonaviy texnologiyalar asosida **kompyuter lingvistika, sun'iy intellekt va tilni**

qayta ishlash kabi yangi yo‘nalishlar shakllandi va tilshunoslik tadqiqotlarini yanada kengaytirdi.

Tilshunoslik bugungi kunda ko‘plab fanlar bilan uzviy bog‘liq. Xususan, **antropologiya, psixologiya, sotsiologiya va tarix** bilan hamkorlikda olib borilayotgan tadqiqotlar tilshunoslikni yanada boyitmoqda. Shu bilan birga, tilni o‘rganish jarayoni jamiyat va madaniyatning rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Tilshunoslik taraqqiyotida yirik olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariya va metodologiyalar tilning asosiy tarkibiy qismlari – strukturasi, ma’nosi hamda nutq jarayonlarini o‘rganishda yangi yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Har bir olim o‘z ilmiy qarashlari orqali tilni turli qirralarda tahlil etib, bu sohaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Shu bilan birga, zamonaviy davrda pragmatika, kognitiv lingvistika va tilni qayta ishlash texnologiyalari kabi yo‘nalishlar paydo bo‘lib, tilni yanada kengroq va chuqurroq tadqiq etish imkonini bermoqda.

Tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanish jarayoni tarixiy bosqichlar hamda ilmiy maktablar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, insoniyatning til sirlarini bilishga bo‘lgan intilishining natijasidir. Dastlab diniy-falsafiy qarashlar ta’sirida shakllangan bu soha keyinchalik mustaqil ilmiy yo‘nalishga aylandi. Avvalgi tadqiqotlarda tilning sintaktik, morfologik va fonetik jihatlari ko‘proq o‘rganilgan bo‘lsa, keyinchalik semantik, pragmatik va sotsiolingvistik tomonlari ham keng tadqiq etila boshlandi. Shuningdek, strukturalizm, funksionalizm va generativizm kabi nazariy yondashuvlar yuzaga kelib, har biri o‘ziga xos metodologiyasi bilan tilshunoslikning boyishiga xizmat qildi.

Bugungi kunda esa tilshunoslik texnologiyalar bilan uyg‘unlashib, yangi yo‘nalishlarning shakllanishiga zamin yaratmoqda. Ushbu taraqqiyot nafaqat tilni yanada chuqurroq anglash, balki inson tafakkuri, madaniyati va psixologiyasini tadqiq qilishda ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Natijalardan ko‘rinib turibdiki, tilshunoslik nafaqat nazariy fan, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib bormoqda. Bugungi kunda u ta’lim, tarjima, kommunikatsiya, texnologiya, hatto sun’iy intellekt yaratishda ham bevosita qo‘llanilmoqda. Tilshunoslikning ijtimoiy, psixologik va madaniy fanlar bilan uzviy bog‘liqligi uni ko‘p qirrali tadqiqot sohasiga aylantirgan.

Shu bois, tilshunoslik fanining taraqqiyoti yangi yondashuvlar, metodologiyalar va yutuqlar orqali davom etmoqda. Bu jarayon kelajakda tilni chuqurroq anglash, uni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish hamda inson tafakkuri va madaniyatini yanada kengroq tadqiq etish imkonini beradi.

Tilshunoslik fanining taraqqiyoti qadimiy davrlardan boshlangan bo‘lib, bugungi kunda u ko‘plab yangi yondashuvlar va yo‘nalishlarni qamrab olgan holda mustaqil, keng qamrovli ilmiy sohaga aylandi. Qadimgi yunon va hind an‘analarda grammatik tahlilning shakllanishi, o‘rta asrlarda islom olimlari va yevropalik mutafakkirlarning izlanishlari, yangi davrda tipologik va tarixiy-qiyosiy metodlarning paydo bo‘lishi hamda XX asrda strukturalizm, generativ grammatika, kognitiv lingvistika kabi oqimlarning rivoji fan tarixidagi muhim bosqichlarni tashkil etadi.

Hozirgi davr tilshunosligi esa an'anaviy yondashuvlardan tashqari, pragmatika, diskurs tahlili, korpus lingvistika, psixolingvistika, kompyuter lingvistika va sun'iy intellekt kabi zamonaviy yo'nalishlarni o'z ichiga olmoqda. Bu esa tilshunoslikni nafaqat nazariy, balki amaliy fan sifatida ham dolzarb qiladi.

Shuningdek, tilshunoslikning antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, tarix va madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan uzviy aloqadorligi tilni chuqurroq anglash va uni turli kontekstlarda tahlil etish imkonini bermoqda. Natijada, tilshunoslik nafaqat tilni o'rganish vositasi, balki inson tafakkuri, jamiyat va madaniyatni tushunish kalitiga aylanmoqda.

Demak, tilshunoslik fanining yangi yondashuvlari va yutuqlari kelajakda ham tilni chuqurroq o'rganish, uni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish hamda insoniyat taraqqiyotiga yanada samarali xizmat qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar

1. Rasulov R. R. *Umumiy tilshunoslik*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
2. G'ulomov A., Karimov S. *Tilshunoslikka kirish*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Madrahimov N. *Tilshunoslik asoslari*. – Toshkent: Fan, 2004.
4. Hojiyev A. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. – Toshkent: Fan, 1981.
5. Jo'rayev M. *Til va jamiyat: sotsiolingvistik tadqiqotlar*. – Toshkent: Universitet, 2015.
6. Nurmonov A. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Universitet, 2012.
7. Begmatov E. *Leksikologiya masalalari*. – Toshkent: Fan, 2007.
8. Orifjonova F. *Tilshunoslik nazariyalari va yo'nalishlari*. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
9. Asqarova M. *Tilshunoslik va uning dolzarb masalalari*. – Toshkent: Universitet, 2017.

O'ZBEK TILIDA "SUV" KONSEPTI ASOSIDA SHAKLLANGAN AYRIM METAFORIK BIRLIKLAR TADQIQI

**Hayitova Mahliyo Ilhom qizi,
tayanch doktorant,
Email: mahliyohayitova96@gmail.com
Samarqand davlat universiteti**

Annotatsiya. Tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan biri o'xshatishlar hisoblanadi. O'xshatishlar orqali muayyan bir xalqning uzoq o'tmishdagi tafakkur tarzini, olam haqidagi tasavvurlarini bilib olishimiz mumkin bo'ladi. ularda ma'lum bir davrda yashagan ajdodlarimizning o'y-xayollari, kechinmalari va tasavvurlari o'z ifodasini topgan bo'ladi. "O'xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo'lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet,

hodisa va harakatlarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslashdir" [Usmonova Sh., 2019. 102].

Kalit so'zlar: konsept, "suv" leksemasi, o'xshatishli birikma, individual o'xshatishlar.

Abstract. One of the most ancient ways of knowing the outside world is through similes. Through similes, we can learn about the way of thinking of a particular people in the distant past, their ideas about the world. They reflect the thoughts, experiences and imaginations of our ancestors who lived in a certain era. "Similes are the linguistic and cultural wealth of each people, they are a comparison of the national worldview, objects, phenomena and actions in the world according to national ideas" [Usmonova Sh., 2019. 102].

Keywords: concept, lexeme "water", simile compound, individual similes.

Turkiy xalqlar tafakkurini ifodalashda o'xshatishlarning o'ziga xos o'rni haqida Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: "Biron xotin tuqqanda doyardan: tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganliklari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi" [Комфарий М., 1963. 404]. Devonda keltirilgan bu o'xshatishlarda tulkidek qiz, bo'ridek yigit qurilmasining o'rniga tulki, bo'ri etalonlari ishlatilgan. Bu qisqargan o'xshatishni qiyoslashning keng tarqalgan usuli metafora deb hisoblash mumkin bo'ladi.

Tilshunos olimi Shoiri Usmonovanning "Lingvokulturologiya" darsligida o'xshatishlar haqida quyidagi fikrlar keltirib o'tiladi: "Insonning dunyoni bilishida o'xshatish-qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash, tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o'z aksini topadi" [Usmonova Sh., 2019. 103]. Professor N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni ikki to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "... o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular hamisha nutqda badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi ya'ni:

1. Individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar;

2. Umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi" [Махмудов Н. Худойберганаева Д., 2013. 5]. Biz ham tadqiqot ishimizda suv leksemasi asosida shakllangan o'xshatishlarni tahlil qilishga harakat qildik. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, badiiy asarlardan to'plangan suv leksemasi asosida shakllangan o'xshatishlarning aksariyati umumxalq ya'ni turg'un o'xshatishlar ekan. Bu esa ajdodlarimiz tafakkurida va tasavvurida suvning naqadar chuqur va mustahkam o'rin egallaganligini ko'rsatadi.

Ustidan qaynoq suv quyilgandek

Seskanmoq. Titramoq. Kutilmagan holatga tushmoq. Noqulay ahvolda qolmoq.

Sabridin ustidan qaynoq suv quyilgandek eti jizillab achishdi. Boshidan “quyilgan” shu suv akasiga bo‘lgan barcha oshkora va pinhona hurmatini “shilib” tushirgandek edi [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 169].

Va bu azobga chiday olmagan asablarim darz ketdi, muzlagan idishga qaynoq suv quyilganday chatnadi: bir kechada sochim qorday oqardi, boshim ora-sira purjinkasi chiqib ketgan qo‘g‘irchoqning kallasiday qiltillaydigan bo‘lib qoldi, hayajonlangan mahallarim duduqlanishdek bema‘ni qiliq paydo bo‘ldi. (A.Yo‘ldoshev. Puankare)

O‘t ustiga suv purkagandek

Yoqmoq, joniga orom bag‘ishlamoq.

U shuni o‘ylab azbaroyi yuragi orqaga tortib ketdi, tahlikaga tushganini sirtiga chiqarmaslikka urinib, bozorboshi nimalar deyishi mumkinligidan fol ochish ko‘yida boshi qotdi, xayolan yuz ko‘chaga kirib chiqdi. Diyorbekning keyingi gapi esa uning ichida alangalanayotgan **o‘t ustiga suv purkagandek**, birdan joni orom oldi [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 168].

Suv quygandek

Jimjit; jimjit bo‘lmoq. Tamoman sukunat og‘ushida qolmoq; ko‘proq joy-makon haqida [Маҳмудов Н. Худойберганова Д., 2013. 195].

To‘rtinchi ajabzot bir juft soqqani kaftida aylantira-aylantira o‘zicha shivirlab, uzoq o‘qidi, mo‘ljalgaga oldi, butun choyxona **suv quygandek** nafasini ichiga yutib, sukutga ketdi [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 164].

Qiz ham yigitning o‘zi ham gavjum bozorning qoq o‘rtasida bunday hodisa yuz berishini kutmagan edi, Fozilbek qanday qilib bunga jur‘at topganini ham sezmadi. Bozor **suv quygandek** jimjit bo‘lib qoldi [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 141].

Ustidan sovuq suv quyilgandek

Seskanmoq, titramoq. Kutilmagan birdan bo‘ladigan ta’sirlardan noqulay hissiy holatga tushmoq [Маҳмудов Н. Худойберганова Д., 2013. 5].

Fozilbek boshidan bir chelak sovuq suv quyilgandek sapchib tushdi, darhol hushini yig‘di, ajabsinib, hayratlanib qarab turgan Qadriyaning osti xiyol qimtilgan yupqa labidan nigohini uzolmay qoldi [Дўстмуҳаммад Х., 2000.135].

Domla **ustidan sovuq suv quyilganday** birdan hovuridan tushib, sergak tortdi, so‘ng qo‘lidagi qog‘ozni uzatarkan, shogirdiga qandaydir cho‘chibroq, ehtiyotkorlik bilan murojaat qildi: – Bu dastlabki bosqichning natijalari, yigitcha. Kerakli adabiyotlarni yozib qo‘yganman. Ularni topib kelsangiz, bemaolol ikkinchi bosqichni boshlab yuboraveramiz. (A.Yo‘ldoshev. Puankare)

Suvdek

Suvdek tiniq, zilol, pokiza.

Fozilbek yonginalaridan oqib borayotgan anhor suviga termiladi, qadam olishlari, o‘ylari, niyatlari shu **anhor suvidek** vazmin, sokin, ezgu ekanligini yonida borayotgan qizga tushuntirgisi, eng telba xayollarini-da, unga to‘kib solgisi keladi [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 129].

“Suv bor, ichasizlarmi, arzongina, icha qolinglar, sutday suv!” [Дўстмуҳаммад Х., 2000. 87]

Og'izlariga suv solib olganday

Gapirmaslik. Hech narsa demasdan jim turish.

Talabalar **og'izlariga suv solib olganday** yana miq etishmadi. Men xuddi shunday bo'lishini bilganday, qovog'imni uygancha o'zim sira foydalanmaydigan ma'ruza matnimni qaytarib portfelimga sola boshladim. (A.Yo'ldoshev. Puankare)

Suv ochgan xamirdek

Xamir ancha turib qolsa, bo'shashib, yopishib, oqib ketaveradi. Asosan kishilarning holatiga nisbatan ishlatiladi.

Ko'zi tushdi-yu, yapaloq beti suv ochgan xamirdek yoyilib, ular bilan quyuq salomlashdi; birining bilagidan ushlab, ikkinchisining kiftiga qo'lini qo'ygancha tirjayib allanimani gapira ketdi [E.Аъзам., 1981. 6].

Suv bo'lmoq

Bekordan bekorga yo'q bo'lib ketish. Naf keltirmasdan ado bo'lmoq ma'nosini ifodalaydi.

Shunday ishdan chalg'itishganidan ko'nglim og'rigan bo'lsa-da, noiloj kiyinib, jo'ramnikiga yo'l oldim. Eshikni uning rangi siniq xotini ochdi. Ko'nglim bir nimani sezganday "shuv" etib ketdi. Ichkariga kirib, boshini bog'lab yotgan jo'ramning rang-ro'yiga bir qarashdanoq nedir kulfat, baxtsizlik sodir bo'lganini angladim. Piyoz yo'lda irib, **suv bo'lib** oqib ketibdi. (A.Yo'ldoshev. Puankare)

O't bilan suvday

Qarama-qarshi, bir-biri bilan hech ham kelisha olmaydigan darajada zid.

Eng yaqinlarimdan, sinaganlarimdan boshlayman. Bu ishda shoshqaloqlik, yengillik yaramaydi. Mana Qoratoy. U jamiki to'ralarga, jamiki boylarga **o't bilan suvday**. (Oybek. Qutlug' qon)

Suv bilan havoday

Zarur, zarur bo'lmoq. Juda ham kerakli bo'lmoq, hayotiy ehtiyojga aylanmoq.

Seni yana uchratganimdan, o'zim bilgan Sherdilni uchratganimdan boshim osmonga yetdi, Sher! Hayotda odamga do'st **suv bilan havodek** zarur bo'larkan. (Ulug'bek Hamdam. Sabo va Samandar)

Ikki tomchi suvday

O'xshamoq; o'xshash. Bir-biriga juda ham o'xshamoq; asosan, odamlar haqida.

Salima ulg'aygan sari onasi Gulrang begimga **ikki tomchi suvday** o'xshaydigan go'zal qiz bo'lib bormoqda edi. (P.Qodirov. Humoyun va Akbar)

Xulosa o'rnida yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, jonli nutqda "suv" leksemasi asosida shakllangan o'xshatishlar juda ko'p uchraydi. Umuman olganda, o'xshatish hodisasi har bir xalqning ham leksik, ham madaniy boyligi bo'lib, ular o'sha xalqning milliy dunyoqarashini, olamni qanday idrok etishi va bu boradagi milliy tafovutlarni o'zida to'la namoyon etadi.

Adabiyotlar

1. Кошғарий М. Девону луғотит турк, I том.. – Тошкент: Фан, 1963
2. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
3. Маҳмудов Н. Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.

4. Х.Дўстмухаммад. Бозор. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа консерни, 2000. – 190 б.
5. Е.Аъзам. Отойининг туғилган йили. – Toshkent, 1981.
6. Yo‘ldoshev A. Puankare. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 288 b.

ЮМОР ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРЕВОД

Фарангиз Музаффарова,

Базовая докторантка Узбекского государственного
университета мировых языков

e-mail: muzaffarova.farangiz1999@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается прагматический потенциал фразеологических единиц в создании юмора и анализируются основные трудности их перевода на другой язык. На материале английских и узбекских фразеологизмов показано, что комический эффект формируется за счёт метафоричности, абсурдности образов и контраста между буквальным и переносным значениями. Особое внимание уделено стратегиям перевода: букальному, функциональному и адаптивному, а также их влиянию на сохранение прагматической силы и эмоционального воздействия текста. Делается вывод о необходимости учитывать культурный контекст и коммуникативную ситуацию для достижения адекватности перевода и сохранения юмористического эффекта.

Ключевые слова: фразеологизм, юмор, прагматика, идиома, перевод, культурный контекст, функциональный эквивалент.

Abstract. This article explores how phraseological units create humor and examines the key challenges involved in translating them into another language. Drawing on examples from English and Uzbek, it shows that the comic effect often stems from vivid metaphors, playful absurdity, and the tension between literal and figurative meanings. Special attention is given to translation strategies — literal, functional, and adaptive — and to how each approach affects the preservation of pragmatic force and emotional resonance. The paper concludes that successful translation requires careful consideration of cultural background and communicative context to ensure both accuracy and the retention of humor.

Keywords: phraseology, humor, pragmatics, idiom, translation, cultural context, functional equivalence.

Введение

Фразеологизмы представляют собой устойчивые словосочетания, значение которых не выводимо из значений отдельных компонентов, что делает их важнейшим выразительным средством языка. Их комический потенциал часто связан с метафоричностью, гиперболой и неожиданностью образа, что позволяет создавать иронический или сатирический эффект [Pinnavaia, 2002, с. 55]. Юмор, возникающий при использовании фразеологизмов, основан на

разрыве между буквальным и переносным значениями, а также на контрасте между ситуацией и употреблённым выражением [Wang & Meng, 2016, с. 96]. В условиях межкультурной коммуникации особое значение приобретает вопрос перевода: переводчик должен не только передать смысл, но и сохранить прагматическую силу и комическую окраску выражения.

Основная часть

Одним из типичных английских примеров является идиома *kick the bucket*, обозначающая смерть. Юмор здесь проявляется через несоответствие бытового образа «пнуть ведро» и серьёзности темы смерти, что создаёт эффект лёгкой иронии. В узбекском языке для передачи этого смысла используется выражение *vafot etmoq*, лишённое комического оттенка, поэтому при художественном переводе переводчик может прибегнуть к разговорному русскому эквиваленту «отдать концы» или использовать адаптированное выражение, чтобы сохранить комическую окраску [Mamatov, 2020, с. 65]. Другим примером может служить идиома *when pigs fly*, обозначающая невозможность события. Её комизм основан на абсурдности образа и часто используется в саркастическом ключе. В узбекском языке аналогом может служить выражение *tog' echkisi uchsa ham ishonmayman* («даже если горная коза полетит, я не поверю»), которое также создаёт абсурдный, а значит комический образ [Muzaffarova, 2025, с. 58].

Узбекская фразеология богата идиомами, в которых юмор рождается из телесных или бытовых образов. Так, выражение *do'ppisi tor keldi* («его доппа стала узка») описывает ситуацию, когда человек оказался в стеснённом положении, иронично намекая, что «шапка жмёт». Слушатель мгновенно визуализирует ситуацию, что усиливает комический эффект [Bobokulova, 2023, с. 69]. В переводе на английский можно использовать эквивалент *to be in a tight spot*, но буквальный перевод теряет культурную окраску и национальный колорит. Ещё один яркий пример — *do'ppisini osmonga otmoq* («бросить доппу в небо»), означающее «сильно обрадоваться». Сама метафора вызывает улыбку, так как визуально передаёт взрыв радости через действие с традиционным головным убором. На английский язык обычно переводят функциональным эквивалентом *be over the moon*, который сохраняет экспрессию, но не передаёт этнокультурный элемент.

С прагматической точки зрения, юмор во фразеологических единицах работает как средство снижения официальности и напряжённости коммуникации, создавая эффект «своего круга» [Shintemirova et al., 2024, с. 171]. В художественном тексте или разговорной речи это усиливает близость говорящего и слушателя, а в медиадискурсе помогает привлечь внимание и вызвать эмоциональный отклик. Переводчик при работе с такими выражениями должен учитывать жанр текста, аудиторию и коммуникативную задачу. Если в языке перевода нет подходящего аналога, допустимо использовать описательный перевод или даже окказиональное создание новой идиомы, чтобы сохранить комический эффект.

Заключение

Фразеологизмы — важный источник комизма, так как они основаны на культурно значимых образах и метафорах, вызывающих у реципиента неожиданные ассоциации. Прагматическая сила юмора через идиомы заключается не только в передаче информации, но и в создании эмоциональной связи между участниками коммуникации. Перевод таких выражений требует не буквальной передачи, а сохранения эффекта: адаптация и функциональный эквивалент часто предпочтительнее, чем прямой перевод. Таким образом, задача переводчика — обеспечить, чтобы иноязычный читатель не только понял фразу, но и улыбнулся в тех же местах, что и носитель оригинального языка.

Список литературы:

1. Bobokulova, I. (2023). *Linguocultural Characteristics of the Idioms in English and Uzbek Languages*. JMEA Journal of Modern Educational Achievements, 10, 63–70.
2. Mamatov, A. (2020). *Zamonaviy lingvistika*. Tashkent: “Tafakkur avlodi” 167 p.
3. Pinnavaia, L. (2002). *The grammaticalization of English idioms: a hypothesis for teaching purposes*. Mots Palabras Words, 1, 55–62.
4. Shintemirova, A., Serikova, S., Yessetova, A., Irgebayeva, A., & Minaeva, N. (2024). *Stylistic Characteristics of Phraseological Units with a Numeric Component*. Novitas-ROYAL, 18(1), 169–178.
5. Wang, C.-f., & Meng, F.-m. (2016). *On the Nonce Variant of English Idioms*. US-China Foreign Language, 14(2), 90–97.
6. Музаффарова, Фарангиз. «Национально-культурные особенности фразеологизмов с зоонимическим компонентом в английском и узбекском языках». *Лингвоспектр*, т. 3, вып. 1, март 2025 г., сс. 55-60.

PSYCHOLINGUISTIC INSIGHTS INTO THE PROCESSING AND ACQUISITION OF FORMULAIC LANGUAGE IN SECOND LANGUAGE LEARNING

Abdulkhakova Dilafuz Shamsiddinovna,

PhD student, Uzbekistan state university of world languages Tashkent,
Uzbekistan

E-mail: abdulkhakovadilafuz@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-0237-6193

Web of Science ResearcherIDNJS-9357-2025

Abstract. Formulaic language encompasses fixed expressions and multi-word units that are processed and produced as single entities. This article examines the holistic processing of formulaic expressions which is likely to include the psycholinguistic approaches to understanding formulaic language, focusing on its processing advantages, acquisition, and implications for second language learners. Drawing on empirical studies which have been under discussion for a long time, it can be explored how formulaic sequences are represented in the mental lexicon, their

role in language comprehension and production, and the challenges they pose in language acquisition.

Keywords: Formulaic language, psycholinguistics, formulaic sequences, mental lexicon, language acquisition, second language learning, language processing, collocations, idioms, fluency

Formulaic language refers to sequences of words or expressions that are commonly used together and function as single units in communication. Examples include idioms like “kick the bucket” collocations such as “strong tea/coffee” and routine expressions like “How are you? Have a good day” Understanding how these sequences are processed and acquired is crucial in psycholinguistics, as they play a significant role in fluent language use and comprehension. Research indicates that formulaic sequences are processed more quickly and with greater ease than novel phrases, suggesting a distinct cognitive representation. This processing advantage has implications for language acquisition, particularly in second language (L2) learning, where mastery of formulaic language can enhance fluency and comprehension. This article synthesizes findings from key studies in psycholinguistics that have investigated the processing and acquisition of formulaic language. Sources were selected based on their relevance and contributions to understanding the cognitive mechanisms underlying formulaic language.

Studies have demonstrated that formulaic sequences are processed more efficiently than non-formulaic language. For instance, Carrol and Conklin (2020) found that different types of formulaic sequences, such as idioms and collocations, provide a processing advantage, indicating that not all formulaic language is processed equally [Carrol G., & Conklin K. 2020]. The predominant psycholinguistic definition of formulaic sequences (FSs) was articulated by Wray (2002): “a sequence, continuous or discontinuous, of words or other elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar” [Wray A., 2002. 9]. This description delineates the comprehensive attribute of FSs. Nonetheless, as Cordier observed, it appears to exhibit a self-contradiction: since the sequence constitutes a discontinuous, adaptable formulaic framework with positions for insertion, “it is challenging to imagine that no grammatical processing occurs” [Cordier C., 2013. 20]. Regarding the identification of psychological FSs, Wray presented 11 diagnostic criteria, which include prior exposure to the specific formulation, relating to the speaker’s experiential acquisition of the FS [Wray A., 2008]. Furthermore, Myles and Cordier (2017) asserted that a psychological FS must possess a holistic characteristic: “semantic/functional unity or holistic mode of acquisition” [Myles F. & Cordier C., 2017. 20]. The latter implies that sequences can attain holistic status if learners acquire them as whole entities. Both Wray (2008) and Myles and Cordier (2017) regarded a learner’s prior acquisition experience of the FS as a significant identifying factor. Wray (2008) and Myles and Cordier (2017) emphasised the necessity of distinguishing between learner-internal and learner-external FSs. They proposed that, despite significant overlap between what is formulaic for an individual speaker and what is formulaic within the surrounding

language, these two notions signify distinct phenomena and should be examined accordingly. This study adheres to Wray's (2002) norm of employing FS as an encompassing term for both psycholinguistic units and sequences deemed formulaic based on external criteria. This study incorporates her definition of formulaic sequences (FSs) with modifications to encompass external FSs: a continuous or discontinuous sequence of words that appears prefabricated, as it serves as a psycholinguistic unit for a specific learner and/or functions as a conventionalised expression in the language.

The mental lexicon is believed to store formulaic sequences as single units, which facilitates rapid retrieval during language comprehension and production. Wulff discusses usage-based approaches to second language acquisition, emphasizing the role of frequency and exposure in the entrenchment of formulaic [Wulff S., 2018]. The acquisition of formulaic language poses challenges, especially for L2 learners. Pellicer-Sánchez (2017) investigated incidental vocabulary acquisition from reading and found that learners often struggle to acquire collocations and idiomatic expressions without explicit instruction [Pellicer-Sánchez A., 2017]. This highlights the need for targeted teaching strategies to facilitate the learning of formulaic sequences. The processing advantage of formulaic language underscores its importance in fluent communication. For L2 learners, developing a robust repertoire of formulaic sequences can enhance fluency and comprehension. However, the challenges in acquiring these sequences suggest that explicit instruction and increased exposure are necessary. Kunmeng Fan and Haixiao Wang have produced findings in their research that this study has utilised as a primary source. The participants in their study exhibited greater holistic processing than compositional processing at the lexical level, but not at the syntactic level. A model of L2 formulaic speech production was suggested, illustrating the learners' formulaic speech processing patterns at various stages. This study posits that, at the lexical level, higher-proficiency students more frequently retrieve internal formulaic sequences due to their enhanced awareness of formulaic sequence memorisation and greater storage capacity for such sequences. At the syntactic level, they more frequently employed syntactic modification of FSs, attributable to their utilisation of more formally adaptable FSs, heightened awareness of the contextual suitability of FSs, and enhanced comprehension of FS structures. Thus, enhanced L2 competency resulted in more comprehensive processing at the lexical level, but not at the syntactic level.

To recapitulate, formulaic language, comprising fixed expressions and multi-word sequences, constitutes an essential component of fluent communication due to its holistic processing and storage as single units in the mental lexicon. Psycholinguistic research demonstrates that formulaic sequences offer processing advantages, facilitating quicker comprehension and production compared to novel language. However, their acquisition, especially by second language learners, remains challenging without targeted instruction and ample exposure. Understanding the cognitive mechanisms underlying formulaic language enhances our knowledge of language processing and highlights the need for effective teaching strategies to support L2 learners. Future studies should aim to uncover neural correlates of

formulaic language processing and develop instructional methods that optimize acquisition, thereby improving overall language proficiency and communicative competence.

References

1. Carrol, G., & Conklin, K. (2020). Is all formulaic language created equal? Unpacking the processing advantage for different types of formulaic sequences. *Language and Speech*, 63(1), 95-122.
2. Cordier, C. (2013). *The presence, nature and role of formulaic sequences in English advanced learners of French: A longitudinal study* Newcastle-upon-Tyne, UK: Newcastle University
3. Ellis, N. C., & Simpson-Vlach, R. (2010). An academic formulas list: New methods in phraseology research. *Applied Linguistics*, 31(4), 487-512.
4. Grosjean, F. (1989). Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person. *Brain and Language*, 36(1), 3-15.
5. Myles, F., and Cordier, C. (2017). Formulaic sequence (FS) cannot be an umbrella term in SLA: focusing on psycholinguistic FSs and their identification. *Stud. Second. Lang. Acquis.* 39, 3–28. doi: 10.1017/S027226311600036X
6. Pellicer-Sánchez, A. (2017). Learning L2 collocations incidentally from reading. *Language Teaching Research*, 21(3), 381-402.
7. Simpson-Vlach, R., & Ellis, N. C. (2010). Formulaic language in native and second language speakers: Psycholinguistics, corpus linguistics, and TESOL. *TESOL Quarterly*, 42(3), 375-396.
8. Siyanova-Chanturia, A., & Pellicer-Sánchez, A. (2018). Understanding formulaic language: A second language acquisition perspective. Routledge.
9. Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Wray, A. (2008). *Formulaic language: Pushing the boundaries*. Oxford: Oxford University Press.
11. Wulff, S. (2018). “Acquisition of formulaic language from a usage-based perspective” in *Understanding formulaic language: A second language acquisition perspective*. eds. A. Siyanova-Chanturia and A. Pellicer-Sanchez (New York: Routledge), 19–37.
12. Fan K. and Wang H. (2024). The productive processing of formulaic sequences by second language learners in writing. *Front. Psychol.* 15:1281926. doi: 10.3389/fpsyg.2024.1281926

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ОТЗООНИМИЧЕСКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА)

Наджафова Сабина Джамал кызы,
Nadzhafova Sabina Dzhamal

Докторант Бакинского Государственного Университета
BSU PhD candidate
sabina_alieva_711@mail.ru

Аннотация. Язык, обладая неисчерпаемыми выразительными возможностями, отражает многогранность человеческого восприятия окружающей действительности. Одним из ярчайших средств экспрессии в лексической системе являются слова, образованные от зоонимов — наименований животных. Среди них особое место занимают **отзоонимические прилагательные**, которые наделяют предметы, явления или людей качествами, ассоциируемыми с теми или иными животными.

Такие прилагательные, как *волчий, собачий, телячий, змеиный*, широко распространены в разговорной, художественной и публицистической речи. Они несут в себе как прямое, так и переносное значение, часто выполняя оценочную или эмоционально-экспрессивную функцию. Особенно продуктивной оказывается **модель образования от зоонима при помощи суффиксов** — именно она позволяет языку обогащаться новыми прилагательными, передающими не только внешнее сходство, но и поведенческие, психологические и социальные характеристики.

Ключевые слова: словообразование; зоонимы; суффиксы; метафора; оценочная лексика; семантика животных; языковая деривация

Abstract. Language, with its inexhaustible expressive potential, reflects the multifaceted nature of human perception of reality. One of the most striking means of expression in the lexical system is words derived from zoonyms — the names of animals. Among them, a special place is occupied by adjectives formed from zoonyms, which endow objects, phenomena, or people with qualities associated with certain animals.

Adjectives such as *wolfish, doggish, calf-like, serpentine* are widely used in colloquial, literary, and journalistic speech. They carry both direct and figurative meanings, often performing evaluative or emotionally expressive functions. Particularly productive is the model of word formation from zoonyms through suffixes — it is this mechanism that enables the language to be enriched with new adjectives that convey not only external resemblance but also behavioral, psychological, and social characteristics.

Key words: word formation; zoonyms; suffixes; metaphor; evaluative vocabulary; animal semantics; language derivation

Цель настоящего исследования — выявить и описать основные словообразовательные модели отзоонимических прилагательных в русском языке, их семантическую нагрузку и коммуникативную роль. Исследование основывается на лексикографических источниках, примерах из художественной

литературы и разговорной речи, а также учитывает диалектные и устаревшие формы.

Актуальность темы обусловлена тем, что отзоонимические прилагательные не только обогащают язык метафоричностью и образностью, но и представляют интерес с точки зрения языковой картины мира, в которой животные часто служат проекцией человеческих качеств, эмоций и ролей.

Отзоонимические прилагательные — это прилагательные, производные от названий животных (зоонимов), которые используются в языке для описания как прямых признаков, так и переносных качеств, ассоциируемых с животными. Такие прилагательные активно функционируют в повседневной, художественной и публицистической речи, служа важным средством метафоризации и оценки. [Михайлова, Т. В. (2006). Отзоонимические метафоры в русском языке: структура и функции. Стр. 58.]

1. Прилагательные, обозначающие физические признаки или принадлежность

Эти прилагательные описывают анатомические, физиологические или биологические особенности, напрямую связанные с животными.

Примеры:

- *волчий хвост, тигровая шкура, лошадиная грива, змеиная кожа.*

Такие прилагательные описывают внешний вид объектов, основанный на визуальном сходстве с животными. Они часто используются в науке, моде, искусстве и быту.

2. Прилагательные, описывающие поведение или характер

Эта категория включает прилагательные, отражающие черты характера или тип поведения, которые приписываются людям по аналогии с животными. [Шмелёв, А. Д. (2002). *Лексическая семантика*. Стр.64.]

Примеры:

- *заячья трусость, лисий ум, медвежья неуклюжесть, ослиное упрямство, обезьяньи ужимки.*

Они выражают оценку — положительную, отрицательную или ироничную — и широко используются в разговорной речи, литературе и фольклоре.

3. Прилагательные с выраженной эмоциональной окраской

Здесь прилагательные служат средством выражения авторского отношения, эмоции или иронии. Часто используются в устойчивых выражениях, пословицах, метких характеристиках.

Примеры:

- *собачий холод* — чрезвычайно сильный мороз;
- *телячьи нежности* — чрезмерная, глуповатая ласковость;
- *жабья ухмылка* — неприятная, злобная гримаса.
- *крокодиловы слёзы* — фальшивое, неискреннее проявление эмоций, притворный плач.

В этих случаях животное становится источником культурного стереотипа, а прилагательное — носителем образа.

4. Прилагательные в составе устойчивых выражений и фразеологизмов

Многие отзоонимические прилагательные закрепились в языке как элементы фразеологических единиц, в которых они уже не осознаются буквально, а функционируют как неделимые образы. [Арутюнова, Н. Д. (1990). *Логика и лексика: Семантические исследования*. Стр. 122.]

Примеры:

- *медвежья услуга* — помощь, которая приносит вред;
- *медвежий угол* — отдалённое место
- *ослиное терпение* — безграничное, но пассивное смирение;
- *волчий билет* — позорное, унижительное увольнение или исключение;
- *львиная доля* — самая большая

Здесь важна не только образность, но и культурная ирония, скрытая за привычной формой выражения.

Заключение

Отзоонимические прилагательные занимают особое место в лексико-семантической системе русского языка, представляя собой яркое свидетельство тесной взаимосвязи между языком, мышлением и культурным опытом. Эти прилагательные, образованные от названий животных, выполняют не только номинативную, но и экспрессивную, оценочную и метафорическую функции, активно участвуя в формировании образности и выразительности речи.

Анализ показывает, что отзоонимические прилагательные могут описывать самые разные аспекты: от внешности и биологических признаков до поведения, характера и эмоциональных состояний. Они прочно укоренены в разговорной и художественной речи, а в составе фразеологических оборотов часто утрачивают прямую связь с животным миром, становясь носителями устойчивых образов и культурных стереотипов.

Изучение словообразовательных моделей таких прилагательных позволяет глубже понять механизмы метафоризации, развития значений, а также языковые способы эмоциональной и стилистической окраски. При этом даже без акцента на морфемный разбор можно выделить лексико-семантические группы, отражающие разные типы мотивировки: визуальную (внешность), поведенческую (характер), оценочную (ирония, критика), социально-культурную (ролевая функция животного в культуре).

Таким образом, отзоонимические прилагательные — это не просто производные от зоонимов, но и важный пласт языковой картины мира, формирующийся на пересечении лингвистических, когнитивных и культурологических факторов. Их изучение открывает широкие перспективы как для лингвистических исследований, так и для междисциплинарного анализа в области фольклора, социолингвистики, психолингвистики и культурологии.

СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арутюнова, Н. Д. (1990). *Логика и лексика: Семантические исследования*. Москва: Наука.

2. Вежицкая, А. (1996). *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.
3. Лексин, В. П. (2002). *Словообразование и культура речи*. Москва: Флинта.
4. Михайлова, Т. В. (2006). Отзоонимические метафоры в русском языке: структура и функции. *Филологические науки*, (4), 55–62.
5. Шмелёв, А. Д. (2002). *Лексическая семантика*. Москва: Языки славянской культуры.

**KO‘Z SO‘ZINING ISPAN VA O‘ZBEK TILLARIDAGI NUTQIY
AKTLARDA QO‘LLANILISHI: FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR MISOLIDA
QIYOSIY TAHLIL**

**Shabanova Sevinj Djumaliyevna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
tayanch doktoranti
Toshkent, O‘zbekiston
sevinj8888@mail.ru**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ispan tillaridagi “Ko‘z/Ojo” leksemasi ishtirokidagi frazeologik birliklar nutqiy aktlar nazariyasi asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda Ostin va Serl tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar tasnifi asosida ogohlantirish, baholash, hissiy holatni ifodalash hamda kognitiv jarayonlarga oid frazeologizmlar turlari aniqlanib, ularning illokutiv kuchi tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil natijasida har ikki til frazeologizmlarining semantik universalligi, nutqiy funksiyalaridagi o‘xshashlik va madaniy xususiyatlardagi farqlar ko‘rsatildi. O‘zbek tilida kollektiv qadriyatlar, ispan tilida esa individual idrok va baholash ustuvorligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, nutqiy aktlar, ko‘z frazeologizmlari, qiyosiy tahlil, ispan tili, o‘zbek tili.

Abstract. This article analyzes phraseological units containing the lexeme “ko‘z/ojo” in Uzbek and Spanish within the framework of speech act theory. Based on Austin and Searle’s classification, phraseological expressions related to warning, evaluation, emotional states, and cognitive processes were identified and their illocutionary force was examined. The comparative analysis revealed semantic universality, similarities in speech functions, and cultural differences between the two languages. Uzbek phraseology emphasizes collective values, whereas Spanish phraseology tends to highlight individual perception and evaluation.

Key words: phraseology, speech acts, eye phraseologisms, comparative analysis, Spanish language, Uzbek language.

Frazeologiya zamonaviy tilshunoslikning eng rivojlangan sohalaridan biri bo‘lib, tilning milliy-madaniy xususiyatlarini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Madaniyat va tilning frazeologik boyligini taqqoslash har doim yangi tushunchalar beradi. Ostin [Austin, 1962; 12-24] tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar

nazariyasi frazeologik birliklarning kommunikativ vazifalarini tushunishda muhim asos yaratadi. Ko‘z organi inson hayotida fundamental ahamiyat kasb etganligi sababli, bu so‘z turli tillarda boy frazeologik tizim yaratgan.

Serl [Searle 1969; 23-41] nutqiy aktlarni lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarga bo‘lgan tasnifi frazeologik birliklarning kommunikativ vazifalarini tahlil qilishda qo‘llaniladi.

O‘zbek va ispan tillaridagi “Ko‘z” so‘zi asosidagi frazeologizmlar ham ushbu tasnif bo‘yicha turli vazifalarni bajaradi. Aslida bu anatomik leksema deyarli barcha tillarda boy frazeologik tizim yaratgan.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek va ispan tillaridagi “Ko‘z” so‘zi ishtirokidagi frazeologik birliklarning nutqiy aktlardagi vazifalarini aniqlash va qiyoslashdan iborat.

Frazeologiyaning nutqiy aktlar nazariyasi bilan bog‘liqligi Vray [Wray, 2002; 98-123] tomonidan chuqur o‘rganilgan. Muallif formulaik tilning kommunikativ samaradorlikni oshirishda tutgan o‘rnini ta’kidlaydi. Qozoqova [2018, 156-162] o‘zbek tilidagi anatomik leksemalar asosidagi frazeologizmlarni tadqiq qilgan va ularning milliy mentalitetni aks ettirishini ko‘rsatgan. P.Martines [Penadés Martínez, 2012; 134-152] ispan tilidagi frazeologik birliklarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganib, ularning nutqiy vaziyatga bog‘liq ravishda turli ma’nolar kasb etishini isbotlagan. Garsiya Peyj [García Page, 2008; 45-67] anatomik leksemalar asosidagi ispan frazeologizmlarini sistematik tahlil qilgan.

Ispan tilshunos Alonso Ramos [Alonso Ramos, 2004; 78-95] tillararo frazeologik taqqoslash metodologiyasini ishlab chiqqan va universal hamda milliy xususiyatlarni aniqlash usullarini taklif etgan. Bu yondashuv mazkur tadqiqotda qo‘llaniladi.

Tadqiqot deskriptiv-analitik usul asosida olib borilgan. Ma’lumotlar to‘plash uchun ikki til bo‘yicha frazeologik lug‘atlar, adabiy asarlar va zamonaviy media matnlari tahlil qilindi. Nutqiy aktlar nazariyasi asosida frazeologizmlarning illokutiv kuchi aniqlandi.

Qiyosiy tahlil Kroft [Croft, 2003, 156-178] tomonidan taklif qilingan tipologik yondashuvga asoslandi. Frazeologik birliklarning semantik maydonlari va grammatik xususiyatlari alohida ko‘rib chiqildi.

O‘zbek tilining “Ko‘z” bilan bog‘liq frazeologizmlari ichki tizimga ega bo‘lib, quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

Madaniy chuqurlik: Bu ifodalar qadimgi e’tiqodlar, islom tasavvufi va o‘zbek xalqining ijtimoiy tajribasini aks ettiradi. Nazar tushunchasi va himoya an’analari keng aks etgan.

Nutqiy ko‘p funksiyalik: Frazeologizmlar bir vaqtning o‘zida baholash, yo‘riqnoma berish va hissiy holatni bildirish vazifalarini bajaradi. **Kognitiv asoslar:** Ko‘rish = bilish, ko‘rish = his etish, ko‘rish = ijtimoiy munosabat kabi universal kognitiv metaforalar asosida qurilgan.

O‘zbek tilining boy frazeologik tizimida [Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K., 2022; 252-276] “Ko‘z” so‘zi ishtirok etgan ifodalar alohida o‘rin tutadi va turli nutqiy aktlar orqali keng qo‘llaniladi. Bu

tadqiqot 40 dan ortiq frazeologizmni to‘plagan bo‘lib, ularni nutqiy aktlar nazariyasi asosida sistemali ravishda tasniflab beradi. Bunga ko‘ra:

Ogohlantirish va tavsiya nutqiy aktlari:

Ifoda	Ma’nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zdan yiroq bo‘lsin	Yomonlik va balodan asrash ma’nosidagi duo	Oila va yaqinlarga duo: “Farzanding ko‘zdan yiroq bo‘lsin”
Ko‘z tegmassin	Nazar va hasaddan saqlanish uchun duo	Yomon ko‘zdan asrash: “Ko‘z tegmasin deb aytishadi”
Ko‘z oldida tut	Muhim narsani esda saqlash, xotirada jonli tutish	Eslatma va nasihat: “Ustozlaringning nasihatlarini ko‘z oldingda tut”

Baholash nutqiy aktlari: a) Ijoiy baholovchi ifodalar jadvali

Ifoda	Ma’nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zi ochiq	Bilmli, tajribali, haqiqatni ko‘ra oladigan kishi haqida ijobiy baho	Professional mahorat va keng dunyoqarash: “Bu ishda ko‘zi ochiq odamlar kerak”
Ko‘zi yaxshi ko‘radi	Biror narsa yoki shaxsni ma’qullash, yoqtirish ma’nosida	Estetik yoki axloqiy jihatdan ijobiy baho: “Uning ishlash usulini ko‘zim yaxshi ko‘radi”
Ko‘zi toza	Pokiza niyatli, halol va vijdonli kishi haqida yuqori baholash	Axloqiy poklik va halollikni ta’kidlash: “Ko‘zi toza odamlar hech qachon aldamaydi”

b) Salbiy baholovchi ifodalar jadvali

Ifoda	Ma’nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zi tor	Tangcho‘l, xasis, ochko‘z kishi haqidagi salbiy baho	Ijtimoiy mas’uliyatsizlikni qoralash: “Ko‘zi tor odamlar hech kimga yordam bermaydi”
Ko‘zini yog‘ bosdi / Ko‘zini shira bosdi	Boylik tufayli takabbur bo‘lib, boshqalarni kichik ko‘rish yoki ko‘rmaslik holati	Materializmning salbiy ta’siri: “Pul topgach ko‘zini yog‘ bosdi”
Ko‘zi qorong‘i	Jahldor, g‘azabli yoki aql-idroki to’sib qo‘yilgan kishi haqida	G‘azab va jahldorlikni tasvirlash: “Uning ko‘zi qorong‘i, gapga quloq solmaydi”

Hissiy holatni bildiruvchi ifodalar: a) quvonchni ifodalovchi

Ifoda	Ma’nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zi quvonadi	Ruhiy jihatdan ko‘tarinki, baxtli his etish holati	Farzandlar, yaqinlar muvaffaqiyatidan quvonish: “Bolalarining muvaffaqiyatidan ko‘zi quvonadi”
Ko‘zi	Baxtli, quvnoq, optimist	Optimist, hayotga ijobiy qaraydigan odam:

yorug‘	kishi haqida	“Uning ko‘zi yorug‘”
Ko‘zi kuladi	Ichki quvonch va mamnuniyat holati	Kutilgan ijobiy natijadan mamnunlik: “Natijalarga qarab ko‘zi kuladi”

b) g‘am va qayg‘uni ifodalovchi

Ifoda	Ma‘nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zi yoshlanadi	Qayg‘u, g‘am, ruhiy og‘riq his etish holati	Empatiya va ruhiy ta’sirlanish: “Boshqalarning dardidan ko‘zi yoshlanadi”
Ko‘zdan achchiq yosh chiqdi	Chuqur qayg‘u va katta g‘am-ghussa holati	Adabiy va badiiy nutqda qayg‘u ifodasi: “Ko‘zdan achchiq yosh chiqdi”
Ko‘zi qon yig‘ladi	O‘ta og‘ir qayg‘u, chuqur azob-uqubatni ifodalash	Dramatik, og‘ir ruhiy holatni tasvirlash: “Ko‘zi qon yig‘ladi”

c) sevgi va mehrni ifodalovchi

Ifoda	Ma‘nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘zining qorachig‘i	Eng sevimli, aziz odam (odatda farzand haqida)	Oilaviy muhabbatning eng yuqori darajasi: “O‘g‘li ko‘zining qorachig‘i”
Ko‘z tik tikib qarash	Chuqur muhabbat, qoyil qolish, hayrat bilan qarash	Hissiy ta’sirlanishning intensivligi: “Ko‘z tik tikib qaradi”
Ko‘zdan ketmaydi	Doimo xayolda bo‘lish, unutilmas taassurot qoldirish	Sevgi va mehr hissiyotlarida: “Uning siymosi ko‘zdan ketmaydi”

Kognitiv va bilim nutqiy aktlarida xotira va tasavvur ifodalari:

Ifoda	Ma‘nosi	Qo‘llanish konteksti
Ko‘z o‘ngida turadi	Aniq eslab turish, xotirada saqlanish	Kognitiv jarayon va xotira mexanizmlari: “Bu manzara ko‘z o‘ngida turadi”
Ko‘zdan yo‘qoldi	Eslab bo‘lmaslik, unutilish jarayoni	Tabiiy unutilish jarayonini ifodalash: “Vaqt o‘tib ko‘zdan yo‘qoldi”
Ko‘z oldida gavdalanadi	Aniq tasavvur qilish, vizualizatsiya qobiliyati	Ijodiy tafakkur va tasavvur ifodasi: “Uning obrazi ko‘z oldida gavdalanadi”

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilining “K‘oz” frazeologizmlari nafaqat lingvistik hodisa, balki milliy madaniyat, dunyoqarash va qiymat tizimining muhim ifodasidir. Ular nutqiy aktlar orqali ijtimoiy aloqa, hissiy ifoda va kognitiv jarayonlarni boshqarish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ispan tilidagi “ojo” frazeologizmlari

Nutqiy akt turi	Iboralar	Ma‘nosi

Nutqiy akt turi	Iboralar	Ma'nosi
Baholash nutqiy aktlari	Tener buen ojo	Yaxshi tanlov qilish qobiliyatini maqtash
	No tener ojos en la cara	Beparvolikni tanqid qilish
	Ser el ojo derecho	Eng sevimli ekanligini bildirish
Ogohlantirish va tavsiya nutqiy aktlari	Abrir los ojos	Haqiqatni ko'rishga chorlov
	Echar el ojo	Kuzatib turish, nazorat qilish tavsiyasi
	Ojo con...	Ehtiyot bo'lishga ogohlantirish
Hissiy holatni bildirish nutqiy aktlari	Llorar a moco tendido	Qattiq yig'lashni ifodalash
	Hacer ojitos	Mehr-muhabbat ko'rsatish
	Saltar a los ojos	Yaqqol ko'rinish, darrov sezilishni ifodalash

Ikki til orasidagi asosiy o'xshashliklar:

1. **Semantik universallik:** Har ikki tilda ham ko'z organi bilim, idrok va hissiyotlar bilan bog'langan.
2. **Nutqiy vazifalar:** Baholash, ogohlantirish va hissiy bildirish funktsiyalari umumiy.
3. **Metaforik asoslar:** Ko'rish = tushunish, bilish metaforasi har ikki tilda ham mavjud.

Farqlar va o'ziga xosliklar:

1. **Madaniy kontekst:** O'zbek tilida ko'proq kollektiv qadriyatlar, ispan tilida individualistik yondashuv.
2. **Grammatik xususiyatlar:** O'zbek tilida ko'z + egalik qo'shimchasi, ispan tilida artikl + ojo konstruktsiyasi.
3. **Stilistik rang:** O'zbek tilida ko'proq emotsional boyoqlik, ispan tilida aqliy baholarning ustuvorligi

Tadqiqot natijalari Lakoff va Johnson (1980) tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasini tasdiqlaydi. "Ko'z" leksemasi har ikki tilda ham BILIM – KO'RISH metaforasining asosini tashkil etadi. Biroq, madaniy kontekst bu metaforaning ifodalanish usullarini o'zgartiradi.

Grice (1975) ning kooperatsiya printsipligiga muvofiq, frazeologik birliklar kommunikatsiyada samaradorlikni oshiradi. Ular ma'lum kontekstda katta hajmdagi ma'lumotni qisqa shaklda etkazish imkonini beradi.

O'zbek tilida "Ko'z" frazeologizmlari ko'proq ijtimoiy munosabatlar va axloqiy qadriyatlarga bo'lgan e'tiborni ko'rsatsa, ispan tilida individual idrok va aqliy jarayonlarga urg'u beriladi.

Xulosa o‘rnida “Ko‘z” so‘zi o‘zbek va ispan tillarida nutqiy aktlarning muhim vositasidir. Har ikki tilda ham bu leksema keng spektrdagi kommunikativ vazifalarni bajaradi: baholash, ogohlantirish, tavsiya berish va hissiy holatlarni ifodalash.

Universal jihatlar qatoriga ko‘rish va bilish o‘rtasidagi metaforik bog‘lanish, frazeologik birliklarning nutqiy samaradorligi va inson idrokida ko‘z organi ahamiyatining yuqoriligi kiradi. O‘zbek tilida kollektiv ongning aks etishi, ispan tilida individuallik ta‘kidlanishi kuzatiladi.

Tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiya, tillarni o‘qitish va tarjima sohasida qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik va madaniy lingvistika yo‘nalishlari uchun nazariy asos yaratadi. Kelajakda boshqa anatomik leksemalar asosidagi frazeologizmlarni o‘rganish, shuningdek, boshqa til juftlari bilan qiyoslash perspektiv yo‘nalishlar hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Alonso Ramos, M. (2004). *Las construcciones con verbo de apoyo en español: aspectos sintácticos, semánticos y léxico-conceptuales*. Universidad de La Coruña.
2. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Harvard University Press.
3. Croft, W. (2003). *Typology and Universals* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. García-Page, M. (2008). *Introducción a la fraseología española: Estudio de las locuciones*. Anthropos Editorial.
5. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics* (Vol. 3, pp. 41-58). Academic Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
7. Penadés Martínez, I. (2012). *Gramática y semántica de las locuciones*. Universidad de Alcalá.
8. Qozoqova, S. (2018). O‘zbek tilida anatomik leksemalar asosidagi frazeologizmlar semantikasi. *O'zbekiston Milliy Universiteti xabarlari*, 2(4), 156-162.
9. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. (2022). *O‘zbek tili frazeologik lug‘ati*. G‘afur g‘ulom nomidagi Nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 252-276
10. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
11. Wray, A. (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press.
12. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K., 2022; 252-276]

MAHMUD KOSHG'ARIY – TURKIY LEKSIKOGRAFIYA ASOSCHISI

Muhsinjonova Shirinoy Asliddin qizi,

Tayanch doktorant, muhsinjonovashirinoy@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya. Ushbu tezisda turkiy til tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan, leksikografiyasi "otasi" sanalgan Mahmud Koshg'ariyning lug'atshunoslik ilmida tutgan o'rni borasida mulohazalar tahlilga tortiladi. Ta'kidlash lozimki, muallifning "Devonu lug'otit-turk" asari turkiy tillar orasida yaratilgan hamda bugungi kunga qadar saqlanib qolgan lug'at hisoblanib, ushbu asarning ilmiy tadqiqini amalga oshirish tilshunoslik ilmida o'ziga xos ulkan qadam sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Mahmud Koshg'ariy, turkiy leksikografiya, lug'atshunoslik, tilshunoslik tadqiqi, ilmiy tahlil.

Abstract. This thesis analyzes the role of Mahmud Kashgari, who holds a unique place in the history of the Turkic language and is considered the "father" of lexicography, in lexicography. It should be noted that the author's work "Devonu lug'otit-turk" is considered a dictionary created among Turkic languages and preserved to this day, and the scientific study of this work serves as a unique and great step in linguistics.

Keywords: Mahmud Kashgari, Turkish lexicography, lexicography, linguistic research, scientific analysis.

Barchamizga ma'lumki, til har bir xalqning o'lmas qadriyati, milliy merosi, ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan muqaddas an'ana sanaladi. Uni asray bilish esa har bir elatning oldida turgan ulkan mas'uliyat hisoblanadi. Tilni asrash, uni kelgusi avlodga yetkazish uchun qator ishlar amalga oshirilishi, ularning amaliyotga tatbiq etilishi, albatta, o'zining samarasini ko'rsatmay qolmaydi. Tildagi lug'at qatlami, grammatik qoidalar kabi muhim jihatlar tilni yanada kengroq tahlil va tadqiq etishda yordam berishi shubhasizdir.

Tilda mavjud so'zlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish til lug'at boyligining yanada boyishiga yordam beradi. Bundan tashqari, hozirgi kunda nutqimizda qo'llanilayotgan til birliklarining bizgacha qanday ko'rinishga ega ekanligi xususida ma'lumot berishda biz til tarixiga oid ilmiy izlanishlardan boxabar bo'lmog'imiz lozim. Tilimiz xazinasidan o'rin olgan taom nomlari o'zbek leksikologiyasining tadqiq etish manbasi hisoblanadi. Leksikologiya til sohasining o'ziga xos muhim sathi hisoblanib, bugungi kunga qadar ushbu yo'nalishda qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Bundan tashqari, leksikografiya sohasi ham leksikologiyaga yondosh soha sifatida vujudga kelib, tilning keng miqyosda tatbiq qilinishida foydalanilmoqda.

Tildagi mavjud so'zlar xilma-xil bo'lib, ularni ma'lum sinflarga birlashtirgan holda o'rganish til tadqiqiga yanada osonroq yondashuvimizga xizmat qiladi. teranroq ochib berishga yordam beradi [Дадабоев X., 2017. 69]. Biz tanlagan ushbu mavzu doirasida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida qo'llangan

til birliklarini leksik-semantik jihatdan tahlil qilish orqali ushbu asarning leksikografiya sohasida tutgan ahamiyatini aniqlashga imkon beradi, nazarimizda.

“Devonu lug‘otit-turk”dan o‘rin olgan so‘zlar ham Qoraxoniylar davriga oid bo‘lgan lug‘at tarkibidan dalolat qilib, unda turfa birliklar, jumlada, hunarmandchilikka oid atamalar, savdo-sotiq, oziq-ovqat nomlariga doir bo‘lgan va boshqa ifodalar o‘rin olgan. “Devonu lug‘otit-turk” asari tilshunoslikning ko‘plab sohalarini o‘z ichiga qamrab olgan asar sanaladi, chunonchi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya, leksikografiya. Mahmud Koshg‘ariy asarida mavjud so‘zlarni arab tilida izohlab beradi va quyidagicha fikr bildiradi:

“Men bu kitobni maxsus so‘zlar, sajlalar, maqollar, qo‘shiqalar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Men iste‘moldagi so‘zlarnigina berdim. So‘ngra men har bir qabilaga mansub so‘zlarning yasaliish xususiyatlarini va qanday qo‘llanishini qisqacha izohlab ko‘rsatish uchun alohida yo‘l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo‘llanib kelingan she‘rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo‘llanadigan hikmatli so‘zlaridan, maqollar keltirdim”.

“Devon”dagi oziq-ovqat mahsulotlari nomlarining leksikografik xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, lug‘at so‘z boyligida mavjud taom nomlari mazmuniy jihatdan xilma-xil ekanligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ularning tuzilishidagi ayrim o‘zgarishlar tarixiy taraqqiyot bosqichlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ayrim taom nomlari hozirda to‘liq o‘z shaklini saqlab ulgurgan bo‘lsa, ayrimlari arxaik shaklda mavjud bo‘lishi, ba‘zilari esa tarixiy so‘zlar qatoridan o‘rin olganini ko‘rishimiz mumkin [Дадабоев Х., 2014. 69].

Asarda ishtirok etgan birliklardan biri sifatida *yun et* [Девону луғотит турк, 1963. 69]ifodasini oladigan bo‘lsak, bu birlik hozirda nutqimizda qo‘llanmaydi, o‘z o‘rnini boshqa leksikaga bo‘shatib bergan, ya‘ni jigarga yaqin yerda joylashgan go‘sh. Yoki bo‘lmasa, *soğut* leksemasi aks ettirgan ma‘no hozir xasip so‘zi bilan ifodalanadi [Девону луғотит турк, 1963. 156]. Bu turdagi arxaizmlarda leksik birlik eskirgan bo‘lsa-da, ammo tushuncha saqlangan hamda u boshqa so‘zlar yordamida o‘z aksini topganligi bilan ahamiyatlidir.

Umuman olganda, asarda qo‘llangan har qanday til birliklari, XI asrda qo‘llangan turkiy tildagi mavjud leksik birliklarning leksik xususiyatlarini o‘rganish tilshunosligimizda o‘ziga xos tadqiqot manbasi sifatida xizmat qiladi. Mahmud Koshg‘ariy tomonidan amalga oshirilgan ushbu leksikografik jamlanma turkiy tillarning qimmatli xazinasidir.

Adabiyotlar

1. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
2. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.
3. Дадабоев Х. “Девону луғоти-т-турк”даги эркак жинсини ифодаловчи лексемалар. “Лингвист” даврий мақолалар тўплами // V сон. Тошкент: Академнашр, 2014.
4. Дадабоев Х. “Девону луғотит-турк”нинг тил хусусиятлари. – Тошкент: ТДШИ, 2017.

5. Дадабоев Ҳ. А. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос. – Тошкент, 1988. –№ 1 (43-сон).

6. Дадабоев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос. 1998. №1-2.

7. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007.

8. Девону луғотит турк I,II,III жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон СССР Фан нашриёти. – Тошкент, 1940.

TILSHUNOSLIKDA MORFONOLOGIK JARAYONLARNING SHAKL YASALISHDAGI AHAMIYATI

**Mamatkulova Nasiba Maxamadjonovna,
Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi
mamatkulova84@internet.ru**

Annotatsiya. Maqolada shakl yasalishida semantikaning tutgan oʻrni, yangi maʼno qatlamlari hosil boʻlish jarayonlari hamda sifatlarning daraja shakllari misolida semantik kengayish tahlil qilinadi. Shuningdek, interlingvistik asoslar, tovush tushishi, fonemalarning almashinuvi (alternatsiya) va ularning maʼno ifodalashdagi oʻrni yoritiladi. Maqolada assimilyatsiya, deassimilyatsiya, elipsiya, fonologik oʻzgarishlar kabi hodisalarning morfologik va fonologik tizimlar oʻzaro taʼsirida yuzaga kelishi koʻrsatib berilgan.

Kalit soʻzlar: shakl yasalishi, semantika, alternatsiya, morfonologiya, morfema, allomorf, assimilyatsiya, deassimilyatsiya, elipsiya, fonologik oʻzgarish.

Abstract. This article analyzes the role of semantics in word formation, the processes of generating new layers of meaning, and the semantic expansion exemplified through the degrees of adjectives. It also highlights the interlinguistic foundations, sound omission, phoneme alternation, and their role in meaning formation. Furthermore, the study demonstrates how phenomena such as assimilation, dissimilation, elision, and phonological changes emerge through the interaction between morphological and phonological systems.

Keywords: word formation, semantics, alternation, morphonology, morpheme, allomorph, assimilation, dissimilation, elision, phonological change

Shakl yasalishida semantika muhim oʻrin tutadi. Har bir grammatik shakl, oʻz navbatida, soʻzning maʼno jihatlarini kengaytiradi. Bu jarayonda soʻzning asosiy maʼnosi saqlanib, unga yangi semantik qatlamlar qoʻshiladi. Masalan, sifatlarning daraja shakllari orqali yangi maʼno qatlamlari hosil boʻladi: “qora” sifatidan “qoraroq” (qiyosiy) va “qop-qora” (orttirma daraja) kabi shakllar paydo boʻladi. Bunda yangi shakllar soʻzning semantik qirralarini kengaytiradi, bu esa tilning imkoniyatlarini boyitadi. Shuningdek, orttirma darajada hosil boʻlayotgan (shakl yasalishidagi) oʻzgarishlar va alternatsiyani ham isbotlaydi.

Shakl yasalishining interlingvistik asoslari ham oʻz oʻrniga ega. Har bir tilning shakl yasalish jarayoni oʻziga xos boʻlsa-da, boshqa tillar bilan solishtirilganda baʼzi umumiy xususiyatlar kuzatiladi. Tillararo shakl yasalishidagi oʻxshashliklar va

farqlarni o'rganish, turli tillardagi morfologik tizimlarni taqqoslash, so'z yasash usullarini tahlil qilish so'z yasalishi va shakl yasalishining chuqurroq tushunilishiga yordam beradi. Tillar o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlash, yangi shakllarning tarjimasini va moslashishini soddalashtiradi. "O'zbek tilida: amaki – amak... O'zbek tilida so'z o'rtasidan qisqartirish forsiy izofalarni o'zlashtirishda ko'p kuzatiladi: *kalon mush – kalamush, birlan – bilan, guli anor – gulnor* kabi". [Shukurov R., Abduraximova F., 2023, 8. 8] Bu o'rinda aynan so'z yasalishi emas, shaklan o'zgarish kuzatilmoqda: tovush tushishi holatiga, aynan bir tovushning nol holatda ifodalanishi yoki nol holatga almashinuvi sodir bo'lmoqda, natijada tushuncha yangi ma'no ifodalashi ham yoki o'z ma'nosini saqlagan holda shaklan o'zgarishi ham kuzatiladi. N – Ø, i a – Ø holatdagi alternatsiyani yuzaga keltirmoqda.

Ayrim asoslar tarkibida ham alternatsiya sodir bo'ladi. Bunda alternant ma'lum ma'no ifodalashga xizmat qilishi kuzatiladi. Joy nomini ifodalavchi, qushlar boqiladigan, qushlar ko'p bo'lgan hudud mazmunini beruvchi *Qushxona* toponimi *Kushxona* deb nomlanishi eron va tojik millatiga xos bo'lgan talaffuz me'yorlariga moslashish asnosida hosil bo'lgan. "Kushxona – tumandagi aholi punkti. Tarkibi: qush+xona. Tarkibda tovush o'zgarishi yuz bergan: kushxona. (Qushxona – qushlar yashaydigan joy). Kushxona (fors-tojikcha) – mol so'yiladigan joy. "So'ymoq" ma'nosidagi "kushidan" fe'lining hozirgi zamon asosi – kush; xona – joy, uy, tevaragi devor bilan o'ralgan qo'ra, istehkom. Kushxona – qushxona – o'tmishda mol, qo'y va boshqa jonivorlar so'yilib, bozor uchun va boshqaruv tizimi uchun go'sht, yog' tayyorlangan joy". [Adizova N., 2019. 45] Bunda tovush o'zgarishi *q – k* tarzida amalga oshganligi, alternatsiyasi kuzatiladi. Natijada, *so'yilgan, o'ldirilgan* mazmunini beruvchi so'zga o'xshab qolgan. Yuqoridagi asosga ko'ra talaffuz o'zgargan, ma'no saqlanib qolgan.

Ayrim o'rinlarda allomorflar tarkibidagi fonemalar almashinuvi kuzatiladi. Bunda alternatsiya so'z asosining qaysi fonema bilan tugashiga bog'liq bo'ladi. Tashqi tomondan qaralganida *-gan, -kan, -qan* shakllari bir morfemaning variantlari bo'lib ko'rinsa-da, aslida bir morfemaning fonemasida alternatsiyani kuzatish mumkin: *g – k – q*.

"So'z invariant – allovariant – variant munosabati xususida ketar ekan, morfema variantlashuvining: sof fonetik (orttirma nisbat shakllari: *-dir – -tir, -kaz – -qaz*; ... leksik (kichraytirish shakli: *-choq, -chak*) kabi turlari mavjud..." [Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q., 2010. 90] Iqtibosdan kuzatish mumkinki, allovariant shaklida ifoda etilayotgan *-dir – -tir, -kaz – -qaz* shakllari, oz bo'lsa-da kuzatiladigan (og'zaki nutqda ko'proq kuzatiladi: *arg'umchoq, arg'imchak; haklamachiq, haklamachak*) *-choq, -chak* shakllari d – t, k – q, o – a alternatsiyasiga guvoh bo'lamiz. Shakl yasalishida kuzatiladigan *-dir – -tir* alternatsiyasi *ayttir – surdir* misollarida asos so'ngidagi tovush talabi bilan yuzaga chiqsa, *-kaz – -qaz* alternatsiyasi *o'tkaz – o'tqaz* misollarida ma'no farqlash uchun xizmat qilmoqda.

Shuningdek, quyidagi iqtibosda tarixiy taraqqiyot tufayli yuz bergan *u – a* alternatsiyasini kuzatish mumkin. "Uch to'rt oygacha Shayboqxon qo'rg'onning yovug'ig'a kelmay, iroqroqdin qo'rg'onni evrulib ko'chib yurur erdi. Gapdagi

“ko‘chib yurur erdi” birikmasida “yurur” ko‘makchi fe‘li bugungi taraqqiyot holatida quyidagicha holga kelib qolgan: ko‘chib yurur edi – ko‘chib yurardi – ko‘chardi. Demak, yurur ko‘makchi fe‘lidan qolgan -ar qism bugungi kunda kelasi zamon sifat-doshi shakliga kelib qolgan”. [Uralov A., 2019 29] “Yurur”ning “yurar” shaklidagi taraqqiyotidan ma‘lum bo‘lmoqdaki, alternant bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lmasligi ham mumkin. Chunonchi, so‘z ma‘nosida emas, balki so‘z shaklida kuzatilmoqda.

Umuman olganda, so‘z va shakl yasallishidagi morfonologik alternatsiya tilshunoslikda o‘ziga xos muhim va keng ko‘lamli tadqiqot sohalaridan biridir. Morfonologik alternatsiya tilning morfologik va fonologik tizimlarining o‘zaro ta’siri va o‘zgarishlaridagi aloqani ifodalaydi. So‘z va shakl yasallishidagi morfonologik alternatsiya, ya’ni morfemalarning fonetik variantlari, tilda yangi shakllar hosil qilish uchun ishlatiladi. Morfonologik alternatsiya jarayoni, tilning evolyutsiyasida va uning kommunikativ qobiliyatini oshirishda katta ahamiyatga ega. Morfonologik alternatsiyaning asosiy maqsadi morfemalarning bir xil grammatik ma’noga ega bo‘lishi bilan birga, fonetik va fonologik jihatlarida turli variantlar yaratishdir. Bu jarayon tilning ijtimoiy va kommunikativ ehtiyojlariga moslashishini ta’minlaydi.

Morfonologik alternatsiya tilning morfologik tizimidagi bir yoki bir nechta morfemalarning fonetik o‘zgarishlari bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi. Bu o‘zgarishlar fonetik aloqalar, assimilyatsiya, deassimilyatsiya, elipsiya, analitik va sintetik shakllarning o‘zaro almashinuvi kabi hodisalar orqali yuzaga keladi. Morfonologik alternativlar morfemalarning fonetik, grammatik va sintaktik tizimlarida qanday ishlashini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

1. Shukurov R., Abduraximova F. Ingliz va o‘zbek tillarida qisqartirish orqali so‘z yasallishi: o‘xshash va farqli jihatlar / Til va adabiyot ta’limi. 2023, 8-son. – B. 8.
2. Adizova N. Buxoro tumani toponimlarining morfem xususiyatlari / Til va adabiyot ta’limi. 2019, 10-11-sonlar. – B. 45.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – B. 90.
4. Uralov A. Morfemalarning kelib chiqishi va boyish manbalari / Til va adabiyot ta’limi. 2019, 10-11-sonlar. – B. 29.

PREDIKATIV MUNOSABATNI RO‘YOBGA CHIQARUVCHI VOSITALAR TADQIQI

**Orzibekov Fazilbek Ulugbekovich,
Toshkent Kimyo xalqaro
universiteti mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya. Maqolada predikativ munosabatni ro‘yobga chiqaruvchi vositalar tadqiqi haqida ma‘lumotlar berilgan. Predikativ munosabat gap tuzilishining asosiy ma‘no-grammatik aloqasidir. U subyekt va predikat o‘rtasidagi munosabat bo‘lib, ma‘lum bir voqelik yoki holatni ma‘lum bir vaqtda bor yoki yo‘qligini, sodir

bo'lishini yoki bo'lmasligini ko'rsatishi tadqiq qilingan. Bu holat "shakl va mazmun integratsiyasi" deb nomlanuvchi tamoyilga asoslanishi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Predikativ munosabat, mazmuniy grammatika, til tizimi, semantika va sintaksis, gap sathi, sintagmatik munosabat, **semantik bog'lanish**, integratsiya, sintaktik shakllar, variantlilik, sintaktik vosita, semantik vazifa, funksional lingvistika, transformatsion sintaksis.

Abstract. The article provides information on the study of means of realizing the predicative relation. The predicative relation is the main semantic and grammatical relation of the sentence structure. It is a relation between the subject and the predicate, which is studied as indicating whether a certain reality or state exists or not, occurs or not at a certain time. This situation is scientifically based on the principle known as "integration of form and content".

Keywords: Predicative relation, substantive grammar, language system, semantics and syntax, sentence level, syntagmatic relation, semantic connection, integration, syntactic forms, variantness, syntactic means, semantic task, functional linguistics, transformational syntax.

Til sistemasida mavjud bo'lgan **sintaktik sinonimiya** sintaktik paradigmalar orqali mazmunning turlicha uslubiy yoki konnotativ ko'rinishda ifodalanishiga xizmat qiladi.

Predikativ munosabatni ro'yobga chiqaruvchi qurilmalarda ham morfologiya va sintaksisga tegishli tomonlar bo'ladi. Shu jihatdan u so'z birikmasiga o'xshaydi. Lekin predikativ munosabat ikki bosh bo'lakli gaplarning mantiqiy-grammatik asosini tashkil qilsa, so'z birikmalarining mantiqiy-grammatik asosini predikativ munosabatlar tashkil qiladi [С.Б.Июятов, 1999: 12]. S.Inoyatovning "predikativ munosabat ikki bosh bo'lakli gaplarning mantiqiy-grammatik asosini tashkil qilsa, so'z birikmalarining mantiqiy-grammatik asosini predikativ munosabatlar tashkil qiladi" degan fikri lingvistik nuqtayi nazardan diqqatga sazovor va bahsli jihatlarni qamrab oladi. Bu fikrni tahlil qilishda bir necha muhim jihatlarni hisobga olish zarur. Predikativ munosabat – gap tuzilishining asosiy ma'no-grammatik aloqasidir. U subyekt va predikat o'rtasidagi munosabat bo'lib, ma'lum bir voqelik yoki holatni ma'lum bir vaqtda bor yoki yo'qligini, sodir bo'lishini yoki bo'lmasligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, u faqat gapda emas, balki boshqa birliklarda ham o'zini ko'rsatishi mumkin, lekin uning funktsional markazi asosan gap hisoblanadi.

S.Inoyatov so'z birikmasini ham mantiqiy-grammatik jihatdan predikativ munosabatga bog'lashga harakat qilmoqda. Lekin so'z birikmalari, qoida tariqasida, nominativ xususiyatga ega bo'lib, ularda predikativlik to'liq darajada emas, balki faqat yashirin holatda bo'ladi. Masalan, "*talaba kelishi*" so'z birikmasida "*talaba keladi*" degan predikativlik potentsiali bor, lekin u aniq gap emas.

Gap to'liq fikrni ifoda qiluvchi birlik bo'lsa, so'z birikmasi nominativ-leksik birliklar birligi hisoblanadi. Shu jihatdan, gapda predikativ munosabat aniq shaklda ro'yobga chiqadi, so'z birikmasida esa u yashirin, potentsial bo'lib qoladi. S.Inoyatov bu yerda nazariy tahlilni bir oz umumlashtirib, ikki turli grammatik birlik o'rtasidagi chegarani mukammal belgilamagan.

S.Inoyatovning fikridagi ilmiy asos – bu grammatik birliklar o'rtasidagi bog'liqlikni izlash, mantiqiy-grammatik asos tushunchasini keng ma'noda tushunishga urinishdir. Ammo predikativlik faqat so'z birikmalarining emas, balki gaplarning tabiiy belgisi sifatida qaralishi lozim. So'z birikmalaridagi munosabatlar ko'proq subordinativ (tobe) xarakterga ega bo'ladi, ularda subyekt-predikat munosabati emas, balki asos-qo'shimcha munosabatlar ustuvor bo'ladi.

S.Inoyatovning fikri ilmiy jihatdan keng yondoshuvni anglatadi-da, unda predikativ munosabatning aniq va potentsial ko'rinishlari o'rtasidagi farq yetarlicha aniqlashtirilmagan. So'z birikmalarida predikativ munosabat emas, balki sintaktik bog'liqlik asosiy rol o'ynaydi. Demak, predikativ munosabat – gapga xos belgidir, so'z birikmalarida u to'liq shaklda emas, balki ifodalanish ehtimoli sifatida mavjud bo'ladi.

Bog'langan qo'shma gap komponentlarining nisbiy mustaqilligi mazmuniy jihatdan ham, grammatik jihatdan ham seziladi. Zotan, bunday sintaktik qurilma komponentlarining har ikkisi ham alohida ahamiyatga molik bo'lgan mustaqil tub tuzilishlarga tayanadi. Bu esa, o'z navbatida, ularning nafaqat grammatik jihatdan, balki semantik nuqtayi nazardan ham nisbiy mustaqil ekanligidan dalolat beradi. Chunki tub tuzilish – bu ichki semantik tuzilish demakdir [Б.Турниёзов, 2008: 17-18]. B.Turniyozovning mazkur fikrida bog'langan qo'shma gap komponentlarining nisbiy mustaqilligi muhim ilmiy asosda yoritilgan. Ayniqsa, komponentlarning mustaqil tub tuzilishlarga tayangan holda qurilishi, ularning nafaqat grammatik, balki semantik mustaqilligini ham ta'minlaydi degan xulosa e'tiborga molik. Bu yondashuv sintaktik birliklar va ularning mazmuniy asoslarini tafsiliy tahlil qilishga imkon beradi.

Aytib o'tilganidek, tub tuzilishning ichki semantik tuzilish sifatida talqin qilinishi, gap komponentlarining semantik mustaqilligini asoslashda muhim nazariy nuqtadir. Bu qarash zamonaviy lingvistikada sintaksis va semantikaning o'zaro aloqasini chuqurroq o'rganishga yo'l ochadi. Shuningdek, fikrda keltirilgan "komponentlarning har ikkisi ham alohida ahamiyatga molik bo'lgan mustaqil tuzilishlarga tayanadi" degan jumla ularning mazmunga ega mustaqil birliklar ekanini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv qo'shma gaplarni tahlil qilishda faqat tashqi grammatik tuzilmani emas, balki ichki semantik munosabatlarni ham hisobga olish zarurligini asoslaydi. Bu esa zamonaviy sintaksis va mazmuniy grammatikaning tutash nuqtalaridan biridir.

Masalan:

Men uni kechikkanligi uchun kechirdim.

U kechikdi, men esa kechirdim.

Kechikkan bo'lsa-da, uni kechirdim.

Ushbu gaplar semantik jihatdan bir-biriga yaqin, ammo uslubiy, emotsional va so'zlashuv vaziyati rang-baranglik jihatidan farqlidir. Sinonimik sintaktik qurilmalar foydalanuvchiga **mazmunni nazokat bilan ifodalash, kommunikativ pozitsiyani aniqlashtirish, axborot oqimini boshqarish** imkonini beradi. Ingliz tilida:

Although he was late, I forgave him.

He was late, but I forgave him.

His being late didn't prevent me from forgiving him.

Bular ham bir-biriga yaqin, ammo nutqiy ohang va semantik urg'u nuqtayi nazaridan turlicha bo'lib, tilning ifoda imkoniyatlarini boyitadi.

Sintaktik paradigmalar ichida **variantlik** – bu til foydalanuvchisining bir necha grammatik yoki sintaktik imkoniyatlar orasidan **semantik so'zlashuv vaziyatiga eng mos** variantni tanlashidir. Variantlik shunchaki shakliy o'zgarish emas, balki **semantik motivatsiyalangan tanlov**dir.

Transformatsion sintaksis nazariyasiga ko'ra, har bir sintaktik qurilma “chuqur tuzilma”dan “yuzaki tuzilma”ga transformatsiya qilinadi. Bu o'zgarish jarayonida semantik komponentlar ham yangicha tarzda aks ettiriladi. Transformatsion usullar semantik vazifani kuchaytirish, aniqroq ifodalash, ohangdorlik yaratish imkonini beradi:

U kelgani yo'q. → Kelmagan u. → U-chi, kelmagan-ku!

Bu kabi transformatsiyalar semantik kuchayish, emotsional vazifa, e'tibor markazini o'zgartirish vositalaridir. Paradigmalar bunday transformatsiyalarni qamrab olgan holatda **semantik muvofiqlashtirish vositasi** bo'lib xizmat qiladi.

Transformatsion sintaksis XX asrning o'rtalarida, ayniqsa, N.Xomskiy tomonidan ilgari surilgan transformatsion-generativ grammatika doirasida tilshunoslikka kirib keldi. Ushbu yondashuvga ko'ra, har bir gap sirtqi (surface structure) va chuqur (deep structure) darajalardan iborat bo'lib, ular orasida transformatsiyalar orqali o'zaro bog'lanadi.

Transformatsion sintaksis haqida taniqli tilshunos A.Berdialiyev quyidagilarni ta'kidlaydi: Transformatsiya bir gapning boshqacha shunday sintaktik qurilishiki, unda hosila gap asos gap bilan shakliy-lug'aviy materialiga ko'ra o'xshash va ma'no jihatdan unga ekvivalent bo'ladi. O'zaro transformatsiya munosabatiga kirishgan gaplar bir xil shakliy-lug'aviy qiyofada, lekin har xil grammatik qurilishda ayni bir fikrning har xil shakliy kombinatsiyasini ifoda etadi [A.Бердialiев, 2019: 31].

A.Berdialiyevning fikrlariga qo'shilish mumkin, darhaqiqat, transformatsiya bir fikrni ifodalovchi gapning boshqa bir sintaktik shaklda, lekin ma'no jihatidan o'sha gapga teng bo'lgan hosilasini yaratishdir. Ya'ni, asos gap va hosila gap o'rtasidagi munosabat quyidagi ikki asosda quriladi:

1. Shakliy-lug'aviy yaqinlik – bu ularning leksik material yoki sintaktik komponentlari jihatidan o'xshashligini bildiradi.

2. Semantik ekvivalentlik – bu esa gaplar har xil grammatik qurilishda bo'lishiga qaramay, bir fikrni ifodalayotganini ko'rsatadi.

Ushbu transformatsion yondashuv sintaksisda gap turlarini aniqlashda, sintaktik variantlarni tahlil qilishda, gaplar paradigmagini qurishda, mazmun va shakl orasidagi munosabatni o'rganishda katta ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv, ayniqsa, sintaktik paradigmatika doirasida muhim nazariy asoslardan biri bo'lib xizmat qiladi.

A.Berdialiyevning transformatsiyaga bergan ta'rifi transformatsion sintaksisning asosiy tamoyillarini yaqqol ifodalaydi. Uning ta'kidi bilan transformatsiya til birliklarining sintaktik xilma-xilligini, semantik barqarorlik doirasida ifodalash vositasi ekanligi ilmiy asosda tasdiqlanadi. Bu qarash

transformatsion sintaksisni nafaqat struktur, balki mazmuniy-sintaktik yondashuv sifatida ham e'tirof etishga asos yaratadi.

Paradigmalar oddiy tarkibiy birliklar yig'indisi emas, balki ular semantik darajada ham **ierarxik tarzda tashkil topgan tizimdir**. Har bir sintaktik variant bu tizimda o'z o'rniga ega: markaziy, periferik, uslubiy jihatdan neytral yoki vazifali, konnotatsiyalangan yoki emotsional. Bunday tizimlilik paradigmalarini **semantik xarita** sifatida ko'rishga imkon beradi.

Shunday qilib, semantik ifoda faqat bir qator tuzilishlar orqali emas, balki ular orasidagi **funksional-semantik bog'liqlik, so'zlashuv vaziyati moslik va kommunikativ niyatlar** asosida yuzaga chiqadi. Sintaktik paradigmalar bu erkinlikni tarkibiy jihatdan tashkil etuvchi asosiy vosita sifatida maydonga chiqadi.

Ko'rinadiki, sintaktik paradigmalar til tizimining tarkibiy-asosiy komponentlari bo'lishi bilan birga, ularning funksional-semantik xususiyatlari ko'p jihatdan **nutq registrlari, uslubiy qatlamlar, kommunikativ niyatlar va ijtimoiy-madaniy so'zlashuv vaziyati** bilan uzviy bog'langan. Har bir sintaktik paradigma, o'zining semantik potentsiali orqali, til egasining qanday uslubda, kimga murojaat qilayotgani va qanday ma'lumotni qanday ohangda yetkazishni istayotganini aks ettiradi. Bu jihatlar ayniqsa **lingvopragmatik va sotsiolingvistik** yondashuvlarda muhim o'rin egallaydi.

Til registrlari – bu tilning rasmiylik darajasi, nutq vaziyati, ijtimoiy so'zlashuv vaziyati va aloqa ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi uslubiy qatlamdir. Tilshunoslikda ular odatda quyidagicha tasniflanadi:

Rasmiy uslub

Ilmiy uslub

Publitsistik uslub

Badiiy uslub

Og'zaki uslub

Sintaktik paradigmalar bu registrlarga moslashgan holda semantik niyatni moslashtirishga xizmat qiladi. Masalan, rasmiy uslubda murakkab sintaktik qurilmalar, passiv voizliklar, nominalizatsiyalangan iboralar ko'proq ishlatiladi. Sintaktik paradigma doirasidagi bu kabi imkoniyatlar matn darajasidagi semantik yaxlitlikni ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. Turniyozov B. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. Monografiya. – Samarqand: SamDCHTI nashri, 2008, 84 b.

2. Иноятов С.Б. Ўзбек тилида предикатив муносабат / Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. – 1999. 32-б.

3. Бердиалиев А. Ўзбек тили синтактик қурилиши асосининг парадигматик тизими. – Хўжанд, 2019. – 80 б.

OT YASOVCHI QO'SHIMCHALAR TA'SIRIDA SO'Z VALENTLIGINING O'ZGARISHI

Azimqulov Ma'rufjon Xakimjon o'g'li,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
marufbekonatili@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ot yasovchi qo'shimchalar so'z valentligiga ta'siri hamda valentlik tushunchasi, xususiyatlari tadqiq etildi. Maqolada so'z yasovchilarning morfologik va semantik xususiyatlari, ularning otlarga birikish imkoniyati va valentligini o'zgartirish jarayoni tahlil qilindi. Ot yasovchi qo'shimchalar so'zning semantik markazini kengaytirishi yoki toraytirishi, shuningdek, uning sintaktik faoliyat doirasini o'zgartirishi ko'rib chiqildi. Shu orqali so'z yasovchi qo'shimchalar tilning leksik-sintaktik tizimida muhim rol o'ynashi izohlandi.

Kalit so'zlar. Ot yasovchi qo'shimchalar, valentlik, morfologik o'zgarish, semantik struktura, so'z birikmalari, tilshunoslik, sintaktik imkoniyat.

Abstract. This article investigates the influence of noun-forming affixes on word valency, as well as the concept and features of valency. The morphological and semantic properties of word-forming elements, their ability to combine with nouns, and the process of altering valency were analyzed. It was examined how noun-forming affixes can expand or restrict the semantic core of a word, as well as modify its syntactic range. In this way, it was explained that word-forming affixes play a significant role in the lexical-syntactic system of the language.

Key words. Noun-forming affixes, valency, morphological change, semantic structure, word combinations, linguistics, syntactic potential.

Leksik-semantik valentlik so'zning leksik ma'nosi, ya'ni leksemaning sememasidan boshlanadi. Bugungi tilshunoslikda umumiydan xususiyya o'tish bosqichida bu maxsus birikuvchanlik darajasiga mos keladi. Shu bois barcha so'z turkumlarini o'rganishda leksik-semantik valentlig asosida tahlil qilish maqbul hisoblanadi. Ayniqsa, bu yondashuv ot turkumidagi so'zlar uchun muhimdir, chunki otning leksik-semantik valentligida asosiy rol uning leksik ma'nosining mohiyati hisoblanadi. Biroq shakl jihatlari semantikaga nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi tahlillarda ko'rinib turadi. Shu sababli so'zning leksik-semantik valentligini o'rganishda uning leksik va semantik xususiyatlari alohida e'tiborga olinadi. Leksik-semantik valentlig so'zning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatlarini belgilaydi. Aniqlik kiritadigan bo'lsak, so'zning har bir sememasi uning leksik-semantik valentligini shakllantiradi. Shundan kelib chiqadiki, so'z sememalari va leksik-semantik valentlik o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjud. Bundan tashqari, leksik-semantik valentlikning realizatsiyasi ma'lum semantik qismlarning (sema) birikuviga asoslanadi. G. Helbig ta'kidlaganidek, turli lingvistik yo'nalishlarda bu qismlar sema, klassema, semantik belgi yoki boshqa atamalar bilan ifodalanishi mumkin, bu esa hech qanday nazariy muammo tug'dirmaydi[1, 57].

Shunday qilib, barcha so'z turkumlarini o'rganishda leksik-semantik valentlik asosida tahlil qilish maqbul hisoblanadi. Bu yondashuv ayniqsa ot turkumidagi

soʻzlar uchun faol qoʻllaniladi, chunki otning leksik-semantik valentligida asosiy omil uning leksik maʼnosining mohiyatidir. Shu bilan birga, uning shakl jihatlarini semantika bilan bogʻliq boʻlsa-da, ikkinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi tahlillardan koʻrinib turadi. Shu sababli, soʻzning leksik-semantik valentligini oʻrganishda uning leksik va semantik xususiyatlari alohida eʼtiborga olinadi.

Leksik-semantik valentlik soʻzning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanish imkoniyatlarini belgilaydi. Aniqroq aytganda, soʻzning leksik maʼnosidagi (sememadagi) har bir sema asosida uning leksik-semantik valentligi yuzaga keladi. Shundan kelib chiqadiki, soʻz sememalari va uning leksik-semantik valentligining oʻzaro bogʻliqligi yaqqol namoyon boʻladi.

Bu esa shunday xulosaga olib keladi: soʻz matnda maʼlum bir sema bilan boshqa bir semani talab qiladi va ular umumiy semantik belgiga ega boʻladi. Umuman olganda, bu umumiy semantik belgiga egalik klassemani shakllantiradi. Shu klassema asosida soʻzning bir valentligini aniqlash mumkin boʻladi. Amalda soʻzning sememadagi maʼlum semasi uning valentligini belgilaydi, bunda valentlik yon atrofda soʻzlar, yaʼni yon valentlik soʻzlari bilan aniqlanadi.

Tilshunoslikda asosiy meʼyorlardan biri shundan iboratki, agar kesim vazifasidagi otlar shaxs bildirsa, ularning agenti har doim ega vazifasini bajaradi. Masalan: “*Shu qizlardir oq oltinlar xirmonida millioner*” (Gʻ. Gʻulom). Bu gapda ot kesimi vazifasini qizlardir soʻzi bajaradi. U shaxs bildiruvchi soʻz boʻlib, uning agent valentligini aktant *millioner* soʻzida yuzaga keladi. Agent aktanti ham shaxs bildiruvchi soʻzdir. Predikat bilan uning agent aktanti shu shaxs semasi asosida klassemani shakllantiradi [.

Baʼzi hollarda esa, ot kesimi shaxsni ifodalasa ham, agent valentligining aktanti shaxs bildiruvchi boʻlmaydi. Bunday hollarda agent badiiy jonlantirish orqali shaxs maʼnosini beradi va obrazlanadi. Natijada obrazli shaxs klassemasi yuzaga keladi. Masalan: “*...bu dahshatli uylar barisi sening dushmaning*” (A. Muxtor). Bu gapda *dushmaning* ot kesimining agent valentligining aktanti *uy*lar soʻzida yuzaga keladi va shaxs semasiga ega boʻladi. Albatta, bu mantiqiy emas, balki majoziy ifodadir.

Ot yasovchi qoʻshimchalar tilshunoslikda leksik-semantik valentlikning shakllanishida muhim rol oʻynaydi. Ular soʻzning asosiy valentligini oʻzgartirib, yangi semantik va sintaktik imkoniyatlar yaratadi. Masalan, feʼl yoki sifatdan hosil boʻlgan otlar oʻz kelib chiqishidan kelib chiqqan valentligini qisman saqlab qoladi, lekin qoʻshimcha semantik komponentlar kiritilishi orqali u kengayadi yoki torayadi. Shu bilan birga, ot yasovchi qoʻshimchalar soʻzning aktantlarini boshqacha taqsimlashga imkon beradi: yangi ot boshqa soʻzlar bilan bogʻlanish imkoniyatini oladi va bu orqali tilning leksik-sintaktik tizimida yangi birikmalar yuzaga keladi [3, 121].

Ilmiy tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, ot yasovchi qoʻshimchalar feʼl semasini qisman saqlagan holda, uning agent va patsiyent aktantlarini ot kontekstiga moslashtiradi. Masalan, “yozuvchi” soʻzi feʼl *yozmoqdan* hosil boʻlib, agent valentligini saqlaydi (yozuvchi – kim yozadi), ammo patsiyent yoki obyekt valentligida oʻziga xos cheklovlar yuzaga keladi. Shu tarzda, qoʻshimchalar asos

valentligga transformatsion ta'sir ko'rsatadi: semantik markazni kengaytiradi, aktantlar tarkibini o'zgartiradi va so'zning sintaktik faoliyatini aniqlaydi.

Shuningdek, ot yasovchi qo'shimchalar tilning tipologik xususiyatlarini ham aks ettiradi. Ular orqali til so'z turkumlararo valentlikni qayta tashkil etadi, shuningdek, ma'naviy va obrazli ma'nolarni hosil qiladi. Bu esa lingvistik tahlilda asosiy vositalardan biri sifatida qabul qilinadi, chunki qo'shimchalar nafaqat morfologik rol o'ynaydi, balki semantik va sintaktik jarayonlarni ham boshqaradi[8,13].

Xulosa qilib aytganda, ot yasovchi qo'shimchalar asos valentligini o'zgartiruvchi vosita sifatida tilning leksik-semantik va sintaktik tizimida markaziy o'rin egallaydi. Ular so'zning yangi aktantlarini aniqlash, semantik markazni kengaytirish va so'z birikmalarining hosil bo'lishini ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi.

Tahliliy nuqtayi nazardan qaralsa, ba'zi hollarda ot orqali anglashilgan holat (implicit state) asosan uning o'rin valentligi aktantiga qaratiladi. Buning ma'nosi shundaki, ot o'zini konkret yoki aniq agens bilan bog'lamay, ayni o'rin aktanti bilan kontaktda bo'ladi va agens valentligi ochiq ko'rsatilmaydi. Gapdan yashirin ma'nolarning borligi shu jihatdan ahamiyatli hisoblanadi.

Masalan, Oybekning "Kaminaning dunyosi ham to'palon, janjal" gapida kesim bo'lgan *to'palon, janjal* so'zlari ma'nodoshi, ularning o'rin valentligi aktanti — *dunyosi* so'zi hisoblanadi. Bu so'z ega vazifasida kelganligi bilan muhim. Shu tarzda, o'rin aktanti ot orqali ifodalanishi gap tahlilida ochiq ko'rinadi.

Kesim vazifasidagi ot turkumiga oid so'zlarning leksik-semantik valentliklaridan biri agens hisoblanadi. Garchi u yordamchi bo'lsa ham, ot kesimli gaplarda faol kuzatiladi. Uning agens aktanti ko'pincha obyekt va adresat valentligi aktantlari bilan hamroh bo'ladi. Hatto ot kesimli gapda obyekt valentligi aktanti ega vazifasini bajarib, agens vositali to'ldiruvchi vazifasini ham o'tay oladi.

Adabiyotlar

1. Stepanova M.D., Helbig G. Worlarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache.
2. Долинина И.Б. Маркировка субъектно-объектных отношений у валентных категорий английского языка. //Категория субъекта и объекта в языках и различных типов. – Ленинград: Наука, 1982. – С.68.;
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – С. 158.
4. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука. 1972. – С.88.;
5. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 42-б.
6. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигадор валентликлари. – Тошкент, –С. 15-6.;
7. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1977. – С. 13.

8. Миртожисв М. Ноагентив феъллар ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4-сон. – 32-34 -б.

O‘ZBEK ZAMONAVIY TILSHUNOSLIGIDA DEYKSIS HODISASINI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Negmatova Mumtozbeginm Ulug‘bek qizi,
TDTU tayanch doktoranti
negmatovamumtozbeginm@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada deyksis hodisasi, uning paydo bo‘lishi, shakllanishi va ahamiyati o‘rganiladi. Shuningdek, bugungi kungacha jahon va o‘zbek tilshunosligida tadqiq etilganlik darajasi ham o‘rganilib, uning tilshunoslik, xususan, zamonaviy o‘zbek tilshunosligi fani doirasidagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Deyksis, deytik iboralar, ko‘rsatkich maydon, pragmatika, diskurs, lisoniy belgi, zamon deyksisi, makon deyksisi, ijtimoiy deyksis.

Abstract. This article examines the phenomenon of deixis, its emergence, formation, and significance. It also examines the level of research in the world and Uzbek linguistics to date, and examines its significance within linguistics, in particular, modern Uzbek linguistics.

Key words: Deixis, deictic expressions, indicative field, pragmatics, discourse, linguistic sign, deixis of time, deixis of space, social deixis.

Hozirgi davrda jamiyat tez sur‘atlarda rivojlanar ekan, tilshunoslikda ham ilgari yetarlicha o‘rganilmagan yo‘nalishlar ilmiy tadqiqot doirasiga kirib kelmoqda. Turli xil yangicha qarashlar, yangidan yangi olimlar va yangi terminlar bu fanning yanada rivojlanishiga turtki bo‘lmoqda. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida shakllangan pragmatika yo‘nalishi bugungi kunda ham ko‘plab olimlar e‘tiborida bo‘lib, unda yangi ilmiy yondashuv va atamalar muntazam ravishda taklif etilmoqda.

Xususan, tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan pragmatika til birliklarining nafaqat lug‘aviy va grammatik ma‘nosini, balki ularning qo‘llanish jarayonidagi kommunikativ vazifalarini ham o‘rganadi. Pragmatikaning asosiy tadqiq obyektlaridan biri – deyksisdir. U til birliklarining ma‘nosi nutq vaziyatiga, ya‘ni so‘zlovchining shaxsi, vaqti va joyiga bog‘liq ravishda shakllanishini ifodalaydi.

O‘zbek zamonaviy tilshunosligida deyksis hodisasini o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, o‘zbek tilida deytik birliklarning ko‘p qirrali xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular muloqotning samaradorligi, nutq madaniyati, tarjima va diplomatik aloqalarda muhim rol o‘ynaydi.

“Deyksis” atamasi tilshunoslikka ilk bor 1934-yilda nemis olimi K.Byuler tomonidan kiritilgan bo‘lib, u bu hodisani tilning “ko‘rsatish” funksiyasi bilan bog‘laydi. U o‘zining “*Sprachtheore*” asarida deyksis terminini ilka bora qo‘llagan va uning ahamiyatini qayd etgan. U “Organon modeli”da tilning uch asosiy funksiyasini aniqlab beradi. Ular **ifoda**, **ko‘rsatish** va **apellyatsiya bo‘lib**, aynan ko‘rsatish vazifasi doirasida u **deyksis** tushunchasini chuqur o‘rganadi. Byuler deyksisni “**ko‘rsatish so‘zlari va nutq vaziyatiga bog‘liq til birliklari**” sifatida

ta'riflaydi. U tilning markazi sifatida **“Origo”** (nutq subyekti – ya'ni “men, bu yerda, hozir”) tushunchasini kiritadi. [Byuler, 1934.29-30-b].

Byulerning ilmiy izlanishlarini Ch.Pirs, Ch.Morris, Levinson va Lyons davom ettirib, deyksisning ahamiyati va qo'llanish doirasini keng tadqiq etishadi.

Xususan, Lyonsning *Semantika* kitobida deyksis semantikaning markaziy tushunchasi sifatida ko'riladi. U deyktik markazni semantik jihatdan tahlil qilib, **so'zlovchi nuqtai nazarini** asosiy koordinata sifatida belgilaydi. Til tizimidagi qator hodisalarni faqatgina ularning yuzma-yuz muloqot sharoitida shakllanishi inobatga olingandagina tavsiflash mumkin. Bu ayniqsa deyksis hodisasi talqinida yaqqol ko'zga tashlanadi. [Lyons, 1977. 637-b]

Fillmore esa Byulerning “origo” konsepsiyasini rivojlantirib, **“deyktik markaz”** tushunchasini fanga kiritadi. Unga ko'ra, har bir nutqda “men-hozir-bu yer” koordinatasi mavjud va boshqa barcha deyktik birliklar shu markazga bog'liq. Shuningdek, Fillmore deyksisni kognitiv lingvistika doirasida ham tadqiq etgan.[Fillmore, 1971. 42-b]

Levinsonning ta'kidlashicha, deyksis muloqot jarayoni va matnni tahlil qilish bilan uzviy bog'liqdir.[Levinson, 1983.54-b] deb hisoblaydi.Uning deyksis borasidagi tadqiqotlarining natijasi o'laroq, bu ko'rsatkichlar 5 turga ajratiladi.

1. Shaxs deiksisi (men, sen)
2. Makon deiksisi (*shu yerda, bu yerda*)
3. Zamon deiksisi (*hozir, keyin*)
4. Nutq deiksisi (*yuqorida ta'kidlanganidek*)
5. Ijtimoiy deiksisi (*sir, janob*) va hokozo.

Deyksis hodisasini o'zbek tilida tadqiq qilar ekanmiz, biz o'zbek tilida deyktik birliklar boy va xilma-xilligiga duch kelamiz. Shaxs olmoshlari (*men, sen, u, biz, sizlar*), ko'rsatish olmoshlari (*bu, shu, ana, o'sha*), vaqt ifodalovchi birliklar (*bugun, hozir, kecha, ertaga*) va ijtimoiy murojaat shakllari (*siz, janoblari, hurmatli*) deyksis hodisasining asosiy ko'rinishlarini tashkil etadi.

Bugungi kunda o'zbek zamonaviy tilshunosligida deyksis pragmatika doirasida keng o'rganilmoqda. Sh.Safarov pragmatik lingvistika tadqiqotlarida deyksisning muloqotdagi o'rni muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, har qanday muloqotda makon va zamon omillari e'tibordan chetda qolmasligi kerak. [Safarov, 2008.164-b].

N.Mahmudovning ilmiy izlanishlari esa olmosh doirasida bo'lib, Olimning fikricha, “deyksis belgilarning mohiyati shundan iboratki, ular mazmunni – voqea, belgi, narsalarni bevosita ifodalamaydi, balki, ularga ishora, havola qiladi. Shunga ko'ra ularni mazmunan kuchsiz, bo'sh so'zlar sifatida qarash mumkin” [Mahmudov, 1991. 18-b].

Shuningdek o'zbek tilshunosligi olimlaridan Sh. Rahmatullayev, M.Hakimov, A.Shermatov kabilar deyksis hodisasini tadqiq va tahlil etib o'zbek tilshunosligida yangi qarashlar kirib kelishiga sabab bo'lishgan.

Umuman olganda, deyksis hodisasi qaysi holatda yuzaga keladi kabi savollarning javobi o'laroq, adabiyotda, xususan, she'riy nutqda uchraydigan “men” va “sen” olmoshlarini misol keltirishimiz mumkin. Ko'p hollarda ular umumlashtiruvchi yoki ramziy ma'noda qo'llanadi. Masalan, Alisher Navoiyning

gʻazallarida *sen* sevgili timsoli, *men* esa oshiq ramzi sifatida keladi. Shuningdek, OAV jurnalistik matnlarida “*hozirgi kunda, bugun mamlakatimizda*” kabi vaqt deysislar keng ishlatiladi. Kundalik muloqotda ham deysisning ahamiyati katta boʻlib “*Mana bu yerda kutib turing*” kabi gaplar kontekstsiz oʻz maʼnosini yoʻqotadi.

Oʻzbek tilshunosligida deysisni chuqur oʻrganish bir nechta sohalarda amaliy ahamiyatga ega:

1. **Nutqni toʻgʻri talqin qilishda deysisning ahamiyati katta boʻlib, agarda** deysis birliklar notoʻgʻri tushunilsa, muloqot samaradorligi buzilishi kuzatiladi. Shu bois, tilshunoslikda kontekstsiz maʼnoni izohlash mumkin emas.

2. **Tarjima jarayonida ham deysisni ahamiyati nihoyatda katta boʻlib,** agarda deysis birliklar bu jarayonda notoʻgʻri ifodalansa tarjimada katta muammo tugʻdirishi mumkin. Masalan, inglizchadagi *this* va *that* soʻzlari oʻzbekchadagi *bu, shu, ana, oʻsha* soʻzlari bilan kontekstga qarab farqlanadi.

3. **Til oʻqitishda ham deysis birmuncha ahamiyat kasb etadi.** Masalan, oʻzbek tilini oʻrganayotgan chet elliklar uchun *hozir, keyin, kecha* kabi vaqt deysislar murakkab boʻlib tuyuladi. Ularni tushuntirish pragmatika asosida amalga oshiriladi.

4. **Ayniqsa, Diplomatik va siyosiy nutqda deysisning ahamiyatini yuqori ekanligini inkor eta olamaymiz.** Bilamizki, siyosatchilar nutqida deysis birliklar muayyan maqsadga xizmat qiladi. Shu sababdan ushbu birliklarni nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ishlatmoq lozim. Masalan: “*Bizning xalqimiz, bugungi kun, ertangi kelajak*” iboralari siyosiy ritorikaning pragmatik vositalaridir.

Umuman olganda, deysis hodisasi zamonaviy tilshunoslikda dolzarb yoʻnalishlardan biri sifatida qaralib, uni chuqur oʻrganish tilning pragmatik imkoniyatlarini yanada ochib beradi. Oʻzbek tilida mavjud deysis birliklar nafaqat grammatik tizimni, balki milliy nutq madaniyatini ham yoritadi. Zamonaviy oʻzbek tilshunosligida deysisning chuqur tadqiq etilishi tarjima nazariyasi, til oʻqitish metodikasi, muloqot madaniyati va siyosiy-diplomatik diskursni tahlil etishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar

1. Byuler, K. (1934). *Sprachtheorie*. Jena. (English trans.: *Theory of Language*, 1990).
2. Fillmore, C. (1971). *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
3. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
4. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
5. Hakimov M (2013). Oʻzbek pragmalingsistikasi asoslari. Toshkent. Akademya nashr.
6. Madvaliyev A. (2006). Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi
7. Mahmudov N (1991). Ergash gaplarning tabiati va tasnifi masalasi. Oʻzbek tili va adabiyoti
8. Safarov Sh (2008). Pragmalingsvistika. Toshkent. Fan.
9. Rahmatullayev Sh. (1992) Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent.

LINGVISTIKADA KONSEPTLARNI O'RGANISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Soqiyeva Shirin Shokirovna,
tayanch doktorant, Toshkent davlat transport universiteti,

Annotatsiya. Bu maqolada konseptni o'rganishdagi ikki asosiy: lingvokognitiv va lingvokulturaviy yo'nalishlar haqida so'z boradi. Shu bilan birga bu ikki yo'nalish o'rtasidagi farq va ular bir birini qanday to'ldirishi izohlangan.

Kalit so'zlar: Konsept, lingvokognitiv, lingvokulturaviy, madaniyat, mental tuzilma, ong

Аннотация. В данной статье речь идет о двух основных направлениях в изучении концепта: лингвокогнитивном и лингвокультурном. Также разъясняется разница между этими двумя направлениями и то, как они дополняют друг друга.

Ключевые слова: Концепт, лингвокогнитивный, лингвокультурный, культура, ментальная структура, сознание

Abstract. This article discusses two main approaches in the study of concept: the linguo-cognitive and the linguo-cultural. It also explains the difference between these two approaches and how they complement each other.

Keywords: Concept, linguo-cognitive, linguo-cultural, culture, mental structure, consciousness

Konseptni o'rganishning ikki asosiy yondashuvi bor: lingvokognitiv va lingvokulturaviy. Lingvokognitiv va lingvokulturaviy yondashuvlar bir biriga zid yondashuvlar emas, aksincha ular konseptni tushunishda bir birini to'ldiradi. Konsept – bu inson ongidagi mental tuzilma hisoblanib, u jamoaviy konseptga o'tadi va madaniyatga ta'sir qiladi, boshqa tomondan, madaniyat birligi va shu bilan birga kollektiv tajribaning belgisi bo'lib, u shaxsga xos mulkka aylanadi. Bir so'z bilan aytganda, bu yondashuvlar bir biri bilan uzviy bog'liq; lingvokognitiv konsept shaxs ongidan madaniyatga tomon yo'nalsa, lingvokulturaviy konsept esa madaniyatdan shaxs ongiga tomon yo'naladi.

Kubryakovaning fikriga ko'ra, "lingvokognitiv hodisa sifatida konsept – bu ongimizning mental yoki psixik resurslari hamda inson bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasining birligi; xotiraning, mental leksikonning, konseptual tizimning va miyadagi til (lingua mentalis) birligining operativ mazmunli birligi, inson psixikasida aks etgan dunyo tasvirining bir qismidir. Konseptlarning bir qismi tilga bog'langan bo'lsa, boshqalari psixikada maxsus mental reprezentatsiyalar – tasvirlar, suratlar, sxemalar va boshqalar shaklida ifodalanadi" [1].

Lingvokognitiv hodisa sifatida konsept – bu "murakkab fikriy birlik" bo'lib, fikrlash jarayonida turli tomonlari bilan namoyon bo'ladi, turli belgi va qatlamlarni faollashtiradi. Tegishli belgi va qatlamlarning ayrimlari odamning ona tilida til belgisi bo'lmasligi mumkin. Bir xil so'z turli kommunikativ vaziyatlarda konseptning turli belgilari yoki hatto turli konseptlarni ifodalashi mumkin [2].

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan konsept tilda tayyor leksemalar, frazeologik birikmalar, erkin soʻz birikmalari, gaplarning strukturaviy va pozitsion sxemalari shaklida ifodalanadi. Bu sxemalar tipik takliflar (sintaktik konseptlar), matnlar va matnlar toʻplamlari boʻlishi mumkin, ayniqsa murakkab, abstrakt yoki muallifga xos konseptlarni ochib berish yoki muhokama qilish zarur boʻlganda foydalaniladi.

Lingvokognitiv yondashuvda tushunchalar – maʼno va mazmun, til maʼnosi va konsept farqlari ham muhim oʻrin tutadi. L. S. Vigotski maʼnoni jamiyat tarixida shakllangan, soʻz orqasida turgan, til sohiblarini muayyan nomlanishni tushunishda birlashtiruvchi obyektiv tizim sifatida tavsiflaydi. Mazmun esa, uning fikricha, soʻzning individual maʼnosi boʻlib, soʻzlovchining shaxsiy subyektiv tajribasi va muloqotning aynan oʻsha vaziyatiga bogʻliq. Mazmun har doim shaxsiy xarakterga ega, u soʻzlovchining “subyektiv ongida” paydo boʻladi va nutqda aks etishi kerak boʻlgan mazmunni oʻzida mujassam etadi. Maʼno esa faqat nutq yaratilishi jarayonida namoyon boʻladi [3].

Kognitiv yondashuv konseptlar qatoriga milliy til ongining mazmunini tashkil qiluvchi va til sohiblarining sodda dunyo tasvirini shakllantiruvchi leksemalarni kiritadi. Butun millat madaniyatini oʻzida jamlagan konseptlar toʻplami mazkur tilning konseptosferasini hosil qiladi. Shunday yondashuvga koʻra, har qanday leksik birlik konsept boʻlishi mumkin, agar uning maʼnosida atrof-muhitni semantik tasvirlash shakli (usuli) koʻrinib tursa.

Kognitiv lingvistika konseptni oʻzagi va periferik qatlamlardan (yoki konseptning boshqa maydonlar bilan chegaradosh boʻlgan yanada abstrakt xarakteristikalaridan) iborat maydonli tuzilma sifatida koʻradi. Baʼzi tadqiqotchilar ushbu tuzilishga interpretatsion qatlamlarni ham qoʻshadilar, ular konsept yadrosining mazmunini milliy, guruh va individual ong tomonidan baholash va talqinlarni oʻz ichiga oladi [2].

Lingvokulturalogik yoʻnalishda koʻplab tilshunos olimlar izlanishlar olib bormoqda. Bu yondashuvning asosiy postulatlaridan biri shuki, konseptni shakllantiruvchi hodisa bu ijtimoiy qadriyatlar, urf odatlar va mentalitet hisoblanadi. N.D.Arutyunovanning fikriga koʻra “konsept – bu milliy anʼana va folklor, din va mafkura, hayotiy tajriba va sanʼat obrazlari, his-tuygʻular va qadriyatlar tizimi kabi omillarning oʻzaro taʼsiri natijasida” vujudga keladigan amaliy falsafa tushunchalari sifatida belgilaydi. Konsept – inson va madaniyat oʻrtasida vositachilik qiluvchi madaniy qatlam” [4]. Bundan kelib chiqadiki, konsept – bu madaniyat, urf odat va milliylikning ifodasi. Bunga misol qilib aytish mumkinki, oʻzga bir davlat fuqarosi bilan suhbatlashganimizda u oʻz mamlakatining milliyligini, urf odatini, anʼanasini, dinini oʻz nutqida aks ettirib turadi. Masalan gʻarb mamlakatlarida yashovchilar bilan gaplashganda, ularning madaniyatida ayol va erkak teng huquqligi, hattoki uy ishlarida va bola parvarishida ham vazifalarni teng bajarishlar yaqqol sezilib turadi. Lingvokulturaviy yondashuv doirasida konseptning alohida shaxs yoki jamoa ongida shakllanishi va allaqachon jamiyatda oʻzlashtirilgan keng qamrovli ijtimoiy qadriyatlar bilan kontekstual bogʻliqligiga eʼtibor qaratiladi. Tadqiqotchilarning fikricha konsept madaniyat hodisasi hisoblanib, xalq tili va madaniyatini tadqiq

qilishda uning ahamiyati katta. Bugungi kunda tilshunoslar, madaniyatshunoslar, lingvokulturologlar va faylasuflar konseptga katta e'tibor qaratishmoqda. Tilshunoslikda tilni faqat aloqa va bilish vositasi sifatida emas, balki millatning mental-madaniy kodi sifatida qaraydigan yo'nalish faol rivojlanmoqda.

O'zbek tilining izohli lug'atida "madaniyat" so'zining bir necha ma'nolari keltirilgan:

1. Jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui. *Bugungu Toshkent – yirik sanoat, fan va madaniyat markazlaridan biri.*

2. Biror ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari datrajasi. *Musiqa madaniyati. Nutq madaniyati.*

3. O'qimishlilik, ta'lim-tarbiyako'rganlik, ziyolilik, marifat. *Madaniyatdan orqada qolmoq. odamlarning xulq atvori, madaniyati ana shu boylilarga, xususan, nonga bo'lgan munosabati bilan o'lchanadi.*

4. Madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit. *Deputatning xalq farovonligini oshirish, turmush madaniyatini yuksaltirish borasidagi ishlaridan mehnatkashlar mamnun.* Gazetadan[5].

Shunday qilib, madaniyat deganda moddiy bo'lmagan, olamni tartibga soluvchi, uni qadriyatlarning insoniy tizimiga kirituvchi kuch tushuniladi. Shu bois sinxronik lug'aviy ma'no doirasida ham madaniyat insonning olamdagi faoliyati tarzining ham moddiy (binolar, mehnat qurollari, yerga ishlov berish, kasb-hunar natijalari va b.), ham ma'naviy (urf-odatlar, marosimlar, an'analar, xulqatvor) andazalarini bildiradi[6].

Madaniyatning inson ongiga ta'siri juda katta, inson tug'ilgan zahoti ma'lum bir madaniy muhitga kiradi. U insonning yoshligidan boshlab dunyoqarashining shakllanishiga, xulq-atvorining rivojlanishiga, tiliga katta ta'sir qiladi. Masalan, Sharq va G'arb madaniyatlari vaqt, pul, atrof muhit va jamiyat kabi tushunchalarga xar xil talqin qilishadi. Madaniyat orqali insonlar to'g'ri-noto'g'ri, yaxshi-yomon, odob-axloq, halollik haqidagi bilimlarni o'zlashtirishadi. Bundan tashqari qaysi tilda fikrlasak, o'sha tilning madaniyati dunyoqarashimizni shakllantiradi. Masalan, o'zbek tilidagi mehmondo'stlik, mehr, kattalarga hurmat kabi so'zlar o'zbek xalqining qanchalik mehmondo'stligi, bir-birini hurmat qilishi va axloqiy qadriyatlarini anglatadi. Buni bir necha maqollarda ham ko'rishimiz mumkin: *Mehmon – otangdan ulug'. Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan. Kattaga hurmatda bo'l, kichikka – izzatda.*

Adabiyotlar

1. Кубрякова Е.С., Демянков В.З., Панкратс Й.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ, 1996. 90

2. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.

3. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. Соч. в 6 томах. Т. 2. – М., 1982.

4. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 3 с.

5. O'zbek tilining izohli lug'ati
6. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika: o'quv qo'llanma. –Toshkent.: “Noshir” nashriyoti, 2019. 95 bet .

KOMRON MIRZO DEVONIDA IJTIMOIIY-SIYOSIIY LEKSIKA

Turatova Mashxura Toxirjon qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti
tohirjonovnam@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Komron Mirzoning “*Devon*” asarida uchraydigan ijtimoiy-siyosiy leksika tahlil qilinadi. Asarda qo'llangan atamalar o'z davrining siyosiy tuzumi, ijtimoiy tabaqalari va davlat boshqaruvi bilan bog'liq jarayonlarni yoritishda muhim manba sifatida o'rganiladi. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy terminlarning semantik xususiyatlari, ularning o'sha davr adabiy tilidagi o'ri hamda keyingi davrlarda qo'llanish dinamikasi haqida mulohazalar yuritiladi. Tadqiqot natijasida Komron Mirzo asarlarida ishlatilgan bunday leksik birliklarning adabiy til rivojidadagi ahamiyati va ularning o'ziga xos stilistik xususiyatlari yuzasidan xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, davlat, lug'at, shoh, siyosiy, saltanat, mulk, davlat.

Abstract. This article analyzes the socio-political lexicon found in Komron Mirzo's “*Devon*.” The terms employed in the work are studied as an important source reflecting the political system, social strata, and state governance of that era. In addition, the semantic features of socio-political terms, their role in the literary language of the time, as well as their dynamics of use in later periods are discussed. As a result of the research, conclusions are drawn regarding the significance of such lexical units in the development of the literary language and their distinctive stylistic features in Komron Mirzo's works.

Keywords: literature, state, dictionary, king, political, sultanate, property, state.

Komron Mirzo o'zbek adabiyotining yetuk namoyondalaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatining davomchisi sifatida “*Devon*” tartib bergan iste'dodli ijodkordir. Uning bizgacha yetib kelgan adabiy merosi o'zining mazmundorligi hamda g'oyatda yuksakligi bilan ajralib turadi. “Komron Mirzo ijodiy merosi shu kunga qadar o'rganilmaganligi yoki o'rganilgan bo'lsa-da, rasmiy tadqiqot sifatida himoya qilinmaganligini e'tiborga olsak Shafiqa Yorqinning “Komron Mirzoning hayoti va ijodiy merosi” mavzusidagi ishi alohida e'tiborga loyiqdir”. [1. 4]

Shuningdek, Saidbek Hasan boshchiligida Hindistonga qilingan ekspeditsiyalar natijasida boburiylar davri adabiyoti bilan bog'liq yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi, Komron Mirzo “*Devon*”ining nusxalari aniqlandi. Ushbu ilmiy tadqiqotlar shoir ijodini o'rganishdagi muhim qadamlardan biri bo'ldi.

Ushbu maqolada Alisher Navoiy va Bobur kabi yetuk adabiyot namoyondalarning ijod yo'lini munosib davom ettirgan shoir Komron Mirzo “*Devon*”ida ijtimoiy-siyosiy leksikaning berilishi haqida fikr yuritamiz. Avvalo,

ijtimoiy- siyosiy atamasiga diqqat qaratamiz. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ijtimoiy so‘zi quyidagicha beriladi: “arabcha- jamoa, jamiyatga oid”. [7. 477] Siyosiy so‘zi esa arabcha so‘z bo‘lib, “Siyosatga oid, siyosat bilan bog‘liq bo‘lgan, siyosat sohasidagi” kabi ma’nolarni anglatadi. [9. 676] Demak, “Ijtimoiy-siyosiy leksika lug‘aviy sistemaning jamiyat siyosiy hayoti yoki siyosiy tizimiga bevosita aloqador bo‘lgan hodisalar, jarayonlar va munosabatlarni ifodalovchi, ayni vaqtda ijtimoiy-tarixiy, iqtisodiy, madaniy, diniy, ma’naviy-ma’rifiy kabi omillar asosida shakllanuvchi o‘zgaruvchan qatlamidir”. [5. 9].

Komron Mirzo ijodida bu kabi so‘zlarni ko‘p o‘rinlarda uchratish mumkin. Xususan, “Devon”da 150 tadan ortiq ijtimoiy-leksikaga oid birliklardan foydalanilgan. Ularning asosiy qismini arabcha davlat, xanjar, shahr kabi; fors-tojikcha podshoh, shoh, sipoh, taxt; mo‘g‘ulcha ulus, xoqon singari hamda qisman turkiycha qilich kabi so‘zlar tashkil etadi.

Yel ochib tal’atini jonim aro o‘t soldi,
Ro‘zg‘orimni qaro qildi o‘shal zulfi siyoh.

Gar esar lutf nasimi , yo‘q erur bir pari koh,
G‘ayrg‘a xaylu sipoh, o‘lsa manga lutfung bas.

Komron toptu yo‘lung tufrog‘ida saltanate,
Kim, tilab yer yuzining shahlig‘ida topmas shoh. [1. 27]

“Ohkim, ogah emas” deb boshlanuvchi g‘azalda ijtimoiy-siyosiy leksikaga oid el, jahon, sipoh, saltanat, shoh kabi so‘zlarni uchratamiz. G‘azal oshiqona mazmunda yozilgan bo‘lib, yel sabab yorning yuzi ochilib oshiq joniga o‘t solgani; qora sochi esa ro‘zg‘orini qorong‘u qilgani qalamga olinadi. Keyingi misralarda ma’shuqa lutfining mayin shabadasi esar ekan, ul tog‘ parisidan xabar yo‘q ekanligi , raqiblarga sipohlar guruhi bo‘lsa, oshiqqa yorning lutfi kifoya qilishi haqida so‘z boradi. G‘azal maqta’sida Komron o‘z ishqiy sababli saltanatga sohib chiqqani, boshqalar esa yer yuzining hech bir yeriga hukmdor bo‘la olmagan mahorat bilan ifoda etilgan. Misradagi saltanat so‘zi „O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha berilgan: Saltanat (a-sultonlik, hokimiyat, hukmdorlik).

1. Xon, amir, podsho hukmdorligi va shunday hukmdor qo‘l ostidagi davlat, imperiya.

2. Saltanat (xotin-qizlar ismi).[9. 512]

Saltanat so‘zi etimologik lug‘atda quyidagicha izohlanadi: “Bu arabcha so‘z saltanat(un) shakliga ega; o‘zbek tiliga itqi undoshini t undoshiga almashtirib qabul qilingan: saltanat-салтанат; hukmdor (sulton) deb e’lon qildi ma’nosini anglatuvchi saltana fe’lining I bob masdari bo‘lib, hukmdor (xon, amir, podsho) qo‘l ostidagi davlat ma’nosini anglatadi. Bu so‘z o‘zbek tilida ayol kishining atoqli oti sifatida ishlatiladi, so‘zlashuv tilida saltanat tarzida ham talaffuz qilinadi. [3. 373]

Ushbu g‘azalda qo‘llangan shoh so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha berilgan: Shoh [f-podshoh].

1. ayn. Podsho(h).Eron shohi.Shohning qizi.

2. Shaxmat o‘yinida eng asosiy figura.

3. S.t. Qarta o‘yinida: tojdor chol rasmi tasvirlangan, kuch jihatidan tuzdan keyin turadigan qarta.

4. Ko‘chma Narsa yoki kimsalarning yaxshisi, sarasi.

5. Ba‘zi so‘z birikmalari tarkibida bosh, asosiy, katta degan ma’nolarni bildiradi. [10. 659]

Shoh so‘zi etimologik lug‘atda quyidagicha izohlanadi: „Bu ot asli „Eron hukmdori“ ma’nosini anglatgan bo‘lib, keyinchalik ma’noda kengayish yuz berib, umuman hukmdor ma’nosini anglata boshlagan. [4. 267]

Davlatning dam-badam afzun bo‘lsin,

Toliying farruxu maymun bo‘lsin. [1. 25]

“Davlatning dam-badam afzun bo‘lsin” deb boshlanuvchi ushbu ruboiyda muallif yor davlatining yanada ziyoda bo‘lishini, tolesining esa nurli, omadli bo‘lishini tilaydi.

Yuqoridagi misrada aks etgan davlat so‘zi o‘zbek tilining etimologik lug‘atida quyidagi holda berilgan: “Davlat- arabcha so‘z davlat(un) shakliga ega. Bu so‘z dala fe‘liga qarashli deb berilib, shu fe‘lning masdari sifatida ta’kidlangan, lekin bu fe‘l anglatadigan o‘tdi, mavjud bo‘lmay qoldi, almashdi, boshlandi ma’nolaridan davlat so‘ziga shu lug‘atda beilgan hokimiyat, hukmronlik, sulola ma’nolarini keltirib chiqarish qiyin. Bu so‘z omonim deb berilgan: davlat I- hokimiyat, davlat II- boylik. Bu ikki so‘zdan keyingisida berilmagan, demak, keyinchalik yuzaga kelgan Davlat I so‘zi dastlab qisqa muddatga saylangan, belgilangan boshqaruv organi ma’nosini anglatgan bo‘lsa kerak, hozirgi ma’nosi keyinchalik yuzaga kelgan . Bu so‘zdan o‘zbek tilida davlatchilik so‘zi yasalgan, davrlararo so‘zi tuzilgan”. [3. 99]

Davlat so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha berilgan:

“Davlat I [a- mamlakat] O‘z fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy huquqlarini himoya qiluvchi , bunga qarshi turuvchi kuchlarning qarshiligini sindiruvchi hokimiyat organlari va siyosiy tashkilotlari tizimiga ega bo‘lgan mustaqil mamlakat.

Davlat II [a- boylik] 1. Boylik, mol-dunyo, mol-mulk.

2. ko‘chma Ma’naviy boylik; baxt, omad.

3. ko‘chma (o‘.p.k.bilan) Orqasida, soyasida, ko‘magida.

4. Davlat (erkaklar va ayollar ismi). [6. 793].

Kamol she‘r-u suxanvarlig‘img‘a tutti quloq,

Xo‘jand mulkidakim sohibi kamoldurur. [1. 20].

Yuqoridagi bayt oshiqona ruhda yozilgan g‘azaldan olingan bayt sanalib, unda oshiqning mashuqasi ko‘nglini olish uchun qilgan fidoyiliklari haqida so‘z boradi. Yorning Xo‘jand mulkida kamol sohibi bo‘lishiga qaramay oshiqning she‘rlarini tinglab, unga iltofot ko‘rsatgani go‘zal satrlar orqali ochib berilgan.

Baytdagi mulk so‘zi o‘zbek tilining etimologik lug‘atida quyidagicha berilgan: “Mulk- bu arabcha so‘z mulk(un) shakliga ega; asli malaka fe‘lining ega bo‘ldi” ma’nosi bilan hosil qilingan

I bob masdari bo‘lib, “xususiy mol-dunyo”, “podshohlik” ma’nolarini anglatadi. [3. 285]

Mulk so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagi ma’nolarni anglatadi:

Mulk [a. shaxsiy boylik, mol].

1. Ixtiyordagi qo‘ldagi bor mol-dunyo, yer-suv, imorat va b. boyliklar.

2. ko‘chma Boylik.

3. *Esk. kt.* Joy, mamlakat kabi ma’noli so‘z bilan birikib, shu so‘z anglatgan joy, mamlakat, viloyat ma’nosini bildiradi.

4. *ko‘chma* Ba’zi so‘zlar bilan birikib, shu so‘z anglatgan narsaga tegishlilikni anglatadi. [8. 259]

Charxdin jonima bor ancha malol

Ki, deman otini og‘zinga ol.

Ushbu misralarda muallifning hayotida dilni xira qiluvchi voqealar yuz berayotgani qalamga olinadi. G‘azal davomida charx uning joniga ancha jafolar qilib, xuddi oysiz qolgan tun holiga keltirib qo‘yganligi aks etadi.

Baytda qo‘llanilgan charx so‘zi lug‘atlarda quyidagicha izohlangan:

Charx f. 1. G‘ildirak; 2. Aylanish; 3. maj. Osmon, ko‘k, falak; 4. maj. Taqdir, tole. [2. 674]

Charx [f-g‘ildirak; doira, aylana; chig‘ir]

1. Ip yigiradigan dukli qo‘l asbobi.

2. Har xil asboblarning, qurilmalarning aylanadigan qismi, parragi.

3. Kesuvchi asboblarning tig‘ini o‘tkiraydigan, qayraydigan asbob.

4. ko‘chma Gardish, aylana.

5. ko‘chma poet. Falak; dunyo.[10. 742]

Olam elidin bir yo‘li begona bo‘lubmen,

To itlaringa hamdam-u hamxona bo‘lubmen.[1. 26]

Ushbu misralarda oshiqning ma’shuqa ishqida olam va undagi bor narsalardan begonaga aylangani aks etadi. Xattoki bu muhabbat yo‘lida o‘zini unutib, yorning itlariga hamdam bo‘lish holiga kelishi muallifning yuksak iqtidori orqali go‘zal ijod mahsuli yaralishiga sabab bo‘lgan.

Baytda qo‘llanilgan el so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha izohlangan:

El 1. Bir joyning odamlari, aholisi, xalqi; umuman, ko‘pchilik odam, xaloyiq, hamma.

2. Bir yurtga, qabilaga mansub odaamlar; millat, xalq.

3. Yurt, diyor, mamlakat.[7. 25]

Nazarda senmu mening xob yo xayoldurur,

Visol agar desam andishayi muholdurur.

Ne ayshlarki tahayyul aro ko‘ngil qilmas,

Magarki podshohi olam xayoldurur.[1. 20]

“Nazarda senmu mening xob yo xayoldurur” deb boshlanuvchi g‘azalda bir yurt podshohining yorning vaslini xayollarida ko‘rib, uning visoliga yetishish qiyin ekanligidan dard chekayotgani aks etadi. Hamma istaklari bir so‘zi bilan muhayyo bo‘ladi, lekin ularning birontasini ham ko‘ngli xohlamayotgan, podshoh bo‘lsa-da ishqda ojiz qolgan oshiq timsoli go‘zal tarzda qalamga olingan.

Yuqoridagi baytda kelgan podshoh so‘zi etimologik lug‘atda quyidagi shaklda izohlangan:

Podsho(h) Bu ot (padeshah) shaklida, podshoh shaklida keltirilgan; o‘zbek tiliga tojikcha shakli olingan bo‘lib, oxiridagi h tovushi ko‘pincha aytilmaydi. Budagov lug‘atida bu ot asli „himoyalovchi“ ma’nosini anglatadigan pod sifati bilan , “buyuk” ma’nosini anglatadigan shoh otidan tuzilgan deb izohlangan (I. 308). Bu ot mutlaq hukmdor ma’nosini anglatadi. So‘zlashuv tilida bu ot poshsho shaklida ham aytiladi. Bu ot bilan o‘zbek tilida “podsho qo‘l ostidagi davlat (mamlakat)” ma’nosini anglatadigan podsholik mavhum oti yasalgan. [4. 192]

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa quyidagicha izohlangan:

Podshoh [f]. Ba’zi sharq mamlakatlarida mutlaq hokimlik qiluvchi hukmron unvoni va shunday unvonga ega shaxs, shoh. [8.761]

Chunki Sikandar shahi oliyguhar,

Qildi jahon olg‘ali azmi safar.

Bir kun edi bahr-u tafakkur aro

Bahr-u tafakkurda tahayyur aro.

Dedi Arastu ko‘rubon ushbu hol,

Ey shahi farruxruhi farxundafol...

Rum-u Farangdin olasan xarj-u boj

Hind diyorig‘a qo‘yarsen xiroj. [1. 47]

Ushbu masnaviyda yer yuzining juda katta hududini egallagan va suvosti dunyosini ham ko‘rishga muvaffaq bo‘lgan , nomi jahonga tanilgan hukmdor Iskandar hamda safarlarda doimo unga hamrohlik qilgan domishmand Arastu suhbat qalamga olinadi. Iskandar jahonni fath etar paytlarda va davlat boshqaruvida Arastudan muntazam maslahat olar, uning dono suhbatlaridan bahramand bo‘lardi. Masnaviyda Iskandarning xomush kayfiyatini ko‘rgan Arastu buning sababi nima ekanligi haqida bosh qotiradi. Negaki podshohga baxt-tole doimo kulgani; qo‘l ostida sanoqsiz askarlari borligi; Rum, Farang , Hindiston kabi mamlakatlardan boj, xiroj kabi soliqlarni olishligi unga ma’lum edi. Nihoyat, Iskandarning o‘zidan asl va’j nima ekanligini so‘raydi. Podshohdan butun dunyo zabtiga qadam qo‘yishlik oliyhimmat odamning ishi emas mazmunidagi javobni oladi. Arastu hukmdorning bu javobiga zukkolik bilan shunday deydi: “Sening ko‘nglingni xira qilayotgan mana shu o‘yning o‘zi oliyhimmatli podshoh ekanligingning isbotidir”. Bu gaplarni eshitgan Iskandar juda mamnun bo‘ladi.

Misralarda kelgan boj, xiroj kabi ijtimoiy-siyosiy leksemaga mansub so‘zlar “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha izohlangan:

Boj [f-o‘lpon, boj, soliq]

1. tar. Esk. O‘rta asrlarda Sharq mamlakatlarida savdogarlar, hunarmandlar va boshqalardan olinadigan soliq.

2. Chetdan keltirilgan mol uchun olinadigan, rasmiy ravishda belgilangan haq.

3. Muayyan ish, amallar, ko‘rsatilgan xizmatlar uchun fuqarolardan, muassasa va tashkilotlardan davlat organlari undirib oladigan pul yig‘imlari.

4. ko‘chma Biror narsa, voqea, holat uchun ketadigan haq, badal. [6. 517]

Xiroj [a-chiqarish, yer solig‘i] Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida , jumladan, O‘rta Osiyoda o‘rta asrlar va yangi davrda davlat tomonidan undirilgan yer solig‘i (7-asrda arablar tomonidan joriy qilingan).[10. 50]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Kamron Mirzo Boburiylar sulolasi vakili sifatida davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayot-siyosiy hayotda katta tajribaga ega bo'lgan. Otasi Bobur, akasi Humoyun humkronligi davrida Qandahor, Kobul, Panjob va Hind daryosi vohalari uning tasarrufida bo'lgan. Bu sababdan bir qator ijod namunalari humkronlik, davlat boshqaruvi, siyosiy sohalarga oid mazmunda yozilgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, ijtimoiy-siyosiy leksikaga oid so'zlar ham devondan salmoqli o'rin egallagan.

Adabiyotlar

1. Komron Mirzo. Devon. Nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. – T., 2004.
2. Navoiy asarlari lug'ati. Alisher Navoiy asarlarining o'n besh tomligiga ilova. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – Toshkent, 1972.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. II tom. – Toshkent: Universitet, 2003.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. III tom. – Toshkent: Universitet, 2003.
5. To'raxojayeva A.X. Mustaqillik sharoitida o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining taraqqiyoti. Filologiya fanlari nomzodi...diss avtoref. – Toshkent, 2012.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Birinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Ikkinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Uchinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. To'rtinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Oltinchi jild. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.

ETNOGRAFIKALAR ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

**Imankulova Manzura Ummat qizi,
GulDU magistranti**

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning lingvomadaniy va etnolingvistik ahamiyati, ularning xalqning milliy qadriyatlarini aks ettirishdagi roli muhokama qilinadi. Ayniqsa, "do'ppi" leksemasi asosida shakllangan frazemalarning milliy ruh, g'urur va sha'nni ifodalashi tahlil qilinadi. Sh.Rahmatullayev, A.Mamatov kabi olimlarning tadqiqotlari asosida frazemalarning semantik xususiyatlari, sinonimiya, antonimiya va omonimiya kabi lingvistik hodisalari ko'rib chiqiladi. Frazemalarning xalq hayoti, an'analari va ijtimoiy munosabatlari bilan bog'liqligi misollar orqali ochib beriladi. Maqola frazemalarni

zamonaviy lingvistika, lingvomadaniyat va etnolingvistika doirasida o'rganishning dolzarbligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, Frazema, idioma, afarizm, analitik forma, semantik birlik, ekvivalentligi, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, etnomadaniy, lingvokulturalogiya, etnolingvistika, lingvomadaniy, etnolingvistik

Abstract. The article discusses the linguocultural and ethnolinguistic significance of phraseological units in the Uzbek language, as well as their role in reflecting the national values of the people. Special attention is given to phraseological expressions formed with the lexeme "do'ppi" (traditional Uzbek skullcap), analyzing how they convey national spirit, pride, and honor. Based on the research of scholars such as Sh. Rahmatullayev and A. Mamatov, the semantic characteristics of these phraseological units are examined, along with linguistic phenomena such as synonymy, antonymy, and homonymy. The connection of these expressions with the daily life, traditions, and social relations of the people is illustrated through examples. The article emphasizes the relevance of studying phraseological units within the framework of modern linguistics, cultural linguistics, and ethnolinguistics.

Keywords: phraseological unit, phraseologism, idiom, aphorism, analytical form, semantic unit, equivalence, polysemy, synonymy, antonymy, homonymy, ethnocultural, cultural linguistics, ethnolinguistics, linguocultural, ethnolinguistic.

Tilda nutq ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiluvchi vositalar talaygina. Ularning ichida eng sayqal topgani bu – frazeologik birliklardir. Frazemalar bir necha negizlarning grammatik bog'lanishi, nutqda turg'un birikma holida kelishi va leksik ma'nosi doimo ko'chma ma'noda qo'llanilishi bilan boshqa birliklardan farq qilib turadi. Tilshunoslikda iboralar frazema, turg'un birikmalar, frazeologik birliklar, idiomalar ham deb yuritiladi. O'zbek tilshunosligida frazemalar bo'yicha keng izlanish olib borgan va va atroflicha o'rgangan tilshunos olimlar sifatida Sh.Rahmatullayev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, Sh.Almamatova, B.Yo'ldoshev, U.Rashidovalarni sanab o'tish mumkin[1;2;3;4;5;6;7;8;9]. Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati", "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati", "O'zbek tilining frazeologik lug'ati", "Nutqimiz ko'rki" nomli kitoblarida iboralar haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Xususan, olimning "Nutqimiz ko'rki" asarida frazemalarning muhim belgi, xususiyatlari qo'shma so'zga, erkin bog'lama, tog'ri ma'noli to'g'ri bog'lama, analitik formaga, maqol va afarizm kabi hodisalarga qiyosan tahlil qilingan. Iboralarning semantik birlik sifatida so'zga ekvivalentligi, ulardagi polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya hodisalariga alohida to'xtalib o'tilgan.

Umuman olganda, frazemalar o'zbek tilshunosligida har jihatdan va mukammal holatda tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning tadqiq qilinishi va o'rganilishi lozim bo'lgan jihatlari ham talaygina. Tilni zamonaviy yo'nalishlar doirasida tadqiqi bo'yicha keng amaliy ishlar olib borilmoqda. Bu yo'nalishlar doirasida ham frazemalarning o'rganilishi ham dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Til o'zi yaratgan xalqning o'zigagina xos bo'lgan milliy jihatlar, qadriyatlarini namoyon qiluvchi vosita hisoblanishi bilan bir qatorda, shu xalqning shakllanishi va rivojlanishi, taraqqiy etishini ko'rsatuvchi etnomadaniy hodisa hisoblanadi. Zero, lingvokulturalogiya, etnolingvistika doirasida qaraluvchi til birliklari bugungi kunda tadqiqotlarning asosini tashkil qilmoqda. Zotan, lingvomadaniy, etnolingvistik jihatdan qilinadigan tadqiqotlar zahirida xalqning udumlari, tushunchalari, e'tiqodlari, umuman olganda, xalq bilan yashab kelayotgan tushuncha va qarashlarning tildagi ifodasiga alohida e'tibor qaratiladi va o'rganiladi. Shu boisdan, lingvomadaniy va etnolingvistik xususiyatga ega frazemalarning lingvomadaniy qiymati va etnolingvistik birlik sifatidagi vazifasi hamda madaniy va milliy jihatlari ustida tadqiqot olib borish kabi ilmiy masalalarga munosib yechim topishni taqozo qiladi. Tilshunos olim A.Mamatov o'zining "Zamonaviy lingvistika" asarida madaniyatlararo farqlanishni frazemalar misolida ko'rsatib o'tadi[1;168].

Turg'un iboralarning shakllanishi ham xalqimizning kundalik hayoti, an'anaviy ma'daniyati va milliy qadriyatlari bilan bog'liqdir. Ularning kelib chiqish tarixi esa xalqimiz o'rtasida kechgan turli voqealar, turmush tarzidagi o'zgarishlar va ijtimoiy munosabatlar bilan izohlanadi. Masalan, xalqimizning milliy libosi va qaysi yurtga bormasin uning kim ekanligini bildirib turuvchi bosh kiyim do'ppi hisoblanadi. "Do'ppi" – o'zbek xalqining milliy bosh kiyimi bo'lib, bosh kiyim bo'lishi bilan birga, insonning shaxsiyati, qadr-qimmatini va sha'nini anglatadi. Shoir Muhammad Ali Zokirjonov aytganidek:

Asli millat tojidirsan sen azal,
O'zligimdan so'ylagaysan har mahal,
Afruqo-yu, Amruqo-yu har yerda
O'zbekimning faxridirsan eng avval.
Tog'lardan mag'rurman, tog'lardan baland
Men o'zbekman, boshda o'zbek do'ppisi!

Bu she'rda ham ko'rishimiz mumkinki, o'zbek do'ppisida milliy qadriyat, milliy ruh va o'zlik yuksak darajada tasvirlangan. Shu boisdan ham bunday leksemalar asosida shakllangan frazemalarda milliylik yaqqol ifodalanib turadi:

Do'ppisini ol desa, kallasini olmoq

Bu ibora aslida biror kishiga yordam so'rab murojaat qilinganda, uning o'rniga kattaroq yoki aksini bajargan odamlarga nisbatan ishlatiladi. Mazkur ibora xalqimiz o'rtasida ko'p marta qo'llangan va noto'g'ri tushunish yoki haddan ortiq qilingan ishlarga nisbatan qo'llanilib shakllangan. Umuman olganda, aytilgan ishni haddan ortiq qilib, "oshirib" bajarilgan ishga nisbatan qo'llaniladi. Bunda ishora aynan bosh kiyim do'ppi bilan bog'liqligi frazamaning xalqimizga xos ekanligini ko'rsatib turadi. Bunday birliklar yoki do'ppi so'zi ishtirok etgan birliklar frazeologik lug'atda ko'plab uchratish mumkin. Masalan: *do'ppisini osmonga otmoq, do'ppisi tor kelmoq, do'ppisini yarimta qilmoq, do'ppisini osib qo'ymoq* kabi.

Ushbu frazemalarning birinchisi ko'pincha biror shaxs o'zini namoyish qilish yoki haddan oshiq g'urur bilan ish qilishni anglatadi. Biror insonning bajaryotgan ishi o'ngidan kelganini, xursandchiligini ifoda etishda ham qo'llaniladi. Bu iborani "ketmoni uchmoq" iborasiga sinonim sifatida ishlatib, nutqimizda keng

foydalanishimiz mumkin. Ikkinchi frazemada biror ish yoki vaziyat odamga qiyin kelganini, o‘ylangan, rejalashtirilgan vaziyat teskari tomonga ketsa, o‘xshamay qolgan holatlarga nisbatan ishlatiladi. Uchunchi frazemaning mazmuni esa insonning sha’niga tegish, uning obro‘yini tushirish yoki unga haqoratli munosabatda bo‘lish bilan bog‘liq vaziyatlarda ishlatiladi. Frazemadagi “*Yarimta qilib*” ifodasi ikki qismga ajratish ma’nosini beradi. “*Do‘ppisini yarimta qilib*” iborasi o‘zbek xalqining etnografik xususiyatlarni aks ettirgan holda, milliy bosh kiyim orqali kishining qadr-qimmatiga tegish va hurmatini yo‘qotish mazmuni ifodalab keladi. Beshinchi, ya’ni *do‘ppisini osib qo‘ymoq* iborasi, asosan, xalqimiz orasida keskin vaziyat yoki nizoli holatlarda ishlatilgan. Kimgadir jazo sifatida, bosh kiyimi olinib oshkora joyga osib qo‘yish orqali uning obro‘sig, sha’niga putur yetkazilgan. Bu holat ayibdor kishini ogohlantirish yoki sharmanda qilish maqsadsida qilingan. Ko‘rinadiki, do‘ppi tushunchasi bilan bog‘liq frazemalar talaygina va ular xalqning milliylikini namoyon qilishi bilan birga, shu lqning milliy qadriyati, g‘ururini, shanini belgisi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, milliy-madaniy semaga ega frazamalarning lingvomadaniy birlik sifatida tadqiqi, shuning uchun ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zero do‘ppi xalqimiz uchun faqatgina bosh kiyim sifatida emas, balki ularning milliy g‘ururi ham hisoblanadi. Shoir tomonidan: “*Qayga borsam boshda do‘ppim, G‘oz yurarman girdayib*”, deya ta’rif berganda ham shu narsa nazarda tutiladi. Izlanishlardan ko‘rish mumkinki, frazemalar o‘zida milliy-madaniy jihatlarni namoyon qilgan holda lingvomadaniyat va etnolingvistikaning o‘rganish obyekti bo‘la oladi.

Adabiyotlar

1. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent, 2019. – B. 135-140. (–168 b.)
2. Алмаматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. 42 б.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. – Самарқанд, 2007
4. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993
5. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000
6. Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. 26 б.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978
8. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида). Филол. фан. фалсафа д-ри (PhD) дисс. ... автореф. – Самарқанд, 2018. – 51 б.

9. Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилида содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. 27 б.

AYRIM HOLAT FE'LLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Nematova Sevara Shavkat qizi,

Guliston davlat universiteti

Lingvistika: O'zbek tili mutaxassisligi 2-kurs magistranti

e-mail: sevaran707@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ayrim holat fe'llarining pragmatik jihatlari o'rganiladi. Tilshunoslikda holat fe'llari faqatgina voqelikni tasvirlash bilan chegaralanib qolmay, balki so'zlovchining nutqiy maqsadi va kommunikativ niyatini ifodalashda ham muhim o'rin tutadi. Ularning qo'llanishida kontekst, nutqiy vaziyat hamda ijtimoiy-madaniy omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotda holat fe'llarining ma'no nozikliklari, tinglovchiga ta'sir ko'rsatish darajasi va nutqiy strategiyalarni shakllantirishdagi funksiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, turli pragmatik vaziyatlarda bu fe'llarning qo'llanilish xususiyatlari misollar yordamida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Holat fe'llari, pragmatika, nutq vaziyati, ma'no nozikliklari, kommunikativ niyat, tilshunoslik, nutqiy strategiya.

Abstract. This article studies the pragmatic aspects of some case verbs. In linguistics, case verbs are not limited to describing reality, but also play an important role in expressing the speaker's speech purpose and communicative intention. Context, speech situation, and sociocultural factors are of decisive importance in their use. The study analyzes the semantic nuances of state verbs, the degree of influence on the listener, and their function in shaping speech strategies. Also, the features of the use of these verbs in various pragmatic situations are illustrated with the help of examples.

Keywords: State verbs, pragmatics, speech situation, semantic nuances, communicative intention, linguistics, speech strategy.

Kirish

Tilshunoslikda fe'llar nutq tizimining eng faol va sermahsul birliklaridan sanaladi. Ular voqelikni ifodalash, jarayon va holatlarni tasvirlash hamda nutqiy maqsadni amalga oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, holat fe'llari inson va narsalarning turli belgilari, ruhiyati, kayfiyati va mavjudligini aks ettirish orqali tilning semantik imkoniyatlarini boyitadi. [1; 4].

So'nggi yillarda fe'llarning sintaktik va semantik xususiyatlari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, ularning pragmatik jihatlari – ya'ni so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida muloqot jarayonida qanday vazifa va maqsadlarni bajarishi yetarlicha o'rganilmagan. Holat fe'llarining pragmatik qirralarini tahlil qilish esa ularning kontekstga bog'liq qo'llanilishi, nutqiy vaziyatdagi o'rni hamda ijtimoiy-madaniy omillar bilan aloqadorligini aniqlash imkonini beradi.[2].

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, holat fe'llari nutqda shaxsning ichki kechinmalarini, hissiy holatini yoki tashqi vaziyatni ifodalash bilangina cheklanmay, balki suhbat jarayonida tinglovchiga ta'sir o'tkazish, kommunikativ maqsadni aniq ifodalash va nutqiy strategiyani shakllantirish kabi vazifalarni ham bajaradi. Shu bois, ularning pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nutq madaniyatini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. [3].

Muhokama va natijalar

Holat fe'llarining pragmatik xususiyatlarini tahlil etishda ularning semantik, sintaktik va kommunikativ imkoniyatlari muhim o'rin egallaydi. Chunki bunday fe'llar faqatgina voqelikni tasvirlash bilangina cheklanmay, balki so'zlovchining maqsadini ifodalash, tinglovchiga ta'sir ko'rsatish kabi vazifalarni ham bajaradi.[4]

Holat fe'llarining semantik jihatlari. Holat fe'llari insonning ruhiy va jismoniy holatini, shuningdek, narsalarning mavjudligi hamda davomiyligini ifodalaydi. Masalan, uxlamq, o'ylamoq, xursand bo'lmoq, charchamoq kabi fe'llar inson kayfiyati va ichki kechinmalarini aks ettiradi. Bunday fe'llarning semantik imkoniyatlari nutqiy kontekstga qarab kengayib, turli ma'no nozikliklarini yuzaga chiqaradi.

Pragmatik vaziyatda qo'llanishi. Pragmatik nuqtayi nazardan qaralganda, holat fe'llari suhbat jarayonida so'zlovchining hissiyotlarini tinglovchiga yetkazish, unga ta'sir o'tkazish yoki muloqot vaziyatini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan:

1. "Men charchadim" – oddiy holatni bildirish bilan birga, suhbatni tugatish, yordam kutish yoki suhbatdoshning diqqatini tortish vazifasini ham bajarishi mumkin.

2. "U xursand bo'ldi" – faqatgina voqelikni tasvirlash emas, balki suhbatning emotsional muhitini ham belgilaydi.

Ijtimoiy-madaniy omillar ta'siri. Holat fe'llarining qo'llanilishi milliy-madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, o'zbek tilidagi sabr qildi, shukr qildi kabi fe'llar xalqning diniy-axloqiy qarashlarini ham o'zida aks ettiradi. Shu sababli, ular sof lingvistik vazifadan tashqari sotsiopragmatik mazmunga ham ega.[5].

Nutqiy strategiya va ta'sirchanlik. Holat fe'llari suhbatda tinglovchi ongiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, muloqot mazmunini kuchaytiradi va suhbatning emotsional ohangini belgilaydi. Ular ko'pincha:

1. suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish;
2. muloqotga shaxsiy munosabatni kiritish;
3. ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni ifodalashda qo'llanadi.

Masalan, *qo'rqdim, hayron qoldim, mamnun bo'ldim* kabi fe'llar shaxsiy hissiyotlarni ochib berish orqali kommunikatsiya samaradorligini oshiradi. [6]

O'tkazilgan kuzatuv va tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, holat fe'llarining pragmatik xususiyatlari ularning faqat semantik ma'nosi bilangina chegaralanmaydi. Ular nutq jarayonida turli xil kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkin. Masalan, charchadim fe'li oddiy vaziyatda jismoniy holatni ifodalasa, boshqa sharoitda suhbatni yakunlashga undash, yordam istash yoki suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish ma'nosini berishi mumkin. Demak, holat fe'llari nutqiy kontekstda ko'p qavatli ma'noga ega bo'lishi va yuqori darajadagi ta'sirchanlik bilan ajralib turadi.[7]

Shuningdek, holat fe'llari o'zbek tilida milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Masalan, shukr qilmoq, sabr qilmoq kabi fe'llar nafaqat inson holatini ifodalash, balki xalqning diniy-axloqiy qarashlarini ham ochib beradi. Ularning qo'llanishida suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqei, muloqot sharoiti va so'zlovchining kommunikativ maqsadi alohida ahamiyat kasb etadi.

Muhokama quyidagi natijalarga olib keldi:

1. Holat fe'llari voqelikni tasvirlash bilan bir qatorda, so'zlovchining maqsadi va hissiyotini ifodalashda ham muhim rol o'ynaydi;

2. Ularning pragmatik vazifalari kontekst, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat va ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida shakllanadi;

3. Holat fe'llari muloqot davomida tinglovchiga bevosita ta'sir ko'rsatish, nutqiy strategiyani belgilash hamda emotsional ohangni kuchaytirishda vosita bo'lib xizmat qiladi;

4. Milliy-madaniy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lgan ayrim holat fe'llari o'zbek tilining o'ziga xos pragmatik imkoniyatlarini yorqin namoyon etadi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, holat fe'llari o'zbek tilining semantik hamda pragmatik tizimida alohida o'rin egallaydi. Ular faqatgina jismoniy yoki ruhiy holatni ifodalash bilan cheklanmay, balki so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqotni samarali tashkil etishda, kommunikativ maqsadni aniq yetkazishda va nutqiy strategiyani shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Holat fe'llarining pragmatik qirralari, eng avvalo, ularning kontekstga xos qo'llanishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bir xil fe'l turli vaziyatlarda turfa ma'no nozikliklarini kasb etishi, tinglovchiga turlicha ta'sir ko'rsatishi va muloqotning emotsional ohangini belgilashi bilan ajralib turadi. Shuningdek, ularning qo'llanishida milliy-madaniy qadriyatlar, diniy-axloqiy tasavvurlar va ijtimoiy omillar ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Demak, holat fe'llarining pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun ilmiy ahamiyat kasb etadi, balki amaliy nutq madaniyati hamda samarali kommunikatsiyani rivojlantirishda ham dolzarb ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Karimov A. O'zbek tili fe'llarining semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2015.

2. Jo'rayev M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.

3. Safarov Sh. Pragmatika. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.

4. Rasulov R. Nutq madaniyati va pragmatika. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

5. Crystal D. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

6. Yuldashev M. O'zbek tili fe'llarining semantik-pragmatik tahlili. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.

7. Mey J. Pragmatics: An Introduction. – Oxford: Blackwell Publishing, 2001.

TO‘RA SULAYMON SHE‘RIYATINING LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTI

Xakimjonova Rashida Shavkat qizi,

hakimjonovarashida@gmail.com

Guliston davlat universiteti (O‘zbekiston)

Annotatsiya. Mazkur maqolada To‘ra Sulaymon she‘riyati lingvokulturologik aspektda tahlil qilinadi. Shoir ijodidagi milliy tafakkur, xalqona obrazlar, metaforik ifodalar hamda madaniy kodlarning badiiy nutqda qanday namoyon bo‘lishi ko‘rib chiqilgan. Shoirning she‘rlari misolida xalq og‘zaki ijodi, tarixiy va diniy qadriyatlar, etnografik unsurlar til birliklari orqali ifodalangani aniqlanadi. Shuningdek, To‘ra Sulaymon poetikasida lingvokulturologik birliklar nafaqat estetik maqsadga, balki milliy o‘zlikni anglash va uni avlodlarga yetkazish vazifasiga xizmat qilishi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *xalq og‘zaki ijodi, folklor obrazlari, milliy tafakkur, lingvomadaniyat, pretsedent, pretsedent birliklar, pretsedent nomlar, antroposentrik, lingvomadaniy birliklar, lingvokulturologiya, metafora, metonimiya, mentalitet, mental.*

Abstract. This article analyzes To‘ra Sulaymon’s poetry from a linguoculturological perspective. It examines how national thinking, folk imagery, metaphorical expressions, and cultural codes are manifested in the poetic discourse. The study reveals that in the poet’s works, elements of oral folklore, historical and religious values, as well as ethnographic features are expressed through linguistic units. Moreover, it is scientifically substantiated that the linguoculturological units in To‘ra Sulaymon’s poetics serve not only an aesthetic function but also the purpose of understanding national identity and transmitting it to future generations.

Key words: *oral folk art, folkloric images, national mentality, linguoculture, precedent, precedent units, precedent names, anthropocentric, linguocultural units, linguoculturology, metaphor, metonymy, mentality, mental.*

Аннотация: В данной статье поэзия Тура Сулеймона рассматривается в лингвокультурологическом аспекте. Анализируется проявление национального мышления, народных образов, метафорических выражений и культурных кодов в художественном дискурсе. В ходе исследования выявлено, что в стихах поэта через языковые единицы отражаются элементы устного народного творчества, исторические и религиозные ценности, этнографические особенности. Кроме того, научно обосновано, что лингвокультурологические единицы в поэтике Тура Сулеймона служат не только эстетическим целям, но и выполняют функцию осмысления национальной идентичности и передачи её будущим поколениям.

Ключевые слова: *устное народное творчество, фольклорные образы, национальное мышление, лингвокультура, прецедент, прецедентные единицы, прецедентные имена, антропоцентрический, лингвокультурные единицы, лингвокультурология, метафора, метонимия, менталитет, ментальный.*

Bugungi globallashuv sharoitida milliy adabiyot va madaniyat namoyandalarining ijodini lingvokulturologik nuqtayi nazardan tadqiq etish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Zero, badiiy matn nafaqat estetik hodisa, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va mentalitetini o'zida mujassam etgan ijtimoiy-madaniy fenomen (hodisa) sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, o'zbek she'riyati tarixida salmoqli o'rin egallagan To'ra Sulaymon ijodi milliy tafakkur, xalqona obrazlar va madaniy kodlarning yorqin ifodasi bo'lib, ularni lingvokulturologik jihatdan o'rganish muhim ilmiy natijalar beradi. Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan fan bo'lib, xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlari, madaniy tajribasi til birliklari orqali qanday aks etishini o'rganadi. Adabiy matn esa ushbu jarayonning eng yorqin ifodalaridan biridir. She'riy matnda xalqona obrazlar, maqol-iboralardan foydalanish, ramz va metaforalar yaratish orqali nafaqat badiiy-estetik maqsad amalga oshadi, balki madaniy kodlar ham avloddan-avlodga yetkaziladi. To'ra Sulaymonning she'riyati xalq ruhiyatiga chuqur singib ketgan obrazlarga boy. Shoir xalqona so'zlashuv, og'zaki ijod unsurlaridan keng foydalanadi. Masalan, uning ko'plab she'rlarida xalq maqollari, hikmatli so'zlar qayta badiiy talqinda namoyon bo'ladi. Bunday birliklar lingvokulturologik nuqtayi nazardan xalq tafakkurining badiiy matndagi "aks sadosi" hisoblanadi.

Shoir metaforalardan foydalanishda ham milliy tafakkur va madaniy kodlarga tayanadi. Tabiat obrazlari, qishloq hayoti, xalq turmushi bilan bog'liq tasvirlar uning she'riyatida tez-tez uchraydi. Bu obrazlar orqali shoir milliy mentalitetni badiiy-estetik shaklda ifodalaydi.

Shoirning "Tavallo" she'rida
Nelardandir ko'ngil bo'lib g'ash,
Ham egilib, bu egilmas bosh,
Ko'zlarimda qalqib tursa yosh,
Bu holimga berolmay bardosh,
Bir mushtipar Onam yig'laydir,
Qolganlari yolg'on yig'laydir[1].

She'rdagi ona obrazi alohida o'rin tutadi. *Mushtipar* ona iborasi o'zbek xalq tafakkurida juda kuchli ma'noga ega bo'lib, u fidoyilik, mehr-muhabbat va farzand taqdiriga befarq bo'lmaslik ramzi sifatida qaraladi. Bu xalqning qadimiy mentalitetida onani eng muqaddas zot sifatida ko'rish bilan bog'liq. *Mushtipar* so'zi o'zbek madaniyatida farzand dardida kuygan, iztirob chekkan ona ma'nosini anglatadi. Bu xalq og'zaki ijodida, dostonlarda va maqollarda tez-tez uchraydigan obrazdir. Ona ko'z yoshi milliy madaniyatimizda samimiylik, chin dard va ichki kechinmalar belgisi sifatida tushuniladi.

Shoir *Onam yig'laydir* va *qolganlari yolg'on yig'laydir* misralari orqali chin va soxta iztirobni farqlaydi. Bu xalqona qarashga tayanadi: o'zbek mentalitetida ona ko'z yoshi hech qachon yolg'on bo'lmaydi, u har doim samimiylik ramzi sifatida qabul qilinadi. *Egilib, bu egilmas bosh* ifodasi esa milliy xarakterdagi qaysarlik, matonat va bardosh timsolidir.

Qaytar bo'lsam quruq qo'l ovdan,

*Qora qozon qolsa qaynovdan,
Ham ayrilib o'lja, ulovdan,
Qarzga botar bo'lsam birovdan,
Taskin berib Onam yig'laydir,
Qolganlari yolg'on yig'laydir[2].*

Qora qozon bu oddiygina osh pishirish vositasi emas, balki uy-ro'zg'or, tirikchilik, oila ta'minoti ramzi. U metafora sifatida uyda qozon qaynamasa, hayot to'xtaydi degan majoziy mazmunni beradi. O'zbek madaniyatida qozon qadimdan baraka va birlalik ramzi hisoblanadi.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi:

- 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formalashtirishda);
- 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida);
- 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda);
- 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki ma'nosidan boshqa ma'no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.)[3].

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma'nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma'noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo'lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramzlar orqali bizning ongimizda kishilarni yagona etnomadaniy hamjamiyatga birlashtiradigan madaniyatning eng muqaddas qirralari ochiladi, aqlga sig'maydigan, g'ayrihuuriy botiniy ma'nolar yuzaga chiqadi[4].

Qora rang esa xalq tilida kundalik, oddiy, og'ir mehnatga doir narsalarni bildiradi. Shuning uchun qora qozon iborasi uy-ro'zg'orning asosiy tayanchi degan ma'noni anglatadi.

Qozon qaynamasa tirikchilik buziladi, oilada ochlik va qashshoqlik boshlanadi. Shoir bu metafora orqali oila hayoti, moddiy ta'minot, yashash manbasining uzilib qolishini tasvirlagan. Qora qozon qolsa qaynovdan satri o'zida milliy tafakkur, xalqning madaniy xotirasini mujassam etadi. Chunki har bir o'zbekning tasavvurida *qora qozon* yashashning, kun kechirishning timsolidir.

Ba'zi mutaxassislarining fikricha, “metafora – o'xshatishning qisqargan shakli”. Professor M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o'rni bilan to'g'ri”dir. “Masalan, o'zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so'zining hosila ma'nosi ifodalaydi. Uni “kulga o'xshash kasallik” o'xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to'g'ri bo'ladi. Bu o'rinda o'xshatish qurilmasining faqat kul etaloni butun ma'nosini o'zida saqlagan va o'xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya'ni buni metaforaning ayrim ko'rinishi sifatida ko'rsatish mumkin”[5].

Demak, shoir xalq tilidagi madaniy ramzlarni ijodiy qo'llash orqali o'z asarlarida milliy tafakkur, ijtimoiy hayotdagi dard va quvonchlarni chuqur ifodalashga erishadi. Bu esa metaforalarning nafaqat badiiy-estetik, balki lingvokulturologik ahamiyatini ham yaqqol ko'rsatib beradi.

Adabiyotlar

1. Sulaymon T. Tanlangan asarlar. “Sharq” Nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent, 2020. 105-bet.
2. Sulaymon T. Tanlangan asarlar. “Sharq” Nashriyot – matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent, 2020. 105-bet.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология; Учеб пособие для студ. высш. заведений. –М.: Издательский центр Академия, 2001, – С.95.
4. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностносмысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010, – С.189.
5. Mirtojiyev M. “O‘zbek tili semasiologiyasi”. –Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. 95-bet.

KORPUS LINGVISTIKASI VA TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI

Faxriddin Niyazov,

GuLDU dotsenti

Muxudullayev Farrux Farxod o‘g‘li,

GuLDU o‘qituvchisi, muxudullayevf@gmail.com

Ko‘chimova Gulsora Hazratqul qizi,

GuLDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada korpus, korpus lingvistikasi, uning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari hamda bugungi kundagi afzalliklari, mualliflik korpuslari haqida bir qancha ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Korpus, korpus korpus lingvistikasi, kartoteka, kompyuter asri, elektron kutubxona, mualliflik korpusi, Navoiy korpusi.

Abstract. This article provides information about corpora, corpus linguistics, its formation and development stages, current advantages, and authorial corpora.

Keywords: Corpus, corpus linguistics, card index, computer age, electronic library, authorial corpus, Navoi corpus.

Korpus – bu matn yoki so‘zlar to‘plami bo‘lib, lingvistik tadqiqotlar, sun’iy intellekt, tarjima tizimlari va boshqa tilshunoslik bilan bog‘liq sohalarida qo‘llaniladi. Korpus – ma’lum maqsadda yig‘ilgan matnlar majmuini tashkil etuvchi til birliklar yig‘indisi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan on-line yoki off-line tizimida ishlaydigan matnlar jamlanmasidir. Uning elektron kutubxonadan bir qator farqlari mavjud. Elektron kutubxona xalqning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy, iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi badiiy, publitsistikasarlarni o‘zida jamlagan. Elektron kutubxona matnlari tilshunoslik nuqtai nazaridan leksik, morfologik, grammatik, semantik belgilar asosida ishlov berilmaganligi sababli lingvistik tadqiqot uchun bir qancha noqulayliklar tug‘diradi. Chunki elektron kutubxona ilmiy tadqiqot materiali bazasini tayyorlash uchun emas, balki milliy-ma’naviy merosni to‘plashni maqsad qilgan.

Foydalanuvchiga biror so‘z kerak bo‘lsa, buni odatiy matn muharriri ham topib beradi. Lekin, so‘zshaklni qidirish kerak bo‘lsa, bundaydasturiy ta’minot, ya’ni korpus tadqiqotchi yoki foydalanuvchiga juda katta yordam beradi. Agar tadqiqotchi

o'z ishi uchun misolni toppish, ularni kartotekaga (ma'lumotlarni tizimli ravishda saqlash uchun ishlatiladigan kartalar yoki yozuvlar to'plami) oylab vaqt sarflagan bo'lsa, bugun dunyo til korpuslari (korpus lingvistikasi) yordamida sanoqli daqiqada yuzlab misolni topishga, ular ustida ishlash imkoniga ega bo'ldi.

Korpus lingvistikasi – bu tilni o'rganish va tahlil qilish uchun matnlarning elektron to'plami (korpus) asosida tadqiqot olib boradigan tilshunoslik sohasi. U kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi, til korpusini yaratish, kompyuter texnologiyasi yordamida ulardan foydalanishning umumiy nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanadi. Korpus lingvistikasining predmeti – til korpusi. U ingliz tilida “linguistic corpus” yoki “text corpus” atamalari bilan qo'llaniladi. Til korpusi bugungi kunda jahonda tez taraqqiy etayotgan soha – korpus lingvistikasi mutaxassislari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib boorish, til o'rganish maqsadida yaratilmoqda. Umumiy qilib aytganda, korpus lingvistikasitilshunoslikning bir bo'limi bo'lib matn korpuslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Mazkur termin 1960-yillarda korpuslarni yaratish jarayoni boshlanishi munosabati bilan fanga kiritilgan, 1980-yillardan boshlab esa hisoblash texnikasining takomillashuvi korpus lingvistikasining yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Inglizcha “corpus linguistic” atamasi ilk marta 1984-yilda qo'llangan. Juda uzoq tarix hisoblanmasa-da, shu davr ichida korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning peshqadam sogasi bo'lib ulgurdi. Korpus lingvistikasi xx asrning 60-yillarida asosan ingliz tili materiaalari asosida paydo bo'ldi, biroq tez orada boshqa tillarning ham korpuslari vujudga kela boshladi. 1963-yilda AQSHdagi Braun universitetida N.Frensis va G.Kuchere kabi olimlar tomonidan birinchi matn korpusi yaratilgan bo'lib, bu korpus 500 ta matndan iborat edi. Mazkur matnlarning har birida ikki mingtadan so'z bo'lib, ular AQSHdagi eng ommabop hisoblangan 15 turdagi janrda yozilgan inglizcha matnlar edi.

Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan matnlarni ommaviy ravishda saqlash va tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ldi. Shu davrda (xx asr o'rtalari) zamonaviy korpus lingvistikasi shakllana boshladi. Uni quyidagilarga ajratishimiz mumkin:

1. “Braun” korpusi (1961-1963) – AQSHda Genriy Kuchere va Nelson Frensis tomonidan tuzilgan. Bu ilk muhim elektron korpus bo'lib, ingliz tilining turli janrlardagi 1 million so'zdan iborat matnlarini o'z ichiga olgan.

2. “London Lund” korpusi (1970) – ingliz tilining nutqiy shakllarini o'rganish uchun yaratilgan ilk muhim resurslardan biri.

3. “British National Corpus” (BNC.1990) – ingliz tilining 100 million so'zdan iborat yirik korpusi.

Hozirgi kunda korpus lingvistikasi sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), va katta ma'lumotlar (Big Data) bilan chambarchas bog'liq. Sun'iy intellekt va veb korpuslar – Google Books Corpus, Wikipedia Corpus, Common Crawl kabi yirik elektron korpuslar til o'rganish uchun ishlatilmoqda. Ko'p tilli korpuslar – Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan OPUS, WMT parallel korpuslari turli tillar tarjima modellarini yaratish uchun ishlatilmoqda. Korpus lingvistikasi tarixan

lugʻat tuzish, statistik tahlil va kompyuter lingvistikasi bilan bogʻliq boʻlib rivojlangan.

Yurtimizda oʻzbek tili korpuslari yaratish ishlarini qoniqarli deb boʻlmaydi. Bu sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari oʻzbek korpus lingvistikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, namuna sifatida bir-ikki korpus lavhasi yaratish jarayoni bosqichida turibdi. Oʻzbekistonda amaliy tilshunoslikning bir yoʻnalishi sanalgan oʻzbek korpus lingvistikasi markazi va laboratoriyasitashkil etish hamda ushbu laboratoriyaga mutaxassislarni birlashtirish orqali amalga oshishi mumkin. Shunday boʻlsa-da, mualliflik korpuslarini yaratish boʻyicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda mualliflik korpuslarini yaratish, rivojlantirish zamonaviy korpus lingvistikasining eng ilgʻor yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Mualliflik korpuslari yordamidahatto anonym ijod mahsullari mualliflarini aniqlash mumkin.

Mualliflik korpusida muallif tilini toʻliq, batafsil, obyektiv koʻrsatish imkoniyati bor. Shuning uchun, bunday korpuslar boshqa axborot bankidan afzalligi bilan ajralib turadi. Korpus turli xildagi tadqiqot uchun asos, manba, vosita vazifasini oʻtay oladi. Masalan, Navoiy mualliflik korpusidan mutafakkir soʻz birliklarining barcha lingvistik xususiyatlari, undagi oʻzgarishlar – oʻsha davr nuqtai nazarida tildagi yangilanish va bugungi ijtimoiy hayotda soʻzlarning isteʼmoldan chiqishi, faollashish va passivlashish holatlari hamda lingvistik hodisalari haqida tezkor, aniq va toʻliq maʼlumotni oladi, osonlik bilan turli tipdagi katta hajmli lugʻatlar tuzish, matnlarga avtomatik ishlov berish imkoniyatini yaratadi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi muallif gʻazallariga tegishli minglab leksemalarni oʻz ichiga oladi, korpusga jamlangan matnlarni semantik teglash – izohtalab soʻzlarning leksik maʼnolarini berish oʻquvchiga soʻzning kontekstual maʼnosini tez va oson anglash, turli soʻz birikmalarining leksik muvofiqligi, ularning kombinatorlik qobiliyatini tahlil qilish, maʼlum bir sintaktik konstruksiyani qabul qilish-qilmasligini aniqlashga imkon beradi.

Xulosa. Korpus lingvistikasi bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan soha hisoblanadi. Korpusdan nafaqat tilshunoslar va adabiyotshunoslar, balki barcha soha vakillari, shuningdek tadqiqotchilar, mustaqil izlanuvchilar ham keng foydalanishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Zaxarov V., Mengliyev B., Hamrayeva Sh. Korpus ligvistikasi. – Toshkent, 2023.
2. Hamrayeva Sh. M. Korpus lingvistikasi atamalarining qisqacha izohli lugʻati. – Toshkent, 2018.
3. Poʻlatov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2011.
4. Norov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Qarshi, 2017.
5. Hamrayeva Sh. Oʻzbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari. – Germaniya, 2020-yil.
6. <http://v1.alishernavoicorpus.uz>.
7. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.

8. Muhudullaev, F. (2023). INVERSION AS A SYNTACTIC OPPORTUNITY. Science and innovation, 2(B1), 402-405.
9. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
10. Sayyora, Y., Shoxistaxon, X., & Farrux, M. (2024). KICHRAYTIRISH–ERKALASH SHAKLLARINING PARADIGMATIK MUNOSABATI. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 70-73.
11. Farrux, M., Sayyora, Y., & Ma'Rufjon, Q. (2024). THE ROLE OF PHONOGRAPHIC TOOLS IN ERKIN VAHIDOV'S WORKS. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 79-82.
12. Muxidillayev, F. (2022). LINGVOPOETIKANING O'RGANILISHIGA DOIR QARASHLAR. Academic research in educational sciences, 3(7), 315-320.

ABDUQAYUM YO'LDOSHEV IJODIDA BADIY TILNING O'ZIGA XOSLIGI

Toshpo'latova Dilchehra Azamat qizi,

mustaqil tadqiqotchi,

E-mail: dilchehratoshpolatova9904@gmail.com.

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot ishida o'zbek nasrida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan ijodkor Abduqayum Yo'ldoshevning so'z qo'llash mahorati ijodkor uslubidagi o'ziga xos jihatlarini ochib berish maqsad qilingan. Ijodkorning hikoya va qissalarida qo'llangan maqol va matallar, shevaga xos bo'lgan birliklar hamda ularning poetik ifodasini aniqlash orqali ulardagi xalqona ruhni tekshirish, adib foydalangan latifa va payrovlar esa milliylik va umuminsoniylikning estetik kategoriya sifatidagi mohiyatini, badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlarini, o'ziga xosligini, ijtimoiy-estetik vazifasini – hayot bilan adabiyot o'rtasidagi munosabatni tushunishga yordam beradi. Yuqorida ko'tarilgan masalalar Abduqayum Yo'ldoshevning “Boy”, “Parim bo'lsa”, “Qizil tilla, qip-qizil tilla” hikoyalari hamda “Timsohning ko'z yoshlari” qissasi misolida o'rganildi.

Kalit so'zlar: badiiy til, ichki kechinma, latifa, payrov, ekspressiv detallar, poetik fikrlash, xalqona ruh, individual uslub, kompozitsion tuzilish, epik ifoda, asar g'oyasi, yozuvchi niyati, maqol, matal, leksik resurslar.

Abstract: This study analyzes the mastery of word usage and distinctive stylistic features of Abduqayum Yo'ldoshev, a writer who holds a unique place in Uzbek prose. Style in his works is not a mere dry arithmetic sum of artistic means, but rather their harmonious integration serving to express ideas and reveal the characters' traits. By examining the proverbs, idiomatic expressions, dialectal units, and their poetic expression in Yo'ldoshev's stories and novellas, this research explores the spirit of the people. Additionally, the author's use of jokes and irony reveals the aesthetic essence of both national and universal values, the general principles of artistic literature, its uniqueness, and socio-aesthetic functions — the relationship between life and literature. The above issues are studied through

examples from Yo‘ldoshev’s stories “Boy,” “Parim bo‘lsa,” “Qizil tilla, qip-qizil tilla,” and the novella “Timsohning ko‘z yoshlari” (“Crocodile’s Tears”)

Keywords: literary language, inner experiences, joke, irony, expressive details, poetic thinking, folk spirit, individual style, compositional structure, epic expression, work’s idea, author’s intent, proverb, idiom, lexical resources.

Yozuvchi uslubini aniqlashda badiiy nutq masalada muhim ahamiyat kasb etadigan jihatlardan biri sanaladi. Abduqayum Yo‘ldoshev ijodini tadqiq qilar ekanmiz, ijodkor asarlarining asosiy qismi qishloq hayotini tasvirlaganligiga guvoh bo‘lamiz. Bu esa o‘zi navbatida asar tilida o‘zini aksini topadi. Adib asarlarining tili sodda, barcha uchun tushunarli, ravon bo‘lishi bilan bir qatorda unda xalq tiliga yaqin bo‘lgan o‘ziga xos sheva, iboralar, qochiriqlar, hikmatli so‘z, maqol va matallarga boyligi jihatidan ham alohida ajralib turadi. Bularning barchasi yozuvchi asarlarining xalqchilligini ta’minlay oladigan alohida unsurlardan sanaladi. Chinakam san’at asarlari tili xalqchillik ruhi bilan sug‘orilgan bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, san’at asarida qo‘llanilgan har bir so‘z, jumla, maxsus leksik resurslar va tasvir vositalari, poetik figuralar, so‘z o‘yinlari va hokazolarda ifodalangan fikrlar kitobxonlar ommasiga tushunarli bo‘lishi – yozuvchi xalqning dilidagi, tilining uchidagini topib aytishi, xalq ruhi kayfiyatlarini, orzu-umidlarini ifodalashi kerak. Buning uchun yozuvchi, albatta, kitobiy til va uslubdan qochishi, jonli xalq tili va uslubiga yaqinlashishi lozim. Ijodkor xalq dilining haqiqiy tarjimoni bo‘lsagina uning asarlari tilida xalqchillik aniq sezilib turadi. Abduqayum Yo‘ldoshev ham o‘z asarlarini yuqoridagi ta’riflarga munosib ravishda ziynatlay olgan deyishimiz mumkin. Jumladan, hikmatli so‘z, aforizmlardan o‘rnida va kerakli tarzda qo‘llay olganki, natijada ular o‘ziga yuklatilgan vazifani ortig‘i bilan uddalay oladi. Quyida adib asarlaridan olingan shunday fraziologik birliklarga misol keltiramiz. “Sichqon sig‘mas iniga...”, “O‘g‘ri qarisa so‘fi bo‘ladi, bo‘ri qarisa... o‘ladi”, “Har kimning go‘ri boshqa”, “Ishona olmaslik – o‘zlari ishonchdan mahrum kimsalarga tekkan abadiy tuzalmas darddir”, “Quyosh nuridan ko‘ra odamning ichidan chiqqan issiqlik ko‘proq qoraytiradi” kabi birliklarni adibning “Timsohning ko‘z yoshlari” qissasida ko‘rishimiz mumkin. Bunda birinchi fraza asar qahramoni Munisa maoshiga nisbat berib aytilgan. Olayotgan arzimagan pulini ota-onasiga, o‘ziga, ijara haqi uchun ishlatgandan keyin ham orttirib ishxonasiga hamkasblari uchun nimalardir pishirib borishiga nisbat berib yozilgan. Keyingisida esa qahri qattiq insonlar beshafqatlik bilan ish ko‘raverib yuzi qotgan yohud faqat o‘z manfaatini ko‘zlaydigan kimsalarga nisbatan ishlatilgan. Yana bir boshqa hikoyasida “Ko‘rmaganni ko‘rgani qursin”, “Yetishgan yetti ishton kiyibdi” (“Boy” hikoyasida) kabi iboralarni kesatq tarzida ifodalanib, birinchi ibora hikoya qahramoni oddiy cho‘ponlikdan qishloqning eng katta boylaridan biriga aylangani va hurmattalab bo‘lib qolgani haqida bo‘lsa, keyingisi uning qo‘sh xotin olganiga qiyosan ishlatiladi. Yoki “Ahmoqqa zakun yo‘q”, “Qo‘shning xotini senga qiz ko‘rinar” kabi birliklarni ham ayni shu hikoyada keltirib, ko‘zlangan ma‘noni yanada kuchliroq bo‘rttirib ochib berishga xizmat qiladi. “Parim bo‘lsa” hikoyasida esa moddiylikni har narsadan ustun bilgan toifa vakillar tilidan “Puling bo‘lsa bankada, ko‘rgani borishadi tankada”, “Aqchadan

yiroq, mehrdan yiroq” kabi birliklar o‘zining asl holatidan o‘zgartirib, aniqrog‘i so‘zlashuv tilidan bor ko‘rinishicha olib qo‘llaniladi. “Mashaqqatlar osha yulduzlar sari” hikoyasida esa “Uzoqdagi quyruqdan, yaqindagi o‘pka yaxshi”, “Holva degan bilan og‘iz chuchimaydi” kabi fraziologik birliklardan foydalaniladi. Bunda dastlabki iborada biror ishning qiyinligidan, zahmatidan qochib o‘zini panaga oluvchilarga nisbatan qo‘llanilsa, ikkinchisida quruq gap bilan ish bitirib bo‘lmasligi, foyda keltiradigan ish bo‘lishi lozimligini bildirish maqsadida ifodalanadi. “Homiy” hikoyasida esa “Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko‘r” iborasi orqali laganbardor kimsalarning o‘zidan yuqori mansabdagilar oldidagi o‘zini tutishi, dovdirashi haqida borsa, “bersang yeyman, ursang o‘laman” birligi tekintomoq, tebsa tebranmas kimsalarni tasvirlash uchun qo‘llaniladi. Bularning barchasi asar tilining emotsionalligini oshiribgina qolmasdan, qahramonlarning kechinmalar girdobiga o‘quvchilarni shu darajada tortib ketadiki, ularda sezilgan mubolag‘aviylik, kesatiq ohangining darajasini ham ma’lum bir ma’noda his qila oladi.

Bundan tashqari, badiiy asar tili – bu yozuvchi ustida tinimsiz mehnat qiladigan jarayonlardan biridir. Bir asarning tili boshqasidan farq qiladi. Yozuvchining til mahorati asardan asarga o‘sib boyib boraveradi. P. Pavlenko bu haqida shunday deydi: “Badiiy asar tili yozuvchidan ter to‘kib ishlashni talab qiladi. Ba’zan men har bir yangi tema o‘zining yangi tashqi bezagidan tashqari, o‘zining alohida hayot doirasidan tashqari, yana tilda yangicha garmoniya talab qilsa kerak deb o‘ylab qolaman”. Ammo bu fikrlar to‘g‘ri bo‘lishi bilan bir qatorda har bir ijodkor o‘z asarilarida o‘ziga xos bo‘lgan tilini, undagi sezilib turadigan ifoda, o‘zgacha ruhni qaysidir ma’noda ko‘chirib yuradi. Undan chetlanishga urinsa-da o‘z-o‘zini fosh etaveradi. Masalan, Oybek romanlarida epiklikka, liriklikka moyillik sezilib tursa, A. Qahhor asarlari tilida kinoya, kesatiqlar, qochiriqlar, G‘. G‘ulom ijodida esa hajvga moyillik yaqqol sezilib turadi. O‘z sohasining chuqur bilim egasi bo‘lgan adabiyotshunos esa hech ikkilanmasdan ularni birini ikkinchisidan farqlay biladi. Abduqayum Yo‘ldoshev ijodida ham mana o‘ziga xoslik bo‘y ko‘rsatib turadi. Bunda asosan, dilologdan ko‘ra ta’rif-u tavsiflarning ko‘pligi, ya’ni muallif tilining (voqea, voqea ro‘y bergan o‘rin va sharoitni tasvirlash, personajlarni ta’rif-tavsiflash, ularning yaxshi yoki yomon xususiyatlarini ochib berish va baholash uchun bevosita yozuvchining o‘z tilidan bayon qilingan so‘zlar) personajlar tilidan ustunligi sezilib turadi. Ammo bu jarayonda muallif asar qahramonlarining ichki kechinmalarini to‘laligicha emas qisman, xuddiki, chetdan kuzatayotgan shaxs singari ochib beradi. Aslida ham inson uchun oshkora narsalardan ko‘ra sirli jumloqli holatlar qiziqarlilik tuyuladi (ko‘ngil esa sirli saqdiqlarning eng ziynatlisidir). Voqealar rivojiga shu darajada qiziq boradiki, kimning aslida kim ekanligi asar so‘nggida ma’lum bo‘ladi. Bundan tashqari adib asarlarini yashirin bepisandlik, ba’zan esa qahramonlar ustidan oshkora kulgu ham ufurib turadi. Bunda ijodkor o‘ziga xos o‘xshatishlar, ta’rif-u tavsiflardan o‘rinli foydalanadi. Misol tariqasida, “Timsohni ko‘z yoshlari” qissasida Salomat opaning tashqi ko‘rinishi birgalikda ichki vajohatini birgalikda tasvirlash uchun “kemirilmas qoyadek o‘shshayib” o‘xshatishini berib uni har tomonlama ochib berishga harakat qilsa, “Parim bo‘lsa” hikoyasida asar qahramoni G‘aniboy baletmeyser ayolni yoqtirib qoladi. Uning qomati qushdek suzib yurishlari

oldida o'zining qishloqdagi xotinini "lo'killab yuradigan tuya"ga qiyos etsa, kimsasiz, yolg'iz o'zi turadigan uyni zimiston lahadga o'xshatadi. Haqiqatdan ham faqat uy-joy, bola deb o'ziga yetarli ziynat bera olmagan ayol uchun qushdek hiron qilib yurish qayda?! Tuyadek lo'killasa ham bir soatlik pardozdan ko'ra bir tandir non yopishni a'lo biladigan bu qishloqi xotinga erning bergan diskirminatsion tanqidi bu. Ikkinchisida yolg'iz yashashning naqadar mushkul ekanligini ko'rsatish uchun baletchi ayol tilidan aytilgan gap bo'lsa, boshqa hikoyasida "yum-yumaloq, to'ntarilgan qozon bog'lab olganday ulkan qorni.." o'xshatishini ishlatadi. Bu esa uning nihoyatda nafs quli ekanligidan, o'z manfaatini o'zgalaridan ustun qo'yishidan dalolat beruvchi o'ziga xos ta'rif beradi. Bunga o'xshash holatlarni adib asarlari ko'plab uchratishimiz mumkin, albatta, ularning ba'zilar ta'sirchanlikni ma'lum bir darajada oshirish uchun xizmat qilsa, boshqasi esa mubolag'ani bo'rttirish maqsadida qo'llanilgan.

Shu o'rinda ijodkor uslubiga xos xususiyatlardan birini ta'kidlab ketadigan bo'lsak, adib o'zi yoqtirgan obrazlarni bo'y bo'y-basti bilan ko'rsatishga harakat qilsa, "yomonlik" tamg'asi bosadiki, ularning aslida kim ekanligi tashqi qiyofalaridan ham anglashinib turadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ijodkor asarlarining ko'pchiligi qishloq yana ham aniqrog'i O'zbekovul qishlog'i voqeaning makoni yohud odamlarning kelib chiqishi ayni shu yerlik bo'lib chiqadi. Bu o'z esa o'z navbatida asar tiliga ta'siri ko'rsatadi. Uning shirador bo'lishi bilan bir qatorda o'ziga xos xususiyatlarini ham ochib beradi. Jumladan, qishloq ahli uchun o'ziga xos bo'lib qolgan holatlardan biri bu- bir-biriga laqab qo'yish va shu nom bilan atash odat tusiga kirganligidir. Adibning qator hikoya va qissalarida ishtirok etadigan bosh qahramon va personajlar ham o'ziga xos laqablar bilan qo'llaniladi. Endi laqablar o'zi nima uning lug'aviy ahamiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, tilshunoslikning antroponika bo'limida o'zganiladigan laqab – shaxsning tashqi ko'rinishi yoki xarakteridagi ma'lum belgi va xususiyatga ko'ra uning ijtimoiy ahvoli yoki nasl –nasabiga ko'ra nomlanishi. A. Yo'ldoshev "Qizil tilla, qip-qizil tilla" hikoyasida laqablardan unumli foydalangan. Anorboy sinchi, Rabbim cho'loq, Abdurasul o'pka personajlar o'z laqablari bilan birga qo'llanilgan. "Sinchi" laqabi obrazning ichki xususiyatiga ko'ra, ya'ni hamma narsaga qiziqib, o'z fikr-mulohazasi berib ketadigan inson bo'lgani uchun (sinchi – odatda otning zotini yaxshi biladigan insonlarga nisbatan qo'llaniladi) berilgan bo'lsa, "Cho'loq" tashqi qusurni ifoda etish uchun ishlatilgan, "O'pka" esa obrazning o'pkasi bilan bog'liq xastaligi ifodalab (bunda qahramon shu kasallik bilan vafot etadi) qo'llanilgan. "Yolg'on va haqiqat" da esa Ashur ko'sa, Saidazim sariq singari laqablar qo'llanilib, personajlarning tashqi ko'rinishlaridagi qusurlar ochib beriladi. Nazarimizda, ijodkorning bundan ko'zlangan maqsadi obrazlarni qaysidir ma'noda kamsitish emas, balki asar tilida qishloqliklar ruhini to'la ta'minlashdan iborat bo'lgan.

Adabiyotning milliy xususiyatlari: millatlar hamda xalqlarning o'ziga xos alomatlar; ijtimoiy-siyosiy, tabiiy-geografik, ruhiy xususiyatlari; qahramonlarning tili, tashqi ko'rinishi, kiyim-kechagi, urf-odati, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, uning ijtimoiy-iqtisodiy tajribasi, milliy manfaatlarini nechog'li aks ettirganlari bilan

aniqlanadi. Abduqayum Yoʻldoshev asarlarini oʻziga xos jonli tilda yarata oldi. Bunda esa xalqona sheva, maqol, matallardan torib latifa-yu payrovlargacha – barchasining xizmati nihoyatda kattadir.

Adabiyotlar

1. Yoʻldoshev A. Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. – T.: Yangi asr avlodi, 2021. – B.165.
2. Madayev O. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. – T.: Mumtoz soʻz. 2010. – B. 89.
3. Қўшжонов М. Моҳият ва бадият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1977. – Б.232.
4. Назаров Б. Бу сеҳрли дунё. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.234
5. Yoʻldoshev A. Alvado goʻzallik. – Toshkent: Oʻzbekiston. 2011. – B.362.
6. Ёўлдошев Қ. Ёник сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б.548.
7. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. –Т.: Yangi nashr, 2010. – Б.364.

OʻZBEK TILINING PAYDO BOʻLISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

Narzullayeva Xushroʻybegim Shuhrat qizi,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Filologiya va tillarni oʻqitish: Oʻzbek tili yoʻnalishi
2-bosqich talabasi
aminovshuhrat303@gmail.com

Ilmiy rahbar: Joʻrayeva Gavhar Eshqobilovna,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasini oʻqituvchisi
gavharj555@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilining paydo boʻlish tarixi, rivojlanishi, oʻzbek tilining shakllanishida arab, rus, fors-tojik tillarining taʼsiri, Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit-turk” asarining oʻzbek tili rivoji uchun ahamiyatlari haqida maʼlumotlar berilgan.

Kalit soʻzlar: oʻzbek - arab ikki tilligi, arabizmlar, “forsiy dari”, diaxronik aspekt, “Devoni lugʻotit-turk” asari.

Abstract. This article provides information about the origin and development of the Uzbek language, the influence of Arabic, Russian, and Persian-Tajik languages on its formation, and the significance of Mahmud al-Kashgari's work "Dīwān Lughāt al-Turk" in the development of the Uzbek language.

Keywords: Uzbek-Arabic bilingualism, Arabisms, “Farsi Dari”, diachronic aspect, “Dīwān Lughāt al-Turk”.

Аннотация: В данной статье представлены сведения об истории возникновения узбекского языка, его развитии, влиянии арабского, русского и персо-таджикского языков на формирование узбекского языка, а также

значении труда Махмуда Кашгари «Девону луготит турк» для развития узбекского языка.

Ключевые слова:узбекско-арабское двуязычие, арабизмы, «фарси дари», диахронический аспект, труд «Девону луготит турк».

Ma'lumki, har bir til o'zining kelib chiqish tarixiga ega. Boshqa tillar kabi o'zbek tilining ham o'z tarixi, revolyutsiyasi mavjud. O'zbek tilining "revolyutsiyasi" deganda, odatda, tilning taraqqiyotida sodir bo'lgan muhim o'zgarishlar va davrlar nazarda tutiladi. O'zbek tilining tarixiy rivojlanishi davomida bir qancha muhim bosqichlar bo'lib o'tgan. Ayniqsa, XX asrda O'zbek tili siyosiy, madaniy va lingvistik jihatdan keskin o'zgarishlarga uchradi. Quyida bu jarayonlar haqida to'liq ma'lumot keltiriladi:

1. O'zbek tilining shakllanishi va ilk bosqichlari:

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi va qarluq lahjasiga asoslanadi.

O'zbek tilining rivojlanishiga qadimgi turkiy til (O'rxun-Yenisey yozuvlari), uyg'ur tili va Chig'atoy tili (Alisher Navoiy davri) katta ta'sir ko'rsatgan.

XIV-XV asrlarda Chig'atoy tili adabiy til sifatida shakllandi va o'zbek adabiy tilining asosini tashkil etdi.

2. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida o'zgarishlar

XIX asr oxirida Turkiston general-gubernatorligi davrida rus tili ta'sir kuchaydi.

Jadidlar harakati (XX asr boshlarida) o'zbek tilini milliy uyg'onish vositasi sifatida targ'ib qildi. Ular tilni soddalashtirish, savodxonlikni oshirish va yangi usulda ta'lim berishni yo'lga qo'ydi.

Tilimiz tarixining qadimgi davr xususiyatlarini o'rganishni amaliy ravishda boshlab bergan Mahmud Qoshg'ariy qadimgi va eski turkiy til fonetik xususiyatlarini ham atroflicha yoritib bergan. M.Qoshg'ariy o'z davri turkiy til shevalarini solishtirar ekan, ular o'rtasidagi fonetik differentsiatsiyaga (farqlanishga, ajralishga) e'tibor qiladi. Sharqiy Turkistondagi qarluq qabilalari ittifoqiga kirgan chigillar haqida shunday misollar keltiradi: *ayaq azax, qarin to'ydi, harin tozdi*. Bunda y-z tovushlari mosligini ta'kidlamogda. Qadimgi turkiy til fonetik xususiyatlari haqida gap ketganda, avvalo, bu davrga kelib differentsiatsiyalangan mazkur turkiy xalqlar orasidagi ayrim tovush mosliklari to'g'risida gapiriladi. [Barchinoy Yunusova. O'zbek tili tarixi, 2024. 18-bet].

Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarining o'zaro fonetik-grammatik jihatlardan farqlanishi asosida ularni ayrim dialektlarga ajratish zarurati paydo bo'ldi. V.V.Radlov qadimgi turkiy tilni uchta dialektga ajratadi.

Shimoliy dialekt turk-run yozuvi yodgorliklari uchun xos ekanini; janubiy dialekt uyg'ur yozuvida bitilgan Suji, Selenga va Turfon yodgorliklari uchun xos ekanini; aralash dialekt uchun esa moniy yozuvidagi turkiy yodgorliklar, uyg'ur yozuvidagi moniy dini yodgorliklari, "Qutadg'u bilig" asarining arab yozuvidagi Qohira nusxasini, uyg'ur yozuvida bitilgan budda dini yodgorliklari "Oltin yoruq", "Tishastvustik", "Kuan-shi-im-Pusar" kabi manbalar tili xos ekanini aytadi..

Leksikologiyada tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar, ya'ni o'sha tilning lug'at boyligi haqida so'z yuritiladi. Til lug'at tarkibini tarixiy-etimologik jihat, ya'ni

soʻzlarni genetik manbalariga koʻra tadqiq etish oʻzbek tilining qardosh va qardosh boʻlmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning taʼsiri mavjudligini aniqlashga koʻmaklashadi. Pirovard-natijada, bunday izlanishlar oʻzbek tili soʻz boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yoʻllarini anglashda nihoyatda muhimdir. Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Tildagi leksik (oʻz va oʻzlashma) qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda oʻta muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan oʻzaro bogʻliq boʻlib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, soʻz maʼnolarining oʻzgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul. Koʻhna yodgorliklarda qoʻllanilgan leksik birliklarning koʻpchiligi monosemantik soʻzlar hisoblanadi: *qan-xon*, *yoğči-azachi*, *sönük-suyak*, *tanuq-guvoh*, *tamğa-tamğa*, *alpağu-qahramon*. Ayni paytda, polisemantik birliklarning ham oʻz oʻrniga ega ekanligini guvohi boʻldik. Soʻzning koʻp maʼno anglatishi tilda mustaqil tizim boʻlib, u umumiy tilshunoslikda polisemiya termini bilan nomlanadi. Soʻz dastlab bir maʼnoni ifodalash uchun qoʻllanilib, davrlar oʻtishi, turli lingvistik taʼsirlar vositasida bir necha maʼnoni bildiradi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik maʼnolardan tarkib topishi, ularning oʻzaro bogʻliq boʻlishi, maʼnolarning ayni soʻzning oʻziga oidligi bilan boshqa hodisalardan ajralib turadi. Qayd etish kerakki, qadimgi turkiy til lugʻat tarkibida mavjud boʻlgan soʻzlarni biror urugʻ yoki qabilaga mansub deb boʻlmaydi. Chunki qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavjud soʻzlar oʻsha davrda yashagan urug va qabilalarning barchasiga tegishli boʻlgan deb qarash zarur. Bundan, albatta, qadimgi turkiy til lugʻat tarkibida turkiy boʻlmagan leksemalar yoʻq ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Turkolog-leksikolog va oʻzbek tili leksikasi bilan shugʻullangan olimlar turli davrlar yozma yodgorliklari tili soʻzlarini leksik qatlamlarga boʻlib oʻrganganlar. Ilmiy adabiyotlarda bu davr leksikasi oʻz va oʻzlashgan qatlamga boʻlib tadqiq etilgan. Ammo qadimgi turkiy til leksikasini faqat oʻz qatlam asosida kuzatish mumkin. Negaki, V-X asrlar bitiglarda aksariyat soʻzlar oltoy tillari, jumladan, turkiy til leksemalaridan iborat ekanligini koʻrsatadi. Ushbu qonuniyat lugʻaviy qatlam tadqiqiga bagʻishlangan qator ishlarda yoritilgan. Qadimgi turkiy til leksikasi Urxun-Enasoy va uygʻur yozuvlari bitiglari asosida kuzatilgan.[Barchinoy Yunusova. Oʻzbek tili tarixi, 2024. 23-bet].

Qadimgi turkiy til morfologik tip jihatidan turkiy tillar singari alvutinatidir. Soʻz shakllari soʻzning negiziga maxsus qoʻshimchalarni muayyan tartibda qoʻshish yoʻli bilan yasaladigan tillar agglyutinativ tillar deb ataladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili morfologiyasidan qadimgi turkiy til morfologiyasining umumiy farqi quyidagilardan iborat:

1. Hozirgi oʻzbek tili morfemalari miqdoran qadimgi turkiy tildagiga nisbatan koʻp va mazmunan boy;
2. Oʻrganilayotgan davr tilida hozirgi oʻzbek tilida mavjud boʻlmagan morfemalar ham koʻzga tashlanadi;
3. Qadimgi turkiy tilda soʻz va shakl yasovchi oʻzlashma morfemalar uchramaydi;

4. Qadimgi turkiy tilda murakkab morfemalar juda ozchilikni tashkil etadi. [Barchinoy Yunusova. O‘zbek tili tarixi, 2024. 33-bet].

Qadimgi turkiy tildagi faol so‘zlar, so‘z va shakl yasovchi affikslar davrlar o‘tishi bilan arxaiklashgan, ayrimlari esa hozirgi ba’zi turkiy tillarda faol ishlatilmoqda.

Arab tilining ta’siri. O‘zbek tili leksikasida arabcha so‘zlarning mavjudligi o‘tmishda O‘rta Osiyo hududlarining arablar tomonidan egallanishi hamda uning tarixiy-ijtimoiy oqibatlari bilan bog‘liqdir.

Til millatimizning borlig‘i, qalbimizning quyoshidir. Til adabiyotni yashnatadigan, millatning ruhiy boyligini oshiradigan ijtimoiy hodisadir. Til yashasa millat ham, adabiyot ham yashaydi. Til bilgan – el biladi. Har qanday tilni o‘rganish uchun avval shu tildagi so‘zlarni bilib olish kerak bo‘ladi. Buning uchun esa shu tildagi gap tuzish, so‘zlarni bog‘lash, qonun qoidalarni bilish kerak. Tildagi tovushlar talaffuzini yaxshi o‘zlashtirib, so‘zlarni to‘g‘ri aytish ham til o‘rganishda juda muhim. [R.Turdialiyeva,2025, 2-b]

Sodir bo‘lgan siyosiy hamda ma’naviy o‘zgarishlar mahalliy xalqlar intellektual turmush tarzining barcha sohalariga arab tili va arab madaniyatining kirib kelishiga zamin yaratdi. Buning natijasida, arab tilining keng tarqalishi, bu tilda yozishga, o‘qishga, muomala qilishga va diniy aqidalarni bajarishga to‘g‘ri kelgani mahalliy xalqlarning ma’lum darajada arab tilini egallashiga olib keldi. Bu hol o‘z navbatida o‘zbek-arab ikki tilliligi hodisasini tug‘dirdi. Chunki mahalliy xalq tomonidan arab tili o‘rganilishining yana muhim sabablaridan biri, bizningcha, arablar bilan birga islom dini bilan kirib kelgan muqaddas Qur’oni Karimning arab tilida bo‘lganligidir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, arab tili o‘zbek tiliga, ba’zi tillardagi (adigey tili, lak tili kabi Dog‘iston xalqlari tillari) singari, faqat islom dini tili sifatidagina emas, balki fan tili, rasmiy idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida ham ta’sir etdi. Natijada, mahalliy xalq vakillari o‘z ona tili bilan bir qatorda arab tilida erkin yozadigan va gapira oladigan bo‘ldi. O‘rta osiyolik mashhur olimlar Xorazmiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg‘oniy kabilar o‘z ilmiy asarlarini arab tilida yozganlar.

Fors-tojik tilining ta’siri. Ma’lumki, o‘zbek xalqi juda qadimdan eroniy tilda so‘zlashuvchi aholi bilan birga yashab kelgan, shu jihatdan, ularning madaniy-iqtisodiy turmush tarzida ko‘plab mushtaraklik elementlarini uchratamiz. Biz yuqorida aytdikki, jamiyatdagi har qanday o‘zgarish, birinchi navbatda, tilda o‘z aksini topadi. Demak, o‘zbek xalqi turmush tarzidagi bu yaqinlik o‘zbek tiliga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmadi. Somoniylar sulolasi davrida (IX-X asrlar) arab tili o‘rniga “forsiyi dari”yoki forsiy til, ya’ni dariy deb atalgan mahalliy til adabiy til sifatida keng yoyilgan. “Forsiyi dari, ya’ni fors adabiy tiliga Xurosonda yashovchi tojiklarning so‘zlashuv tili asos bo‘lgan”.

Til taraqqiyotining yuqorida ko‘rsatilgan uch tomoni va adabiy til tarixini o‘rganishning uch jihati nuqtai iazaridan uning taraqqiyot davrlarini aniqlash imkoniyatini beruvchi til tizimining quyidagi asosii belgilariiii ko‘rsatish mumkin. Bu belgilar esa til taraqqiyoti davrlarini, bosqichlarini aniqlash imkoniyatini beradi:

1. Adabiy til uslublarining miqdori, ularning uzaro munosabati va ijtimoiy vazifalari;

2. Adabiy til uslublarini, uning turlarini aniqlashda asos bo'lgan tuzilma va funksional belgilari;

3. Adabiy til tuzilmasi, uning ko'lami va ijtimoiylashuvi;

4. Vazifalari hamda u bilan jonli so'zlashuv nutqi ko'rinishlarining o'zaro bog'liqligi.[A.Myxtopov, 1995, 4-6]

Rus tili va u orqali Yevropa tillarining ta'siri. Ma'lumki, rus tilining o'zbek tiliga ta'siri fors-tojik, arab tillariga nisbatan ancha keyingi vaqtlarda sodir bo'la boshlagan. Bu jarayon, asosan, XIX asming ikkinchi yarmidan, ya'ni O'rta Osiyoning chor Rossiyasi tomonidan istilo etilishidan e'tiboran boshlandi. Rus tilidan so'z o'zlashtirish leksema o'zlashtirish usulining ikki turiga ko'ra birinchisi, o'zicha, ya'ni leksemani hech qanday o'zgarishsiz olish, ikkinchisi, kalkalab olish orqali amalga oshirildi. Dunya tilshunosligida boshqa tillardan termin o'zlashtirish masalasiga alohida e'tibor bilan qaraladi va u doimo tilshunos olimlarning diqqat markazida turibdi. Bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalari e'lon qilinmoqda. [Yo'ldoshev, S. Muhammedova, 2024]

Xulosa: O'zbek tilining rivojlanishi ko'p asrlik tarixiy jarayonlarning mahsuli bo'lib, uning har bir bosqichi madaniy va siyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq. Bugungi kunda o'zbek tili mustaqil davlatning ramzi sifatida o'z o'rnini mustahkamlamoqda va zamonaviy talablarga moslashmoqda va moslashib boradi.

Adabiyotlar

1. Yunusova B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent, 2023.

2. Yo'ldoshev I., Muhammedova S., Sharipov O'., Majidova R. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2024.

3. O'zbekistonda til fanining paydo bo'lishi va taraqqiyoti: ko'zga ko'ringan akademik manzara: Ziyoda Yunusova Toir qizi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi Tilshunoslik nazariyasi fani. Shahodat Norova Bahodirovna (O'qituvchi)

4. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995

5. Turdaliyeva R. O'zbek tili va uning tillar tizimidagi o'rnini // Markaziy osiyo ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2025.

SO'ROQ GAPLARDA POETIKLIK MASALASI

Muxudullayev Farrux Farxod o'g'li,

GulDU o'qituvchisi

muxudullayevf@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvopoetik tahlil vositasi sifatida so'roq gaplarning badiiy matndagi o'rnini, xususan Erkin Vohidovning "Yurak va Aql" she'ridagi funksional va estetik vazifalari yoritilgan. So'roq gaplar matnda nafaqat sintaktik birlik sifatida, balki obrazlarning ichki kechinmalarini ifodalovchi, dramatism va ekspressivlikni kuchaytiruvchi lingvopoetik vosita sifatida tahlil

qilinadi. Maqolada so‘roq gaplarning ritorik xususiyati, ularning psixologik, falsafiy, stilistik va kommunikativ yuklamalari alohida ko‘rib chiqiladi. Xususan, aql va yurak o‘rtasidagi ziddiyat, lirik qahramonning ruhiy izlanishlari, eksistensial savollar poetik shaklda qanday ifoda topgani lingvopoetik mezonlar asosida tahlil qilinadi. Maqola xulosasida so‘roq gaplarning badiiy matnning estetik va semantik qatlamlarini boyitishdagi muhim roli ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: so‘roq gap, poetiklik, funksionallik, estetik vazifa, lingvopoetika.

Abstract. This article explores the role of interrogative sentences as a tool of linguistic-poetic analysis in literary texts, with particular focus on their functional and aesthetic roles in Erkin Vohidov’s poem “Yurak va Aql” (“Heart and Mind”). Interrogative sentences in the text are analyzed not only as syntactic units but also as linguistic-poetic devices that express the internal emotions of images, enhancing dramatism and expressiveness. The article examines the rhetorical nature of interrogative sentences, as well as their psychological, philosophical, stylistic, and communicative loads. Specifically, the conflict between heart and mind, the lyrical hero’s spiritual quests, and how existential questions are poetically expressed are analyzed based on linguistic-poetic criteria. The conclusion emphasizes the important role of interrogative sentences in enriching the aesthetic and semantic layers of a literary text.

Keywords: interrogative sentence, poeticity, functionality, aesthetic function, linguistic poetics.

Kirish. Lingvopoetika badiiy matnning til vositalari orqali estetik va ma’noiy qatlamlarini tahlil qiluvchi soha sifatida so‘roq gaplarga alohida e’tibor bilan qaraydi. So‘roq gaplar nafaqat axborot olish vositasi, balki badiiy-estetik ifoda vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Ular orqali muallif yoki obrazning hissiy holati, ichki kechinmalari, shaxsiy yoki jamiyatga oid savollari, falsafiy qarashlari ifodalanadi.

Nazariy ma’lumotlar. Birinchidan, so‘roq gaplar badiiy matnda ekspressivlik va emotsional yuklamani kuchaytiradi. Ular orqali obraz yoki muallifning hayrat, g‘azab, iztirob yoki umidsizlik kabi holatlari ifodalanadi.

So‘roq gaplar lingvopoetikada ritorik savollar shaklida keng qo‘llanadi. Bunday gaplar javob olishni maqsad qilmaydi, balki muallifning pozitsiyasini kuchaytirish, o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish uchun xizmat qiladi. Ritorik so‘roq gaplar orqali matnning falsafiy, ma’naviy qatlamlari chuqurlashadi.

So‘roq gaplar obraz nutqini individuallashtirish, ya’ni har bir obrazga xos til va uslub yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Qahramonning doimiy savollar orqali fikr yuritishi uning psixologik holatini ko‘rsatadi.

So‘roq gaplar matnda dramatism va dinamizm yaratishga xizmat qiladi. Savollar orqali syujetga ziddiyat kiritiladi, voqea rivojida o‘quvchini faol ishtirokchiga aylantiradi. Ular matnning monotonligini buzadi, ritmini oshiradi.

Bundan tashqari, so‘roq gaplar matnga dialogiklik kiritadi, ya’ni o‘quvchiga bevosita murojaat shaklida qo‘llaniladi. Bu esa muallif va o‘quvchi orasida nozik ruhiy aloqa o‘rnatishga imkon beradi.

So‘roq gaplar lingvopoetik jihatdan ko‘p qirrali funksiyaga ega. Ular orqali badiiy matnning estetik qiymati oshadi, obrazlar ichki olami ochiladi, matn falsafiy yondashuv bilan boyiydi. Shuning uchun ham lingvopoetik tahlilda so‘roq gaplarning roli alohida o‘rganilishi lozim bo‘lgan muhim masalalardan biridir.

Tadqiqot obyekti. Quyida Erkin Vohidovning “Yurak va Aql” she‘ridagi so‘roq gaplarning lingvopoetik jihatdan tahlil qilishga harakat qildik:

“Yurak va Aql” she‘ridagi so‘roq gaplarning lingvopoetik tahlili

“Yurak va Aql” she‘rida so‘roq gaplar muallifning ichki kechinmalarini, ziddiyatli ruhiy holatini, aql va yurak o‘rtasidagi kurashni ifodalashda markaziy estetik vosita sifatida xizmat qiladi. Ular orqali lirik qahramonning qarama-qarshi kuchlar orasida chayqalib qolgan holati, ichki tortishuv va ruhiy izlanish jarayoni badiiy ifoda topadi.

Tahliliy natijalar.

So‘roq gaplarning shakli va joylashuvi

She‘rda quyidagi so‘roq gaplar mavjud:

- Qaybirining tutay izmini?
- Qaybiriga ishonmoq kerak?
- Ayt-chi, senga qilurmi vafo?
- Yashamoqdan bormi hech ma‘no?!
- She‘ringdan ne naf,

Mashqlaringdan lazzat olar kim?

Bu gaplarning barchasi javob talab qilmaydigan, ritorik so‘roq xususiyatiga ega. Ular ichki monolog shaklida qurilgan bo‘lib, poetik matnga kuchli falsafiy va hissiy ohang bag‘ishlaydi.

So‘roq gaplarning funksional-stilistik vazifalari

Ichki ziddiyat va ruhiy taraddudni ifodalash

“Qaybirining tutay izmini?”, “Qaybiriga ishonmoq kerak?” – bu savollar lirik qahramonning aql va yurak o‘rtasida ikkilanayotgan holatini ko‘rsatadi. Bu yerda so‘roq shakl orqali kuchli dramatizm yaratiladi. Qahramon o‘z ichidagi ikkita kuchni muvozanatga keltira olmayapti — bu esa o‘quvchida hamdardlik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Falsafiy izlanish va eksistensial savollar

“Yashamoqdan bormi hech ma‘no?!”, “She‘ringdan ne naf, mashqlaringdan lazzat olar kim?” – bu so‘roq gaplar hayot, sevgi, ijodning ma‘nosi haqida falsafiy va eksistensial mulohaza sifatida xizmat qiladi. Ular orqali muallif hayotiy tanlovlar oldidagi insoniy ikkilanishni chuqur badiiy ifoda qiladi.

Yurak va aqlning dialogik kurashi

“Ayt-chi, senga qilurmi vafo?” – bu so‘roq aqlga mansub pozitsiyani bildiradi. U real hayotni, ehtiyotkorlikni va shubhani ifodalaydi. Unga qarama-qarshi yurakning hissiy, sadoqatli va hayajonli da‘vati turadi. So‘roq gaplar bu qarama-qarshilikni dialogik shaklda berib, matnga teatrallik, dramatizm va estetik kuch baxsh etadi.

Lingvopoetik effektlar

Lingvopoetik	Namuna	Tahlil

vosita		
Ritorik so‘roq	“Yashamoqdan bormi hech ma’no?!”	Savol orqali falsafiy iztirob kuchayadi. Javob yo‘q, ammo chuqur fikrga undaydi.
Ekspressivlik	“Qaybirining tutay izmini?”	Ichki tortishuvni kuchaytiradi, obrazning ruhiy noaniqligini ifodalaydi.
Interaktivlik	“Ayt-chi, senga qilurmi vafo?”	O‘quvchiga murojaat yo‘q, ammo ichki suhbat ohangi bor — bu esa matnga hayotiylik beradi.

“Yurak va Aql” she’ridagi so‘roq gaplar – bu oddiy sintaktik shakl emas, balki muallifning ichki iztiroblarini, aql va his o‘rtasidagi ziddiyatli kurashni ifodalovchi asosiy lingvopoetik vositadir. Ular ritorik savol shaklida kelib, matnga falsafiy chuqurlik, hissiy taranglik va ekspressiv kuch beradi. Shu bilan birga, o‘quvchini ham fikrlashga, o‘z hayotiy tanlovlari haqida o‘ylashga chorlaydi.

Adabiyotlar

1. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
2. Muhudullaev, F. (2023). INVERSION AS A SYNTACTIC OPPORTUNITY. Science and innovation, 2(B1), 402-405.
3. Muxudullayev, F. (2023). LINGVOPOETIGA DOIR QARASHLAR. Journal of Universal Science Research, 1(5), 31-37.
4. Sayyora, Y., Shoxistaxon, X., & Farrux, M. (2024). KICHRAYTIRISH–ERKALASH SHAKLLARINING PARADIGMATIK MUNOSABATI. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 70-73.
5. Farrux, M., Sayyora, Y., & Ma’Rufjon, Q. (2024). THE ROLE OF PHONOGRAPHIC TOOLS IN ERKIN VAHIDOV'S WORKS. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 1(3), 79-82.
6. Muxidillayev, F. (2022). LINGVOPOETIKANING O‘RGANILISHIGA DOIR QARASHLAR. Academic research in educational sciences, 3(7), 315-320.

ADVANCEMENT AND PROSPECTS OF MATHEMATICAL LINGUISTICS

Zulxumor Akhrorova,

Teacher at School No. 148, Urgut District

Abstract. The article theoretically discusses the formation of mathematical linguistics, its foundational theories, stages of development, analysis of syntax and semantics, its application in artificial intelligence, language models, and its importance in natural language processing.

Keywords: Mathematical linguistics, syntax, semantics, formal grammar, artificial intelligence.

Mathematical linguistics is an interdisciplinary field combining linguistics and mathematics, studying the analysis and modeling of language through mathematical methods. This discipline aims to formalize various levels of language—syntax, semantics, pragmatics—express linguistic regularities in mathematical terms, and perform computations over them. Mathematical linguistics is crucial not only for advancing linguistic theory, but also for enabling modern technologies in computational linguistics, artificial intelligence, natural language processing, and automatic translation.

The roots of mathematical linguistics trace back to early 20th-century research in logic and linguistics. The works of logicians such as Frege, Russell, and Tarski laid the foundation for formal analysis of language. Tarski's development of semantics enabled precise mathematical description of meaning. Additionally, Noam Chomsky's theory of generative grammars marked a new stage in mathematical linguistics. Chomsky conceived grammar as a formal system and proposed modeling language structure from a mathematical viewpoint. This theory enabled a deep and precise analysis of syntax and found wide application in automatic translation and natural language processing.

In the second half of the 20th century, many new directions emerged in mathematical linguistics. For example, probabilistic models of language, statistical linguistics, Bayesian approaches, and machine-learning-based language models made significant progress in this field. Especially from the 1980s, with the advancement of computer technology and the availability of large text corpora, conditions became favorable for mathematical analysis of language. Using corpus linguistics, language models started to become more realistic and accurate.

In mathematical linguistics, mathematical models of syntax, semantics, and pragmatics are particularly noteworthy. In syntax, apart from Chomsky's grammars, autonomous language models, formal language theory, query grammars, and many other theories have been developed. These theories view language structure as a system of simple rules and make it possible to analyze it automatically.

In semantics, formal semantics — for example, Montague semantics, discourse analyses, plurality theory, modal logic and many other mathematical methods — are used to understand and model language meaning. These methods allow meanings of words and sentences and their interactions in context to be expressed precisely.

Pragmatics seeks to analyze contextual meaning and communication processes on a mathematical basis. This includes intonation of words, facial expressions, aims and intentions in communication.

One of the applied areas of mathematical linguistics is natural language processing (NLP). This field forms the basis of modern artificial intelligence systems and is used in many domains — automatic translation, speech recognition, extracting meaning from texts, question-answer systems, summarization of texts, and others. Mathematical models of language play a central role in creating NLP programs, since dealing with the complexity of natural languages automatically is only possible by relying on concrete and stable mathematical foundations.

In the future, there are many promising directions for mathematical linguistics. First, with the further development of artificial intelligence and machine learning technologies, language models will become more refined. Currently, transformer architectures, deep neural networks, and large language models (e.g. GPT) are opening new stages in understanding natural language. These technologies allow mathematical linguistics theories to be more effectively applied in practice.

Second, developing new interlingual mathematical models that support multilingual and intercultural communication is important. Such models take into account syntactic, semantic, and pragmatic features of different languages and enable them to work within a unified system. This ensures effective communication and exchange of information in a global information society.

Third, creating integrated mathematical models that consider the neurobiological and cognitive bases of human language is promising. Understanding and modeling the complex relationship between language and mind offers new possibilities in the field of artificial intelligence.

Furthermore, mathematical linguistics enables automatic analysis of texts, identification of stylistic and discourse features, study of how language changes in social contexts. This allows linguistic research to become deeper and broader.

In conclusion, mathematical linguistics is a major and leading direction within modern linguistics, bringing language theory to a new level. With mathematical methods, the complex structure of language is studied more clearly, systematically, and on theoretical grounds. This is highly significant for language learning, automatic processing of language, and development of AI technologies. In the future, the further development of mathematical linguistics will continue through integration of linguistics, computer science, artificial intelligence, and many other fields, generating new innovative approaches and technologies.

References

1. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
2. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2020). *Speech and Language Processing* (3rd ed.). Draft available at <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/>
3. Montague, R. (1970). Universal Grammar. *Theoria*, 36(3), 373–398.
4. Manning, C. D., & Schütze, H. (1999). *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. MIT Press.

5. Tarski, A. (1944). The Semantic Conception of Truth and the Foundations of Semantics. *Philosophy and Phenomenological Research*, 4(3), 341-376.

PIRIMQUL QODIROVNING “QADIRIM” ASARIDA UMUMISTE’MOL SO‘ZLARNING QO‘LLASHDAGI MAHORATI

**Bobomurotova Mahfuza,
Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti mustaqil izlanuvchisi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Pirimqul Qodirovning *Qadrim* romanidagi umumiste’mol leksikaning xususiyatlari tahlil qilingan. Asarda qahramonlar nutqi, muallif bayoni va badiiy tasvir vositalarida qo‘llangan umumiste’mol so‘zlarning mazmuniy, stilistik hamda funksional vazifalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Pirimqul Qodirov, *Qadrim*, umumiste’mol so‘zlar, leksik qatlam, badiiy til, obrazlar nutqi.

Abstract. This article analyzes the features of common vocabulary in Pirimqul Kadirov's novel “Qadrim”. The work highlights the semantic, stylistic, and functional functions of common words used in the characters' speech, the author's statement, and artistic means of depiction.

Keywords: Pirimqul Qodirov, *Qadrim*, common words, lexical layer, artistic language, figurative speech.

Kirish

Tilshunoslikda umumiste’mol so‘zlar tilning eng faol qatlamini tashkil etadi. Bu qatlam deyarli barcha nutq uslublarida faol qo‘llaniladi va xalqaro adabiyotlarda *basic vocabulary* deb ataladi. Umumiste’mol so‘zlar millat til boyligining eng muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ularning keng ishlatilishi til taraqqiyotini, xalq tafakkurini va milliy ruhni ko‘rsatadi.

Badiiy adabiyot, ayniqsa roman janri, tilning barcha qatlamlarini sinovdan o‘tkazuvchi va jonlantiruvchi maydon hisoblanadi. Pirimqul Qodirovning ijodi, xususan, *Qadrim* romani tilshunoslik nuqtai nazaridan umumiste’mol leksikaning o‘rganilishi uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Asarda muallif xalqona iboralar, so‘zlashuv elementlari, metaforik ifodalar bilan bir qatorda umumiste’mol so‘zlarni ham samarali qo‘llaydi.

1. Umumiste’mol so‘zlarning mazmuniy xususiyatlari

Qadrim romanida hayotiy voqealar, insoniy qadriyatlar, oila, ijtimoiy muhit, milliy urf-odatlar keng tasvirlangan. Shu bois “ota”, “ona”, “o‘g‘il”, “qiz”, “yurak”, “ko‘z”, “hayot”, “xalq”, “kitob”, “yo‘l”, “dunyo”, “do‘st” kabi so‘zlar tez-tez uchraydi. Bu so‘zlar semantik jihatdan ikki turga bo‘linadi:

Konkret predmetlarni bildiruvchi so‘zlar: “non”, “uy”, “dala”, “suv”, “yo‘l”;

Abstrakt tushunchalarni bildiruvchi so‘zlar: “mehr”, “orzu”, “qadr”, “umid”, “taqdir”.

Shu tariqa umumiste'mol so'zlar nafaqat asar qahramonlarining tilini, balki muallifning dunyoqarashini ham ifodalaydi.

2. Obrazlar nutqida umumiste'mol so'zlarning o'rni

Romandagi qahramonlar nutqi xalqchil va sodda bo'lishi bilan ajralib turadi. Masalan:

Ota-ona obrazlari tilida **“farzand”, “mehr”, “ko'ngil”, “yaxshilik”** kabi so'zlar ularning hayotiy tajribasi va xalqona qarashlarini ifodalaydi.

Yosh avlod obrazlarida esa **“orzu”, “kelajak”, “bilim”, “ish”** kabi so'zlar ko'p uchraydi.

Bu umumiste'mol so'zlar orqali muallif avlodlar orasidagi dunyoqarash tafovutini ham ifodalaydi.

3. Umumiste'mol so'zlarning stilistik vazifalari

Umumiste'mol leksikaning badiiy matnda qo'llanishi bir nechta stilistik vazifani bajaradi:

1. Realistik tasvir vositasi – oddiy, hammaga tushunarli so'zlar orqali voqealar hayotiylik kasb etadi.

2. Milliy ruhni yaratish – xalqona so'zlar milliy o'zlikni, o'zbek xalqining qadriyatlarini ko'rsatadi.

3. Obraz individualligini ifodalash – umumiste'mol so'zlar qahramonlarning dunyoqarashini ochib beradi.

4. Estetik ta'sirni kuchaytirish – “ko'z nuri”, “yurak og'rig'i”, “ona yurt” kabi birikmalar metaforik ma'no kasb etib, estetik kuch beradi.

4. Lingvistik tahlil jihatleri

Tilshunoslik nuqtai nazaridan *Qadrim* romanidagi umumiste'mol so'zlar quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi:

Semantik jihatdan – ular asosan konkret predmet va abstrakt tushunchalarni ifodalaydi;

Funksional jihatdan – muallif bayoni va qahramonlar nutqida teng darajada faol ishlatiladi;

Stilistik jihatdan – ular badiiylikni ta'minlovchi, sodda, jonli tasvir vositasi sifatida xizmat qiladi.

1. Oila qadriyatlari bilan bog'liq umumiste'mol so'zlar

Parchada ota obrazi farzandlariga nasihat qiladi:

“Ota-bobolaringning qadrini bil, farzandim, odam bolasini **ota-onasiz, yurtsiz** tasavvur qilib bo'lmaydi”.

Bu jumlada **ota, ona, farzand, yurt** kabi umumiste'mol so'zlar oddiy tushunchalarni bildiradi, lekin ular badiiy matnda milliy qadriyat – oila va vatan tushunchasini ifodalash uchun xizmat qiladi.

2. Yosh avlod nutqidagi umumiste'mol so'zlar

Yosh qahramon orzulari haqida gapiradi:

“Men kelajakda xalqimga foyda keltiradigan **ish** qilmoqchiman, qo'limda **kitob** bo'lsa, hech narsadan qo'rqmayman”.

Bu jumlada **ish, kitob, xalq, kelajak** kabi umumiste'mol so'zlar qo'llangan. Ular yoshlarning orzu-umidlarini va bilimga intilishini ifodalaydi.

3. Ruhiy kechinmalarni ifodalovchi umumiste'mol so'zlar

Qahramon ichki iztirobini shunday ifodalaydi:

“Ko'nglimda g'alati bir **yurak og'rig'i**, **ko'zlarimda yosh** bor edi, lekin men sabr qildim”.

Bu yerda **ko'ngil**, **yurak**, **ko'z**, **yosh** kabi umumiste'mol so'zlar obrazning hissiy olamini ochib beradi. Oddiy so'zlar metaforik ohang kasb etib, kuchli badiiy ta'sir uyg'otadi.

4. Milliylikni ifodalovchi umumiste'mol so'zlar

Qahramon ona yurti haqida so'z yuritadi:

“Ona **yurt** – bu insonning eng katta **qadri**, uni hech qachon boy bermaslik kerak”.

Bu jumlada **ona yurt**, **qadr** so'zlari milliy o'zlikni va mustaqillik g'oyasini ifodalaydi.

Bu parchalar orqali ko'rish mumkinki, **umumiste'mol so'zlar** oddiy so'zlashuv elementlari sifatida emas, balki **badiiy-estetik vazifa bajaruvchi vosita** sifatida ishlatilgan.

Ular **obrazlar nutqini jonlantiradi**, **xalqona ruh beradi**, **milliy qadriyatlarni yoritadi**.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan bu so'zlar **semantik, stilistik va funksional jihatdan** alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Pirimqul Qodirovning *Qadrim* romanida umumiste'mol so'zlarning keng qo'llanilishi asarning xalqona ruhda yozilganidan dalolat beradi. Bu qatlam roman qahramonlari nutqini jonlantirish, milliylikni ifodalash va asarning ta'sirchanligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan bu hodisa o'zbek tili leksik qatlamini, xususan, umumiste'mol so'zlarning badiiy nutqda tutgan o'rnini chuqurroq o'rganishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Qodirov P. *Qadrim*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.

2. Rasulov R. *O'zbek tili leksikologiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2012.

3. Jo'rayev N. *Badiiy matn tahlili asoslari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

4. Axmedov A. *O'zbek adabiy tili tarixi*. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, 2003.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ВОКАТИВОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Чориев Баходир Абдилхонидович, преподаватель

Email: baxodirchoriyev859@gmail.com

Денауский институт предпринимательства и педагогики

Аннотация: В данной статье рассматриваются языковые средства выражения вокативов в русском языке. Особое внимание уделяется их лексическим, морфологическим и синтаксическим особенностям. Вокативные конструкции служат важным средством установления и поддержания речевого контакта, выражения оценки, эмоций и социального статуса участников общения. Анализ проводится на материале художественной литературы и разговорной речи, что позволяет выявить как традиционные, так и современные формы употребления вокативов. Выявляются специфические признаки вокативных предложений, их структурно-семантические функции, а также прагматический потенциал.

Ключевые слова: вокатив, общение, экспрессия, дискурс, статус, адресат, коммуникант, интонация.

Abstract: This article examines the linguistic means of expressing vocatives in Russian. Particular attention is paid to their lexical, morphological and syntactic features. Vocative constructions serve as an important means of establishing and maintaining speech contact, expressing evaluation, emotions and social status of communication participants. The analysis is carried out on the material of fiction and colloquial speech, which allows us to identify both traditional and modern forms of using vocatives. Specific features of vocative sentences, their structural and semantic functions, as well as pragmatic potential are revealed.

Keywords: vocative, communication, expression, discourse, status, addressee, communicant, intonation.

Как известно, в современной лингвистике все больше внимания уделяется описанию языковой структуры и функционированию языка с точки зрения их прагматической интерпретации. Многочисленные исследования в области языкознания убедительно показали, что для описания языка в его функционировании наряду с грамматическими и семантическими свойствами необходимо учитывать и свойства, определяющие приемлемость языковых единиц, уместность их употребления в той или иной ситуации общения. Изучение вербального поведения коммуникантов показывает, что в процессе общения используются различные типы речевых актов, одним из которых является вокатив.

Вокатив как самая употребительная языковая единица является универсальным средством общения, необходимым элементом речевого контакта. Раскрывая коммуникативную сущность вокативов, Л.Е.Леонтьева отмечает, что «их единственная цель состоит в том, чтобы привлечь или поддержать внимание адресата» [Леонтьева], например: – Мама! – позвал из

кабинета Дымов, не отворяя двери. – Мама! – Что тебе? – Мама, ты не входи ко мне, а только подойди к двери. Вот что... [3. с.58].

Часто основная функция вокатива коррелируется с экспрессивной оценкой говорящего в процессе речевого общения. Экспрессия может выражаться по-разному: интонацией, повторением вокатива, употреблением имен нарицательных оценочного значения, например: Ах, Катя, Катя! Нет нашего ангела! [3. с.46]. А Петруха! Петруха! –вдруг вспомнил дьякон (Чехов. Письмо). – Ваня, дружок, не надо, не надо... я дрожу... Зачем портить хорошие отношения?... Не надо. [3. с.49]. «Ванечка, радость моя... Это отец... Подойди к нему... – успокоила сына Анна».

В приведенных примерах вокативы, выполняя идентифицирующую функцию, содержат также и оценочные компоненты, при помощи которых говорящий выражает свою положительную оценку адресата.

Вокатив может указывать также и на отрицательное отношение говорящего к адресату, например: – Молчи хоть ты, *гнида!* – яростно зыкнул Евсюков и не своим, одеревенелым шепотом бросил. – Ну, паразит, садись и пой[3. с.54]. Чего, дура, смеешься [3. с.58].

В этих высказываниях вокативы передают отрицательно-эмоциональное отношение в грубой тональности. В связи с этим можно выделить инвективную функцию вокативов, которая употребляется с намерением обидеть, унижить, оскорбить адресата.

Вокатив как речевая единица обладает неограниченными коммуникативно-функциональными возможностями. Исследование различного типа дискурса показывает, что обращение может использоваться не только в вокативной, но и в других функциях. Так, в различных ситуациях он «может использоваться в функции директива, выражая приказ, просьбу, приглашение, предупреждение и т. п.» [2, с. 11], например: Фирс (сердито). Леонид Андреевич! Гаев. Иду, иду... [3. с.77]

Как видно из приведенных примеров, суть вокативов «заключается в том, чтобы выделить из ряда лиц нужного человека, привлечь его внимание, установить с ним контакт, т. е. соотнести имя с конкретным референтом – адресатом речи» [2, с. 7].

Наряду с этой функцией вокативы используются в речи с целью призыва, зова адресата для последующего общения, т. е. выполняют звательную функцию, например: – Аксинья! – позвал он. – Ну! – отозвалась она сердито. (А. П. Чехов. В овраге).

Как показывает проанализированный материал, вокативы встречаются в речи как самостоятельные высказывания, которые характеризуются тем, что не только называют адресата речи, но и одновременно передают смысл высказывания, которое «рассматривается как некий способ воздействия на сознание и поведение реципиента

Итак, исследованный языковой материал наглядно показал, что вокатив как один из типов речевых актов выделяется в русском языке и используется

коммуникантами в речевом общении как в составе предложения, так и как самостоятельный тип высказывания.

Структурным центром в приведенных нами примерах вокативных предложений является имя существительное или имя собственное в именительном падеже, которое не только называет лицо, но и выражает при этом упрек, призыв, просьбу и др. Можно утверждать, что вокативы, «функционируя в речи, способны усиливать и (или) полностью реализовать прагматическую установку текста» [1, с. 91].

Подводя итог вышесказанному, отметим, что вокативы занимают значительное место среди контактоустанавливающих вербальных единиц. Они находят применение в самых разных ситуациях общения, используются коммуникантами с разным статусным положением. Необходимо также подчеркнуть, что функционирование вокативов в коммуникативных ситуациях общения регулируется социальными нормами, специфичными для русского языка

Выбор формы обращения напрямую связан с социокультурными нормами употребления языковых единиц носителями русского языка.

Таким образом, коммуникативно-прагматический анализ функционирования вокативов в русском языке позволяет выявить данные высказывания как общечеловеческие языковые универсалии, а также установить их структурно-семантические особенности.

Список литературы

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / Вступ. Статья-др филол. наук, проф. Е.В.Клобукова; релакция и комментарии проф. Е.С.Истриной. 3-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.
2. Ардентов Б.П. Русский синтаксис. Вып.1. – Кишинев, 1969. – 334 с.
3. Чехов А. П. Пьесы. – Т.: Ёкитувчи, 1987. – 288 с.
4. А. Каххар, Голос из гроба: пьеса – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1980. – 120 с
5. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968.

2. LEKSIKOGRAFIYA VA LUG‘ATCHILIK: NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLAR

IDEOGRAFIK LUG‘ATNING ASOSIY TAMOIYILLARI

Xamrayeva Yorkinoy Nabijanovna, dotsent

yorkinoy.khamraeva@gmail.com

Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya. Zamonaviy leksikografiya har xil turdagi lug‘atlarga ega bo‘lib, ularning har biri muayyan maqsadlarga xizmat qiladi. An‘anaviy izohli yoki tarjima lug‘atlari so‘zlarni alifbo tamoyiliga ko‘ra tartibga solsa, ideografik lug‘atlar til sohiblari jamoasiga xos ravishda dunyoning konseptual manzarasini aks ettiruvchi mazmuniy maydon tamoyiliga asoslanib tuziladi.

Kalit so‘zlar: ideografik lug‘at, semantik maydon, alifbo tamoyili, mavzu tamoyili, mazmun guruhi, leksema, so‘z, tushuncha.

Abstract. Modern lexicography offers different types of dictionaries, each of which serves a specific purpose. While traditional explanatory or translation dictionaries arrange words alphabetically, ideographic dictionaries structure vocabulary by meaning, reflecting the conceptual picture of the world inherent in the language community.

Key words: ideographic dictionary, semantic field, alphabetic principle, subject principle, content group, lexeme, word, concept.

Ideografik lug‘at bu so‘zligi alifbo tartibida emas, balki mazmuniga, ya‘ni semantik va mavzuiy xususiyatlariga ko‘ra joylashtiriladigan leksikografik nashrdir. Maqsadi ma‘nodosh yoki uyadosh so‘zlarni topishga qaratilgan tezauslardan farqli o‘laroq, ideografik lug‘at til sohiblarining ongi, fikrlari va madaniyatini yaxlit va ayni vaqtda bo‘linuvchan birliklardan tashkil topgan mantiqiy-mazmuniy maydon sifatida o‘zida aks ettiradi. Misol uchun, bunday lug‘atda “qo‘rquv” hissiyotiga aloqador barcha so‘zlar qanday harflar bilan boshlanishi hamda, qanday grammatik shakllarga ega bo‘lishiga qat‘i nazar, bir joyga yig‘iladi. Bular: *qo‘rqish, dahshat, vahima, xavotir, cho‘chish, titroq* kabi leksemalardir.

Rus olimi I.V.Arnold ideografik lug‘atlarga to‘plangan bilimlar yig‘indisi sifatida qaraydi hamda muayyan yo‘nalishdagi barcha leksik birliklarni to‘la qamrab olishda ularning juda katta ahamiyatga ega bo‘lishini e‘tirof etadi [Arnold I., 1991. 28]. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, muayyan til leksikasini ta‘riflashda ikki xil yo‘ldan, ya‘ni “shakldan ma‘noga” va “ma‘nodan shaklga” tomon borish mumkin. Birinchi yo‘ldan borishda ta‘riflovchining vazifasi so‘z, unga xos qo‘llanish usullari va ma‘nolarining imkon qadar aniq va to‘liq tavsifini berishdan iborat. Ikkinchi usulda esa, aksincha, tushunchaning tildagi mavjud mazmun va ma‘nolarining yuzaga chiqish usullari birma-bir yoritib beriladi. Bu ikki yo‘nalish tilshunoslikda ham, ta‘limda ham birdek zarur. O‘zbek tilida shu kunga qadar chop etilgan barcha lug‘atlarning yaratilishida leksikograflar birinchi usulni tanlashgan. Biz hamisha o‘zga tilni o‘rganishda, aksariyat hollarda o‘z tilimizda ham notanish so‘z yoki jumlagi ro‘para kelib qolsak, ana shu lug‘atlarga murojaat qilamiz. Ammo shunday

holatlar ham bo'ladiki, nima demoqchi ekanligimizni bila turib, fikrimizni ifoda qilish uchun kerakli so'zni topa olmaymiz. Aynan shunday vaziyatlarda bizga ideografik lug'at asqotgan bo'lar edi. Chunki ideografik lug'atning bosh maqsadi ma'lum bir fikrni ifoda etish uchun zarur bo'lgan so'zni tanlashda amaliy yordam berishdan iborat.

Odatda, alifbo tartibidagi lug'atda alohida olingan mustaqil va asosan ko'pma'noli leksik birlikka tavsif beriladi. Mazmuniy tamoyil asosida tuzilgan ideografik lug'at maqolasidan joy olgan so'z esa ma'lum semantik maydonda o'sha mazmuniy maydonga aloqador bo'lgan bitta ma'nosi bilangina ishtirok etadi. Binobarin, ideografik lug'atda so'zlar emas, balki ular orqali ifodalanayotgan so'z-tushunchalar borliqdagi narsa va hodisalar bilan ma'noviy aloqalari asosida ongimizdagi, tasavvurimizdagi qurshovlari bilan birgalikda aks ettiriladi. Bunda so'z ma'nosi unga ta'rif, izoh berish orqali emas, balki uni boshqa leksik guruhlar, tushunchalar bilan bog'lash, qiyoslash, nisbatlash yordamida ochib beriladi

Ideografik lug'at asosida maydon nazariyasi yotar ekan, butun ish sistemaviylik negizida bajariladi. Obyektga ham amaliy, ham nazariy tilshunoslik jihatidan sistemali yondashuv talab etiladi. "Sistemali yondashuv ta'limda oddiy ko'rgazmalilikka nisbatan ancha yangi tadqiqot usuli hisoblanadi. Bu obyektning alohida jihatlarini bilishdan uni yaxlit holda bilishga, bir tomonlamalilikdan ko'p tomonlamalilikka, mavhumlikdan aniqlikka o'tishni bildiradi" [Shodiyev R., 2000. 65]. Shunga asoslanadigan bo'lsak, ideografik lug'at quyidagi tamoyillar asosida tuziladi:

1. Semantik tasnif tamoyili. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, til leksikasi alifbo emas, ma'no ko'lamiga ko'ra tasniflanadi va bunda quyidagi vazifalarni bajarish zarurati tug'iladi:

- semantik maydonlarni aniqlash (masalan: "Tabiat", "Inson", "Zamon", "Makon", "Harakat", "Holat", "His-tuyg'ular" va boshqalar);
- so'zlarni sinflar bo'yicha guruhlash (masalan: "His-tuyg'ular" → Salbiy his-tuyg'ular → Qo'rquv, G'azab, G'am, Qayg'u va h.k.);
- leksik birliklar orasidagi semantik munosabatlarni aniqlash: sinonimiya, antonimiya, giponimiya, partonomiya va boshqalar.

Bunday yondashuv nafaqat so'zlarning ma'nolarini, balki har bir tushunchaning iyerarxiyadagi o'rnini ham aniqlash imkonini beradi. Lug'atda materiallar muayyan ketma-ketlik, tadrijiylik asosida berilishi lozim. Bir mazmuniy maydondan keyingisiga o'tishda "sakrash" holati bo'lmasligi kerak. Masalan, "Tabiat" makromaydonidan keyingi pog'onada "Noorganik olam" hamda "Organik olam" mikromaydonlari, so'ngra "Organik olam" qamrovida "O'simliklar dunyosi" va "Hayvonot olami" semantik maydonlarining berilishi maqsadga muvofiq. "Tabiat" dan keyingi pog'onada birdaniga "Yer", "Daraxtlar", "Tuproq", "Butalar", "Suv" kabi tushunchalarning tartibsiz berilishi noto'g'ridir. Lug'atda tushunchalarning alifbo tartibidan chekinib, mazmuniy maydonlar doirasida berilishi kishilarni tayyor materialdan foydalanish bilan cheklanib qolishga emas, balki mustaqil izlanishga, fikr yuritishga, izoh va xulosalar chiqarishga o'rgatishda qo'l

keladi. Shu yo'l bilan bugungi kun kishisida yangi turdagi lug'atdan, shuningdek internet materiallaridan foydalanish malakasini shakllantirish mumkin.

2. Ontologik yondashuv tamoyili. Ushbu yondashuv dunyoning obyektiv tuzilishiga tayanishni nazarda tutadi, chunki u fikr va tilda ifodalanadi. Lug'atdagi leksik kategoriyalar inson tajribasining universallari bilan bog'liq holda namoyon bo'lishi kerak, masalan: *makon, zamon, materiya, borliq, harakat, holat, ong* va boshqalar. Bunda tushuncha maydonlari ichida keltirilayotgan leksemalar bir-biriga aralashib ketmasligi, ma'lum assotsiatsiyalar asosida aniq bir reja ostida birikishi darkor. Misol uchun, quyidagi iyerarxiyaga diqqat qilamiz:

Dunyo → Inson → Tana → A'zolar → Ko'rish harakati → Ko'rmoq → Qaramoq → Ko'z → Durbin → ...

Olima Sh.Iskandarova ta'kidlaganidek: "Leksik sathni mazmuniy maydon asosida o'rganish obyektiv olam tuzilishining inson ongidagi in'ikosini to'g'ri ifodalashga eng qulay yo'ldir. Maydon nazariyasi ideografik lug'atlar tuzishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lug'atlarni tuzish bugungi o'zbek tilshunosligi uchun g'oyat dolzarb masalalardan biri sanaladi. Bu masalani hal qilish esa, birinchi navbatda, maydon nazariyasini keng, chuqur o'rganish bilan uzviy bog'liqdir" [Iskandarova Sh., 1999. 42-43].

3. Ilmiylik va ta'limiylik tamoyili. Yaratilajak ideografik lug'atda o'zbek tilshunosligida keng rivojlanayotgan sistemaviylik yo'nalishi o'z aksini topishi zarur. E.Begmatovning uqtirishicha: "O'zbek tilining mustaqillik davri rivoji va uning lisoniy meyorlarini belgilash tajribalari shuni ko'rsatadiki, tilning ijtimoiy hayoti, amaliyotiga kishilarning aralashishi, uni ongli ravishda boshqarish ishi ilmiy asoslangan bo'lishi, uning nazariy tamoyillari, qoidalari ishlab chiqilishi, bu masalada ortiqcha hissiyotga, soxta tilsevarlikka berilmaslik lozim" [Begmatov E., 2006. 8]. Lug'atlarning aksariyati o'quv xarakterida bo'ladi. A.Hojiyevning ta'biricha, "o'quv lug'atlari o'qish-o'qitish maqsadi bilan tuziladi, talabalar yoki maktab o'quvchilari uchun mo'ljallanadi. Bunday lug'atlar tanlangan leksik materialning hajmi, tanlash yo'li, muayyan o'quv dasturini nazarda tutishi, o'quvchi kitobxonlarning bilim darajasini hisobga olishi kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi" [Hojiyev A., 2002. 140].

5. Paradigmatik va sintagmatik munosabatlar. Iyerarxiyaga qo'shimcha ravishda quyidagilarni ko'rsatish muhim:

- Paradigmatik munosabatlar – bir-birini almashtira oladigan leksik birliklar orasidagi aloqalar (masalan, *quvonch ↔ zavq, orfografiya ↔ imlo*);

- Sintagmatik bog'lanishlar – so'zlararo qo'shnichilik munosabatlari (masalan, *qattiq og'riq, shirin tushlar* va b.).

Ideografik lug'atda berilayotgan leksemalar sodda va tushunarli bo'lishi talab etiladi. Masalan, lug'atdan foydalanuvchi *kulmoq* harakati ostida "xursandchilik", "biror narsadan shodlanish" semalari borligini oson anglab yetishi zarur. Ushbu leksemaning *o'yin, kulgi, yaxshi xabar, to'y* kabi leksemalar bilan ma'noviy birikishi natijasida alohida ijobiy tushuncha maydonini hosil qilishi (*jilmaymoq, qiqirlamoq, xandon otmoq*), ikkinchi tomondan "yoqmaslik" semasi bilan *irjaymoq, tirjaymoq*,

hiringlamoq, tishining oqini ko'rsatmoq ko'rinishidagi semantik qatorni hosil qilishini anglab yetishi va shuning yordamida izohsiz izoh chiqara bilishi kerak.

6. Milliylik va madaniy shartlanganlik tamoyili. Ideografik lug'at tuzishda quyidagilar hisobga olinishi lozim:

- milliy va madaniy xususiyatlar – ya'ni til sohibi bo'lgan xalq madaniyatida muhim bo'lgan tushunchalar;
- kontseptual lakunalar – tilda yetishmayotgan bo'shliqlar va ularning o'rnini to'ldiruvchi birikmalar;
- dunyoning lingvistik tasviri – xalqning turmush tajribasini talqin etishda milliy dunyoqarash va madaniyatning ta'siri.

Masalan, o'zbek tili leksikasida millatimizga xos bo'lgan tushunchalarni ifoda etuvchi leksik birliklar nihoyatda ko'p (*to'y, ko'pkari, uloq, kurash, oto'yin, dor, dorboz* va b.). Ideografik lug'atni tuzishda umumiylik-xususiylik dialektikasiga tayanib ish ko'rish lozim. Mazkur usulda orqali tushunchalarning serqirraligi yoritib beriladi. Demak, ideografik lug'at ma'lum bir tildagi so'zlarning shunchaki leksikografik yig'indisi emas, balki tafakkur, madaniyat va til tuzilishining in'ikosidir. Uni tuzish falsafiy bilimlarni, tizimli yondashuvni va nutq faoliyati asosidagi kognitiv mexanizmlarni tushunishni talab qiladi. To'g'ri tuzilgan ideografik lug'at foydalanuvchiga kerakli so'zni tanlashda ko'maklashish bilan birga, dunyoning lingvistik tasvirini anglab yetish uchun noyob imkoniyatni ham yaratib beradi. Bunday lug'atlar nafaqat tilshunoslikda, balki kognitiv bilimlardan tortib, avtomatik tarjima kabi sohalarda ham muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1991.
2. Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. №4.
3. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 1999.
4. Шодиев Р. Таълимда системали ёндашув // Халқ таълими. – 2000.
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002.

TONYUQUQ BITIKTOSHI LUG'AVIY TARKIBINING ILMIY-TAHLILIY TADQIQI

Mamatqulov Azizbek Rustamovich,
GulDU katta o'qituvchisi, f.f.b.f.d. (PhD)
mamatqulovazizbek006@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turkiy yodnomalarning eng mashhuri bo'lgan Tonyuquq bitiktoshining lug'aviy tarkibi statistik tahlil asosida ilmiy yondashuv bilan tahlil etilgan. Tonyuquq bitiktoshidagi leksik qatlamning takroriyligi, ishlatilish darajasi va uning stilistik ahamiyati ochib berishga harakat

qilingan. Bitiktoshda uchraydigan soʻzlarning kontekstual va konnotativ maʼnolari ham oʻrganilgan. Shuningdek, feʼlga oid birliklarning koʻpligi, toponimlar va etnonimlarning ishlatilishi matnning uslubiy xususiyatlarini yoritishda muhim omil boʻlib xizmat qilgan.

Kalit soʻzlar: Tonyuquq bitiktoshi, maʼno, feʼl, toponim, etnonim, shaxs nomlari, hayvon nomlari, qarindoshlik terminlar.

Abstract. This article provides a linguistically grounded statistical analysis of the vocabulary of the Tonyuquq inscription, one of the most prominent monuments of Old Turkic literature. The frequency, usage, and stylistic significance of the lexical items found in the Tonyuquq monument are examined in detail. The contextual and connotative meanings of the words used in the inscription have been analyzed. Additionally, the high frequency of verbs, and the usage of toponyms and ethnonyms, play a supporting role in uncovering the stylistic features of the Tonyuquq text.

Keywords: Tonyuquq inscription, meaning, verb, toponym, ethnonym, personal names, animal names, kinship terms

Turkiy xalqlar tarixining bebaho manbalaridan biri boʻlgan Tonyuquq bitiktoshi oʻz davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy va til hodisalarini oʻzida mujassam etgan yodgorlik hisoblanadi. Ushbu maqolada bitiktosh matni asosida lugʻaviy birliklarning leksik-turkumiy tahlili amalga oshirildi. Ayniqsa, feʼllarning ustunligi, ismlarga oid ifodalar alohida eʼtibor markazida turadi. Maʼlum bir davrda matn tarkibida qoʻllanilgan lugʻat tarkibi yillar davomida fonetik, leksik, semantik tarafdin oʻzgarishga uchrashi mumkin. Bu til tarqqiyotining eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Tonyuquq bitiktoshi turkiy xalqlarning qadimgi lugʻzviy birliklarini oʻzida mujassam etgan nodir tarixiy yodgorlik hisoblanadi. Bitiktosh tarkibidagi qadimgi turkiy lugʻat tarkibi hozirgi oʻzbek adabiy tilidan farqli va umumiy belgilarga egadir.

Umumiy soʻzlar soni va leksik boylik darajasi:

Matnda jami 1212 ta soʻz qoʻllangan boʻlib, shundan 371 tasi turlicha leksik birliklardir. Bu har bir soʻz oʻrtacha 3,2 marta ishlatilganini anglatadi. 122 ta feʼl mavjud boʻlib, bu umumiy soʻzlar orasida sezilarli ulushga ega. Tonyuquq bitigida eng koʻp ishlatilgan soʻz “er” feʼli boʻlib, u 63 marta ishlatilgan. Bu feʼl, otlarga qoʻshilib ularni kesimga aylantiradi, shuningdek feʼllarning qoʻshma shakllarini hosil qilishda ham ishlatiladi. Masalan: “*Bodun boguzı tok erti.*” (*Elning qorni toʻq edi.*). “*Kiyik yiyü tabışqan yiyü olurur ertimiz.*” (*Kiyik va quyon yeyib oʻtirardik.*)

Koʻproq harakatga asoslangan hayot tarzi tabiiy ravishda tilga ham feʼllar orqali aks etgan.

Ikkinchi eng koʻp ishlatilgan soʻz “qagʻan” (yaʼni xoqon, hukmdor) boʻlib, 44 marta ishlatilgan. Bitikda koʻproq oʻsha davrdagi urushlar hikoya qilingan, shuningdek, Tonyuquq xalqqa maslahatlar bergan. U bu maslahatlarni aytarkan, koʻpincha xalq boshida turgan xoqonlar haqida gapirib, ularning qilgan ishlarini bayon qilgan.

Uchinchi eng koʻp ishlatilgan feʼl esa “ti” (demoq feʼlining asosi) boʻlib, 43 marta qoʻllanilgan. Dastlabki uchta eng koʻp ishlatilgan soʻzdan ikkitasi feʼl boʻlishi, bu bitikning harakatga asoslangan uslubda yozilganini koʻrsatadi. Bu feʼlning tez-tez

ishlatilishining sababi esa voqealarni bayon qilishda ehtiyoj sezilganidir. Tonyuquq keyingi avlodlarni o'sha davr voqealaridan xabardor qilish uchun turklar va boshqa xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni, asosan esa bo'lib o'tgan urushlarni xalqqa qarata hikoya qilgan. Shu sababli "bodun" (xalq) so'zi ham 32 marta ishlatilgan. Masalan: "*Türk bodun...*" (*Türk xalqi...*), "*Türk bodun Tabgachqa körür erti...*" (*Türk xalqi Xitoyga bo'ysunardi.*)

Beshinchi va oltinchi eng ko'p ishlatilgan so'zlar – "a" (30 marta) va "ben" (24 marta) olmoshlaridir. "*Anta kisre...*" (*Undan so'ng...*), "*Ancha olurur erkli...*" (*Shunday qilib o'tirgan edi...*), "*Angar aytip...*" (*Unga aytib...*). Tonyuquq bu yerda voqealarni bayon qiluvchi sifatida "men" olmoshini 24 marta ishlatgan: "*...ben özüm Tabg'ach ilinge qılıntım.*" (*... men o'zim Xitoy eliga tarbiyalandim.*), "*...ben özüm qazg'anmasar...*" (*...men o'zim g'alaba qilmasam...*). O'sha davr hayoti bitik tiliga aks etgan bo'lib, qo'shnilar bilan munosabatlar, savdo-sotiq, urushlar va ko'chmanchi hayot tarzining aks etishi "türk", "sü" (qo'shin), "Tabg'ach" (Xitoy) kabi so'zlarning ko'p ishlatilishiga sabab bo'lgan. Bitikda eng ko'p ishlatilgan 15 ta so'z va ularning ishlatilish soni quyidagicha: er – 63 marta, qag'an – 44 marta, ti – 43 marta, bodun – 32 marta, a – 30 marta, ben – 24 marta, kel – 20 marta, türk – 20 marta, ol – 19 marta, sü – 18 marta, yime – 18 marta, sab – 16 marta, bar – 14 marta, Tabg'ach – 13 marta, bol – 12 marta. Bu 15 ta so'zdan 4 tasi fe'l: er, ti, kel, bol, 1 ta sifat: ol, 7 ta ot: qag'an, bodun, türk, sü, sab, bar, Tabg'ach, 2 ta olmosh: a, ben, 1 tasi ravish: yime.

Shunday qilib fe'llarning umumiy ishlatilish soni: 138 marta, sifatlarning ishlatilish soni: 19 marta, olmoshlarning ishlatilish soni: 54 marta, otlarning ishlatilish soni: 157 marta, ravishning ishlatilish soni: 18 marta, ot, sifat, olmosh va ravishlar ot turkumiga mansub bo'lishi hisobga olinsa, fe'llarning umumiy ishlatilish soni 138, ot turkumiga oid so'zlarning esa 248 marta ishlatilgan. Bu so'zlarga qaraganda, xalq bilan xoqonlar o'rtasida yaqin munosabat borligini ko'rish mumkin. Tonyuquq, xoqonning so'zlarini "ti" fe'li orqali yetkazgan. "*Ancha, anda, angaru, angar, anı*" jumlasida "a" olmoshining kelishiklar bilan turlanishini kuzatishimiz mumkin. "Türk" so'zi ko'proq "Türk bodun" (Türk xalqi) birikmasi shaklida uchraydi. Bu yerda xalqqa "türk xalqi" deb murojaat qilinishi orqali xalqning türk ekanligiga alohida urg'u berilgan. "Sab" so'zi esa, odatda so'zlashish (gap) ma'nosida bo'lsa-da, bu bitikda nasihat, maslahat ma'nosida ishlatilgan.[Yavuz Kartallıoğlu. 106 -116 s]

Tonyuquq bitigida eng ko'p ishlatilgan so'zlar otlardir (ism). Ayniqsa, etnonimlar, toponimlar bir tilning boyligini, tarixiy va madaniy darajasini ko'rsatadi. Bu otlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

Qabila nomlari: Tonyuquq bitigida bir qancha qabila nomlari tilga olingan bo'lib, bu nomlar orqali o'sha davrdagi turli elatlar bilan bo'lgan munosabatlar haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Eng ko'p tilga olingan qabila nomi – Türk, u 20 marta ishlatilgan. Bu esa bitikda Türk bodun (Türk xalqi) degan iboraning tez-tez uchrashini ko'rsatadi. Keyingi o'rinda Tabgach qabilasi turibdi, bu nom 13 marta uchraydi. O'g'uz nomi 10 marta tilga olingan bo'lib, u ham o'sha davr Türk qabilalari ichida muhim o'rin tutgan. Shuningdek, Qitan qabilasi 7 marta, Qirg'iz, On Oq va Sir qabilalari esa har biri 5 martadan tilga olingan. Az va Türgish qabilalari 3

martadan, Tardush esa 2 marta tilga olingan. Kamroq uchraydigan, ammo tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qabila nomlari orasida Qumuq, So'g'diy va Tezik bor bo'lib, ularning har biri bitikda 1 martadan tilga olingan. Umuman olganda, bitikda 13 xil qabila nomi uchraydi va ularning umumiy ishlatilish soni 75 tani tashkil etadi. Bu esa Tonyuquq bitigida turklarning o'zaro va boshqa elatlar bilan bo'lgan munosabatlari, siyosiy, harbiy aloqalari keng yoritilganini ko'rsatadi. Bu yerda 13 ta qabila nomi tilga olingan. Ularning umumiy ishlatilish soni 75 ta bo'lib, bu esa butun matndagi so'zlar sonining 6,2 foiziga teng. Bu qabila nomlariga qarab, quyidagilarni bilish mumkin: Turklarning qaysi qabilalar bilan aloqada bo'lganligi, tarixda mavjud bo'lgan turk qabilalari, chet el (begona) qabilalari haqida ma'lumot olish mumkin. [Yavuz Kartallioğlu. 106 -116 s]

Shaxs ismlari: Tonyuquq – 12 marta, Iltirish Qağan – 6 marta, Qapyan Qağan – 4 marta, Inal Qağan – 2 marta, Toñra Esim – 1 marta, Boyla Bala Tarkan – 1 marta, Apa Tarqan – 1 marta, Böğü Qağan – 1 marta, Bilge Qağan – 1 marta.

Bu yerda 9 xil shaxs ismi tilga olingan. Shaxs ismlarining umumiy ishlatilish soni – 29 ta. Bundan oydinlashadiki, matn shaxslarga alohida to'xtalib ularning qilgan ishlari va qahramonliklarini ham bayon qiladi. Shaxs ismlarining ayrimlari laqablarga va unvonlarga bog'liqdir.

Joy nomlari: Altun Yish – 6 marta, Ötüken – 3 marta, Tinsi Oyli – 3 marta, Irtis – 2 marta, Kögmen Yish – 2 marta, Temir Qapıy – 2 marta, Shantung – 2 marta, Chog'ay – 1 marta, Chölgi – 1 marta, Qara Qum – 1 marta, Termil – 1 marta, Yinchü Ögüz – 1 marta, Kök Öng – 1 marta, Toyla – 1 marta, Bolchu – 1 marta, Ek Tayı – 1 marta, Yarish – 1 marta. Bu ro'yxatda 17 xil joy nomi mavjud. Joy nomlarining umumiy ishlatilish soni – 30 ta. Joy nomlarining Tonyuquq bitigida ko'p uchrashi matning harbiy yurishlarga bag'ishlanganiga dalolat bo'ladi.

A'zo (tana) nomlari:

Matnda a'zolar (tana qismlari) bilan bog'liq quyidagi so'zlar uchraydi: bash (bosh) – 3 marta, bo'yuz (bo'g'iz) – 1 marta. Bu bo'limda 2 xil tana a'zosi nomi bor, umumiy ishlatilish soni esa 4 ta.

Son (raqam) ismlari: on – 7 marta, bir – 5 marta, uch – 5 marta, yiti – 5 marta, iki – 2 marta, otuz – 2 marta, yuz – 2 marta, bing – 1 marta, bish – 1 marta, tümen – 1 marta, yigirmi – 1 marta, yiti yuz – 1 marta, iki bing – 1 marta, uch bing – 1 marta, yiti yigirmi – 1 marta, yiti otuz – 1 marta. Bu yerda 16 xil son ismi bor. Ularning umumiy ishlatilish soni – 37 ta.

Hayvon ismlari: at (ot) – 4 marta, buqa – 2 marta, kiyik – 1 marta, tabishyan (quyon) – 1 marta, tebi (echki turi yoki yovvoyi hayvon; aniq ma'nosi kontekstdan kelib chiqadi) – 1 marta. Bu toifada 5 xil hayvon ismi mavjud bo'lib, umumiy ishlatilish soni – 9 ta. [Yavuz Kartallioğlu. 106 -116 s]

Qarindoshlik ismlari: apa – 1 marta, qatun – 1 marta, oyul – 1 marta.

Bu yerda 3 xil qarindoshlik ismi mavjud bo'lib, ularning umumiy ishlatilish soni – 3 ta. Shu bilan birga qadimgi turkiy tilga kirib kelgan bir qator sanskritcha, xitoycha, so'g'dcha, tibetcha so'zlar turli diniy-axloqiy tushunchalarni, aqidalarni ifodalash vositalari sifatida muhim ahamiyat kasb etdi: buyan (sanskrit. ezgu ish), bodi (sanskrit. – mukammallikka erishish), bushi (xit. – sadaqa), chin (xit. – haqiqat),

chinzu (xit. – mutlaq mavjudotlar), yang (xit. – tarz, xil), kshanti (sanskrit. – tavba), nirvani (soʻgʻd. – hayajon, kuchli hissiyot), nom (soʻgʻd. – diniy qonun, diniy taʼlimot) [Rahmonov N., Sodiqov Q. 2009. 50 b.] kabi oʻzlashma qatlam mavjudki, qadimgi turkiy til ham boshqa tillar bilan uzviy aloqada boʻlganiga dalil boʻla oladi.

Tonyuquq bitigida jami 72 ta sifat ishlatilgan boʻlib, ulardan 41 tasi oʻzaro turlicha sifatlardir. Bu sifatlar, asosan, koʻz bilan koʻrish orqali idrok etiladigan belgilarni bildiradi. “Alp” va “bilga” kabi soʻzlar istisno holat boʻlib, ular grammatik jihatdan aslida sifat boʻlmas-da, bu toifaga kiritilgan. Qolgan barcha sifatlar esa haqiqiy sifatlardir. 41 xil sifatning ichida 11 tasi son sifatleri, 7 tasi esa rang bildiruvchi sifatlardir. Son sifatleri va ularning ishlatilish miqdori quyidagicha: “iki” – 5 marta, “yiti” – 3 marta, “bir” – 3 marta, “on” – 3 marta, “üchbin” – 3 marta, “üch otuz”, “on tüman”, “ikinti”, “yiti otuz” – har biri 1 marta ishlatilgan. Shuningdek, teginish bilan seziladigan belgilarni bildiruvchi sifatlar ham ishlatilgan: “yuyqa”, “yinchke”, “qalın”, “yoğun” – har biri 1 marta. Grammatik jihatdan sifat boʻlmas-da, maʼno jihatidan sifat vazifasida kelgan soʻzlar ham mavjud. Ular: “alp” – 5 marta, “bilge” – 3 marta.

Masalan: *“Qağan alp ermish, ayguchısı bilge ermish...” (Qağan alp ekan, maslahatchısı bilge ekan.)*

Tonyuquq bitigidagi jami feʼllar soni 439 ta boʻlib, ularning 122 tasi turlicha feʼllardir. Bu esa har bir feʼl oʻrtacha 3,5 marta ishlatilganini bildiradi. Bitikdagi umumiy soʻzlar soni 1212 ta boʻlsa, ulardan 439 tasining feʼl boʻlishi – matnning harakatga, voqealarga, dinamik holatlarga boy ekanidan dalolat beradi. Yaʼni, bu bitik – toʻlaqonli harakatli matndir. Eng koʻp ishlatilgan feʼllarning birinchisi “er” boʻlib, bu feʼl koʻplab jummalarda asosiy harakatni bildirgan. Masalan, “bodun boʻyuzi tok erdi” (xalqning boʻgʻzi toʻq edi) jumlasida sifatdoshlik holatida ishlatilgan boʻlsa, “kıyık yiyü, tabışyan yiyü oluruy erdimiz” (kiyik va quyon yeyib oʻtirgan edik) degan jumlada esa oʻtgan zamon harakati sifatida ishlatilgan. Bu feʼl baʼzan otlarga qoʻshilib, ularni feʼl shakliga keltirgan, baʼzan esa feʼllarning murakkab zamon shakllarida ishtirok etgan. Ikkinchi eng koʻp ishlatilgan feʼl – “ti” (43 marta) boʻlib, u orqali koʻpincha boshqa shaxslarning soʻzlari va nasihatleri ifodalangan. Bu feʼl voqealarni hikoya qilishda asosiy vosita boʻlib xizmat qilgan. Keyingi oʻrinlarda “kel” (20 marta), “bol” (12 marta), “olur” (12 marta), “ay” (10 marta), “eshid” (10 marta), “öl” (9 marta), “yan” (8 marta), va “süngüş” (7 marta) kabi feʼllar turadi. Masalan, “eshid” feʼli orqali Tonyuquq xalqni ogohlantirgan, “ay” esa uning nasihatlarida va buyruqlarida ishlatilgan. “Yan” feʼli yonish, barbod boʻlish holatini bildirsa, “süngüş” esa jang va kurashni ifodalagan. Bu feʼllarning ishlatilishi, Tonyuquqning bitigi orqali oʻsha davrdagi tarixiy voqealar, urushlar, safarlar, xalqning kurashga toʻla hayoti qanday ifoda etilganini koʻrsatadi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, Tonyuquq matn lugʻaviy tarkibi asosan harbiy yurishlarni aks ettiruvchi leksik ifodalarni oʻz ichiga olgan boʻlib, matnda kuchli ekspressiv boyoqdorlik ega leksik birliklar ham mavjud. Ularning ishlatilishidan maqsad xalqni birlashtiruvchi, yangi zafarlarga chorlovchi chaqiriqlardan iborat. Tonyuquq tarkibida sonlarning koʻp kelishi ham matnda yirish va qoʻshin soniga qaratilgan boʻlib, ular takror qoʻllanilgan. Feʼl soʻz turkumida eng

ko‘p qo‘llanilgan “ti” fe’li boshqa fe’llarga qaraganda faol ishlatilishi matnning faqat Tonyuquq tilidan aytilganini va voqealarga yakka shaxs prizmasidan baho berilganiga ishora qiladi.

Adabiyotlar

1. Aksan, D. (1996). Türkçenin Sözcükvarlığı. Ankara: Engin Yayınevi
2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. – T.: O‘qituvchi, 2009. – B. 50.
3. Yavuz Kartallıoğlu. Tonyukuk yazıtının kelime dünyası. – Dergipark. 106-116 s.
4. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Fan, 1982. – 160 b.

TILGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR IJTIMOIYLASHUV VOSITASI SIFATIDA

H.Dusmatov,
Farg‘ona davlat universiteti professori, f.f.d.(DSc)
R.N.Nuritdinova,
Farg‘ona davlat universiteti 3-kurs tayanch doktorant

Annotatsiya. Til paydo bo‘lganidan takomillashib borish davrigacha turli xil ijtimoiy omillar unga ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayonda unga bevosita ta’sir etuvchi tashqi va ichki omillar mavjud. Mazkur omillar tilga ta’sir etish bilan birga, uning yillar davomida asta-sekinlik bilan o‘zgarishiga olib keladi.

Tayanch so‘z va iboralar: ijtimoiy omil, tashqi omil, ichki omil, sotsiolingvistik omillar, psixolingvistik omillar, terapevtik omillar, nutqiy odatlar.

Аннотация. На язык влияют различные социальные факторы от его зарождения до развития. В этом процессе существуют внешние и внутренние факторы, которые непосредственно на него влияют. Эти факторы влияют на язык и заставляют его постепенно меняться с годами.

Ключевые слова и фразы: социальный фактор, внешний фактор, внутренний фактор, социолингвистические факторы, психолингвистические факторы, терапевтические факторы, речевые привычки.

Annotation

Language is influenced by various social factors from its origin to its development. In this process, there are external and internal factors that directly affect it. These factors influence language and cause it to gradually change over the years.

Keywords and phrases: social factor, external factor, internal factor, sociolinguistic factors, psycholinguistic factors, therapeutic factors, speech habits.

Sotsiolingvistik lug‘atlarda “ijtimoiy omil” atamasiga quyidagicha ta’rif berilgan: “Aniq bir tilning mavjud bo‘lishi, rivojlanishidagi shart-sharoitlar yig‘indisidir” [1]. Demak, har qanday til yolg‘iz holda mavjud bo‘la olmasligi,

jamiyat rivojiga bog'langan bo'lishi darkor. Masalan, hind podshohi Akbarshoh tajribasini eslashning o'zi kifoya: "Agradan ancha uzoqda joylashgan maskanda o'n ikki go'dakni o'n ikki soqov enaga tarbiyasiga topshiradi. Natijada bolalar imo-ishoradan boshqa narsani bilmay katta bo'lishadi" [2]. Demak, til inson – jamiyat ta'sirida rivojlanadi, o'zgaradi, turli xil ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bunda tashqi omil naqadar muhimligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Xorijiy tilni o'zlashtirgan odam ma'lum vaqt davomida mazkur tilda muloqot qilmasa, uni tez fursatda xotirasidan chiqarib qo'yishi tabiiydir. Bu esa inson tili taraqqiyoti uchun jamiyat zarurligini ko'rsatadi. Ushbu omillar til mavjudligini ta'minlash va uning rivojlanish jarayonida ishtirok etishini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Shunday qilib, tilga ta'sir etuvchi turli xil birliklar "ijtimoiy omil" sifatida olinadi. Ular shartli ravishda ikki guruhga ajratiladi:

1. Ichki omillar.

2. Tashqi omillar.

Ichki omil sifatida inson yoshi, mavqeyi, madaniyati, millati, ta'lim darajasi, yashash muhiti kabilar tushuniladi. Tashqi omilga esa muloqot shart-sharoiti, so'zlovchi hamda tinglovchi o'rtasidagi munosabat kabilar kiradi. Mazkur omillar nutqga bevosita ta'sir etadi. Xususan, so'zlovchi nutqidagi uning o'ziga bog'liq bo'lmagan o'zgarishlarni o'rganish tilni sotsiologik jihatdan tadqiq etishni vujudga keltirdi. Sotsiolingvistika vazifasi adabiy til va "ko'cha" tili orasidagi ma'lum umumiylik, ziddiyat hamda farqlarni ilmiy ravishda tahlil qilishdan iboratdir.

Sotsiolingvistika sohasida "*ijtimoiy omil*" katta ahamiyatga ega. "*Ijtimoiy omil*" atamasi rus tilshunosligida "*социал фактор, социальный фактор*", g'arb tilshunosligida esa "*variables*" (o'zgarishlar), "*social variables*" (ijtimoiy o'zgarishlar) nomi ostida beriladi[4].

Rus tilshunosi E.V.Kalmikov ijtimoiy omilga alohida to'xtalib, ularni global va xususiy ijtimoiy omil turlariga bo'ladi. Global ijtimoiy omil umumiy o'zgarish hisoblanib, tilning deyarli barcha sathlari: fonetik, leksik-semantik, sintaktik va kam miqdorda bo'lsa-da, morfologik sathning o'zgarishiga olib kelishini, xususiy ijtimoiy omil esa faqatgina muayyan bir sath o'zgarishiga sabab bo'lishini ta'kidlaydi [5]. Bu o'rinda muallif tilga ta'sir etuvchi turli birliklar yangi davlat tizimi tashkil qilinishi, ilm-fan rivoji, kashfiyot hamda ixtirolar paydo bo'lishi natijasida yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. Chindan ham, ta'sir birliklari o'z-o'zidan yuzaga chiqmaydi: unga turli xil "turtki"lar sabab bo'ladi, natijada tilning fonetik, leksik, grammatik sathlari tarkibida bir qator o'zgarishlar paydo bo'ladi. Shu o'rinda sotsiolingvist olim K.Lyusid tilga ta'sir etuvchi omillar tasnifi o'rinli hisoblanadi:

1. Bevosita o'zgarishlar (independent variables).

2. Bilvosita o'zgarishlar (dependent variables).

Bevosita o'zgarishlar (independent variables) tilga to'g'ridan to'g'ri ta'sir etuvchi omil hisoblanib, o'z ichida: a) sotsiolingvistik omillar; b) asosiy ta'sir omillari; v) psixolingvistik omillar; g) terapevtik omillarga bo'ladi. Muallif sotsiolingvistik omilga yosh, jins; asosiy ta'sir omiliga esa so'zlashuvchilarning ijtimoiy mavqeyi, tashqi ta'sir kabilarni kiritadi. Psixolingvistik omilga esa nutq jarayonida so'zlovchilar bir-birini ko'rgandagi ichki hissiy holati: hayajon, nafrat,

muhabbat, rashk, hurmat, bu hislar ta'sirida miyada paydo bo'luvchi o'zgarishlar esa terapevtik omil sifatida olinadi.

Professor Sh.Iskandarova nutqiy odatlarni o'zgarimas belgi, ta'sir etuvchi omillarni esa o'zgaruvchan turga kiritgan [6].

Olim S.Mo'minov esa tilga ta'sir etuvchi birliklar mavjud bo'lishini ta'kidlab, uni shartli ravishda ikki guruhga bo'lgan: ichki hamda tashqi ta'sir birliklari. Ichki ta'sir birliklarida so'zlovchi bilan doimo mavjud bo'lgan belgilar nazarda tutilsa, tashqi ta'sir birliklariga muloqot vaqti, vaziyat, ijtimoiy holatlarni kiritadi" [7].

Nutqiy faoliyatdagi tilga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar muhim hisoblanib, ular o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'ladi. O'zgaruvchan ijtimoiy omillarga esa quyidagilar kiradi:

Istiqomat makoni. Kommunikantlar istiqomat qilayotgan makonda adabiy tildan farqli oilasi, qishlog'i, shahrida shakllangan nutq elementlari kuzatiladi. Xususan, oilaning tilga ta'sir etish doirasini oladigan bo'lsak, inson bolasi, eng avvalo, mana shu jamiyatning ilk bo'g'inida katta bo'ladi. Shunday ekan, til/nutqning dastlabki paydo bo'lishi va shakllanishi oilada yuz beradi. Odatda, inson tug'ilgandan so'ng 2–3 yoshga to'lib-to'lmay gapira boshlaydi, ana shu paytdayoq tilga ijtimoiy omillar ta'sir eta boshlaydi. Bola nutqi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olimlar fikricha, nutq shakllanishida ota-ona kasbi ham muhim omil hisoblanadi, chunki farzandning leksik zahirasi oilasida quloqqa chalingan so'zlarni o'zlashtirish natijasida o'ziga xos ravishda shakllanib boradi:

– *Ma, marjangga ber! – Qamariddin cho'ntagida bitta yuztalik olib, Asrorga uzatdi.* (T.Malik. Alvado, bolalik. 24-bet).

Mazkur misolda Qamariddin o'spirin bo'lishiga qaramay, uning nutqida "marja" so'zi qo'llanadi. Bu so'z jinoyatchilar nutqida "qiz bola" ma'nosini anglatadi. Ushbu misoldan shuni ko'rishimiz mumkinki, yosh avlod leksikasida sotsiolektdan foydalanish uning ana shu qatlamga mansub ekanligini ifodalaydi. Chindan ham, Qamariddin go'dakligidan bolalar uyida katta bo'lgan, so'ngra jinoyatchilar to'dasiga qo'shilib, o'g'rilik, talonchilik bilan mashg'ul bo'lgan boladir: u yoshligidanoq jinoyatchilar olamida qo'llanuvchi xos so'zlarni eshitib, o'z nutqida qo'llay boshlaydi. Bu esa ta'sir etuvchi omilning inson nutqida eks etishini ifodalaydi.

Ijtimoiy omillar tilda yuz berayotgan jarayonlarni tubdan o'zgartirishga qodir emas, ammo ularsiz ham til taraqqiyoti mavjud bo'lmaydi. Odatda, adabiy tilni belgilashda ma'lum bir jamiyatning ijtimoiy jihatdan yuqori tabaqasi nutqi asos qilib olinadi. Ko'pincha yuqori tabaqa sifatida ziyolilar "tili" tanlab olinadi, xususan, adabiy til me'yorlarini belgilashda adabiy til bilan muntazam aloqada bo'lgan tabaqa vakillari nutqi tadqiq qilinib, undagi til xususiyatlari umumiyashtiriladi. Bu jarayonni amerikalik olim Uilyam Labov tilda sodir bo'luvchi o'zgarishlar deya nomlab, uni quyidagi bosqichlarga bo'ladi:

1) boshlang'ich o'zgarishlar – ma'lum guruh vakillari tomonidan lisoniy differensiatsiyalarning o'zlashtirilishi;

2) davomli o'zgarish – differensiatsiyani o'zlashtirgan guruh vakillarining keyingi avlodi undan erkin va odatiy tarzda foydalana boshlashi;

3) ommalashtirish – “yangilik”ning jamiyatga singishi;

4) til sathiga singishi – “yangilik” asta-sekinlik bilan til sathlaridan birida o‘z aksini topishi;

5) davomli jarayon – “yangilik” yaratish va ommalashtirishning bir avloddan keyingi avlodga o‘tib kelishi, shu bilan birga, “yangilik” paydo bo‘lgan guruh mavqeyining ijtimoiy jihatdan baland bo‘lishi lozimligi alohida ta’kidlanadi [8].

Chindan ham, ijtimoiy omillar til sathlari bilan doimo tizimli ravishda aloqaga kirishadi va unga ta’sir etib boradi. Natijada tabiiy ravishda til taraqqiyoti ta’minlanib boradi. Ijtimoiy omil ta’sirida yuz bergan nutqiy nomutanosibliklar adabiy til me’yoriga singib ketishi olim tomonidan juda ham tartib bilan tavsiflab berilgan. Bu esa o‘z navbatida til va nutq o‘zaro chambarchas bog‘langan bir butunlik ekanligi, biri ikkinchisiz mavjud bo‘la olmasligi va doimo o‘zaro hamkorlikda bo‘lishini isbotlaydi. Ular biri ikkinchisini to‘ldiradi, biri biridan kuch oladi. Kundalik muloqot jarayonida yangi tushunchani qo‘llash, nutqda “yangilik” hosil bo‘lishi hamda uning tilga “singib ketishi” jarayoni bir qancha bosqichlarni bosib o‘tadi. Shu tariqa til rivojlanish, taraqqiy etishda davom etadi hamda o‘lik tilga aylanmaydi.

Adabiyotlar

1. Боева-Омелечко Н.Б. Кратком толковом словаре социолингвистических терминов. – Москва, 2004.

2. Бердалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. – Хўжанд, 2015.

3. Поливанов Е.Д. Конспект лекций по введению в языкознание и общей фонетике, читанных в 1915–1916 учебном году приват-доцентом Е. Д. Поливановым на Женских педагогических курсах новых языков, ч. I.–Пг., 1916.

4. Кожемякина В.А., Колесник Н.Г., Крючкова Т.Б., Парфенова О.С., Трушкова Ю.В., Биткеевой А.Н. и Горячевой М.А. Словарь социолингвистических терминов. Российская академия наук. Институт языкознания. – М., 2006. – С. 205.

5. Е.В.Калмиков Социальные факторы в языке. <https://nsportal.ru/vuz/filologicheskie-nauki/library/2017/08/14>.

6. Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 25 б.

7. С. Мўминов. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 34 б.

8. W.Labov The social motivation of a sound change // Word. – N.Y., 1963.– № 19. – P.27.

O'ZBEK TILINING ELEKTRON LUG'ATLARINI YARATISHDA YUZAGA KELADIGAN QIYINCHILIKLAR

**Rajapova Durdona Sapparboyevna,
Urganch Innovatsion Universiteti
Pedagogika va Boshlang'ich Ta'lim Metodikasi kafedrası
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari nomzodi**

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda uchraydigan asosiy qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Elektron lug'atlar tuzishda lingvistik ma'lumotlarni to'plash, standartlashtirish, dasturiy ta'minotga integratsiya qilish, foydalanuvchi interfeysini ishlab chiqish kabi bosqichlarda paydo bo'ladigan muammolar yoritiladi. Shuningdek, texnik va metodik yondashuvlarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, terminologik bir xillikning yo'qligi, korpus ma'lumotlar bazasining cheklanganligi kabi omillar muhim to'siqlar sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqotda ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish bo'yicha lingvistik, texnologik va tashkiliy yechimlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, elektron lug'atlar, leksikografiya, lug'at yaratish texnologiyalari, til korpusi, terminologiya, standartlashtirish.

Abstract: The article analyzes the main challenges encountered in the creation of electronic dictionaries of the Uzbek language. It highlights problems arising at such stages as collecting linguistic data, standardization, integration into software, and developing the user interface. In addition, the lack of well-developed technical and methodological approaches, the absence of terminological consistency, and the limited scope of corpus databases are identified as significant obstacles. The study proposes linguistic, technological, and organizational solutions to overcome these difficulties.

Key words: Uzbek language, electronic dictionaries, lexicography, dictionary development technologies, language corpus, terminology, standardization.

Аннотация: В статье анализируются основные трудности, возникающие при создании электронных словарей узбекского языка. Рассматриваются проблемы, возникающие на этапах сбора лингвистических данных, стандартизации, интеграции в программное обеспечение и разработки пользовательского интерфейса. Кроме того, недостаточная проработанность технических и методических подходов, отсутствие терминологического единообразия и ограниченность базы данных корпусов обозначены как существенные препятствия. В исследовании предлагаются лингвистические, технологические и организационные решения для преодоления этих сложностей.

Ключевые слова: узбекский язык, электронные словари, лексикография, технологии создания словарей, языковой корпус, терминология, стандартизация.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyoti tilshunoslik sohalarida, xususan, leksikografiyada yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. An'anaviy bosma lug'atlar o'rnini tezkor, interaktiv va foydalanuvchi ehtiyojlariga

moslashuvchan elektron lugʻatlar egallab bormoqda. Elektron lugʻatlar til oʻrganish, tarjima qilish, ilmiy izlanishlar olib borish va amaliy faoliyatda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Shunga qaramay, oʻzbek tilining elektron lugʻatlarini yaratish jarayoni bir qator qiyinchiliklar bilan yuzlashmoqda. Ular orasida til korpusi bazasining yetarli darajada keng va tizimli boʻlmasligi, terminologik bir xillikning taʼminlanmaganligi, dasturiy taʼminotning texnik imkoniyatlari va foydalanuvchi interfeysi dizayni bilan bogʻliq muammolar mavjud. Bundan tashqari, leksikografik maʼlumotlarni standartlashtirish hamda ularni raqamli formatga moslashtirish masalalari ham dolzarb boʻlib qolmoqda. Mazkur tadqiqot oʻzbek tilining elektron lugʻatlarini yaratishdagi ushbu muammolarni tahlil qilish, ularning ildiz sabablarini aniqlash va samarali yechimlar taklif etishga qaratilgan.

Oʻzbek tilshunosligida elektron lugʻatlar masalasi soʻnggi oʻn yillikda faol tadqiq qilinmoqda. Xususan, H. Abdurahmonov[1] oʻz ishida oʻzbek lugʻatshunosligining tarixiy taraqqiyoti va elektron shaklga oʻtish jarayonining umumiy bosqichlarini bayon etgan. Unga koʻra, elektron lugʻat yaratish jarayonida til korpusining mukammalligi asosiy poydevor hisoblanadi.

N. Toʻxtasinov[2] esa elektron lugʻatlarda foydalanuvchi interfeysining ahamiyatini taʼkidlab, oddiy va intuitiv dizayn boʻlmasa, foydalanuvchi uchun lugʻatdan foydalanish samaradorligi pasayishini qayd etgan. Shuningdek, u oʻzbek tilidagi mavjud elektron lugʻatlarning qatorida “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ning raqamli versiyasi hali ham qisman qidiruv imkoniyatlari bilan cheklanganini misol sifatida keltiradi.

A. Qodirova[3] raqamli leksikografiyada eng katta muammo sifatida terminologik bir xillik masalasini koʻrsatadi. Masalan, bir soʻzning turli ilmiy va amaliy manbalarda turlicha izohlanishi foydalanuvchida chalkashlik keltirib chiqaradi. Bu muammo ayniqsa, soha lugʻatlarini yaratishda keskin seziladi.

Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar (Oxford English Dictionary, Merriam-Webster Online)[4] tajribasi shuni koʻrsatadiki, elektron lugʻatlar faqat lingvistik maʼlumotlarni jamlash bilan cheklanmasdan, foydalanuvchiga misollar, talaffuz yozuvlari, kollokatsiyalar va statistik maʼlumotlarni ham taqdim etishi kerak.

Tadqiqotlar va mavjud manbalar tahlili shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilining elektron lugʻatlarini yaratishda quyidagi muammolar eng dolzarb hisoblanadi:

1. **Til korpusining cheklanganligi** – Mavjud oʻzbek til korpuslari hajman kichik va ayrim soha matnlarini qamrab olmaydi. Masalan, texnika, tibbiyot yoki yuridik sohalarga oid matnlar yetarlicha toʻplangan emas. Natijada, elektron lugʻatlarning qamrovi torayadi va soha terminlari toʻliq aks etmaydi. *Misol:* Oʻzbek tili texnik terminologiyasi boʻyicha maxsus elektron lugʻat yaratilmaganligi sababli, foydalanuvchilar rus tilidagi onlayn lugʻatlarga murojaat qilishga majbur boʻlmoqda.

2. **Terminologik bir xillikning yoʻqligi** – Turli manbalarda bir soʻzning turlicha izohlanishi lugʻat foydalanuvchilarida tushunmovchilik tugʻdiradi. *Misol:* “Kompyuter virusi” atamasi baʼzi manbalarda “axborot tizimiga zarar

yetkazuvchi dastur”, boshqalarida esa “kompyuter tizimida o‘z-o‘zidan tarqaluvchi kod” sifatida izohlanadi.

3. **Dasturiy ta‘minot va texnik integratsiya muammolari** – Elektron lug‘atlarning aksariyati oddiy qidiruv tizimi bilan cheklanadi, morfologik analizator yoki avtomatik tarjima modullari yo‘q. *Misol:* Ingliz tilidagi Cambridge Dictionary qidiruv tizimi morfologik o‘zgarishlarni avtomatik tanib oladi (“go” → “went”, “going”), ammo o‘zbek elektron lug‘atlarida “bor” so‘zini qidirishda “boraman”, “borib” kabi shakllar alohida ko‘rsatilmaydi.

4. **Interfeys va foydalanuvchi tajribasi muammolari** — Elektron lug‘atlar mobil qurilmalarda foydalanish uchun optimallashtirilmagan yoki dizayni foydalanuvchi uchun qulay emas. *Misol:* Ba‘zi o‘zbek onlayn lug‘atlarida sahifa yuklanish tezligi past va qidiruv natijalari tartibsiz beriladi, bu esa foydalanuvchi samaradorligini kamaytiradi.

5. **Moliyaviy va tashkiliy cheklovlar** — Elektron lug‘atlar yaratish va doimiy yangilash uchun barqaror moliyaviy manba yo‘qligi ham katta to‘siqdir. Xalqaro tajriba ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli onlayn lug‘atlar muntazam ravishda yangilanadi va foydalanuvchi fikr-mulohazalariga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilining elektron lug‘atlarini yaratish jarayoni lingvistik, texnik va tashkiliy omillar ta‘sirida bir qator murakkabliklarga duch kelmoqda. Asosiy muammolar sifatida til korpusining yetarlicha keng bo‘lmasligi, terminologik bir xillikning ta‘minlanmaganligi, dasturiy ta‘minot imkoniyatlarining cheklanganligi, foydalanuvchi interfeysi dizaynidagi kamchiliklar va barqaror moliyaviy resurslarning yo‘qligi qayd etildi.

Elektron lug‘atlar nafaqat lug‘aviy ma‘lumotlarni jamlash vositasi, balki til o‘rganish, tarjima, ilmiy izlanishlar va kommunikatsiya jarayonlarida keng qo‘llaniladigan interaktiv platforma bo‘lishi kerak. Shu bois, ularning funksional imkoniyatlari zamon talablariga javob berishi, foydalanuvchi tajribasini oshirishi va doimiy yangilanishi muhimdir.

O‘zbek tilining elektron lug‘atlarini yaratishda uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun, avvalo, keng qamrovli va muntazam yangilanib boradigan til korpusini shakllantirish zarur. Ushbu korpus barcha sohalarni, jumladan, texnika, tibbiyot, yuridik va boshqa maxsus terminologiyani qamrab olishi lozim. Shuningdek, turli manbalardagi chalkashliklarni bartaraf etish maqsadida yagona terminologik standart ishlab chiqilishi va davlat miqyosida tasdiqlanishi kerak. Elektron lug‘atlarni foydalanuvchi uchun yanada qulay va samarali qilish uchun ilg‘or texnologiyalar – morfologik analizatorlar, avtomatik tarjima modullari, talaffuz yozuvlari va kollokatsiya bazalarini integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mobil va veb-versiyalarning interfeysi tezkor ishlashi, oddiy va tushunarli dizaynga ega bo‘lishi ham foydalanuvchi tajribasini oshiradi. Bularni amalga oshirish uchun davlat grantlari, xususiy sektor investitsiyalari va xalqaro hamkorlik loyihalari orqali moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash talab etiladi. Shuningdek, ilg‘or xalqaro tajribalarni o‘zlashtirib, o‘zbek tilining elektron lug‘atlarini xalqaro darajada raqobatbardosh qilish ham muhim vazifadir.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov H. O'zbek leksikografiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.
2. To'xtasinov N. Elektron lug'atlarni yaratishda foydalanuvchi interfeysining ahamiyati // Til va adabiyot ta'limi jurnali. – 2018. – №3. – B. 45–52.
3. Qodirova A. Terminologik bir xillik muammolari va ularni hal etish yo'llari // O'zbek tili va adabiyoti. – 2020. – №5. – B. 23–29.
4. Nurmonov A. Til korpuslari va zamonaviy leksikografiya. – Toshkent: Innovatsion Ziyo, 2019.
5. Karimov U. O'zbek tilining elektron lug'atlarini ishlab chiqishda dasturiy yondashuvlar // Kompyuter lingvistikasi. – 2021. – №2. – B. 14–21.
6. Atkins, B. T. S., Rundell, M. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗЛИЧИЙ В ФОРМАЛЬНЫХ И НЕФОРМАЛЬНЫХ СТИЛЯХ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ОБЩЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЕРЕВОД

Кулбаева Саодат Сафаровна,

кандидат педагогических наук, доцент

Гулистанский государственный университет

Аннотация. Коммуникация среди людей происходит через использование языка, который включает в себя различные стили речи. Стили могут варьироваться в зависимости от контекста, целей общения и социальной среды. В данной статье рассматриваются различия между формальными и неформальными стилями общения в русском и узбекском языках, а также их влияние на перевод. Понимание этих различий имеет важное значение для достижения точности и адекватности перевода между данными языками.

Формальный стиль характеризуется строгостью, структурированностью и соблюдением норм языка. Он используется в официальных и деловых коммуникациях, таких как документы, научные статьи, официальные выступления и т. д. Этот стиль предполагает использование литературного языка, сложных конструкций и полной формы записи (например, "*Вы*" вместо "*ты*").

Неформальный стиль, с другой стороны, используется в повседневном общении, где важны личные отношения между собеседниками. Такой стиль может включать в себя использование разговорной лексики, сокращений, жаргона и эмоционально окрашенных выражений. Неформальный стиль способен передать более теплую и дружескую атмосферу общения.

В русском языке формальный стиль общения часто включает использование титулов, обращений и сложных предложений. Например, в официальном документе может писаться: «*Уважаемый Иван Иванович, сообщаем вам о...*». В узбекском языке формальность также обеспечивается обращениями и уважительной лексикой, например: «*Хурматли Иван Иванович, сизга ...*» (*Уважаемый Иван Иванович, вам ...*).

Однако различия проявляются и в риторических приемах. Русский язык может использовать множество вводных конструкций и различных модальностей, в то время как узбекский язык может предпочитать более прямолинейный подход. Такой аспект может создавать трудности при переводе, поскольку переводчик должен учитывать не только лексические, но и культурные нюансы.

Неформальный стиль в русском языке допускает использование разговорной лексики, а также фраз, свойственных молодежному сленгу: «*Что нового, брат?*» или «*Погнали гулять!*» В узбекском языке также существуют аналогичные выражения, которые могут передавать дружеский настрой, например: «*Нима янгилик, ака?*» (*Что нового, брат?*) или «*Кетайлик?*» (*Погнали?*).

Тем не менее, культурные различия могут отражаться на использовании неформальной лексики. Например, в узбекском языке приветствия и проявления уважения могут быть более выражены, даже в неформальном общении. Это требует от переводчика особого внимания к ситуации, чтобы сохранить масштаб уважения и близости.

При переводе между русским и узбекским языками важно учитывать контекст, в котором используется тот или иной стиль речи. Неверный выбор стиля может привести к искажению смысла текста или к потере важной эмоциональной окраски. Например, перевод неформального текста с русского на узбекский должен отразить ту же степень близости, как в оригинале, что требует использования разговорных выражений и обращений.

В формальных текстах важно соблюдение всех правил и норм языка, чтобы тот, кто читает перевод, не сомневался в его официальном статусе. Подбор лексики и грамматических конструкций должен соответствовать ожиданиям целевой аудитории.

Рассмотрим несколько примеров перевода:

Формальный перевод: "*Мы рады сообщить вам...*" в русском языке может быть переведено как "*Биз сизга хурсандмиз...*" на узбекском. Оба варианта сохраняют официальный тон, но узбекский вариант может требовать дополнительных уточнений для соблюдения формальности.

Неформальный перевод: "*Привет, как дела?*" в русском будет "*Салом, нима хабар?*" в узбекском. Здесь важно, чтобы переводчик передал дружелюбный и непринужденный стиль общения.

Исследование различий в формальных и неформальных стилях русского и узбекского общения показывает, как культурные и языковые особенности влияют на процесс перевода. Понимание этих различий позволяет переводчикам более точно и адекватно передавать смысл и эмоциональную окраску оригинальных.

Литература

1. Абдуллаева Н. — Илмий тадқиқот методологияси. — Тошкент: Фан, 2015.

2. Афонина Л.Б. Русский язык как иностранный: Учебник и практикум. – Люберцы: Копир, 2016. – 350 с.
3. Каримов А. – Фалсафа ва методология масалалари. – Тошкент: Университет, 2018.
4. Кун Т. – Структура научных революций – Москва: Прогресс, 2003 (пер. с англ., но ставшая классикой в русскоязычной науке).
5. Стёпин В. С. – Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000.

SURXON VOHASI ETNOMADANIY MUHITI VA ETNOGRAFIK LEKSIKASI

Raxmanov Botir Abdurasulovich,
f.f.b.f.d. (PhD), Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
botirjonrahmonov99@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxon vohasida yashovchi tub aholining hozirgacha saqlanib kelayotgan etnografik anʼanalari, urf-odatlar va ular bilan bogʻliq leksemalar haqida soʻz yuritiladi. Shuningdek, ushbu leksemalarning qadimgi turkiy tilga munosabati aks etgan.

Kalit soʻzlar: *etnografik muhit, etnografik leksika, chorva etnografizmi, oziq-ovqat leksemasi, urugʻ-qabila nomlari, etnografik maqola va matallar, ismlar etnografizmi.*

Abstract. This article discusses the ethnographic traditions, customs, and associated lexemes of the Indigenous Peoples living in the Surkhan oasis that have survived to this day. The attitude of these lexemes to the ancient Turkic language is also reflected.

Keywords: ethnographic environment, ethnographic lexicon, livestock ethnography, food lexeme, seed-tribe names, ethnographic article and materials, names ethnography.

Surxon vohasining etnomadaniy sathiga oid leksema (etnografizm)larga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, *qirqchiraq, tangri, oshxudayi, xudayi, xomtalash, bobochaqirish, toʻqqiztobaq, sovchi, kiyit, yelqada, jarchi, qoʻnoq, tuvcha* kabi turkiycha; *xayrot* خيرات, *xatim* ختم, *patiya* فاتحه (fotiha), *janoza* جنازه, *dallol* دلال, *maraka* مَرَكَة, *mirasi* میراثی kabi arabcha; *gashtak* گشتک, *xolvaytar* حلوی تر (halaytar), *piyoba* پیوا, *poyandoz* پای انداز, *soʻzana* سوزنه, *ijap* (حجاب hijob), *chilla* چله, *chori* رومال دست, *dastroʻmol* دست چاری, *panji* پنجه (*qoʻchqor yoshi*) قوچقار یاشی, *shirboz* شیرباز, *dastroʻmol* دست رومال kabi fors-tojikcha etnografizmlarni uchratish mumkin. Voha etnomadaniy hayotining taraqqiyotida mazkur hududda yashab kelgan aholining etnik tarkibi va uning shakllanish jarayoni alohida ahamiyatga ega.

Aytish kerakki, etnogenez va etnik tarixni oʻrganish alohida ilmiy mushohadani talab qiladigan oʻta muhim ilmiy soha. Etnografiyada irqiy xususiyatlarni oʻrganish, urf-odatlarni tahlil qilish, har bir etnik qatlamning oʻzaro farqini ajratish muhim sanaladi. Vohada qadimdan yashab kelgan tub aholi sifatida turkiy xalqlar tushuniladi.

Bizga ayonki, o'zbek urug'lari bir vaqtda ham Dashti Qipchoqda, ham Movarounnahrda yashashgan. Turk-mo'g'ul qabilalari Oltoydan Uralgacha bo'lgan hududlarda makon topishgan. Shuning uchun ba'zi urug'larni qadimgi yoki oxirgi ko'chmanchi sifatida qarash noto'g'ri. Ularni bir-biridan farqlashda til xususiyatlari, tashqi ko'rinish, etnografik an'analar asosiy omil sanaladi. B.X.Karmisheva Surxon aholisi etnik tarkibini uchta guruhga ajratadi. Ular:

“Urug'-qabilalarga bo'linmaydigan aholi, ya'ni “Sart-chig'atoylar”, “Xo'jalar”, “qarshiliklar”; Qadimgi urug'lar, ya'ni mo'g'ullar istilosiga qadar va mo'g'ullar bilan birga kelgan turk-mo'g'ul qabilalari, ya'ni yuqorida tilga olingan turklar; Dashti qipchoqdan Shayboniixon bilan kelgan so'nggi ko'chmanchi o'zbek urug'lari, ya'ni yuqorida aytib o'tilgan “o'zbeklar” [1, 1976, – C. 66] (o'zbek termini bilan bog'liq ko'plab bahsli fikrlar mavjud).

Biroq bu tasnifni to'liq deb bo'lmaydi. Sababi Surxon vohasi aholisining etnik tarkibi anchayin xilma-xil va murakkab tuzilishga ega. Qolaversa, olima vohaning tub urug'lari haqida ma'lumot bermagan.

Shuningdek, mazkur tasnif Surxon vohasi xalqlarining etnik tarkibini aniq va mukammal ifodalamasada, o'sha davr uchun qimmatli va bugungi tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

O'rganishlar mazkur hududda chig'atoy, xo'ja, miyon, qarshilik, turk, toqchi, barlos, qatag'oni, xataki, laqay, qo'ng'iroq, juz (yuz), qovchin, do'rmon, nayman, mang'it, xitoy kabi urug'lar, etnik tojiklar, arablar hamda turkman millatiga mansub aholi, shu bilan birga kelib chiqishi Hindistonga borib taqaladigan lo'lilar (mahalliy tilda jo'gilar yoki mo'ltonilar) istiqomat qilib kelayotganligini ko'rsatadi. Bu urug'lar mushtarak etnomadaniy hayot tarzi bilan bir qatorda o'ziga xos urf-odat va an'alari yashash tarzi va kundalik hayoti bilan ham farqlanadi.

Surxondaryo viloyatining turli mintaqalarida, xususan, cho'l qishloqlaridan tortib, tog'li ovullarigacha bo'lgan hududda o'tkazilgan etnografik-dialektologik o'rganishlar davomida urug'-qabila, elat nomlari, ularning o'ziga xos fe'l-atvori, yashash tarzi, shug'ullanadigan kasbi bilan bog'liq etnografizmlarni ko'plab uchratdik.

Bundan ma'lum bo'ladiki, voha aholisining urug'-qabila munosabatlariga o'ziga xos yondashuvi hudud etnomadaniy hayotida alohida o'rin tutadi. Vohada bo'lib o'tadigan turli xalq o'yinlarida, xususan, Kurash va Ko'pkari musobaqalarida polvon va chobag'onlarning qaysi urug'dan va ovuldan ekanligi surishtiriladi. Har xil urug' va ovul vakillari bir-birining ori uchun o'zaro kurash tushadi hamda ot chopadi.

“Or-nomus uchun kurash bolalikdan boshlanadi!”

Qishloq odamlari olchin, tog'chi, parito'p, qovchin, go'rkov, yuz..., deya atalmish urug' - aymoqlarga bo'linib olishadi”[2, 2019. – B. 12.].

Shuningdek, vohada turli urug'-aymoqlarning nomlari, ularning xarakteri, turmush tarzi hamda etnomadaniyatini aks ettiruvchi etnografik maqol, matal va aytimlar ham talaygina. Masalan, *Qotag'an(h)am (qatag'on) qotti jov (yov) o'rtada juz (yuz) bo'masa. O'tind(n)ing yo(ya)xshisi jontaq (yantoq), xotind(n)ing yo(ya)xshisi qolmaq. Urib bo'(l)mas xo'jani, so'kib bo'(l)mas xo'jani, Xuda ursin*

xo'jani. Jo'gining yeshshagini suvla-da pulini o(l), [3, 2019, – B.21-39] *Ot olsang, Oboqlidan ol, xotin olsang Irg'alidan ol!* [4, 2017, – B. 12] kabi.

Surxon vohasi etnomadaniy hayotining shakllanishi va rivojida qurilish, hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik, bog'dorchilik va boshqa bir qator yashash manbai hisoblangan mashg'ulot turlari katta o'rin egallaydi. Bu kasb va mashg'ulotlarning aksariyat turlariga bugungi kunda hayot kechirish manbai emas, qadriyat sifatida qaraladi.

Misol uchun o'tovlardan (qora uy) o'tgan asrning 70-80 yillarigacha voha chorvadorlari faol foydalanishgan hamda o'tovsozlik yaxshi rivojlangan. Uning qismlari bilan bog'liq nomlar o'sha davrda dialekt sifatida tasniflangan bo'lsa, hozir etnografizm hisoblanadi. Biz uni asosan milliy bayramlarda etnografiya namunasi sifatida namoyish etamiz, qadriyat sifatida yoshlarga tanitamiz. (*temirchilik, bo'yrachilik, gilamdo'zlik, kigiz to'qish, chirozchilik, quroqchilik, kashtachilik kabi*).

Voha etnomadaniy hayotini chorvachiliksiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Hududda chorvadorlar va ularning faoliyati bilan bog'liq juda ko'p termin, ibora, matal va maqol, aytimlar, shuningdek, irim-sirim bilan bog'liq etnografizmlarni uchratamiz (*Hut keldi kadi-kadi sut keldi. Shishak (uch yoshli qo'chqor) so'yding, pishak so'yding. Qo'y so'yib mardlik qilding, kallapocha qo'yib nomardlik...*). Albatta, bu qadimdan vohada ko'chmanchi chorvadorlarning yashab kelishi va hududning chorvaga qulayligi bilan bog'liq.

Alohida e'tibor qaratish zarur bo'lgan jihatlardan biri shuki, yurtimizda mahalliy dialekt va etnografizmlar hududlar kesimida hali to'laligicha yig'ib olinmagan va ilmiy asosda o'rganilmagan. Ayniqsa, chorvachilik bilan bog'liq etnografizmlarni alohida tadqiq etish va to'laligicha lug'atlarda qayd etish zarur deb hisoblaymiz. Sababai izohli lug'atda ko'plab chorva terminlari umumiy nom ostida berilgan. Ularning shevalarda esa aniq nomi bor. Bu esa milliy lug'atimizga yana minglab so'zlarni kiritish mumkin degani (sohaga oid boshqa bir qator tadqiqotlarda ham shu jihatga urg'u berilgan) [5, 2018].

Tuvcha, to'la, shirboz, shishak, axta, tusoq, ko'rg'o'za, quvushquloq, oqshoq, gadiqo'y, kuyunki, katmanko't, gambik, digdika, to'qli, digil, sangach chibich, kusam, shovuloq, jolpin, moltoyaq, dagar, to'balqo'y, to'shayil, qo'm, jabuv, suvliq, ballaqam, qirqim, kuliklamoq, chagana, yenchi, joyuv, dangana, xomtalash, qonjalaq, bostirma, qo'shxona, qo'tan, baxarjurt, mosliq, cho'panpichaq, ushaxmol, qoramol, jilqi kabi dialektizm va etnografizmlarning ko'pchiligi adabiy tilda muqobili yo'q (lakuna holatida) va bu so'zlarni izohli lug'atga, keng muomalaga olib kirishimiz zarur.

Shu bilan birga, voha etnomadaniy taraqqiyotida shu hududga xos chorvadorlar tomonidan tayyorlangan ko'plab taom va oziq-ovqat turlari ham mavjud. Bu taomlarning aksariyati yo'qolib bormoqda (bularning bir qismi hozir ham tayyorlanadi va keng tarqalgan. Masalan, *tandirgo'sht, cho'poncha, ichaktandir, qozantandir*) va shu bilan birga, ularning nomi ham yo'qolib ketish arafasida (*qovurdoq, ko'mmanon, tobanon, jernon, lochiri, bulamiq, qurtoba, g'ilmind, jashmich*). Bu taomlarning ko'pchiligi qadimiy va o'ziga xos tarixga ega. Boysun, Sherobod, Jarqo'rg'on, Denov, Oltinsoy, Sho'rchi, Sariosiyo kabi tumanlarning

etnografiya namunalari yaxshi saqlanib qolgan qishloq va ovullarida vohaning o'ziga xos etnomadaniy an'analari bilan birga, qadimiy taom tayyorlash sirlari ham yashayotir. O'rganishlarimizga ko'ra, taom nomlari bilan bog'liq etnografizmlarni 3 guruhga bo'ldik:

1. Sut-qatiqli taom turlari: *bulamiq, sutli atala, qaymoqli atala, qoymaqjupqa, shirkadi, hoylaosh, gilagay, qog'anoq, kubimoy (sorimoy), qurut, qurtumoq.*

2. Go'sht va go'sht mahsulotlari asosida tayyorlanadigan oziq-ovqat turlari: *tondirgo'sh(t) (qo'ytondir, qo'zitondir, sarkatondir, yechkitondir, yertondir, tovuqtondir, ichaktondir, tanatondir, baliqtondir va hokazo.), cho'poncha, qovurdoq, qovurmago'sht, bovirjiz, kallasho'rva, obiti, qaynatma, jiliksho'rva, piyoba.*

3. Donli va xamirli taom hamda non turlari: *xolvaytar, to'ppa, ko'lobito'ppa, keskanosh, umochosh, go'jaosh, g'ilmindi, jupqa, g'ilmindijupqa, lochirion, qozonpatir, tobapatir, qollama, tobanon, patirnon, ko'mmanon, qoqash, qayirmanon, charvinon, sutlinon, zog'oranon, arpanon, tariqnon, nonpalov, nonbosti, nonto'shama, to'ppapalov.*

Voha aholisi serfarzandlikni xush ko'rgan, farzandning oilada tug'ilishini to'y deb bilgan. Oilaning serfarzand bo'lishiga barqarorlik, naslning uzoq davom etishi belgisi sifatida qarashgan (*it bo'l, qush bo'l, ko'p bo'l* (Hududiy etnografik aytim). Shu sabab ham bola tug'ilishi va uning yoshligida bo'ladigan to'y va marosimlar ham ko'p. Bola tug'ilgach, o'g'il bo'lsa to'qqiz o'n bir kunda beshikka solingan va beshikto'y qilingan. Agar to'ng'ich farzand qiz bo'lsa, bu oilaning yetti pushti ma'mur bo'ladi deb yetti kundan keyin beshikto'y o'tkazilgan.

Yigirima bir kunda ko'p hollarda qirq kun o'tgach chillasi chiqqan hamda chillato'y qilishgan. Beshikto'yga kelinning onasi beshik va uning sozlarini sovg'a sifatida olib kelishgan. *Qo'lbog', taxpo'sh, qavus, beshikmunchoq* beshik ustiga *gavrapo'sh, yopug'* tayyorlab kelgan. Bolani beshikka yotqizishdan oldin beshik xaloslangan, isiriq tutatilgan. Keksa momolar bolani *kuchuk jonlariya, ketinglar yega jonisi keldi* deb beshikka belashgan. Bolaning bosh qismiga ins-jinslar yaqinlashmasin deb pichoq, rizq-ro'zli bo'lsin deb non, boshi toshdan bo'lsin deya tosh, ins-jinslar, yovuz kuchlar beshikka kelganda o'z rasmini oynada ko'rib qochib ketishlari uchun oyna qo'yishgan. Qo'rqmas va botir bo'lsin deb bo'rining tirnog'i yoki tishini beshik tepasiga munchoq qilib ilib qo'yishgan¹. Yoshi ulug', namozxon kishi bolaning qulog'iga azon aytib unga ism qo'ygan. Ism tanlashda ham vohaning o'ziga xos an'analarga, qadriyatlariga tayanilgan.

Masalan, bola hayit bayramlarida tug'lsa, *Hayit, Hayitoy*, tishi bilan tug'lsa *Bo'ri*, farzandlari ketma-ket nobud bo'lgan bo'lsa *O'lmas, Turg'un, Tursunoy*, uzoq kutilgan farzand bo'lsa *Umida, Xudoyberdi, Tilovmurod*, chaqaloq tanasida nor yoki xol bo'lsa, shu bilan bog'liq nomlar qo'yilgan. Chorvadorlarning ham o'ziga xos ism qo'yish qadriyatlari bo'lgan. Misol uchun, *Jaylovboy* (yaylov bilan bog'liq), *Yomg'ir(boy), Jovmurod, Adirboy, To'baboy, Jong'iloy, Qo'chqor (boy), Bo'ri (...boy,...qul,...jon, ...baycha, ...aycha), Boybo'ri, Cho'ponboy, Jilqiboy, Jolg'oshboy,*

¹ Bo'ri turkiy xalqlar uchun totem hisoblangan. Surxon vohasi chorvadorlari orasida ham bo'rini ilohiylashtirish elementlari mavjud.

Toymurod, Sarkaboy, Cho'lliboy va hokazo. Hozirda ism qo'yish bilan bog'liq bu kabi qadriyatlar chekka qishloqlardagina saqlanib qolgan.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, Surxon vohasi aholisining qadriyat va an'analari, rasm-rusumlari o'ziga xosligi va xilma-xilligi, jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi. Chunki, ularning barchasi aholining bugungi turmush tarzi va tarixiy etnomadaniyati bilan uyg'unlashib ketgan.

Adabiyotlar

1. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: «Наука», 1976. – С. 66.
2. Тоғай Мурод. Юлдузлар мангу ёнади. – Тошкент, 2019. – Б. 12.
3. Омонтурдиев А. Рахмонов Б. Сурхондарё диалектал-этнографик мақолларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, 2019. – Б. 21-39.
4. Тоғай Мурод. От кишнаган окшом. – Тошкент, 2017. – Б. 12.
5. Адилова А.Г. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили Фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) автореф. – Нукус, 2018.

Reconceptualizing Multiword Expressions in Contemporary Turkic Languages: AI-Supported NLP Approaches

Yelda YEŞİLDAL ERAYDIN, R.A. Ph.D.
Department of Turkish Language and Literature,
Firat University

Abstract. Multiword expressions (MWEs) encompass idioms, proverbs, semi-fixed patterns, and fixed syntactic constructions that reflect both linguistic and cultural dimensions. In the context of contemporary Turkic languages, MWEs represent a shared historical heritage while simultaneously revealing the unique semantic worlds of each language. This study approaches MWEs within the framework of Construction Grammar (CxG), evaluating them as constructions defined by form–meaning pairings. In addition, the paper discusses the potential of Natural Language Processing (NLP) and artificial intelligence-based methods—particularly large language models (LLMs)—for the large-scale recognition and analysis of MWEs. By integrating CxG with NLP, the study proposes an interdisciplinary perspective that builds a bridge between linguistic theory and digital language technologies, opening innovative horizons for research on MWEs in contemporary Turkic languages.

Keywords: Multiword expressions, Turkic languages, artificial intelligence-based approaches, NLP-based analysis, large language models (LLMs), language technologies, interdisciplinary research

1. Introduction

Multiword expressions play a critical role in the full acquisition and learning of a language. Idioms, proverbs, formulaic expressions, and semi-fixed constructions are significant not only for their communicative functions but also because they reflect cultural values, collective memory, and social identity. Thus, MWEs lie at the heart

of cultural transmission and identity formation, beyond language teaching and learning.

In the Turkic languages, the study of MWEs is important both for making visible their shared historical heritage and for understanding the distinct semantic universes of each language. In the field of contemporary Turkic languages, MWEs—products of a common historical legacy—are widely spread across geographies. However, the existing literature reveals a lack of comprehensive and systematic classifications. Research has mostly remained limited to monolingual contexts, and comparative perspectives have been relatively rare.

The Construction Grammar (CxG) approach treats MWEs not merely as combinations of words but as constructions—form + meaning pairings (Fillmore, Kay & O'Connor, 1988; Goldberg, 1995, 2006). Idioms (e.g., to have butterflies in one's stomach), proverbs (You reap what you sow), semi-fixed patterns (as A as B), and fixed collocations (take into account, as a matter of fact) are part of the core inventory of grammar in this view. Unlike structuralist grammar, CxG does not separate rules from word lists; rather, grammar is seen as a network of constructions at different levels of abstraction (Goldberg, 2006; Hilpert, 2014). Thus, MWEs are conceptualized as integral components of grammar, with both lexical and structural features.

Recent developments in Natural Language Processing (NLP) allow for the systematic investigation of MWEs across large-scale digital corpora. Large language models (LLMs) provide innovative possibilities for the automatic recognition and classification of these structures. This paper relates NLP's potential to the reconceptualization of MWEs in the Turkic languages, offering an interdisciplinary perspective that integrates CxG with NLP, thereby bridging linguistic theory and digital language technologies.

2. Theoretical Framework

2.1. Multiword Expressions (MWEs)

MWEs are linguistic units composed of more than one word, characterized by formal stability, semantic unity, and frequently figurative meaning (Sag et al., 2002). They are not merely linguistic phenomena but also carriers of cultural, historical, and social memory. In Turkish, MWEs include idioms, proverbs, formulaic expressions, noun phrases, fixed verb–noun collocations, clause-based fixed structures, and semi-fixed expressions (Oflazer et al., 2004; Çetinoğlu, 2018).

Most existing studies have focused on specific types (such as idioms or compound verbs), while systematic and holistic classification attempts have remained limited. This signals a lack of theoretical frameworks that comparatively address the multiple functions and usage levels of MWEs in Turkish.

This paper aims to fill this gap by situating MWEs as form–meaning pairings within the core inventory of grammar. Idioms, proverbs, formulaic expressions, and semi-fixed constructions are thus reconceptualized not only as vocabulary items but also as multilayered patterns that reflect the structural and cultural memory of the language. The contribution is twofold:

Theoretical: It demonstrates that MWEs are central components of grammar, going beyond superficial definitions.

Applied: It provides a robust basis for foreign/second language teaching, digital lexicography, machine translation, and multilingual NLP studies.

2.2. The PhraCon Approach

The Phraseme Construction (PhraCon) framework, recently developed in phraseology, provides a systematic model for the classification and analysis of multiword structures. PhraCon accounts for linguistic patterns not only in their formal dimension but also in functional and semantic terms, enabling a reconceptualization of idiomatic structures within the language (Schlund & Pavlova, 2024).

This framework is of particular significance for Turkic languages. Idiomatic variation observed across Turkic dialects can be comparatively analyzed through the structural and functional categories offered by PhraCon. Thus, common idiomatic patterns as well as language-specific differences can be systematically identified.

2.3. NLP Perspectives

Advances in language technologies allow MWEs and idiomatic structures to be studied systematically across large-scale digital corpora. LLMs and contextual embeddings provide new opportunities for the automatic recognition and classification of idioms (Constant et al., 2017; Oflazer, 2018). NLP-based approaches can operationalize the theoretical classifications offered by PhraCon into digital environments, thus contributing to both theoretical and applied linguistic research.

2.4. Relevance for Turkic Languages

The systematic study of idiomatic structures in Turkic languages is not only a linguistic contribution but also a strategic step toward the preservation of cultural heritage. For diaspora communities, bilinguals, and multilinguals, the teaching of idiomatic competence supports the strengthening of the language–identity link (Backus, 2021). The PhraCon framework and the affordances of NLP offer both academic and societal opportunities in this regard.

3. Discussion

Idiomatic competence has traditionally been considered an “advanced” skill in a language, largely defined as the ability to memorize idiomatic meanings and use them in the correct contexts (Wray, 2002). However, this view neglects the structural diversity and cultural functionality of MWEs.

PhraCon reconceptualizes idiomatic structures not merely as fixed formulas but as “phraseme constructions” existing at different formal and semantic levels (Schlund & Pavlova, 2024). This approach makes visible both the shared idiomatic patterns across Turkic languages and their language-specific cultural allusions and divergences. Thus, idiomatic competence can be understood not simply as individual memorization but as an ecological interaction of language, culture, and society.

Meanwhile, digital corpora and NLP applications in contemporary linguistics make idiomatic structures visible through large-scale data (Constant et al., 2017). Although this study does not propose an applied model, it emphasizes that the potential of NLP, when combined with PhraCon’s theoretical framework, opens

interdisciplinary horizons for future research. Particularly for the Turkic languages—spread across vast geographies and encompassing numerous variations—the automatic processing of idiomatic structures contributes both to linguistic research and to language teaching (Backus, 2021).

In conclusion, the discussion highlights the need to reconceptualize idiomatic competence. For Turkic languages, PhraCon offers a powerful theoretical tool for this reconceptualization, while NLP perspectives create practical opportunities that may form the foundation for future applied research. Accordingly, the study proposes understanding idiomatic competence not merely as an individual skill, but as a multilayered phenomenon with social and technological dimensions.

References

1. Backus, A. (2021). Idiomatic competence and bilingualism. *Journal of Pragmatics*, 171, 134–146.
2. Constant, M., Eryigit, G., Monti, J., van der Plas, L., Ramisch, C., Rosner, M., & Todirascu, A. (2017). Multiword expression processing: A survey. *Computational Linguistics*, 43(4), 837–892.
3. Oflazer, K. (2018). Turkish natural language processing: A state-of-the-art survey. *Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences*, 26(1), 1–19.
4. Sag, I. A., Baldwin, T., Bond, F., Copestake, A., & Flickinger, D. (2002). Multiword expressions: A pain in the neck for NLP. *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing*, 1–15.
5. Schlund, K., & Pavlova, N. (2024). Core and boundaries of the notion of phraseme construction. *Yearbook of Phraseology*.
6. Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

LEKSIK MA'LUMOTLARINING BAZASINI SHAKLLANTIRISHDA ELEKTRON LUG'ATLARINING ROLI

Saodat Boysariyeva,

TerDU O'zbek tilshunosligi kafedrası

o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

sboysariyeva@tersu.uz

Annotatsiya. Elektron lug'atlarga so'z tanlashda korpusga asoslanish, so'zlarning qo'llanish chastotasi, so'zning matn tarkibida kelishi hamda boshqa so'zlar bilan birikishini hisobga olish ahamiyati tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *elektron lug'at, mobil lug'atlar, korpus, lingvistik ma'lumotlar bazasi, mashina lug'atlari.*

Abstract. The importance of basing words on the corpus, frequency of use of words, occurrence of words in the text, and their combination with other words when selecting words for electronic dictionaries is analyzed.

Keywords: *electronic dictionary, mobile dictionaries, corpus, linguistic database, machine dictionaries.*

Kompyuter leksikografiyasi mashina o'qiydigan formatdagi lug'atlarni loyihalash, tuzish, foydalanish hamda baholash bilan shug'ullanuvchi kompyuter

lingvistikasining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kompyuter leksikografiyasida 2 turdagi insonlar uchun va kompyuter dasturlari uchun yaratiladigan tabiiy tillarning maxsus mashina lug'atlarini yaratish masalasi o'rganiladi.

Kompyuter leksikografiyasining oldiga qo'ygan vazifalariga leksik birliklarni aniqlash, morfologik tahlil darajasida metama'lumotga ega bo'lish, lingvistik birlikni tushuntirish, insonning lingvistik salohiyatini modellashtirish kabilar kiradi.

Elektron lug'atlar kompyuter lug'atlari nomi bilan ham ataladi. Shuningdek, korpus leksikografiyasi va kiberleksikografiya yangi tarmoqlari ham mavjud. Elektron lug'atlar an'anaviy lug'atlardan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi: 1) multimedia vositalaridan foydalanishi; 2) windowsga yo'naltirilgan dasturiy ta'minotga indekslanganligi; 3) audio va vizual elementlardan foydalanishi; 4) qidiruv imkoniyatlarining mavjudligi; 6) qidiruvda shakliiy hamda ma'no jihatdan yaqin so'zlarni taklif eta olishi.

Elektron lug'atlarni o'z navbatida 2 xil ko'rinishda foydalanuvchilarga taqdim etish zaruriyati mavjud:

1. Windows uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot asosida (online va CD-ROM);

2. Mobil ilovalar ko'rinishidagi lug'atlar (android)

Elektron lug'atning leksik ma'lumotlarining bazasini shakllantirishda tezkor, moslashuvchan, qulay foydalanishni ta'minlash, ma'lumotlar bazasidagi oson yangi namunalarni qo'sha olish, o'zgarish, o'chirish kabi muammolari hisobga olinishi zarur. Lug'at yaratishga mo'ljallangan tilga oid ma'lumotlar yig'indisi bo'lmish koprus lingvistikasining rivoji fanda *korpusga asoslangan leksikografiya, korpusga asoslangan yangi avlod lug'atshunosligining* paydo bo'lishiga turtki bo'ldi [Schryver, G.-M., 2003. 99]

Korpuslarning leksikografiyaga kirib kelishi natijasida zamonaviy lug'at tuzish amaliyotidagi o'zgarishlar haqida H.Eniko, R.Hanne, K.Iztok, K.Ramesh, G.Guzel, F.Chermaklar ilmiy nashrlarda to'xtalib o'tishgan. Korpus asosida yaratilgan birinchi lug'at 1987-yilda Jon Sinkler tomonidan tuzilgan Collins COBUILD ingliz tili lug'atidir. Mazkur lug'at 20 mln so'zni o'z ichiga olgan British of Bank korpusi asosida tuzilgan [Rundell M.,2006. 332].

Korpus lug'atshunos uchun so'zlarning chastotasini aniqlash orqali uning 80% ishni belgilab beradi. Korpusdan foydalanish lug'atda keltirilgan misollarning ishonchliligini oshiradi. Shuningdek, lug'at so'zligi uchun yetarlicha kontekstni ta'minlab bera oladi. Shuning uchun ham lug'atshunoslar o'quv lug'atchiligidagi tub burilish elektron korpuslarning yaratilishi bilan bog'liqligini ko'p bor e'tirof etishgan. Xususan, J.Xorvard lug'atni tuzishda korpusdan foydalanish faqat yangilik emas, leksikografiyada inqilobdir degan fikrni ilgari surgan edi. Zamonaviy leksikografiyada lug'at tuzishda quyidagi talablarga javob berishi kerak [Ruus H., 2002. 456]:

1. Avvalo, lug'at ma'lumotlari uchun korpus tanlab olish (internet ma'lumotlari olinmaydi);

2. Lug'at turini belgilash (masalan, bir tilli, sinxron, izohli va b. q.);

3. Kim uchun mo'ljallanganini aniqlab olish (keng jamoatchilik yoki maqsadli auditoriga xoslangan);

4. Yangi tuzilayotgan lug'atning maqsadini belgilash;

5. Dasturiy ta'minot yaratish.

Lug'at tuzish jarayonida korpuslardan foydalanish avvalgidan ko'ra tez muddatda shakllantirish va qayta tahrirlash, ko'proq va aniq misollar keltirish, tilda paydo bo'lgan neologizmlar tez fursatda aks ettira olish, so'zlarni janr va davriy jihatdan sinfiy guruhlariga ajratish, so'zlarning sintagmatik munosabatini ko'rsatish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar

1. Rundell Michael / Learners' dictionaries (2006): 739-743.

2. Ruus H. "A corpus-based electronic dictionary for (re)search." (2002).

3. Schryver, G.-M. de. "Lexicographers' Dreams in the Electronic-Dictionary Age." International Journal of Lexicography 16, no. 2 (2003): 143–99. doi:10.1093/IJL/16.2.143.

RUS TILI MADANIYATINI AKS ETTIRUVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKMALARNING SEMANTIK MAYDONI

**Abdujalilov Ma'rufjon Islom o'g'li, f.f.f.d. (PhD),
GulDU Rus tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi**

e-mail: marufjonabdujalilov7@gmail.com

ORC iD: 0009-0001-9534-0109

Annotatsiya. Ushbu maqola rus tili madaniyatini aks ettiruvchi frazeologik birliklarning semantik maydonini tadqiq etishga bag'ishlangan. Frazeologizmlarning semantik xususiyatlari, tuzilishi hamda milliy o'ziga xoslik va mentalitetni ifodalashdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Frazeologik materiallarni tahlil qilish vositasi sifatida semantik maydon nazariyasiga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada "inson" mavzusidagi blok atroflicha tahlil qilinib, shaxsning individual va ijtimoiy fazilatlarini baholashda umumbashariy va milliy o'ziga xos jihatlar aniqlanadi. Shuningdek, frazeologik birliklar vositasida rus etnosining shaxs qiyofasi va dunyoqarashi qanday aks ettirilishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, semantik maydon, rus tili, madaniyat, milliy o'ziga xoslik, mentalitet, mavzuiy tahlil, frazeologik ma'no.

Аннотация. Статья посвящена исследованию семантического поля фразеологических единиц, отражающих культуру русского языка. Рассматриваются особенности семантики фразеологизмов, их структура и роль в передаче национальной специфики и менталитета. Особое внимание уделяется теории семантического поля как инструменту анализа фразеологического материала. В статье подробно анализируется тематический блок «человек», выявляются универсальные и национально-специфические черты в оценке индивидуальных и социальных качеств личности. Статья демонстрирует, как посредством фразеологических единиц отражается портрет личности и картина мира русского этноса.

Ключевые слова: фразеология, семантическое поле, русский язык, культура, национальная специфика, менталитет, тематический анализ, фразеологическое значение.

Abstract. The article is devoted to the study of the semantic field of phraseological units reflecting the culture of the Russian language. The features of the semantics of phraseological units, their structure and role in the transmission of national specifics and mentality are considered. Special attention is paid to the theory of the semantic field as a tool for analyzing phraseological material. The article analyzes in detail the thematic block "man", identifies universal and national-specific features in the assessment of individual and social qualities of a personality. The article demonstrates how the portrait of a personality and the worldview of the Russian ethnic group are reflected through phraseological units.

Keywords: phraseology, semantic field, Russian language, culture, national specifics, mentality, thematic analysis, phraseological meaning.

Frazeologiya – tilning bezagi, fikrni obrazli va ta'sirchan yetkazishning kuchli uslubiy vositasidir. Frazeologiya yordamida nafaqat tilning uzoq o'tmishiga, balki uni so'zlovchilarning tarixi va madaniyatiga ham chuqur kirib borish mumkin. Frazeologizmlar tilning milliy o'ziga xosligi va betakrorligini aks ettiradi.

Tilda, eng avvalo, frazeologik birliklarning semantik masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Frazeologiya so'zlarning ma'nosi bilan bog'liq semantik jarayonlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa tildagi frazeologik birliklarni o'rganishning naqadar muhim va zarur ekanligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda frazeologik birliklarning turli xillari o'rganilmoqda, ularning tuzilishi va sintaktik aloqalari tadqiq etilmoqda. Frazeologiyada mavzuiy, sinonimik va antonimik qatorlar keng ko'lamda tahlil qilinmoqda.

Ushbu mezonlar quyidagi toifalarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

- 1) frazeologizmlar;
- 2) frazeologik birikmalar;
- 3) leksik birliklar.

Bugungi kunda fan-texnikaning turli sohalariga, shu jumladan tilshunoslikning rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatilmoqda. Rus tilshunosligida rus tilining frazeologik boyligini qamrab oluvchi izohli lug'atlar va so'zlashgichlar yaratishga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi paytda rus frazeologiyasining nazariy masalalari yanada chuqurroq o'rganilmoqda.

So'nggi paytlarda frazeologiyani semantik maydonlar bo'yicha o'rganish keng tarqalmoqda. Turli tillarni qiyoslashda "maydon nazariyasi"dan foydalanishning samaradorligi ko'plab olimlar tomonidan ta'kidlanmoqda: "Semantik maydonlar tilning semantik tuzilishidagi o'ziga xos xususiyatlar va rivojlanish tendensiyalarini aniqlash hamda uni boshqa tillar bilan taqqoslash uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin" [3,1957, 295 c]. "Tillarni qiyosiy o'rganishda maydon nazariyasi juda foydali bo'lishi mumkin, bu esa pirovardida universalialar tizimiga olib kelishi lozim"[5, 1971,115 c].

Shunday qilib, frazeologik birliklarning turli semantik guruhlari semantik maydon nazariyasi nuqtayi nazaridan o'rganilgan, biroq frazeologik birliklar boy lingvistik merosga ega bo'lganligi sababli ko'plab masalalar hamon yechimini topmagan.

So'nggi paytlarda frazeologiya bo'yicha tadqiqotchilar rus tili frazeologik tarkibini maydon modellashtirish muammosiga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqdalar. Til hodisalarini tahlil qilish jihatlariga ko'ra, maydon elementlari turli xil tizim hosil qiluvchi xususiyatlar bilan tavsiflanishi va uch asosiy hududga bo'linishi mumkin: yadro, yadro atrofi va periferiya. Y.A.Dobridneva rus tilining frazeologik tarkibini dinamik yadro-periferiya makoni sifatida taqdim etadi. Frazeologik tizimning markazi va yadro atrofi hududini o'ziga xos til belgisi sifatida frazeologik birlikning barcha toifaviy xususiyatlariga ega bo'lgan birliklar egallaydi. Periferiyani esa frazeologik birliklarning to'liq bo'lmagan to'plamida tavsiflangan turli xil tarkibiy-semantik tuzilmalar tashkil etadi[6, 2000, 187 c].

O'xshash komponentlarni o'z ichiga olgan frazeologik birliklarni yagona semantik maydonga birlashtirishning mezonini so'zning semantik tuzilishidagi semantik komponentlarning taqsimlanishidir. Frazeologik birliklarning semantik munosabatlari mohiyati va maydonlarni struktur-semantik tashkil etish tamoyili maydonlarni tizimli tashkil etishning muhim sharti bo'lgan invariant va farqlovchi belgilarning mavjudligida namoyon bo'ladi.

Frazeologik ma'noning kompleks tahlili ma'no elementlari va ularning majmualarini aniqlashni, ularni "mikroma'nolar" atamalarida tasvirlashni, shu elementlarning ierarxiyasi va o'zaro aloqadorligini belgilashni maqsad qilib qo'yadi.

Frazeologiyaaning alohida semantik toifasi sifatida, frazeologik ma'no bir necha jihatlarini o'z ichiga olgan murakkab semantik yaxlitlikni ifodalaydi: denotativ (tushunchaning hajmi); signifikativ (tushunchaning mazmuni); tuzilmaviy, konnotativ (uslubiy) va ijtimoiy jihatlar.

Frazeologik ma'no so'zning leksik ma'nosiga nisbatan kamroq o'rganilgan, biroq frazeologik ma'noni tahlil qilish ancha oson, chunki frazeologik birliklar ko'pincha monosemantik bo'ladi. Frazeologik birlik semantema bo'lgani uchun, komponent tahlili usuli orqali frazeologik birlikning ma'no tuzilishidan semalarni ajratib olish mumkin. Frazeologik va izohli lug'atlardagi ta'riflar asosida frazeologik birliklarni tahlil qilish usuli keng tarqalgan bo'lib, biz ham o'z materialimizni tahlil qilishda shu usuldan foydalanamiz. Umumiy semantik tizimga nisbatan, semantik maydon tilning umumiy tizimiga kiruvchi mikrosistema yoki mikromaydonni hosil qiladi. Frazeologik mikromaydonning asosiy elementi muayyan qonuniyatlarga ega bo'lgan frazeologik birlikdir. Frazeologik birliklarning ma'nosi murakkab tuzilishga ega bo'lib, uning mohiyatini frazeologik mikrotizimdan tashqarida to'liq ochib berish imkonsizdir.

Ushbu jihatdan "inson" mavzusidagi bo'limni ko'rib chiqamiz. Mazkur bo'lim tarkibida qiyoslanayotgan tillarda insonning shaxsiy (tashqi va ichki) xususiyatlarini hamda uning ijtimoiy belgilangan sifatlarini, faoliyatini, ma'naviy olamini, jamiyatdagi munosabatlarini ifodalovchi frazeologizmlarning mavzuiy guruhlarini mujassamlashgan.

Insonning individual (fiziologik) xususiyatlari. Inson fenomeni, mohiyatan, u qaysi etnomadaniy jamiyatga mansub bo'lishidan qat'i nazar, universaldir. Shu sababli, tilda uning yoshi, tashqi ko'rinishi, jismoniy holati va dunyoni idrok etish usullari kabi xususiyatlari o'z aksini topadi. Biroq, yuqorida sanab o'tilgan inson xususiyatlarini turli xalqlar frazeologiyasi orqali tasvirlashda, umumbashariy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, milliy o'ziga xosliklar ham namoyon bo'lishi mumkin. Bu holda, inson xususiyati xalqning mavjud ijtimoiy qarashlari va an'analari nuqtai nazaridan baholanadi. Masalan, inson yoshining umumbashariy ko'rsatkichlari uning bo'yi, tashqi ko'rinishi, yoshi, tajribasi, ijtimoiy mavqei, xulq-atvori, ovqatlanish xususiyatlari va boshqalardir. Shaxsning bu xususiyatlarini baholash natijasida rus tilida **юный, молодой** (yosh, navqiron) ma'nolariga ega bo'lgan frazeologizmlar yuzaga keladi: *русск.: с колыбели (beshikdan boshlab); нешкол под стол ходит (stol tagida yuradigan); попереk лавки лежат (o'rindiqda ko'ndalang yotadigan); молоко на губах не обсохло og'zidan ona suti ketmagan); безусый юнец (to'ylovi sabza o'smir); мало каши ел (bo'tqani kam yegan); в полном расцвете сил/лет (kuch-quvvatga/yoshga to'lga); в отцы/матери годится (ota-ona bo'lishga loyiq); держится за мамину юбку (onasining etagidan ushlab yuradi).*

Rus tilida **человек** (odam) so'zining ma'nosi – jamiyatda mavqega, kasb-korga ega bo'lgan ijtimoiy ahamiyatga ega shaxsni anglatadi; **старый, преклонных лет** ma'nosi bilan – keksa, bir oyog'i bilan go'rda, umrning so'ngi damlarida yurgan ison tushuniladi. Inson yoshini milliy psixologiya nuqtayi nazaridan idrok etish rus tilidagi **песок сыплется** frazeologizmida mustahkamlangan bo'lib, unda eskirgan, ozib ketgan qop bilan bog'liq assotsiatsiyalar ham mustahkamlangan (qopdan uning ichidagi narsalar to'kiladi – qari odamdan ham hayot shunday "ketadi").

Insonning jismoniy xususiyatlari rus tilidagi frazeologik birliklar orqali batafsil ifodalanadi. Bo'y va gavda tuzilishi frazeologiyaning sevimli "mavzulari" hisoblanadi: *коломенская верста* (baland terak), *в плечах косая сажень* (yelkasi keng), *от земли не видать* (yerdan ko'rinmaydigan). "Ozg'in – semiz" kabi belgilar tilda umumbashariy ko'rsatkichlar yordamida ifodalanadi: ozg'in odamda suyaklar bo'rtib chiqadi, semiz odamda esa tana va yuz dumaloq shaklda bo'ladi: *кожа да кости* (teri bilan suyak), *ребра просвечиваются* (qovurg'alari sanaladi), *ходячий скелет* (yuruvchi skelet), *щеки из-за спины видать* (yonoqlari orqasidan ko'rinadi), *щеки глаза задавили* (yonoqlari ko'zlarini bosib ketgan). Ushbu ma'nodagi frazeologizmlarda milliy xususiyatlar ham aks etishi mumkin.

Frazeologik dunyo manzarasi insonning ijtimoiy borlig'ini o'ziga xos tarzda aks ettirib, ma'lum ma'noda xalq dunyoqarashining ifodasidir. Bu ifoda ma'lum bir tarixiy bosqichda emas, balki butun rivojlanish jarayoni davomida shakllanadi. Shu sababli, unda ba'zan turli davrlarning xulq-atvor qoliplari va munosabatlari to'qnashib qoladi. Bu qolip va munosabatlar antagonistik sinflarning nuqtayi nazarlarini aks ettirgan bo'ladi.

Rus tilidagi frazeologizmlarda, birinchidan, insonning xarakter xususiyatlari (yaxshi-yomon; ayyor-sodda, ochiqko'ngil; g'ayratli – loqayd, dangasa; qo'rqqoq – jasur; saxiy – xasis; manman – kamtar; vijdotsiz, yengiltak; ezma), ikkinchidan,

ta'lim darajasi, hayotiy tajribasi, moddiy farovonligi va boshqalarga bog'liq bo'lgan insonning tarbiyalangan fazilatlari (boy – kambag'al; tajribali – tajribasiz; mustaqil – qaram; savodsiz, madaniyatsiz) o'z ifodasini topgan. Insonning ichki fazilatlari ro'yxatidan ko'rinib turibdiki, frazeologiyada, birinchi navbatda, umuminsoniy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlar mustahkamlangan. Bir tomondan, bu jamiyatni tushunishda "komil" insonni shakllantiruvchi xususiyatlar majmui (mehribon, ochiqko'ngil, g'ayratli, jasur, saxiy, kamtar, tirishqoq, beg'araz) bo'lsa, ikkinchi tomondan, har qanday jamiyatda qoralanadigan insonning g'ayri me'yoriy sifatlari (yomon, ayyor, loqayd, xasis, manman, ezma, yengiltak, laganbardor, savodsiz, noshukur, zararkunanda, uyatsiz, jizzaki, vijdotsiz) dir. Rus tilida insonning alohida fazilatlari va xususiyatlarining tavsifi o'xshash assotsiatsiyalar yordamida ifodalanishi mumkin, ularning mavjudligi sifat tushunchasining mantiqiy asosiga bog'liq: *болтливый* (ezma) – ko'p gapiradi, *скупой* (xasis) – boshqalarga hech narsa bermaydi, *храбрый* (jasur) – hech narsadan qo'rqmaydi, *неблагодарный* (noshukur) – yaxshilikni unutadi, *инертный* (loqayd) – hech narsa qilmaydi va hokazo. Shu sababli, taqqoslanayotgan frazeologizmlar tarkibida ko'pincha bir xil komponentlar mavjud bo'lib, ularning leksik foni bir xil semantikani asoslaydi.

Ammo rus tilidagi frazeologizmlarning aksariyati inson fazilatlarini baholashda milliy ruhiyatni aks ettiradi, ularni xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va an'analari nuqtayi nazaridan baholaydi. Masalan, "tajribali, ko'pni ko'rgan" ma'nosini anglatuvchi ba'zi iboralar xalqning turmush tarziga oid madaniy ma'lumotlarni aks ettiradi: *тертый калач, стреляный воробей*. Shuningdek, *с царем в голове, ума палата, семи пядей во лбу, не лыком шит — без царя в голове, голова садовая, Ваньку валять/ломать, прикидываться дурачком*, singari birikmalar mavjud bo'lib, ularda aqlni tavsiflash uchun xos rus tushunchalari – *podshoh, xazina, qarich, po'stloq, izboshchi Vanka, telba/avliyo, karam boshi* kabi so'zlar ishlatilgan. Rus tilida his-tuyg'ularning tavsifi ko'pincha bilvosita beriladi, his-tuyg'ularni ifodalovchi frazeologizmlar tarkibiga kamdan-kam hollarda ushbu his-tuyg'ularning o'z nomlari kiradi. Odatda, frazeologizmlar ma'nosida his-tuyg'ularning o'zi emas, balki ularning namoyon bo'lishi va u yoki bu his-tuyg'uni keltirib chiqaradigan narsa qayd etiladi. Inson ma'lum bir holatda o'ziga xos xatti-harakat bilan tavsiflanishi sababli, frazeologizmlarda his-tuyg'ularning tavsifi insonning o'zini tavsiflash orqali ifodalanadi. Miqdor jihatidan rus tilida his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi frazeologizmlar ko'proq, ijobiy va salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi frazeologizmlar nisbatida esa salbiy ma'noli iboralar ustunlik qiladi.

Rus mentalitetida mehnatsevarlik ijobiy baholanadi, dangasalik, bekorchilik va vaqtni behuda o'tkazish esa salbiy qabul qilinadi. Frazeologiyada hayotning me'yoriy holati (ishlash) ham, undan chetga chiqish (bekor yurish) ham o'z ifodasini topgan.

Ushbu mavzudagi ko'plab frazeologizmlarning semantikasi umumiy mantiqiy-semiotik sxemaga borib taqaladi. "Bekorchilik" tushunchasi foydasiz harakatlarni tasvirlash orqali ifodalanadi: *гонять собак, плевать в потолок, пыль пинать, считать ворон*. Bu frazeologizmlar frazeologik obrazning yorqin ifodalangan ekspressivligi va ko'rgazmaliligi bilan ajralib turadi. Dunyo voqeliklariga nisbatan harakatlarni tasvirlashda bekorchilikni ifodalash uchun yo o'xshash hodisalar

(*гонять ветер, пинать шерсть, косить сено для собаки*), yoki foyda keltirmaydigan harakatlar tasvirlanadi. Ularning ba'zilar haqiqatan ham shunday (*плевать в потолок, пинать пыль*), boshqalari esa ma'lum vaziyatda maqsadli harakatni anglatishi mumkin (*считать звезды, гонять собак*). So'nggilari faoliyatni ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflash uchun qayta tushunilgan. Masalan, *гонять собак, лежать на печи, ловить мух, считать звезды, пальцем о палец не ударить* iboralari mehnatsevarlik yoki dangasalikni ko'rsatishdan qat'i nazar, to'g'ridan-to'g'ri ma'noda inson harakatlarini anglatishi mumkin.

Turli tillarda "ishlamoq" integral semali frazeologizmlar mazmun va ifoda jihatidan o'xshash bo'lishi mumkin. Bu xulq-atvorning umumiy qoliplari va ma'lum jismoniy yuklamani bajarishda insonning o'xshash holatlari bilan izohlanadi: odatda ishlayotganda yeng shimariladi, og'ir jismoniy mehnatdan tanada ter chiqadi, ishlovchining odatiy holati egilgan bel hisoblanadi, inson mehnatining asosiy "qurol" qo'llardir. Mehnat jarayonini bunday idrok etish tillarda frazeologik parallelizm hodisasini yuzaga keltiradi. Masalan, ruscha: *работать до седьмого пота, семь потов сошло, руки чешутся (во втором значении), гнуть спину / хребет, работать засучив рукава*. Rus tilida ham mazmun, ham ifoda jihatidan teng birliklar bilan bir qatorda, xalqning turmush tarzini aks ettiruvchi milliy realiyalarga asoslangan holda "ishlamoq – bekor yurmoq" tushunchalarini ifodalovchi frazeologizmlar ham mavjud: *бить баклуши* (bu yerda *баклуши* – yog'ochdan yasaladigan buyumlarning tayyorlanmasi); *в бирюльки играть* (bu yerda *бирюльки* – o'yinda ishlatiladigan mayda narsalar).

Shunday qilib, jahon tarixiy jarayoni davomida har bir jamiyatda o'ziga xos xulq-atvor qoliplari, insonlararo munosabatlar, mehnatning ijtimoiy ahamiyatini baholash mezonlari shakllanib, axloqiy va ma'naviy ideallar vujudga keladi. Aynan shu nuqtai nazardan shaxs qiyofasi, dunyo manzarasidagi milliy xarakter tilda o'z aksini topadi.

Frazeologiyada xalqning milliy ruhiyati, tafakkur tarzi, urf-odatlari, shuningdek, insonning fazilatlarini, xulq-atvori va xatti-harakatlarini baholashdagi axloqiy va ma'naviy qarashlari namoyon bo'ladi. Buning natijasida tilda har bir xalq uchun muhim bo'lgan tushuncha va sifatlarni o'z ma'nosida mujassamlashtirgan iboralar paydo bo'ladi. Insonni biologik mavjudot va jamiyat a'zosi sifatida tavsiflash uchun til egalarining o'zlari ham odatiy, tipik, ham g'ayrioddiy, noodatiy, biroq doimo faqat dolzarb xususiyatlar, harakatlar va vaziyatlarni tanlab olishadi.

Adabiyotlar

1. Abdujalilov, M. I. (2022). Comparative semantic-linguocultural analysis of Russian and uzbek phraseological units.
2. Абдужалилов, М. (2024). Лингвокультурологический подход к изучению языковых явлений. Лингвоспектр, 1(1), 137-142.
3. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Наука, 1957. – 295 с.

4. Баранов А.Н., Вознесенская М.М., Добровольский Д.О., Киселева К.Л., Козеренко А.Д. Академический словарь русской фразеологии. – М.: ЛЕКСРУС, 2020. – 892 с.
5. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – 115 с.
6. Добрыднева Б.А. Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии. – Волгоград: Перемена, 2000. – 187с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология : Учеб. Пособие / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2010. –208 с.
8. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию). // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. – М.: Наука. 1993. – С. 302-314.
9. Тихонов А.Н., Ломов А.Г., Королькова А.В., Фразеологический словарь современного русского литературного языка. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 832 с.

SLEEP AS AN IMAGE OF THE LIFE CYCLE IN TURKISH AND UZBEK PAREMIOLOGY

Abdugʻofurova Durdona Muzaffar qizi,
lecturer, durdonam76512@gmail.com
Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract. This study investigates how Turkish and Uzbek proverbs and idioms related to sleep reflect cultural perceptions of life stages, social norms, and psychological values. By employing a comparative paremiological and cognitive semantic analysis, the research examines metaphorical and metonymic representations of sleep, highlighting its symbolic and physiological dimensions across the human life cycle. The findings reveal that proverbs function not only as compact linguistic expressions but also as cultural repositories, transmitting wisdom, values, and social expectations about rest, health, and decision-making. This analysis demonstrates the interplay between language, culture, and universal human experiences, offering insights into ethnolinguistic mentality and cross-cultural conceptualizations of sleep.

Keywords: Turkish proverbs, Uzbek proverbs, sleep, cognitive semantics, cultural values, paremiology

In this article, we examine how Turkish and Uzbek proverbs and idioms about sleep manifest social values, attitudes, and knowledge related to the person's life stages that have to do with sleep, ranging from 'being a baby' to being an old man or woman, taking a unique angle on exploring the cultural fabric of Turkish culture in this linguistic context [Kuchkinov et al., 2020]. The first is a comparative paremiological investigation that seeks common and diverging conceptualizations of the physiological as well as symbolic dimensions of sleep in these Turkic verbal art traditions [Abakhti et al., 2023]. This study will use a cognitive semantic analysis to

explore how metaphor and metonymy, framing the concept of sleep as reflected in these proverbs, capture pervading cultural conceptions of human life cycle time [Načisčione, 2022]. This requires an analysis of linguistic characteristics and thematic fields in Turkish and Uzbek sleep proverbs, with the focus on similar or different patterns between them [Nugraha, 2023]. This article suggests that proverbs, as compact expressions of ethnographic knowledge, do not only mirror but also disclose and cast the perception about sleep at different life phases in a particular society; they act as significant devices for passing along culture and maintaining social conventions [Toan, 2024].

Moreover, the research will show that paremiological units are storehouses of ethnopsychology, indicating correlations between sleep rhythms and the specific cultural landmarks in a given culture's life cycle [Singh, 2019]. In particular, the examination here will explore how these proverbs articulate expectations, values, and warnings in regard to sleep at varying stages of life, from the deep, restful sleep of childhood through to elder years characterized by light and troubled rest [Sarsenbaeva & Utebaev, 2020]. This subtle view of sleep in paremiological studies does not simply refer to it as a state belonging to biological nature but also highlights the psychological and spiritual connotations of rest on the one hand and wakefulness on the other hand for both Turkish and Uzbek perceptions [Mamasheva et al., 2021]. This kind of linguistic analysis of culture-bound notions, such as sleep in this case, helps shed light on the picture of the world within this society [Mamatova, 2021]. Comparative analysis of these paremiological units allows us to identify commonalities and differences in concepts that make up verbal images of the world for Turkish and Uzbek, which gives insight into ethnolinguistic mentality [Yevgrafova et al., 2020].

This enables the underlying knowledge of abstract notions like life cycles and existential experiences to be traced back as idiomatic expressions whose structures are rooted in some concepts that are conceptualized in ways that are colored by culture and linguistic reality [Zykova, 2016]. As the most basic unit of linguistic expression in culture, proverbs themselves include the core content to illustrate people's perception and cognition for abstract things and also reflect certain historical, religious, and cultural traditions of a nationality [Madmarova et al., 2021]. to be an excellent source for axiolinguistic analysis where the values and subjective valuations encoded in the language are revealed [Komilova, 2020]. Thus, investigation of sleep proverbs in Turkish and Uzbek will also inform us how these societies culturally conceptualize the context of sleep on health and psychological well-being, particularly during modern times [Denisova et al., 2024]. This study therefore provides important perspectives on the sociocultural aspects of sleep, transcending our understanding to date, which often tends to be centered less on the particular phenomenon (sleep) itself and more on crude physiological explanations in their anthropological context by typical traditional wisdom [Tinková & Ball, 2021]. Furthermore, proverbs about sleep often serve as carriers for hope and encouragement and reflections of a community's collective wisdom and strength [Khalid et al., 2022].

This is even more obvious in the way many of these paremiological units advise waiting and meditating, thus stressing the importance of rest in making decisions or solving problems, indispensable aspects of psychological health [Denisova et al., 2024]. It is an expression of a general conviction in both societies that a good rest may not be our slave driver but serves as an important factor for mental and emotional fortitude [Bashiyeva et al., 2018]. The analysis of paremiological units in different cultures (Turkish and Uzbek, for example) proves that, despite the differences in language forms, similar patterns would exist under them touching human life phenomena such as sleep, which can be explained by shared cognitive processes based on the same common human life experiences [Voiteleva, 2020]. This cross-cultural viewing provides parameters for cultural, task, and vector effects that such lenses add to our understanding of how abstract concepts are symbolized – a question also framed indirectly in cognitive semantic research [Taukebaeva et al., 2014]. In addition, cross-cultural analysis of proverbs also demonstrates how these linguistic expressions represent cultural relics by which accumulated wisdom is passed down from one generation to the next and thus indicate society values and norms regarding normative beliefs about sleep behavior's role in shaping an individual's life course [Molhamova, 2023; Lubis, 2018]. The permanence of proverbs that have for centuries been transmitted orally from generation to generation, and the transmission linked immensely to cultural beliefs about the importance of sleep in different stages of life [Ahmed & Fakultät, 2005].

Nevertheless, many sayings have been generated under the influence of intuition-based beliefs that are now supported by emerging evidence in the field of sleep science (i.e., the memory consolidation process and emotional regulation through sleep). Thus, the millennial wisdom conveyed in these proverbs also confirms the later observation of science about the positive impact of sleep on cognitive development and knowledge synthesis (learning), which means that we understood very well from the age before this the importance of sleep for learning and memory [DelRosso, 2025].

In summary, such linguistic artifacts, which represent cultural traditions and historical traces, may serve as time bridges between the present-day lifestyle and significant historical periods [Chulanova & Vnuchkova, 2023]. They provide a distinctive lens through which to explore how societies have historically constructed and responded to the biology, physiology, and perhaps cultural framing of our deep need for rest – so often an interplay of biological necessity with culturally bound interpretation. Such a holistic approach enables a meticulous dissection of how sleep, as a universal biological phenomenon, is perceived and combined within the unique cultural tapestries of Turkish and Uzbek societies across discipline systems in their proverbs [Tursunova, 2022; Bobuafor, 2021]. An investigation of this nature is crucial to the study of linguistic legacy, which holds the life and experience of human existence when integrated by different ethno-social societies and not just the preoccupation with climatic conditions inside these communities [Sorokina et al., 2020; Brefo et al., 2024]. Conceptualization in these phraseological patterns represents the national identity and the specificity of the language and allows

interpreting a variety of pictures of sleep in Turkish as well as Uzbek societies, which seem to be relevant for cross-cultural communication studies, linguistic anthropology, and cultural studies. This analytical perspective offers a solid methodological ground for analyzing the semantic and pragmatic roles of sleep-related proverbs, which are deeply embedded in their social values, beliefs, and customs [Ghilzai et al., 2020]. And in a context of increasing globalization, intercultural communication not only requires linguistic comprehension, but also an understanding of the national and cultural connotations inscribed in idioms, which becomes more and more important.

This paremiological deep dive sheds light on the culture-specific perception of sleep and thus offers insights into what proverbs say about rest and its debt to human life [Haider & Shuhaiber, 2024]. Furthermore, such linguistic artifacts, including references to hope and optimism, represent a collective community wisdom and resilience, highlighting the importance of rest in decision-making and problem-solving for psychological health. Such proverbs often suspect the sleep accomplished rejuvenating force while connecting it to a clear mind and capacity to confront adversity, by which they indicate the importance of sleep for preservation of a balanced psychological state. Metaphorically, sleep as presented in these proverbs could be used to foster the perception of healing, reflecting, and inner contemplation that forms part of an inward process needed to enhance human development as well as promote peace and harmony. As a result, this rich selection of proverbs provides an original ethnolinguistic insight into what sleep means not only as a physiological phenomenon but also as part and parcel of the ethical, social, and existential universe in these communities. Through these paremiological meters we may observe how traditional communities have summarized in pithy language the complex properties of sleep, from its physical restitution to spiritual epiphany. This area of inquiry thus sheds light on the complex interplay between language, culture, and universal human experience with rest and represents a uniquely valuable source of information on how these societies conceptualize and express the meaning of sleep from birth to death.

References

10. Abakhti I.E.F., Cantón S.M., Benito À.T. Fraseología del cuerpo humano en el español: la relación entre la semántica cognitiva y las paremias sobre la cabeza. // FRASEOLEX Revista Internacional de Fraseología y Lexicología. Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Dret. 2 : 151. 2023.
11. Ahmed S., Fakultät V. der. Educational and Social Values expressed by Proverbs in two Culturs: Knowledge and Use of Proverbs in Sudan and England. 2005.
12. Bashiyeva C.K., Shogenova M., Dokhova Z.R., Tabaksoeva I.R. Ethnocultural features of a linguistic persona: the specifics of the representation of universal emotional concepts. // Journal of Fundamental and Applied Sciences. University of El Oued. 9 : 1638. 2018.
13. Bobuafor M. Cultural values and the pragmatic significance of proverbial sayings in Tafi and Ewe. // Journal of Pragmatics. Elsevier BV. 178 : 192. 2021.

14. Brefo B., Boateng E.K., Tuffour D.A., Fosu P.K., Bando K. Exploring the Significance of Proverbs in Asante Twi Language and Culture. // International Journal of Research and Innovation in Social Science. 2729. 2024.
15. Chulanova H.V., Vnuchkova V. English Phraseological Units as Representatives of National and Cultural Specificity. // Filologični traktati. Sumy State University. 15 (2) : 39. 2023.
16. DelRosso L.M. Global Perspectives on Sleep Health: Definitions, Disparities, and Implications for Public Health. Brain Sciences. // Multidisciplinary Digital Publishing Institute. 15 (3) : 304. 2025.
17. Denisova K., Motomura Y., Song C. Sleep on it: exploring the psychology of sleep amidst contemporary challenges. // Scientific Reports. Nature Portfolio. 14 (1). 2024.
18. Ghilzai S.A., Sultana A., Zeeshan M. Proverbial Rhetoric in Sustenance of Gender Stereotypes: An Ethnological Account of Proverbs from Pakistani Languages. // Global Language Review. 1. 2020.
19. Haider A.S., Shuhaiber R. Netflix English subtitling of idioms in Egyptian movies: challenges and strategies. // Humanities and Social Sciences Communications. Palgrave Macmillan. 11 (1). 2024.
20. Khalid U.T.W., Tehseem T., Khalid N. Building Hope and Optimism Through Language: A Sociocultural Perspective. // Global Regional Review. 39. 2022.
21. Komilova G.R. Formation and development of axiolinguistics. // International Journal on Integrated Education. 3 (9) : 128. 2020.
22. Kuchkinov K.K., Kurbanova D.B., Shoinazarova V.K. Linguocultural Peculiarities of English Proverbs and Their Uzbek Equivalents. // Theoretical & Applied Science. International Academy of Theoretical & Applied Science. 90 (10) : 38. 2020.
23. Lubis S. The Equivalence and Nonequivalence of Proverbs Across Cultures (Indonesian and English). // International Journal of English Linguistics. Canadian Center of Science and Education. 8 (4) : 253. 2018.
24. Madmarova G.A., Bolotakunova G., Kabylov T., Shaimkulova A., Boronova K.R., Ergeshova G., Mashieva R., Abdullaeva Z. Representation Features in the National Cultural Content of Concepts Good and Evil. // Open Journal of Modern Linguistics. Scientific Research Publishing. 11 (4) : 630. 2021.
25. Mamasheva O., Madmarova G.A., Abytova G., Berdibekova B., Bolotakunova G., Ormokeeva R., Shaimkulova A., Temirkulova Y.A., Abdullaeva Z. Reflection of Nations Mentality in the Kyrgyz, Russian and English Language Phraseological Units. // Open Journal of Modern Linguistics. Scientific Research Publishing. 11 (1) : 24. 2021.
26. Mamatova M.F. Cross-Cultural Analysis: Representation of Some Aspects of a Parent-Child Relationship (on the Examples of English and Uzbek Proverbs). // SHS Web of Conferences. EDP Sciences. 100 : 2008. 2021.

27. Molhamova L. Perpetuation of Memory as A Manifestation of the Socio-Cultural Dimension of the Concept of Death in Monuments of Art. // *Filologični traktati*. Sumy State University. 15 (2) : 109. 2023.
28. Načisčione A. Proverbs in The System of Language and Their Creative Use: A Cross-Cultural View // *Culture Crossroads*. 16 : 4. 2022.
29. Nugraha D.S. The Apple of My Eye: Exploring the Affection Expressed in English Proverbs. // Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research). European Organization for Nuclear Research. 2023.
30. Sarsenbaeva Z.J., Utebaev T.T. Role of Phraseology in Developing Communicative Competence // *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*. 47. 2020.
31. Singh R. Niedzwiedzia Przysługa? Bear's Favor? Hidden Garden behind the Concrete Proverbs: Cognitive-Semantic Analysis of Proverbs in Persian, Polish and Spanish. *English Linguistics Research*. Sciedu Press. 8 (1) : 20. 2019.
32. Sorokina O.V., Krasnova I.A., Shabanova V.P. Problems of translating English and German proverbs into Russian: the comparative aspect. // *E3S Web of Conferences*. EDP Sciences. 210 : 21016. 2020.
33. Taukebaeva R., Isaeva Z., Ospanova B., Karsybekova Sh., Ermekbaeva A., Adiyeva P. Linguistic Analyze of Characters in the Proverbs and Sayings. // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Elsevier BV. 143 : 634. 2014.
34. Tinková L.M., Ball H.L. Lost in translation—the influence of language on infant sleep research. // *Sleep Health*. Elsevier BV. 8 (1) : 96. 2021.
35. Toan L.N. Symbolic Language and Imagery in Formatting, Preserving, and Transmitting Cultural Values through Vietnamese Proverbs // *International Journal of Religion*. 5 (3) : 547. 2024.
36. Tursunova D.A. The Meaning and Usage of Family Related Quotes in English Language // *Current Research Journal of Philological Sciences*. 3 (5) : 16. 2022.
37. Voiteleva T.M. Reflection of the national linguistic world view in the school course “Russian as a native language.” *E3S Web of Conferences*. EDP Sciences. 210 : 18107. 2020.
38. Yevgrafova Y., Gorbacheva O.A., Skripnik K., Fedorovich O.S. Love as a linguacultural space (on the basis of paroemias in the English, Welsh, Gaelic and Scots languages). *E3S Web of Conferences*. EDP Sciences. 210 : 21007. 2020.
39. Zyкова I.V. The phraseological meaning construal in the traditional vs. cognitive culture-oriented perspectives // *Lege artis Language yesterday today tomorrow*. De Gruyter Open. 1 (2) : 253. 2016.

ARABCHA O‘ZLASHMALARNING LISONIY TAHLILI

Amanulla Muratkulov,

GulDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning asarlarida arabcha va forsha o‘zlashmalarning o‘rni, ularning o‘zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qo‘llanishi va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, arabcha, forsha, o‘zlashma, sinonim, uslub, til.

Abstract. The article analyzes the role of Arabic and Persian loanwords in the works of Alisher Navoi, their usage alongside Uzbek equivalents, and their stylistic features.

Keywords: Navoi, Arabic, Persian, loanwords, synonym, style, language.

Alisher Navoiy o‘zbek tilining boyligini, uning ilmiy va badiiy asarlar yaratish imkoniyatiga ega ekanligini, boshqacha qilib aytganda, adabiy til bo‘la olish quvvati va qudratiga egaligini amaliy isbotladi, ilmiy asosladi. Bu murakkab va o‘ta muhim masalani bajarishda hazrat quyidagi manbalardan unumli, eng asosiysi, o‘rinli foydalandi:

Birinchidan, o‘zigacha bo‘lgan tilning leksik va grammatik shakllaridan;

Ikkinchidan, umumturkiy tilga xos bo‘lgan til boyliklaridan;

Uchinchidan, o‘sha paytdagi o‘zbek sheva va lahjalaridan, yani umumxalq tilidan;

To‘rtinchidan, o‘zlashgan qatlamdan. Boshqacha aytganda, ayniqsa, arab va fors tilidan o‘zbek tiliga o‘tib ulgurgan leksik va grammatik shakllardan.

Malumki, o‘zbek tiliga qadimdan arab, fors tilidan so‘zlar, grammatik shakllar anchagina o‘zlashdi, Ular faqat ilmiy jamoatchilikka va qalam ahliga tanish bo‘lib qolmasdan, bora-bora sheva materiallariga ham singa boshladi. Boshqacha qilib aytganda, umumxalq tili boyligiga aylana boshladi. Shuning uchun hazrat Alisher Navoiy bunday so‘zlarga o‘gay ko‘z bilan qaramaydi. Ulardan o‘zining badiiy va ilmiy asarlarida g‘oyat o‘rinli foydalanadi.

O‘rni bilan shuni alohida qayd etish lozimki, shoir bazan arab va fors tilidan kirgan so‘zlardan o‘zbek tilidagi o‘shanday so‘zlarning ekvivalenti sifatida foydalanadi. Ayrim holatda esa arabcha so‘zlarni ilmiy termin sifatida qo‘llaydi. Bazan esa, masalaga uslub nuqtai nazardan yondashib, o‘zining badiiy asarlarida ham o‘zbekcha, ham forsha, ham arabcha so‘zlarni ishlatganiga guvoh bo‘lamiz. Albatta, matnda qaysi tilga oid so‘zning qo‘llanganligi, eng asosiysi, maqsadsiz emas. Chunonchi, o‘zbek tilidagi “**ota**” so‘zining manosi arab tilida والد “**volid**” so‘zi bilan ifodalanadi. Shoir ijodida har ikki tilga oid so‘zning ishlatilganligiga guvoh bo‘lamiz:

Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,

Suratda senga **volid** manida senga farzand.

(“G‘aroyibus-sig‘ar”)

Boshni fido qilg‘il **ato** boshig‘a.

Shuningdek, Alisher Navoiy ota, padar manosini anglatuvchi arabcha **“ab”** اب so‘zini ham qo‘llaydi.

Otang oyu **onang** xurshid edi erkinki, sen tug‘dung,
Vale husnu latofatda ne **ab** o‘xshar senga, ne **umm**.
(“Favoidul-kibar”)

O‘zbek tilidagi **“ona”** so‘zining manosi arab tilida **“valida”**, ام والدۀ **“umm”** so‘zlari bilan ifodalanadi. Shoir o‘z ijodida bu uch so‘zdan ham foydalanadi:
Oyu kun gar **validang** o‘lsa ul afzun husn aro,
Ayb emas, iyuki sadafqqa dur kibi farzand bil.
(“Badoyiul-vasat”)

Jismni qil sadqa **ono** qoshig‘a.

O‘zbekcha **“ota-ona”** juft so‘zi bilan teng, baravar shu manoni bildiruvchi arabcha والدين **“validayn”** so‘zi qo‘llanilgan.

Alisher Navoiy o‘zbekcha **“bola”**, **“o‘g‘il”** so‘zlariga sinonim sifatida arabcha ولد **“valad”**, خلف **“xalaf”** so‘zlarini ham mo‘l ishlatgan. Arabcha خلف **“xalaf”** so‘zi keyindan keladigan, o‘rniga o‘tadigan, o‘rinbosar manosidan tashqari, avlod, zurriyot manosini ham ifodalaydi:

Valaddur ul dur-u volid sadafdur,
Sadof yani otovu dur **xalafdur**.

(“Farhod va Shirin”)

Shoir o‘zbekcha **“ko‘k”** so‘zini faol qo‘llaganidek, xuddi shu manoni ifodalovchi arabcha فلك **“falak”**, forscha اسمان **“osmon”** so‘zlarini ham juda keng ishlatadi. Ayniqsa اسمان **“osmon”** leksemasiga يـiy qo‘shimchasini qo‘shish orqali uning uslubiy noziklikni yuzaga keltirgan jihatlaridan foydalanganligi ko‘zga ochiq tashlanadi:

Emas anjum qazo **ko‘k** mazranda sochti g‘am tuxmi.
(“Favoidul-kibar”)

آسمانی کتب **Osmoniy kutub** – ko‘kdan ingan kitoblar.

Osmoniy to‘rt daftar – ko‘kdan ingan to‘rt kitob (Zabur, Tavrot, Injil, Quron).

Alisher Navoiy gunoh, ayb, aybdorlik manosidagi o‘zbekcha **“yozuq, yozug”** so‘zlari bilan bir qatorda arabcha حرم **“jurm”**, forscha گناه **“gunoh”** so‘zlarini ham ishlatadi: **jurm aylamoq** – gunoh qilmoq. **jurm ahli** – gunohkorlar. Fors tilida آهو **“ohu”** so‘zi **“kiyik”**dan tashqari ayb, gunoh manolarini anglatadi. Hazratning asarlarida bu so‘z yuqoridagi o‘zbekcha va arabcha so‘zlarga ma‘nodosh sifatida ham qo‘llanigan: **ohugirlik** – ayb topishlik, ayb izlashlik. O‘zbekcha **“bo‘sag‘a”** so‘zi bilan birga forscha آستانا **“ostono”** so‘zi ham faol ishlatilgan: **ostonbo‘s** – bo‘sag‘a o‘pish.

Alisher Navoiyda **“yuz”** so‘zi bilan keluvchi baytlar juda ko‘p:

Yuzung ko‘zimga keraktur,
O‘zing o‘zimga keraktur.
(“Mezonul-avzon”)

Shoir **yuz, bet** so‘ziga sinonim sifatida arabcha آرزو **“oraz”**, اُزار **uzor** forscha روي **“ro‘y”**, رو **“ro”**, چهره **“chehra”** so‘zlarini ham qo‘llaganligi bor gap:

Orazin yopqach ko‘zumdin sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lg‘och quyosh.

Pari ro‘y-pari yuzli, husnli, go‘zal.
Uzoringni ocharg‘a qimsanurmen,
Vale el ko‘rmagiga qizg‘anurmen.

(“Muhokamatul-lug‘atayn.”)

Eski o‘zbek tilida **manglay, peshona** manosida “**olin**” so‘zi qo‘llanilgan. Ayni chog‘da, Hazratning asarlarida bu o‘zbekcha so‘z bilan manodosh sifatida forscha پيشانه “**peshona**” ham faol ishlatilgan:

Qo‘pub ul g‘or **peshonig‘a** bordi,
Tutub ilgiga bir zarfi chiqardi.

(“Farhod va Shirin”)

Eski o‘zbek tilida, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida **inju, dur, yoqut, olmos** kabi qimmatbaho tosh ma‘nosida forscha گَوْهَر “**gavhar**” so‘zi juda ko‘p ishlatilgan bo‘lib, u ko‘pincha birikma shaklida qo‘llanilgan: **Gavhari anjum** – yulduz gavhari, inju kabi yulduzlar; **Gavhari obdor** – sof va tiniq gavhar; **Gavhari shabcharog‘** – tunni yorituvchi gavhar. Majoziy manoda: qorong‘ulikda yo‘l ko‘rsatuvchi; **Gavhari shahvor** – yirik gavhar; **so‘z gavhari** – asli mano, chuqur manoli, mazmundor sher; **Gavhari shamoyil** – gavharsifat; **Gavhar hasab** – gavhar kabi asil. Arab tilida “g” tovushi bo‘lmaganligi sababli forscha “**gavhar**” so‘zi bu tilda جَوْهَر “**javhar**” shaklida. Uning ko‘pligi جَوَاهِر “**javohir**”. Uning majoziy manosi nur sochuvchidir. Alisher Navoiy forscha گَوْهَر “**gavhar**” ga sinonim sifatida arabcha جَوْهَر “**javhar**”, جَوَاهِر “**javohir**” so‘zlarini ham o‘z manosida, ham ko‘chma manoda ham ishlatadi; ko‘p hollarda uning mano nozikliklarini bu so‘zning birikma ichida kelganida ochiqroq ilg‘aymiz: **Javohiri nafa’is** – nafis javohirlar, qiymatbaho (eng toza) toshlar. Majoziy manoda: chuqur manoli so‘zlar va ustalik bilan ishlatilgan adabiy iboralar; **javohiri samin** – qiymatbaho toshlar; **Maodin javohari** – madanlar javohiri; majoziy manoda; ajoyib so‘zlar; **Javohiri ashk** – ko‘z yoshi donalari. Bu o‘rinda shuni alohida takidlash lozimki, Alisher Navoiy mazkur so‘zga – **lig‘** qo‘shimchasini qo‘shib, javhar (qiymatbaho tosh)lari bor, javohirli ma‘nosini ifodalovchi “**javohirlik**” so‘zini yasagan.

Alisher Navoiy **uy, xona** manolarini o‘zbekcha “**uy**” so‘zi bilan ifodalaydi. Hatto birikmalarda bu so‘zning manosini bir muncha kengaytiradi ham. Masalan, “**uy qizi**” birikmasida “**xizmatkor qiz**”, “**ko‘z uyi**” birikmasida “**ko‘z ichi**” ma‘nolari ifodalangan. Ayni chog‘da, shoir “**uy**”ga parallel ravishda “**oddiy uycha**” manosidagi forscha “**kulba**” so‘zidan ham foydalanadi. Bu so‘z birikma ichida turlicha ma‘no nozikliklarini yuzaga keltirgan deyish mumkin. Masalan, **kulbai ahzon** – g‘am uyi, g‘amxona; **kulbai ano** – mashaqqatli uy. Shuningdek, adib asarlarida kichik uy, xona, turar joy, uy ma‘nolarini ifodalovchi forscha “**koshona**” so‘zi ham yuqoridagi so‘zlar bilan manodosh sifatida faol ishlatiladi.

Shoir she‘riyatida “**sevuvchi**” manosidagi arabcha “**oshiq**” (ko‘pligi **ushshoq**) so‘zi bilan bir qatorda, ayrim hollarda qisman uning mubolag‘asini anglatib “**ishqqa giriftor**” manosida keluvchi arabcha “**vomiq**” so‘zi ham ishlatilgan.

Alisher Navoiyning asl o‘zbekcha “**yoyog‘, yoyoq**” (yayov) so‘zi bilan forscha “**piyoda**”; o‘zbekcha “**but**” (oyoq) so‘zi bilan forscha “**poy**”; o‘zbekcha “**uchmoq**” (jannat)so‘zi bilan arabcha “**jannat**”, “**xuld**” so‘zlarini parallel ishlatganligiga guvoh bo‘damiz.

Shoir, shuningdek, o‘zbekcha “**dudog‘/dudoq**” so‘zi bilan parallel ravishda forscha “**lab**” so‘zini ham sinonim sifatida qo‘llaydi:

Sarig‘ libos ul **nushi labki** xandondur,
Erur masihki, xurshid ichinda pinhondur.

(“Navodurush-shabob”)

Eng birla menging yaxshi,**dudog‘ing** yaxshi.

Hazrat o‘zbekcha “**ko‘z**” so‘zini o‘z manosida va iboralarda ko‘chma manoda faol ishlatadi: **Ko‘zga ilmak** – manzur qilmoq, yoqtirmoq, **ko‘zdan solmoq** – ko‘zdan uzoqlatmoq, nazardan tashlamoq; **ko‘zda asramak** - juda ham ehtiyot qilmoq, avaylab saqlamoq; **ko‘z durri** – majoziy manoda: ko‘z yosh; **ko‘z yopmoq** – ko‘z yummoq; umid uzmoq; **ko‘z uyi** – **ko‘z kosasi** kabi. Shuningdek, “**qarog‘**” so‘zidan ham foydalanadi:

Cho‘kurlarkim, sening yo‘lingda tevralmish ayog‘img‘a,
Chekib ul kuy gardin surma tortarmen **qarog‘img‘a**.

“**Qarog‘**”so‘zini faqat “**ko‘zning qorachig‘iga**” ga nisbatan ham ishlatiladi:

Shohning moyayi farog‘i ham ul,
Ne farog‘i,ko‘rar **qarog‘i** ham ul.

(“Sabai sayyor”)

Shu bilan birga shoir o‘zbek tiliga arab tilidan o‘tib, singishli bo‘lib qolgan “ko‘z” manosini ifodalovchi “**ayn**” so‘zidan ham voz kechmaydi:

Yorab vals xurshididin **ayn** anga,
Muayyan bo‘lub qobi qavsayn anga.

(“Saddi Iskandariy”)

“O‘tkir ko‘z ” manosida “**ayni biynish**” birikmasidan foydalanadi:

Qayu yerdakim **ayni biynish** durur,
Sababin bilurkim, iki ish durur.

(“Saddi Iskandariy”)

Ayni paytda “ko‘z” ning forscha “**chashm**” variantiga ham murojaat qiladi: **Zahri chashm** – ko‘z zahri, yomon qarash, ko‘z tegish; **chashm zaxmi** – ko‘z tegishi. Alisher Navoiy o‘z asarlarida o‘zbekcha “**bulut**” so‘ziga sinonim sifatida forsiy “**abr**” so‘zini qo‘llaydi. “Abri bahor”, “abri bahoron”, “abri nayson” birikmalarini “bahor buluti” manosida ishlatadi:

Ul bahori husn mingan qatra afshon bodpoy,
Gulshani aysh ochqali **abri bahorimdur** mening.

(“G‘aroyibus-sig‘ar”)

Asl turkiy “**ko‘ngul**” so‘zi insonning his-tuyg‘u, kechinmalar olami, dil, qalb ma’nolarini ifodalaydi. “**Yurak**” so‘zi ham qadimgi turkiy tilga tegishli. Shuning uchun Alisher Navoiy bu ikki so‘zni ham o‘z asarlarida ishlatadi. Arab tilidagi “**qalb**” so‘zi ko‘p ma’noli bo‘lib, dastlab “yurak” ma’nosini, keyinchalik esa “dil”, “ko‘ngil” ma’nolarini anglata boshlagan. Shu sababli shoir mazkur so‘zni yuqoridagi

o‘zbekcha so‘zlarga sinonim sifatida ishlatadi. Forscha “**dil**” so‘zi ham shu ma’noda bo‘lib, undan juda ko‘p so‘z yasalgan. Alisher Navoiy ularning deyarli barchasidan o‘rinli foydalanadi:

Rahm ichra g‘izo ham ulki malum,
Havoyi **dilkusho** ham ulki malum.

(“Farhod va Shirin”)

Hozirgi adabiy tilda “**kiprik**” shaklida ishlatiladigan so‘z Alisher Navoiy asarlarida xuddi umumxalq tilidagidek “**kirpik**” ko‘rinishida qo‘llanilganligi guvohi bo‘lamiz:

Orazing ochqonda ko‘nglumni ochib gul-gul,valek,
Kirpigidin anda yuz ming xor-xor etgan yigit.

(“Badoyiul-vasat”)

Uning sinonimi bo‘lgan forsiy “**mija**” so‘zining ham shoir ijodida ko‘p uchrashi bor gap:

Mengizlari gul-gul, **mijalari** xor,
Qabog‘lari keng-keng, og‘izlari tor.

(“Muhokamatul-lug‘atayn”)

Alisher Navoiy o‘zbek tilidagi “**ko‘z yoshi, yig‘i**” so‘zlari bilan bir qatorda forsiy “**giryā**” (yig‘i, ko‘z yoshi tshkish), “**ashk**” (ko‘z yoshi) so‘zlarini ham ajib suratda ishlatadi:

Har kun o‘tgan kechadan oshufta ko‘nglum zorroq,
Har tun o‘tgan kundan **ashk afshon** ko‘zum xunborroq.

(“Badoyiul-vasat”)

Ushbu o‘rinda “**ashk afshon**” birikmasi “ko‘z yoshi sochuvchi,yig‘lovchi”manosida kelmoqda,

Tillardagi so‘zlarning aksariyati ko‘p manolidir. Jumladan, eski o‘zbek tilida “**o‘lang**” so‘zi ham bir necha ma’noli bo‘lib, uning bir manosi **o‘lan, ashuladir**:

Dasht uzra **o‘lang** so‘ngicha ketkay,
To maqsadu manzilg‘a yetkay.

(“Layli va Majnun”)

Fors tilidagi “**ohang**” so‘zi ham bir necha ma’noli bo‘lib, u “**kuy, ohang**” manolarini ham ifodalagan. Arab tilida “**maqom**” so‘zining bir manosi “**kuy, ohang**”dir. Ayni paytda arabcha “nag‘ma” so‘zi “**sayrash**”dan tashqari “**ohang, kuy, maqom**” ma’nolarini ham anglatgan. Shuning uchun Hazrat Alisher Navoiy ularning har biridan zarur paytda uslub talabi bilan yoki mantiq nuqtai nazardan kelib chiqib foydalangan:

Mug‘anniy,tuzat **nag‘mai rehta**,
Ani qil o‘zung birla omexta.

(“Saddi Iskandariy”)

“**nag‘mai rehta**” – Navoiy davridagi bir kuy nomi.

Umuman, mana shu qisqagina sayohatdan ham aniqki, so‘z mulkining Sultoni bo‘lmish Alisher Navoiy o‘zbek tilidagi so‘zlarga hamda arab va fors tillaridan

o‘zlashib, singishib ketgan ularning ekvivalentlarining birortasiga e‘tiborsiz bo‘lmagan. Chunki daho sabog‘icha, tilda so‘zning o‘gayi yo‘q.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985.
3. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968
4. Фозилов Э.И. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент, I. 2013.
5. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1983-1985
6. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Навои. Автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1965
7. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. 1969. – Т., I. 1969.

СОВРЕМЕННАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ПРОБЛЕМЫ В УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ПРАКТИКЕ

**Ашурова Ситора Эркиновна,
базовый докторант, sita.ashurova@gmail.com
Ташкентский государственный университет
востоковедения, Orcid: 0009-0008-6488-7305**

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы современной узбекской и английской лексикографии. Для английской лексикографии важными остаются вопросы, связанные с корпусной базой и глобальной вариативностью языка. В узбекской же практике основными трудностями являются стандартизация терминологии, своевременное включение неологизмов и развитие электронных словарей. Проведён сравнительный анализ и предложены пути решения данных проблем.

Ключевые слова: лексикография, корпусная лингвистика, лексикографические проблемы, электронные словари, неологизмы, терминология, стандартизация.

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek va ingliz leksikografiyasining muammolari, ularning o‘xshash va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Ingliz leksikografiyasida ko‘proq korpusga asoslangan yondashuv va global variantlar bilan bog‘liq masalalar dolzarb bo‘lsa, o‘zbek leksikografiyasida standartlashtirish, neologizmlarni tezkor kiritish va elektron lug‘atlarni rivojlantirish kabi masalalar yetakchidir. Maqolada muammolar tahlil qilinib, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, korpus lingvistika, lug‘atshunoslik muammolari, elektron lug‘atlar, neologizmlar, terminologiya, standartlashtirish.

Abstract. This article examines the current issues of modern Uzbek and English lexicography. While English lexicography mainly deals with corpus-based approaches and global language variation, Uzbek lexicography faces challenges such as terminology standardization, timely inclusion of neologisms, and the development of electronic dictionaries. The paper provides a comparative analysis of both traditions and offers possible solutions to overcome these challenges.

Keywords: lexicography, corpus linguistics, lexicographic problems, electronic dictionaries, neologisms, terminology, standardization.

Введение

Лексикография — наука и практика составления словарей — переживает сейчас период серьёзных изменений: цифровизация, глобализация, изменение языковой практики (неологизмы, заимствования, жаргонизмы и др.). В контексте Узбекистана наряду с английской лексикографией возникают свои специфические проблемы, часто пересекающиеся, но во многом уникальные. Цель этой статьи — проанализировать ключевые проблемы узбекской и английской лексикографии, указать источники этих трудностей и предложить направления решения.

1. Основные проблемы английской лексикографии.

На основе ряда современных исследований можно выделить следующие проблемы:

1. Темп появления неологизмов и процедуру их фиксирования. Современные крупные редакции (как OED / Oxford) ведут постоянный мониторинг корпуса и используют «watch-lists» для отслеживания новых слов и значений; решение о включении слова базируется на доказательствах регулярного употребления в различных источниках и на корпусных данных. Это делает процесс включения системным, но по-прежнему требующим времени — особенно при всплесках языка (мемы, соцсети). [Хамдамов Р., 2021.111-112]

2. Выбор лексических единиц и границы словарных статей. Вопрос, какие диалектные варианты, жаргон, профессионализмы и устойчивые регионализмы включать, остаётся центральным. История образовательной лексикографии показывает, что критерии отбора менялись (от «ограниченных словарных наборов» к большим корпусам и частотным критериям), и выбор этих критериев влияет на функциональность словаря для пользователя. [Хамдамов Р., 2021.112-113]

3. Корпусная база как основа качества. Использование больших, репрезентативных корпусов (онлайн-корпусы, монитор-корпуса) — обязательное условие современной англо-язычной лексикографии; при этом методики анализа коллокаций, распределения значений и частот позволяют более объективно описывать значения и примеры употребления. [Prcić, Tvrtko., 2020. 208-209]

4. Вариативность и глобализация. Английский как глобальный язык требует учёта региональных вариантов (британский, американский, индийский и др.). Словари крупных издательств всё чаще стремятся отражать мировые

варианты, что создаёт задачу балансирования полноты и читабельности. [Creese, S., 2018. 307]

2. Проблемы узбекской лексикографии.

1. Исторические этапы и их последствия. Развитие узбекской лексикографии исторически делится на периоды (от средневековых словарных традиций до современной национальной лексикографии). Современное состояние — результат сложной исторической динамики и переходов в алфавите, что влияет на единообразие нормативных форм. (подробно — хронология развития и её особенности).). [Хамдамов Р., 2021.114-116]

2. Ограниченность и фрагментарность корпусов. Создание национального корпуса узбекского языка сталкивается с проблемами репрезентативности, охвата разговорной речи, интернет-языка и профессиональных текстов; это ограничивает возможности корпусной лексикографии и затрудняет частотный отбор слов и коллокаций. Конкретно, в исследованиях отмечается дефицит релевантных корпусных ресурсов и сложности с нормализацией текстов. [Эшмуминов А., 2019. 47-47]

3. Стандартизация терминологии и заимствования.** В условиях активного заимствования (англицизмы, русизмы) часто отсутствует консенсус относительно нормативных эквивалентов терминов; это особенно остро в специализированных областях (техника, ИТ, медицина). В результате разные справочные издания и обучающие пособия используют неодинаковые варианты.

4. Отставание цифровизации и электронной лексикографии. Многие фундаментальные узбекские словари либо не оцифрованы в полном объёме, либо представлены без современных функций (поиск по примерам, аудио, частотные индикаторы), что снижает их практическую полезность в условиях цифровой работы пользователей и исследователей. [Хамдамов Р., 2021.115-116]

5. Проблема описания синонимии и стилистических различий.** В специализированных исследованиях показано, что словари синонимов и соответствующие справочники узбекского языка часто недостаточно структурированы для точной маркировки стилистических и семантических нюансов, что мешает их использованию в приложениях NLP и в преподавании. [Эшмуминов А., 2019. 49-50]

3. Сравнительный анализ (основные сходства и различия).

Сходства. Оба направления нуждаются в репрезентативных корпусах, в средствах цифровой обработки и в более чётких критериях включения неологизмов и заимствований.

Различия. Англоязычная лексикография имеет более развитые ресурсы (огромные корпуса, коммерческие издательства, устойчивые методики мониторинга), тогда как узбекская — в фазе активного развития: ей необходимы инвестиции в корпусные ресурсы, стандартизацию и оцифровку отечественных лексикографических фондов.

Область	У схожесть	Особенности Узбекистана
Технология и	Обе системы нуждаются в	Узбекской практике надо

корпуса	корпусах, цифровых инструментах, автоматизации	расширять корпус: включать интернет, СМИ, разговорную речь, молодой сленг
Заимствования и неологизмы	Проблемы с тем, как адаптировать и включать новые слова и иностранные заимствования актуальны в обоих языках.	В Узбекистане часто нет консенсуса, какие заимствования считать нормативными, как их адаптировать, как создавать эквиваленты.
Семантика, многозначность	Сложность точного определения смыслов, особенно переносных, многофункциональных слов	В узбекских словарях часто не даётся достаточно данных о стилистике, употреблении, региональных или диалектных особенностях.

Сравнительный анализ

Английская и узбекская лексикография сталкиваются с похожими проблемами: необходимость обновления, адаптации заимствований, работы с неологизмами. Однако в английской практике сильнее развита корпусная база и цифровизация, в то время как узбекская лексикография испытывает нехватку ресурсов и отставание в стандартизации.

4. Практические рекомендации

1. Создание и поддержка репрезентативного национального корпуса. Фокус — включение разных жанров (новости, соцсети, научные тексты, устная речь), а также аннотация по регистрам и датировке, что позволит отслеживать динамику неологизмов и изменений значений. [Нигматова Л., 2020. 71-75]

2. Оцифровка ключевых словарных изданий и интеграция инструментов поиска по примерам и частоте. Это повысит доступность и прикладную ценность словарей для преподавателей, студентов и специалистов.

3. Создание терминологических комиссий и стандартов. Междисциплинарные рабочие группы (лингвисты + специалисты отраслей) должны формировать нормативные эквиваленты для новых понятий и вести их систематическое внедрение в учебные издания и официальные тексты.

4. Периодические обновления и мониторинг неологизмов. По образцу крупных англоязычных практик (корпус-мониторинг, «watch lists») следует внедрять процедуры, позволяющие оперативно фиксировать устойчивые новые единицы и решать вопрос о включении.

5. Инвестиции в обучение и подготовку кадров по лексикографии. Университетские курсы по лексикографии и практическая работа над корпусными проектами (практикумы, проекты) помогут создать сообщество практиков. [Prčić, Tvrtko., 2020. 208-211]

Заключение

Узбекистанская лексикография находится в фазе активного роста — при наличии чёткой стратегии по созданию корпусов, цифровизации словарей и стандартам терминологии страна сможет значительно сократить разрыв с

англоязычными практиками и одновременно предложить оригинальные национальные решения в сфере описания языка. В долгосрочной перспективе сочетание академических усилий, технологических инструментов и институциональной поддержки — ключ к современному, надёжному и доступному словарному обеспечению.

Литература

1. Хамдамов, Рамзбек. Development of Educational Lexicography and Educational Dictionaries in the English and Uzbek Languages. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, Vol. 1, Issue 9 (October 2021), pp. 109–116. — PDF (см. стр. 109–114 для исторического обзора и отличий англ. и узб. лексикографии; стр. 111–112 — статистические замечания о частотах) (https://www.oriens.uz/media/journalarticles/16_Ramzbek_Hamdammov.pdf).
2. Эшмуминов Аскар. Problems of Creating National Corpus of the Uzbek Language (Level of Synonyms). *Theoretical & Applied Science*, 2019, Issue 05 (Vol. 73), pp. 47–50. — PDF (разбор проблем создания корпуса, вопросы синонимии и проблемы репрезентативности). (https://www.academia.edu/85890295/Problems_of_Creating_National_Corpus_of_the_Uzbek_Language_Level_of_Synonyms)
3. Prčić, Tvrtko. Teaching Lexicography as a University Course: Theoretical, Practical and Critical Considerations. (SciELO / Open access article; содержит методологию обучения лексикографии, обсуждение корпусов и типов корпусов). См. разделы о корпусах и их применении (параграфы, эквивалентные строкам 206–211 в онлайн-версии). ([https://www.scielo.org.za/scielo.php?pid=S2224-00392020000100012](https://www.scielo.org.za/scielo.php?pid=S2224-00392020000100012&script=sci_arttext) \&script=sci_arttext)
4. Oxford English Dictionary — Editorial policy: How words enter the OED. (Официальная информация об этапах мониторинга новых слов, watch-lists и критериях включения). Онлайн-страница OED (раздел «How words enter the OED»). (<https://www.oed.com/information/editorial-policy/how-words-enter-the-oed>)
5. Creese, S., et al. Neologisms in Online British-English versus American... (EURALEX 2018 paper) — обсуждение реакции больших словарных редакций на неологизмы (пример динамики включения в онлайн-версии OED и Merriam-Webster). (<https://euralex.org/wp-content/themes/euralex/proceedings/Euralex%202018/118-4-2985-1-10-20180820.pdf>)
6. Нигматова Лолахон. Some Problems of Uzbek Lexicography and Dictionary Elaboration. (статья / доклад; обзор проблем узбекской лексикографии — см. онлайн-версию на Academia). 71-80. (https://www.academia.edu/67008635/Some_Problems_of_Uzbek_Lexicography_and_Dictionary_Elaboration).

ФУНКЦИИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ СКОРОГОВОРКАХ

Сурмилова Елена Алексеевна,
докторант, elena.s@urdu.uz

Ургенчский государственный университет
имени Абу Райхона Беруни

Аннотация. Статья посвящена функциям, выполняемым именами числительными в скороговорках русского и английского языков. Числительные в скороговорках рассмотрены с лингвистической точки зрения - выявлены их фонологические, морфологические, синтаксические и лингвокультурологические функции.

Ключевые слова: Скороговорки, числительные, фольклор, лингвокультурология, фонетика.

Abstract. The article examines the functions performed by numerals in the tongue-twisters of the Russian and English languages. Numerals in tongue-twisters have been studied from a linguistic point of view – their phonological, morphological, syntactic functions, as well as the ways in which numerals represent culture, were identified.

Keywords: tongue-twisters, numerals, folklore, language and culture, phonetics.

Скороговорки используют фонетические контрасты, которые заставляют говорящего совершать ошибки, а также частые артикуляционные чередования, например, чередование шипящих, переднеязычных и сложных кластеров. [Ladefoged & Maddieson, 1996. 318; Laver, 1994. 236]. Их структура определяется специфическими языковыми ограничениями: то, что сложно произнести в одном языке, может быть обыденным типичным сочетанием в другом (например, русские палатализованные кластеры. [Blevins, 2004. 118-124; Padgett, 2003. 39-87].

Числительные - это высокочастотные, семантически не перегружающие структуру элементы языка с прочно укоренившимися лексическими формами и простыми парадигматическими рядами, которые способствуют повторению и структурированию. [Hurford, 1987. 216; Corbett, 2000. 84]. Поскольку числительные английского языка в большинстве своем односложны, но при этом имеют разнообразные инициалы и коды, они являются богатым фонетическим материалом для изучения. В русском же языке, помимо этого, использование числительных связано с падежными моделями, что также позволяет контролировать процесс формирования скороговорки [Timberlake, 2004; Corbett, 2000. 95].

Анализ англоязычного корпуса скороговорок показывает, что цифры в них используются в основном с фонологической целью - включить в текст скороговорки посредством числительных звуки, сложные для произношения. В качестве примера можно привести звук [θ] - глухой зубной фрикатив. Скороговорка, в которой применяется этот звук:

Thirty-three thieves thought that they thrilled the throne throughout Thursday.

В данной скороговорке числительное *thirty-three* (33) лежит в общей ее рамке - повторении звука [θ]. Семантическая функция данного числительного условна, оно могло бы быть заменено на любое другое без потери смысла общего высказывания. Основная функция - создание концентрации труднопроизносимого звука, чтобы спровоцировать ошибку у говорящего.

Еще одна функция числительных в английских скороговорках - создание омофонии. Рассмотрим следующий пример:

One-one was a racehorse.

Two-two was one too.

One-one won one race.

Two-two won one too.

Сложность данной скороговорки лежит в омофонии и семантической омонимии. Сложность заключается в быстром когнитивном различении числительных (*one, two*). Произношение *one* и *won* идентичное, так же, как и произношение *two* и *too*.

Наконец, числительные выполняют функцию создания аллитеративно-ассонансного контекста:

(1) Six sick hicks nick six slick bricks

(2) Eleven elves licked eleven little licorine lollipops

В приведенных выше примерах числительное становится частью аллитеративной (1) или ассонансной (2) цепочки. Однако, произносительные трудности в своей основе создаются прилежащими словами. Таким образом, можно сделать вывод, что функции числительных в английских скороговорках варьируются - числительное может быть как центральным элементом фонетической сложности, так и просто поддерживать более широкую структуру.

Роль числительных в русских скороговорках имеет больше акцентов, чем в английских. Помимо очевидной фонологической функции, многие примеры их использования показывают, что также они отражают культурные традиции. Согласно Богатыревой, использование числительных в текстах помогает смоделировать сюрреалистичные и реалистичные миры, таким образом отражая картину мира. Они являются неотделимыми компонентами и символами национальных культур, отражают сложный эмоциональный мир, мысли и чувства, эстетические и этические ценности людей. [Богатырева, 2014. 510-512]. В русской языковой картине мира цифра 7 (*семь*), помимо прочих своих значений, часто является репрезентацией концепта *много*, а не конкретного количества объектов. Это можно увидеть в следующей скороговорке:

Семь те стрел каленых, страшилище.

Семь стрел здесь использованы метафорически, чтобы пожелать человеку много проблем или трудностей, в целом, чтобы пожелать что-то плохое в большом количестве врагу.

Кроме того, числительное 33 (*тридцать три*) традиционно для русского фольклора - Илья Муромец лежал на печи тридцать лет и три года, в сказке

Пушкина было 33 богатыря. В скороговорках также можно его встретить не единожды:

Как на горке, на пригорке стоят тридцать три Егорки: раз Егорка, два Егорка, три Егорка

Тридцать три корабля лавировали, лавировали, да не вылавировали.

Такая концентрация данного числительного связана с тем, что у ведических славян данное число было священным.

Заключение. Числительные в скороговорках - это не просто слова, используемые для указания количества. В английском языке они обеспечивают высокую плотность труднопроизносимых элементов через просодическую симметрию и продуктивные омофоны, провоцирующие оговорки. В русском языке они добавляют те же просодические и сегментные рычаги, а также уникально мощные морфосинтаксические механизмы (чередование падежей и чисел) и богатый палатализацией набор, который усложняет артикуляционную задачу. С точки зрения педагогики и практики это делает числительные идеальным кросс-лингвистическим инструментом для разработки целенаправленных и видоизменяемых скороговорок, тренирующих как точность произношения, так и темп речи.

Использованная литература

1. Acheson, D. J., MacDonald, M. C. Verbal working memory and language production: Common approaches to the serial ordering of verbal information // *Psychological Bulletin*. – 2009. – Vol. 135, № 1. – P. 50–68.
2. Blevins, J. *Evolutionary Phonology: The Emergence of Sound Patterns*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 366 p.
3. Corbett, G. G. *Number*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 336 p.
4. Dell, G. S. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production // *Psychological Review*. – 1986. – Vol. 93, № 3. – P. 283–321.
5. Fromkin, V. The non-anomalous nature of anomalous utterances // *Language*. – 1971. – Vol. 47, № 1. – P. 27–52.
6. Hurford, J. R. *Language and Number: The Emergence of a Cognitive System*. – Oxford: Blackwell, 1987. – 384 p.
7. Ladefoged, P., Maddieson, I. *The Sounds of the World's Languages*. – Oxford: Blackwell, 1996. – 425 p.
8. Laver, J. *Principles of Phonetics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 736 p.
9. Padgett, J. Contrast and post-velar fronting in Russian // *Natural Language & Linguistic Theory*. – 2003. – Vol. 21, № 1. – P. 39–87.
10. Timberlake, A. *A Reference Grammar of Russian*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 524 p.
11. Богатырева Ж. В. От мифа к сказке (сравнительный анализ) // *Мир науки, культуры, образования*. – 2014. – №. 6 (49). – С. 510-512.

THE MAIN CONCEPTUAL FIELDS OF TOURISM TERMINOLOGY AND METHODS FOR THEIR REPRESENTATION IN A DICTIONARY

Aziza Pirmatova,

PhD student of Chirchik state pedagogical university

pirmatovaaziza296@gmail.com

Abstract. Tourism discourse spans tightly knit semantic fields—notably Hotel Accommodation, Transportation, Culinary Tourism, and Ecotourism—that bundle recurring concepts, collocations, roles, and scripts. Drawing on field theory and frame semantics, this paper analyzes those fields and proposes a thematic, cross-referenced dictionary architecture for tourism English that privileges task-based senses, collocational patterns, roles, and regulatory labels. The design supports learners and practitioners by aligning lexical entries with work processes and genres common to hospitality and travel.

Keywords: Tourism English; semantic fields; frame semantics; collocations; corpus-driven dictionary; ESP lexicography; genre-based approach; task-based microstructure.

Introduction. Tourism English is highly purposeful and genre-bound (booking dialogs, safety briefings, menus, itineraries); lexis clusters around services, roles, amenities, transactions, and risks rather than around textbook parts of speech (Dann, 1996). A dictionary that mirrors these semantic fields can surface the collocations and scripts users actually need—e.g., *issue a boarding pass*, *authorize a pre-arrival deposit*, *interpret allergen icons*, *offset carbon emissions* [Sinclair, 2001, pp. 115–118; Nation, 2001, pp. 317–343].

Literature review

Tourism lexis is best understood through semantic fields in which related words form patterned networks of hyponymy, meronymy, and co-hyponymy (Lehrer, 1974, pp. 15–45). Complementing this, frame semantics models the recurrent situations that organize language—e.g., a hotel check-in frame with roles such as guest and receptionist and elements like ID, deposit, city tax, and key card (Fillmore, 1982, pp. 111–137). For dictionary design, the lexicographic microstructure should therefore privilege sense-in-use, collocations and patterns, and clear register/usage labels to ensure safe and appropriate application (Atkins & Rundell, 2008, pp. 202–246, 405–452).

Four core semantic fields in tourism: Hotel Accommodation

Concept clusters. Booking → check-in → stay → incidents → check-out. Key hyponymies. *Accommodation* → {hotel, hostel, guesthouse, resort}; *room* → {single, twin, suite}; *charge* → {city tax, service charge, deposit}. Collocations. *make/confirm a reservation*; *present ID*; *authorize a deposit*; *late checkout (on request)*; *upgrade to...*

Genres. Confirmation emails, registration cards, policy leaflets, complaint logs. Typical frame: Check-in (roles: guest, agent; documents: passport/ID; constraints: payment, policy). See Dann (1996, [p. xx]).

Transportation: Concept clusters. Ticketing → boarding → transfers → delays/claims.

Collocations. *issue a boarding pass; gate closes; connecting flight; pick-up/drop-off; excess baggage; ride-hailing zone.*

Frames. Transfer (origin, destination, vehicle, schedule, fare, contingency).

Genres. Itineraries, transfer vouchers, delay notices.

Culinary Tourism: Concept clusters. Menu → sourcing → preparation → service → dietary rules.

Collocations. *farm-to-table; fixed-price menu; seasonal tasting menu; cross-contamination; allergen disclosure; halal-certified; local appellation.*

Frames. Menu briefing (dish, method, ingredient origin, allergen flags, upsell).

Genres. Menus, tasting notes, food tour blurbs, allergen statements. [Long, 2004, pp. 20–50; 53–75].

Ecotourism: Concept clusters. Protected areas → guides → permits → impact → benefits.

Collocations. *leave-no-trace; community-based tourism; conservation fee; carrying capacity; carbon offset; habitat disturbance.*

Frames. Guided nature tour (site, trail, hazards, mitigation, interpretation duties).

Genres. Safety briefings, codes of conduct, impact reports. [Weaver, 2006, pp. 174–190; 191–208; Fennell, 2014, pp. 219–248; 249–269].

Methods

Dictionary construction: from macrostructure to entry design

The dictionary's macrostructure should guide users from concepts to entries efficiently. Begin with *thematic front matter* that offers concise field overviews—Hotel Accommodation, Transportation, Culinary Tourism, and Ecotourism—each presented as a one-page field map displaying sub-fields, roles, and key collocations, grounded in semantic-field and frame perspectives (Lehrer, 1974, pp. 110–130; Fillmore, 1982, pp. 111–137). The core should remain an *alphabetical A–Z* but each entry carries a field tag (e.g., [Accommodation], [Transport], [Culinary], [Ecotourism]) to preserve domain visibility. Navigation is reinforced by a *cross-reference index* organized by frames (e.g., Check-in, Transfer, Allergen management, Leave-no-trace), enabling movement along situation types as well as headwords. Finally, include *genre appendices* with model emails, leaflets, and notices linked back to indexed headwords to support usage in authentic texts (Atkins & Rundell, 2008, pp. 202–246).

The microstructure of each entry should foreground use in context. Start with the *headword*, its part of speech, and field tag(s) to situate the term within the dictionary's domains. Define sense(s) by *task* (e.g., deposit [Accommodation, Payment] = “pre-authorization on a card at check-in”), then list salient *collocations and patterns* such as authorize a deposit, hold on card, refundable against damages. Make the situational logic explicit through *roles and frames* (who does what; which documents or constraints apply), and add *register/usage labels* (formal/service; legal/policy; safety-critical) to guide appropriate deployment. Provide *cross-*

references to near-synonyms or antonyms (e.g., upgrade ↔ downgrade; refund ↔ goodwill gesture) and finish with a *mini-genre example* (a one-sentence email or notice) that models authentic phrasing. This configuration reflects pattern-driven lexicography—prioritizing collocational behavior and learner-oriented exemplification (Sinclair, 2001, pp. 115–118; Atkins & Rundell, 2008, pp. 405–452; Nation, 2001, pp. 33–58, 281–296, 317–343).

A transparent *cross-reference schema* should expose the lexical networks. Entries are organized from field → sub-field → frame → headwords, so users can move from broad domains to situation types and then to specific terms. Include *bidirectional* “See also” links (e.g., late checkout → early check-in; surcharge; occupancy rate) to surface close neighbors and alternatives. Add *safety and policy flags* in the margin for compliance-relevant items (e.g., allergen; incident report; conservation permit), and apply *stakeholder labels* where terminology shifts by audience or role (e.g., guest vs. visitor; passenger vs. customer). This cross-linking makes relational structure visible while guiding appropriate, task-based usage.

Results and discussion

Worked mini-entries (illustrative)

check-in *n./v.* [Accommodation | Frame: Check-in]

Meaning (task). The process of verifying a guest’s identity, confirming booking details, and issuing room access.

Collocations. *early/express check-in; check-in desk/agent; present ID; issue key card; pre-authorize deposit; city tax.*

Pattern. *check-in at [time/place]; check a guest in.*
Register. Service/procedural.

Example (email). “Please check in after 14:00 and present your passport for verification.”

See also. *check-out; registration card; late checkout; no-show.*

transfer *n.* [Transportation | Frame: Transfer]

Meaning (task). Movement between nodes (e.g., airport ↔ hotel) arranged at a scheduled time.

Collocations. *airport–hotel transfer; pick-up/drop-off; shared/private transfer; missed connection; ride-hailing zone.*

Register. Service/logistics.

Example (notice). “Your transfer departs from Gate B at 10:30; allow 10 minutes for boarding.”

See also. *shuttle; itinerary; delay; refund policy.*

allergen *n.* [Culinary | Safety-critical]

Meaning (task). An ingredient that may cause an adverse reaction.
Collocations. *allergen disclosure; cross-contamination; nut-free; gluten-free; halal-certified.*

Example (menu note). “Please inform staff of any allergens; some dishes may contain traces of nuts.”

See also. *ingredient sourcing; dietary requirement; food safety.*

leave-no-trace adj./n. [Ecotourism | Code of conduct]
Meaning (task). Practices minimizing visitor impact on natural sites.
Collocations. *pack-in pack-out; stay on trail; carry out waste; wildlife disturbance; conservation fee.*

Example (briefing). “Our hikes follow leave-no-trace guidelines; please stay on marked paths.”

See also. *carrying capacity; conservation permit; habitat protection.*

A practical implementation begins with a corpus base: compile a small, curated collection of authentic tourism-English texts—emails, menus, notices, itineraries—to mine recurrent collocations and patterns (Sinclair, 2001, pp. 13–25). On the usability side, a digital version should foreground field maps and frame diagrams, with filters (e.g., only Accommodation terms) and role-based views (e.g., receptionist vs. guest) to speed retrieval and support task performance (Atkins & Rundell, 2008, pp. 202–246, 405–452). For localization, include labels for policy variations (e.g., city tax) and bilingual equivalents to match regional programs. Finally, ensure maintenance by versioning terms that change quickly—especially in sustainability and digital travel domains.

Conclusion

A field-based, frame-aware dictionary foregrounds the tasks, roles, and genres that define tourism communication. By organizing around Hotel Accommodation, Transportation, Culinary Tourism, and Ecotourism—and by engineering entries that surface collocations, scripts, and safety/policy labels—the resource becomes directly usable for learning and work. The approach is grounded in established semantics and lexicography and speaks to real classroom and industry needs.

References

1. Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
2. Dann, G. M. S. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. CABI.
3. Fennell, D. A. (2014). *Ecotourism* (4th ed.). Routledge.
4. Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In *Linguistic Society of Korea (Ed.), Linguistics in the Morning Calm* (pp. 111-137). Hanshin.
5. Lehrer, A. (1974). *Semantic Fields and Lexical Structure*. North-Holland.
6. Long, L. M. (Ed.). (2004). *Culinary Tourism*. University Press of Kentucky.
7. Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge University Press
8. Sinclair, J. (2001). *Reading Concordances: An Introduction*. Pearson Longman.
9. Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. Elsevier/Butterworth-Heinemann.

MADANIYATLARARO TARJIMADA LINGVISTIK VA MADANIY QIYINCHILIKLAR

Ergasheva Nigora Erkin qizi,
O'zDJTU tayanch doktoranti,

E-mail: nigora.1992.nb@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola til, madaniyat va tarjima o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni tadqiq etadi. Unda til nafaqat nutq va yozuv orqali qabul qilinadigan belgilar yig'indisi, balki madaniyatning o'ziga xos xususiyati sifatida ham qaraladi. Maqolada, ayniqsa, ingliz va o'zbek kabi lingvistik va stilistik jihatdan turlicha bo'lgan tillardagi siyosiy matnlarni tarjima qilishdagi munosib usulni tanlashning ahamiyati yoritilgan. Tarjima jarayonida "madaniy burilish" ya'ni tillar emas, balki madaniyatlar tarjima qilinishi markaziy voqea sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: Madaniy burilish, yuqori kontekstli madaniyat, past kontekstli madaniyat, lingvokulturologiya, madaniyatlararo muloqot, madaniy kod.

Abstract. This article explores the deep interconnection between language, culture, and translation. It posits that language is not merely a set of signs received through speech and writing, but is also considered a distinctive feature of culture itself. The article highlights, in particular, the importance of selecting appropriate methods for translating political texts between languages that are linguistically and stylistically different, such as English and Uzbek. The translation process is viewed through the lens of a "cultural shift", where the central event is not the translation of languages, but rather the translation of cultures.

Keywords: Cultural turn, High-context culture, Low-context culture, Linguoculturology, Intercultural communication, Cultural code.

Til – bu, avvalo, eshitish va undan so'ng yozuv orqali qabul qilinadigan nutqqa oid belgilar yig'indisidir. Til sodda tarzda jamiyatning e'tiqod va amaliyotlarining yig'indisi sifatida tasvirlangan madaniyatning o'ziga xos xususiyatini ham tashkil etadi. [A.N. Eugene, 2001. 24] Har bir madaniyat, hoh u yuqori kontekstli (yapon, o'zbek, arab, v.b), hoh quyi kontekstli (amerika, rus, yevropa) bo'lsin, o'ziga xos tartib qoidasi, me'yorlari va ko'rinishi bo'ladi. Til orqali madaniyatni ifoda etar ekanmiz, ushbu qoida va me'yorlarni saqlagan hamda hurmat qilgan holda so'z va ifodalarni tanlashga urunamiz. Tabiiyki, so'zlovchi tomonidan yetkazib berilayotgan har bir fikr u tegishli bo'lgan millat madaniyatining yaqqol ifodasi sifatida qabul qilinadi va ushbu millat haqidagi umumjahon taasurotga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. So'zlovchi o'z nutqi orqali o'zi tegishli bo'lgan madaniyatning nozik jihatlarini ifoda etishga urinar ekan, tarjimon mazkur maqsadni inobatga olgan holda tarjima qilayotgan so'z va iboralar uchun maqbul ekvivalentni tanlashi, undan tashqari to'liq nutqdagi madaniy jiloni saqlab qolishi maqsadga muvofiqdir. Tarjimani og'zaki va yozma nutqni o'z ichiga oluvchi ijtimoiy madaniy qoidalarga amal qiluvchi, hamda lingvistik ozchilik hisoblangan xalqlar (Germaniyadagi turklar va lebanonlar), shuningdek ijtimoiy sinf, yosh, jinsga doir guruhlar uchun alohida tasniflangan so'zlashuv qoidasiga ega turli xil madaniyat vakillari o'rtasidagi muloqot sifatida tavsiflash mumkin. [House J., 2015. 15]

Ingliz va o'zbek madaniyati mutlaqo bir-biriga zid va katta tafovutli tillar bo'lgani, qo'shimchasiga yuqoridagi ikki til lingvistik va stilistik tuzilishi jihatdan turlicha bo'lganligi tufayli ushbu tillardagi siyosiy matnlarni tarjima qilish bir qator qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Ayniqsa siyosiy matnlardagi madaniyatga oid so'zlarni tarjima qilish alohida yondashuv talab qiladi. Madaniyatga oid so'zlarni boshqa tilga o'girishda munosib tarjima usulini tanlash matn umumiy mazmunini saqlab qolish jihatidan ham muhimdir.

Oxirgi yillarda tarjimashunoslikda matn va tilshunoslikka oid, ijtimoiy va madaniy muhitga asoslangan tarjima jarayonlarida sezilarli o'zgarish yuz berdi hamda bu jarayon irq, ijtimoiy sinf, jins va etnik kelib chiqishga e'tibor bergan holda yo'lga qo'yilishi muhim masala sifatida e'tirof etildi. Bu holat tarjimashunoslikda "tarjima jarayonidagi madaniy burilish" sifatida nomlandi, bu jarayonda tillar emas madaniyatlar tarjima qilinishi markaziy voqea hisoblanadi. [House J., 2015. 16] Madaniyatlararo muloqot konseptidagi "madaniyat" so'zi undan tashqarida mavjud bo'lgan tushuncha emas, balki madaniyatlararo muloqot "madaniyat" turli hil guruhlarining hayot tarzini o'z ichiga olgan soha bo'lib, o'ziga hosligini saqlagan holda tashkil topadi. [House J., 2015. 45] Shuni inobatga olgan holda aytishimiz mumkinki, madaniyatlararo muloqotda tarjimon matnni tarjima qilar ekan, nafaqat so'zlarni, balki ikki millatning turmush tarzi, hayotiy tanlovlari va ma'naviyatini ham boshqa tilga muvaffaqiyatli tarzda o'gira bilishi lozim. Taasufki, hozirgi vaqtda madaniyat haqida yangicha tushunchalar shakllanib boryaptiki, globallashuv jarayonida bir hillashib borayotgan madaniyatlar va urf-odatlar tarjima jarayonida madaniy jihatlarga e'tibor qaratish muhim emas degan tushunchani shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Ammo, har qanday holatda va zamonda ham madaniyat o'z muhimlik darajasini yo'qotmaydi, kamayishi yoki ortishi mumkin, valekin butunlay tilshunoslik maydonidan chiqib ketmaydi. Madaniyatning "muhamlik" tushunchasiga oid hozirgi shubhalarni hisobga olgan holda, madaniyatga globallashgan dunyoda aniqlash tobora qiyinlashib borayotgan, madaniy chegaralar tufayli dinamik, moslashuvchan va aralash xususiyatga ega bo'lgan alohida mustaqil birlik sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. [House J., 2015. 44]

Yuqori kontekstli va past kontekstli madaniyatlar o'rtasidagi farq tarjima jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu madaniyatga xos so'zlar yoki tushunchalarning qanday uzatilishi va talqin qilinishiga ham ta'sir qiladi [Meyer, E., 2014. 65]. Misol tariqasida keltiradigan bo'lsak, yuqori kontekstli hisoblangan o'zbek madaniyatida xabarlar ko'pincha ishora va sha'ma orqali ifodalanadi va tinglovchidan bu ishorani anglab olishni talab qiladi, AQSh kabi past kontekstli madaniyatlar esa to'g'ridan to'g'ri va aniq muloqotni afzal ko'radi. Demak, o'zbek tilidan ingliz tiliga siyosiy matnlar tarjima qilinar ekan, imo-ishoralar o'rniga aniq so'z va ifodalarni ishlatish maqsadga muvofiqdir. O'zbek tili yuqori kontekstli til bo'lgani uchun ham, so'zlar ko'pincha kontekstga qarab bir necha ma'noga ega bo'ladi (masalan, o'zbek tilida "marhamat" so'zi yuzma-yuz suhbat davomida suhbatdoshga so'z navbati berish yoki xonaga kirishni taklif qilish uchun ishlatiladi). Tarjimon, masalan, matnda taxmin qilingan, lekin unda aniq joylashmagan afsona, odat yoki iqtisodiy holatga duch kelishi mumkin. Agar bunday

yashirin ma'lumotlar qabul qiluvchi auditoriya uchun ochiq bo'lishi kerak bo'lsa, u tarjimaga aniqlik kiritilishi yoki paramatnli vositalar orqali taqdim etilishi kerak. [Bassnet S., 2014. 26]

Osiyo madaniyatlari (masalan, o'zbek, xitoy, yapon) yaxlit fikrlashni qo'llaydi, bu erda kontekst va o'zaro bog'liqlik aloqa uchun markaziy o'rinni egallaydi, G'arb madaniyatlari esa aniq, segmentlangan ma'lumotlarga e'tibor beradi. Bu madaniyatga xos tushunchalar qanday shakllantirilishi va tarjima qilinishiga ta'sir qiladi [Meyer, E., 2014. 87]. Misol uchun, Xitoy rahbarlari ko'pincha asosiy fikrga murojaat qilishdan oldin periferik kontekstni taqdim etadilar, bu esa G'arb tinglovchilarini to'g'ridan-to'g'ri matn mazmunidan chalg'itishi mumkin.

Madaniyatga oid so'zlarni tarjima qilishda lingvokulturologik yondashuvning o'rni beqiyosdir. Lingvokulturologiya – bu til va madaniyatni o'rganuvchi fan bo'lib, u til birliklarida madaniy ma'nolar, milliy dunyoqarash va xalq an'alarining aks etishini tadqiq qiladi. Til shunchaki kommunikatsiya vositasi emas, balki madaniyatning asosiy omilidir [Маглова, B. A., 2010. 102]. Har bir til o'zida o'ziga xos madaniy kodni saqlaydi. Masalan, o'zbek tilidagi “ko'ngil” so'zi faqat lug'aviy ma'no emas, balki o'zbek madaniyatiga oid chuqur falsafa, diniy va psixologik ma'nolarga egadir. Madaniyat so'zlari til va madaniyatning o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Har bir madaniyat so'zi ma'no va kontekstda milliy dunyoqarashni aks ettiradi. Lingvokulturologiyaning asosiy vazifasi shu so'zlar orqali madaniy kodlarni ochib berishdan iborat. [Маглова, B.A., 2010. 45]

Tarjima qilinadigan tilga oid matnlarda tarjimonlarga o'sha tilda so'zlashuvchi xalq madaniyatiga notanish jihatlari – moddiy madaniyat elementlari (masalan, oziq-ovqat, mehnat qurollari, kiyim-kechaklar), ijtimoiy tuzilmalar (jumladan, urf-odatlar va qonunlar), tabiiy olamning xususiyatlari (ob-havo sharoiti, o'simliklar, hayvonlar) va shu kabilar taqdim etiladi; tarjima qilinayotgan til madaniyatining bunday xususiyatlari ko'pincha ikkinchi til madaniyatida ekvivalenti bo'lmagan yoki faqat o'ta noyob yoki texnik so'zlar mavjud bo'lgan aniq leksik qismlarda uchraydi. Bunday qiyin vaziyatda tarjimonda turli xil tanlovlar mavjud: bir tomondan muammoli so'zni tushirib qoldirish yoki ikkinchi til madaniyatidagi ba'zi ekvivalentni tanlash, ikkinchi tomondan tarjima qilinmagan so'zni import qilish (izohli matn qo'llash orqali), tushuntirish klassifikatorini yoki aniq tushuntirishni qo'shish, kamdan kam uchraydigan so'zni qo'llash yoki ikkinchi tilda semantik maydonni kengaytirish. [Bassnet S., 2014. 24] Tarjimalarda noyob yoki tarjima qilinmagan so'zlardan foydalanish va notanish madaniy materialni kiritish tarjima matnlarining kamchiliklari emas: tarjima - bu boshqa tillardan so'z qarz olish, kalka qilish va boshqa usullar orqali lingvistik muqobillar kengayadigan va madaniy kengayish sodir bo'ladigan madaniyat faoliyatidan biridir. [Bassnet S., 2014. 25]

Adabiyotlar

1. A.N. Eugene, Contexts in Translating. – Amsterdam, The Netherlands, John Benjamins Publishing Co. P.O. Box 36224.: 2001. – 138 p.;
2. Bassnet S. Translation Studies. - 4th edition, Routledge, London: 2014. – 208 p. <https://doi.org/10.4324/9780203488232>;

3. House J., Translation as communication across Languages and Cultures. - Routledge 711 Third Avenue, New York, NY 10017: 2015. – 164p.;
4. Meyer, E., The Culture Map (Breaking through the invisible boundaries of global business). – Public affairs, New York, NY 10107.: 2014. – 260 p.;
5. Маслова, В. А. Лингвокультурология. “Академия”: 2010. – 202 с.;
6. Швейцер, А. Д., Перевод и Лингвистика. – Флинта, Москва 117342: 2013. – 280 с.

MAKTAB KORPUSI ASOSIDA BAZIS SO‘ZLARNI AJRATIB OLISH VA TAHLIL QILISH

**Khajibaeva Surayyo,
Al-Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Kompyuter ilmlari va sun’iy intellekt
texnologiyalari kafedrası o‘qituvchisi
surayyo.khajiboyeva@gmail.com**

Annotatsiya. Ushbu ishda O‘zbekiston maktab ta’limi uchun mo‘ljallangan 35 ta darslik asosida tuzilgan korpusdan foydalanib, har bir sinf uchun bazis so‘zlarni aniqlashga qaratilgan. Sinonimlar lug‘ati asosida bazis so‘zlarni ajratib olish metodikasi taklif etiladi. Taklif etilgan yondashuv asosida maktab darsliklari boshlang‘ich (1–4-sinflar) tahlil qilindi. Har bir sinf uchun umumiy korpusdan ajralib turuvchi bazis so‘zlar aniqlandi. Ushbu metod yordamida avvalgi sinflarda uchramagan, aynan o‘sha sinfga xos bo‘lgan yangi bazis so‘zlar ajratib olinadi. Metodning asosiy g‘oyasi – har bir sinfning lemmalar to‘plami ichidan sinonimlar korpusidan foydalangan holda bazis so‘zlarni ajratib olishdan iborat. Bu esa maktab o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan matnlarning leksik murakkablik darajasi va sinfga xos lug‘aviy boylik darajasini tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ta’lim mazmunini darajalash, lingvistik resurslar yaratish hamda avtomatik sinf aniqlovchi modellarni ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: chastota, dominant sinonim, bazis so‘z, unikal, solishtirish metodi.

Abstract. This work aims to identify basis words for each grade using a corpus based on 35 textbooks intended for school education in Uzbekistan. A methodology for extracting basis words based on a dictionary of synonyms is proposed. Based on the proposed approach, school textbooks for primary (grades 1–4) were analyzed. Basis words that stand out from the general corpus were identified for each grade. Using this method, new basis words that were not found in previous grades and are specific to that grade are extracted. The main idea of the method is to extract basis words from the lemma set of each grade using a corpus of synonyms. This allows analyzing the level of lexical complexity and class-specific vocabulary richness of texts intended for schoolchildren. The results of the research can be used in grading educational content, creating linguistic resources, and developing automatic class identification models.

Keywords: frequency, dominant synonym, basis word, unique, comparison method.

1. Ma'lumotlarning qiymati

Ushbu ma'lumotlar ombori o'zbek maktab korpusiga asoslangan bo'lib, maktab korpusi quyidagi sohalarida ahamiyatga ega:

- Tilshunoslik (Leksik va grammatik tadqiqotlar);
- Ta'lim texnologiyalari (Raqamli darsliklar va test tizimlari, Pedagogik strategiyalar);
- Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (Til modellarini yaratish, Avtomatik tuzatish va yozuv tahlili, Avtomatik baholash tizimlari, AI yordamida o'quv platformalar, Nutqni sintez qilish va tanish).

Yuqoridagi sohalarida quyidagi masalalarni hal qilish uchun qo'llaniladi:

- Turli xil NLP muammolarini hal qilishda ilmiy izlanishlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi (**Tokenizatsiya, POS-teglash, lemmatizatsiya, ner** (entitet tanib olish) kabi vazifalar, bazis so'zlarni aniqlash);
- Maktab o'qituvchilari yangicha yondashuvlarga asoslangan darslar tashkil qilishda ilmiy terminlarni aniqlab foydalanish uchun xizmat qiladi;
- Korpusni fanlar kesimida semantik tahlil qilib, turli xil mashinali o'qitish metodlarini qo'llash;
- Til o'rganuvchilar va maktab o'quvchilari uchun lug'at vazifani bajaradi;
- O'qituvchilar uchun o'quvchilarning matnlarini **grammatik jihatdan avtomatik tahlil qilish** va xatolarni tuzatish maqsadida ishlatiladi;
- Korpusdan olingan real misollar asosida **interaktiv testlar, mashqlar** tuzish.
- Maktab korpusi asosida **AI yordamida o'quv platformalar, masalan, intellektual repetitorlar, chatbotlar** ishlab chiqiladi.

2. Nazariy asos

Agglutinativ tillarda so'zlarga ko'plab qo'shimchalar birikishi natijasida hosil bo'lgan turli shakllarni yagona lemma ostida birlashtirish – lemmatizatsiya, morfologik tahlil, matnni tahlil qilish, indeksatsiya va mashina tarjimasida yuqori aniqlikni ta'minlaydi. O'zbek tiliga asoslangan maktab korpusiga bo'lgan qiziqish ilk bora [1] ishda tilga olingan va o'quvchilarning potensial qiziqishiga qarab kitob tanlashda korpusning ahamiyati ta'kidlab o'tilgan. Maktab korpusining bir qismi bo'lgan Uzbek Primary School Corpus [2] ishda tahlil qilinib, bazis so'zlarni ajratib olishda yuqori chastotalar va solishtirish metodlaridan foydalanilgan. Maktab o'quvchilari har bir sinfda o'rganishi zaruriy bo'lgan so'zlari va yangi so'zlar [3] ishda sinflar bo'yicha (1-4 sinf) umumiy tahlil qilingan.

O'zbek tilini o'rganuvchilar va maktab o'quvchilari uchun imloviy, grammatik jihatdan to'g'ri o'zbekcha so'zlarni yetarli miqdorda va mos darajada bilish ularning muloqot qila olishlari hamda o'zbek tilini yanada rivojlantirishlari uchun nihoyatda muhimdir. Ushbu korpus tadqiqoti O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'lim vazirligi tomonidan nashr etilgan darsliklar hozirgacha mamlakatdagi o'quvchilar va o'qituvchilar tomonidan faol qo'llanilayotganligi sababli, ular millionlab o'quvchilarga ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston umumiy o'rta maktabining 1-4-sinflari uchun mo'ljallangan 35 ta darsliklarida qanday so'zlar mavjudligini, takrorlanish chastotasini va bazis so'zlarni o'rganishga qaratilgan.

Bazis so'z – bu sinonimik qator ichida:

- eng keng qo'llaniladigan;
- semantik jihatdan aniqligi va barqarorligi bilan ajralib turadigan;
- uslubiy neytrallikka ega;
- ko'p hollarda boshqa sinonimlarga nisbatan umumiylik darajasi yuqori bo'lgan leksik birlikdir.

Masalan, "abadiy" so'zining sinonimlar qatorida "ilalabad", "mangu", "jovidon", "umrbod" so'zlari mavjud bo'lishi mumkin. Ular orasida "umrbod" bazis so'z deb e'tirof etiladi, chunki u:

- zamonaviy nutqda faol ishlatiladi;
- boshqa sinonimlarga nisbatan kengroq qo'llaniladi;
- uslubiy jihatdan neytral va universal.

Adabiyotlar

[1] K. A. Madatov and S. Sattarova, "Creation of a Corpus for Determining the Intellectual Potential of Primary School Students," 2024 IEEE 25th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM), Altai, Russian Federation, 2024, pp. 2420-2423.

[2] K. A. Madatov, Sh. Bekchanov and S. Khajibaeva, "A Technique for Automatic Extraction of Bazis Words: A Case Study on "Uzbek Primary School Corpus"," Conference: 2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)Conference: 2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK),October 2024, DOI: 10.1109/UBMK63289.2024.10773460.

[3] K. Madatov, S. Sattarova, and J. Vičič, "Dataset of vocabulary in Uzbek primary education: Extraction and analysis in case of the school corpus," *Data in Brief*, vol. 59, Art. no. 111349, Feb. 2025, doi: 10.1016/j.dib.2025.111349.

THE LINGUISTIC EXPRESSION OF QUANTITY ACROSS LANGUAGES

Masimova Sona Shirali,
(Baku, Azerbaijan)

sonaiskenderova@gmail.com

Annotation. To summarize what we have discussed, we can conclude that the concept of quantity, as an element of cognition, has evolved through several stages and has reached its today's form. The various phases in the development of this concept, from sensory perception to abstract visualization, are still evident in modern language.

When examining how quantity is expressed in language, one important aspect to consider is that, when the number of items in a set is small enough to fit within the first decimal range, it is processed more quickly through emotional and visual

imagery. Most researchers agree that people can understand and remember certain sets of objects without needing to attentively count them.

The development of different forms of the concept of quantity is closely linked to the progression of cognitive understanding, following the natural laws of cognitive development. "Evidence from the ethnography of primitive societies, as well as data from diverse languages around the world, suggests that the stages of quantitative comprehension in human perception are mainly the same across different cultures, aside from minor differences." The typological research of world languages helps not only to clarify the stages of the concept of quantity in Turkish cognition but also to trace the origins of numbers, which are linguistic representations of quantity, and the development of plural suffixes. The scope of typological linguistics in this area is large. This phenomenon, observed in Azerbaijani Turkish, is similarly present in other Turkic languages.

When it comes to expressing the concept of quantity, Turkish languages are on par with other advanced languages worldwide and are not behind in terms of the variety of ways the concept is conveyed. The fact that Turkish languages can represent a wide range of quantities also reflects the advancement of the quantitative category in Turkish thought and the overall development of these languages.

Key words: numerical value, measurable amount, quantity, plurality.

In the majority of the world's languages, nouns are marked for singular and plural forms. The semantic distinction between these two categories is generally straightforward: singular denotes one entity, whereas plural indicates more than one, as in "table – tables". However, linguistic reality is often more complex. In English, the category of number in nouns raises a number of important issues. For example, there is a semantic difference between the phrases "three houses" and "three hours". The first example refers to three distinct objects existing side by side, while the latter designates a continuous, uninterrupted temporal span.

At times, plural forms are encountered in nouns that are normally uncountable. In such cases, the plural does not signal a simple increase in number but rather introduces a shift in meaning. Consider the noun "water": in the meanings such as "the waters of the Atlantic" or Jack London's "A Daughter of the Snows", the plural form conveys a notion quite different from its singular counterpart. Crucially, it would be ungrammatical to quantify these with numerals ("three waters" or "three snows" in the literal sense). Instead, the plural "waters" typically denotes a vast body of water, such as an ocean, while "snows" may describe extensive snow-covered regions, as in the Arctic. Moreover, the phrase "the water of the Atlantic" emphasizes the chemical or physical composition of that water, whereas "the waters of the Atlantic" expresses a geographical or territorial concept. These examples show that the use of singular and plural forms can generate distinct semantic interpretations, sometimes diverging so significantly that the plural acquires a meaning absent from the singular. A case in point is "colours", the plural of "colour", which can denote a flag, as in "to serve under the colours of liberty" [7; 88].

From a historical perspective, early human thought appears to have conceived collections of objects not as the sum of individual items, but rather as unified wholes. The focus was less on numerical quantity and more on qualitative features of the group. Collective nouns were thus likely understood as designations of qualities rather than mere counts. L. Lévy-Bruhl notes that in primitive cognition, each set of objects was preserved in memory with remarkable precision, and any absence within such a set was immediately perceived [12; 164].

The representation of collections of objects differs across languages. According to V. I. Degtyarov, ancient written monuments of the Slavic languages demonstrate that the nomenclature of nouns was conveyed primarily through special collective nouns, which themselves occurred in the grammatical singular. Degtyarov observes that, in general, word-formative suffixes rather than inflectional suffixes were employed to denote sets of nouns, or else collectiveness was expressed through lexical means. At a later stage in the development of the Slavic languages, markers of collectiveness gradually came to function as grammatical plural forms [3; 59]. These facts indicate that the collective aspect of the category of quantity served as the foundation for the emergence of its other formal and semantic shades.

V. Z. Panfilov identifies a number of archaic affixes expressing collectiveness in the Nivkh language, such as “-m / -v, -sk / -ks, -rk / -kr”, and others [12; 251]. Turkologists note that in the Turkic languages, the notion of collectiveness is largely preserved in toponyms and ethnonyms. However, suffixes found in these forms were also extended to ordinary nouns in order to denote the plural. In Turkic, collectiveness is thus primarily expressed by lexical (e.g., “herd”) and lexico-syntactic constructions (e.g., “large–small, old–young”).

The grammatical expression of collectiveness varies across languages, manifesting in both singular and plural forms. This flexibility reflects the inherent contradiction in the concept of collectiveness. O. Jespersen observes that “logically, collectiveness should be understood as one on the one hand, and as a whole on the other” [7; 225]. Even when conceived as singular, collectiveness simultaneously implies a unity composed of discrete parts. Jespersen further stresses that collectiveness “should be used only to express the unity of countable nouns.” Similarly, V. F. Asmus claims that “in fact, the unity of a collective entity arises from the plural; it is not an actual singularity, but rather a form of plurality” [1; 37]. Since a set inherently consists of distinct elements, it may be regarded as a manifestation of divisible quantity.

Within this framework, one may also distinguish such varieties of divisible quantity as the indefinite plural, the abstract plural, and the concrete plural, all of which are expressed in Turkic languages through the same grammatical markers. At the same time, languages differentiate between divisible and indivisible quantities. Indivisible sets are realized in nouns that denote materials or substances, such as “water, aluminum, oil, iron”, and similar entities. Unlike discrete objects, such materials exist physically but resist direct quantification.

These nouns do not evoke the image of a specific object but rather function as properties or qualities of things. For instance, the word “door” denotes an object with

a concrete form, recognizable features, and a defined function. By contrast, the word “iron” does not directly conjure a single object; instead, it generates a range of associations— “iron doors, iron dishes, iron beds”, and so forth. As F. de Saussure observed, such words produce different associations for different individuals. Hence, concepts denoting material or natural substances tend to function more as qualities than as discrete objects. It is no coincidence that these nouns frequently appear as attributive elements modifying other nouns to specify their characteristics.

For this reason, concepts denoting material substances may be regarded as designations of qualities. In such cases, quantity manifests itself analogously to quality: it is determined not by countability but by extent or measure. This raises the question of how languages express the quantity of uncountable entities.

In many languages, nouns referring to material substances occur only in the singular. For instance, English has “water, milk, meat”; French has “lait” (“milk”), “viande” (“meat”); and German has “Butter” (“butter”), “Milch” (“milk”), “Fleisch” (“meat”). A similar pattern is observed in modern Turkic languages. Yet in the early stages of Turkic, even nouns denoting uncountable substances bore quantitative markers: “süt” (“milk”), “örten” (“fire”), “ozan” (“tea”). The final consonants in these nouns represent ancient plural markers preserved as relics. Of particular interest is the process by which uncountable nouns acquired quantitative markers, a development often attributed to the proto-Turkic or even earlier stages. Evidence from Mongolic supports this view: in Mongolian, “süt” (“milk”) is historically a plural form derived from the root “sün” with the suffix “-t” [8; 19].

Unlike many other languages, Turkic reveals morphological markers for both divisible and indivisible quantities. This suggests that the ancient Turks possessed a nuanced and comprehensive understanding of the category of quantity. Moreover, plural suffixes are not the sole means of expressing plurality. Just as nouns may convey collectiveness without affixation, they may also take on special grammatical suffixes to signal related meanings. Compare, for example: “student – students – studentship”.

In the language of the ancient Turkic written monuments, this form of plural is also attested. In these texts, the suffixes “-egu” and “-egun” serve to form collective plurals. Mammadov notes that bulk numbers formed with these suffixes appear only twice in the monument dedicated to Tonyukuk. For example: “Tabgach, Oghuz, Kitan, these three truths “If the Chinese, Oghuz, and Kitan unite in three ...”” (Tone 12); and “The trio said, ‘Let us unite in a trinity, let us destroy it’” (Tone 21) [10; 62].

The development of collective numerals is also observed in the language of the Uyghur written monuments of the 11th–15th centuries. V. M. Nasilov, who studied these texts, explains that in this period numerals could take the suffixes “-aqu / -equ” to form collective numbers. Among his examples are forms derived from “one” and “two,” glossed as “all together” [11; 45]. Although the suffixes “-egü / -egün”, which produced collective numerals, were rarely used in earlier monuments, their functions expanded in the subsequent development of the Turkic languages. This becomes particularly evident when comparing ancient Turkic monuments with modern Turkic

varieties. For instance, L. V. Dmitriyeva, in her study of the Baraba Tatar language, shows that bulk numerals are formed with the suffixes “-av” and “-au” [4; 213].

In the modern Tatar literary language, collective numbers are formed by adding the suffixes “-au, -au” to numerals. According to N. K. Dmitriyev, “the semantics of collective numbers are summarized in a certain concentration of objects formed by the addition of individual units.” In Tatar, collective numbers built with “-au, -au” are restricted to numerals from one to ten. With higher numerals, collective meanings may be expressed through additional suffixes such as “-lap / -lep, -laşın / -leşin”. These retain their basic quantitative functions but also develop new semantic and stylistic nuances: they may express reciprocity, unity, or even emphasize the abundance of objects or individuals within a set.

In modern Nogai, collective numbers refer to the plural of certain objects and persons. The suffix -ov / -ev is added to quantity numbers to form such numbers. However, it should be noted that, unlike the Tatar language, in the Nogai language these suffixes are multiplied by numbers from one to seven, as well as by the number nine [2, 154].

It can be assumed that in the early stages of the development of Turkic languages, collective numbers were not characteristic of Turkic languages. As a result, the suffix that forms a community in the language of the ancient Turkish written monuments known to us is found only in the monument written in honor of Tonyukuk. Apparently, this is why individual nouns can express the plural and the plural without taking any suffixes. Because it is a well-known fact that in the language of ancient Turkish written monuments, plural suffixes are rarely used.

The list of plural nouns in English includes a number of sciences (for example, riyaziyyat - mathematics, fizika - physics, fonetika - phonetics, siyasət - politics, etc.) and disease names (for example, qızılça - measles, məxmərək - mummy, raxit - rickets, etc.) can be added. The reason for this is that when we say mathematics, the word includes a number of different scientific disciplines. In another example, we can see this in the name of measles. The disease occurs in the form of numerous inflammatory rashes on the skin, and this set manifests itself in the name of the disease. But as in the case of phonetics, in some cases it is impossible to understand the cause of this plural.

Sometimes, expressions expressing the concept of plural are treated as a single principle in a sentence. For example, when the term United Nations is used in a sentence, the noun is expressed in the singular form of the predicative (The United Nations is a world organization).

A number of nouns denoting a group of people or animals can be used in two forms in a language. They represent either a group representing a community or members of that group.

For example, in the sentence “My family is small”, the adjective small refers to an entire family. “My family are good speakers” says that every member of the family is a good speaker. The same rule can be applied to the sentence “The cattle were grazing in the field”.

Recently, another idea about the number category in nouns was put forward by A.Isachenko. According to him, the main meaning of this category is not quantity, but discreteness. For example, in English, the word scissors is a plural, but the reason for its plural is that it consists of two inseparable parts. The word itself is unique as an object. But the same suffix (houses) in the word indicates the plural form of a specific noun, and here we are talking about individual houses [6; 44].

Collective numerals are also attested in languages outside the Turkic family. For example, in the Okhotsk dialect of Even, special collective numerals are used to count both humans and inanimate objects, expressing their unity and integrity. In this system, collectives are formed exclusively by attaching the suffixes “-ridur / -nidur” to numerals within the first decimal range.

Literature

1. Асмус 1947 – Асмус В.Ф. Логика. – М., 1947, 387 с.
2. ГраНЯ 1967 –Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология, Черкесск, 1973, 228 с.
3. Дегтяров 1987 – Дегтяров В.И. Плюрализация имен собирательных в истории славянских языков // Вопросы языкознания, 1987, № 5, – с.59-73.
4. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. – М., 1981, – 289 с.
5. Есперсен 1958 – Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958, – 400 с.
6. Исаченко 1961 – Исаченко А.В. О грамматическом значении // Вопросы языкознания. 1961, №1, – с.28-43.
7. Jespersen 1949 – Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principle. Part II: Syntax, vol. I.Kopenhagen – London: Einar Munksgaard / George Allen &. Unwin Ltd., 1949, xxviii + 512 p.
8. Кононов 1969 – Кононов А.Н. Показатели собирательной множественности в тюркских языках. Сравнительно-исторический этюд. – Л.: Наука, 1969, – 187с.
9. Лыткин 1966 а – Лыткин В.И. Коми-зырянский язык // Языки народов СССР. Т.3: Финно-угорские и самодийские языки. – М., 1966, – с.281-299.
10. Мәммәдов 1979 – Мәммәдов Ү. Орхон-Үенісей абадәләріндә адлар. I. Вак1, 1979, – 176 с.
11. Насилов 1967 – Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. – М.,1974, – 102 с.
12. Панфилов 1977 – Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (гносеолгические аспекты). – М.: Наука, 1977, – 287 с.

METAFORIK BIRLIKLAR QO‘LLASH VA ULARNING TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR

Mahfuza Nishonboyeva,
Farg‘ona davlat universiteti
tayanch doktoranti,

Annotatsiya. Ushbu tezisda ko‘chim turlaridan bir bo‘lgan metaforaning qo‘llanilish hamda uning ikki bir-biriga qarindosh bo‘lmagan tillarda badiiy va og‘zaki nutqda qo‘llash jarayonida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: metafora, simile (o‘xshatish), konteksts, ko‘makchi, nutq.

Abstract. This thesis analyzes the use of **metaphor** as one type of figurative expression, as well as the issues that arise during its application in both literary and spoken language across two unrelated languages.

Keywords: metaphor, simile, context, auxiliary word, speech.

Metaforaning har bir millatning o‘z dini, madaniyati, yashash tarzi va an‘analariga ko‘ra turlicha ishlatilishi hammaga ma‘lum. Uning har bir jamiyatning urf-odatlarini o‘zida aks ettirish xususiyati mavjud. Shuning uchun uni qo‘llar yoki badiiy asarlarda duch kelar ekanmiz uni tahlil qilish zarur. Chunki bir millatda qadrlangan tuyg‘ular yoki ba‘zi bir iboralar boshqa bir tilda umuman boshqacha ifodalanadi. Metafora va boshqa ko‘chim turlari, ularning vazifalaridan xabardor bo‘lmashlik esa bir qancha muammolar keltirib chiqaradi.

Dastlabki muammo, metaforani nima maqsadda qo‘llanilayotganini aniqlay olmaslik tinglovchi yoki o‘quvchi ongida tushunmovchilik keltirib chiqaradi. Masalan, yuqorida cho‘chqa hayvoni misolini ko‘rib chiqdik. Endi ana shu hayvon nomini aynan bir tilda turli konteksts namoyon bo‘lishini ko‘rib chiqamiz. Cho‘chqa inson quyidagi ma‘nolar kelib chiqishi mumkin:

4. Semiz inson
5. Jahldor inson
6. Tartibsiz inson

Yuqoridagi keltirilgan metaforalarni qo‘llash kontekstga va nima maqsadda qo‘llanilayotgani, hamda qaysi xususiyatiga ko‘ra farqlanadi. Ya‘ni bir insonning meyoridan ortiq ovqatlanishini uchratgan inglizlar “Semiz inson” ma‘nosida qo‘llaslar, boshqa vaziyatda tarbiyasiz yoki o‘ta tezoib, jahldor insonlarga nisbatan ham ishlatadilar. Chexiyaliklar esa uyi- usti boshi yoki kiyimlari tartibsiz, to‘zigan holatdagi inslarga “Pig man”– “cho‘chqa inson” metaforasini qo‘llaydi. Muammo shundaki, turli konteksts turli metaforalarni talab qilar ekan, mos keluvchi metaforani qo‘llash yoki uni to‘g‘ri tushunish, tarjima jarayonida ham o‘quvchiga asl ma‘no yetkazib berish uchun kontekstdan xabardor bo‘lish, butun matnni tushunish hamda umumiy bilim darajasi yuqori bo‘lishi ushbu muammo yechimi hisoblanadi.

Metafora bu o‘xshatishmi?

Eng ko‘p uchraydigan muammolardan bir ba‘zi bir til o‘rganuvchilar metaforani o‘xshatish vositasi (simile) bilan chalkashtirib yuborishadi. Bunday holatni nafaqat chet tilini o‘rganayotgan balki o‘z ona tilini o‘rganayotgan

o'quvchilarda ham kuzatishimiz mumkin. Aslida bu ikki ko'chim bir biridan tubdan farq qiladi. Agar gapda metafora oldidan –dek,-day, -simon, -vash, - namo qo'shimchalari; kabi, singari, xuddi, yanglig', misoli, o'xshash (as, like) ko'makchilar yordamida shaxs va predmetlar bir-biriga qiyoslangada, bu holat metafora hisoblanmaydi balki o'xshatish hisoblanadi. Metafora va o'xshatishning qo'llanilish jihatidan farqlasak, adabiyotshunoslikda metafora istiora san'atini hosil qiladi, o'xshatish esa, tashbeh san'atini hosil qiladi.

Masalan,

Metafora: Buvijonim – uyimizning quyoshi.

O'xshatish: Buvijonim misoli quyosh.

Metaforaning boshqa badiiy o'xshatish vositalaridan farqlay olish ba'zan qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shu sababli ko'plab misollar orqali ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

Metafora: Life is a highway – Hayot bu oxiri yo'q yo'l yoki o'zbekcha metaforada tubi yo'q dengizga to'g'ri keladi.

O'xshatish: Life is **like** rainbow- Hayot **xuddi** kamalak.

Metafora va o'xshatish ikki narsani bir- biriga o'xshatish vazifasini bajarsada, ular quyidagi farqli jihatlariga ega:

Metafora	O'xshatish (Simile)
U to'g'ridan to'g'ri o'xshatmaydi, balki ishora qiladi, nazarda tutadi	To'g'ridan to'g'ri solishtiradi
Qiyoslanuv jarayonida hech qanday qo'shimlar-u yordamchi so'zlarda foydalanilmaydi	Qiyoslanayotganda ko'makchilar va o'xshatish qo'shimchalaridan foydalanish shart.
Nutqni kuchli va ta'sirchang qiladi	Nutqni aniq va tushunarli qiladi
Masalan, Susan bugungi musobaqada gepard edi.	Masalan, Susan bugungi musobaqa xuddi geparddek tez yugurdi

Demak, boshqa ko'chim turlari singari aynan metaforada ham bir qancha muammolar kelib chiqishi mumkin. Bunday chalkashliklar va muammolarni oldini olish uchun esa, avvalo tinglovchi va so'zlovchi yetarli bilim va saviyaga ega bo'lishi kerak.

Xulosa: Tillar bir-biriga leksik, lingvistik hamda kulturologik farqlanishi sabab, tarjima jarayoni yo osonlashadi, yo murakkablashadi. Hozirgi kunda chet tilida yozilgan asarlarni o'z tiliga tarjima qilayotgan tarjimonlar badiiy asardagi qo'llanilgan metaforik ko'chimlarni tarjima qilishga bir qancha muammolarga duch kelmoqdalar. Undan tashqari yana bir dolzarb muammo metafora ko'chim turini boshqa ko'chim bilan chalkashtirish: masalan, o'xshatish (simile) bilan. Yana bir muammo, so'zlovchining nima maqsadda metaforani qo'llayotganini tinglovchi uchun mavhum ekanligidir. Buni yuqorida cho'chqa hayvoni misolida ko'rib chiqildi.

Adabiyotlar

11. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент, 1962. – Б. 24-25.

12. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1992. – Б. 126.
13. Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир//Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент давлат университети илмий асарлари. 362-чиқиши. – Тошкент, 1970. – Б.132.
14. Рофиева Г. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б. 12.
15. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1963.№6. – Б.42.
16. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол. фан. номз....дисс.– Тошкент, 2000. – 33 б.
17. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 4.
18. Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти.1973. №4. –Б.34-37.

OTLARGA OID LEKSEMANING O‘ZBEK TILIDAGI SEMANTIK SHAJARASI TALQINI

O‘razov Alisher Doniyorovich

Guliston davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

Email: orazovalisher96@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida leksema (so‘z) ma’nolarining tarixiy taraqqiyotini o‘rganish semasiologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ekanligi va ayrim leksemalarning (so‘zlarning) davr o‘tishi bilan genetik yoki yadro ma’nosidan turli ko‘chma ma’nolar hosil bo‘lishi jarayoni polisemiya olib kelishi haqida fikr yuritilgan, ya’ni tilshunoslikda mana shu jarayonni tizimli va genealogik tarzda ilmiy o‘rganish uchun **semantik shajara** metodidan foydalanishi haqidagi ilmiy mulohazalar va nazariylar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: semantik shajara, genetik ma’no, asos (bosh) ma’no, leksema, hosila ma’no, ma’no ko‘chishi, ma’no taraqqiyoti

Annotation. This article discusses the fact that the process of the historical development of lexseemal (word) and the process of genetic or nuclears in the form of genetic or nuclears, and the research of the theoretics of the process of genetic or nuclears, analysis for the use of the semantic tree method pulled.

Keywords: semantic traitor, genetic meaning, basis (head) meaning, lexful, derivative meaning, the development of meaning

Ma’lumki, bu tushuncha zahirida bir leksemaning (so‘zning) asosiy (yadro) ma’nosidan boshqa hosila ma’nolar ketma-ket yuzaga chiqishi va o‘zaro ma’noviy bog‘lanishiga nisbatan aytiladi. Semantik shajara leksema (so‘z) ma’nolarining

tarixiy rivojlanishini, o'zaro bog'lanishini, mantiqiy davomiyligini ko'rsatadi. Polisemiya leksema (so'z) strukturasi uni yuzaga keltiruvchi leksik ma'nolar bilan o'lchanadi. Polisemiya ko'proq; ma'no taraqqiyotining natijasi bo'ladi. Bunda polisemantik so'z genetik ma'nosining ko'chma ma'no hosil qilishi hisobiga vujudga keladi [1-112].

Tilshunoslikda semantik shajara – bir so'zning bosh (asosiy) ma'nosidan boshlanib, undan paydo bo'lgan birlamchi hosila ma'nolar va bu hosila ma'nolardan ikkilamchi hosila ma'nolardan yana boshqa hosila ma'nolar kelib chiqish jarayonini aks ettiruvchi tizim tushuniladi. Bunday tizimni tasavvur qilish va tushuntirish uchun daraxt metaforasidan foydalaniladi, chunki bosh ma'no daraxtning o'zagiga, undan chiqqan ma'nolar esa shoxlariga o'xshaganligi sabab sifatida ko'rsatiladi.

Asosiy va hosila ma'nolar: Bosh ma'no (asosiy ma'no): Leksemaning (so'zning) birinchi(yadro), boshlang'ich va asosiy, eng dastlabki (birlamchi) ma'nosi. Bu ma'no boshqa ma'nolar paydo bo'lishi uchun asos bo'ladi. Polisemantik leksemalarining (so'zlarning) semantik shajara hosil bo'lishidagi dastlabki bosh ma'nosi, odatda, bitta bo'lib, qolgan ma'nolar shu ma'noga bog'lanib kelgan ma'nolar bo'ladi [1-113] **Asosiy ma'noni topishda, ya'ni o'zbek tilining tarixiy va zamonaviy manbalarida (lug'atlarida) qo'llanilib kelayotgan turkiy o'zbekcha arabcha forsa, ruscha va baynalmilal faol leksemalardir (so'zlardir).** Davr o'tishi bilan ayrim leksemalar semantic shara hosil qila olgan. Masalan, “*suyak*” — bosh (yadro) ma'no: *tanani tik tutib turuvchi ichki qattiq skelet qism* va bosh (yadro) ma'nodan sematik shajara hosil bo'lgan, ya'ni “*suyak*” → “ajdodlar” → “nasl (nasl suyaklari)” → “qavm, urug’”. (metonimiya asosida)

Hosila ma'nolar (ikkilamchi ma'nolar va ulardan keyingi ma'nolar): Asosiy ma'nodan keyin shakllanadigan, unga mantiqan yoki semantik jihatdan bog'liq bo'lgan boshqa qo'shimcha ma'nolar.

Hosila ma'nolar asosan quyidagi usullar orqali paydo bo'ladi:

1. **Metafora** – o'xshashlik asosida;
2. **Metonimiya** – yaqinlik asosida;
3. **Sinekdoxa** – qism-butun aloqasi asosida;
4. **Funksional kengayish** – vazifa asosida;
5. **Abstraksiyalashish** – ma'naviy tushunchaga o'tish.

Demak, yuqoridagi ko'chishlar orqali sematik shajaralar hosil bo'lar ekan. Shuningdek, rivojlangan tillarni ham kuzatganimizda sematik shajaralar mavjudligini ko'ramiz va bu o'zbek tili bilan birga, boshqa tillar uchun ham umumiy ekanligining guvohi bo'lamiz. Masalan,

• **Ingliz tili:** *head* (bosh) → rahbar → yuqori qism → birlik (sanoq) (bir bosh qoramol).

• **Rus tili:** *язык* (til organi) → nutq → millat (rus tili) → uslub (ilmiy badiiy h.k).

Quyida “og'iz” leksemasining semantik shajarasini va uning viziula shaklini tuzamiz.

OG'IZ (*turkiy o'zbekcha*) bosh (yadro) ma'no: Ikki jag' o'rtasidagi, ovqatlanish, so'zlash yoki ovoz chiqarish uchun xizmat qiladigan bo'shliq. *Baliqning*

og'zi. Og'iz bo'shlig'i. Odamning og'zi. Yo'lchi uzumdan bir necha donani og'ziga tashladi. Oybek, Tanlangan asarlar

1-hosila ma'no (bosh (yadro) ma'nodan): Gapirish, nutq, so'zlashish (funktional ma'no). A'zo → a'zoning ishlatish (nutq) ma'nosi. Bu savdogar (Abdulziyo) ishning rivoji va ko'rayotgan foydalaridan og'iz ochmadi. Oybek, Navoiy

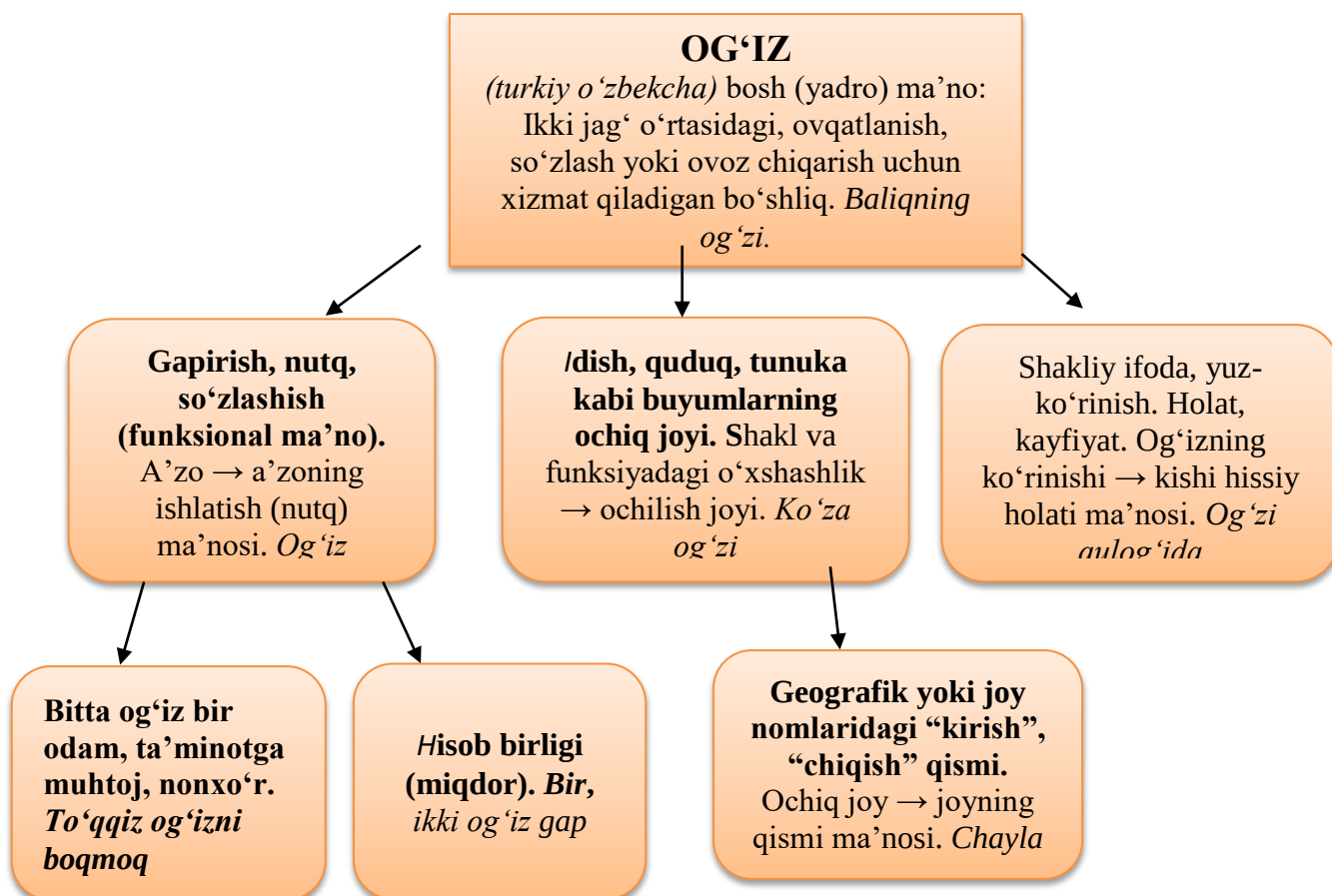
2-hosila ma'no (1-hosiladan): Bitta og'iz bir odam, ta'minotga muhtoj, nonxo'r. U duv-duv yosh to'kar, qo'llarini osmonga ko'tarib nola qilardi: – Xudovando! Bu na ko'rgilik? Endi netaman? To'qqiz og'izni qanday boqaman? S.Siyoyev, Yorug'lik

3-hosila ma'no (bosh (yadro) ma'nodan): Idish, quduq, tunuka kabi buyumlarning ochiq joyi. Shakl va funksiyadagi o'xshashlik → ochilish joyi. Bo'rivoy og'ziga doka o'ralgan sopol ko'zani bilagiga osib, biqiniga qo'yganча Shirinquduqqa bordi. S.Nurov, Narvon

4-hosila ma'no (3-hosiladan): Geografik yoki joy nomlaridagi “kirish”, “chiqish” qismi. Ochiq joy → joyning qismi ma'nosi. O'raning og'zi. G'orning og'zi. Chayla og'zida qo'lida tugun bilan Azizxon ko'rindi. S.Ahmad, Ufq

5-hosila ma'no (1-hosiladan): Hisob birligi (miqdor). Sherxon, ishlaringizni keyin qilarsiz. Keling, siz bilan ikki og'iz gaplashay, deb keldim. S.Zunnunova, Olov

6-hosila ma'no (bosh (yadro) ma'nodan): Shakliy ifoda, yuz-ko'rinish. Holat, kayfiyat. Og'izning ko'rinishi → kishi hissiy holati ma'nosi. To'raning og'zi qulog'ida, ko'ngli nimadandir taskin topgan edi. N.Fozilov, Diydor

Bunda 1-ma'nosi 2-ma'nosiga nisbatan, 2-ma'nosi esa 3-ma'nosiga nisbatan asos ma'no bo'lib kelgan. Shunday qilib, 1-ma'nodan 2-ma'no, 2-ma'nodan 3-ma'no kelib chiqqan [1-117] Natijada leksema ma'nolarning daraxtsimon shaklini yuzaga keltirgan. Misol uchun:

- Ildiz – asosiy ma'no
- Tarmoqlar – hosila ma'nolar
- Yana tarmoqlar – ikkilamchi hosilalar va b.

Demak, **semantik shajarani** – leksik ma'nolarning tarixiy rivojidagi **ilmiy model ekanligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi**. Semantik shajara leksema (so'z) ma'nolarini **ilmiy asosda ierarxiya tarzida shakllanganligini ko'rsatib beradi**. Semantik shajara leksemaning (so'zning) genetik va semantik taraqqiyotini rivojlanishini o'rganishga yordam beradi. O'zbek tilidagi semantik jarayonlarni tushunishga va leksemalarning milliy o'ziga xosligidagi ahamiyatini ko'rastib turadi.

Adabiyotlar

1. Miraziz Mirtojiyev. O'zbek tilida polisemiya. –T.: Fan, 1984.112-113-117-betlar
2. Miraziz Mirtojiyev. O'zbek tili semasiologiyasi. –T.: Mumtoz so'z, 2010.
3. Hakimova M. Semasiologiya. –T., 2008.
4. Azizov O.Tilshunoslikka kirish.–T., 1963. 74.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – T., 2006.
6. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 2009.

O'ZBEK TILIDA “ILTIFOT” UMUMIY SEMALI LUG'AVIY BIRLIKLARNING SEMANTIK VA LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Rajabov Elshod Erkinovich,
Navoiy davlat universiteti doktoranti
rajabovelshod676@gmail.com

Annotatsiya. Semantik maydonni lingvokognitiv tahlil qilish hozirgi zamon tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Hozirgi o'zbek tilshunosligida ham lug'aviy birliklarning semantik tahlili va uning leksikografik talqini masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi “iltifot” leksemasi misolida, uning semantik maydoniga xos lug'aviy birliklar leksikografik aspektda tadqiq etildi. Tadqiq jarayonida “iltifot” umumiy semali lug'aviy birliklarning turli lug'atlardagi izohiga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: semantik, semantik maydon, semantik struktura, semantik tahlil, leksikografik tahlil, semantik sinonimiya, leksik birlik, izohli lugat, lug'aviy birlik, iltifot, iltifot tushunchasi.

Abstract. Cognitive analysis of the semantic field is one of the current issues of modern linguistics. In modern Uzbek linguistics, special attention is paid to the issue of semantic analysis of lexical units and their lexicographic interpretation. In this article, using the example of the lexeme “compliment” in the Uzbek language, lexical units specific to its semantic field were studied from a lexicographic aspect. In

the process of research, attention was paid to the interpretation of lexical units with the general semantic “compliment” in various dictionaries.

Keywords: semantic, semantic field, semantic structure, semantic synonym, semantic analyze, lexical unit, explanatory dictionary, lexical unit, compliment, concept of compliment.

Iltifot o‘zbek milliy mentalitetiga xos bo‘lgan asosiy fazilatlardan biri hisoblanadi. Jamiyatda kishilar nutqiy muloqot orqali o‘z fikr-mulohazalarini namoyon etish bilan birga, o‘zaro bir-birlariga iltifotni ham ifodalaydilar. Iltifot orqali shaxsning xarakter-xususiyati, tinglovchiga bo‘lgan hurmat-e‘tibori, xushmuomalaligi ham namoyon bo‘ladi. Buyuk mutafakkirlarimiz insonlar o‘rtasidagi muomala madaniyatiga, muloqotning samarali va jozibador bo‘lishiga, kishida o‘z fikrini chiroyli ifodalay olish qobiliyatining mavjud bo‘lishi kerakligi kabi jihatlariga alohida e‘tibor qaratganlar. Jumladan, Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida iltifot, mehribonlik, xushmuomalalikni insoniy fazilat sifatida ulug‘laydi: “Axloqning eng yuksak cho‘qqisi – odamga iltifotli bo‘lishdir”. [A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq, 1992].

Biz ushbu ishimizda “iltifot” umumiy semali ayrim lug‘aviy birliklarning izohli lug‘atlardagi leksik-semantik tahliliga alohida e‘tibor qaratdik.

“Ma’naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug‘ati”da *iltifot* so‘ziga berilgan quyidagi ta’rifga e‘tibor qaratamiz:

Iltifot – kishiga qilingan marhamat, himmat, diqqat-e‘tibor, yaxshi munosabatga asoslangan insoniy fazilatni ifoda etadigan tushuncha. Iltifot go‘zal insoniy fazilatlardan biri bo‘lib, lug‘atlarda ko‘rsatib o‘tilganidek, keng va chuqur ma’nolarga ega. Iltifot kishilik jamiyatini bezab, ziynatlab turuvchi, insonlar o‘rtasida mehr va shafqat tuyg‘ularini paydo qiluvchi, rivojlantiruvchi lutfdir. Iltifot yuksak madaniyat belgisi bo‘lib, iltifotli odam hech qachon birovga nisbatan bee‘tibor bo‘lmaydi, hammaga bir xilda chiroyli muomala qiladi. [Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati, 2010, 192-bet]

Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”da *iltifot* so‘zi asli arabcha *lafata* (*e‘tibor ko‘rsatdi*) fe‘lidan hosil qilingan bo‘lib, “*kimgadir e‘tibor ko‘rsatish*” ma’nosini anglatadi. [O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, 2-jild, 2003, 164-bet]

Yangi tahrirdagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *iltifot* leksemasiga quyidagicha ta’rif berilgan:

ILTIFOT Kishiga qilingan marhamat, himmat, diqqat-e‘tibor, yaxshi munosabat. - Bo‘lmasa, siz biroz dam oling, – dedi u iltifot bilan. N.Aminov, Qaltis xato. Shuncha e‘tibor, shuncha iltifotga qaramay, Nuri zerikkan kabi xomush o‘tirdi. Oybek, Tanlangan asarlar. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2-jild, 2023, 499-bet].

Bundan tashqari, *iltifot* leksemasi asosida hosil qilingan *iltifot ko‘rsatmoq*, *iltifotli*, *iltifotsiz*, *iltifotsizlik* leksik birliklariga ham ta’rif berilgan:

Iltifot qilmoq (*yoki ko‘rsatmoq*) Yaxshi e‘tibor, munosabat bildirmoq. Kumushbibisi otasining so‘ziga yaxshi iltifot qilmadi. A.Qodiriy, O‘tgan kunlar.

ILTIFOTLI Kishiga iltifot etadigan, marhamatli, himmatli. Iltifot ko'rsatgan kishiga iltifotli bo'lsangiz. Y.Muqimov, Iltifotli kishilar.

ILTIFOTSIZ Kishiga iltifot qilmaydigan, himmati yo'q, himmatsiz. Iltifotsiz odam. - ... keyingi vaqtlarda Azizbek Qo'qonning yorliq va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi. A.Qodiriy, O'tkan kunlar.

ILTIFOTSIZLIK Iltifotsiz munosabat, holat. Nodirning kelinoyisiga nisbatan iltifotsizligi bilinib tursa ham, aytganini bajarar, hatto dag'dag'a, siltovlariga butunlay o'rganib qolganday edi. J.Abdullaxonov, To'fon. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild, 2023, 500-bet].

Professor Nizomiddin Mahmudov tahriri ostidagi 2 jildli "O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati"da *iltifot* leksemasining sinonimlari sifatida *lutf*, *marhamat*, *karam* so'zlari e'tirof etilgan. Unda *iltifot* leksemasi va uning sinonimik qatoriga xos 2 xil sema o'z ifodasini topgan:

1. Kishining o'zidan ko'ra nochor kishiga qilgan himmati, moddiy-ma'naviy qo'llab-quvvatlovi. *Lutf* so'zida bu ma'no kuchsiz darajada ifoda topadi, kitobiy uslubga xos. *Marhamat* so'zida bu ma'no yanada kuchli va tantanavor ifodalanadi, kitobiy uslubga xos. *Karam*ning bu ma'noda qo'llanishi, asosan, eskirgan kitobiy uslubga xos, oddiy so'zlashuvda ishlatilmaydi. Qolaversa, xudo tomonidan qilingan marhamatga nisbatan ham qo'llanadi.

Oh, hojam, bilsangiz edi, men sizga qanday quvonchli xabarlar keltirganimni. Yetti uxlab tushimizga kirmagan iltifotlarga erishib turibmiz (M.Mansur, Judolik diyori). – Oliy iltifotingizdan va marhamatingizdan umid shuki, – dedi mavlono Alishoh. – Xazinachilar olti oylik maoshimni birdaniga bersalar... (I.Sulton, Alisher Navoiy). Yaxshilik yerda qolmaydi, o'g'lim. Bizga ko'rsatgan lutf-u karamingiz, Xudo xohlasa, o'n chandon bo'lib o'zingizga qaytadi (T.Malik, Falak). Shu sababli lutf va karam manbayi Alisher Navoiy undan juda tanglikka kelibdi (I.Sulton, Alisher Navoiy). – Nochor qolsang nokas qo'lini tutma, Arslonsan-ku, tulki yo'lini tutma. O'zingdan o'zgadan marhamat kutma, O'zbek o'g'li, o'zligingni unutma! (I.Mirzo, Agar jannat ko'kda bo'lsa...). Tangrining karamiga sig'inib, ularni Astrobod tomonga jo'natdim... (S.Ayniy, Qullar).

2. Kishiga qilingan xush muomala, yaxshi e'tibor. *Iltifot*, asosan, xushmuomalalik bilan qilingan qo'llab-quvvatlovni bildiradi, oddiy so'zlashuvda qo'llanmaydi. *Lutf* so'zida maqtov tarzidagi qo'llab-quvvatlov ma'nosi ustuvor, oddiy so'zlashuvda juda kam qo'llanadi. *Marhamat* ko'pincha maqomi baland kishining o'zidan maqomi past kishiga rahm-shafqat yuzasidan ko'rsatgan munosabatini bildiradi, kitobiy uslubga xos.

Halimaxonimning bu iltifotidan u charchoqni unutdi (S.Ahmad, Ufq). – Qani, mehmon, bir gurung bering bizga, – dedi. Qariyalarning iltifotidan ruhlangan Jalil o'zining "chala mulla" ekanligini unutib, undan-bundan eshitgan diniy ma'ruzalaridan esida qolganini aytib, o'z ko'nglida da'vat qila boshladi (T.Malik, Shaytanat). – Menday ojiz bir ilm xizmatkori haqida sizdan shu lutfni eshitmoq Allohning bechora bandasiga buyuk marhamatidir, – dedi mezbon (A.Abdullayev, Hazrati Attor). Xayyom qizning lutfidan mutaassir bo'lib zavqlandi va uning ilkidan tutdi (N.Jaloliddin, Umar Xayyom). – Marhamatingizga qulluq, – dedi Homid, –

ammo shundog' bo'lsa ham qarindoshlarim to'g'risida xavfdaman... (A.Qodiriy, O'tkan kunlar). [O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati, 2022, 1-jild, 248-bet].

Bundan tashqari, *iltifot* leksemasining semantik xususiyatlariga ega bo'lgan bir nechta leksik birliklar "O'zbek tilining izohli lug'ati"da o'z aksini topgan:

INOYAT Marhamat, lutf, iltifot. Turkistondan darhol qochish kabi fasod xayollarga bormaylik. Xudoning inoyati, marhamati katta. K.Yashin, Hamza.

Inoyat qilmoq Marhamat (iltifot) qilmoq. Mayli, dedi, bunda qoling, Qildim sizga inoyat. Boshingizni shart uzarman, Gar qilsangiz xiyonat! Shuhrat. Pirim, menga shunday inoyatlar qilasizkim, men bir umr bu muruvvatlaringiz dan birini ham qaytarolmayman. Sh.Xolmirzayev, Qil ko'prik. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild, 2023, 520-bet]

MULOZAMAT Kishining ko'nglini olish uchun ko'rsatilgan iltifot; e'zoz-ikrom, takalluf. Mehmonga mulozamat qilmoq. Mulozamat ko'rsatmoq. Bor ustaligini ishga solib, iltifot va mulozamatlar bilan qizning ko'nglini ovlay boshladi. F.Musajonov, Huri. Aqalli ko'ngil uchun mulozamat ham qilishmadi. M.Xayrullayev, Ko'ngil. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 3-jild, 2023, 264-bet]

MANZIRAT Takalluf, mulozamat. - Rahmat, Olimjon aka. Man uyga boray, - Hakimboyvachcha taklifni oddiy manzirat deb bilgani uchun ketmoqchi bo'ldi. Oybek, Tanlangan asarlar. Bu manzirlardan o'ng'aysizlangan aka tezroq ketish taraddudiga tushdi. E.A'zam, Javob. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 3-jild, 2023, 102-bet]

TAKALLUF Hurmat-ehtirom va e'zoz-ikrom bilan qilingan muomala, mulozamat. Takalluf bilan qarshi olmoq. Men sizning ko'rpachangizda ko'p o'ltirganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo'q. A.Qodiriy, O'tkan kunlar. Qiz ortiq takalluf kutib turolmadi, to'g'ri eshikni ochib, ichkariga kirdi, o'zini Po'latjonga qarab otdi. Oydin, Asl yor.

Takalluf qilmoq (yoki ko'rsatmoq) Hurmat-ehtirom bilan muomalada bo'lmoq. Nusratbek... yangi hamrohiga ibrat bo'lar degan maqsadda juvonga takalluf qildi: - Choy damlab kelaymi, chanqagandirsiz? S.Nurov, Narvon. Xola mehmonlarga takalluf ko'rsatib, orasida Mirobidni ham chaqib olardi. V.G'ofurov, Vafodor. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 5-jild, 2023, 36-bet]

XAYRIXOH Yaxshilik tilaydigan, qo'llab-quvvatlaydigan; iltifotli, tarafdor. [Qozi:] Mendan sira ko'nglingizga shubha keltirmang. Nimaga desangiz, xolis xayrixohman. Hamza, Boy ila xizmatchi. Onaxon tikka turar, o'tirganlarning hammasi o'ziga xayrixoh ekanini sezganday bo'lar edi. A.Muxtor, Opa-singillar. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 6-jild, 2023, 36-bet]

IKROM Hurmat, izzat. Qilgan izzat va ikromlaringiz uchun rahmat! A.Qodiriy, O'tkan kunlar. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild, 2023, 481-bet]

E'ZOZ Hurmat-e'tibor his-sezgisi va uning ifodasi; ehtirom. ...Yaxshi mehnat qilgan, yaratish ishq bilan yuragi tepgan insonlar hamisha e'zoz topadi. Gazetadan. [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild, 2023, 91-bet]

Yuqorida biz *iltifot* leksemasining leksik-semantik strukturasi, uning leksikografik talqini, bundan tashqari, ushbu leksik birlikning paradigmatic

xususiyatlari, sinonimligi, derivatsion jihatlar va etimologik tahlili bilan tanishib chiqdik. Ushbu tahlil asosida *iltifot* soʻzining oʻzbek tili lugʻat boyligida oʻziga xos oʻringa ega ekanligi, unda tilimizga oid lingvomadaniy jihatlarining aks etganligi yaqqol namoyon boʻladi.

Adabiyotlar

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati (6 jildli). – Toshkent, 2023.
2. Oʻzbek tili sinonimlarining katta izohli lugʻati (2 jildli). – Toshkent, 2022.
3. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati, 2-jild. – Toshkent, 2003.
4. Maʼnaviyat: asosiy tushunchalar izohli lugʻati. – Toshkent, 2010.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1992.

INGLIZ VA OʻZBEK TILLARIDAGI REKLAMA SLOGANLARIDA SUBYEKTIV MODALLIKNING IFODALANISHI

**Sherqulova Mahliyo Xasan qizi,
Taynch doktorant, OʻzDJTU
Mahliyo0707@mail.ru**

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va oʻzbek tillaridagi reklama sloganlarida subyektiv modallikning ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishga bagʻishlangan. Tadqiqotda ingliz tilidagi modal feʼllar (can, should, must) va oʻzbek tilidagi modal soʻzlar hamda yuklama qoʻshimchalarning reklama matnlarida pragmatik funksiyalari oʻrganiladi. Subyektiv modallik reklama sloganlarida isteʼmolchiga taʼsir koʻrsatish, ishonch hosil qilish va xarid qilishga undash maqsadida qoʻllaniladi. Ingliz reklama sloganlarida yuqori, oʻrta va past darajadagi modal qiymatlar turli kontekstlarda ishlatilishi aniqlandi, oʻzbek reklamalarida esa kerak, lozim, shart kabi soʻzlar va modal yuklamalar orqali subyektiv munosabat ifodalanadi. Ikki til orasidagi madaniy farqlar subyektiv modallik vositalarining tanlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi va tarjima jarayonida pragmatik ekvivalentlikni saqlash zarurligini koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: subyektiv modallik, reklama slogan, modal feʼllar, pragmatika, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, oʻzbek tili.

Abstract. This article is devoted to the comparative analysis of the expression of subjective modality in advertising slogans in English and Uzbek languages. The research examines the pragmatic functions of English modal verbs (can, should, must) and Uzbek modal words and particle suffixes in advertising texts. Subjective modality is used in advertising slogans to influence consumers, build trust and encourage purchases. It was determined that high, medium and low modal values are used in different contexts in English advertising slogans, while in Uzbek advertisements, subjective attitude is expressed through words like *kerak*, *lozim*, *shart* and modal particles. Cultural differences between the two languages significantly influence the choice of subjective modality means and demonstrate the need to maintain pragmatic equivalence in the translation process.

Keywords: subjective modality, advertising slogan, modal verbs, pragmatics, comparative linguistics, English language, Uzbek language.

Kirish

Subyektiv modallik reklama nutqida muallif yoki brendning o'z mahsulotiga bo'lgan munosabatini ifodalovchi muhim lingvistik kategoriyadir. Ingliz tilida bu kategoriya asosan modal fe'llar (*must, can, may, should, will*) orqali namoyon bo'ladi va reklama matnlarida turli pragmatik vazifalarni bajaradi. O'zbek tilida esa subyektiv modallik modal so'zlar (*albatta, ehtimol, shekilli*), yuklama qo'shimchalari va emotiv til birliklari yordamida ifodalanadi. Ingliz reklama sloganlarida subyektiv modallik vositalari 3 ta darajada tasniflanadi: yuqori (*must, have to*), o'rta (*will, should*) va past (*can, may, might*) modal qiymatlar (Akhadova, 2025). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz reklamalarida asosan past va o'rta darajadagi modal fe'llar ishlatiladi, chunki ular iste'molchining tanlov erkinligini saqlab qolish bilan birga mahsulotga bo'lgan ishonchni oshiradi. Masalan, "You can trust our quality" slogani iste'molchiga tanlov imkoniyatini beradi, "You will love it" esa ishonch va kafolatni ifodalaydi.

O'zbek reklama sloganlarida subyektiv modallik *kerak, lozim, mumkin, albatta, ehtimol* kabi modal so'zlar orqali ifodalanadi. Bu til birliklari reklama matnlarida tavsiya, zarurat yoki ehtimollikni bildirish uchun ishlatiladi. Misol uchun, "Sizga eng yaxshisi kerak" slogani zarurat modalligini, "Bu mahsulot albatta yoqadi" esa ishonch modalligini ifodalaydi.

Ikki tilning subyektiv modallik tizimlari orasidagi asosiy farq madaniy kontekstda yotadi. Ingliz reklamalari individualizm va shaxsiy tanlovni ta'kidlaydi, shuning uchun past modal qiymatli fe'llar ko'p ishlatiladi. O'zbek reklamalarida esa jamoaviy qadriyatlar va an'anaviy munosabatlar aks etadi, bu esa yuqori modal qiymatli konstruktsiyalarning tez-tez qo'llanilishiga olib keladi.

Pragmatik jihatdan ikkala tilda ham subyektiv modallik reklama sloganlarining persuziv funksiyasini kuchaytiradi (Thegel, 2020). Ingliz tilida bu implisit subyektiv modallik orqali amalga oshiriladi – reklama beruvchi o'z fikrlarini haqiqat sifatida taqdim etadi. O'zbek tilida esa eksplisit modallik ko'proq qo'llaniladi – muallif o'z munosabatini ochiq ifodalaydi.

Tarjima jarayonida subyektiv modallik vositalarining pragmatik ekvivalentligini saqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz "You should try this product" sloganini o'zbek tiliga "Bu mahsulotni sinab ko'rishingiz kerak" deb tarjima qilish pragmatik ma'noni saqlaydi, lekin madaniy kontekstga moslashtirilgan "Bu mahsulot sizga yoqishi mumkin" varianti o'zbek iste'molchilari uchun tabiiyroq tuyuladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ingliz va o'zbek tillaridagi reklama sloganlarida subyektiv modallikning ifodalanishi ikki til tizimining strukturaviy va madaniy xususiyatlariga bog'liq holda turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ingliz tilida modal fe'llar asosida shakllanuvchi modallik tizimi past va o'rta darajadagi modal qiymatlarni ustun qo'yadi, bu esa iste'molchining erkin tanlovini ta'kidlaydi va demokratik qadriyatlarni aks ettiradi. O'zbek tilida esa modal so'zlar va yuklama

qo'shimchalari orqali ifodalanuvchi subyektiv modallik yuqori darajadagi modal qiymatlarni ko'proq ishlatadi va jamoaviy madaniyat qadriyatlarini namoyon etadi.

Ikki tilning tipologik farqlari subyektiv modallik vositalarining tanlanishida ham o'z ta'sirini ko'rsatadi: ingliz tilining analitik xususiyati modal fe'llar tizimini rivojlantirishga olib kelgan bo'lsa, o'zbek tilining agglyutinativ xususiyati esa modal yuklamalar va qo'shimchalar tizimini kengaytirgan. Reklama sloganlarida bu farqlar brendning maqsadli auditoriyasiga moslashish strategiyasida muhim rol o'ynaydi.

Tarjima jarayonida pragmatik ekvivalentlikni saqlash uchun faqat leksik o'xshashlikni emas, balki madaniy kontekst va iste'molchi mentalitetini ham hisobga olish zarur. Subyektiv modallik vositalarining to'g'ri tanlanishi reklama xabarining samaradorligini belgilaydi va brendning muvaffaqiyatli pozitsiyalanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Khidirova M. A., Ismatova S. T. Translation Issues of Advertising Slogans in English and Uzbek Languages // American Journal of Public Diplomacy and International Studies. – 2023. – Vol. 1, Issue 10.

2. Shi W., Li W. Analysis of Modality System in English Advertising Slogans // Scholars International Journal of Linguistics and Literature. – 2020. – Vol. 3, Issue 10. – P. 273-277.

3. Usmonova D. S., Yunusov A. U. Linguistic Features of Modal Verbs in English and Uzbek Languages: Transfer and Translation // International Scientific Journal. – 2022. – Vol. 1, Issue 7. – P. 615-617.

4. Radchuk O. Subjective modality as an anthropocentric attribute of a text and a linguistic personality // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2025. – № 92. – P. 45-52.

5. Boylan D. Subjective modality. PhD dissertation. – Massachusetts Institute of Technology. – 2018. – 104 p.

6. Verstraete J. C. Subjective vs objective modality in Functional Grammar // Working Papers in Functional Grammar. – 2004. – № 79. – P. 1-35.

7. Ahmad M. Use of Modal Verbs as Stance Markers in Pakistani English Newspaper Editorials // Online Journal of Communication and Media Technologies. – 2019. – Vol. 9, Issue 2. – P. 25-38.

8. Thegel M. Subjective and intersubjective modality // Studia Linguistica. – 2020. – Vol. 74, Issue 1. – P. 25-58.

9. Otaboyeva Ch. A Comparative Study of Word Formation in English and Uzbek // Modern Philological Issues: Problems and Solutions. – 2025. – P. 424-428.

10. Akhadova Kh. Z. Subjective Modality in Literary Texts // International Journal of Advanced Innovations. – 2025. – Vol. 3, Issue 6. – P. 142-148.

“-JON” MORFEMASINING FUNKSIONAL TRANSPOZITSIYASI

Suyarova Dilrabo Valijon qizi,
mustaqil tadqiqotchi

E-mail: suyarovadilrabo6@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida faol qo‘llanadigan “-jon” morfemasining funksional transpozitsiyasi tahlil qilinadi. Avvalo, “jon” leksemasining izohli lug‘atdagi ma’nolari va tarixiy-etimologik ildizlari ko‘rib chiqiladi. So‘ngra baqlajon, oshnojon, jonajon, onajon, maymunjon so‘zlari misolida morfemaning turli kontekstdagi semantik vazifalari yoritiladi. Tadqiqot natijasida “jon” morfemasining ba’zi hollarda leksemaning tarkibiy qismi, ba’zi hollarda esa mehr, yaqinlik, emotsional kuchaytiruvchi qo‘shimcha sifatida ishlatilishi ilmiy asosda ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: jon morfemasi, transpozitsiya, affiksoid, etimologiya, semantik kengayish.

Abstract: The article analyzes the functional transposition of the morpheme “-jon”, which is actively used in the Uzbek language. First, the meanings and historical and etymological roots of the lexeme “jon” in the explanatory dictionary are considered. Then, using the examples of the words baklajon, oshnojon, jonajon, onajon, maymunjon, the semantic functions of the morpheme in different contexts are highlighted. As a result of the study, it was scientifically shown that the morpheme “jon” is used in some cases as a component of the lexeme, and in some cases as an affix that enhances affection, closeness, and emotionality.

Keywords: jon morpheme, transposition, affixoid, etymology, semantic expansion.

Kirish: O‘zbek tili leksik tizimi va morfologik qurilishi semantik ko‘chishlar, transpozitsiya hodisalari bilan boyib borgan. Funksional transpozitsiya – bu biror morfema yoki morfologik shaklning o‘ziga xos grammatik vazifasidan chiqib, boshqa funksiyada ishlatilishi hodisasidir. Boshqacha qilib aytganda, morfemik shaklning asosiy vazifasi bilan qo‘shimcha (ikkinchi darajali) vazifasining almashishi yoki kengayishidir. Bu hodisa morfemika va morfologiya kesishgan nuqtada ko‘proq ko‘rinadi. Transpozitsiya natijasida grammatik kategoriyalararo o‘zaro almashuv, yaqinlashuv yoki ko‘chish sodir bo‘ladi. Shu jarayonlardan biri – “jon” morfemasining turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishidir. Dastlab fors-tojik tilidan kirib kelgan “jon” so‘zi (forsa *jān* – ruh, hayot) keyinchalik erkalash, mehr-muhabbat qo‘shimchasi vazifasini ham bajara boshlagan. O‘zbek tilida u qadimdan mavjud bo‘lib, ayniqsa, X–XII asrlardan boshlab yozma manbalarda uchraydi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “jon” quyidagicha ta’riflanadi:

- ruh, hayot manbai;
- suyukli, qadrli kishi (ko‘chma ma’noda);
- erkalash va mehr qo‘shimchasi sifatida (ona-jon, uka-jon, bolajon)[7].

Demak, “jon” morfemasi o‘zbek tilida leksema va affiks oralig‘ida faol harakatlanuvchi birlik bo‘lib, u semantik va funksional transpozitsiyaning yaqqol namunasi sanaladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: Masala turli tadqiqotchilar tomonidan turli jihatdan yoritilgan:

A. Hojiyev o'zbek tilida so'z yasalihi jarayonida emotsional affikslarning faolligini qayd etadi. Shuningdek, M. Hakimov morfemikaning o'zgaruvchan xususiyatlarini ko'rsatib, transpozitsiya hodisasini alohida belgilaydi [3].

S. Sirojiddinov transpozitsiyani tilshunoslikda umumiy nazariy hodisa sifatida o'rganadi. Z. Xayitov morfologik tizimda simmetriya va asimmetriya jarayonlarini o'rganar ekan, "jon" kabi morfemalarning semantik kengayishini tahlil qiladi.

Natija va muhokama Misollar asosida tahlil

Baqlajon – arabcha bādinjāndan kirib kelgan. Bu yerda "jon" morfemasi so'zning ajralmas qismi, erkalash qo'shimchasi emas. O'rta asrlardagi arab-fors tilidagi oshxona atamalaridan o'tgan[8]. Lekin fonetik o'xshashligi sababli xalq tilida ko'pincha "jon" morfemasidek qabul qilinadi

Oshnojon – "oshno" (forscha: yaqin, do'st) + "jon" (erkalash, mehr qo'shimchasi). Asosan xalq og'zaki ijodida, she'riy nutqda (XVI–XVII asrlardan) uchraydi. Bu shaklda morfema emotsional kuchaytirish vazifasini bajaradi.

Jonajon – "jon" (hayot, qalb) + "jon" (erkalash morfemasi). Bu takroriy qo'llanish orqali emotsional kuchaytirish ma'nosini beradi. Qadimiy poetik shakl, XV asrdan boshlab manbalarda uchraydi. Hozir ham samimiyat bildiradi.

Onajon – "ona" (turkiy ildiz) + "jon". Bu shaklda "jon" mehr va hurmatni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Maymunjon – xalq tilida o'simlik mevasining nomi. Bu shakl odatda meva nomi sifatida (Sirdaryo, Toshkent va Farg'ona hududlarida) xalq tili orqali shakllangan. Lekin XX asr boshidan ayrim lug'atlarda qayd etilgan. Bu yerda "jon" morfemasi erkalash shakli emas, balki so'zning tarkibiy qismi. Biroq fonetik o'xshashlik sababli emotsional ohangda ham qabul qilinishi mumkin.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, "jon" morfemasi o'zbek tilida uch xil vazifada ishlatiladi:

1. Leksemaning tarixiy tarkibiy qismi sifatida (baqlajon, maymunjon);
2. Erkalash va mehr qo'shimchasi sifatida (onajon, oshnojon);
3. Emotsional kuchaytiruvchi vosita sifatida (jonajon). Bu esa o'zbek tilida morfemalarning funksional transpozitsiyasi keng ko'lamli va ko'p qatlamli jarayon ekanini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalihi. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 115-122.
2. G'ulomov A, Asqarova M. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – B. 210-215.
3. Hakimov M. Morfologiya va morfemika masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – B. 87-94.
4. Sirojiddinov S. Tilshunoslikda transpozitsiya hodisasi. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 56-63.
5. Хайитов З. Морфологик тизимда симметрия ва асимметрия. – Тошкент: Fan, 2020. – B. 134-141.

6. Улуфов Н. Ўзбек тилида экспрессивлик воситалари. – Тошкент: Fan, 2015. – Б. 65-70.
7. О‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 2-jild. – B. 215.
8. Эшмухаммедов Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Fan, 2010. – Б. 97.
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг тарихи. – Тошкент: Universitet, 1992. – Б. 54.

ERKALOVCHI BIRLIKLARNING MORFOLOGIK VA SEMANTIK KO‘RINISHLARI

**Tadjiboyeva Shoxsanam Rasulbekovna,
Guliston davlat universiteti
3-bosqich tayanch doktorant**

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va nemis tillarida erkalovchi birliklarning (Kosename) funksional-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik asosda o‘rganiladi. Mamasoli Jumaboyev, Zulfiya, Omon Matjon kabi o‘zbek adabiyot vakillari, xalq allalari va erkalama qo‘shiqlari misollari, shuningdek, Goethe va Schiller ijodidagi erkalash birliklari tahlil qilinadi. Nemis va o‘zbek tillaridagi o‘xshash va farqli jihatlar izchil tahlil qilinib, Kosename’larning milliy-madaniy mazmuni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Kosename, erkalash, metafora, semantika, folklor, nemis tili, o‘zbek tili.

Abstract. The article examines the functional-semantic features of endearment expressions (Kosename) in Uzbek and German on a comparative-typological basis. Examples are drawn from Uzbek literary figures such as Mamasoli Jumaboyev, Zulfiya, and Omon Matjon, as well as from folk lullabies and endearing songs. In addition, endearment expressions in the works of Goethe and Schiller are analyzed. Similarities and differences between German and Uzbek are systematically explored, and the national-cultural content of endearment is revealed.

Keywords: Kosename, endearment, metaphor, semantics, folklore, German language, Uzbek language.

Tilshunoslikda erkalash birliklari (Kosename) shaxslararo munosabatlarda muhim vazifa bajarib, mehr, iliqlik, samimiyat, e’tibor kabi his-tuyg‘ularni yetkazadi. Har bir xalqning madaniy an’analari, og‘zaki ijodi va badiiy adabiyotida ular o‘ziga xos obrazlar orqali ifodalanadi.

Nemis tilida *Schatz, Hase, Engel, Sternchen, Maus* kabi Kosename keng qo‘llanilsa [2], o‘zbek tilida xalq allalari va folkloriy *erkalamalarda* “*Oppoq qizim, shakar qizim, bulbul bolasi, qo‘zichog‘im*” kabi shakllar uchraydi [3]. Mazkur maqola shu ikki tildagi erkalovchi birliklarning umumiy va milliy xususiyatlarini ochishga bag‘ishlanadi.

O‘zbek badiiy adabiyotida Kosename’lar ko‘proq epitet va metaforalar orqali ifodalanadi. Jumaboyevning “Bolalar adabiyoti” asarida kampir Zumradni “*Oppoq*

qizim, shirin qizim, munchog'im” deya erkalaydi [4]. Bu misolda bolaning tashqi ko'rinishi va ruhiy fazilatlarini birgalikda ta'riflanadi.

Zulfiya she'rida “*Mening mushfiq, mehribon onam*” iborasi ona obrazini ulug'lovchi Kosenam sifatida ishlatiladi [5]. Omon Matjonning “Maqsudam” kitobida sevgi lirikasi “*gul yuzi, nargis*” obrazlari orqali poetik erkalash shaklida namoyon bo'ladi [6].

Folkloriy qatlamda esa erkalamalar yanada keng. Masalan, allalarda “*Oppoq qizim, qaymoq qizim, shakar qizim*” kabi iboralar, zoomorf asosli obrazlarda “*Bulbul bolasi, qo'zichoq*” kabi qiyosiy ta'riflar keng uchraydi [3]. Bu birliklar ona mehrining nafaqat poetik, balki pedagogik vosita sifatida ham ahamiyatini ko'rsatadi.

Nemis adabiyotida Kosenam'lar ko'pincha romantik va shaxsiy munosabatlarni ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Goyete “Faust” asarida Margaretaga murojaat qilib, uni “*Du ahnungsvoller Engel du*” (Sen, dono farishtam) deb ataydi [7]. Bu yerda “Engel” (farishta) Kosenam bo'lib, poklik, ilohiylik va mehrni ifodalaydi.

Schiller she'riyatida esa “*mein Liebchen*” (azizim, sevimlim) kabi erkalash birliklarini Kosenam sifatida sevgi lirikasi asosiy semantik markaziga aylanadi [8].

Zamonaviy nemis tilida *Schatz* (xazinam, azizim), *Hase* (quyoncham), *Maus* (sichqoncham), *Sternchen* (yulduzcham) kabi erkalamalar eng ko'p ishlatiladi. Tadqiqotlarga ko'ra, nemis jamiyatida eng mashhur Kosenam - “*Schatz*” bo'lib, har uchinchi odam shu so'z bilan erkalangan [2].

Morfologik xususiyatlardan biri shundaki, nemis tilida *-chen*, *-lein* kichraytiruvchi qo'shimchalari orqali erkalash ifodasi kuchaytiriladi (*Bärchen* - *ayiqqina*). O'zbek tilida esa shu vazifani *-jon*, *-gina* qo'shimchalari bajaradi (*qo'zichog'im*, *qizalog'im*).

Nemis va o'zbek tillaridagi Kosenam'lar semantik maydon sifatida o'xshashlik va tafovutlarni o'zida mujassam etadi. Ikkala tilda ham zoomorf obrazlar keng tarqalgan: nemischa *Hase*, *Maus*, *Bärchen* ↔ o'zbekcha *Bulbul bolasi*, *qo'zichoq*, *to'tiqush bolasi*. Tabiat va osmonga oid obrazlar orqali ham erkalash ifodalanadi: nemischa *Sternchen*, *Sonne* ↔ o'zbekcha *quyoshim*, *yulduzim*. Kosenam'lar asosan metafora va epitetlar asosida shakllanadi, ularning semantik yadrosi “mehr va samimiyat”ni bildiradi.

Nemis adabiyotida Kosenam ko'proq romantik va juftlik munosabatlarida qo'llanadi, o'zbek tilida esa ular keng ijtimoiy muhit - ona-bola, buvi-nevara, qarindosh-urug' kontekstida ishlatiladi.

Morfologik jihatdan nemischa Kosenam'larda *-chen*, *-lein* qo'shimchalari erkalashni kuchaytirsa, o'zbek tilida *-jon*, *-gina* affikslari bu vazifani bajaradi.

O'zbek xalq qo'shiqlari va allalarida erkalamalar pedagogik hamda psixologik vazifani bajaradi, nemis adabiyotida esa ular ko'proq shaxsiy-muhabbat mazmunida qo'llanadi. Nemis klassik adabiyotida Kosenam poetik romantik kontekstdan chiqmaydi, o'zbek folklorida esa ular tarbiyaviy, ijtimoiy va milliy qadriyatlarni ham o'zida mujassam etadi.

Kosenam'lar o'zbek va nemis tillarida umumiy semantik vazifaga - mehr, samimiyat va iliqlikni ifodalashga xizmat qiladi. Biroq ularning qo'llanish sohasi,

morfologik shakllanishi va ijtimoiy-madaniy mazmuni turlicha. Nemis tilida ular ko‘proq romantik va shaxsiy samimiyatni ifodalasa, o‘zbek tilida erkalash birliklari xalq folklori va badiiy adabiyot orqali jamiyatlardagi ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois Kosenamelerlarni(erkalash birliklari) qiyosiy-tipologik tadqiq etish ularning lingvokulturologik ahamiyatini ochib beradi.

Adabiyotlar

1. Samigova B. H. *O‘zbek tilida erkalash birliklarining funksional-semantik xususiyatlari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
2. Bibliographisches Institut. *Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. – Berlin: Bibliographisches Institut, 2019 (6. Auflage).
3. Safarov O. *Bolalarni erkalovchi o‘zbek xalq qo‘shiqlari*. – Toshkent: Fan, 1983
4. Jumaboyev M. *Bolalar adabiyoti*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
5. Zulfiya. *She’rlar*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1963
6. Matjon O. *Maqsudam*. – Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2021.
7. Goethe, Johann Wolfgang von. *Faust. Eine Tragödie*. – Tübingen: J. G. Cotta, 1808.
8. Schiller Friedrich. *Gedichte. Zweite, vermehrte Sammlung*. – Stuttgart und Tübingen: Cotta, 1800–1803.
9. Wyss Eva Lia. “Kosenamen und ihre kommunikative Funktion.” In: Fix, Ulla (Hg.): *Linguistik der Eigennamen*. – Heidelberg: Winter, 2004. – S. 205–220.
10. Lakoff George, Johnson Mark. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
11. Fillmore Charles J. “Frame Semantics and the Nature of Language.” In: *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 280(1). – New York: NY Academy of Sciences, 1976. – pp. 20–32.

SIRDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING O‘RGANILISHI VA TARIXIY TAHLILI

Kenjayeva Iroda Alisherovna,
Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
[**kenjayeva88iroda@gmail.com**](mailto:kenjayeva88iroda@gmail.com)

Annotatsiya. Maqolada Sirdaryo viloyati toponimlarining o‘rganilishi va tarixiy ildizlari haqida fikr yuritilgan. Joy nomlarining tarixiy bosqichlari, toponimlarning kelib chiqishi o‘rganib chiqilgan. Sirdaryo viloyati toponimlarining olimlar tomonidan o‘rganilganlik darajasi haqida ma’lumotlar berilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: Til, so‘z, toponim, tahlil, tarixiy bosqichlar, tadqiqotlar.

Abstract. The article discusses the study and historical roots of toponyms in the Syrdarya region. It analyzes the historical stages of place names and the origin of

toponyms. The article also provides information about the degree to which the toponyms of the Syrdarya region have been studied by scholars.

Keywords: Language, words, toponym, analysis, Historical stages, studies.

Geografik joy nomlarini, ularning kelib chiqishini, ma'nosi, tarixiy shakllanishi va o'zgarishlarini tilshunoslikning toponimika sohasi orqali o'rganish mumkin. Sirdaryo viloyatining toponimlari bu hududning qadimiy tarixi, etnik tarkibi, siyosiy-hududiy o'zgarishlari hamda til taraqqiyoti haqida ham muhim ma'lumotlarni o'zida aks ettiradi. Sirdaryo viloyati hududining tarixiga nazar tashlasak, ushbu hudud O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, qadimda bu yerlar So'g'diyona, Buxoro amirligi va keyinchalik Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kirgan. Sirdaryo viloyati toponimlarini quyidagi asosiy davrlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Qadimgi davr: Zarafshon va Sirdaryo bo'yi madaniyatining rivojlanishi natijasida joy nomi ma'nosini ifodalovchi atamalar ko'proq daryolar, qishloqlar va karvon yo'llariga qo'yilgan. Bu nomlarning ba'zilar haligacha saqlanib kelmoqda. Joy nomlarining qadimda qanday atalganligini biz ajdodlardan meros bo'lib kelayotgan tarixiy manbalar, qadimiy qo'lyozma va kitoblar orqali o'rganamiz. Masalan, Sirdaryo nomining kelib chiqishi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Chunki bu daryo O'rta Osiyo hududidagi eng asosiy daryo bo'lganligi bois daryo atroflarida xalqlar qo'nim topib istiqomat qilib kelishgan. Ushbu daryoning nomi turli manbalarda turlicha atalgan. Qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida Yaxartes, ba'zan *Tanais*, Zardushtiylarning muqaddas "Avesto" kitobida *Danu*, *Yaosha*, X asrga oid "Hudud ul-olam" asarida *Xashart*, qadimgi turkiy runiy yozuvlarida *Yenchio* 'g'uz Firdavsiyning "Shohnoma" asarida va Hamdallah Qavziyning "Qalblar saodati" asarida *Gulzarriyun*, arablar istilosidan keyingi ko'plab yilnomalarda *Sayxun*, arab geografi Ibn Xurdodbehning asarlarida *Xishart* va *Kankar*, Beruniy asarlarida *Xasart* deb keltirilgan. Daryoning hozirgi Sirdaryo nomini Rim tarixchisi Pliniy saklar bu daryoni *Silis* deb ataganligini yozib qoldirgan. Ko'pchilik olimlar *Silis*ni *Sir* bilan bir xil deb hisoblashgan. Ma'lumotlarga tayangan holda Sirdaryo qadimgi davrlarda o'rta va yuqori oqimlarda *Yaksart*, past oqimlarida esa – *Silis*, ya'ni *Sir* deb nomlangan deya xulosa chiqarish mumkin.

Arab istilosi davrida tilimizda arabcha va forsa ildizli nomlar paydo bo'ldi. Masalan, Mirza Rabot nomi Karvonsaroyga berilgan bo'lib, o'tmishda Sayxunobod Rabot qishlog'i hududida joylashgan *Ravot* (aniqrog'i, *ribat*) arabchadan o'zlashgan so'z bo'lib, dastlab dushmanlar hujumidan chegarani qo'riqlovchi ot otryadlari uchun stansiya, ya'ni to'xtash joyi[2] yoki chegarada musulmonlar egalik qiluvchi mustahkam joy ma'nosini ifodalagan[2]. Mirza so'zining ilk shakli mirzoda, keyinchalik bu so'z mirzaga aylanib kishilar ismi sifatida foydalanilgan. "Mirza" so'zi fors-tojik tilida "amirzoda, amir avlodi" degan ma'noni bildiradi. XIV – XV asrlar va undan keyingi davrlarda Amir Temur avlodlari, temuriy shahzodalar ismiga qo'shib aytilgan unvon. Keyinchalik (XVI – XIX asrlar) kotiblar unvoni o'rnida ham qo'llanib kelingan. Tuman hududi Mirzacho'lda joylashganligi bois, tumanga nom ham shunga mos holda ma'muriy-rasmiy tarzda tanlangan[1].

Chor Rossiyasi hukmronligi davrida o'sha davr g'oyalari ta'sirida Do'stlik, Paxtakor, Yangiyer kabi yangi toponimlar yaratildi va shu bilan bir qatorda qadimiy nomlar o'rniga ideologik mazmundagi Duxovskiy, Ilich, Spasskiy, Knyajevskiy kabi nomlar paydo bo'ldi. Shunday nomlardan biri Nikolayevskiy deb yuritilgan. Mazkur hudud 1891-yilda Knyaz N.K.Romanov tashabbusi bilan Sirdaryoning chap sohilida, Mirzacho'lda tashkil etilgan rus qishloqlaridan biri. Hozirda Toshkent viloyati Bekobod tumanidagi Achamayli qishlog'i hududida joylashgan. Rossiya imperiyasi amaldori bo'lgan Knyaz Nikolayev sharafiga qo'yilgan.[1]. Ba'zi Sirdaryo viloyatiga qarashli bo'lgan hududlar mustaqillikdan so'ng boshqa viloyatlar tarkibiga kiritilgan. Yuqorida keltirilgan Nikolayevskiy ham shunday toponimlardan biridir.

Mustaqillikdan so'ng ba'zi tarixiy nomlar qaytadan tiklandi. Mahalliy tilda shakllangan toponimlarga ustuvorlik berila boshlandi. Bu borada S.Qorayev toponimik qarashlarida shunday fikrlarni ilgari suradi: "Ilmiy poydevori chuqur bo'lmagan har qanday ustqurma bir kun barbod bo'ladi. Sovet davlati parchalanib ketgandan keyin joy nomlariga milliy qadriyat qatlamlaridan biri sifatida qaralib, mustaqil toponimik siyosat yurgizila boshlandi, xalq tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan shahar va qishloqlar, ko'chalar va boshqa geografik obyektlarning nomlari o'zgartirila boshlandi, tarixiy nomlar tiklandi, qayta nomlandi"[3]. Haqiqatan ham, xalq o'zining tabiiy-geografik xususiyatlaridan kelib chiqib yoki biron bir belgisiga ko'ra o'zi yashab turgan joyga nom qo'yadi (laylaklar uya qurgan joyga Laylakuya deb qo'ygani kabi), bironta ham o'rik daraxti yo'q joyga O'rikzor deb nom qo'ygandan nima ma'no? Lekin ana shunday mantiqsizliklar, afsuski, hozirgi kunda ham uchraydi. Guliston shahrining 2-mavzesida joylashgan savdo majmuasi O'rikzor deb nomlanadi, lekin kattagina maydon va ko'p qavatli uylar orasida bironta ham o'rik daraxtini uchratmaysiz.

Mustaqillik yillarida yangi hayotga qadam, kelajakka ishonch, yangicha dunyoqarashlarni o'zida aks etgan ma'nodagi toponimlar maydonga keldi. Yangihayot, Yangiturmush, Yangiqishloq, Yangi avlod, Yangi davr, Yangi bo'ston, Yangi Toshkent, Yuksalish kabi nomlar bularga misoldir. 2020-yil texnogen ofat tufayli Sardoba suv omborining yorilishi oqibatida ombor yaqinidagi Sardoba, Oqoltin, Mirzaobod tumanlaridagi aholi yashash hududlari suv ostida qoldi. Shundan so'ng muhtaram yurtboshimiz rahnamoligida o'sha hududlar yangidan shahar uslubida barpo etildi. Mirzaobod tumanidagi zamonaviy loyihalar asosida ko'p qavatli uylar joylashgan aholi yashash punktiga ham Yangi O'zbekiston nomi berildi.

Sirdaryo viloyati toponimlarining o'rganilishi haqida fikr yuritar ekanmiz, bu nomlarning kelib chiqish tarixi va semantik xususiyatlari ham juda muhim hisoblanadi. Toponimlarni etimologik va semantik jihatdan quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Tabiiy-geografik toponimlar. Bog'ishamol – *"shamol ko'p esadigan, bahavo joy"* ma'nolarini bildiradi. Beshbuloq – *"besh buloqdan iborat joy, buloqlari ko'p joy"* degan ma'noni anglatadi.

2. Shaxs yoki kasb nomidan kelib chiqqan toponimlar. Arunboy – Sirdaryo tumanidagi ariq nomi. Shu ariqni qazdirgan tarixiy shaxs nomiga qo'yilgan

nom. Mirzacho‘l – “mirza” kotib nomidan kelib chiqqan. Ko‘nchi – hayvon terisiga ishlov berib, undan turli buyumlar tayyorlaydigan hunarmand ma‘nosini bildiradi.

3. Tarixiy-siyosiy toponimlar. Yangiyer – sovet davrida yangi ochilgan, yangi o‘zlashtirilgan yer bo‘lgani bois shu nom qo‘yilgan. Mustaqillik – mamlakat mustaqilligining sha‘niga atab qo‘yilgan nom.

4. Mahalliy til va xalq og‘zaki ijodiga asoslangan toponimlar. Sayxun – Sirdaryoning qadimiy nomi. O‘yuvli – O‘zbeklarning do‘rmon, qo‘ng‘irot qabilalari tarkibida o‘yuvli urug‘i bo‘lgan[3].

O‘zbekistonning deyarli barcha viloyatlarining toponimlari yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan. Ko‘plab olimlar bu jarayonda o‘zlarining toponimikaga oid ilmiy asarlarini, lug‘atlarini, risolalar va monografiyalarini e‘lon qilgan. Jumladan, S.Qoraev, T. Nafasov, N.Oxunov, N. Uluqov, R. Xudoyberganov, B. Yo‘ldoshev kabi olimlarning ilmiy asarlari diqqatga sazovordir.

O‘zbekiston toponimlariga bag‘ishlangan ayrim lug‘atlardagina Sirdaryo viloyati hududi bilan bog‘liq sanoqli toponimlarning izohlaridan tashqari jiddiy tadqiqot va lug‘atlar yaratilmagan. Jumladan, Sirdaryo viloyati toponimlari, ularning nomlanishi hamda nomlanish me‘yorlari haqida Z.Do‘simov, X.Egamov “Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati” (1977) kabi tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy manbaalarda turli sharh, talqin mazmunidagi bir qancha qaydlar mavjud bo‘lgan. N.Mingboyevning “Mirzacho‘l toponimlari” (1988), A.Zokirovning “O‘zbekiston SSR Jizzax oblasti toponimlari” (1991) nomli nomzodlik dissertatsiyasi, Pirimqul Do‘st Muhammadning “Sirdaryo kecha va bugun”, R. Turdiyevning “Sirdaryo chinorlari”, M. Xodjiyev, S. Qudratov, B. Samadovlarning “Sirdaryo tarixi” nomli bir qancha ilmiy adabiyotlar, qo‘llanma va monografiyalarni keltirish mumkin. Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, so‘nggi yillarda bu boradagi izlanishlar anchagina jadallashdi. Guliston davlat universiteti professori I.Ermatov Sirdaryo viloyati toponimlarining izohli lug‘atini tuzib, kitob holida nashrdan chiqardi. Quvonarlisi shuki, ushbu qimmatli manbaa, avvalo, viloyatimiz rivojida katta burilish bo‘ldi, qolaversa, bundan keyingi ilmiy tadqiqotlarning yuzaga kelishida asosiy adabiyot vazifasini bajaradi.

Izlanishlar natijasida O‘zbekiston hududidagi deyarli barcha viloyatlarning toponimiyasi o‘rganilganini kuzatish mumkin. Ammo nisbatan yosh viloyat bo‘lganligi uchun Sirdaryo viloyatining toponimiyasi, ya‘ni ushbu hududda joylashgan tuman, mahalla, kanallar, ariqlar, ko‘cha nomlari, qolaversa, diqqatga sazovor tarixiy qadamjolar nomlarining kelib chiqishi, ularning tarixi haqida hali to‘liq tadqiqodning yaratilmagani mavzumizning dolzarbligidan dalolat beradi. Har qanday joy nomining bugunga qadar goh o‘zgarib, gohida o‘zgarishsiz yetib kelishi tarixiy ildizlarni o‘rganishni taqazo etadi. Olim Ixtiyor Ermatov ham Sirdaryo viloyati toponimikasining o‘rganilishi xususida, aynan shu mavzuda ilmiy tadqiqotlarning maydonga kelish sur‘ati past ekanligiga va nom qo‘yishdagi ba‘zi kamchiliklar haqida bir nechta sabablarni keltirib o‘tgan: “Sirdaryo viloyati toponimlarida bir joyni ikki nom bilan atash kuzatiladi. Albatta, buning obyektiv va subyektiv sabablari bor.

Birinchidan, viloyat nisbatan yosh, yangi tashkil topganligi uchun bo‘lsa kerak.

Ikkinchidan, Mirzacho'l qo'ynida yangidan qad rostladi, viloyatning o'zlashtirilmagan yerlarida oldindan odam yashamagan, shuning uchun joylar ham nomlanmagan.

Uchinchidan, viloyat 1963-yilda tashkil topgan bo'lsa, 60 yil ichida ikki mafkuraviy tuzumni ko'rishga ulgurdi, Bu, albatta, joy nomlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

To'rtinchidan, sobiq ittifoq davrida Mirzacho'l o'zlashtirildi. Cho'l obod maskanlarga aylantirildi, gullab yashnadi. Unda turli millat vakillari, O'zbekiston Respublikasi, hatto sobiq ittifoqning turli respublikalaridan aholi majburiy ravishda cho'lni o'zlashtirish uchun ko'chirib olib kelindi. Ular ko'chib kelib joylashgan yerlarini o'zlashtirdi, obod qildi, shu yerlarda muqim yashab qolishdi va qayerdan ko'chib kelgan bo'lsalar (masalan, Zomin) o'sha yerga shu nomni berdilar. Buni to'g'ri holat deb baholaymiz.

Beshinchidan, O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishgandan so'ng Sirdaryo viloyatidagi joy nomlari mafkuramizga, milliyligimizga to'g'ri kelmasligi sababli yana o'zgartirildi va bu jarayon hozir ham davom etmoqda"[1].

Toponimshunos olimning barcha fikrlari asosli, haqiqatan ham, bir joyga bir nechta nomning berilishi nafaqat ilmiy tadqiqot olib boruvchining fikrini, balki oddiy xalqning, o'sib kelayotgan yosh avlodlarning ham fikrini, bilimini chalg'itadi. Ikkinchi nomning xalq xotirasiga, ongiga singishi uchun bir-ikki yil juda kam muddat. Buning uchun bir necha o'n yillar sarflanishiga to'g'ri keladi. Masalan, mustaqillikning dastlabki yillarida ham aholi yashash hududlarini raqamlar bilan ajratish, nomlash amalda bo'lgan: 1-savxoz, 1-A savxozi, 4-5-6-7-savxozlar kabi. Yoki Boyovut tumanining ham 1-Boyovut, 2-Boyovut, 3-Boyovut kabi alohida xo'jaliklarga bo'linganligi va bu nomlarning hozirgi kunda yana boshqa nom bilan atalishi o'sha yerda yashovchi aholiga ham, u yerni izlab kelayotgan yo'lovchilarga ham bir qancha muammolar, qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, Sardobaning qayeridansan? – deb savol berilsa, o'sha yerda yashovchi aholining ko'p qismi eski nomini aytib javob beradi. Sardoba tumanidagi birgina *Birlashgan* mahallasining nomi undan oldin *Qo'shchinor* deb, undan ham oldin esa *Gagarin nomli 5-savxoz* deb nomlangan. Bu aniq faktlar I.Ermatov fikrining aniq isboti bo'la oladi. Ayniqsa, so'ngi bildirgan keskin fikr va sabablari haqiqiy jonkuyar tilshunos olimning qarashlaridir: "Yuqorida keltirilgan sabablarimiz viloyatimizdagi toponimlarning "beqaror"ligiga sabab bo'ldi. Til mustaqilligiga, davlat mustaqilligiga erishgan bo'lsak-da, viloyat toponimlarini nomlashda quvonarli natijalarga erisha olmadik. Joy nomlashda buyruqbozlikka, yuqoridan kelgan ko'rsatmaga amal qilishning natijasi ana shunday bo'ladi"[1].

Hozirgi kunda olib borilayotgan bunday tadqiqotlar toponimik merosni saqlab qolish, uni ilmiy asosda o'rganish va keyingi avlodlarga yetkazish yo'lida muhim qadamlardan biri sanaladi.

Sirdaryo viloyati toponimlari ushbu hududning chuqur tarixiy ildizlari, boy madaniy merosi va etnik tarkibi haqida muhim ma'lumotlar beruvchi manbaa hisoblanadi. Har bir toponim – bu hududning o'ziga xos tabiiy sharoiti, ijtimoiy-siyosiy voqealari, qadimiy xalqlar va ularning o'zaro munosabatlari haqida axborot

beruvchi muhim belgidir. Toponimlar orqali biz ushbu yerda yashab o'tgan qadimgi aholining yashash tarzi, urf-odatlar, diniy e'tiqodlari, mehnat faoliyati va boshqaruv tizimi haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Sirdaryo viloyatidagi joy nomlarining o'rganilishi faqatgina geografik yoki tarixiy jihatdan emas, balki lingvistik, etnologik, sotsiologik va madaniy nuqtai nazardan ham muhimdir. Ular tilshunoslikda onomastika sohasi uchun muhim ma'lumot bo'la oladi. Mustaqillik yillarida tarixiy nomlarning tiklanishi va yangilanishi, xalqimizning o'z tarixiga bo'lgan hurmati va milliy o'zlikni anglash jarayonining faollashganini ko'rsatadi. Bu esa toponomika fanining hozirgi davrdagi dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Umuman olganda, Sirdaryo viloyatidagi toponimlarni chuqur o'rganish orqali nafaqat hudud tarixi va madaniyatini tahlil qilish, balki xalqning o'zini anglash, milliy qadriyatlarni qadrlash, tarixiy xotirasini mustahkamlashga qaratilgan muhim ilmiy va amaliy natijalarga erishish mumkin. Shu bois, ushbu mavzu doirasida olib borilayotgan tadqiqotlar tilshunoslik fani uchun alohida ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Ermatov I. Sirdaryo viloyati toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 21 b.
2. В.В.Бартольд. Сочинения. – Т. I. С. 247.
3. В.В.Бартольд. Сочинения. – Т. III. С. 119.
4. Ermatov I. Sirdaryo viloyati toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 39 b.
5. Ermatov I. Sirdaryo viloyati toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 44 b.
6. Qorayev S. Toponomika. – Toshkent, 2006. – B.124.
7. Qorayev S. Toponomika. – Toshkent, 2006. – B.147.

ETHICAL VALUES IN ENGLISH PROVERBS: A HISTORICAL AND CULTURAL PERSPECTIVE

Bahrombekova Munisa Mansurovna,

Tashkent State University of Oriental Studies

Teacher, Department of Western Languages

munisa_bahrombekova@tsuos.uz

munisabahrombekova1990@gmail.com

Abstract. Proverbs encapsulate cultural wisdom in concise form, acting as moral signposts that reflect and transmit societal values across generations. Within English-speaking traditions, they have long served to legitimize ethical norms, instruct communities, and reinforce prevailing worldviews. This paper traces the historical development of ethical concepts in English proverbs, beginning with Old English expressions rooted in pagan fatalism and warrior codes, moving through the religious and scholastic influence of the Middle Ages, and culminating in the increasingly secular and humanistic messages of modern times. Attention is given to the role of shifting religious doctrines, philosophical currents, socio-economic

changes, and cultural transformations in shaping the ethical tone of proverbial discourse. By drawing on classical compilations such as Heywood's *A Dialogue of Proverbs* [Heywood, 1546], as well as contemporary corpora like COCA and BNC, the study identifies recurring themes—integrity, justice, perseverance, compassion, and fairness—while highlighting how their framing has adapted to new social contexts. For instance, medieval proverbs often emphasized divine retribution and moral duty under Christian doctrine, whereas present-day sayings tend to prioritize personal responsibility, civic harmony, and even digital-age ethics. The findings suggest that although the moral core of many proverbs remains recognizable, their interpretive framing has been reconfigured in accordance with evolving cultural needs. Following Mieder's [Mieder, 2004, p.35] perspective, the paper argues that proverbs are dynamic ethical instruments: they preserve inherited wisdom while simultaneously adjusting to contemporary realities, thereby sustaining their relevance as tools of moral communication.

Keywords: Ethical values, English proverbs, Cultural linguistics, Historical semantics, Language evolution, Moral philosophy, Corpus analysis

1. Introduction

Proverbs are timeless reflections of human thought, culture, and morality. As compact forms of collective wisdom, they have been used throughout history to instruct, warn, or comfort. Their role in shaping and reflecting ethical values is highly significant. In English, proverbs not only mirror social norms but also function as cultural shorthand for what is considered morally acceptable or reprehensible [Dundes, 1981, p. 50].

This paper explores how English proverbs have conveyed ethical values throughout history, from the warrior ethics of Old English society to the modern emphasis on empathy and equality. Proverbs such as "Honesty is the best policy" or "What goes around comes around" encapsulate core moral beliefs in a memorable form, enabling easy transmission across generations. Yet these expressions are not static; they evolve with language, culture, and context.

The study applies historical linguistics, cultural analysis, and thematic comparison to track how ethical values in English proverbs have changed over time. Sources include classical collections [e.g., Heywood, 1546], religious literature, modern corpora such as the Corpus of Contemporary American English [COCA], and the British National Corpus [BNC]. The research aims to demonstrate not only how ethical values were preserved in proverbial language, but also how societal change has transformed those values.

2. Historical Development

2.1 *Old English Period (c. 450–1150)*

Ethics in Old English proverbs reflected a warrior-based tribal culture in which values such as loyalty, bravery, kinship, and fatalism were paramount. Pagan traditions emphasized fate (*wyrd*) as an inevitable force, while the gradual introduction of Christian teachings began to shift moral paradigms toward humility, divine justice, and charity. This dual influence resulted in a rich mix of ethical messaging that combined collective duty with emerging personal responsibility.

For example, the proverb “Wyrð bið ful aræd” (“Fate is fully determined”) encapsulates the stoic resignation to destiny, common in pre-Christian Germanic worldviews. Meanwhile, “A gift blinds the wise” warns against moral corruption through greed, a theme that aligns closely with later Christian critiques of materialism. According to Simpson and Speake [Simpson & Speake, 1998, p. 45], such sayings reflect not only the value system of the time but also the role of oral tradition in reinforcing communal ethics.

From a research perspective, this era’s proverbs are primarily accessible through Old English literature and ecclesiastical texts. Although limited in number, they offer a foundational ethical framework that later periods would reinterpret.

2.2 Middle English Period (1150–1500)

This era marks a significant shift toward Christianized ethics, heavily influenced by ecclesiastical teachings and Norman-French linguistic and cultural input. The moral landscape evolved to center on divine justice, sin, virtue, and the salvation of the soul. Proverbs were frequently used in sermons and didactic literature to guide ethical behavior.

For instance, “Do well and have well” reflects a cause-and-effect view of morality rooted in Christian doctrine, while “Idle hands are the devil’s workshop” connects laziness with spiritual danger [Whiting, 1932, p. 77]. These proverbs functioned not only as moral warnings but also as tools of social control, reinforcing the religious authority of the Church.

Dundes [Dundes, 1981, p.74] emphasizes that Middle English proverbs were frequently embedded in literary texts, most notably Chaucer’s *The Canterbury Tales*, where they serve to highlight moral hypocrisy and social critique. This period also introduced gendered and hierarchical moral instruction, aligning ethical behavior with social class and religious duty.

Corpus-based analysis of Middle English literature (e.g., the Helsinki Corpus) reveals the dominance of religious themes and the relative absence of secular or personal ethics. The proverbs of this time were primarily prescriptive, reinforcing a collective morality sanctioned by divine order.

2.3 Early Modern English (1500–1700)

The Early Modern period was characterized by profound intellectual, religious, and cultural transformations. The Renaissance encouraged critical thinking and humanism, while the Protestant Reformation promoted individual faith and personal responsibility. These shifts had a significant impact on the ethical content of proverbs.

Sayings like “God helps those who help themselves” and “Honesty is the best policy” illustrate the transition from externally imposed morality to self-governed ethical agency. Heywood’s *A Dialogue of Proverbs* [Heywood, 1546] played a crucial role in collecting and standardizing proverbs during this period. According to Mieder [Mieder, 2004, p.112], this collection reflects the increasing accessibility of moral wisdom in vernacular English, allowing a broader social class to engage with ethical discourse.

Empirical evidence from Early Modern English texts and concordance tools shows a notable increase in proverbs related to individual merit, prudence, and rationality. Proverbs thus became a means of navigating the complexities of a changing society, balancing religious piety with emerging secular values.

2.4 Modern English Period (1700–Present)

Modern proverbs demonstrate a clear trend toward secularization, inclusivity, and psychological insight. Ethical expressions such as “Treat others the way you want to be treated” and “With great power comes great responsibility” signal a broader, more humanistic approach to moral values. Unlike earlier periods, contemporary proverbs often emphasize emotional intelligence, personal development, and civic responsibility.

Linguistic studies using COCA and BNC confirm that modern English proverbs have shifted focus from divine reward to mutual respect, cooperation, and accountability. For example, “Think before you click” reflects new ethical challenges posed by the digital age, including online conduct and privacy concerns.

These findings support the argument that ethical values embedded in proverbs evolve in tandem with societal needs. As communities become more pluralistic and digitally interconnected, the proverbs they use reflect increasingly global and egalitarian moral frameworks.

3. Conclusion

This study has demonstrated that English proverbs serve as enduring yet adaptable vehicles for ethical values. From the fatalistic and hierarchical norms of the Old English era to the rational, individualistic, and inclusive ethics of the modern age, proverbs have mirrored society’s moral priorities across time.

Research findings drawn from historical collections, literary sources, and modern corpora support the conclusion that proverbs are not static expressions but rather dynamic tools of moral communication. As Mieder [Mieder, 2004, p.125] contends, their resilience lies in their ability to preserve traditional wisdom while also incorporating contemporary values.

By analyzing proverbs thematically and diachronically, this paper contributes to a deeper understanding of how language evolves to reflect and reinforce ethical standards. It underscores the relevance of proverbial wisdom in contemporary discourse, suggesting that despite changes in form and context, the human need to articulate moral principles through concise, memorable language remains constant.

Future research may expand this inquiry by comparing English proverbs to those in other languages, examining cross-cultural transmission of ethical values, and exploring the role of proverbs in digital communication and education.

References

- Dundes, A. (1981). *On the structure of the proverb*. *Proverbium*, 28, 43–64.
- Heywood, J. (1546). *A Dialogue of Proverbs*. London.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press.
- Simpson, J., & Speake, J. (1998). *The Oxford Dictionary of Proverbs* (4th ed.). Oxford University Press.

- Whiting, B. J. (1932). *Modern Proverbs and Proverbial Sayings*. Harvard University Press.
- COCA (Corpus of Contemporary American English). (n.d.). Retrieved from <https://www.english-corpora.org/coca>
- BNC (British National Corpus). (n.d.). Retrieved from <https://www.english-corpora.org/bnc>

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA FLORISTIK OBRAZLI FRAZEOLOGIZMLAR: KOGNITIV-SEMANTIK TIPOLOGIYA

Xazratqulova Feruza Turdimurod qizi,
O‘zMU 2-kurs doktoranti
feruza_khazratkulovaa@mail.ru

Annotatsiya Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi floristik obrazli frazeologizmlar (FOF) kognitiv-semantik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning konseptual motivatsiyasi, semantik xaritalanishi va madaniy indeksatsiyasi aniqlanadi. Tahlil besh domen bo‘yicha olib boriladi: LIFECYCLE, PARTS, COLOR, HABITAT, CULTURAL SCRIPT. Qiyosiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, umumiy metaforik chiziqlar mavjud bo‘lsa-da, o‘simlik repertuari, sensor modalitetlar va diskursiy funksiyalar bo‘yicha sezilarli farqlar mavjud. Amaliy jihatdan tarjima va frazeografik belgilash uchun model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, kognitiv semantika, metafora, madaniy skript, ingliz tili, o‘zbek tili.

Abstract This article analyzes floral figurative phraseologisms (FFP) in English and Uzbek through a cognitive-semantic approach. The conceptual motivation, semantic mapping, and cultural indexation of phraseological units are identified. The analysis is carried out across five domains: LIFECYCLE, PARTS, COLOR, HABITAT, and CULTURAL SCRIPT. Comparative findings show that, although there are shared metaphorical patterns, there are significant differences in the plant repertoire, sensory modalities, and discursive functions. From a practical perspective, a model is proposed for translation and phraseographic annotation.

Keywords: phraseology, cognitive semantics, metaphor, cultural script, English, Uzbek.

Frazeologik birliklar tilning “madaniy xotira modullari” sifatida ijtimoiy tajribani ixcham semantik paketlarga jamlaydi. Floristik obrazli frazeologizmlar (FOF) – gul, daraxt, mevalar va o‘simliklarga tayangan idiomatik ifodalar – ayniqsa “baholash”, “hissiy-affektiv” va “axloqiy-normativ” ma’nolarni kodlashda sermahsuldir. Ingliz va o‘zbek tillari turli genealogik oilalarga mansub bo‘lsa-da, floristik obrazli frazeologizmlar (FOF) ga oid konseptual chiziqlar (masalan, BOSHLANISH–G‘UNCHA, GO‘ZALLIK–GUL, OG‘RIQ–TIKAN) ko‘p jihatdan umumiy kognitiv mexanizmlarga tayanadi, biroq konkret o‘simlik repertuari, rang va hidga asoslangan baholash, hamda ijtimoiy skriptlar (uyat-iffat, kamtarlik, o‘limni

evfemistik ifodalash) bo'yicha farqlanadi. Maqolaning asosiy maqsadi floristik obrazli frazeologizmlar (FOF)ga oid xususiy holatlardan chiqib, ularni yagona kognitiv-semantik tipologiyaga joylashtirish, major konseptual domenlar bo'yicha xaritalash va qiyosiy natijalarga tayangan amaliy frazeografik tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Frazeologiya nazariyasi V.V. Vinogradovning semantik-grammatik tasnifi, N.N. Amosovning "kontekstli bog'liqlik" tushunchasi, A.V. Kuninning frazeologik tizim paradigmasi hamda V.N. Teliya va izdoshlari ishlab chiqqan "madaniy belgilanganlik" konsepsiyasi orqali shakllangan. Ingliz tilshunosligida Makkai (1972), Fillmore–Kay–O'Connor (1988), Nunberg–Sag–Wasow (1994), Moon (1998), Fernando (1996) idiomlarning struktur-semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqladi. Lakoff & Johnson (1980), Langacker (1987), Fillmore (frame semantics), Gibbs (1994), Kövecses (2002) va Dobrovol'skij & Piirainen (2005) ishlari idiomatik ma'nolar metafora/metonimiya, freymlar va madaniy skriptlar orqali motivatsiyalashishini ko'rsatdi. Aynan FOFda sensor tajriba (vizual rang, hid, taktil "tikan"), jarayonual dinamikalar (o'sish–gullash–so'lish) semantik motivatsiyaning markaziy manbai hisoblanadi. Ishda ingliz tilidagi kanonik iboralar korpusdan (BNC/COCA tipidagi ishlanmalarga tayanadigan sekundar manbalar) va frazeologik qo'llanmalardan; o'zbek tilida esa lug'at-qo'llanmalar, adabiy matnlardagi attestatsiyalar va variantlar haqidagi ilmiy manbalardan (frazeologik lug'atlar, izohli lug'atlar, uslubiy qo'llanmalar) foydalaniladi. Tahlil davomida konseptual domenlarni ajratildi, baholovchi qutblanish joriy etildi, aksiologik profil (axloqiy, estetik, pragmatik) kòrib chiqildi, diskursiv funksiyalar (evfemizm, ironiyalash, intensifikatsiya) operatsionlashtiriladi.

Vinogradov frazeologik birliklarning semantik yig'iqqligini va "obrazlilik"ning barqarorligini urg'ulagan; Amosova bog'liqlikning kontekstual tabiati, Kunin esa frazeologik birliklarning manba-manbalari (kitobiy, xalq og'zaki ijodi, professional jargonga kirim) bo'yicha tipologiyalarni taklif qilgan. Teliya va Shansky konseptual-madaniy "simvolizm"ni izohlab, gul–go'zallik singari prototipik mappinglarni umumlashtirishgan. Makkai idiom strukturasi, Fillmore–Kay–O'Connor konstruktsiyalilik va idiomatik muntazamlikni, Moon hamda Fernando diskursiy funksiyalarni tizimlashtirdi. Nunberg–Sag–Wasow semantik kompozitsionlikning darajalari va pragmatik inferenslarni formal tahlil qildi. Kövecses metaforik motivatsiya va madaniy model farqlanishini, Dobrovol'skij & Piirainen esa trans-madaniy figurativlik va "madaniy kalitlar"ni yoritdi. O'zbek frazeologiyasida gul va o'simlik obrazlari qadimiy poetik tasavvurlar (Navoiyning gul-lola semantikasi), xalq maqol-matallari va zamonaviy adabiy uslub orqali shakllangan. Leksikografik an'anada gulga oid sifatdash shakllar (guldek, gulday, g'unchaday) baholovchi funktsiyalarga boy; lola, rayhon, tut, chinor, qamish kabi birliklar turli konseptual rollarni bajaradi.

Konseptual domenlar: LIFECYCLE (g'uncha→gullash→so'lish), PARTS (gul, ildiz, tikan, yaproq), COLOR (qizil lola, oq nilufar), HABITAT (bog', o'rmon, dala, sahro), CULTURAL SCRIPT (iffat–violet; uyatchan–wallflower; marosim–rayhon). Semantik operatsiyalar: metafora (EMOTSIONALLIK–HID), metonimiya

(o'simlik qismi → butun holat), eufemizm (o'lim-daisy), intensifikatsiya (guldek/gulday kuchaytirgich). Baholovchi qutblanish: + (go'zallik, poklik), – (og'riq, muammo), ± (ambivalens: rose – go'zallik ham, thorn ham).

LIFECYCLE: “BOSHLANISH–G'UNCHA” va “YETILISH–GULLASH” EN: nip in the bud “jarayonni dastlabki bosqichida to'xtatmoq”; late bloomer “kech yetiluvchi”; to blossom (shaxsning rivoji). UZ: g'unchaday ochilmoq (go'zallik/kelajakning ochilishi), g'uncha bosqichida to'xtamoq (jarayonni erta to'xtatish; tahririy/ilmiy uslubda), gulday yashnamoq (farovonlik, gurkirash). Kognitiv mexanizm: “RIVOJLANISH–O'SIMLIK O'SISHI” xaritalanishi; boshlanishning nozik, himoyasiz bosqichi G'UNCHA bilan modellashtiriladi. Ingliz tilida bu chiziq ko'proq normativ-pragmatik (profilaktika, nazorat), o'zbek tilida esa estetik-e'tiqodiy (go'zallik, baraka) profilda qayd etiladi.

PARTS: “OG'RIQ–TIKAN”, “TAYANCH–ILDIR” EN: a thorn in one's side (doimiy bezovtalik); rooted in (asoslanmoq). UZ: tikan bo'lib sanchilmoq (alamli xotira/muammo), ildizi chuqur (tarixiy-sababiy chuqurlik). Kognitiv mexanizm: taktil sensor tajriba → baholovchi semantika (tikan = og'riq/bezovta). “ILDIZ–ASOS” metonimiyasi sababiy asosni modellashtiradi.

COLOR: “QIZIL–VITALITET”, “OPPOQ–POKLIK” EN: rose-tinted glasses (optimistik, hatto noxolis qarash), to come up roses (muvaqqafiyat bilan yakunlanmoq). UZ: lola kabi qizil (jilo, shijoat), oppoq nilufardek (poklik – adabiy-poetik registr), rayhon ifori (ixtiyoriy ravishda “yaxshilik hidi” metaforasini qo'zg'atuvchi). Kognitiv mexanizm: rang → emosional evaluatsiya. Ingliz tilida rose ko'pincha ijobiy, lekin rose-tintedda noxolislik semasi paydo bo'ladi; o'zbekda lola ijobiy estetika va hayot quvonchi bilan ko'proq bog'langan.

HABITAT: “KOMFORT–GUL TO'SHAGI” va “REALIA–BOG'/DALA”

EN: no bed of roses (o'ta oson ish emas), to lead someone up the garden path (aldamoq). UZ: gulzorga kirganday (xush kayfiyat, orom), bog'-rog'dek (farovon muhit). Kognitiv mexanizm: “MAQSAD–YO'L–MAHIT” freymi; gul to'shagi = maksimal komfort; bog' yo'li = adashish/aldanish (EN) vs baraka/farovonlik (UZ).

CULTURAL SCRIPT: “UYATCHANLIK–VIOLET”, “IFFAT–GUL” EN: shrinking violet, wallflower (ijtimoiy chekinuvchi). UZ: guldek (qiz) (iffat va nafosatning pozitiv skripti), gulday or-nomusli (axloqiy baho). Kognitiv mexanizm: madaniy prototiplar va jinsiy-axloqiy skriptlar. ENda ijtimoiy introversiya pasaytirilgan baho olsa, UZda ayollik-iffat ideali ko'tarinki baholanadi; bu “foydali stereotip”lar va gender konventsionalarni ham aks ettiradi.

Evfemizm va tanatos: “O'LIM–GUL/DARAXT” EN: pushing up daisies (o'lgan), to turn up one's toes (botanik bo'lmasa-da, eufemistik). Gul-qabriston madaniyatida markaziy indeks. UZ: evfemizm ko'proq diniy-marosimiy leksika orqali beriladi; gul komponenti odatda o'limni emas, hayotni ulug'laydi. Istisno sifatida so'lib qolmoq (zaiflashish/umidsizlik) o'limga yaqin semantik gradient hosil qiladi. Kognitiv mexanizm: “HAYOT–O'SIMLIK” mappingining inversiyasi; madaniy rasmiylashtirish yo'llari turlicha.

Repertuar farqlari: EN – rose, violet, daisy, lily; UZ – lola, rayhon, tut, chinor. Bu floristik ekologiya va madaniy emblemalar farqidan kelib chiqadi. Polyarizatsiya:

thorn → salbiy (EN) va tikan (UZ) mos, lekin garden pathning salbiyligi UZda simmetrik emas. Sensor modalitet: UZda hid (rayhon) va yorqin rang (lola) ko‘proq markaziy; ENda taktil (thorn) va qisman rang (rose-tinted). Diskursiy funksiyalar: ENda evfemizm (o‘lim) kuchli; UZda e‘tiqodiy-estetik intensivikasiya.

Konseptual ekvivalent: nip in the bud ↔ g‘uncha bosqichida to‘xtatmoq (kontekstual ishlatma). Funksional ekvivalent: no bed of roses ↔ “oson ish emas” + kommentariy (gul to‘shagi obrazini izohlash). Madaniy substitutsiya: shrinking violet ↔ kamtar/uyatchan (zaruratda “violet”ga izoh). Evfemizm transpozitsiyasi: pushing up daisies ↔ marosimiy eufemizm (gul komponentini saqlash shart emas).

Lug‘at maqolalarida quyidagilarni standartlashtirish tavsiya etiladi:

(1) [DOMEN] tegi (LIFECYCLE; PARTS; COLOR; HABITAT; CULTURAL SCRIPT);

(2) [MOTIV] (metafora/metonimiya);

(3) [AXIO] (baholash +/-/±);

(4) [DISK] (diskursiy funksiyasi: eufemizm/iron./intens.);

(5) [CULT] (madaniy skript, tarixiy manba);

(6) [XARITA] (qiyosiy ekvivalentlar va izoh).

Taklif etilgan tipologiya FOFlarni barqaror konseptual domenlar bo‘yicha joylashtirib, idioetnik elementlarni (o‘simlik repertuari, sensor modalitetlar, marosimiy skriptlar) yoritadi. Natijalar quyidagilarni ko‘rsatadi:

- ✓ metaforik motivatsiya umumiy, lekin madaniy indeksatsiya turlicha;
- ✓ baholashlar bir qator o‘xshashliklarga ega (thorn/tikan), biroq diskursiy funksiyalar (eufemizm vs intensivikasiya) bo‘yicha divergensiya mavjud;
- ✓ tarjimada “obrazni qo‘lda tutish” o‘rniga funksional ekvivalent va izohli strategiyalar ko‘proq samarali.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi FOFlar kognitiv-semantik jihatdan umumiy mexanizmlarga tayanadi: o‘shish jarayoni, rang-hid, qism–butun va madaniy skriptlar. Biroq o‘simlik nomlari va ular bilan bog‘langan ijtimoiy semantika til-madaniyatga xos indeksatsiyani yaratadi. Taklif etilgan tipologiya (LIFECYCLE, PARTS, COLOR, HABITAT, CULTURAL SCRIPT) kelgusida korpus asosidagi freym-semantik belgilash, ikkiyoqlama lug‘atlar va tarjima tizimlarida qo‘llanishi mumkin. Amaliy jihatdan, frazeografik maqolalarga motivatsion teglar, madaniy skriptlar va ekvivalent xaritalari kiritilishi FOFlarning to‘liqroq semantik profilini ta‘minlaydi.

Adabiyotlar

1. Amosova, N. N. Osnovy angliyskoy frazeologii. Leningrad: Leningrad University Press, 1963.

2. Dobrovol’skij, Dmitriy, and Elisabeth Piirainen. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. Berlin: Mouton de Gruyter, 2005.

3. Fernando, Chitra. Idioms and Idiomaticity. Oxford: Oxford UP, 1996.

4. Fillmore, Charles J., Paul Kay, and Mary Catherine O’Connor. “Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of Let Alone.” Language 64.3 (1988): 501–538.

5. Gibbs, Raymond W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge: Cambridge UP, 1994.

6. Kövecses, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford UP, 2002.
7. Kövecses, Zoltán, and Péter Szabó. "Idioms: A View from Cognitive Semantics." *Applied Linguistics* 17.3 (1996): 326–355.
8. Kunin, A. V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. Moscow: Vysshaya Shkola, 1994.
9. Lakoff, George, and Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
10. Langacker, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford UP, 1987.
11. Makkai, Adam. *Idiom Structure in English*. The Hague: Mouton, 1972.
12. Moon, Rosamund. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon, 1998.
13. Nunberg, Geoffrey, Ivan A. Sag, and Thomas Wasow. "Idioms." *Language* 70.3 (1994): 491–538.
14. Rakhmatullaev, Sh. *O'zbek tilining frazeologik lug'ati*. Tashkent: [nashr ma'lumotlari turlicha], n.d.
15. Shansky, N. M. *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka*. Moscow: Prosveshchenie, 1969.
16. Telia, Veronika N. *Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turnyy aspekty*. Moscow: Shkola "Yazyki russkoy kul'tury," 1996.
17. Vinogradov, Viktor V. "Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinit russkogo yazyka." *Voprosy yazykoznaniya* 5 (1953): 47–60.

O'ZBEK ONOMASTIKASIDA NEKRONIMLAR: "XO'JA BOBO" QABRISTONI MISOLIDA

Xidirboyev Odilbek Alisher o'g'li,

Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek filologiyasi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida onomastika fanining toponimiya va nekronimiya yo'nalishlari tahlil etilgan. Xususan, "Xo'ja bobo" va "Elkezar bobo" kabi qabriston nomlari misolida nekronimlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar – shaxs xususiyatlari, diniy unvonlar, mahalliy rivoyatlar va tarixiy voqealar ochib berilgan. Maqolada nekronimlarning xalq xotirasi va qadriyatlar bilan bog'liqligi, ularning tilshunoslikdagi ilmiy ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, og'zaki rivoyatlar va joy nomlarining lingvistik jihatlarini asos qilib olingan. Ushbu maqola nekronimiya sohasidagi bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi va mazkur yo'nalishda izlanishlar zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: onomastika, toponimika, nekronimlar, nekrologlar, qabriston nomlari, masjid nomlari.

Abstract: This article analyzes the fields of toponymy and necronymy within Uzbek linguistics, focusing particularly on cemetery names such as "Xo'ja Bobo"

and “Elkezar Bobo.” It elucidates the factors influencing the formation of necronyms, including personal characteristics, religious titles, local oral traditions, and historical events. The study highlights the intrinsic connection between necronyms and collective memory and values, emphasizing their linguistic and scholarly significance. Drawing upon historical sources, oral narratives, and the linguistic features of place names, this research addresses existing gaps in the study of necronymy and underscores the necessity for further investigation in this domain.

Keywords: onomastics, toponymy, necronyms, obituaries, cemetery names, mosque names.

O‘zbek tilshunosligida onomastika fanini o‘rganish XX asrning 60-70-yillaridan boshlab tilshunoslikning eng rivojlangan sohalaridan biriga aylandi. Onomastika yunoncha “onomastike” so‘zidan olingan bo‘lib, “nom qo‘yish san’ati” degan ma’noni bildiradi. Ma’lumki, onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo‘lish va o‘zgarish tarixini o‘rganuvchi bo‘limi, shuningdek, tildagi barcha atoqli otlar yig‘indisini o‘zida ifodalaydi.

Onomastik ko‘lamlar orasida eng ko‘p o‘rganilgan soha toponimika yo‘nalishidir. Toponimlarda xalqning o‘tmishi, urf-odatlar, boshidan kechirgan turli xil siyosiy- ijtimoiy, etnomadaniy jarayonlar o‘z aksini topgan bo‘ladi.

O‘zbekiston hududidagi toponimlarning tarixiy-ilmiy tahlilida taniqli geograf olim S.Qorayevning izlanishlari ham alohida o‘rin tutadi. Bu ishlarda O‘zbekiston hududidagi tarixiy va zamonaviy toponimlar qiyosiy-tarixiy yo‘nalishda chuqur tahlil qilingan. Xorazm vohasi toponimlarining ilmiy-lingvistik tahlilida professor Z.Do‘simovning xizmati kattadir. Olimning nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari, monografiyasi ushbu soha uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Toponimika yo‘nalishi doirasida tahlil qiladigan bo‘lsak, uning tarkibiga kiradigan soha bu nekronimlar ko‘lamchasidir. Nekronimlar diniy marosimlar bajariladigan joylar nomi (cherkovlar, monastirlar, masjidlar, hatto madrasalar), muqaddas hisoblanadigan obyektlar, narsalar atoqli otlarining nomlari o‘rganiladi. Nekronimlar qabristonlar, mozorlar, mana shu tipdagi muqaddas joylarning atoqli otlaridir. Mohiyatan teonimlar antroponimlarga, antroponimik ko‘lamga yaqin turadi, agnonimlar va nekronimlar esa jonsiz obyektlarning atoqli oti sifatida toponimiya, toponimik ko‘lamga mansubdir, shuningdek ba’zi diniy obyektlar nomi (masjid, madrasa, honaqa kabilar)ni tushunish maqsadga muvofiqdir. O‘zbek tili onomastikasi superko‘lamini tashkil qiluvchi keltirilgan makroko‘lamlar bir-biridan ularga kiruvchi atoqli otlarning tiplari va hajmiga ko‘ra farqlanadi.

Makro ko‘lamning toponimiya ko‘lami tarkibidagi ko‘lamcha nekronimiyadir. O‘zbek tilshunosligida nekronimiya ko‘lami chuqur tadbiq qilib, o‘rganilmagan yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Geografik obyektlarning nomlari hududni kartografiya qilish, toponimik tadqiqotlar o‘tkazish vaqtida, shuningdek geografik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirish to‘g‘risida takliflar tayyorlanayotganda: tegishli davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hujjatlari; rasmiy kartografik hamda ma’lumotnoma nashrlarining, statistik, arxivga

oid, tarixiy va boshqa manbalarning ma'lumotlari; mahalliy aholi, shuningdek o'lkashunoslar, geograflar, tarixchilar va boshqa mutaxassislar o'rtasida so'rovlar o'tkazish asosida belgilanadi.

Geografik obyektlarning nomlarini belgilashda:

Mahalliy aholi turmushining geografik, tarixiy, milliy, etnik, tilga oid va boshqa xususiyatlari hisobga olinadi; geografik obyektlar nomlarining yanglishishga olib keluvchi o'xshashligi, ushbu nomlarning hurmatsizlik mazmunida bo'lishi, O'zbekiston xalqining tarixi, an'analari va madaniyati bilan nomuvofiqligi istisno etiladi".

Qadamjolarni nomlashda ko'pincha shaxs nomlari asos qilib olingan bo'lib, ushbu shaxslarning ayrim jihatlari va xususiyatlari, kasb-kori, mansabi, diniy unvoni, laqablari ham asos sifatida olingan o'rinlar ham mavjud. Endi shu jihatlar bilan uyg'unlashtirgan holda qabriston, masjid va qadamjo nomlarini keltirib o'tib tahlil qilamiz: Shayx Sharofaddin Bobo qabristoni, Qiziqchi Buva qabristoni, G'oyib Ota qabristoni, Karimboy Ota qabristoni, Shayx Abdulla Bog'dodiy qabristoni, Go'zal Ota Buva qabristoni, Ko'zli Ota qabristoni, Oxun Bobo qabristoni, Arab Buva qabristoni, Qoralam Buva qabristoni, Shayx Muhtor Valiy qabristoni, Sayid Ota qabristoni, Qambar Ota qabristoni, Murod Aziz qabristoni, Eshon Buva qabristoni, Imoratjon Buva qabristoni, Novotjon Buva qabristoni, Sulton Uvays Qoraniy qabristoni, Shohimardon Buva qabristoni, Usmon Said Bobo qabristoni, Yusuf Xo'ja Buva qabristoni, Toshqinjon Buva qabristoni, Ismomiq Buva qabristoni, Yusuf Hamadoniy qabristoni va shu qatorda G'oyib Ota masjidi, Karimboy Ota masjidi, Oxun Bobo masjidi, Karimjon Buva masjidi, Ko'zli Ota masjidi, Eshon Buva masjidlari va shu kabi qabriston, masjid, ziyoratgohlar, yakka qabrlar, qo'yimgohlar, qadamjolar mavjud. Nekronimlarning nomlanish xususiyatlari haqida to'xtalib o'tamiz. Ma'lumki, qandaydir bir joyni nomlashda aynan o'sha joyga xos bo'lgan xususiyatlarga tayaniladi. Geografik obyektlarning nomlarini belgilashda arxivga oid, tarixiy, mahalliy aholi turmushining geografik, milliy, etnik, tilga oid va boshqa xususiyatlari hisobga olinadi. Nekronimlar ham aynan shu xususiyatlarni o'z ichiga olgan holda nomlangan. Masalan nomlanish xususiyati doirasidan guruhlariga ajratadigan bo'lsak:

1. Shaxsning xususiyatlari jihatidan nomlangan nekronimlar: Ko'zli Ota qabristoni va masjidi misolida tahlil qildigan bo'lsak, ushbu nekronimlar ko'z qarashlarida ayrim xususiyatlarga ega bo'lgan shaxs asos qilib qolingan.

2. Diniy unvoni jihatidan kelib chiqib nomlangan nekronimlar: Shayx Sharofaddin Bobo qabristoni, Shayx Abdulla Bog'dodiy qabristoni, Eshon Buva qabristoni, Shayx Muxtor Valiy qabristoni misolida ko'rib chiqdigan bo'lsak shu davrda, ma'lum bir hududda shayxlik va eshonlik bilan shug'ullangan va shuhrat qozongan shaxslar nomi asos qilib olingan.

3. Kasb-kori jihatidan nomlangan nekronimlar: Qiziqchi Buva qabristoni misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak shu paytda yashab qiziqchilik bilan shug'ullangan mashxur shaxs nomi asos qilib olingan.

4. Yashab turgan hududi jihatidan nomlangan nekronimlar: Shayx Abdulla Bog‘dodiy qabristoni misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak Bog‘dod shaxrida yashagan va shayxlik bilan shug‘ullangan mashhur shaxs nomi asos qilib olingan.

Yuqorida ko‘rsatilgan misollar orqali geografik obyektlarni nomlanish jihatlarini ko‘rib chiqdik va ularni boshqa bir yo‘nalishda, ya‘ni tarkibida o‘xshashlik bo‘lgan, qarindoshlik xususiyati mavjud bo‘lgan qabriston nomlari kabi guruhlariga ajratib ham o‘rganish mumkin.

Nekronimiyako‘lami doirsida o‘rganiluvchi ko‘lam bu nekrologlar hisoblanib, ular asosan qabrtoshlarini o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

O‘zbek nekronimiyasi hali hamon o‘z yechimini topishni kutayotgan sohalaridan biri hisoblanadi va chuqur tadbiiq qilib o‘rganishni talab qiluvchi yo‘nalishlardan biridir.

“Xo‘ja bobo” qabristoni Amudaryo tumani janubiy qismida Qipchoq OFY, Uyshin MFY da joylashgan qabriston va yonida kichkina masjidi ham barpo qilingan. Qabristonning paydo bo‘lishi XIX asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. O‘sha paytda Xiva xonligida biylar kichkina kichkina tabaqa bo‘lib xonlikni boshqarishgan. Momit biy o‘zining hududidagi aholini teng taqsimda joylashtirish uchun ko‘pchilik odamlarni hozirgi Amudaryo tumani hududiga olib keladi va shu yerda yashay boshlaydi. Ular orasida xo‘jalar avlodidan bo‘lgan Masrullo xo‘ja bobo ham bor edi. Uning Yormon xo‘ja ismli o‘g‘li bo‘lgan. Masrullo bobo hozirgi Turkmaniston va O‘zbekiston respublikalari chegarasi tutashgan joyga yaqin o‘rnashdi. U joylashgan hududda katta, “To‘rang‘ilzor” bo‘lgan. Kunlardan bir kun katta yoshdagi inson ularning qishlog‘iga keladi. Uni shu yerlik aholi Elkezar bobo” yoki “Eloshar bobo” deb atashadi lekin hech kim undan nega kelgani, qanday niyati borligi haqida so‘ray olishmaydi. “Elkezar bobo” o‘sha “To‘rang‘ilzor” orasida kun kechiradi ammo u ko‘p yashamaydi. O‘sha To‘rang‘ilzorda vafot etadi va vafot etgan joyiga dafn etiladi. Undan keyin Elkezar bobo yaqiniga boshqa insonlar dafn etilib maydoni kengayib boshlaydi, qabriston, “Elkezar bobo” qabristoni deb xalq tilida yuritila boshlangan. Masrullo xo‘ja boshqa davlatga jo‘natilgan lekin farzandi Yormon xo‘ja shu yerda qolgan. Yormon xo‘ja vafotidan so‘ng o‘sha Elkezar bobo qabristoniga dafn etiladi va shundan so‘ng qabriston nomi” Xo‘ja bobo” qabristoni deb o‘zgaradi. Hozirgi kunda shu nom bilan yuritilib kelinmoqda.

“Xo‘ja bobo” deb yuritilishiga sabab Yormon xo‘ja uning otasi Masrullo xo‘ja ham xo‘jalar avlodidandir, bu ularga berilgan diniy unvon hisoblanadi. Ular avloddan avlodga yaxshi saqlanishi uchun qabristonning qurilishiga o‘z hissasini qo‘shib kelishgan. Yormon xo‘jadan keyin, Jalol xo‘ja, Jalol xo‘jadan keyin Nurillo xo‘jalar qabristonni rekonstruksiya qilishgan. Nurillo xo‘ja bugungi kunda ham tirik. U 1995 yilda qabriston yoniga masjid barpo qilgan. Qabriston o‘rtasida Yormon xo‘janing qabri joylashgan. Uning qabri ustiga gumbaz shaklida imorat barpo etilgan.

Ushbu maqolada onomastika, xususan, toponimiya va nekronimiya yo‘nalishlarining o‘rganilishi, ularning madaniy va tarixiy asoslari keng yoritib berildi. Nekronimlarning nomlanish mezonlari – shaxs xususiyatlari, diniy unvon, kasb-kor, yashagan hudud kabi omillar asosida shakllanishi aniq misollar bilan tahlil qilindi. Ayniqsa, “Xo‘ja bobo” va “Elkezar bobo” qabristonlariga oid tarixiy-

ma'lumotlar, ular bilan bog'liq shaxslar va og'zaki rivoyatlar asosida ularning onomastik ahamiyati ochib berildi. Bu holat nekronimlarning xalq xotirasi, e'tiqodi va qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Begmatov E., Ulug'ov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan: 2006.
2. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv-izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 2002.
3. Nazarova S. Nekronimlar semantikasi (Andijon viloyati toponimlari misolida). // Filologiya masalalari. – 2020. – №2. – B. 112–116.
4. Komilov N. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqodlari va ramzlari. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Mirzayeva M. Toponimlarning lisoniy xususiyatlari. – Termiz: TerDU, 2018.
6. Raxmonov A. O'zbek toponimiyasining asosiy masalalari. – Toshkent: O'zbekiston, 1995.

03. ADABIY TİL VA JONLI XALQ TILI MUNOSABATI MASALASI

Diyalektometriden Ontolojiye: Türkiye Türkçesi Ağız Çeşitliliğinin Bilgi Grafında Yapılandırılması

Dr. Cemile Uzun [0000-0002-0102-3306]
Fırat Üniversitesi, TÖMER, Elazığ, Türkiye

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları, dikkat çekici söz dizimi çeşitliliği göstermektedir. Bağımlılık mesafesi, aktarma türleri ve cümle dışı unsurlar gibi diyalektometrik ölçütler bu çeşitliliğe nicel bakış sunar ancak bu veriler genellikle bütüncül bir yapıya kavuşturulmamaktadır. Bu çalışma, söz konusu verileri **ontoloji tabanlı bir bilgi grafında** bütünleştirmeyi önermektedir. Bu çalışmada geliştirilen Diyalekt Özellik Ontolojisi (DFO), söz dizimsel, söylem ve coğrafi özellikleri RDF tabanlı bir yapıda bir araya getirerek bilgisayar tarafından okunabilir ve sorgulanabilir hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Diyalektometri, Ontoloji, Bilgi Grafı, Söz dizimi aktarımı.

Abstract

The dialects of Turkey Turkish exhibit remarkable syntactic diversity. Dialectometric measures such as dependency distance, types of syntactic transfer, and extra-sentential elements provide a quantitative perspective on this diversity; however, these data are generally not consolidated into an integrated structure. This study proposes the integration of such data into an ontology-based knowledge graph. The developed **Dialectal Feature Ontology (DFO)** brings together syntactic, discursive, and geographical features within an RDF-based framework, making them machine-readable and queryable.

Keywords: Turkey Turkish dialects, Dialectometry, Ontology, Knowledge Graph, Syntactic transfer.

1. Giriş

Türkiye Türkçesi ağızları, söz dizimi, biçim bilim ve söylem bakımından büyük çeşitlilik göstermektedir. Geleneksel ağız araştırmaları genellikle betimleyici saha çalışmalarıyla yürütülmekte, ancak bu yöntemler ağız çeşitliliğini bütüncül ve bağlantılı bir yapıda temsil etmekte yetersiz kalmaktadır. Diyalektometri, ağız araştırmalarına niceliksel bir boyut kazandırarak dil çeşitliliğinin yalnızca betimsel değil, ölçülebilir yönünü de ortaya koymuştur. Bu yöntem sayesinde farklı bölgeler arasındaki benzerlik ve farklılıklar, istatistiksel modeller aracılığıyla somut bir şekilde haritalanabilmiş, böylece geleneksel dil incelemelerinde gözden kaçabilecek ayrıntılar görünür hâle gelmiştir.

Bilgi grafi teknolojileri, çok boyutlu dil verilerinin makine tarafından okunabilir ve farklı sistemler arasında paylaşılabilir, uyumlu formatlarda temsil edilmesine imkân tanımaktadır. Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ağızlarından elde

edilen diyalektometrik verilerin bir ontolojiye dönüştürülerek bilgi grafına aktarılmasını ele almaktadır. Böylece anlamsal sorgulama, bölgesel karşılaştırma ve bilgi tabanlı üretim (RAG) gibi gelişmiş uygulamalar mümkün olmaktadır.

Bu bağlamda, önceki çalışmalar dil verilerinin ontoloji tabanlı biçimde nasıl temsil edilebileceğini göstermektedir. Örneğin, Zhetkenbay vd. (2020) Türkçenin söz dizimsel kurallarını ontolojik olarak modellemiştir. Chiarcos vd. (2021) etiketlenmiş dil verilerini RDF formatına dönüştürerek farklı veri kümelerinin anlamlı şekilde bağlanmasını sağlamıştır. Dekova (2020) ise Bulgarca ağızların fonolojik ve coğrafi özelliklerini ontolojiye aktarmış ve bu sayede araştırmacıların verileri sistematik olarak sorgulamasına imkân tanımıştır. Bu makalenin özgün katkısı, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz dizimsel çeşitliliğini ilk kez herkesin erişimine açık, çok dilli ve SPARQL sorgu diliyle araştırılabilir bir bilgi grafi üzerinde temsil etmesidir.

2. Yöntem

2.1. Veri seti ve örneklem yapısı

Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki söz dizimsel farklılıkların bilgi grafına aktarılması amacıyla derlenen veriler kullanılmıştır. Doğrudan derlenen veriler Erzurum, Elazığ ve Malatya ağızlarından alınmıştır. Ancak karşılaştırmalı çözümlemelerde toplam Erzurum, Van, Elazığ, Bingöl, Tunceli, Kars, Ardahan, Ağrı, Erzincan, Malatya ve Muş ağızlarından elde edilen veriler kullanılmıştır. Her ağız için şu parametreler ontolojiye uygun formata dönüştürülmüştür:

- Cümle dışı unsur türleri (ünlemler, bağlaçlar vb.),
- Ortalama bağımlılık mesafesi,
- Temel söz dizimi sırası (SOV, OSV vb.),
- Coğrafi bölge.

Bu yapılandırılmış veriler RDF üçlülere (özne-yüklem-nesne) şeklinde temsil edilmiştir. Bu pilot uygulama yaklaşık 20–25 RDF üçlüsünden oluşmaktadır; ilerleyen aşamalarda tüm 11 ilin verilerinin sisteme entegre edilmesi planlanmaktadır.

2.2. Veri analizi süreci

Araştırmada derlenen konuşma kayıtları transkribe edilerek söz dizimi ve işlev özellikleri bakımından nitel olarak analiz edilmiştir. Belirlenen göstergeler (cümle dışı unsurlar, bağımlılık mesafesi, söz dizimi düzeni) ontolojik sınıflara göre işaretlenmiş ve RDF formatında modellenmiştir. Böylece veriler SPARQL gibi sorgulama dilleriyle erişilebilir hale gelmiştir.

2.3. SPARQL sorguları ve örnek çıktılar

Bilgi grafi, SPARQL dili aracılığıyla sorgulanabilir hâle getirilmiştir. Bu sayede araştırmacılar, söz dizimsel veriler üzerinde esnek ve ölçeklenebilir analizler gerçekleştirebilmektedir. Örnek sorgular:

- Ortalama bağımlılık mesafesi 3.0'dan büyük olan ağızların listelenmesi
- “Ünlem” türünde cümle dışı unsur barındıran ağızların bulunması
- SOV dizilişi içeren ağızların seçilmesi

Bu tür sorgular, ağızlar arası söz dizimsel farklılıkların sistematik olarak karşılaştırılmasını ve daha büyük veri setlerinde ölçeklenebilir modelleme süreçlerini mümkün kılmaktadır.

Şekil 1. “Bağımlılık uzaklığı 3.0’tan büyük olan ağızlar” ölçütüne göre örnek sorgu

SPARQL Sorgusu:

```
SELECT      ?dialect      ?distance
WHERE {      ?dialect      dlf:hasDependencyDistance      ?distance .
      FILTER(?distance > 3.0)}
```

Beklenen Çıktı:

- VanDialect → 3.12

2.4. Ontoloji yapısı (DFO)

Geliştirilen DFO, Türkiye Türkçesi ağızlarına ait söz dizimsel verileri modellemektedir. Başlıca sınıflar: *Ağız*, *Cümle dışı unsur*, *Mesafe ölçütü*, *Bölge*. Başlıca özellikler: *hasExtraSententialElement*, *hasTransferType*, *hasDependencyDistance*, *hasWordOrder*, *hasRegion*. Aşağıda temel sınıflar ve özellikler yer almaktadır:

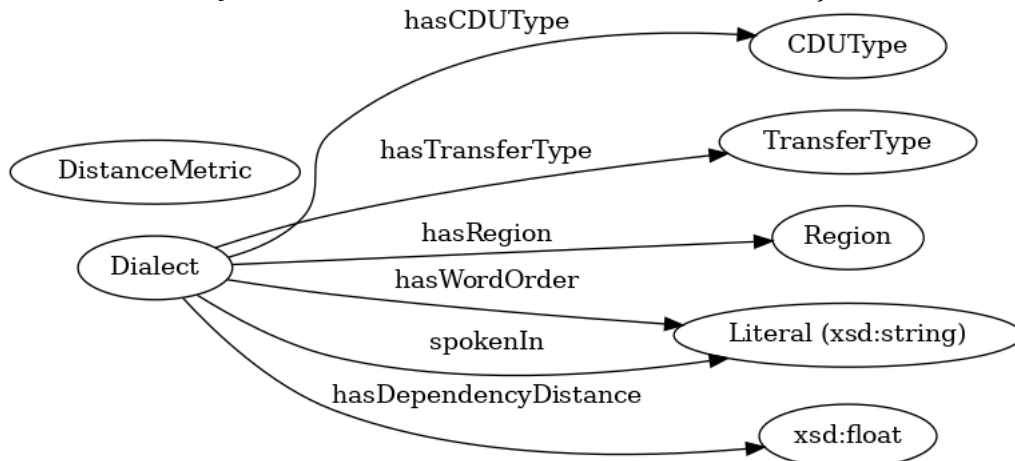
Sınıflar (Classes):

- Dialect: Ağızlar (örneğin: ErzurumDialect)
- CDUType: Cümle dışı unsur türleri (örneğin: Interjection, Connector)
- TransferType: Aktarma biçimleri (örneğin: NominalTransfer, VerbalTransfer)
- DistanceMetric: Sayısal sözdizim ölçütleri
- Region: Coğrafi konum

Özellikler (Properties):

- hasCDUType (Domain: Dialect, Range: CDUType)
- hasTransferType (Domain: Dialect, Range: TransferType)
- hasDependencyDistance (Domain: Dialect, Range: xsd:float)
- hasWordOrder (Domain: Dialect, Range: Literal)
- spokenIn (Domain: Dialect, Range: Literal)
- hasRegion (Domain: Dialect, Range: Literal)

Şekil 2. DFO’nun temel sınıf ve özellik şeması

3. Bulgular

Bu çalışmada geliştirilen DFO ve RDF tabanlı bilgi grafi, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz dizimsel özelliklerini biçimsel olarak temsil etmeyi ve sorgulama temelli analizler yapmayı mümkün kılmıştır. SPARQL sorgularıyla elde edilen ön bulgular şunlardır:

Bağımlılık Mesafesi: Ortalama bağımlılık mesafesi 3.0'dan yüksek olan ağızlar (örn. Van, 3.12) kolaylıkla tespit edilmiştir. Bu durum, söz dizimsel karmaşıklığın nicel olarak ölçülebileceğini göstermektedir.

Cümle Dışı Unsurlar: Belirli cümle dışı unsurları barındıran ağızlar RDF veri setinden başarıyla çıkarılmıştır. Bu da söylem düzeyindeki öğelerin anlamsal katmanda ayırt edilebildiğini ortaya koymaktadır.

Yapısal Eşleştirme: Belirli söz dizimi ile belirli cümle dışı unsurları içeren ağızlar aynı anda sorgulanabilmektedir. Böylece çoklu söz dizimi ölçütlerinin birlikte analiz edilebildiği görülmüştür.

Bu ön analizler, RDF veri modeli ve DFO ontolojisinin söz dizimsel çeşitliliği biçimsel olarak temsil edebildiğini ve bölgesel karşılaştırmalara açık bir altyapı sunduğunu göstermektedir.

4. Sonuç

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ağızlarının söz dizimsel çeşitliliğini biçimsel olarak temsil etmek ve anlamsal düzeyde analiz edebilmek için DFO tabanlı bir bilgi grafi önermektedir. Geliştirilen model, cümle dışı unsurlar, söz dizimi düzeni ve bağımlılık mesafesi gibi göstergeleri RDF formatında yapılandırarak SPARQL ile sorgulanabilir hâle getirmiştir.

Bulgular, bağımlılık yapılarının, söz dizim düzenlerinin ve söylem öğelerinin otomatik olarak çıkarılabildiğini ve bu yolla bölgesel karşılaştırmaların yapılabildiğini ortaya koymaktadır. DFO'nun modüler ve genişletilebilir yapısı yalnızca Türkiye Türkçesi ağızları değil, Türk lehçelerindeki verilerin de aynı modelle bütünleştirilmesine imkân tanımaktadır.

Kaynaklar

Chiarcos, C., Ionov, M., Glaser, L. ve Fäth, C. (2021). An Ontology for CoNLL-RDF: Formal Data Structures for TSV Formats in Language Technology. *International Conference on Language*, 191–204.

Dekova, R. (2020). The Ontology of Bulgarian Dialects – Architecture and Information Retrieval. *International Conference on Language Resources and Evaluation*, 4877-4882.

Zhetkenbay, L., Razakhova, B., Yergesh, B. ve Mukanova, A. (2020). Development of an Ontological Model of Syntactic Rules of Simple Sentences of Turkish Language. **Bulletin Series of Physics & Mathematical Sciences*, 71(3), 205-210.

SIRDARYO VILOYATI AHOLISI LEKSIKASIDA FRAZEOLOGIZMLARNING QO‘LLANILISHI

Pardayeva Izzat Xolbo‘tayevna,
Guliston davlat universiteti dotsenti,
izzatoy63@gmail.com

Annotatsiya: Sirdaryo viloyati aholisi nutqida iboralarni to‘plab guruhlashtirish jarayonida shu narsa aniq bo‘ldiki, boshqa ma‘nodagi iboralarga nisbatan kishi tavsifini ifodalovchi iboralar ancha ko‘p ekan. Tafsiflovchi iboralarning o‘zini yana ma‘no munosabatiga hamda ushbu iboralarni shakllanishida qatnashuvchi qism (komponent)larga qarab guruhlashtirib izohlash mumkin.

Kalit so‘zlar: Kishi tana a‘zolari bilan aloqador iboralar, Sirdaryo viloyati, aholisi, nutq, iboralar, qo‘l, yuz, qovoq, iyak, tanglay, o‘pka, til, bel va boshqalar.

Abstract. In the process of collecting and grouping expressions in the speech of the inhabitants of the Syrdarya region, it became clear that there are significantly more expressions describing a person than expressions with other meanings. The descriptive expressions themselves can be further explained by grouping them according to their meaning and the parts (components) participating in their formation.

Keywords: Expressions related to human body parts, Syrdarya region, population, speech, expressions, hand, face, eyelid, chin, palate, lungs, tongue, waist, etc.

Sirdaryo viloyati aholisi nutqida iboralarni to‘plab guruhlashtirish jarayonida shu narsa aniq bo‘ldiki, boshqa ma‘nodagi iboralarga nisbatan kishi tavsifini ifodalovchi iboralar ancha ko‘p ekan.

Tafsiflovchi iboralarning o‘zini yana ma‘no munosabatiga, hamda ushbu iboralarni shakllanishida qatnashuvchi qism (komponent)larga qarab guruhlashtirib izohlash mumkin.

Kishi tana a‘zolari bilan aloqador iboralar. Bu guruhdagi iboralar odatda qo‘l, yuz, qovoq, iyak, tanglay, o‘pka, til, bel va boshqa tana a‘zolari nomlari bilan aloqador shakllangan bo‘lib, nutqda ularning iste‘mol doirasi ancha mo‘l. Bu iboralar o‘sha tavsiflanish shaxsini fe‘l-atvorini g‘oyat nozik, shu bilan birga uning shu xusisiyatini butun borlig‘i bilan ifodalaydi. Chunonchi:

“Qo‘l” “bilan bog‘liq shakllangan frazeologik birikmalar:

“Qo‘li kasov, chasi shibiritki” (qo‘li kasob, sochi supirgi) oilada tinim bilmay juda ko‘p ishlaydigan, ammo mehnati inobatga olinmay, qadirlanmagan ayol tabsifi. “qo‘li uzun” – barcha narsaga qurbi yetuvchi, imkoniyati keng bo‘lsa, kishi tavsifini berish bilan barcha ishga yarab qolgan farzand yoki aka-ukalari ko‘p bo‘lgan oilaga ham nisbatan qo‘llanuvchi ibora. Har qanday holatda ham ularda imkoniyat ma‘no munosabati mavjudligi seziladi. “Qo‘lli – ayoqli” (qo‘lli–oyoqli) frazeologik birikmasi asosan yosh kelin yoki qizlarga nisbat berib, uning chaqqonligiga ishora qilishidir.

“Bosh” leksemasi bilan bog‘liq bo‘lgan frazeologik birikmalar:

“Bashi baylavli” (boshi bog‘lovli) – unashtirilgan qizlarga nisbatan ishlatiladigan ibora bo‘lsa, “bashi bo‘sh” (boshi bo‘sh) iborasi hech kimga

unashtirilmagan qizning tafsifini ifodalash uchun qo'llaniladi. "*Boshi g'avlap ketibdi*" (*Boshi garang*) birikmasi uning ba'zi o'rinlarda ma'nodoshi shaklida qo'llaniladigan shakli ham sanaladi.

Sirdaryo viloyati aholisi nutqida "*bosh*" va "*kalla*" ma'nodosh sifatida ishlatilganligi sababli frazeologik iboralarda ham bu holat ko'zga tashlanadi. Ya'ni ba'zan iboralarda "*kalla*" so'zi asosida shakllanib, "*bosh*" so'zi yasalgan iboralarga ma'nodosh sifatida nutqda bema'lol qo'llaniladi. Ammo xuddi adabiy tildagidek yoki ma'lum badiiy asarlar uslubidagidek shevada ham har bir iboraning o'zi qo'llaniladigan nozik o'rinlari seziladi. Masalan, shevada miyasi unchalik ishlaymaydigan erkakga nisbatan "*kalasi kirmak jayday*" (*kallasi xirmonjoyday*) iborasi ishlatiladi. Ammo nutqda sheva vakillari "*kalla*" so'zini bunday holatda "*bosh*"ga nisbatan "*kalla*"da ma'lum darajada salbiy munosabatda seziladi.

Umumnutqda bo'lganidek, Sirdaryo viloyati aholisi nutqida ham "*bosh*" – "*kalla*" so'zlarining sinonimik qatori ba'zan nutqda "*to'ba*" (*tepa*) , "*chuyda*" so'zlari hisobiga kengaygan. Shuning uchun ayrim o'rinlarida "*to'ba*" so'zi qatnashgan iboralar ham nutqda aksar hollarda salbiy munosabat tashish ma'nosida ishlatilishi mumkin. Masalan, "*to'basidan tashlash*" birikmasi aslida biror hayvonning mingan kishining tepasidan oshirib yiqitishni aglatgan. Ammo birikmadagi tadrijiy taraqqiyot uni ibora sifatida shakllantirdi va bu iboraning ma'nosi kimnidir aldanib tushish holatini ifodalaydigan bo'ldi. Shuningdek, "*To'basini o'yish*" (*tepasini o'yish*) birikmasi dastlab urib jazolash uslubini ifodalagani holda, birikmadagi taraqqiyot uni iboraga aylantirib, endi tazirini berish kabi ma'noni ifodalash holatiga keltirdi. "*To'basi oyi*" (*tepasini o'yi*) iborasi ham aslida yuqoridagi birikma bilan aloqador bo'lib, taraqqiyot uni ibora sifatiga keltirdi va iboraning ma'nosi "qo'lidan hech ish kelmaydigan, notavon bir kimsa" tavsifini ifodalashga yo'naltirildi.

"*Murni jelbiragan*" (*burni yelviragan*) iborasi xovliqma kishi tavisifi uchun qo'llansa, "*Murni shang'iraygan*" (*Burni shang'iraygan*) iborasida ham aksar holda uning ma'nodoshi bo'lib keladi. "*Murnidan eshakkurt tushadi*" (*burnidan eshakkurt tushadi*) iborasidan ham ayrim holatda yuqoridagi birikma bilan aloqa sezilgani xolatda o'zgalarni ko'zga ilmaslik, bo'yni yerga yetmaslik kabi tavsiflar ifodalanadi.

"**Qovoq**" so'zi bilan aloqador frazeologik birikmalar: **b** - **v** fonetik jarayoni, asosan, eski o'zbek tili davriga to'g'ri keladi: *birlashabiz* (tavsir), *birlashabuz* (tavsir), *kabak* // *kavak* (tavsir). Qipchoq lag'jasda umuman, shuningdek, shu lahjada Sirdaryo viloyati aholisi nutqida ham dastlabki holat saqlanib hozirgi adabiy tildagi "qovoq" so'zi "qabaq" tarzda qo'llaniladi. Shuning uchun bu so'z bilan aloqador iboralar ham shevada tarixiy shakli saqlanib qolgan holda qo'llaniladi. Jumladan, "qabag'i qalin" (*qovog'i qalin*) iborasi shevada ikki ma'noda - birinchi tung odam timsoli bo'lsa, ikkinchi uyquchi, dangasa odam timsolini ifodalaydi. "Qabag'ini chitish" (*qovog'ini chitish*) ranjish alomati, biror narsadan achchiqlanish, norozilik belgisi ifodalangan kishi tavsifini bersa, "qabog'idan qor jovish" (*qovog'idan qor yog'ish*) o'sha holatining o'ta kuchliligi intensiv formasini anglatadi. "Qobog'ini chitmaslik" (*qovog'ini chitmaslik*) iborasida esa har narsaga norizo bo'lavermaydigan kishi tavsifi o'z ifodasini topgan.

“Ko‘z” so‘zi bilan dahildor frazeologik birikmalar:

Birovning kutilmaganda kelib qolishi va uning o‘zidan shiradek ajralmay bezor qilish holatini shevada “ko‘z avruvday kep qoldi” (ko‘z og‘riqday kelib qoldi), ko‘z avruvday ajramay qoldi (ko‘z og‘riqday ajramay qoldi) iboralari orqali ifodalaydi “ko‘zi o‘lgan qoydin ko‘ziga oqshaydi“ (qo‘zi o‘lgan qo‘yning ko‘ziga o‘xshaydi) iborasida yaxshilik chiqmaydigan, o‘laks kishi tavsifi go‘zal ifodalansa , “ko‘zi olargan“ (ko‘zi olargan) iborasi nutqda uning ma‘nodoshi sifatida qo‘llanilib, ikkinchisidan birinchisiga nisbatan ma‘no munosabati kuchliroq, intinsivroq, o‘z aksini topgandek ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, “ko‘z” so‘zi bilan aloqador tarzda “ko‘z tashlash” (nigoh tashlash) “ko‘zi oqraygan “ (ko‘zi o‘qraygan), “ko‘z munchoqday, “ko‘zli” (qo‘li yepchil, qo‘lidan ustalik keluvchi, turli kasbni yaxshi tushunuvchi shaxs), ko‘zi bar” va boshqa iboralar anchagina.

“Tamoq” “so‘zi bilan bog‘liq frazeologik birikmalar:

“Bu so‘z bilan shakllangan iboralar odatda aksariyat shaxsning taomga, yemishga munosabati asosida yuzaga kelib, kishining shu jihatdan tavsifini ixcham va qisqa nutqda ifodalaydi. Chunonchi, “tolli tomoq” (shirin tomoq) iborasida shaxsning shirin taomlarini yoshlikdan ko‘p yeyishi, yaxshi ko‘rishi bilan birga ularni o‘zga ko‘zlardan yashirib, o‘zgalarga ko‘rsatmasdan tez- tez yeyish holati ham o‘z aksini topgan bo‘sa, “chuchuk tamaq” (chuchi tomoq) birikmasida yuqoridagi iboraning bir jihati aks etgan. Ya‘ni shirinlikka o‘ch kshilarga nisbatangina shevada bu frazeologik iborasi ishlatiladi. “Tamakidan suv ko‘rinadi” (tomog‘idan suv ko‘rinadi), “Suv issa, tamag‘idan ko‘rinadi” (suv ichsa tomog‘idan ko‘rinadi) iboralarida g‘oyatda nozik, oqquvadan kelgan, xipcha, go‘zal qizning tavsifi o‘z ifodasini topgan.

“Og‘iz” so‘zi bilan bog‘liq frazeologik birikmalar;

Bu guruh shevada “og‘iz” so‘zi bilan aloqador bo‘lgan iboralar ham anchagina. Chunonchi, “ovizlanish ” (og‘izlanish) so‘zi aslida endi tug‘ilgan buzoq, ko‘zi, uloqning onasini emishni anglatga, ibora sifatida “boshqa birovdan manfaatdor bo‘lish” tushunchasini ifodalaydi. “Avzi-murni joq” (og‘zi-burni yo‘q) iborasi esa bekordan-bekorga gapirmaydigan, og‘ir ayol tavsifini beradi. “Avzudan gapi tushib” (og‘zidan gapi tushib) iborasi juda bo‘sh-bayov kishi tavsifi uchun ishlatilsa, “avzi qovushmaslik” (og‘zi qovushmaslik) iborasi aytiladigan gapi yolg‘on bo‘lganligi sababli gapi - gapiga mantiqan bog‘lanmasdan kishining yuz ifodasidan sezilib turish holatini tavsiflaydi.

Umuman olganda, Sirdaryo viloyati aholisi nutqida kishining boshqa tana a‘zolari (oyoq, tirnoq, lab, soch, tirsak va b.) bilan dahldor shakllangan iboralar juda ko‘p bo‘lib, ularning barchasini to‘plash, tahlil etish tilshunoslikning bugungi dolzarb masalasi sanaladi.

Adabiyotlar

1. Sodiqov T. So‘zlarning shakl va ma‘no munosabatlariga ko‘ra turlari, o‘zbek shevalari leksikasi. – T., 1991.
2. To‘ychiboev B., Qashqirli Q. Zomin so‘zligi. – Toshkent, 2008.
3. Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalari leksikasining qiyosiy tadqiqi. – T., Fan, 2002.

4. Doniyorov X. Qipchoq shevalari leksikasi. – T., 1973.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПЯТИ РЕТСКИХ НАДПИСЕЙ, НАНЕСЕННЫХ НА РЯД МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ И КАМЕННУЮ ПЛИТУ

Латыпов Фарит Рафгатович,

доцент, vei10@yandex.ru

Уфимский государственный нефтяной технический университет

Аннотация. В статье рассматривается альтернативный подход к проблеме изучения древнейших тюркских надписей. На основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и метода дешифровки древних текстов ПЭКФОС, осуществлены комплексный лингвистический анализ и дешифровка пяти ретских надписей V-II вв. до н.э., нанесенных на разные предметы.

Ключевые слова: пратюркские языки Запада, дешифровка ретских надписей.

Abstract. The article considers an alternative approach to the problem of studying the most ancient Turkic inscriptions. Based on the phono-evolutionary Turkic hypothesis and the method of deciphering ancient texts CECAPF, a comprehensive linguistic analysis and deciphering of five Rhaetian inscriptions of the 5th-2nd centuries BC, applied to various objects, were carried out.

Keywords: Parent Turkic languages of the West, deciphering Rhaetian inscriptions.

Несмотря на тысячелетнюю историю изучения тюркских языков, вопрос локализации тюркской исторической прародины однозначно не решен. Большой ареал активного проникновения тюркских языков на исторической сцене, без сомнения, заставляет оказаться от среднегеометрического принципа поиска пратюрков (между турками и якутами) на миниатюрном пятачке Горного Алтая.

В конце 1970-х годов, основываясь на выводах авторитетных немецких, австрийских и венгерских ученых (Ф. Хоммель, Б. Мункачи, Д. Немет, В. Бранденштейн) и указаниях Ветхого Завета Библии о древнейшем ближневосточном происхождении тюркской языковой семьи, мы разработали свою фоноэволюционную пратюркскую гипотезу [1], [3], предполагающую возникновение тюркской (**tark**-ской (**a > u**)) языковой общности на основе интеграции языков и племен Убейдской археологической культуры VI – IV тыс. до н.э., с со значительными вкраплениями познешумерских этнических элементов [4].

В конце III тыс. до н.э., наш взгляд, из-за нашествия с юга кочевых семитских племен амореев, протоаккадцев, этот союз племен, вдохновленный на удачное развитие неким мудрецом по имени Таг (отсюда в Библии *тагармы*), распался и началась дивергенция пратюркских племен по четырем

сторонам света. При этом, восточное направление исхода пратюркских племен через Иранское нагорье, Семиречье, Сибирь, Забайкалье было далеко не основным. Основной поток пратюркского населения, представляется, направился на побережье Восточного Средиземноморья, где, освоив навыки судоходства по «Египетским морям», они превратились из «кочевников степей» в «кочевников морей» (пратюрк. **θala-s* «водная долина = водная гладь, море»). С начала II тыс. до н.э. в бассейне Средиземного моря обнаруживается целая когорта (на наш взгляд, западно-пратюркских) «народов моря»: минойцев, тиррен, сардов [8], филистимлян и др. Постепенно, эти племена компактно заселяют все побережье юга Европы (Балканы, Апеннины, Пиренеи) и острова средиземноморского бассейна.

Помимо этого, в 1980-м году нами был разработан и метод дешифровки древних текстов на перечисленных выше древних неиндоевропейских языках – ПЭКФОС («Последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью» [6], получивший убедительные доказательства своей верификативности в 1988 году при переводе самого протяженного этрусского текста, нанесенного на бинты Загребской мумии из Египта (IV в. до н.э.) [2], [5].

Далее, с 1980 по 2023 года, нами были осуществлены переводы самых крупных текстов на перечисленных выше языках, а также на языках наиболее близких к этрусскому – ретском (в Восточных Альпах) [7] и северо-пиценском (распространенному в Восточных Апеннинах) [10].

В статье 2021 года по дешифровке пяти ретских текстов приводятся ряд лексем, имеющих достаточно близкое соответствие в современных тюркских языках [7]: ретск. (P) *sinu* «для» ~ этруск. (Э) *scuna* ~ казан.-тюрк. (КТ) *öçen* ~ узбекск. (У) *uchun*; P *tau* «гора» ~ Э *tav* ~ КТ *tav* ~ У *tog*; P *ulik* «мертвый» ~ Э *lupi* ~ КТ *ülek* ~ У *o'lik*; P *es* «верх» ~ Э *es* ~ КТ *ös* ~ У *yoqori*.

Каталоги ретских надписей ежегодно пополняются новыми находками. В настоящей статье мы приводим результаты нашего исследования и интерпретации еще пяти новых (для нас) надписей, нанесенных на металлические предметы и одну каменную плиту. На рис. 1 мы приводим фоторепродукции четырех из пяти исследованных нами предметов с ретскими надписями, взятых с Интернета [11, 12]:

Рис 1. Фотографии четырех из исследованных нами предметов с ретскими надписями (V – II вв. до н.э.), взятых с Интернета [11, 12].

■ Боевой топор из Трентино (16 x 9 см, его нет на Рис. 1). Надпись HU-1: **iθuiθi**. Наша фрагментация на составляющие слова и перевод: **i θui θi** «Склонись перед ним !» (ср. Э **i-** «склоняться», **θui** «вот этот (предмет, человек)», **θi** «он»).

■ Статуэтка из Castello de Buonconsiglio (450-400 г. до н.э.). Надпись C3-16: **laθurusitianusatanin**. Наша фрагментация и перевод: **la θurusi ti anusat anin** «Его назначение (**la**) – удобно представлять тебя (**θurusi ti anusat**) в памяти (сознании) (**anin**)».

■ Ситула «Джованелли» из Castello de Buonconsiglio. Пятиэтажная надпись.

Наша фрагментация на лексемы и перевод таковы: «Для хранения бальзама (**lavi sešeli**) / (для) покрытия лица умершего (**lup.nu piθi ave**) / как последнее исполнение долга перед усопшим (**kusen kustri naxe**) / в соответствии с религиозными требованиями (**φelna vinu θaline**)» (с учетом **v > d** [6], **vin** «религия», Э, КТ **nak** «как»).

■ Каменная плита (24 x 23 x 52 см) (музей Civito di Bolzano). Надпись RN-1: **laseke / maiexe**. Фрагментация и перевод: **la seke / maiexe** «Предназначение (**la**) отсеченного (**seke**) – на запас (**maie-xe**)». Здесь была использована этимологическая привязка из КТ **maia** «запас».

■ Шлем словенского типа Негау, Музей истории искусств в Вене. Надпись SL-1: **terisna**. На наш взгляд это цельное слово, наш перевод: «Для усиления (подпорки в ...) защиты». При идентифицировании этого слова, воспользовались релевантом из КТ: **teräk** «подпорка», в этруском **-na** аффикс направительного падежа [3, 9].

Литература

1. Латыпов Ф.Р. Пратюркские черты этруского языка в связи с ностратической теорией // Кратк. тез. докл. науч. конф.: Древние культуры Евразии и античная цивилизация. – Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1983. – С. 55-57.

2. Латыпов Ф.Р. Загребская мумия – возможный свидетель апофеоза этруского обряда человеческого жертвоприношения (результаты обследования тела мумии в августе 1988 г. в сопоставлении с пратюркским чтением текста пелены в 1981 г.) // Тез. докл. Междунар. colloquium: Этруски в из связи с народами Средиземноморья. Миф. Религия. Искусство. – М.: ГМИИ им. А.С. Пушкина, 1990. – С. 42-44.

3. Латыпов Ф.Р. Исследование этруского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа: Китап, 1999. – 276 с.

4. Латыпов Ф.Р. Факты шумерского языка, как основного пратюркского субстрата, участвовавшего в формировании пратюркских языков Древнего Ближнего Востока. – Уфа: Полиграфдизайн, 2009. – 68 с.

5. Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения. – Уфа, 2014. – № 3. – С. 85-91.

6. Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VIII Орузбаевские чтения по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Казак ун-ті, 2016. – С. 434-437.

7. Латыпов Ф.Р. Интерпретация содержания пяти ретских надписей, нанесенных на бытовые предметы, бронзовую пластину и на поверхности камней // Матер. междунар. науч.-практич. конф. ОНТ (Казань). – Казань: Изд. ОНТ, 2021. – С. 104-107.

8. Латыпов Ф.Р. Предположение о древнем восточно-средиземноморском происхождении социо-этнонима *сарт* у средневековых групп узбеков // «Globallashuv davrida turkey shevashunoslikning dolzarb muammolari» mavzusidagi Xalqara-nazariy anjuman materiallari, 23-noyaber 2022-y. – Toshkent: «FIRDAVS-SHOH», 2022. – С. 201-213.

9. Латыпов Ф.Р. Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях Западного Средиземноморья // Xalqara ilmiy-nazariy konf. materiallari: «O'zbek folklori va shevalar tadqiqotlari: amolyot, metodologiya, yangicha yondashuv». – Toshkent, 2023. – С. 22-31.

10. Латыпов Ф.Р. Что хотели сказать авторы северо-пиценской светской надписи на каменной стеле из Новилары ? // Сб. матер. VII Междунар. науч. конф. (к 80-летию проф. Г.Н. Тараносовой): Текст: филологический, социально-культурный, региональный и методический аспекты, 17-19 апр. 2023 г., Ч. 1. – Тольятти: Изд. Тольятт. гос. ун-та, 2023. – С. 168-174.

11. Corinna Salomon. Thesearus Inscriptionum Raeticorum // Die Shprache 52 [2016,2017,2018]. – P.32-101.

12. [URL:https://tir.unvie.ac.at/wiki/categori:Object.BZ-10_slab](https://tir.unvie.ac.at/wiki/categori:Object.BZ-10_slab) (дата обращения 20.08.2025).

DIALEKTIZMLERDİN STILISTIKALIQ FIGURALAR DÚZIWDEGI XIZMETI

Xalmuratova Dilbar Yakıpbayevna,
tayanish doktorant, Dilbarxalmuratova242@gmail.com,
Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı.

Annotaciya: Bul jumısımızda kórkem shıǵarmalarda dialektizmlerдің stilistikalıq figuralar menen birgelikte qollanılıwı haqqında sóz ettik. Stilistikalıq figuralardan: inversiya, asindeton, polisindeton, gradaciya túrleriniń dialektizmler menen qatara qollanılıwı haqqında aytıp óttik.

Gilt sózler: dialektizm, stilistikalıq figura, inversiya, asindeton, polisindeton, gradaciya.

Abstract: In this work, we discussed the use of dialectisms in conjunction with stylistic figures in literary works. We have previously discussed the use of stylistic figures such as inversion, asyndeton, polysyndeton, and gradation, alongside dialectisms.

Keywords: dialectism, stylistic figure, inversion, asyndeton, polysyndeton, gradation.

Kórkem shıǵarma tilindegi stilistikalıq figuralar- avtordıń tillik sheberliligin kórsetip, jazıwshınıń oyın tásirli jetkeriwde ónimli qollanıladı. Figuralar shıǵarmaǵa waqıyalardı, oy-keshirmelerdi obrazlı, emocional sáwlelendiriw maqsetinde qollanıladı. [Dosımbetova A., 2017.39] Bul figuralar shıǵarmanıń ekspressivligin kúsheytip, oqıwshıǵa estetikalıq tásir jasaydı.

Dialektizmler-belgili bir aymaq tiline tán, fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ózgesheliklerge iye, xalıqtıń turmıs-tirishiliginen, dúnyatanımınan xabar beretuǵın tillik qubılıs sanaladı. Dialektizmler stilistikalıq figuralar menen qatara qollanılganda, kórkem tildıń obrızılıǵın arttırıp, aymaqlıq, etnomádeniy ózgesheligin tereń súwretleydi. Mısalı: inverciya dialektizmdi aldınǵı qatarǵa shıǵarıp, onıń semantikalıq salmaǵın kúsheytip kórsetse, asindeton hám polisindeton dialektizmlerdi qatarlastırıp, emociyalıq-ekspressivlikti keńeytip kórsetedi, al, gradaciya dialektizmlerdiń obrazlılıq quwatın tereńletip, qaharmannıń ishki dúnyasın anıq, dál beriwge múmkinshilik jaratadı.

Inversiya hám dialektizmler. Inversiya latin tilinen alınıp, orın almastırıw mánisin anlatadı. Inversiya qubılısında gáptiń quramındaǵı gáp aǵzaları ádettegige qaraǵanda orın almasıp qollanıladı. Kórkem shıǵarmada ol ayırım sózlerge ayırıqsha poetikalıq wazıypa júklew, ayırım pikirlerdi ayırıqshalandırıp kórsetiw hám usı tiykarda kórkem mazmundı tereńlestiriwge qaratılǵan boladı. [Dosımbetova A., 2017.45] Inversiya menen dialektizmler birgelikte qollanılganda bir-birin tolıqtırıp, qaharmannıń sóylew ózgesheligin, xalıqtıń til baylıǵın arttırıp, real súwretlewdi kúsheytedi. Mısalı:

1. **Ketsem senler** menen oqıwǵa men de,
Qaytıp kelse edi balalıq shaǵım.

(I. Yu., Qaytıp kelse edi balalıq shaǵım, 199-b.)

Mısaldıǵı *senler* sózi dialektizm bolıp, ádebiy tilde *sizler* túrinde ushırasadı. Sintaksislik qaǵıyda boyınsha baslawısh gáptiń basında kelse, bayanlawısh gáptiń aqırında keliwi kerek. Bul gápte *ketsem* bayanlawıshı *senler menen* tolıqlawıshı menen qatara qollanılıp, gáptiń basında kelgen, al *men* baslawıshı gáptiń aqırında qollanılgan. Eger qatardaǵı sózlerdi orın tártibi menen ornalastırıp kórsek, onda ol ápiwayı gápke usap qaladı: «Men de senler menen ketsem, Balalıq shaǵım qaytıp kelse edi». Bunda qosıq óziniń mazmunın da, sapasın da joǵaltadı, avtordıń keshirmeleri kórinbey, ármanı qurǵaqtay kórinedi. Sonıń ushın da inversiya qosıq qatarlarında kúshli emociya hám intonaciyalıq kóterińkilikti payda etedi. Berilgen qatarlarda bolsa, inversiya dialektizm menen qatara kelip, qaharmannıń ruwxıy keshirmelerin ele de ayqın, real ómirge tán belgilerdi kórsetken.

Asindeton hám dialektizmler. Asindeton-waqıyalardıń tez almasıwın kórsetiw ushın birgelkili aǵzalardıń yamasa gáplerdiń dánekersiz qollanılıwı. Ol arqalı dinamikalıq háreket, jedellilik ańlatıladı. [Bekbergenov A. 1990. 83] Asindeton dialektizmler menen qatara kelgende, shıǵarmanıń tásiriligi jáne de artadı. Mısalı: Ol waqları ekewimiz **ámpey** edik, haram ekenligin sezip, ózimdi awlaq uslay basladım. (J. S., Jupargúl, 40-b.) Jańabergenniń qarnına demde “**el qondı**”, taǵamnan qolın alıp, keyin básip otırdı. (M. N., Iyrim, 151-b.)

Berilgen mısallardaǵı gáplerdiń dánekersiz baylanısıwı-asindeton boladı. Asindeton arqalı ishki tolǵanı kórsetilgen bolsa, dialektizmler arqalı sol ishki sezimge jergilikli boyaw, turmıslıq naǵıs berilgen. Asindeton menen dialektizmdi qatara qollanıw- sóylew qurılısın tábiyiy awızeki sóylew tiline jaqınlatadı. Bul kórkem shıǵarmadaǵı tildiń haqıyqıy ómirge tán sıpatına tásir etedi. Dáslepki mısalda asindeton *ámpey edik* dialektizmi menen óz-ara úylesip, qaharmannıń psixologiyalıq sezimin tillik ózgeshelik penen tereńirek ashadı. Ámpey edik dialektizminiń mánisi-jaqınlıǵı bar, qatnasıǵı bar mánisin ańlatadı. Bunda asindeton-háreket penen sezimdi sıpatlaǵan bolsa, dialektizm-qaharmannıń milliy-mádeniy obrazın ayırıqsha kórsetken. Keyingi mısalda asindeton arqalı úsh hárekettiń bildiriliwinde kórinedi: bul jerde hesh qanday birgelkili aǵzalarsız bir-birinen soń biri dizilgen qıymıllıq háreketler shaqqanlıq penen bir waqıtta hárekettiń retlengenligin kórsetedi. Bul-asindetonnıń naǵız kórinisi. Asindeton kórkem shıǵarmalarda qaharmannıń háreketin dinamikalıq túrde jetkeriw ushın qollanıladı. *El qondı* dialektizmi frazeologizmnen jasalǵan bolıp, qarnınıń toq bolıwı, toyıw mánisin ańlatadı. Asindeton menen dialektizmnıń qatara qollanılıwı arqalı jergilikli til koloritin saqlap, háreketler arqalı qaharmannıń kórinisi súwretlengen. Bul usıl kórkem shıǵarmanıń kórkemlilik-estetikalıq qunın arttıradı.

Polisindeton hám dialektizmler. Polisideton yamasa kóp dánekerlilik (grek.- polysyndeton kóp baylanıslı)-aytılaq sózlerge logikalıq hám intonaciyalıq jaqtan dıqqat awdarılıwı ushın olardı baylanıstırıwshı dánekerlerdiń birneshe mártebe qaytalanıp, intonaciyaда irkinish payda bolıwı. [Bekbergenov A. 1990. 83] Kórkem shıǵarma tilinde sózge ayırıqsha intonaciyalıq jaqtan dıqqat awdarıw ushın dánekerlerdiń qaytalanıwı jiyi ushırasadı. Olar ásirese dialektizmler menen bigelikte kelgende, waqıyanıń reallıǵın ele de arttıradı. Mısalı: Ishi bir quman suw alatuǵın qalayı **sarqum** gá shelekke batırıladı, gá qazanǵa. (M. N., Dushpan, 236-b.) Mısaldaǵı *sarqum sózi dialektizm bolıp*, suw ishetuǵın úy buyımı. Bul mısalda gá dánekerleri tákirarlanıp qollanıw arqalı ayılıp atırǵan sózge ayırıqsha dıqqat awdarılǵan hám shıǵarmanıń tásiriligin kúsheytken. Bunda sarqumnıń shelekke, qazanǵa batırılıwın kúsheytiw ushın gá gezekles dánekeri qollanılgan.

Gradaciya hám dialektizmler. Kórkem shıǵarma tilinde dialektizmler qaharmannıń obrazın anıq, haqıyqıy ómirge tán reńlerdi berip, ekspressivlik-emocionallıq renk beriw maqsetinde qollanıladı. Dialektizmler stilistikalıq figuralar menen birgelikte kelgende, tillik sheberlilikke arttıradı. Gradaciya jazıwshınıń oyınıń tereńligin, qaharmannıń sezim-tuyǵılarınıń rawajlanıwın kórsetetuǵın qural sanaladı. Ol arqalı emociyalıq boyaw kúsheyip, kórkem shıǵarma tili janlanadı. Sonday-aq gradaciya- oydı, sezimdi kúsheytip yamasa hásiretip jetkeretuǵın stilistikalıq usıl

sanaladı. Bul usıl arqalı jazıwshı sózlerdi belgili bir tártip penen jayǵastırıp, kórkem tildiń tásirililigin arttıradı. Mısalı: Bir hápteden keyin musulmanshılıq jolı menen meshitke barıp, quran oqıtıp, eki **jayman jayıp**, iyis shıǵardım. (M. N. Tutqın, 148-b.) Bunda háreketler izbe-izlikte berilip, logikalıq hám mazmunlıq kúsheyiw berilgen:

1. Meshitke barıp- niyetleniw.
2. Quran oqıtıp- ruwxıy dárejege kóteriliw.
3. Eki jayman jayıp-sadaqa beriw.
4. Iyis shıǵarıw-ólige húrmet hám simvollıq mánide tamamlanǵan.

Bulardıń izbe-izlikte kelip, kúsheyiwi-gradaciya boladı. Bunda *jayman* sózi dialektizm bolıp, Qanlıkól govorında jayman, sozban túrinde, Kegeyli govorında shelppek túrinde [Shınnazarova S., 2002. 106-107], Qońırat rayonı qazaqları sóylesiminde jayma [Quttimuratova R., 2018. 98], Kenimex qaraqalpaqları tilinde iyis nan//qudayı gúlshе [Pirekeeva A. 2012. 21] túrinde ushırasadı. Bunda avtor qaraqalpaq xalqınıń dúnyatanımın, marhumdı húrmetlew mádeniyatın, musulmanshılıq parızdı obrazlı til menen jetkergenligin kóremiz. Jazıwshı dialektizm arqalı jergilikli dástúrdi kórsetse, gradaciya arqalı qaharmannıń diniy-jámiyetlik iskerliginiń áhmiyetin arttıradı.

Solay etip, kórkem shıǵarmalarda dialektizmler stilistikalıq figuralar menen qatara qollanılıp, kórkem shıǵarmanıń tásirililigin arttırıwshı qurallar sanaladı. Olardıń dialektizmler menen birgelikte qollanılıwı kórkem tildiń obrazlılıq quwatın kúsheytip, jazıwshı qaharmanlardıń minezin, emociyalıq jaǵdayın, turmıs-tirishiligin anıq, dál súwretleydi.

Ádebiyatlar

1. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017, -64 b.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1990, -88 б.
3. Шынназарова С. Қарақалпақ тили Қанлықөл говорының гейпара өзгешеликleri мәселесине. //ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. №3, 2002.
4. Қуттымуратова Ы. Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат районындағы қазақ сөйлесими. Фил. илим. бойынша философия докторы илим. дәр. алыў ушын таяр. дисс. Нөкіс, 2018, -162 б.
5. Пирекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеваси. Фил. фан. номзоди илмий дар. олиш учун тақдим эт. дисс. автореф. Нукус-2012, -21 б.

TARIXIY ASARLARDA BADIY NUTQ VA XALQ SHEVALARINING O'RNI

To'rayeva Dilnoza Nematullayevna,
dotsent, dilnozatorayeva@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkum romanlarda badiiy nutq masalasi, badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, tarixiy asarlarda xalq og'zaki ijodiga murojaat yetakchilik qilishi, badiiy tasvir vositalari, frazeologik birikmalarning ishlatilishi harakatlanayotgan personajlar xarakterining to'laqonli tasvirlashda qo'l kelishi tadqiq etilgan. Asarda persanaj nutqining ahamiyati, turkum asarlarning tili bilan bog'liq nazariy qarashlar umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: badiiy nutq, badiiy asar tili, roman, romanchilikda turkumlilik, adabiy turkum, sikl, sujet, personaj, bosqichlilik, tadrijiylik.

Аннотация: В статье рассматривается проблема художественной речи в серийных романах, специфика языка литературных произведений, а также доминирование народных устных традиций в исторических произведениях, использование художественных средств выразительности, фразеологических единиц в полноте изображения персонажей. движущихся персонажей. В работе обобщены теоретические взгляды на значение речи персонажей и языка литературных произведений.

Ключевые слова: художественный дискурс, язык художественного произведения, роман, серия в романоведении, литературная серия, цикл, тема, персонаж, градуализм, постепенность.

Abstract: This article examines the issue of artistic speech in serial novels, the specific features of the language of the literary work, as well as the dominance of folk oral traditions in historical works, the use of artistic means of expression, phraseological units in the full description of the characters' characters. The work summarizes the importance of character speech and theoretical views related to the language of serial works.

Keywords: artistic discourse, language of a work of fiction, novel, series in novel studies, literary series, cycle, theme, character, gradualism, gradualism.

Tarixiy mavzuda ijod qilgan yozuvchi ijodiy jarayonda hayotiy materialning tanlanishiga alohida ahamiyat beradi. Aniq tarixiy faktlarni asariga asos qilib olarkan, ularni hammaga birday tushunarli qilib badiiylashtirishga harakat qiladi. Yozuvchi badiiy asar tili yordamida voqealarning asl mohiyatini chuqurroq ko'rsatishga erishadi. Tarixiy mavzudagi asarlarda qalamga olinayotgan davr koloritini berishda milliy tilning turli qatlamlariga murojaat etadi. Tarixiy shaxslar nutqini individuallashtirishda, tasvir predmetiga munosabatni ifodalashda arxaizm va istorizmlardan unumli foydalanadi. Tarixiy mavzudagi asarlarning zaruriy shartlaridan biri ham ularning tili masalasidir. Badiiy asarga mos til tanlanmas ekan, uning badiiy quvvati sustlashadi. Tarixiy davr, unda ro'y bergan voqealar badiiy talqinida eskirgan so'zlarni ishlatilishida meyorini saqlash muhim sanaladi. Ularning

ishtirokisiz davr hayotini berishning imkoni yoq. Tarixiy asarda qaysi davr, qaysi muhit, qaysi joy tasvirlanishi, narsa-buyum, hodisalar, qahramonlarning nasl-u nasabi, mansabini ifodalovchi eskirgan soʻzlardan foydalanish zaruriy shartlardan biridir. Oʻtmishning toʻlaqonli va haqqoniy manzarasini yaratishda badiiy asar tilining oʻrni katta. Oʻsha davr kishilari nutqi orqali jonlantirilsagina tasvirlangan makon va zamon koʻz oʻngimizda reallashadi. *“Badiiy asarda qoʻllangan obrazli ifodalar, badiiy tasvir vositalari, frazeologik birikmalar, xalq ogʻzaki ijodi namunalari: maqol, matal, rivoyat va hikoyatlar ijodkorning isteʼdod qirralarini, badiiy tafakkuri va sujet qurish mahoratini koʻrsatuvchi omillardan sanaladi”*. [Xoldorov D., 2017. 21] Haqiqatdan yozuvchi, badiiy asar matnini xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan, badiiy tasvir vositalaridan bahramand etib, mazmunga mos tarzda mohiyatni yoritishga yoʻnaltirgan holda namunalarini tanlay olsagina, uning oziga xos ijodiy yoʻli, betakror uslubi koʻzga tashlanadi. Tarixiy asarlarda ham xalq ogʻzaki ijodiga murojaat yetakchilik qiladi. Badiiy tasvir vositalari, frazeologik birikmalarning ishlatilishi harakatlanayotgan personajlar xarakterini toʻlaqonli tasvirlashda qoʻl keladi.

Asarda personaj nutqining ahamiyati juda katta. Obraz real hayotning bir boʻlagi ekan, uning yoshi, nasl-nasabi, kasb-kori, tafakkuri tili orqali oydinlashadi. *“Yozuvchining badiiy til vositasida obraz, portret, xarakter, peyzaj yaratish, mohiyatni yoritishda zarur soʻz va iboralarni qoʻllay bilishi, kishi tasavvurida konkret voqea-hodisani gavdalandira olishi muhim ahamiyat kasb etadi”*. [Rasulova U., 2020. 214]. Taʼkidlanganidek, ijodkorning iqtidori, eng avvalo, tilni meʼyorida va oʻz ornida ishlata bilishi, badiiy toʻyintirilgan, magʻzi toʻq soʻzlarni oʻrnida qoʻllay olishi, turli badiiy tasviriy vositalar orqali jonli, obrazli ifodalar yaratib, shunga mos umumlashma fikrni bayon qilishida koʻrinadi.

Badiiy asar tili bilan bogʻliq bu masalani *“Tanazzul”* va *“Qiyomatga qolmagan qasos yoxud qabrdan chiqqan qul”* turkum romanlarini qiyosiy tahlil qilish asnosida oydinlashtiramiz. Har ikkala roman ham tarixiy mavzuda ekanligi, uning hajman yirik turkum asarlar sirasiga kirishi, aynan ikkala asarda ham bitta zamon – xonliklar davri qalamga olinganligi bu asarlarni qiyosiy oʻrganishga imkon beradi. Badiiy asar tili masalasiga toʻxtaladigan boʻlsak, tarixiy turkum romanlar badiiy maydoni keng boʻlishiga qaramay, ularda shunga yarasha mazmunning ham salmogʻi katta boʻladi. Unda ilgari surilgan gʻoya tarixiy asar qonuniyatiga koʻra til orqali moddiylashadi. Mazmunning moddiylashuvi badiiy til imkoniyatiga bogʻliq ekan, uning salmoqdor boʻlishi yozuvchi mahoratiga bogʻliq.

Yetti kitobdan iborat *“Tanazzul”* turkum romanida davr ruhiga mos badiiy tildan foydalanilgan. Ammo, uning asosiy qismini dialektizmga ajratilishi, personajlarning nutqiga xos bir xillikni yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Natijada oʻsha qahramonlar nutqining bir-biridan ajralib turishiga soya solgan. Ammo asarda maqol va naqllardan, frazeologik birliklardan, turli badiiy tasvir vositalaridan oʻrinli foydalanilishi asar tilini boyitib, uning badiiyatini oshirilishga xizmat qilgan. Turkum romanda obrazlar soni ancha koʻp, ammo, shunga yarasha har birining xarakteriga mos nutqini yaratish ham gʻoyat mushkul vazifa. *“Tanazzul”* romanida badiiy nutq masalasi ijodiy imkoniyat darajasida uddalangan deyish mumkin. Masalan, yozuvchi

asarda Xudoyorxon, Musulmonqul, Mallaxon, Hokimoyim, Saidbek kabi obrazlar xarakterini badiiy til imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda o'ziga xos tarzda tasvirlangan. Yozuvchi "Tanazzul" romanida xalq o'g'zaki ijodi namunalaridan ham o'rinli foydalangan. Asarda Saidbek va Oltinoyning to'ylari munosabati bilan nikoh marosiminig o'tkazilishi, unda *"kampir o'ldi"*, *"it irillar"* kabi qator udumlarga murojaat qilinishi, yor-yor va o'lanlardan namunalar keltirilishi o'zbekona to'ylarga mos shukuhni olib kirishga xizmat qilgan. Qator xalq maqollari, naqlar, qochirimli so'zlarni keltirilishi asar badiiyatini yanada oshirgan.

"O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan davoga" (1-k.66-b) Murodxon taxtga o'tirganidan keyin, xalqqa qarata aytilgan. Mazkur qiyos kecha boshqa xonni qo'llab turgan xalq, bugun yangisi taxtga o'tirsa, o'shanga yon bosib ketaveradi, mazmunini yana ham ochiq ifodalash maqsadida qo'llanilgan. *"Bitta palakda har xil qovun bo'lganiday, Shohruhbiy avlodidan tarqalgan Norbo'tabiydi urug'i qonxo'r chiqdi. Otang qaynotamni qatl qildirdi, sen to'ramni qatl qildirding. To'kilgan qonlar kamlik qilgan bo'lsa meni ham qatl qildir. Men o'limdan qo'rqmayan, xon. It qutirsa o'z suyagini g'ajir"*. Asardan olingan mazkur parchada Hokimoyimning Murodxonga qarata qilgan murojaatida uning qonxo'r hukmdorlarga cheksiz nafrati ifodalangan bo'lsa, obraz tilidan aytilgan maqol, bir avlod vakillari bo'la turib, biri ikkinchisini o'limiga sabab bolayotgan xonzodalarga nisbat berilgan. *"Xon hazratlari, mingboshini mansabga qo'ygan hamma odamlari o'roqda yoq, moshogda yoq, xirmonda tayyor. Taxtga o'tirishingiz bilan hammasini cho'l-u dashtdan chaqirtirib oldi"* [Rasulova U., 2020. 214]. Keltirilgan maqolni Musulmonqul mingboshining o'zboshimchalik bilan qilgan ishlari haqida batafsil bayon qilish maqsadida o'rnida topib aytilgan deyish mumkin.

Asarda bunday xalq maqollarini keltirilishi mazmunni yanada boyitishga xizmat qilgan. Masalan, asarda Qilichning otasi Beysinbiy baymoqli tomonidan *"Yaxshiga yondoshsang yetarsan murodga"* maqolining aytilishi, o'g'lini xon saroyida yurib, yaxshi insonlar qatorida katta natijalarga erishganidan faxrlangan holatini ifodalaydi. *"Tilingizdan oylonoyin, to'rajonim, mashoyixlarimiz "jaxsig'a ergashang", jetasan muradg'a", deg'ani tuppa-tuvri, Qilichim sizg'a ergashib odam bo'ldi. Iloyim xon Baraka topsin. Qilichimdan biy chig'armikan, to'rajonim, siz bilan ketg'anda tanasida eti jo'q edi, itday oriq bop ketuvdi"*. Garchi ming qo'yli boy bo'lsa ham ovulning sodda kishisi tilidan aytilgan bu jumalarda ham o'g'lining yutuqlaridan faxrlanish, ham xon bilan Saidbekdan minnatdorlik kayfiyati sezilib turibdi. Qilichning Xudoyorxonning homiyligida Saidbek bilan birga chetda olti yil o'qib, bilimni oshirib kelgani, saroyda o'ziga yarasha obro'-e'tiborga ega bo'lishi, xon tomonidan butun boshli qo'shinga sarbozlik qilishi ham uning qanchalar muvaffaqiyatga erishganidan dalolat beradi.

"Badiiy nutq orqali voqelanuvchi tasvirda bo'rtib turgan hissiy munosabat yozuvchiga o'quvchining qahramonlariga o'zi istagandek munosabatda bo'lishini, asarni o'zi istagandek tushunilishini ta'minlash imkonini beradi. Demak, epik asarda emotsional tonallikning muttasil o'zgarib, tovlanib turishi ko'zda tutilgan mazmunning ifodalanishida ham asarning qabul qilinishida ham muhim ahamiyatga ega". [Qur'onov D., 2019. 173] Obraz yaratish vositasi til ekan, uning

imkoniyatlaridan foydalangan ijodkor til vositalari orqali badiiy asar salmog'ini yanada oshiradi. Yaratgan obrazlari orqali ko'zlagan ijodiy niyatini kitobxonga ham singdirish imkoniga ega bo'ladi. Jumladan, Soyim Is'hoq ham *"Qiyomatga qolmagan qasos yoxud qabrdan chiqqan qul"* turkum romanida azaliy haqiqat: yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash qalamga olingan. Yaxshi insonlarning qilgan ezgu ishlari yomonlik urug'ini tarqalishiga imkon bermasligi asar mohiyatiga singdirib yuborilgan. Bu hayot haqiqati badiiy olamda ro'y bersa-da, uning hayotiy haqiqat qatidan sizib chiqqanligi anglashilib turadi. Asarda Buxoro amiri Nasrulloxon faqat tarixiy shaxs emas, badiiy obraz sifatida harakat qiladi. Yozuvchi asar boshidanoq uni *"qassob" laqabini olgan Nasrullo* ekanligiga alohida urg'u beradi va asar yakuniga qadar uning qilgan ishlari "qassob"ga xos sifat bilan "ziynatlanadi". *"Bu qassob rahm-shafqat hissidan uzoq – boshlariga aynan naymanlarning kunini solishdan toymasligini bilishardi"*(32-b), *"Nasrulloning g'azabi qo'ziganida ko'ziga hech kim va hech narsa ko'rinmasdi: ro'parasida onasi tursa ham irkilmiy jallodga topshirib yuborardi"*(40-b), *"Amir Nasrullo odam o'ldirishning barcha usullarida: osish, chopish, bo'g'ishlardan tashqari, baland minoralardan irg'itish, asov otlarga sudratish, qopga solib chuqur suvlarga cho'ktirish kabi ko'pgina turlaridan shafqatsizlik bilan foydalangan. Ammo aybdorni uloq o'rnida ko'pkariga tashlattirmagandi"*(171-b) *"Qassobdi fe'lini bilmaydig'onday gapirasiz, – o'pkalandi yuzboshi. – Uni tushunish mushkul, ko'klam havosiday o'zgaruvchan: bir qarasangiz chamoq chaqib sel quyadi, bir qarasangiz qor-yomg'ir..."*(223-b) Romanning birinchi kitobidan olingan mazkur parchalarda uning xarakteriga berilgan chizgilar ochiq ifodalanadi. Obraz xarakteri shu darajada tushunarsiz jumboqligi, qor va yomg'ir kabi xohlaganida yog'ishiga qiyoslanadi. Yozuvchi tomonidan Nasrulloxonga berilgan ta'riflarning kulminatsiyasi sifatida birgina *ro'parasida onasi tursa ham irkilmiy jallodga topshirib yuborardi* jumlasini olib, obraz haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. Yozuvchi bu obraz xarakterini shu tariqa tarixiy haqiqatga mos ravishda tasvirlashga harakat qilgan. Bunda mutanosiblik qay darajada o'zini oqlaganligi yozuvchi ijodiy imkoniyatlari orqali bo'y ko'rsatgan. *"Shunqorbek har uchrashganida Muzaffarning yangi bir xislatini aniqlardi. U otasining aksi edi: ancha xushmuomala, jiddiy, o'rni bilan ustamonlik ham qilarkan. Baqir-chaqir, g'azab, taadiga (zug'um) xushi yo'q"*. Sayid Muzaffarxon haqidagi mazkur fikrlar esa uning otasiga qaraganda ancha xushmuomala, g'azabnok emasligini ko'rsatadi. Butun asar davomida bu obraz xarakteri haqidagi qarash shundayligicha davom etadi.

Romanda yozuvchi badiiy til imkoniylaridan unumli foydalangan holda, dealektizmlarga, xalq maqollariga, naqlariga, turli qochirimli so'zlarga murojaati asar tilini yanada boyitgan. *"Kimsag'a yaqinlik qilmoq istarsen, yo qiz berg'il, yo qiz olg'il"* (1-k.33-b) yoki *"Uldan borg'on sovchining zavqi bor, qizdan borg'on sovchining xavfi bor"*(1-k.34-b). Mazkur maqollarni asarda Iziddin Inoqning Abduqayum to'qsobaninkiga qizini Shunqorbekka berish taklifi bilan borishi jarayonida keltiriladi. Inoq to'qsabo bilan yanada aloqalarini yaxshilash maqsadida, qolaversa, har tomonlama o'rnak bo'ladigan yigitni qizi uchun munosib kuyov ekanligini bilib, garchi mentalitetga zid bo'lsa-da, to'qsobanikiga sovchi bo'lib boradi. Berilgan birinchi maqol Iziddin inoq tilidan aytilib, uni tavakkaliga ish

ko‘rish maqsadini ifoda etsa, ikkinchi maqol, o‘zbekchilikda sovchi qizga yigit tomonidan jo‘natilshi, qiz tarafdan sovchi yuborildimi, demak, bir balosi bor, degan xayolga kelishi maqsadida qo‘llanilgan.

Ta’kidlanganidek, asardagi har bir so‘z o‘z o‘rnida topib qo‘llanilsagina, u badiiy topilma sifatida bo‘y ko‘rsatadi. Ijodkor asarining badiiy maydoni keng bo‘lishiga qaramay, so‘zni tejab, undan oqilona foydalanadi. Negaki, siqiq jumlar qatiga katta ma’no yashiringan tasvir orqali ijodiy niyatini yuzaga chiqaradi. Bunday teran ifodalarda yozuvchining falsafiy-estetik qarashlari namoyon bo‘ladi. Umuman olganda, badiiy asar tili yozuvchiga bor iqtidorini ko‘rsatishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent. Noshir, 2019. 169-bet.
2. Xoldorov D. Ijod mohiyati – uslub xosiyati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – B.21.
3. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поэтик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари) фил. фан. док. дисс. – Тошкент. 2020. – Б.214
4. Muhammadjonova G. Mustaqillik davri o‘zbek nasrida ijodkor inson konsepsiyasi. Filol.fanl.dok. diss. Farg‘ona. 2022. – B.114.
5. To‘rayeva, D. (2024). BADIY ASAR BOIGRAFIYASI BILIMDONI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(2), 67-70.
6. Nematullaevna, T. D. (2024). THE WRITER’S CREATIVE LABORATORY AND THE PROBLEM OF AESTHETIC INTERPRETATION. *Eurasian Journal of Technology and Innovation*, 2(1-1), 66-70.
7. Turayeva, D., Sariboyeva, M., & Primov, A. (2024). FUNDAMENTALS OF CREATIVE LABORATORY. *Modern Science and Research*, 3(1), 1-7.
8. To‘rayeva, D. (2024). BADIY ASAR BOIGRAFIYASI BILIMDONI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(2), 67-70.
9. Yerjanova, S., & Turayeva, D. (2023). CREATIVE LABORATORY AND ARTISTIC INTERPRETATION ISSUE. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(6), 832-.
10. Тураева, Д. Н., Саймуратова, И. Т., & Туйчиева, З. Х. (2024). ТВОРЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС И ОБРАЗЫ. *Eurasian Journal of Technology and Innovation*, 2(1-1), 198-202.
11. Nematullaevna, T. D. (2024). THE WRITER’S CREATIVE LABORATORY AND THE PROBLEM OF AESTHETIC INTERPRETATION. *Eurasian Journal of Technology and Innovation*, 2(1-1), 66-70.
12. Nematullaevna, D. T. (2022). Artistic interpretation of amir temursimge in national prose during the independence years (in the sample of the play “libra”(“mezonburji”) after asaddilmurod. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(5), 426-429.

ÇEX DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İbadova Nigar Saleh qızı,
Magistr, Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı, Azərbaycan)
Müəllim

ibadowa.nigar@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə çex dilində türkizmlərin mənşəyi, onların alınma yolları və lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılır. Türkizmlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dillərindən, həmçinin fars, ərəb və monqol dilləri vasitəsilə slavyan dillərinə keçdiyi göstərilir. Tədqiqatda türkizmlərin fonetik, morfoloji və semantik uyğunlaşma prosesi, həmçinin sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranmasında onların rolu izah edilir. Çex dilində türkizmlərin əsas tematik sahələri – hərbi leksika, geyim, qida, məişət əşyaları, flora-fauna, dini terminlər və antroponimlər kimi təsnif olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, türkizmlərin öyrənilməsi slavyan və türk xalqları arasında tarixi-mədəni əlaqələrin izini izləməyə və leksik integrasiyanın xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər: türkizmlər, çex dili, leksik gəlmə sözlər, fonetik uyğunlaşma, morfoloji uyğunlaşma, semantik uyğunlaşma, tarixi-mədəni əlaqələr

Abstract. The article examines the origin, borrowing pathways, and linguistic features of Turkisms in the Czech language. It demonstrates that Turkisms entered Slavic languages during various historical periods directly from Turkic languages, as well as indirectly through Persian, Arabic, and Mongolic intermediaries. The study analyzes the phonetic, morphological, and semantic adaptation of these words and highlights their role in the creation of new lexical items through productive suffixation. In Czech, Turkisms are categorized into key thematic domains such as military terminology, clothing, food, household items, flora and fauna, religious terms, and anthroponyms. The research emphasizes that the study of Turkisms provides valuable insights into the historical and cultural interactions between Slavic and Turkic peoples and sheds light on the mechanisms of lexical integration.

Key words: Turkisms, Czech language, lexical borrowings, phonetic adaptation, morphological adaptation, semantic adaptation, historical-cultural relations.

Əksər dillərin lüğət tərkibi həm qədim, həm də alınma sözlərdən ibarətdir. Şərq mənşəli alınma sözlər, yəni türkizmlər, bir çox müasir dillərin, o cümlədən slavyan dillərinin leksikasının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Çex dilində də leksik gəlmə sözlər müxtəlif xalqlarla mədəni təmaslar nəticəsində meydana gəlmişdir.

Türkizmlər – müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dillərindən alınmış sözlərə deyilir. “Ümumi türk-slavyan və slavyan-türk leksikasının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyan tarixi-mədəni maraq doğurur. Bu leksika türk və slavyan dillərinin çoxəsrlik təmasları və daha da əhəmiyyətli, onların daşıyıcılarının vahid dövlət şəraitində birgə yaşamaları nəticəsində formalaşmışdır.” [Menges 1979: 3].

Uve Hinrixsin fikrinə görə, “türkizm” anlayışının konkret mənası – ilkin

etimologiyasına baxmadan, birbaşa türk dillərindən gəlmiş söz və ya sözün mənasıdır. [Hinrichs 1999: 652].

Vladimir Arakin türkiizmləri mənşəyinə görə iki qrupa ayırır:

1. **Əsl türk dillərinə məxsus türkiizmlər:** *altyn, çaliy, təma* və s.
2. **Tarixi türkiizmlər** – türkcə mənşəli olmayan, lakin türk dilləri vasitəsilə gəlmiş sözlər: fars, ərəb, monqol və s. dillərdən [Baskakov 1974: 112].

Slavyan dillərinə, xüsusilə çex dilinə daxil olma prosesinin xronologiyası adətən dəqiq müəyyən edilməyib.

Stanisław Staxovski türk-slavyan təmaslarının üç mərhələsini qeyd edir:

- **I mərhələ** – VII əsrin ortalarına qədər (slavyanların hunlar və xəzərlərlə təması);
- **II mərhələ** – VII əsrin sonuna qədər (xəzərlər, peçeneqlər, kumanlarla intensiv əlaqələr);
- **III mərhələ** – XIV–XVII əsrlərdə qərbi və şərq slavyanlar üçün, cənubi slavyanlar üçün isə XX əsrə qədər [Kempgen 2014: 1199].

Müasir dövrdə bir çox alınma sözlərin dəqiq vaxtını və ilkin dillərini müəyyən etmək mümkün deyil. Çex dilinə keçmiş bəzi sözlər: *paşa, çakan, derviş, hajde, horda, kelim, lelek, tlumočnik, torba* və s.

Türkiizmlərə digər şərq dilləri vasitəsilə gəlmiş türk sözləri də daxildir. G. Xazai qeyd edir ki, osmanlı-türk dili təkcə leksikada deyil, digər dil səviyyələrində də türk, ərəb və fars elementlərinin qarışığından ibarət idi.

İslamın qəbulundan sonra türk xalqları ərəb sözlərini və dini terminləri mənimsəmişdir. Bu yolla ərəbizmlər slavyan dillərinə də keçmişdir (xüsusilə şərq slavyanlarına): **xəlifə, Quran, molla** və s.

Çex dilinə türkiizmlər adətən dolayı yolla – başqa dillər vasitəsilə daxil olmuşdur. Qərbi Avropa dilləri şərq leksikasını əsasən italyan, ispan və portuqal dillərindən almışdır. Mərkəzi Avropada isə əsas vasitəçi dillər **alman, polyak, rus və macar dilləri** olmuşdur.

Türkiizmlər mənşə və uyğunlaşma dərəcəsinə görə üç qrupa bölünə bilər:

1. **Birbaşa alınma sözlər** – türk dillərindən birbaşa keçmiş sözlər.
2. **Dolayı alınma sözlər** – digər dillər vasitəsilə gəlmiş sözlər (məsələn, alman və ya polyak dili).
3. **Hərfi tərcümə yolla alınma sözlər (kalkalar)** – türk ifadələrinin çex dilinə tərcüməsi.

Çex dilində türkiizmlər fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən uyğunlaşdırılmışdır. Bir çox sözlər ilkin türk mənası ilə əlaqəsini itirmiş və artıq “çex sözləri” kimi qəbul olunmuşdur. Türkiizmlər çex dilində müxtəlif leksik sahələri əhatə edir:

- **hərbi leksika** (paşa, janičár, horda);
- **geyim və parça adları** (kaftan, kelim);
- **məişət və qida leksikası** (káva, baklava, jogurt);
- **heyvan və bitki adları** (lelek, tulipán);
- **dini terminlər** (derviş, mešita).

Bəzi sözlər (məsələn, **káva, jogurt**) dildə o qədər möhkəmlənib ki, artıq alınma kimi qəbul olunmur. Digərləri isə ekzotik çalar saxlayaraq əsasən tarixi və etnoqrafik kontekstdə işlədilir.

Beləliklə, çex dilində türkiizmlərin öyrənilməsi mədəni əlaqələrin tarixi yollarını izləməyə, alınma mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə və türk dillərinin Çexiya leksikasına və mədəni inkişafına təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Türkiizmlərin siyahısı

Söz	Mənası	Mənşəyi	Tematik qrup	Qeydlər
Balda	kötük, alət	baltavari türk. <i>baldak</i>	Hərbi terminlər	Ağır balta adı kimi, əsasən hərbi kontekstdə işlənirdi.
Çekiç	çəkic, balta	türk. <i>çekiç</i>	Hərbi terminlər	Türk dilində həm də “ustaların çəkici” mənasında işlənir.
Barut	barıt, toz halında partlayıcı maddə	türk. <i>barut</i>	Hərbi terminlər	Atəşli silahların yayılması ilə bağlı alınmışdır.
Tabya	istehkam, möhkəmləndirilmiş yer	türk. <i>tabya</i>	Hərbi terminlər	Osmanlı hərbi terminologiyasında geniş yayılmışdır.
Top	top, silah	türk. <i>top</i>	Hərbi terminlər	Osmanlı dövründən gələn sözlərdir
Tüfek	tüfəng, silah	türk. <i>tüfek</i>	Hərbi terminlər	Silah növü ilə birlikdə dilə keçmişdir.
Yalov	ordugah, düşərgə	hərbi türk. <i>yalov</i>	Hərbi terminlər	Hərbi yürüşlərin təsvirində işlənmişdir.
badem	badam	türk. <i>badem</i>	Flora və fauna	Ticarət və kulinariya vasitəsilə keçmişdir.
Nar	Nar	türk. <i>nar</i>	Flora və fauna	Şərq mədəniyyətində bolluq və uzunömürlülük rəmzi.
incir	əncir	türk. <i>incir</i>	Flora və fauna	Köklü alınmadır, şeir dilində də rast gəlinir.
kayısı	ərik	türk. <i>kayısı</i>	Flora və fauna	Bağçılığın yayılması ilə bağlıdır.
üzüm	üzüm	türk. <i>üzüm</i>	Flora və fauna	Şərabçılıq ənənələri ilə bağlıdır.
karpuz	qarpız	türk. <i>karpuz</i>	Flora və fauna	Məişət leksikası və kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar alınmışdır.
Beg	bəy, cənab	türk. <i>bey</i>	Titullar və peşələr	Osmanlı və türk ənənəsində şərəfli titul.
paşa	paşa	türk. <i>paşa</i>	Titullar və peşələr	Osmanlı dövlətində yüksək hərbi və inzibati rütbə.
usta	usta, sənətkar	türk. <i>usta</i>	Titullar və peşələr	Həm sənətkarlıq, həm də məcazi

			peşələr	mənada işlənir.
Odzak	dəstə komandiri; türk. ocaq	<i>ocak</i>	Titullar və peşələr	“Ocaq” mənasında həm də döyüş birliyi.
çaprak	örtük, pərdə, naxır örtüyü	türk. <i>çaprak</i>	Geyim	At yəhəri örtüyü mənasında da işlənmişdir.
Şalvar	şalvar	türk. <i>şalvar</i>	Geyim	Həm məişətdə, həm də hərbi geyimdə işlənirdi.
Kuşak	qurşaq, kəmə	türk. <i>kuşak</i>	Geyim	Status simvolu, bəzək əşyası kimi də işlənmişdir.
Pilav	plov	türk. <i>pilav</i>	Qida və içki	Şərq mənşəli məşhur yemək.
Dolma	doldurulmuş tərəvəzlər	türk. <i>dolma</i>	Qida və içki	Qafqaz və Balkan mətbəxində yayılmışdır.
baklava	paxlava	türk. <i>baklava</i>	Qida və içki	Bolluq və şirinlik simvolu.
yoğurt	yoqurt	türk. <i>yoğurt</i>	Qida və içki	Dünyada ən məşhur türkizmlərdən biri.
Sepet	səbət	türk. <i>sepet</i>	Məişət və təsərrüfat	Sənətkarlıqla bağlıdır.
kilim	kilim (xalsız xalça)	türk. <i>kilim</i>	Məişət və təsərrüfat	Ənənəvi interyer elementi.
çadır	çadır	türk. <i>çadır</i>	Məişət və təsərrüfat	Köçəri həyat təzi ilə bağlıdır.
kapı	qapı	türk. <i>kapı</i>	Məişət və təsərrüfat	Toponimikada da saxlanılıb.

[İbadova, 2018,65]

Türkizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri

Hər bir dil alınma sözləri qəbul edir və onları öz sisteminə uyğunlaşdırır. Slavyan dillərindəki türk sözləri həmin dillərin fonoloji və morfoloji qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Bununla belə, bir çox türkizmlər **səslərin ahəngi (ahəng qanunu)** kimi özlərinə məxsus xüsusiyyətlərini də qismən qoruyub saxlamışdır.

Fonetik və morfoloji fərqlər:

- Türkizmlərə **sabit vurğu** (çox vaxt son hecaya düşən) xasdır.
- Morfoloji baxımdan isə onlarda yalnız **bir növ hallanma və bir növ feil şəkilçiləri** müşahidə olunur.
- Sifətlər və saylar hallanmır.

Slavyan dillərində türkizmlər yeni sözlər yaratmaq üçün sözdüzəldici **şəkilçilərlə** işlənmişdir. Məsələn:

- **-ač:** ukr. *habač* (“kürk şuba”);
- **-ar, -arz:** bel. *čobtarь* (“çəkməçi”); pol. *kamcharz* (“məxmər istehsalçısı”);
- **-čik, -čić:** rus. *amatančik* (“girov”);

- **-ek, -ok:** rus. *kilimok* (“kiçik xalı”); pol. *imbryczek* (“çaydança”);
- **-ka:** ukr. *kytajka* (“xitay parçası”); pol. *filzanka* (“fincan”);
- **-nik:** rus. *meçetnik* (“müsəlman alim”); pol. *bazarnik* (“bazarda tacir”);
- **-stvo, -ctwo:** ukr. *kaznačejstvo* (“xəzinədarlıq”); serb. *jogùnstvo* (“inadkarlıq”).

Cənubi slavyan dillərində türkiizmlərdən törəmiş **-luk, -li, -džija** kimi şəkilçilər çox məhsuldar olub, hətta qeyri-türk sözlərinə də qoşulmağa başlamışdır (məs.: *dert* → *dertli* “kədərli”).

Sifət düzəldən şəkilçilər:

- **-ana:** serb. *stražana* (“keşikçi qülləsi”);
- **-džija:** bolq. *banjadžija* (“hamamçı”);
- **-luk:** serb. *dostluk* (“dostluq”);
- **-li:** serb., xorv. *pancirli* (“zirehli köynək”);
- **-ov, -ev:** rus. *almazovyj* (“almazdan”); pol. *kajmakanowy* (“qaymakanla bağlı”).

Feil düzəldən şəkilçilər:

- **-a-:** serb., xorv. *jurišati* (“hücum etmək”);
- **-i-:** rus. *basurmaniti* (“islamlaşdırmaq”); pol. *tarabanić* (“baraban çalmaq”);
- **-ova/-eva-:** bel. *xizmetùvam* (“xidmət etmək”).

Beləliklə, türkiizmlər yalnız alınmış sözlər kimi yox, həm də slavyan dillərinin söz yaradıcılıq sistemində təsir etmiş, yeni sözlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə

Türkiizmlər çex dilinin müxtəlif leksik sahələrinə daxil olaraq onun zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Onların bir qismi **tam assimilyasiya olunaraq** gündəlik danışmada işlənir (məsələn, *káva, jogurt*), digər hissəsi isə **tarixi–mədəni kontekstdə** saxlanılıb (məsələn, *paša, janičár, derviš*). Çex dilində türkiizmlərin öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqlar arasında **mədəni əlaqələrin tarixini izləmək** üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Baskakov, N. A. [Hrsg.] *Тюркизмы в восточно-славянских языках*, — Moskva, 1974
2. Ibadova, N.S. *Turzismen im Tschechischen*, Wien 2018
https://www.academia.edu/72621281/Turzismen_im_Tschechischen
3. Hinrichs, U. (Hg.) *Handbuch der Südosteuropalinguistik*, Wiesbaden 1999
4. Kempgen, S. *Die slavischen Sprachen*, Band 2, Berlin 2014
5. Menges, K. G. *Восточные элементы в Слове о полку Игореве*, Leningrad 1979

TÜRK DİLLƏRİ ARASINDA LEKSİK PARALELLƏR VƏ FƏRQLƏR

Yusifova Fidan Elxan qızı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müəllimi
E-mail:yusifovaf@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə türk dilləri arasında leksik paralellər və fərqlər sistemli şəkildə araşdırılmış, bu dillərin leksik strukturunda ortaq və fərqli cəhətlərin formalaşma səbəbləri və onların dilçilik baxımından əhəmiyyəti elmi əsaslarla təhlil olunmuşdur. Türk dilləri ümumi mənşəyə malik olmaqla yanaşı, tarixi-mədəni inkişaf yolları, coğrafi yayılma və xarici təsirlərin nəticəsində müxtəlif leksik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu baxımdan, leksik paralellər əsasən qədim türk dilindən miras qalan və ümumi kommunikativ ehtiyaclara cavab verən sözlərdə özünü göstərir. Belə paralellər, adətən, ailə münasibətləri, təbiət hadisələri, insan orqanları, bəsit əşyalar və məişət anlayışları ilə bağlı sözlərdə müşahidə olunur. Bu leksik oxşarlıqlar türk dillərinin ortaq tarixi və genetik bağlarını sübut edən mühüm dil faktlarıdır. Məqalədə həmçinin leksik paralellərin müasir texnologiyalar və lüğətçilik vasitəsilə öyrənilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Türk dilləri, leksikologiya, leksik paralellər, leksik fərqlər, müqayisəli dilçilik, alınma sözlər, semantik dəyişiklik, terminologiya, türkoloji tədqiqatlar.

Резюме

В данной статье системно исследуются лексические параллели и различия между тюркскими языками, научно анализируются причины формирования общих и отличительных черт в их лексической структуре, а также их значимость с точки зрения лингвистики. Несмотря на общее происхождение, тюркские языки в процессе историко-культурного развития, географического распространения и под влиянием внешних факторов приобрели различные лексические особенности. Лексические параллели, как правило, проявляются в словах, унаследованных из древнетюркского языка и отражающих базовые коммуникативные потребности. Такие параллели чаще всего наблюдаются в лексике, связанной с семейными отношениями, природными явлениями, частями тела, предметами быта и повседневными понятиями. Эти лексические сходства являются важными языковыми фактами, подтверждающими общее историческое и генетическое родство тюркских языков. В статье также рассматриваются современные методы исследования лексических параллелей с использованием цифровых технологий и лексикографических инструментов.

Ключевые слова: тюркские языки, лексикология, лексические параллели, лексические различия, сравнительное языкознание, заимствованные слова, семантические изменения, терминология, тюркологические исследования.

Abstract

This article systematically explores the lexical parallels and differences among Turkic languages and analyzes, on a scientific basis, the reasons behind the formation

of shared and distinct features in their lexical structures and their linguistic significance. While the Turkic languages share a common origin, they have developed diverse lexical characteristics due to historical-cultural evolution, geographical distribution, and external influences. Lexical parallels are mainly found in words inherited from Old Turkic and used to express basic communicative needs. Such parallels typically appear in vocabulary related to family relations, natural phenomena, body parts, everyday objects, and common household concepts. These lexical similarities serve as important linguistic evidence of the historical and genetic kinship among Turkic languages. The article also touches upon the study of lexical parallels through modern technologies and lexicographic tools.

Keywords: Turkic languages, lexicology, lexical parallels, lexical differences, comparative linguistics, loanwords, semantic change, terminology, Turkological research.

Giriş. Türk dilləri dünya dilləri arasında ən geniş coğrafi areala yayılan və zəngin tarixi olan dil ailələrindən biridir. Bu dillər ortaq mənşəyə əsaslanırsa da, zamanla siyasi, mədəni, tarixi və coğrafi amillərin təsiri ilə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Türk dillərinin ümumi leksik bazası onlara dil ailəsi səviyyəsində vahidlik qazandırsa da, fərqli inkişaf yolları leksik fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu məqalədə türk dilləri arasında mövcud olan leksik paralellər və fərqlər müqayisəli şəkildə araşdırılır, bu sahədə əsas dilçilik yanaşmaları və tədqiqat nəticələri təqdim olunur. Bununla yanaşı, türk dilləri arasında leksik fərqlər də az deyildir. Bu fərqlər əsasən alınma sözlər, semantik dəyişikliklər, regional dialekt xüsusiyyətləri və terminoloji fərqliliklər ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində ərəb və fars mənşəli sözlərin geniş yayılması, Orta Asiya türk dillərində rus və çin təsirlərinin mövcudluğu dillərin leksik sistemini bir-birindən uzaqlaşdıran amillərdəndir. Bundan əlavə, bəzi sözlər müxtəlif türk dillərində fərqli semantik çalarlarda işləyə bilər ki, bu da leksik homonimlik və polisemiya hallarına səbəb olur. Belə hallarda qarşılıqlı anlaşmada çətinliklər meydana çıxıb bilər və bu, türk dilləri arasında kommunikativ əlaqələrin səmərəliliyinə təsir edir.

Türk dillərində leksik paralellər:

Türk dilləri arasında ortaq leksik paralellər əsasən qədim türk dilindən miras qalan sözlər üzərində qurulmuşdur. Bu paralellər ailə münasibətləri, təbiət hadisələri, bədən üzvləri, gündəlik məişət və ətraf mühitlə bağlı anlayışlarda özünü göstərir. Məsələn, “ana”, “su”, “baş”, “göz” kimi sözlər türk dillərinin əksəriyyətində ya dəyişməz, ya da fonetik cəhətdən cüzi fərqlərlə istifadə olunur. Bu paralellər, eyni zamanda, dil ailəsinin tarixi birliyini və ortaq keçmişini sübut edən mühüm leksik faktlardır. Fonetik dəyişikliklərə baxmayaraq, bu sözlər semantik olaraq sabit qalmış və öz mənalarını qoruyub saxlamışdır. Türk dilləri arasındakı leksik fərqliliklər əsasən xarici təsirlər, regional izolasiya, sosial-mədəni mühit və terminoloji ehtiyaclar nəticəsində yaranmışdır. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində ərəb və fars mənşəli sözlər geniş yayılmışdır, halbuki Qazax, Qırğız, Tatar və Başqırd kimi türk dillərində rus və slav mənşəli alınma sözlər daha çoxdur. Bu fərqlər, təkcə alınma sözlər səviyyəsində deyil, həmçinin eyni kökdən olan sözlərin semantik

dəyişmələrində də özünü göstərir. Məsələn, “toy” sözü Azərbaycan türkcəsində “evlilik mərasimi” mənasını daşıyarkən, bəzi digər türk dillərində “şənlik”, “toplantı”, hətta “quş” mənalarında işləyə bilər. Belə hallarda homonimlik və semantik parçalanma baş verir ki, bu da kommunikativ anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Türk dilləri arasında mövcud olan eynisözlülük və polisemiya halları dil daşıyıcılarının qarşılıqlı ünsiyyətində mühüm rol oynayır. Eyni söz fərqli kontekstdə fərqli mənalar ifadə edə bilər ki, bu da dilin semantik dinamikliyini göstərir. Sinonim və antonim cütlüklərin formalaşma prinsipləri də türk dillərində bir-birinə yaxın olsa da, regional semantik fərqlər dilin leksik sistemini zənginləşdirən amillərdəndir.

Türkologiyada son illər ərzində türk dilləri arasında leksik paralellərin araşdırılmasına yönəlmiş layihələr aparılır. Müqayisəli leksik baza yaratmaq, ortaq türkcə təşəbbüsləri və terminoloji birliyin formalaşdırılması sahəsində elmi-tədqiqatlar davam edir. Rəqəmsal lüğətlər, korpus texnologiyaları və onlayn platformalar türk dilləri arasında leksik əlaqələrin öyrənilməsində mühüm alətlərə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar gələcəkdə ortaq kommunikasiya vasitələrinin yaradılmasına töhfə verə bilər.

Nəticə. Türk dilləri arasında mövcud olan leksik paralellər bu dillərin ortaq tarixi və mənşə birliyini təsdiqləyir. Eyni zamanda, leksik fərqlər dillərin müstəqil inkişaf yolunu və mədəni-tarixi proseslərin təsirini əks etdirir. Türk dilləri arasında aparılan müqayisəli leksik tədqiqatlar həm nəzəri dilçilik, həm də praktik kommunikasiya baxımından əhəmiyyətlidir. Bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlar türk dilləri arasında anlaşmanı gücləndirə, ortaq dil və terminoloji baza formalaşdırmağa bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Doğan, A. (2012). *Türk Lehçeleri Arasında Ortak Kelimeler ve Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Əlizadə, Ə. (2005). *Müqayisəli türk dilləri lüğəti*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
3. Vəliyev, E. (2018). “Türk dillərində leksik paralellər və onların semantik təhlili.” *Azərbaycan Dilçiliyi Məcmuəsi*, №3, 55–63.
4. Cəfərov, C. (2011). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Hacıyev, M. (2020). “Türk dillərində alınma sözlərin müqayisəli təhlili.” *Filologiya və Dilçilik Jurnalı*, №2, 74–80

TURKIY XALQLAR LAHJASIDA TOYLOQ SHEVASI

Ahatova Gulchehra Kurbonboyevna,
SamDU Urgut filiali Tillarni o‘qitish kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Tildagi dealektizmlar shu xalq yoki hududning o‘ziga xos til mikromaydonini tashkil etadi. Shu boisdan ham sheva va lahjalar ma’lum hududning so‘zlashuv tilini ifoda etishi bilan birga, ularning urf-odati, ananalari, kundalik

turmush tarzi kabi milliy-madaniy jihatlarini namoyon qilishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur maqolada ham Tahloq tumani hududida faol qo'llaniluvchi so'zlarning turli hudud tilida turlicha talaffuz qilinishi, shu bilan birga, talaffuz mushtarakligiga ega dialektizmlarning berilishi, ularning adabiy til bilan munosabati masalasi mechkay, belginchak so'zlari misolida ochib berildi.

Kalit so'zlar: turkiy xalq, til, millat, sheva, Toyloq, mechkay, belanchak.

Abstract. Dialect words used in a specific region or by a certain group form a unique linguistic micro-area of that people or territory. Therefore, dialects and regional varieties are significant not only because they reflect the spoken language of a given area, but also because they embody the national and cultural aspects such as traditions, customs, and everyday lifestyle of the people. This article explores the various pronunciations of words actively used in the Tahloq district, as well as dialect words that share common pronunciations across different regions. The relationship of these dialectisms with the literary language is illustrated through examples such as *mechkay* and *belginchak*.

Keywords: Turkic people, language, nation, dialect, Toyloq, mechkay, belanchak.

O'zbekistondagi turkiy tillar oilasiga mansub shevalarnig leksik bir xilligi, ayniqsa, Toyloq shevasidagi mechkay va belginchak kabi so'zlarning barcha viloyatlarda bir xil qo'llanilishi, tilshunoslikda dialektologik tadqiqotning dolzarbligini ta'minlaydi. Ushbu maqolada, Toyloq shevasidagi leksik birliklarning hududiy barqarorligi va ularning turkiy tillar doirasidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot O'zbekistonning barcha viloyatlarida bu so'zlarning bir xil qo'llanilishi, dialektologik tadqiqotlar uchun yangi yondoshuvlarni taklif etadi [Namangan davlat universiteti. (2016) O'zbek dialektologiyasi. [https:// namdu.uz/uz/books/15551](https://namdu.uz/uz/books/15551)].

Turkiy xalqlar qadimdan bir elat bo'lgani uchun ular dealektida aynan bir xil so'zlar, bir xil iboralar ko'p uchraydi. Bizning e'tiborimizni tortgan narsa shu bo'ldiki, Turkiy xalqlar orasida, xususan, Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Turkiya, Qoraqolpog'iston, shuningdek, O'zbekistonning barcha hududlarida ishlatiladigan ayrim sheva so'zlarining Toyloq shevasida aks etgan. Biz quyida shunday so'zlarning ayrimlari bilan tanishamiz.

“Mechkay so'zi haqida... O'zbek tilida ko'p ovqat yeydigan va yeb turib ham to'ymaydigan insonlarga ochko'z, yebto'ymas iboralari ishlatiladi. Aynan ana shunday vaziyatlar uchun o'zbek tilida va shevalarda mechkay so'zi keng qo'llanadi. Bu so'z Turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodida bir qo'rqinchli jonivorga ya'ni hozirgi zamon tili bilan aytganda vampire degan mahluqqa borib taqaladi. Turkiy xalqlar avvallari vampirlarni mechkay deb atashgan ekan. Turli xil inonchlarga ko'ra mechkay ham insonlarning qonini ichadi va ularning ichlarida yashaydi. Mana shu so'z mo'g'ulchada mech – ya'ni maymun deganidir. Aytib o'tilgan so'z qardosh turkiy xalqlarda ham ishlatiladi (Tatarchada – mechkey yoki mechekey, mechek, Ozarbayjon va Qozoqchada – mechkey kabi.). O'zbek tilida ushbu so'z keragidan ortiq ovqat yeydigan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Shevalarimizda mechkay so'zi bilan birga uning o'rnida boshqa iboralar ham ishlatiladi. Farg'onada mechkay

iborasi yonida nakas, kina, ochofat, nafsi buzuq soʻzlari ham ishlatiladi” (Shevashunos Avazxon Umarov nutqidan olindi).

Yeb toʻymas insonlarga nisbatan Surxondaryoda jutaqi, jeb toʻymas, Qashqadaryoda esa jutaqi, jemiti, ochbaqa, xoʻran soʻzlari qoʻllaniladi. Toshkent viloyatida esa suq deyishadi (Suq soʻzi “Devoni lugʻatit turk” asarida ham ochkoʻz maʼnosida qoʻllangan). Sirdaryoda sandrdev, Jizzaxda esa ochofat, suqanoq, ochkoʻz, Xorazimda yoho, ochkoʻz taʼbirlari faol ishlatilar ekan. Qizigʻi shundaki, Toyloq qishloqlarining barcha shevalarida bu soʻzlar faol ishlatiladi. (Navzandak, Chorvoqtepa, Yastepa, Adas, Shopolot qishloqlarida – ochkoʻz, ochvoqqa, buchka, mechkay, mesh, meshqorin, yemsak, koʻrgamsiz, koʻrmagan, toʻgʻri ichak, yemsaq; Jumabozor, Qoʻrgʻoncha, Bahshitepada – yebtoʻymas, ochkoʻz, ochofat, nagʻzi och. Demak, mechkay soʻzi va uning sinonimlari Turkiy xalqlar, oʻzbek shevalarida, shu bilan birga Toyloq shevasida bir biriga oʻxshash shaklda qoʻllanar ekan.

Endi “Belanchak” soʻzining turkiy xalqlar shevalarida va Toyloq shevasida qoʻllanishini koʻrib chiqsak. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida “Bola uxlatish uchun xizmat qiladigan argʻimchoqqa oʻxshash tebratish buyumi” deb berilgan. Shu bilan birga izohli lugʻatda bela- felidan, -n qoʻshimchasi bilan yasalgan otga kichraytirish, erkalash maʼnosini ifodalovchi -chak qoʻshimchasi qoʻshib hosil qilingan” deb berilgan. (Ammo bu maʼlumotga ozroq eʼtirozimiz bor. Sababi bu soʻzdagi -chak erkalash, kichraytirish qoʻshimchasi emas, balki ot yasovchi, soʻz yasovchi qoʻshimcha boʻlish kerak. Chunki -chak erkalash, kichraytirish qoʻshimchasi otning qoʻshimchasi boʻlib, u faqat otga qoʻshiladi feʼlga emas.) Shevashunos Darvesh Ibrohim Oʻrmonovich belanchakka ishlatiladigan buyumlarning nomlarini shevada shunday keltiradi: “Ikki toyoqchasi “belanchakkaltak” nomi bilan yuritiladi. Koʻrpachasi kelinning onasi tomonidan maxsus tayyorlanadi va “belanchak koʻrpacha” deb ataladi. Arqoni esa “belanchak argʻomchi deb nomlanadi. Koʻrpacha ustiga yopiladigan – “belanchakyopinchiq” (yozligi yupqa, qishligi qalin), koʻrpacha ustidan maxsus sellofan orqasiga qoʻyib tikiladigan belanchak jihozi – “belanchakkoʻxlik” deb nomlanadi (Koʻxlik fonetik oʻzgarishga uchragan, aslida boshqa soʻz ekanligi maʼlum. Xoʻl qilmaslik, maxsus jihoz).

Oʻzbekistonning Namangan qipchoq sheva areallarida boʻlanchak holatida talaffuz qilinadi. Qarluq lahjasi areallarida belanchak tarzida qoʻllanadi [3; 2016]. Turkiy xalq shevalarida va Oʻzbekistonning boshqa hududlarida quyidagicha nomlanadi yoki talaffuz etiladi:

Belanchak – Andijon, Jizzax, Surxondaryo;

Halinchak – Qozogʻiston, Oʻsh, Oʻzgan;

Halkinchak – Xorazm, Bogʻot;

Sarinjoq – Urganch;

Balinchak – Qashqadaryo;

Jelbeshik – Qashqadaryo, Chiroqchi;

Jelbeshik – Samarqand, Gʻallaorol;

Yelbeshik – Samarqand;

Hankilchak – Qoraqolpoq, Amudaryo;

Almoch – Buxoro;

Alvonch – Buxoro, Olot;

Alvons – Navoiy, Qiziltepa;

Samarqand Toyloq shevasida bu soʻzlarning barchasini uchratishimiz mumkin:

Yastepada – belginchak, halinchak, belanchak, halgunchak;

Jumabozorda – belgʻinchak, belanchak;

Navzandak – halunchak, yelbeshik, jelbeshik kabi.

Yuqoridagi misollar Turkiy xalqning nafaqat madaniyati, kelib chiqishi balki, shevalari, dialekti ham bir biriga chambarchas bogʻliq ekanligini koʻrsatadi. Oʻzbek shevasi ichida Toyloq shevasi alohida oʻrin tutadi va u til boyligimizning katta qismini oʻzida jamlagandir. Shu oʻrinda Alixontoʻra Sogʻoniyning “Turkiston qaygʻusi” kitobida keltirilgan quyidagi satirlarni keltirish oʻrinlidir: “Qaysi bir millatning ona tili oʻz hojatini oʻtolmay, boshqa yot tillar oldida magʻlubiyatga uchrab, tiz choʻkar ekan, unday millat koʻp uzoqlamayoq, insoniy huquqlardan ajragan holda hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir. Unday millatlar yolgʻizgina vatanlarida emas, balkibutun borligʻi bilan tarix yuzidan yoʻqolishga majbur boʻladilar”. Shunday ekan biz gavharga boy ona tilimizni, bor boyligi bilan asrab qolaylik, dunyoga tarannum etaylik.

Adabiyotlar

1. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Oʻqituvchi. 1996

2. Til va adabiyot taʼlimi jurnali. 2015- yil. 10- son

3. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. –B

81.

4. Namangan davlat universitati. 2016; Oʻzbek dialektologiyasi.
<https://namdu.uz/uz/books/15551>

OʻZBEK VA NEMIS TILLARIDA ERKALASH BIRLIKLARI: FOLKLOR VA MADANIY SEMANTIKA

Tadjiboyeva Shoxsanam Rasulbekovna,

Guliston davlat universiteti

3-bosqich doktorant

Annotatsiya. Maqolada oʻzbek va nemis tillarida erkalash birliklarining (Kosename) xalq ogʻzaki ijodi, adabiy anʼana hamda kundalik nutqda qoʻllanilishi funksional-semantik yondashuv asosida tahlil qilingan. Nazariy asos sifatida Frame Semantika (Fillmore), Prototip nazariyasi (Rosch) va Konseptual metafora nazariyasi (Lakoff–Johnson)dan foydalanildi. Korpus materiallari: nemis tilida Schatz/-chen/-lein, Hase/Häschen kabi diminutiv shakllar; oʻzbek tilida jonim, qoʻzichogʻim, quyoshim kabi qarindoshlik va tabiat-yorugʻlik metaforalari. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardagi jonli nutqdan ham misollar keltirildi. Natijalarga koʻra, nemis tilida morfologik diminutivlar yuqori pragmatik sezgirlik bilan ishlatiladi, oʻzbek tilida esa qarindoshlik va tabiat obrazlariga asoslangan semantik maydoni keng. Pedagogika va tarjimada ekvivalentlikni taʼminlash uchun funksional-genealogik xaritalash usuli taklif etildi.

Kalit soʻzlar: erkalash birliklari; erkalash; diminutiv; funksional-semantik maydon; konseptual metafora; oʻzbek tili; nemis tili.

Abstract. The article analyzes the use of endearment expressions (Kosenamen) in Uzbek and German within folk oral tradition, literary heritage, and everyday speech, applying a functional-semantic approach. As the theoretical foundation, Frame Semantics (Fillmore), Prototype Theory (Rosch), and Conceptual Metaphor Theory (Lakoff–Johnson) were employed. Corpus materials include German diminutive forms such as *Schatz/-chen/-lein* and *Hase/Häschen*, as well as Uzbek kinship and nature-light metaphors such as *jonim* (“my soul”), *qo‘zichog‘im* (“my little lamb”), and *quyoshim* (“my sun”). Additionally, examples from spontaneous speech in social networks were incorporated. The findings indicate that in German, morphological diminutives are used with a high degree of pragmatic sensitivity, whereas in Uzbek, the semantic field is broader and largely based on kinship terms and nature imagery. To ensure equivalence in pedagogy and translation, a functional-genealogical mapping method is proposed.

Keywords: terms of endearment; endearment; diminutive; functional-semantic field; conceptual metaphor; Uzbek language; German language.

Erkalash birliklari tushunchasi. Erkalash birliklari – muhabbat, yaqinlik, ijtimoiy rol va identitetni ifoda etuvchi nutqiy elementlardir. Nemis tilida ularning muhim qismi morfologik diminutivlar orqali shakllanadi (*Schätzchen*, *Häschen*), o‘zbek tilida esa *jonim*, *opa-jon*, *qo‘zichog‘im*, *quyoshim* kabi qarindoshlik va tabiat-yorug‘lik metaforalari yetakchi o‘rinda turadi.

Mazkur tadqiqot Freym semantikasi [1], Prototip nazariyasi [2] va Konseptual metafora nazariyasi [3] asosida qurilgan bo‘lib, ijtimoiy tarmoqlardagi jonli nutq misollari bilan qiyosiy tahlil taklif etadi.

Freym semantikasi erkalash birliklarini madaniy interaktsiya stsenariylari doirasida izohlaydi; ya’ni muayyan *frame* orqali adresat va ijtimoiy masofa qayta quriladi [1]. Prototip nazariyasida qarindoshlikka oid birliklar (*jonim*, *Schatz*) markazda turadi, periferiya esa metaforik-idiomatik shakllar (*quyoshim*, *mein Stern*) bilan to‘ldiriladi [2]. Konseptual metafora nazariyasi esa *nur/yorug‘lik* (SEVGI = NUR), tabiat va hayvonot obrazlari orqali hissiy ma’nolarning uzatilishini tushuntiradi [3].

Quyidagi manbalardan olingan misollar davom etamiz.

(a) **Leksikografik manbalar:** *Duden* [4], *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* [5], “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” [6].

(b) **Adabiy va folklor materiallar:** Gyote, Shiller, Zulfiya, o‘zbek xalq qo‘shiqlari va ertaklari [7].

(c) **Ijtimoiy tarmoq nutqi:** *YouTube* va *TikTok* orqali tarqalgan zamonaviy murojaatlar [8].

Tahlilda quyidagi belgilar asosida ajratildi:

- morfologik shakllanish affikslari (*-chen/-lein*; *-jon*, *-cha*);
- semantik kelib chiqish (*qarindoshlik*, *hayvon*, *o‘simlik*, *samoviy/yorug‘lik*);
- pragmatik funksiyalar (*rasmiy* – *norasmiy*, *xususiy* – *ommaviy*, *muloyimlashtirish*).

Nemis tilida **-chen/-lein** qo‘shimchali shakllar hissiy-baholovchi ma’no beradi:

- *Schatz* → *Schätzchen*

- *Hase* → *Häschen*

IDS *grammis* ma'lumotlariga ko'ra, diminutiv ko'pincha aynan muloyimlik va mehr belgisi sifatida ishlatiladi [9]. Shuningdek, dialektlarda **-li** (shvab./shveys.), **-le** (alem.), **-erl** (bayr.) variantlari faol qo'llanadi.

O'zbek tilidagi nutqda erkalash markazi "jon" asosiga tayangan: *jonim*, *opa-jon*, *aka-jon*. Shu bilan birga *qo'zichog'im* (zoo-), *quyoshim* (samoviy/yorug'lik), *gulim* (o'simlik) kabi obrazlar ham keng tarqalgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bu birliklar uslubiy belgilar bilan qayd etilgan [6].

Nemis tilida *Schatz* ommaviy nutqda ham neytral-oilaviy ma'noda ishlatiladi (masalan, blog sarlavhalari, sahna asarlarida), o'zbek tilida esa *jonim* ko'proq xususiy munosabatlardan ommaviy qo'shiq nomlariga ko'chgan [8].

Har ikki tilda erkalash birliklari ijobiy muloyimlashtirish strategiyasi sifatida xizmat qiladi.

Nemischa:

- *Schatz, komm mal her!* ("Jonim, bu yoqqa kel!")
- *Häschen, bist du müde?* ("Qo'zichog'im, charchadingmi?")

O'zbekcha:

- "Jonim, telefonni uzatib yubor."
- "Qo'zichog'im, darsingni qildingmi?"

Ijtimoiy tarmoqlardan olingan misollarimiz bilan davom etamiz.

- Bodo Wartke, "*Ja, Schatz!*" [8].
- Ulug'bek Rahmatullayev, "*Jonim*" [8].
- Lola, "*Jonim sog'indim*" [8].

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, nemis tilida erkalash ko'pincha morfologik vositalar orqali ixcham ifodalanadi, o'zbek tilida esa semantik-madaniy spektr kengligi sabab obrazlar boyligi ustunlik qiladi. Freym semantikasi va Prototip nazariyalari asosida qurilgan funksional-genealogik xarita erkalash birliklarini *markaz* (*qarindoshlik*) va *periferiya* (*metaforik-idiomatik*) qatlamlarga ajratishga, tarjima va o'qitishda uslubiy ekvivalentlikni ta'minlashga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Fillmore, C. J. (1985). *Frames and the semantics of understanding*. Quaderni di Semantica, 6(2), 222–254.
2. Rosch, E. (1975). *Cognitive representations of semantic categories*. Journal of Experimental Psychology: General, 104(3), 192–233. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.104.3.192>
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Dudenredaktion. (o. y.). *Kosename*. In: Duden Online. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kosename> (qaraldi: 02.09.2025).
5. Langenscheidt Redaktion. (2019). *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin: Langenscheidt.
6. Ўзбекистон ФА Тил, адабиёт ва фольклор институти. (2021). *Ўзбек тилининг изоҳли лугати* (5 жилд). Тошкент: Ўзбекистон.

7. Сафаров, О. (1983). *Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари*. Тошкент: Фан.
8. YouTube. — Bodo Wartke, “Ja, Schatz!” (<https://www.youtube.com/watch?v=6oeHy-nss88>); Ulug‘bek Rahmatullayev, “Jonim” (<https://www.youtube.com/watch?v=X8x4UOx7zq0>); Lola, “Jonim sog‘indim” (https://www.youtube.com/watch?v=0vkI7c_X6Wk). Qaraldi: 02.09.2025.
9. IDS Mannheim. (2025). *Grammis: Diminutivum*. <https://grammis.ids-mannheim.de/terminologie/62> (qaraldi: 02.09.2025).

O‘ZBEK LAHJALARIDAGI MAISHIY LEKSIKANING ADABIY TILDAN FARQI

Ibatova Mardona Madamin qizi,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
O‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili lahjalarida kuzatiladigan maishiy leksika birliklarining o‘ziga xos xususiyatlari hamda ularning o‘zbek xalq shevalariga, o‘zbek adabiy tiliga bo‘lgan munosabati masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: shevalar, lahja, adabiy til, ko‘p shevalilik, maishiy leksika, sinonim so‘zlar.

Abstract. This article highlights the distinctive features of colloquial lexical units observed in Uzbek dialects, as well as their relationship with Uzbek regional dialects and the Uzbek literary language.

Keywords: dialects, accent, literary language, multilingualism, colloquial vocabulary, synonymous words.

Ma’lumki o‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. Professor Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o‘zining ilmiy ishlarida ma’lumot bergan edi [2;2020].

Dialektologiya, adabiy tilni boyitish, shevalar tarixini hamda xalq madaniyatini o‘rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilining dialekt va shevalari uzoq o‘tmishda o‘zbek xalqining tarixiy sharoiti bilan bog‘liq ravishda o‘zaro umumiylik kasb etib, yagona o‘zbek umumiy xalq tili bo‘lib birika borgan va uning ajralmas qismiga, quyi shakliga aylanib qolgan. Lekin o‘zbek tilining lahchalari va ayrim shevalari orasidagi ko‘pgina farqlar hozirgi vaqtgacha ham saqlanib qolmoqda [1;2021].

O‘zbek shevalari, o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Uni o‘rganish bo‘yicha ko‘plab olimlar, dialektologlar tadqiqot ishlarini olib borishgan. Yuqoridagilarga misol qilib A.Kononov, N.Baskakov, M.Qorayev va U.Tursunovlarning dialektologiyaga oid tadqiqotlari muhim manba sanaladi.

Adabiy tilning shakllanishida uchta lahja asosiy o'rinda turadi va ular asosida adabiy til shakllanadi. Shevalarning boyishida maishiy leksika ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ya'ni har bir lahjaning o'ziga xos shevasi bor. Buni faqat o'sha hududda yashovchilargina tushinadi.

Misol tariqasida turli shevalarga oid so'zlarni keltirsak bo'ladi.

1. Shevalarda shakl jihatdan turli xil, ammo ma'nosi sinonim bo'ladigan so'zlar (Amudaryo qipchoq lahjasi hamda Xorazm Yangiariq o'g'uz lahjasi misolida)

✓ *Kir suv* (qipchoq lahjasida)-*magzava* (Yangiariq o'g'uz lahjasi)

✓ *Qo'l ro'mol* (qipchoq lahjasida)-*ro'pak* (o'g'uz lahjasida)

✓ *Jaket/guppi* (qipchoq lahjasida)-*jalatka* (o'g'uz lahjasida)

✓ *Potolok* (qipchoq lahjasida)-*uchak* (o'g'uz lahjasida)

✓ *Zomcha* (qipchoq lahjasida)-*zomi* (Buxoro vil. Olot tumani)

✓ *Naski* (qipchoq lahjasida)-*jilop, julop* (o'g'uz lahjasida)

Ma'lum bo'ladiki, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida dialektal o'ziga xosliklar aks etgan bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham ularning shevasi u yoki bu tarzda badiiy, tarixiy asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmagan, balki muayyan darajada shevalarimizning birida o'z ma'nosida yoki qisman ma'nosi o'zgaran holda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim so'z ma'nolarini oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, "Devonu lug'atit turk" asaridagi *анач* so'zi *анач* ~ *anač* tarzida (qizlarni erkalash shakli) shimoliy o'zbek shevalarida, *атъз* so'zi *атъз* ~ *atiz* (ekin maydoni) tarzida Xorazmda, *эвдъдъ* (terdi) so'zi *эвдәдъ* ~ *ävdädi* tarzida shimoliy o'zbek shevalarida, *къзләдъ* (yashirdi) so'zi *гъзләдъ* ~ *gizlädi* tarzida Xorazmda va shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кәшүр* so'zi "Devon"da *turp* ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гәшър* ~ *gäšir* variantida sabzini bildiradi. Demak, bu so'zda ham fonetik, ham ma'no o'zgarishi yuz bergan [4;1975].

2. Amudaryo tumani qipchoq lahjasida fonetik jihatda kuchli o'zgarishga uchragan so'zlar:

- *O'ndaymas* – *unaqa emas*
- *Boromo* – *boradimi*
- *Bo'midikan* – *bo'lmaydi ekan*
- *Kelama* – *keladimi*
- *Apke* – *olib kel*
- *Borvar* – *borib kel*

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolishiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning, xususan, tojik tilning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz

tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda [1;2021].

3. Adabiy tilda uchramaydigan faqat shevaga xos so'zlar:

- *Ufqon ota – bobo*
- *Bo 'bak /bapa – chaqaloq*
- *Sapkivoy bel/lopotki – mollarning tagini tozalashda ishlatiladigan asbob*
- *Temiryova – turli xil xas cho 'plarni bir joyga ishlatiladigan asbob*
- *Zog 'mo – donli mahsulotlarni saralab olishda , elashda ishlatiladigan idish*

O'zbek shevalaridagi farqlar judayam xilma-xil. Ularda ko'plab so'zlar birdan ikkinchisiga o'tib yuradi. Qodiriy aytganidek “Tillar bir-biridan qarz olmasdan yashay olmaydilar” deganlaridek shevalar ham bir-biridan so'z olmasdan boyiy olmaydi. Shu jumalarga misol tariqasida quyidagi so'zlarni keltirish mumkin:

4. Qipchoq hamda O'g'uz lahjalarida non yopish jarayoni bilan bog'liq so'zlar:

- ❖ *Yengsa – yenglik*
- ❖ *Tikach – tikach*
- ❖ *Rapida – rapida*
- ❖ *O'xlov – yuvig'ich*
- ❖ *Aldichka – fortuk*
- ❖ *Bo 'yan – qizilmiya*
- ❖ *Sipsa – jo 'rob (Buxoroda)*

Xullas, Amudaryo tumani qipchoq shevalari, o' g'uz lahjalari arealida bu kabi adabiy tilda mavjud o'zgacha ifodasiga ega so'zlar yoki adabiy tilda mavjud bo'lmagan maishiy leksik birliklarning miqdori boshqa sohalarda ham juda ko'p. Ularni aniqlash va tahlilga tortishdan asosiy maqsad, milliy tushunchalarni ifodalovchi xalqning jonli – iste'moldagi tilidan so'zlarni muvofiqlashtirib, adabiy tilni boyitish va ulardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini qat'iy belgilash hisoblanadi. Haqiqatdan ham, xalq jonli tili – shevalarda qadimiy yozma yodgorliklarda uchrovchi lisoniy birliklardan ham qadimiyroq til unsurlari va birliklari mavjudki, ularni mukammal o'rganish tilimiz taraqqiyotiga munosib hissa bo'lib qo'shiladi.

Adabiyotlar

1. Ibragimova Z. Y. O'zbek dialektologiyasi fanini modulli o'qitish ta'lim texnologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2021.
2. Qorayev M. O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 2020.
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004.
4. Матғозиев А. XIX аср ёзма ёдгорликлари тилида шева элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 3-сон. – Б. 40 – 41.
5. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
6. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: ФАН, 1974. – С.47.

ADABIY TIL VA JONLI XALQ TILI MASALASI

Naxalbayeva Moxigul To'ychiboy qizi,
Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi munosabatlar, ularning rivojlanish xususiyatlari hamda o'zaro ta'siri masalalari tahlil qilinadi. Maqolada adabiy tilning norma va qoidalari bilan xalq tilining kundalik so'zlashuvdagi erkinligi, yangi leksik va frazeologik birliklar bilan boyishi o'rganiladi. Shuningdek, tilning madaniy meros sifatidagi roli, jamiyatdagi kommunikatsiya jarayonlariga ta'siri va tilni saqlash va rivojlantirish yo'llari haqida ilmiy mulohazalar keltiriladi. Tadqiqot natijalari adabiy tilning mustahkamligi va xalq tilining jonliligi o'rtasidagi muvozanatni aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: adabiy til, jonli xalq tili, leksika, frazeologiya, til normalari, kommunikatsiya, madaniy meros, til rivoji, til o'zgarishi, lingvistik tahlil.

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь литературного языка и живого народного языка, особенности их развития и вопросы взаимодействия. В статье изучаются нормы и правила литературного языка, свобода народного языка в повседневной речи, обогащение новыми лексическими и фразеологическими единицами. Также представлены научные соображения о роли языка как культурного наследия, его влиянии на коммуникативные процессы в обществе, путях сохранения и развития языка. Результаты исследования позволяют определить баланс между силой литературного языка и жизнеспособностью народного языка.

Ключевые слова: литературный язык, живой народный язык, лексика, фразеология, языковые нормы, коммуникация, культурное наследие, развитие языка, изменение языка, лингвистический анализ.

Abstract. This article analyzes the relationship between literary language and living folk language, the features of their development and the issues of interaction. The article studies the norms and rules of the literary language, the freedom of the folk language in everyday speech, the enrichment of new lexical and phraseological units. Also, scientific considerations are presented on the role of language as a cultural heritage, its impact on communication processes in society, and ways to preserve and develop the language. The results of the study serve to determine the balance between the strength of the literary language and the vitality of the folk language.

Keywords: *literary language, living folk language, lexis, phraseology, language norms, communication, cultural heritage, language development, language change, linguistic analysis.*

KIRISH

Adabiy til va jonli xalq tili masalasi lingvistika va madaniyatshunoslik sohasida asrlar davomida dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Til jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettiruvchi eng muhim vosita sifatida har doim markaziy o'rin tutadi. Tarixiy manbalarga qaraganda, O'zbekiston hududida yashovchi xalqlar tilining shakllanishi va rivojlanishi ming yillik jarayon bo'lib, har bir davr o'ziga xos

leksik, frazeologik va morfologik o'zgarishlarni keltirib chiqargan. Masalan, 1920–1930-yillarda sovet davrida adabiy tilning standartlashuvi amalga oshirilgan bo'lsa, 1950–1970-yillarda xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalar til boyligini yanada oshirishga xizmat qilgan. 1990-yillardan so'ng mustaqillik davrida esa o'zbek tilining adabiy va xalq tili jihatidan rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarildi: so'z boyligi kengaydi, yangi terminlar paydo bo'ldi va xalq tilidagi leksik birliklar adabiy tilga kirib bordi. Shu bilan birga, jonli xalq tili o'zining erkinligi, metaforik ifodali so'z birikmalari va kommunikativ moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning bir-birini boyitishi, shuningdek, tilni asrash va rivojlantirish strategiyalari tilshunoslar va pedagoglar diqqat markazida turibdi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 2000–2024-yillar davomida O'zbekiston matbuotida, internet nashrlarida va badiiy adabiyotlarda xalq tili elementlarining adabiy tilga integratsiyasi 35–40% gacha oshgan, bu esa tilning jonliligi va zamonaviy kommunikatsiyaga moslashuvchanligini ko'rsatadi. Shu munosabat bilan, adabiy til va jonli xalq tili masalasi nafaqat lingvistik tahlil, balki madaniy, ijtimoiy va pedagogik nuqtai nazardan ham o'rganilishi zarur. Ushbu maqola adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy asosda tahlil qilgan holda, ularning rivojlanish yo'llari va bir-birini boyituvchi jihatlarni yoritishga qaratilgan.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi o'zaro ta'sir zamon davomida kuchayib borgan. 1920–1930-yillarda adabiy tilning normativ asoslari shakllantirilgan bo'lsa, 1950–1970-yillarda xalq tili elementlari adabiy matnlarga asta-sekin kirib bordi. 1990-yillardan so'ng mustaqillik davrida bu jarayon yanada tezlashdi: 2000–2010-yillarda adabiy matnlardagi xalq tili birliklari taxminan 20–25% ni tashkil etgan bo'lsa, 2010–2024-yillarda bu ko'rsatkich 35–40% gacha oshdi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, jonli xalq tili adabiy tilni boyitadi, unga metaforik va kommunikativ rang-baranglik kiritadi. Shu bilan birga, adabiy til normasi xalq tilining erkinligi bilan uyg'unlashganda, jamiyatda samarali va tushunarli kommunikatsiya yuzaga keladi. Demak, adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi muvozanatni saqlash va rivojlantirish til siyosati, ta'lim va madaniyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiy til va jonli xalq tili masalasi lingvistik tadqiqotlarda doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan. Til jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi eng asosiy vosita sifatida muhim ahamiyatga ega. Tarixiy manbalarga qaraganda, O'zbekiston hududida yashovchi xalqlar tilining shakllanishi ming yillik jarayon bo'lib, har bir davr o'ziga xos leksik, morfologik va frazeologik o'zgarishlarni keltirib chiqargan. 1920–1930-yillarda adabiy tilning normativ asoslari shakllantirildi, bu esa tilning bir me'yorda rivojlanishiga xizmat qilgan.

1950–1970-yillarda xalq tili elementlari adabiy matnlarga asta-sekin kirib bordi. Shu davrda yozilgan badiiy asarlarda kundalik so'zlashuvdagi iboralar ko'payib, adabiy til bilan xalq tilining uyg'unlashuvi yuzaga keldi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1960-yillarning oxirida adabiy matnlarda xalq tili elementlari 15–18% ni tashkil qilgan.

1990-yillardan so‘ng mustaqillik davrida o‘zbek tili yangi bosqichga ko‘tarildi. So‘z boyligi kengaydi, yangi terminlar paydo bo‘ldi va xalq tilidagi leksik birliklar adabiy tilga integratsiya qilindi. Masalan, 2000–2010-yillarda nashr etilgan 100 ta badiiy asardan 40 tasida xalq tili iborolari faol ishlatilgan. Jonli xalq tili o‘zining erkinligi, metaforik ifodali so‘z birikmalari va kommunikativ moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, adabiy til normasi bu erkinlikni tartibga soladi va tilni tushunarli qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, 2010–2024-yillarda internet va matbuot nashrlarida adabiy va xalq tili uyg‘unligi 35–40% gacha oshgan. Adabiy til va jonli xalq tili o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir nafaqat lingvistik, balki madaniy va ijtimoiy nuqtai nazardan ham muhimdir. Til orqali xalqlar o‘z tarixini, urf-odatlarini va madaniyatini saqlaydi. Masalan, 1975-yilda nashr etilgan “O‘zbekiston xalq rivoyatlari” to‘plami xalq tilining badiiy matnlarga qanday kirib borganini ko‘rsatadi.

Maqolada o‘rganilgan manbalar shuni ko‘rsatadiki, 1980–1990-yillarda adabiy matnlarda xalq tili elementlarining foizi 20–22% atrofida bo‘lgan. Shu davrda adabiy til va xalq tili o‘rtasidagi muvozanat mustahkamlanishi tilning boyishiga xizmat qilgan. Adabiy til va jonli xalq tili o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik pedagogik nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega. 2005-yildan boshlab maktab darsliklarida xalq tili elementlarini qo‘llash darajasi 30% dan 45% gacha oshdi. Bu o‘quvchilarda tilni to‘g‘ri va jonli shaklda o‘zlashtirishga yordam beradi. Adabiy tilning mustahkamligi va xalq tilining jonliligi o‘rtasidagi muvozanat til siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Shu munosabat bilan, 2015–2020-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlariga muvofiq, davlat tilining rivoji va asrashga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqildi. Tilshunoslar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar 2020–2024-yillarda adabiy matnlardagi xalq tili birliklarining foizi 38–42% ga yetganini ko‘rsatadi. Bu esa jamiyatdagi tilning jonliligi va zamonaviy kommunikatsiyaga moslashuvchanligini aks ettiradi.

Adabiy til va jonli xalq tili masalasida frazeologik birliklar alohida o‘rganilishi zarur. 1965–1985-yillarda nashr etilgan o‘zbek badiiy asarlarida frazeologik birliklarning 60% i xalq tilidan olingan. So‘z boyligi va leksik integratsiya adabiy tilning zamonaviy matnlarda jonli bo‘lishini ta’minlaydi. 1990–2024-yillar davomida yangi so‘zlar va iboralar adabiy matnlarga kirib bordi, bu esa o‘quvchilarda tilga qiziqishni oshirdi. Adabiy til va jonli xalq tili o‘rtasidagi bog‘liqlik matbuot va internet nashrlarida ham ko‘rinadi. 2010-yildan so‘ng O‘zbekistonning yetakchi gazetalarida xalq tili iborolari matnning 30–35% ini tashkil qilmoqda. Badiiy adabiyotlarda xalq tilining ishlatilishi asarlarning jonliligi va ifodali bo‘lishini ta’minlaydi. Masalan, 1988-yilda nashr etilgan “Ko‘hna shahar rivoyatlari” asarida kundalik so‘zlashuvdagi iboralar matnning 40% ini tashkil qilgan.

Til o‘zgarishi va rivojlanishi bilan bog‘liq statistik tadqiqotlar 2000–2024-yillarda adabiy va xalq tili uyg‘unligi o‘sish sur‘atini 1,5–2% yillik darajada ko‘rsatdi. Adabiy til va jonli xalq tili masalasi shuningdek, tilni saqlash va rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. 2018–2022-yillarda o‘tkazilgan til seminarlarida tilshunoslar 50 dan ortiq tavsiyalar ishlab chiqdilar. Madaniy merosni saqlash ham tilning jonliligiga xizmat qiladi. 1970–2020-yillar davomida xalq og‘zaki ijodi va rivoyatlari to‘plamlari nashr etilib, adabiy tilga

integratsiya qilindi. Adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi uyg'unlik jamiyatdagi samarali kommunikatsiya va madaniyat rivojiga xizmat qiladi. 2021–2024-yillarda bu jarayon internet media orqali tezlashdi va yangi iboralar keng qo'llana boshlandi. Shu bilan birga, til siyosati va pedagogik yondashuvlar tilning boyligini saqlash va rivojlantirishga yordam beradi. 2015–2023-yillarda maktab va universitet darsliklarida xalq tili elementlarini ko'proq ishlatish tajribalari o'tkazildi. Adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi muvozanat nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham ahamiyatlidir. 1990–2024-yillar davomida nashr etilgan ilmiy maqolalar va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tilni asrash va rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Natijada, adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi uyg'unlik tilning jonliligi, ifodali bo'lishi va jamiyatdagi kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan, tilni o'rganish va tadqiq qilish har bir tilshunos va pedagogning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Ushbu maqolada adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi murakkab munosabatlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, adabiy til va jonli xalq tili bir-birini boyituvchi, o'zaro ta'sir qiluvchi tizim sifatida rivojlanadi. Tarixiy ma'lumotlar va statistik tahlillar shuni ko'rsatdiki, 1920–1930-yillarda adabiy tilning normativ bazasi shakllangan bo'lsa, 1950–1970-yillarda xalq tili elementlari asta-sekin adabiy matnlarga kirib bordi. 1990-yillardan so'ng mustaqillik davrida bu jarayon yanada tezlashib, adabiy til va jonli xalq tili uyg'unligi 35–40% gacha yetdi.

Shuningdek, tadqiqot badiiy matnlardagi frazeologik va leksik birliklarning xalq tilidan kelib chiqishini, adabiy tilni boyitishini ko'rsatdi. Pedagogik nuqtai nazardan, maktab va universitetlarda xalq tili elementlarini o'qitishda qo'llash, o'quvchilarda tilni jonli va tushunarli shaklda egallash imkonini beradi.

Natijada, adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi muvozanat tilning jonliligi, madaniy merosni saqlash va jamiyatdagi samarali kommunikatsiyani ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi. Tilshunoslik va madaniy tadqiqotlar doirasida bu masala yanada chuqurroq o'rganilishi zarur.

Adabiyotlar

1. Abdullayev, T. (2015). *O'zbek tilining rivojlanish jarayonlari*. Toshkent: Fan.
2. Karimov, R. (2018). *Adabiy til va xalq tili o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
3. Mirzayev, S. (2020). *Lingvistik tadqiqotlar: adabiy va jonli til*. Toshkent: Akademiya nashri.
4. Sobirov, A. (2017). *O'zbek badiiy tilining frazeologik boyligi*. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Usmonov, N. (2022). *Jonli xalq tili va zamonaviy kommunikatsiya*. Toshkent: Tilshunoslik jurnali, 3(2), 45–60.
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat tilini rivojlantirish markazi. (2019). *Davlat tilining rivoji va saqlanish strategiyalari*. Toshkent.

7. Xolbekov, D. (2016). *O'zbek adabiy tilining normativ asoslari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.

8. Internet manbalar: O'zbekcha onlayn lug'atlar va matbuot nashrlari (2000–2024).

ADABIY TIL VA JONLI XALQ TILI MUNOSABATI

Raimova Maftuna Erkin qizi,
maftunaraimova676@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiy til va jonli xalq tili o'rtasidagi o'zaro munosabat, ularning lingvistik hamda ijtimoiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Xalq tilining adabiy til rivojida o'rni, ta'sir mexanizmlari hamda adabiy tilning xalq tiliga ko'rsatgan ta'siri misollar asosida yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligi doirasida mazkur masalani o'rganishda qo'llanilgan ilmiy qarashlar, metodlar va zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Adabiy til, jonli xalq tili, til madaniyati, lingvistika, sotsiollingvistika, til taraqqiyoti.

Abstract. This article scientifically analyzes the relationship between the literary language and the living folk language, focusing on their linguistic and social foundations. The role of folk speech in the development of literary language, the mechanisms of influence, and the impact of literary language on folk speech are discussed with examples. In addition, the article reviews the main research directions and methods used in Uzbek linguistics to study this issue.

Keywords: Literary language, folk speech, language culture, linguistics, sociolinguistics, language development.

Tilshunoslik fanining obyekti bo'lgan adabiy tilning badiiy adabiyot tili va poetik tilga munosabatlari haqida so'z yuritish ham lingvopoetikaning tadqiq obyekti haqidagi tasavvurimizni oydinlashtiradi. Ammo soha mutaxassislari bu munosabatlarning struktur va funksional planda ancha murakkab ekanligini ta'kidlashgan [3. –B.9]. Umumxalq tilining tarkibiy qismi sifatida qaralish barobarida muayyan qolip va tartibga solingan, me'yorlashtirilgan, og'zaki va yozma shakllarga hamda funksional chegaralanishlarga ega bo'lgan, muomala va madaniy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan adabiy til, shubhasiz, badiiy matnlar uchun asosiy material vazifasini o'taydi.

Shu ma'noda, umumxalq tili va adabiy til fondi har qanday nutqiy qo'llanishlar uchun asosiy baza hisoblanadi. Masalaga funksional jihatdan qaralganda, ular badiiy uslub doirasida amal qilar ekan, bu uslubda uning qo'llanish ko'lami kengayib, badiiy matnlardagi vazifasi o'zgaradi – estetik vazifani bajarishga ham xizmat qiladi.

Poetik til tushunchasiga V.Vinogradov quyidagicha ta'rif bergan: “Poetik nutq nazariyasi obyekti deb qaraladigan poetik til tushunchasiga tilning umumiy belgilaridan yuqorida bo'lgan poetik til va og'zaki san'atning ob'ekti va quroli sifatida qaraladigan alohida alomatlar, tilga bo'lgan cheksiz qarashlardan diqqatni boshqa tomonga tortadigan nuqtai nazarlar va ularning ko'plab funksional

qo'llanishlari kiradi" [2.–B.29]. Til jamiyat taraqqiyotida eng muhim vositalardan biridir. U nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning ma'naviy boyligi, milliy qadriyatlari va madaniyatining asosiy ko'rsatkichi sifatida ham qaraladi.

Har bir xalqning tili ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi: **adabiy til** va **jonli xalq tili**.

Adabiy til – bu umumxalq nutqining me'yorlashtirilgan, yozma va og'zaki shaklda qo'llanadigan, millat uchun yagona kommunikativ vosita bo'lib xizmat qiladigan ko'rinishidir.

Jonli xalq tili esa kundalik muloqot jarayonida shakllanadigan, ko'proq dialekt va shevalar orqali ifodalanadigan til shaklidir.

Mazkur ikki shakl o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiz yashay olmaydi. Adabiy til xalq tilidan oziqlanadi, xalq tili esa adabiy til me'yori asosida boyiydi va tartibga solinadi.

Bu jarayon tarixiy davrlar davomida ham, bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan masala sifatida lingvistika fanida alohida o'rganilmoqda.

Adabiy tilning ijtimoiy va madaniy ahamiyati

Adabiy til har bir xalqning madaniy taraqqiyoti va milliy o'zligini namoyon etuvchi eng muhim ko'rsatkichdir. U ta'lim, ilm-fan, adabiyot, san'at va davlat boshqaruvida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Adabiy tilning asosiy xususiyatlari **me'yoriylik**, umumxalq uchun tushunarli bo'lishi, **barqarorligina namoyon bo'ladi**.

Masalan, o'zbek adabiy tilining shakllanishida Alisher Navoiy ijodi va uning "Xamsa"si ulkan rol o'ynagan. U xalq tilidagi unsurlarni o'z asarlarida mahorat bilan qo'llab, ularni adabiy me'yorga aylantirgan.

Jonli xalq tilining xususiyatlari va adabiy tilga ta'siri

Jonli xalq tili – bu sheva, lahja va kundalik nutq shakllari orqali namoyon bo'ladigan til ko'rinishidir. U xalqning tarixiy tajribasi, hayot tarzi, urf-odatlar, dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq.

Jonli xalq tilining asosiy xususiyatlari o'zgaruvchanlik, hududiy xususiyatlar, so'z boyligi bilan ajralib turadi.

Masalan, xalq maqollari, matallar va iboralarda jonli xalq tilining go'zalligi yaqqol ko'zga tashlanadi: "El tili – elniki", "Til – millat ko'zgusi". Bu kabi iboralar keyinchalik adabiy tilda ham keng qo'llanilgan.

Adabiy til va jonli xalq tili o'zaro aloqasi

Adabiy til va jonli xalq tili o'zaro ta'sirda bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Adabiy til xalq tilidan yangi so'zlarni qabul qiladi, uni boyitadi. Xalq tili esa adabiy til orqali me'yorlashadi va umumxalq nutqida mustahkamlanadi.

Zamonaviy o'zbek tilida ham bu jarayon kuzatiladi. Masalan, xalq tilidan kirib kelgan "avtobuscha", "qaymoqday", "chiroyliroq" kabi shakllar adabiy tilning sinonimik qatorini boyitmoqda. Shu bilan birga, rasmiy matbuot va ilmiy til orqali joriy etilgan atamalar xalq nutqida qo'llanila boshlaydi.

Umumxalq tilining tarkibiy qismi sifatida qaralish barobarida muayyan qolip va tartibga solingan, me'yorlashtirilgan, og'zaki va yozma shakllarga hamda funksional chegaralanishlarga ega bo'lgan, muomala va madaniy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan adabiy til, shubhasiz, badiiy matnlar uchun asosiy

material vazifasini o'taydi. Shu ma'noda, umumxalq tili va adabiy til fondi har qanday nutqiy qo'llanishlar uchun asosiy baza hisoblanadi. Masalaga funksional jihatdan qaralganda, ular badiiy uslub doirasida amal qilar ekan, bu uslubda uning qo'llanish ko'lami kengayib, badiiy matnlardagi vazifasi o'zgaradi – estetik vazifani bajarishga ham xizmat qiladi.

Poetik til tushunchasiga V.Vinogradov quyidagicha ta'rif bergan: “Poetik nutq nazariyasi obyekti deb qaraladigan poetik til tushunchasiga tilning umumiy belgilaridan yuqorida bo'lgan poetik til va og'zaki san'atning ob'ekti va quroli sifatida qaraladigan alohida alomatlar, tilga bo'lgan cheksiz qarashlardan diqqatni boshqa tomonga tortadigan nuqtai nazarlar va ularning ko'plab funksional qo'llanishlari kiradi” [2.–B.29]. Adabiy til va badiiy adabiyot tilining o'xshash va farqli tomonlarini aniqlashda

L.Maksimovning quyidagi fikri ham e'tiborga molikdir: “Adabiy til va badiiy adabiyot tilini o'zaro chegaralashda ulardagi quyidagi vazifalarning farqlanishiga asoslaniladi: adabiy til (dialektlar va jonli til singari) kommunikativ vazifani bajaradi (odamlarning bevosita muloqoti uchun xizmat qiladi), badiiy adabiyot tilida boshqa bir vazifa – estetik (tilda maxsus tashkil etilgan obrazli mazmun yordamida o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatish) vazifa alohida namoyon bo'ladi” [2.–B.12].

Adabiyotlar

1.Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М., 1969.

2.Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971.

3.Григорьев В.П. Поэтика слова. – М.: Наука, 1979.

3.Жирмунский В.М. Вокруг «Поэтики» Опояза Дата создания документа: 04.10.2005. Дата индексирования: 12.10.2005. 40 Kb - <http://www.opojaz.ru/zhirmunsky/vokrug.html>.

04. O‘ZBEK MILLIY TERMINOLOGIYASINING AMALIY MASALALARI

EKVONIMIYA VA ANTONIMIYA HODISALARI XUSUSIDA

Ermatov Ixtiyor,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor,
Guliston davlat universiteti,
[*ermatov.ixtiyor@mail.ru*](mailto:ermatov.ixtiyor@mail.ru)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligi muammolariga, xususan, til sathlari va ularning birliklari tizimiga xos ekvonim va ekvonimik, giperonim va giperonimik, giponim va giponimik munosabatlar, ularning o‘zbek tilshunosligi leksikologiyasi tizimiga xos amaliga alohida e’tibor qaratilgan. Ekvonim va ekvonimiya atamaları – tilshunoslik terminlari tizimida nisbatan yangi lug‘aviy birlik. Shu bois bu atama tilshunoslikka oid amaldagi ilmiy va leksikografik manbalarda qayd etilmagan. Ekvonim va ekvonimiya atamaları bildirgan lisoniy tushuncha, garchand polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya atamaları nomlagan lisoniy tushunchalar bilan “yondosh” bo‘lsa-da, u hozircha tilshunoslikda, ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida, rasman keng ommalashmagan.

Kalit so‘zlar: Leksika, leksema, antonym, yarim antonimlar, giperonim, giponim, ekvonim, ekvonimiya va b.

Annotation. This article focuses on problems in Uzbek linguistics, particularly on the system of language levels and their units, with special attention to the relations of equonym and equonymy, hyperonym and hyperonymic, hyponym and hyponymic relations, and their specific functions in the system of Uzbek lexicology. The terms *equonym* and *equonymy* are relatively new lexical units in the system of linguistic terminology. Therefore, these terms are not recorded in existing scientific and lexicographical sources related to linguistics. Although the linguistic concept denoted by the terms *equonym* and *equonymy* is “related” to linguistic concepts named by polysemy, homonymy, synonymy, antonymy, and hyponymy, these terms have not yet been officially widely accepted in linguistics, especially in Uzbek linguistics.

Keywords: Lexicon, lexeme, antonym, semi-antonyms, hyperonym, hyponym, equonym, equonymy.

Rus va o‘zbek tilshunosligida zid ma’noli so‘zlar tadqiqi bir qancha ilmiy ishlarining obyekti bo‘lgan. Xususan, rus tilshunosligida L.A.Novikov, M.R.Lvov, L.A.Varaksin asarlarida, o‘zbek tilshunosligida S.Usmonov, R.Shukurov, Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, H.Ne’matov, R.Rasulov, N.Mamatov, D.Abdullayeva, I.Mamasoliyev, Y.Odilov, F.Jumayeva, I.Ermatovlarning ishlarida maxsus tadqiq etilgan.

O‘zbek tilshunosligida antonimiya hodisasi haqidagi ilk ilmiy qarashlar S.Mutallibov, S.Usmonovlarning maqolalarida o‘z aksini topgan. Keyinchalik R.Shukurov va B.Isabekovlar tomonidan ushbu masala nomzodlik dissertatsiyasi darajasida tadqiq qilingan.

Qarama-qarshilik kategoriyasi borliqning asosiy mezonlaridan biri sifatida doimo olimlar diqqat markazidagi hodisalar qatorida e'tirof etib kelingan. Uning tildagi ifodasi, asosan, antonimiya nomi ostida talqin qilinib, ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilgan.

Professor Rohatoy Safarova o'zining "Leksik-semantik munosabatning turlari" nomli ilmiy-tadqiqot ishida gipo-giperonimik qatorlarda antonimiya masalasiga to'xtalib shunday yozadi: "O'zbek tilidagi so'zlar orasidagi antonimik munosabatlarni o'rganishga bag'ishlangan ba'zi ishlarda *erkak, ayol, chol, kampir, qiz, yigit* kabi so'zlar *yarim antonimlar* sifatida ko'rsatilgan, vaholangki, bu so'zlar o'zaro qarama-qarshi (antonimik) ma'nolarga ega bo'lgan giponimdir. Chunonchi, *odam* giperonimi *erkak, ayol, chol, kampir* va hokazo so'zlar bilan bir qatorni hosil qiladi: *yoshlar, yigit, qiz* va hokazo.

Bunday har xillik gipo-giperonimik leksik paradigmalarni hosil qiluvchi so'zlar tizimi orasidagi antonimik ma'no munosabatlarining bugungi kunga qadar o'rganilmaganligidan dalolat beradi" [Safarova R., 1996. 43]. Olima to'g'ri va o'rinli ta'kidlagani kabi bu masalalar o'zbek tilshunosligida ilmiy tadqiq etilmagan.

Jins-tur nomini ifodalash jarayonida esa mazkur jinsning biror-bir turini inkor qilish kuzatilmaydi. Chunonchi: *Bu qayrag'och emas, qayin*. Bu kontekstda *qayin* va *qayrag'och* so'zlari bir-birini inkor qilmaydi, bir-birining qarama-qarshi belgisini atamaydi, balki ularning har biri shu turning belgisini tasdiqlaydi, lekin ba'zan nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda kontekst doirasida giponimlar o'zaro antonimik, ma'no bo'yoqlari asosida ham bog'lanadi. Bunday hollarda giponimlar kontekst doirasidagi o'zaro antonimlar sifatida namoyon bo'ladi. *Tolday qaltiramang, chinorday mahkam turing, Yo'q u qo'y emas, qo'chqor* giponimining sinonimiya va antonimiya bilan o'zaro aloqasi ustida to'xtalar ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash kerakki, gipo-giperonimik qatordagi har bir giponim va hatto giperonim ham lug'aviy birliklarning o'z ma'nosi bilan bog'liq holda ham, ko'chma ma'nosi bilan bog'liq tarzda ham o'zining antonimiga va sinonimiga egadir [Safarova R., 1996. 25-26]. *Tol* va *chinor daraxt* giperonimining giponimlaridir. *Tol-chinor* zid ma'noli emas, shu holda ular antonimlik hosil qila olmaydi. Lekin yuqorida keltirilgan misolda kontekstual antonimlik hosil qildan.

Giponimiya – til leksik qatlamini tizim sifatida tashkil etishning imkoniyatlaridan biri sifatida partonimiya, funktsonimiya, graduonimiya hamda iyerarxonimiya bilan qo'shilib ketadi, lekin ulardan birortasiga o'tmaydi va birortasini qoplamaydi. Xuddi shu fikrni ekvonimiya hodisasiga nisbatan ham aytish mumkin bo'ladi. Ekvonimiya ham til leksik qatlamini tizim sifatida tashkil etishning imkoniyatlaridan biri sifatida qarash mumkin.

Giponimik qatorlar tilning leksik tizimida har doim ochiq lug'aviy mikrotizimlarni hosil qiladi hamda maxsus markaziy dominanta so'z ostida lug'aviy birliklarning leksik-semantik (paradigmatik) guruhiga birlashadi. Bu o'rinda jins nomini ifodalovchi so'z giperonim lug'aviy birliklarning ushbu leksik-semantik guruhi uchun dominanta sifatida namoyon bo'ladi [Safarova R., 1996. 26]. Umumlshtiruvchi semaga ega bo'lgan dominant maqomidagi giperonim farqlovchi semaga ega bo'lgan giponimlar bilan paradigma hosil qiladi. Ushbu paradigmadagi

farqlovch semaga ega bo'lgan giponimlar o'zaro, faqat bir semaga ko'ra zidlanadi hamda ekvonimlikka yo'l ochadi va ekvonimlar hosil qiladi.

O'zbek tilshunosligida ilk bora qarama-qarshilik hodisasi antonimiya doirasi bilangina chegaralanmasdan, keng planda o'rganilmoqda va mazkur hodisani o'zida to'liq ifodalay oladigan ekvonimiya termini iste'molga kiritish maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Til borliqning yashash shakllaridan biri sifatida o'zida borliq hodisalarini aks ettirar ekan, qarama-qarshilik kategoriyasining tildagi o'rni ham ahamiyatli. U til birliklarining muhim semantik-sistemaviy munosabatini ta'minlaydi. Mazkur kategorianing lingvistik ifodalovchisi sifatida, asosan, antonimiya hodisasi e'tirof etiladi [Abdullayeva D., 2010. 6-7].

Lingvistik qarama-qarshilikning faqat antonimiya mezonlari asosida belgilanishi hodisa mohiyatini to'liq ochishga yordam bermaydi. Leksik birliklardagi semantik qarama-qarshilik munosabatini antonimiya doirasidagina emas, balki undan tashqarida tekshirish maqsadga muvofiqdir. Ana shunday doiradagi hodisani biz ekvonimiya (yunoncha *ekvo* – "teng", onyma – "nom") termini ostida o'rganishni lozim topdik.

Leksik birliklarning semantik tarkibida faqat va faqat bir semaning qarama-qarshilikka (antonimik munosabatga), qolgan semalarning tenglik (ekvonimik munosabatga) asos bo'la oladigan semalarning mavjud bo'lishi ekvonimiya hodisasining mohiyatini belgilaydi.

Antonim va ekvonimlarning mushtarak va farqli tomonlarini quydagilarda kuzatish mumkin:

har ikkisida semantik qarama-qarshilikni muayyan semalar ta'minlaydi;

antonimik munosabatdagi leksik birliklar semantik tarkibida qarama-qarshilikni yuzaga keltirgan semalardan tashqari barcha semalar integral xarakterda bo'ladi, ekvonimiyada esa, qarama-qarshilikni ta'minlaydigan faqat va faqat bir sema mavjud bo'ladi;

antonimik birliklar ikki qutbli bo'ladi, ekvonimik birliklar esa uch qutbli bo'ladi.

Bu bilan ular o'rtasidagi farqlar tugamaydi, bu masala alohida tadqiqotlar mavzusi hisoblanadi.

Antonim leksik birliklarning semantik tarkibida tenglik munosabatiga asos bo'la oladigan semalarning mavjud bo'lishi ekvonimiya hodisasini belgilaydi.

Psixolingvistik jihatdan ekvonimik birliklar anglatadigan tushunchalar tafakkurimizda assotsiativ holatda gavdalanadi. Bunda inson tafakkuridagi assotsiativ olamni tilda antonimiyaga nisbatan ekvonimiya hodisasi to'laroq aks ettiradi. Chunki bir ekvonimik yadro asosida munosabat hosil qiladigan juftliklar tafakkurimizda alohida-alohida emas, balki bir umumiy qarama-qarshilik yadrosi atrofida uyushma hosil qiladi.

Ekvonimiyaning til sistemasidagi boshqa leksik-semantik munosabatlar, xususan, giponimiya va giperonimiya asosidagi tadqiqi hodisa mohiyatini yanada to'liq aks ettiradi.

Har bir ekvonimik munosabatdagi soʻz oʻzining teng semali juftining sinonimik qatordagi barcha leksemalar bilan ham ekvonimik munosabatdadir.

Lingvistik kategoriya sifatida ekvonimiya leksik-semantik aloqalarning bir koʻrinishi boʻlgan ekvonimiya va giponimiya hodisalarining toʻqnashuvi asosida reallashadi. Biroq ekvonimiya leksik sathda oʻziga xos oʻringa ega boʻlgan alohida hodisa, uning mavjudligi faqat gipero-giponimiya asosida belgilanmaydi.

Til sistemasida nafaqat ekvonimik juftliklar, balki muayyan ekvonimik yadro asosida uyushadigan ekvonimik guruhlar mavjud. Bu holat ekvonimlarning tildagi oʻrnini yanada oydinlashtiradi. Masalan: oila (er-xotin), oila (aka-uka), oila (bobo-buvi), oila (kelin-kuyov), oila (opa-singil).

Paradigmatik (oʻxshashlik) munosabatlar til ziddiyatlarida (oppozitsiyalarida) voqelashadi, “koʻrinadi”... Bu ziddiyatlarning eng asosiylari toʻrt xildir. Ular quyidagilar:

- 1) teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyatlar;
- 2) mutanosib (proporsional) ziddiyatlar;
- 3) darajali (gradual) ziddiyatlar;
- 4) notoʻliq (privativ) ziddiyatlar [Neʼmatov H., Rasulov R., 1995. 16].

Ekvipolent (teng qiymatli) ziddiyatda ikki aʼzo qarshilantirib, har bir aʼzo oʻziga xos, ikkisiga xos boʻlmagan belgiga ega boʻladi.

Teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyat deganda ikki til birligining oʻziga xos belgi-xususiyatlari asosida oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilishi, ziddiyat tushuniladi. Masalan: [ona]:[bola]. Bu ziddiyatda bir til birligi voyaga yetgan, nisbatan katta yoshdagi shaxsni, ikkinchisi esa voyaga yetmagan, nisbatan kichik yoshdagi shaxsni ifoda etadi. Yana qiyoslang: [qoʻy]:[qoʻchqor]. Bu ziddiyatdagi til birliklaridan biri “urgʻochilik”, ikkinchisi esa “erkaklik” maʼnosiga ega. Shunga koʻra ushbu til birliklari oʻzaro zid munosabatdadir. [kitob]:[daftar]; [qoʻy]:[echki]; [ot]:[eshak]; [oq]:[qora]; [qizil]:[sariq]; [men]:[sen] kabi til birliklari orasidagi ziddiyatlar ham teng qiymatli ziddiyatlardir [Neʼmatov H., Rasulov R., 1995. 14].

Leksik paradigmalar leksemalar maʼnosidagi farq (ziddiyat)lar asosida (umumiy belgisiz) tashkil topmaydi. ... leksik paradigmanning oʻzaro farqli va umumiy belgiga ega boʻlgan leksemalardan tashkil topishi asosida yondashilsa, keltirilgan “oʻzaro zid” butunlikning oʻzi leksik paradigma boʻla olmasligi maʼlum boʻladi. Ziddiyatning bu turi uchun keltirilgan [ona]:[bola]; [qoʻy]:[qoʻchqor] va [qoʻy]:[echki]; [ot]:[eshak]; [oq]:[qora]; [qizil]:[sariq] tipidagi butunliklar bir xil mohiyatga ega emas. Masalan, [ona]:[bola] butunligini olaylik. Birinchidan, bu ikki leksema oʻzaro farqli belgiga egaligi aniq. Bunda birlashtiruvchi belgi zidlik belgisi boʻlishi haqida gapirish qiyin. Ikkinchidan, bu farq zidlik belgisi sifatida qabul qilingan taqdirda ham, shu belgi asosida paradigma tuzilishi haqida gapirish mumkin boʻlmaydi [Hojiyev A., 2010. 114].

Ekvonimlar hosil boʻlishida semalarni umumlashtiruvchi (giperonim) va farqlovchi (giponim) leksemalar boʻlishi va ular paradigma hosil qilishini taqozo etadi. Ana shu jihatlari bilan ham ekvonimlar antonimlardan farq qiladi. Antonimlarni shakllantirishda umumlashtiruvchi leksema boʻlishi shart emas. Antonimlar ikki qutbli zidlanishga ega boʻlsa, ekvonimlar esa uch qutbli zidlanishga

ega bo'ladi. *Ota* va *ona* leksemalari *oila* giperonimining giponimlari va ekvonimlari hisoblanadi. Ekvonimlarda uchinchi qutb (umumlashtiruvchi) bo'ladi va voqelikda ifodalanmaydi. Biz buni *oila* giperonimida ko'rdik. *Oila* bo'lmas ekan *ota-ona* haqida gap-so'z bo'lishi mumkin emas. *Ota* ushbu oilaning "erkak" jinsiga mansub a'zosi, *ona* esa oilaning "ayol" jinsiga mansub a'zosi hisoblanadi. *Ota* va *ona* ekvonimlarini birgina sema ya'ni jinsga oidligi farqlamoqda, zidlantirmoqda. *Ota-ona*, *chol-kampir*, *aka-uka*, *opa-singil* kabilarda ham shunday hodisa kuzatiladi, ya'ni bu juftliklarda jins yoshga ko'ra farqlanish mavjud, bu farq birining ikkinchisiga nisbatan "teskari" belgiga egaligida o'z ifodasini topadi. Lekin ular (*oila*) paradigmanning a'zosi sifatida o'zaro farqlovchi belgi (shunday maqomdagi belgi) sifatida bo'ladi va umumiy belgisi bilan bir paradigmanni hosil qiladi. Yuqorida keltirilgan misollardagi *ota-ona*, *chol-kampir*, *aka-uka*, *opa-singil* leksemalari *oila* giperonimining giponimlari va ekvonimlari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, leksik paradigmalar umumiy (birlashtiruvchi) va farqli semalar asosida yuzaga keladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1) paradigmalar birlashtiruvchi va farqli leksemalardan tuziladi. Birlashtiruvchi semani bildiruvchi so'z paradigmada qatnashmaydi, bu sema paradigma a'zolarining har biridamavjud bo'ladi va paradigma a'zolaridan har birining izohida namoyon bo'ladi. Masalan, *sada*, *archa*, *chinor*, *terak*, *tol* leksemalaridan tashkil topgan paradigmanning birlashtiruvchi semasi *daraxt* leksemasida namoyon bo'ladi;

2) paradigmalar birlashtiruvchi va o'zaro farqli semaga ega bo'lgan leksemalardan tuziladi. Masalan, *qo'y*, *qo'chqor*, *sovliq* leksemalaridan tuzilgan paradigma *qo'y* birlashtiruvchi semaga, *qo'chqor* va *sovliq* farqli semaga ega;

3) paradigma o'zaro farqli belgiga ega bo'lgan ikki leksemadan tuziladi: *aka* va *uka*, *amma* va *xola*, *kelin* va *kuyov* leksemalaridan tuzilgan paradigmalar shular jumlasiga kiradi. Bulardagi munosabat (nisbatlanish) boshqa so'z yoki so'zlar orqali ifodalanadi. Masalan: *tog'a* – onaning aka-ukasi (farzandga nisbatan); *jiyan* – opa yoki singilning farzandi (akaga nisbatan). Xuddi shu xususiyati bilan ular boshqa tipdagi leksik-semantik guruhlardan, jumladan, antonim juftliklardan farqlanadi [Hojiyev A., 2010. 121-122].

Leksik birliklar o'rtasidagi semantik qarama-qarshilikning yuzaga kelishida ularning sememalari emas, muayyan semalari asos bo'ladi va bunday semalar qarama-qarshiligi – antisemiya nafaqat bir turkum, balki turli turkumdagi so'zlar munosabatida ham mavjud. Shunga ko'ra, leksik birliklardagi semantik qarama-qarshilikni faqat antonimiya doirasidagina emas, balki undan tashqarida ham tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa o'rnida, ekvonimiya giponimiya va giperonimiya hodisalari bilan uzviy bog'liq, ekvonimiyani ushbu hodisalar bilan aloqasi asosida tadqiq etish uning til sistemasidagi imkoniyatlarini yanada oydinlashtiradi.

Adabiyotlar

1. Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2010. – 134 б.

2. Вараксин Л.А. Однокоренные префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке, АКД, Куйбышев, 1968.

3. Эрматов И. Терминология тизимида гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатлар (тилшунослик терминлари мисолида): Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 67 б.
4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.
5. Исабеков Б. Ҳозирги ўзбек тилида лексик антонимия: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1973.
6. Жумаева Ф.У. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи. Монография. – Тошкент: «Qaqpus media», 2019. – 136 б.
7. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1984. – 382 с.
8. Муталлибов С. Антоним сўзлар // Совет мактаби. 1955. - №4. – Б.28-30.
9. Мамасолиев И.У. Антонимические группировки в русском и узбекском языках. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 2011. – 25 с.
10. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Высш. шк., 1973. – 290 с.
11. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
12. Одилов Ё. Энантисемия ҳодисаси ва унинг лингвистик тадқиқи. //Тил ва адабиёт таълими. 2013. 1-сон. – Б. 34.
13. Одилов Ё.Р. Ўзбек тилида энантисемия. Докторлик дисс... автореф. – Тошкент, 2016. – 102 б.
14. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 232 б.
15. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 43.
16. Усмонов С. Антонимлар. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. №2. – Б. 33-34.
17. Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг лексик-семантик табиати. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1973. – 312 б.

TERMINLARNI DAVRLASHTIRISHGA DOIR BA'ZI QARASHLAR

Mirxanova Gulandom Rustamovna,
dotsent, guli89mirxan@gmail.com
Buxoro davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Terminologiya sohasi qadim davrlardan buyon shakllangan va rivojlangan tilshunoslikning sohasi bo'lib, mazkur maqolada terminologiya sohasining o'zbek tilidagi shakllanishi, taraqqiyoti va muammolari haqidagi qarashlar o'z aksini topgan. Davrlar o'tishi bilan o'zgargan yoki eskirgan terminlarning qo'llanish doirasi haqidagi ma'lumotlar misollar orqali berilgan.

Kalit so'zlar: termin, terminosfera, davrlashtirish, sinonimiya, leksik sath.

Abstract. The field of terminology is a branch of linguistics that has been formed and developed since ancient times. This article reflects views on the

formation, development and problems of the field of terminology in the Uzbek language. Information on the scope of application of terms that have changed or become obsolete over time is provided through examples.

Keywords: term, terminosphere, periodization, synonymy, lexical level.

O'zbek tilshunosligida terminologiya sohasi jahon malakasida bo'lgani kabi o'tgan asrda shakllana boshladi. Sababi fan-texnika taraqqiyoti, zamonaviy tamaddun elementlarining hayotimizga kirib kelishi natijasida tilimiz yangi terminlar bilan jadal ravishda boyib bordi. Bu davrga qadar tilimizda atamalar tizimi mavjud edi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" lug'ati, shuningdek, Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" asari turkiy atamalarni qayd etganligi bilan ahamiyat kasb etadi. Har qanday uzoq muddatdan beri yashab kelayotgan jonli til sifatida o'zbek tili ham turli sohalaridagi atamalarga boy. Davriy mansubligiga ko'ra turkiy, xususan, o'zbek tilidagi termin-atamalarni bir necha guruhga ajratish mumkin.

Tarixiy terminlarni qadimgi turkiy til termin-atamaları, eski turkiy til termin-atamaları, eski o'zbek adabiy tili termin-atamalariga ajratish mumkin. Termin so'zlar yoki termin atamalar kundalik nutqda ham keng iste'mol qilinishi bilan sof ilm-fanga xos terminlardan farqlanadi. Terminlar tizimi leksik sathning eng yuqori dinamikaga ega bo'lgan qismidir. Zotan bu tizimda yangi terminlarning iste'molga kirib kelishi, mavjud terminlarning tor nutqiy doiradan umumiste'mol birligiga aylanishi muntazam kuzatiladi. Tilimizdagi tarixiy termin-atamalar tasnifi turli davrlardagi nutq va yozuv o'zgarishlari bilan birga ijtimoiy-siyosiy tuzumdagi transformatsiyalar sababli farqlanadi. Keyingi uch bosqich nisbatan yangi tarixni, ya'ni sobiq sho'ro davrida shakllangan, o'zlashgan, moslashtirilgan terminlar, Mustaqillik davri atamaları hamda globallashtirish va integratsiya shart-sharoitidagi terminlar deb davrlashtirish mumkin. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarish va turli jarayonlar terminlarda akslanadi. Yangi terminlarning o'zlashishi, eskilarining mazmunan yoki shaklan transformatsiyaga uchrashi jamiyatdagi o'zgarishlardan dalolat beradi. [Гринев-Гриневи́ч С., 2008. 176] Ko'ndalang kesilgan daraxt poyasidagi halqalar zichligi uning yoshi, yil sovuq yoki iliq kelganligidan dalolat bergani kabi tildagi terminlar yangi ijtimoiy tajriba, jamiyatdagi yangilanish va tub burilishlarni aks ettiradi.

Terminologiyani shakllantirishda adekvat yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda yangi so'zlarni shunchaki o'zlashtirmasdan shu ma'noga mos o'z tilida tayyor bo'lgan leksemalardan foydalanish maqsadga muvofiq. O'z tilimizda mavjud leksemaga ko'zda tutilgan ma'noni to'liq qamrash, qisqa va jarangdorlik talablarini qo'yish lozim. Agar asl termin bir so'zdan iborat bo'lib o'zbekchada faqat so'z birikma vositasida ifodalansa, bunda ekvivalentlik tamoyili buziladi. Shuningdek, xalqaro miqyosda qabul qilinib ommalashib ulgurgan terminlarni aynan o'zlashtirish yoki xalqaro termin asosiga o'zbekcha qo'shimchalar qo'shish ham keng qo'llanadigan amaliyotdir. [Харлицкий С., 2003. 96] Terminni o'zlashtirish amaliyoti faqat yangi tarixiy davrga oid degan yangilish fikr mavjud. Bil'aks, tarixiy manbalarning dalolat qilishicha qadimiy turkiy tilda ham o'zlashma terminlar mavjud bo'lgan. Sof turkiy tub so'zlardan tashqari qadimiy turkiy tilda xitoy (tegin – shahzoda), sug'd (kent – shahar) va sanskrit tilidan (cerig/ cerik – armiya) kirgan termin-atamalar uchragan. Sanskrit va xitoy tilidan o'zlashgan atamalar vaqt o'tib

muomaladan chiqib ketgan. Sug'd tilidan o'zlashgan terminlar esa atama maqomida emas, balki mavjud so'zlarning sinonimi sifatida hanuzgacha qo'llanishi kuzatiladi. Masalan, atamashunoslar sug'd tilidan o'zlashgan "qatun" termin-atamasi qadimda "malika" ma'nosini ifodalagani haqida to'xtalishadi. Zamonaviy o'zbek tilida bu so'z fonetik tarkibi o'zgarib "xotin" shakliga keldi va unda semantik siljish amalga oshib turmushga chiqqan ayol ma'nosini ifodalaydi, ya'ni termin-atama maqomini yo'qotib oddiy leksik birlikka aylangan. Zotan so'zning siyosiy-aristokratik ma'nosi asrlar davomida yo'qolib ketdi. Qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lgan harbiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa turli terminlarni hozirgi leksik sath tarkibiga nisbatan to'rt turga ajratish mumkin. Bular tegin – shahzoda, yabgu – vazir kabi istemo'ldan chiqib ketgan so'zlar, elci – elchi kabi termin-atama sifatida saqlanib qolgan so'zlar, *sart* – *savdogar* kabi haqorat tusini kasb etgan, tor nutqiy doirada qo'llanuvchi so'zlar hamda *yolci* – *sardor* (hozir: *yo'lchi*) kabi ma'no tarkibida semantik siljish yuz bergan sobiq termin-atamalardir.

Mustaqillik davri termin sistemasini shartli ravishda ikkiga bo'lish mumkin. Birinchidan terminlar mustabid tuzumdan qolgan ma'muriy, siyosiy atamalar o'rniga tarixiy termin-atamalar singdirildi. Masalan, *район* – *tuman*, *министр* – *vazir* shaklida o'zgartirildi. Fan-texnikaga oid terminlar o'zgarishsiz qoldi – *internet*, *kompyuter*, *lombard*, *kredit* kabi yangi texnik hamda fan-texnika, iqtisodiyotga oid yangi terminlar, termin-atamalar singdirildi. Bu masalada O'zbekiston mutlaq izolyatsiya yo'lini tanlamadi. Garchi istiqlolning ilk yillarida samolyotni *tayyora*, respublikani *jumhuriyat* deb atash takliflari ilgari surilgan. Biroq mamlakatning xalqaro miqyosdagi integratsiyasini ko'zda tutgan holda absolyut izolyatsiyani yoqlovchi takliflar amalda tasdiqlanmadi.

Hozir mamlakatimiz taraqqiyotning tubdan yangi bosqichi, globallashuv va integratsiya jarayonini boshdan kechirmoqda. Xalqaro munosabatlar axborot texnologiyalari va savdo-sotiq, iqtisodiy hamkorlik asosiga qurilyapti va tilimizda mazkur sohalarda keng qo'llanuvchi terminlar o'zlashuvi kuzatilmoqda. Internet platformasining yaratilishi nafaqat o'zbek tiliga balki dunyoning barcha tillariga yangi terminlar kirib kelishini anglatdi. [Dadaboyev H., 2019. 35-38] Internetga oid terminlar bizga dastlab rus tilidan, so'ng bevosita ingliz tilidan o'zlashdi. Terminlarning tarjimasini, adaptatsiyasi va nutqqa muvaffaqiyatli singdirilishiga misol qilib *leksik* – *lug'aviy*, *orfografiya* – *imlo*, *web site* – *veb sayt*, *online* – *onlayn* kabi istilohlarni misol qilish mumkin. Siyosiy-ma'muriy terminlardan *landshaft* – *landshaft*, *infrastructure* – *infratuzilma*, iqtisodiy termin *logistics* – *logistika* nutqimizda faol qo'llanmoqda. Tarjima qilingan, transliteratsiya vositasida moslashtirilgan, sof o'zbek tilidagi leksema bilan atalgan terminlar adekvatligi ularning tizmiyligi, uslubiy neytralligi, kontekstga ega emasligi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Arntz R., Picht H., Mayer Felix. Einführung in die Terminologearbeit. – Olms: Hildesheim, 2002.
2. Бегматов Э. Собственный пласт лексики современного узбекского литературного языка – Т.: В надзаг.: АН УзССР, 1988. – 140 С.
3. Гринев-Гриневиц С. Терминоведение – М.: Академия, 2008. – С. 304

4. Харлицкий С. Информационная структура термина: автореф. дисс. кан. фил. наук. М., 2003. – С. 264
5. Dadaboyev N. O‘zbek terminologiyasi. – T., 2019. – 118 b.
6. Галеева, А. Языковая реформа Ататюрка и её феноменальный успех / А. Р. Галеева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2021. № 1 (343). – С. 121-123.

O‘ZBEK TILIDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINLARINING LUG‘ATLARDA AKS ETTIRILISHI VA BERILISHI MUAMMOLARI

**Xidirov Otabek Jo‘raboyevich,
f.f.f.d (PhD), dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi axborot texnologiyalari terminlarining qomusiy – leksikografik talqini hamda lug‘atlarda aks ettirilishi va berilishi muammolari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Axborot, texnologiya, lingvistika, tilshunoslik, termin, leksika, semantika, morfologiya, tafakkur, tushuncha, leksikografiya, lug‘at.

Аннотация: Проблемы задачи и разделения тестов информационных технологий информационных технологий в этой статье были проанализированы в этой статье.

Ключевые слова: Информация, технология, лингвистика, лингвистика, термин, лексика, семантика, морфология, созерцание, словарь, словарь.

Abstract: The problems of the challenge and division of information technology tests of information technology in this article have been analyzed in this article.

Keywords: Information, technology, linguistics, linguistics, term, lexics, semantics, morphology, contemplation, dictionary, dictionary.

Lug‘atchilik (leksikografiya) so‘nggi o‘n yillikda yangi texnologiyalar, korpus lingvistikasi va sun‘iy intellekt vositalari bilan uzviy integratsiyalashib, leksikografik amaliyot va nazariyani tubdan yangilamoqda. Tadqiqotchilar mazkur sohani tilshunoslikning eng tez o‘sayotgan va tez o‘zgarayotgan yo‘nalishi deya ta’kidlashmoqda.

Lug‘atlar har qanday xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi noyob lingvokulturologik fenomen hisoblanadi. Ular tilning ichki tizimini tartibga solish, normativ holatini mustahkamlash hamda ma’no doirasini aniqlashdan tashqari, jamiyatning tarixiy xotirasi va sivilizatsion yuksalishining ham muhim guvohnomasi vazifasini bajaradi. Boshqacha aytganda, lug‘at til birliklarini sanab-hisoblash bilan cheklanib qolmaydi, balki xalqning mental modeli, dunyoqarashi va hayot tarzi haqidagi ma’lumotlarni ham saqlaydigan vositadir.

Lugʻatlar tuzilishdagi leksik birliklar paradigmasi – yaʼni semantik tarmoq, sinonimiya, antonimiya va boshqa munosabatlar – milliy tafakkur tuzilishini koʻrsatadi. Masalan, maʼlum bir atama qanchalik rivojlangan soha, kasb yoki dunyoqarashga taalluqli boʻlsa, lugʻatning strukturaviy yadrosida shunchalik faol namoyon boʻladi. Demak, lugʻat tili nafaqat leksik boylik, balki jamiyatning gʻoyaviy-kognitiv ustuvorliklari, qadriyatlarini iyerarxiyasi va tarixiy-ishoraviy kodlari ham oʻqiladi.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy leksikografiya nafaqat alfavit tartibida *saqlash* funksiyasini, balki bilimlarni raqamli shaklda indekslash, multimedia misollar bilan boyitish va foydalanuvchi ehtiyojiga mos adaptiv interfeyslar yaratish vazifasini ham bajaradi. Natijada lugʻat bosma manbadan bilimlar infratuzilmasiga aylanadi. U tilni oʻrganish, ilmiy tadqiqot, madaniy diplomatiya va hatto strategik rejalashtirish uchun ham fundamental tayanch rolida namoyon boʻladi.

Qisqasi, lugʻat millatning oʻtmishi va bugunini tutashtirgan, madaniy unsurlarini saqlovchi va kelajak uchun konseptual yoʻl xaritasi boʻlib xizmat qiluvchi suveren epistemik resursdir.

Istiqlol yillarida oʻzbek tili taraqqiyotining dolzab muammolari tilshunoslik nazariyasi va amaliyotida ustuvor masala boʻlib kelmoqda. Ayniqsa, leksik qatlamga doir tadqiqotlar miqyosi va ilmiy salmogʻi boshqa sathlardan ancha baland, zero leksika jamiyat tafakkuri, madaniy tajribasi hamda innovatsion voqelikni tezda aks ettirish qobiliyati bilan ajralib turadi. Turmush voqeligiga hamohang yangiliklar – atamalar, neologizmlar va individual-avtorlik obrazlari – avvalo leksik fondga roʻyobga chiqadi va shu tarzda tilning dinamik salohiyatini kengaytiradi.

Innovatsiya jarayoni, tabiiyki, tafakkur – til dialektikasida kechadi. Moddiy va maʼnaviy borliqdagi oʻzgarishlar inson tafakkurida konseptual shaklga keladi, soʻng lisoniy birliklar vositasida mustahkamlanadi. Biroq, bu munosabatda tafakkurni mutlaq ideal deb koʻrsatib, tilni unga *shakl* sifatidagina qarash qonuniyatni soddalashtirish boʻlar edi. Professor Sh.Safarovning taʼkidlashicha, *noverbal tafakkurning* qanaqa tarzda vujudga kelishini ilmiy jihatdan tasavvur etish mushkul, chunki borliq haqidagihar qanday fikrni inson faqat lisoniy shakllar orqali idrok etadi. Demak, tafakkurni oʻz ifodalash vositasi – tildan – ajratib qoʻyish ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan ogʻish hisoblanadi. Ular oʻzaro taʼsir va mutanosiblikda shakllanib, maʼnaviy taraqqiyotni belgilaydi [Safarov Sh.,2013.270].

Mustaqillik davri oʻzbek leksikologiyasida ushbu oʻzaro bogʻliqlik ikki asosiy yoʻnalishda yoritilmoqda. Birinchisi – tilning nominativ funksiyasi: yangi siyosiy-iqtisodiy munosabatlar, texnologik va institutsional jihatlarni belgilash zarurati, lugʻat tarkibida tezkor terminologik qavat hosil qiladi. Masalan, *inklyuziv sammit*, *digital transformatsiya*, *frinlanser* kabi tafovutli manbaga ega birliklar qator amaliyot sohalarini nomlaydi. Ikkinchi yoʻnalish – tilning kognitiv funksiyasi: neologizmlar orqali yangi konseptlar melioratsiyasi, ularning oʻzaro paradigmatic-sintagmatik munosabatlarda tartib topishi va miyada tezkor neyroleksik oʻzaro bogʻlanmalar hosil qilishi. Bu jarayon tinglovchi va oʻquvchining kognitiv xaritasini takomillashtirib, ijtimoiy ongda innovatsiyaning semantik *anklavlarini* bunyod qiladi.

Shu bois istiqloq davri leksikani tadqiq etish, faqat sun'iy tarzda yaratilgan so'zlar statistikasini emas, balki ularning konseptual aloqalar tizimini, kommunikativ foydalanish diapazonini va madaniy semiotikasini qamrab olishni talab etadi. Bunday kompleks yondashuv tilning dinamikasi orqali jamiyatning iqtisodiy strategiyasi, huquqiy modernizatsiyasi va axloqiy qadriyatlar hajmi haqida ham mulohaza yuritish imkonini beradi.

Umuman olganda, til va tafakkurning mutanosibligidagi har qanday nomuvofiqlik mustaqil mamlakat sivilizatsion rivoji uchun tahlikali bo'lishi mumkin. Shunga muvofiq, lekik jarayonlarni monitoring qilish va ilmiy asosda boshqarish milliy til siyosatining tamal toshi bo'lib qolmoqda.

Tilshunoslar lug'atlarning ahamiyatini funksional va pragmatik xususiyatlariga ko'ra turlicha vazifalar asosida belgilaydilar. Shunga qaramay, ulardan eng muhimlari sifatida *ona tili va boshq tillarni o'rgatish*, ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish, tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash, til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish [Sayfullayeva R,v.b,2006.125]kabilar ustuvor tendensiyalar sanaladi.

Axborot texnologiyalariga oid terminlar neologik so'zlar qatoriga kirishi va uning tilimizda adaptatsiya hosil qilishi hamda shakllanishi muhim yo'nalishlarni belgilab beradi. Yangi yo'nalishning maqsadi neologizm, ya'ni mazkur terminlarga oid lug'atlarni tuzishdan iborat. Y.Jdanovanning yozishicha, har xil turdagi lug'atlarda neologizmlarning namoyon bo'lishi yangi leksik birliklarning qo'llanilishining turli bosqichlarini aks ettiradi. Birinchi marta foydalanishda qayd etilgan, shuningdek, vizuallik va okkazionallikning ajralish chizig'ida joylashgan so'zlar yillik lug'atlarga, ma'lum saralanishlar asosida esa o'n yillik lug'atlarga qo'shiladi. Faol qo'llanishda bo'lganlari esa dinamik lug'atlarda qayd etiladi, natijada uzus va leksikografiyada barqarorlashgan so'zlar adabiy tilning izohli lug'atlariga kiritiladi [Jdanova E.A,2012.391]. Dinamika lug'atlarning leksika uchun ahamiyati yuqori, uning yuksak namunasi sifatida "XXI asr boshlarida rus tilining izohli lug'ati. Aktual leksika" [Скляревская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А,2006.1136] nomli lug'at alohida e'tirof etiladi.

G.Slyarevskaya tahriri ostidagi seriyali uchta izohli lug'at: Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения [Скляревская Г.Н.,1998.700], Толковый словарь современного русского языка: Языковые изменения конца XX столетия [Скляревская Г.Н.,2001.944], Толковый словарь русского языка начала XXI века [Скляревская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А .,2006.1136]da leksikadagi dinamik jarayonni davrlar kesimida qiyosiy tahlil va talqin etish imkoniyati mavjud. Bu izohli lug'atlar tilning XX asr oxiri, XXI asrning eng so'nggi yillari va XXI asr boshlaridagi faol qo'llaniladigan so'zlarni qamrab olgan. Lug'atga kiritilgan so'z batafsil va turlicha ma'lumotlarga ega. N.Lukyanovanning lug'atga bergan taqrizida ta'kidlanganidek, unda so'zning izohli, misollar – iqtiboslar bilan dalillangani, qomusi ma'lumoti, uslubi, qo'llanish xususiyatlari, etimologiyasi, sinonimi, antonimi, varianti, turg'un birikmasi, tarixiy kechmishi haqida yetarlicha tushuntirishlar berilgan [https://elibrary.ru/iafh0z]. Muhimi, lug'at o'zlash so'z semantikasidagi faollashuv,

pasayish, qayta jonlanish, eskirish kabi o'zgarishlarni xronologik tarzda tadqiq etish uchun zamin yaratadi;. Shunga ko'ra bunday dinamik lug'atlardan soha mutaxassislaridan tashqari talaba, ijodkor, jurnalist va tilga qiziquvchilar ham foydalanishi mumkinligi tavsiya etilgan. Aytish lozimki, aynan shunday lug'atlarni o'zbek tili leksik bazasi doirasida ham yaratish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

O'zbek tilida aktual so'zlarni jamlash ishlari tilshunos olim A.Hojiyev va A.Nurmonovlar rahnamoligida olib borildi. Natijada, o'zbek leksikografiyasi uchun ahamiyati yuqori bo'lgan "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati" [Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynobiddinov S., Kokren K., Saidxonov M., Sobirov A., Quronov D.,2001.336] nashr etildi.

O'zbek leksikologiyasida yangi o'zlashmalarning leksikografik ahamiyati hozirgi bosqichda ilmiy-amaliy kun tartibining markaziy mavzusiga aylandi. Yil sayin iqtisodiy, siyosiy va texnologik globallashuv ortidan kirib kelayotgan kalka, gibril yoki to'la o'zlashgan changalqi birliklar leksik zaxirani tezda boyitmoqda; ularni fik-siy registrlarda faol qo'llash lug'atshunoslardan normativ hamda didaktik tavsifni kechiktirmasdan o'zlashtirishni talab qiladi. Ijtimoiy ehtiyoj va targ'ibot-matbuot bosimi tufayli shakllangan bu neologizmlar—xususan, internet, moliya-texnologiya, madaniy layf-stayl sohalaridagi anglonimlar—jamiyat tafakkuridagi yangi konseptlar uchun nominativ platforma vazifasini bajarmoqda; shu sababli ularni ilk bosqichdayoq fikriy-semantik qatlamlari, etimologik parametrlari va fonetik-orfografik assimilyatsiya darajasi bilan birga qayd etish zarur.

Leksikografik jarayon, avvalo, umumiy izohli va o'quv izohli lug'atlar doirasida amalga oshadi. Bunda birinchidan, yangi birlikning o'zak ma'nosi va stilistik markirovkasi (rasmiy, razgovor, sohaviy) tiniq belgilanishi; ikkinchidan, uning morfologik o'sishi (proizvod for-malar, qo'shimcha yordamida yangilanish) va semantik kengayishi korpus ma'lumotlari asosida tasdiqlanishi talab etiladi. Lug'at matnida biror o'zlashma "cashback", "freelancer" yoki "podkast" sifatida qayd etilayotganda, uning fonetik yozilishi (keshbek, frilanser) va zarurat bo'lsa, qiyosiy tadqiqot orqali ilova etilgan musulmxona yo tarjimaviy shakli (naf qaytimi, mustaqil ijrochi) ko'rsatilishi izohli lug'atning didaktik vazifasini to'la ta'minlaydi. Ayni vaqtda Atamalar komissiyasi tasdiqlagan yo'riqnomalar turli sohaviy standartlarga mos keltirilishining huquqiy asosini yaratayotgani ham leksikografik tizimni institutsional jihatdan quvvatlamoqda.

Amaliyotda izohli platforma-larning raqamli versiyalari allaqachon intensiv yangilanish rejimiga o'tdi: Izoh.uz onlayn bazasi neologizm atamalarini korpus so'rovlari va ommaviy axborot vositalari kuzatuvlari bilan dinamik tarzda to'ldirmoqda. Shu bilan birga, «O'zlashma so'zlar lug'ati» hamda sohaviy termin jamlanmalarining yaqindagi qayta nashrlari yangilanuvchi lotin yozuvi normasiga, shu jumladan, qiyin talaffuz qoliplariga alohida e'tibor qaratishi bilan ahamiyatli. Lekin bu jarayonning eng muhim muammosi — innovatsiya xurjinining tezligi bilan akademik tasnif va ta'rif tezligi o'rtasidagi disbalans: elektron media lug'atchiga sarflanadigan vaqt me'yorini qisqartiradi, biroq har bir

birlikka korpus-bazaviy lingvistik dalil keltirishni, ma'lumotnomalar bilan tekshirishni talab qiladi.

Shuningdek, o'quv izohli lug'atlarda yangi o'zlashmalarni ilmiy-metodik jihatdan ehtiyotkorlik bilan tanlash zarur: leksema chuqur ruxsat etilgan pragmatik maydonda ustuvor qo'llanish aniqlansa, unga CEFR (Yevropa til ko'nikmalari chegarasi)ga mos daraja belgisi, ijtimoiy-madaniy sharh va jonli ko'p-modal misollar (ovoz, kechirima) ilova qilinadi. Bunday taxliliy yo'l ilg'or leksikografik tajribada «adaptive learner-entry (moslashuvchan o'rganuvchi)» deb ataladi va o'quvchiga kontekstdan kelib chiqib ma'no tanlash imkonini beradi.

Yangi o'zlashmalarning leksikografik tavsifi o'zbek tili taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega. Bu jarayon atamalarni hukumat darajasida standartlashtirish, akademik lug'atlarda korpus dalillar bilan mustahkamlash va raqamli platformalarda interaktiv o'zgarish funksiyalarini joriy etish orqali bir vaqtning o'zida tilni me'yorlashtirish va ta'limni zamonaviylashtirishni ta'minlaydi.

Mamlakamatimizda til va tafakkurning mushtarakligi, insoniyatning yangiliklarga moslashuvchanligi AT tushunchalarining konseptual shaklga olib kelishiga xizmat qildi. AT tushunchalarini lug'atlarda shunchaki so'z va uning izohini keltirish foydalanuvchilarda tushunarsiz holatlarni yuzaga keltiradi. Uning turli sathlardagi aloqalarini lug'at maqolasida keltirish lug'atshunosning asosiy vazifasi. Ayniqsa, AT tushunchalarini keltirish murakkab sanaladi. Ularning fonetik, morfologik va kognitiv xususiyatlarini keltirib ta'riflash olimning mahoratiga bog'liq.

O'zbek tili lug'at tarkibini tezkor boyitayotgan axborot texnologiyalari tarmog'iga doir o'zlashma birliklarni leksikografik tasvirlash, bugungi kunda ta'lim amaliyoti uchun strategik muhim vazifaga aylandi. Bunda qator o'ziga xos muammolar yechimini kutib turibdi – ulardan kelib chiquvchi asosiy vazifalarni aniq belgilash esa leksikografiyaning tizimli rivojini ta'minlaydi.

Shunday qilib, lug'atlarda uchraydigan ikki xil mikrostruktura tuzilishlarini tahlil qilgan holda, klassik mikrostruktura til birliklarini normativ-birlik nuqtayi nazardan tartiblashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lsa-da, kognitiv mikrostruktura shu birliklarning ongda qanday modellashirilishini, qanday sahna, prototip va metaforik tarmoqlarda ishlashini ko'rsatib, lug'atni statik ma'lumot yig'indisidan interaktiv bilim tizimiga aylantiradi. Shu bois zamonaviy leksikografiyada "sistema ichida sistema" tamoyili kengayib, aks ettirish + idrokni faollashtirish ikki yoqlamali maqsadga aylanmoqda.

Adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – Б. 270.

2. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006. – Б. 125

3. Жданова Е.А. Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И.Лобачевского. – 2012. № 3-1. – С. 391.

4.Скляревская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика. Под ред. Г.Н.Скляревской. – Москва: ЭКСМО, 2006. – 1136 с.

5.Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / под ред. Г.Н. Скляревской. –СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с.

6.Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / Под ред. Г.Н. Скляревской. – Москва: Астрель, 2001. – 944 с.

7.Скляревская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика. Под ред. Г.Н.Скляревской. – Москва: ЭКСМО, 2006. – 1136 с.

8.<https://elibrary.ru/iafh0z>

9.Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynobiddinov S., Kokren K., Saidxonov M., Sobirov A., Quronov D. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – 336 b.

SEMANTIC INTEROPERABILITY AND LINGUISTIC VARIATION IN THE STUDY OF LEGAL TERMINOLOGY

Khujakulov Sunnatullo,
PhD researcher, sunnatulloxojakulov6@gmail.com
Kazan (Volga region) Federal University

Abstract. The article examines how linguistic differences affect the interpretation and application of legal terms across languages and legal systems. It highlights the challenges of achieving semantic interoperability in legal discourse, particularly when terms lack direct equivalents or display divergent cultural and systemic meanings. Drawing on linguistic theory, lexical semantics, and jurilinguistic analysis, the study explores structural, semantic, and functional aspects of legal terminology. The article emphasizes the importance of precise linguistic analysis for legal translation, comparative law, and the development of multilingual legal resources.

Keywords: Legal language, interoperability, Jurispuredence, semantic analysis, equivalence, legal discourse, legal translation, legal system.

Introduction

Legal terminology represents one of the most complex domains of specialized vocabulary, where linguistic meaning intersects with institutional, cultural, and systemic contexts. Unlike general language, legal language is bound by the dual requirements of precision and authority, which makes it resistant to simplification and yet vulnerable to misinterpretation across languages. The issue of semantic interoperability – the ability of legal terms to maintain consistent meaning across different legal and linguistic systems – has become increasingly significant in the era of globalization, international treaties, and multilingual legal databases. At the same time, linguistic variation complicates this process, as legal concepts are often culture-bound, system-specific, and resistant to one-to-one equivalence.

The present study investigates how semantic interoperability can be achieved in the presence of linguistic variation by analyzing English and Uzbek legal terminology. By focusing on both lexico-semantic features and jurilinguistic contexts, the article contributes to the ongoing debate in comparative legal linguistics and legal translation studies. The aim is to identify recurrent patterns of non-equivalence, strategies of conceptual mapping, and implications for translation, lexicography, and legal harmonization.

Literature Review

Research on legal terminology within linguistics has emphasized its distinctiveness as a specialized register and its implications for translation, pedagogy, and intercultural communication. Early approaches treated legal terms as fixed lexical units, assuming a near-mathematical stability of meaning [David R., 1980. 56]. However, subsequent scholarship demonstrated that legal concepts are dynamic, context-dependent, and embedded in specific legal traditions [Šarčević S., 1997. 42]. Within the field of legal linguistics, two key trends dominate: (1) the semantic study of legal terms within one language, and (2) the comparative analysis of legal terminology across languages. The first trend highlights the polysemy, vagueness, and formulaic nature of legal expressions [Mellinkoff D., 1963. 71]; the second emphasizes challenges in achieving functional equivalence in translation and comparative law [Mattila H., 2006. 89].

Jurilinguistics as a discipline has sought to bridge the gap between linguistic analysis and legal doctrine. Scholars argue that semantic interoperability is essential for legal translation, especially in multilingual jurisdictions such as the European Union, where uniform interpretation of directives is crucial [Biel Ł., 2014. 33]. Similar concerns arise in post-Soviet legal systems, where translation between Russian, Uzbek, and English often exposes structural and conceptual mismatches [Mamatov A., 2019. 23].

Recent scholarship has also introduced ontological and computational models for representing legal terms across languages [Krieger H., 2011. 118]. These approaches seek to formalize the semantic fields of legal concepts and provide structured equivalence, though critics warn of the risks of over-standardization and neglect of cultural specificity [Williams C., 2011. 54]. In this context, the study of English and Uzbek legal terminology provides a valuable test case. English, as the *lingua franca* of international law, operates within common law and globalized treaty contexts, whereas Uzbek law is rooted in civil law traditions with strong historical influences from Russian and Islamic law. The intersection of these systems highlights the challenges of ensuring semantic interoperability while acknowledging linguistic variation.

The linguistic study of legal terminology rests on the assumption that meaning is not solely encoded in individual words but also in their structural relations, semantic fields, and pragmatic functions. In legal discourse, terms are often embedded within formulaic expressions, collocations, and syntactic patterns that reinforce their authoritative function [Cao D., 2007. 64]. For instance, the English term *due process* can not be understood outside its doctrinal and jurisprudential

context, while its Uzbek counterpart *adolatli sudlov* (fair trial) reflects a narrower constitutional guarantee.

The concept of semantic interoperability in legal linguistics refers to the ability of legal terms to maintain a coherent meaning across languages and systems, ensuring that legal actors interpret them consistently [Grabar N., 2010. 29]. This notion is distinct from mere translation equivalence, as interoperability requires functional adequacy and systemic integration. For example, while the English equity has no direct Uzbek equivalent, interoperability can be achieved through explanatory annotations or conceptual mapping that preserve its functional role within the legal framework.

Linguistic variation complicates this process in several ways:

Lexical variation – the same concept may be expressed by different terms (*attorney, lawyer, counsel*).

Semantic variation – a term may have broader or narrower scope across systems (**tort in English vs. fuqarolik huquqbuzarligi in Uzbek law**).

Cultural variation – concepts may be absent in another system, requiring borrowing or descriptive translation (common law trust has no equivalent in Uzbek law). Thus, the theoretical framework combines lexical semantics, functional equivalence, and jurilinguistic approaches to account for how meaning is negotiated across linguistic and legal boundaries [Mattila H., 2006. 92].

Methodology

This study adopts a comparative jurilinguistic approach, analyzing legal terms from English and Uzbek legal texts to illustrate semantic interoperability and linguistic variation. The methodology involves three steps:

Corpus Selection

A corpus of texts was compiled, including English-language sources (constitutional provisions, statutory texts, international treaties, and court decisions) and Uzbek-language sources (*Constitution of Uzbekistan, Civil Code, Criminal Code, and administrative regulations*). Parallel texts such as bilingual treaties were also included to trace equivalence strategies [Mamatov A., 2019. 41].

Term Identification

Legal terms were identified based on frequency, domain-specificity, and relevance to key legal concepts (*e.g., equity, tort, jurisdiction, contract, shartnoma, huquqbuzarlik*). Both single-word terms and multiword expressions (lexical bundles such as threat or use of force) were considered [Biel Ł., 2014. 37].

Analytical Procedure

Lexico-semantic analysis: examining definitions, collocational patterns, and usage contexts of terms in both languages.

Comparative analysis: assessing equivalence and mismatch in cross-linguistic translation.

Functional assessment: determining whether terms fulfill similar legal functions despite lexical or structural differences.

Interoperability evaluation: identifying strategies (borrowing, calquing, descriptive translation, conceptual mapping) used to ensure consistent meaning across systems [Šarčević S., 1997. 46].

The methodology combines qualitative analysis of sample terms with jurilinguistic principles, ensuring that findings are grounded in both linguistic and legal dimensions. By using real legal texts, the study avoids purely abstract theorizing and instead situates the analysis in authentic legal discourse.

Analysis and Discussion

The comparative analysis of English and Uzbek legal terminology reveals several patterns of semantic interoperability and linguistic variation. These patterns can be grouped into three categories: direct equivalence, partial equivalence, and non-equivalence.

1. Direct Equivalence

Some legal terms display a high degree of semantic overlap, allowing for relatively straightforward translation. For instance, *citizenship* (Eng.) and *fuqarolik* (Uzb.) share nearly identical structural and functional meanings in their respective systems. Both denote a legal bond between an individual and a state, regulated by constitutional and statutory provisions. Similarly, *parliament* (Eng.) and *parlament* (Uzb.) correspond directly, reflecting equivalent legislative institutions despite minor procedural differences.

Despite these parallels, linguistic variation still exists at the level of collocation and idiomatic use. In English, the collocation *breach of contract* is frequent, whereas Uzbek legal texts prefer *shartnomani buzish*. While the conceptual content aligns, the linguistic encoding differs, which may cause difficulties for machine translation or automated legal databases [Biel Ł., 2014. 39].

2. Partial Equivalence

More complex are cases where terms partially overlap but differ in scope or nuance. A prominent example is tort in English law. The term denotes a civil wrong, distinct from contract and criminal law. Uzbek law, rooted in civil law tradition, lacks a single lexicalized equivalent. Instead, *fuqarolik huquqbuzarligi* is used, literally “*civil law violation*”, which covers a broader range of conduct than torts in common law [David R., 1980. 62].

Another example is equity, a foundational concept in common law. Equity refers to principles of fairness supplementing strict rules of law, especially in remedies and trusts. Uzbek law has no equivalent due to its civil law structure. Translators often resort to descriptive phrases such as *adolat tamoyillari* (principles of justice), which capture the ethical orientation but not the institutional history of equity [Mattila H., 2006. 114]. This demonstrates how partial equivalence requires explanatory strategies to achieve interoperability.

3. Non-Equivalence

In certain cases, concepts exist in one system but are absent in another. For instance, the English *trust* is a unique common law institution where property is held by one party for the benefit of another. Uzbek law lacks this institution, and attempts to translate trust often result in semantic distortions or approximations, such as

ishonchli boshqaruv (fiduciary management). While the latter captures functional aspects, it does not reproduce the legal complexities of a trust [Cao D., 2007. 88].

Similarly, Uzbek law contains culturally and historically embedded terms that have no direct counterpart in English. For example, *mahalla qo'mitasi* (local neighborhood committee) carries significant legal-administrative functions in Uzbekistan, combining elements of governance and social regulation. English translations often reduce it to “*neighborhood committee*”, stripping away its institutional connotations [Mamatov A., 2019. 60].

4. Implications for Semantic Interoperability

These examples highlight that semantic interoperability is not achieved solely by lexical matching but requires conceptual mapping. In cases of non-equivalence, translators must construct bridge concepts or annotations to convey the functional role of terms across systems [Šarčević S., 1997. 51].

For instance, interoperability in multilingual treaties may rely on footnotes, glossaries, or explanatory clauses. In comparative law, scholars advocate for ontological modeling, where terms are situated in structured conceptual hierarchies, allowing for cross-system alignment [Krieger H., 2011. 121]. Such strategies enable terms like trust or equity to be represented in Uzbek law not by forced equivalence but by functional mapping within an international legal ontology.

The analysis also reveals that linguistic variation – lexical, semantic, and cultural – cannot be eliminated but can be managed. Awareness of these variations is essential for translators, lexicographers, and legal practitioners who operate in multilingual environments.

Conclusion

The study of legal terminology through the dual lenses of semantic interoperability and linguistic variation reveals the intricate relationship between law and language. Legal terms are not merely lexical items but carriers of systemic, cultural, and institutional meanings. While direct equivalence is possible in some cases, many terms exhibit partial or non-equivalence, requiring translators, jurilinguists, and legal lexicographers to adopt strategies of conceptual mapping and functional explanation.

The analysis of English and Uzbek legal terminology shows that semantic interoperability is best achieved not by seeking perfect lexical matches but by ensuring functional adequacy and contextual clarity. This insight has broad implications for legal translation, where accuracy and precision are vital, for comparative law, which depends on conceptual clarity across systems, and for legal lexicography, which must adapt to the complexity of multilingual legal discourse.

Ultimately, the challenge lies not in eliminating linguistic variation but in managing it through systematic and transparent methods. By integrating linguistic theory, jurilinguistic approaches, and ontological models, future research can contribute to more reliable translation practices, clearer comparative analyses, and more effective multilingual legal resources. Such efforts are essential in a globalized legal environment where law increasingly operates across linguistic and cultural borders.

References

1. Biel Ł., 2014. Lost in the Eurofog: The Textual Fit of EU Translations. Frankfurt: Peter Lang. 33–42.
2. Cao D., 2007. Translating Law. Clevedon: Multilingual Matters. 64–93.
3. David R., 1980. Major Legal Systems in the World Today. London: Stevens. 56–62.
4. Grabar N., 2010. Semantic Interoperability in Legal Terminology. Journal of Language and Law, 5(2): 29–35.
5. Krieger H., 2011. Ontologies for Legal Language: Towards Semantic Interoperability. International Journal of Legal Information, 39(2): 118–128.
6. Mattila H., 2006. Comparative Legal Linguistics. Aldershot: Ashgate. 89–115.
7. Mamatov A., 2019. Jurilinguistics and Legal Translation in Central Asia. Tashkent: University Press. 23–60.
8. Mellinkoff D., 1963. The Language of the Law. Boston: Little, Brown and Co. 71.
9. Šarčević S., 1997. New Approach to Legal Translation. The Hague: Kluwer Law International. 42–64.
10. Williams C., 2011. Legal Lexicography and the Problem of Equivalence. Terminology, 17(1): 54.

METHODOLOGY OF USING TERMINOLOGICAL DICTIONARIES IN TEACHING BIOLOGY SUBJECTS

Hasanova Amalia Murad,

ORCID: 0000-0002-2196-3215

PhD in Biology, Azerbaijan State Pedagogical University,
Baku, Azerbaijan, amalya.hasanova59@mail.ru

Abstract. In the process of shaping biolinguistic thinking in the teaching of biological sciences, there are serious problems related to the spelling and pronunciation of globally accepted terms. The use of linguistic research to study how language shapes thinking is considered a relevant requirement of the times. And biological research is used to study the neural and genetic basis of language and other cognitive abilities. Biolinguistics is defined as the study of the evolution of biology and language. Interdisciplinary communications using different fields such as biology, linguistics, psychology, anthropology, mathematics and neurolinguistics are used to shape language. Although there is much scientific evidence of the influence of environmental factors on language through behavioral studies, little information exists on the influence of environmental factors on the neurobiology of language development. Practical classes on linguistics and speech culture in biology majors should consider the peculiarities of terminological work of students of biology majors. Specialists teaching this discipline, taking into account the biological profile,

should teach future teachers and scientific researchers the role and necessity of scientific style of speech in the study of biological terms.

At present, some previously accepted ideas are being revised in biological education, which, in turn, confirms the need to improve and further develop the methodology of studying and teaching modern views on the theory of evolution. Therefore, the selection of the content and development of the methodology of studying Charles Darwin's theory of natural selection in pedagogical universities and school biology course are relevant. Teaching Charles Darwin's theory of natural selection, genetics of heredity, genetic diseases in pedagogical universities and school biology course requires a high level of linguistic knowledge and strict terminological knowledge. Teaching the provisions of the struggle for survival, one of the theories underlying biological sciences, should also be based on the methodology of correct use of special terms. In teaching this subject, the study of natural and artificial selection should be accompanied by evidence of the leading role of evolution. Characterizing the struggle for survival as an evolutionary factor, it is necessary to emphasize its ecological nature. When explaining the consequences of natural selection, it is necessary to take into account their cause-and-effect relationships, to teach this topic with practical examples, using various textbooks and assignments.

Keywords: biological sciences, biological terms, evolutionary theory, natural and artificial selection, interdisciplinary integration.

INTRODUCTION

A biology teacher should know the important directions of biological sciences covering living nature. In today's education system, genetic engineering, bionics, new views on evolutionary teaching and integration of various branches of cytogenetics occupy a wide place in the teaching of biological sciences. Disciplines such as cytology, molecular biology, plant physiology, microbiology, evolutionary teaching, anthropology, developmental biology, and biogeography are rich in biological terms, and each has already established its place in biological science.

In all modern education systems, the subject of neurocomputing technology, biotechnology, is taught in biomedical education. This subject teaches the basics of human life activity, human adaptation to the environment, artificial intelligence and robotics created in accordance with the neural structure of the brain. It should be noted that biological sciences are taught using STEAM technology as a basic science [1].

Bionics is the science of applying the organization, biotechnical properties and structure of living nature in technical devices and systems, which directly contributes to the formation of STEAM-knowledge.

Biological bionics studies the processes occurring in biological systems, and theoretical bionics creates mathematical models of these processes. Technical bionics applies theoretical bionics models to engineering problems (navigation and electronics, development of prostheses, etc.). Bionics is applied in the framework of the project "Living Prototypes of Artificial Systems". With this in mind, learning and pronunciation of terms in the process of teaching biological sciences shapes the student's worldview.

METHODS

Biology is rich in complex terminology requiring memorization and learning of various concepts. Teaching and using these terms requires strict discipline. There are a large number of terms of foreign origin in all areas of biology, so students must understand the meaning of the terms and pronounce them correctly. Biological concepts should be purposely parallel in terms of their translation into Azerbaijani, understanding the essence of the concept and the definition of the concept. Therefore, in order to facilitate memorization and understanding of complex and voluminous factual material in biology, the teacher needs to study specific methods. Besides, students of biological specialty should know the peculiarities of scientific style of speech, peculiarities of formation of scientific thinking with its help. Under the scientific style is understood a functional style, reflecting the communicativeness, implying the function of language, corresponding to the goals and objectives of certain spheres of communication. Scientific style includes varieties that create specificity in biological literature.

DISCUSSION OF RESULTS

The difficulty of mastering biological terminology is due to the large volume of many topics, as well as the need to use terms of “bilingualism”, equivalents of foreign language origin - systole, diastole, etc. Greek-Latin terminological elements. For example, the terminological element logos (science) - mycology (the science of fungi), algology (the science of algae), cytology (the science of cells), ornithology (the science of birds), etc. The Romanization of countless scientific fields emphasizes the importance of addressing the spelling and pronunciation of these words. Of course, regardless of the country of teaching, the Greek-Latin terminological elements are used in the same way internationally. New terms are constantly appearing due to the development of botany and zoology, as well as microbiology. Studying the structure of motivation structure of subject teaching, the appropriate use of biological terms provides the formation of intellectual outlook of students, including schoolchildren [2].

The rate of speech development varies considerably among the younger generation, and this variability is the result of a complex interaction of genetic and environmental factors. There is very little data specifically explaining the contribution of genetic and epigenetic factors to the neurobiology of language, as well as to the neurobiology of language development. Based on our experience in biology classes, it can be noted that zoological, anatomical, microbiological, etc. concepts require serious study of the peculiarities of terminological work. Therefore, there are serious problems in improving the terminological vocabulary of biology students [3].

The fields of biological sciences are not limited to those listed above. Since this science is the science of life, the living world and the struggle for existence, biological sciences form the basis of medical sciences. If terminological issues are given an important place in the study of biology, it is possible to clearly convey the essence of the material presented [4].

In many cases, students cannot explain the content of a concept defined by a particular term; moreover, they often misspell the terms. Sometimes textbooks that do not explain concepts clearly enough are to blame. The lack of systematic work with terms at lessons also has an impact. In the course of zoology students are faced with new words, which are not always clear and difficult to memorize. To work with terms, students are recommended to compile explanatory dictionaries to work with educational and popular science literature.

References

- 1.Штунь, А. Латинский язык для медиков: конспект лекций / А. Штунь. – 2016.
- 2.Байниева К. Т., Умурзакова А. Ж. Функциональная значимость трехязычных словарей в полиязычном образовании // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 8-4. – С. 776-779;
- 3.Сырымбетова Л. С., Жумашев Р. М., Ныгметулы Д., Шункеева С. А., Жетписбаева Б. А. Казахстанская модель трехязычного образования (методологические подходы, принципы и основные стратегии обучения трем языкам) // Вестник НГПУ. 2017. №4.
- 4.Айдарбаева Д. К., Азизова И. Ю., Джунусова Р. Ж. Особенности обучения генетике в педагогическом вузе в условиях полиязычия. // Перспективные направления исследований в методике обучения биологии и экологии: материалы Международной научно-практической конференции (19 – 22 ноября 2018 г.). – Санкт-Петербург. – 2018. – С. 191.

THE DISSEMINATION OF ECOTERMS IN MULTICULTURAL AND GLOBAL COMMUNICATION: LANGUAGE, CULTURE, AND SOCIAL IDENTITY PERSPECTIVES

Nigar Murvat Khanaliyeva,
Master's Student, Faculty of Philology
Sumgait State University
xanaliyeva999@gmail.com
0009-0001-9032-4732

Abstract. This study examines ecoterms in globalization and multicultural contexts, showing that they convey ecological knowledge, cultural identity, and global communication. Analysis of online platforms and academic publications reveals that ecoterms act as tools of communication and cultural codes, especially for younger generations as markers of ecological awareness and identity. They also demonstrate variation across educational and professional groups, where ecoterms are used either for social identification or for technical and scientific exchange. The study emphasizes their relevance for language policy, intercultural dialogue, and cultural exchange, highlighting their role as expressive instruments of social interaction rather than mere terminological units.

Keywords: Ecoterms, Multiculturalism, Global communication, Language and culture, Social identity

Introduction

Ecoterms—terms denoting ecological concepts serve not only to convey ecological knowledge but also as markers of social, cultural, and communicative functions. They facilitate intercultural exchange, support social identity, and reflect cultural codes in a globalized world [Kövecses, 2018; Farzad, 2020].

Digital technologies accelerate their dissemination and foster ecological awareness, making ecoterminology both an ecological and socio-cultural component of language [Smith & Garcia, 2019]. This study examines ecoterm dissemination, focusing on: (1) channels of spread in multicultural contexts, (2) generational, educational, and professional differences in usage, and (3) their role in global communication and identity.

Findings show younger generations use ecoterms as tools of awareness and identity, while professionals employ them in scientific discourse [Farzad, 2020; Smith & Garcia, 2019]. Ecoterms thus function as cultural and social instruments, highlighting their significance beyond mere ecological terminology.

Main Body

Ecoterminology has recently become an important field within global and multicultural communication studies. Traditional research focused on scientific discourse and ecological knowledge accuracy [Kövecses, 2018]. However, globalization and multicultural contexts have expanded the functions of ecoterms beyond knowledge transmission to include representation of cultural codes, social identity, and global communication mechanisms [Farzad, 2020; Smith & Garcia, 2019].

1. Theoretical Foundations and Historical Development

Initially, ecoterms served as lexical units specific to ecology, mainly for transmitting scientific knowledge [Faber, 2012]. Recently, online forums, social media, and international publications have facilitated their global dissemination [González, 2017]. Thus, ecoterms function not only as terminological units but also as instruments reflecting cultural and social connections.

2. Multicultural and Global Communication Context

Multicultural and global communication ensures effective interaction across languages and cultures [Gumperz, 2019]. Ecoterms act as tools for sharing ecological concepts with local and global audiences. Social media and international academic publications are key platforms for their dissemination, requiring harmonized integration of linguistic and cultural differences [Smith & Garcia, 2019].

3. Social Identity and Cultural Codes

Beyond informational purposes, ecoterms carry social identity and cultural codes. Younger generations employ them to express ecological awareness and social-cultural identification [Farzad, 2020]. This indicates that terminological usage is a key component of intercultural interaction in global and multicultural communication contexts.

4. Previous Research and Existing Gaps

Prior studies have focused on ecoterm dissemination via online resources and academic publications [González, 2017; Smith & Garcia, 2019]. However, their use

among younger generations and professional groups, and their link to social identity and cultural codes, remains underexplored. Addressing this gap highlights the relevance of the present study and provides a theoretical and methodological basis for future research.

Conclusion

The analysis shows that ecoterms are disseminated through online platforms, academic publications, and social media, reaching global audiences. Beyond conveying scientific knowledge, they foster intercultural exchange and cultural adaptation [Smith & Garcia, 2019]. Widely used terms such as *sustainable development*, *carbon footprint*, and *biodiversity conservation* illustrate their global spread.

On social media, particularly among younger generations, ecoterms serve as markers of ecological awareness and social identity (#ClimateAction). In academic contexts, they retain technical functions but also highlight cultural and communicative aspects [Farzad, 2020].

Findings indicate that younger users employ ecoterms for awareness and identity expression, while professionals use them for scientific exchange and discourse standardization. Thus, ecoterms function differently across social and professional groups but remain key carriers of cultural codes and global communication [Gumperz, 2019; Farzad, 2020].

References

- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE Publications.
- Farzad, M. (2020). Ecoterminology in multicultural communication. *Environmental Linguistics Journal*, 12(3), 45–59.
- Faber, P. (2012). *Ecological terminology: Theory and applications*. John Benjamins Publishing Company.
- González, R. (2017). Global dissemination of ecological terms in digital media. *Journal of Environmental Communication*, 11(2), 33–50.
- Gumperz, J. J. (2019). *Discourse strategies in multilingual and multicultural contexts*. Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2018). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press.
- Smith, J., & Garcia, L. (2019). Global communication of environmental terms via social media. *Journal of Linguistic Ecology*, 5(2), 22–37.

INTERNET TERMINLARINING O‘ZBEK TILIDA BERILISHI HAQIDA

Abdialimova Sarvinoz Sharabjon qizi

GulDU, O‘zbek tilshunosligi

kafedrası tayanch doktoranti

abdialimovasarvinoz@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada internet terminlarining o‘zbek tilida berilishi haqida fikr yuritiladi. Terminologik tizim til lug‘at tarkibining lisoniy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan alohida va murakkab qatlamidir. Ular yordamida xalq xo‘jaligi, fan va texnika sohalariga mansub tushunchalar nomlanadi. Internet terminlarining o‘zbek tilida berilishida ham ko‘zga tashlanadi. Internet terminlari maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Tayanch so‘z va iboralar. *so‘z, termin, tushuncha, atama, internet, kompyuter dasturi, dasturlash.*

Abstract. This article examines the use of Internet terminology in the Uzbek language. The terminological system represents a distinct and complex layer of the vocabulary of a language, characterized by its own linguistic features. Through this system, concepts belonging to various fields such as the national economy, science, and technology are designated. The adaptation of Internet-related terms into Uzbek can also be clearly observed. In this regard, Internet terminology serves as illustrative material for the article.

Keywords: word, term, concept, terminology, internet, computer program, programming, etc.

Odatda termin ma‘lum bir soha uchun xoslangan bo‘ladi. O‘sha soha vakillari uchun tushunarli va ular nutqida faol qo‘llanadi. Amaldagi internet terminlariga nisbatan bu fikrni aytish o‘rinli emas deb bilamiz. Sababi bugun dunyoda biror bir jamiyat yoki kishi internetdan foydalanmasa. To‘g‘ri qaysidir jamiyat a‘zolari faol qo‘llasa, boshqa birlarida chegaralangan bo‘lishi mumkin. Internet terminlari, umuman olganda yopiq tizim emasligini kuzatamiz.

Internet – ilmiy bilimlarning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanib, uning terminologiyasi doimiy rivojlanishda bo‘lib turibdi va katta tezlikda yangi terminlar bilan boyitilyapti [Saidqodirova D., 2018. 3].

Fan va texnika shiddat bilan taraqqiy etayotgan bugungi dunyoda internet nafaqat ma‘lumot uzatish vositasi, balki o‘z terminlari bilan barcha tillarga bir xil ta‘sir ko‘rsatayotgan tizimga aylanib bo‘ldi.

Men dunyoni ikki davrga internetgacha va internetdan keyingi davrga bo‘laman. Internet terminologiyasi garchi yangi soha bo‘lsada boshqa terminologik sohalarga nisbatan tez ommalashib bormoqda, umumiste‘mol so‘zlariga ham o‘tib bormoqda.

Internet terminlarining asosiy qismi inglizcha, yevropa tillariga mansub bo‘lib, barcha tillarda bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham o‘zlashma internet terminlari salmoqli o‘rinni egallaydi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishiga, xususan, internetdan foydalanuvchilar sonining keskin oshayotganligi internetning keng tarqalishida muhim omil bo‘layotir. Internet tarmog‘i milliy segmentining yanada shakllantirilishini ta‘minlash, “Elektron hukumat” tizimini takomillashtirish, davlat xizmatlari sifati va samarasini oshirish, mamlakatimizda turli yo‘nalishlardagi zamonaviy milliy veb-saytlarini, shu jumladan, aholining, ayniqsa yosh avlodning axborotga bo‘lgan va intellektual talab-ehtiyojlarini qondirish maqsadida axborot resurslarini rivojlantirish uchun zarur texnik va qulay shart-sharoitlarni yaratish hozirgi kunning o‘ta muhim masalalaridan biri hisoblanadi [Saidqodirova D., 2018. 4].

Prezidentimiz ta‘kidlaganlaridek, “Bizning zamonamizda internet hayotning barcha sohalariga chuqur kirib keldi. Shuning uchun bugungi davr odami, ayniqsa, yoshlar o‘z hayotini internetsiz tasavvur qilishi qiyin” [Mirziyoyev Sh., 2017. 7].

Internet bir millat, bir davlat va bir soha doirasidan chiqib, millatlararo, davlatlararo aloqa vositasiga aylanib ulgurdi. Internet terminlarining tillarda bir xil amal qilishi, lingvistik tizimlarning teng emasligi sababli bir tilning boshqasi tomonidan yutib yuborilishi kuzatilmoqda.

Internet terminlarining mavzuiy guruhlarini tasniflash avvalombor internetning tarkibiy qismlari va resurslariga oid tushunchalar bilan bog‘liq. Shu sababli, avval internetga bog‘liq tushunchalarga to‘xtalish maqsadga mavofiq.

Internetning quyidagi imkoniyatlari mavjud:

- ma‘lumotlarni topish;
- elektron pochta xizmati;
- fayllarni uzatish (ftp);
- muloqot qilish (chat, forum, videokonferentsiya): *gmail, mailagent, skype*;
- ma‘lumotlarni tarqatish (*veb sahifalar, veb bloglar, jamoa tarmoqlari, axborotnomalar, yangiliklar*);
- elektron kutubxonalar;
- masofadan o‘qitish;
- elektron ofis.

Internetning ushbu imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda bu sohaning terminlari shakllantiriladi. Ammo internet terminologiyasini mazkur yo‘nalishlar asosida tasniflash yetarlicha asosli emas. Chunki qayd etilgan imkoniyatlarga oid tushunchalarning kesishuvchi nuqtalari bor. Masalan, internet yo‘nalishlarining faoliyatini ta‘minlovchi dasturiy ta‘minotlari umumiy bo‘ladi [Saidqodirova D., 2018. 37-38].

Ehtiyojdan kelib chqib terminlar paydo bo‘ladi yoki ijod etiladi. Tushuncha paydo bo‘lmaguncha uni nutqda voqelantiruvchi so‘z (termin) paydo bo‘lmaydi.

Internet terminologiyasida soda tub terminlardan birikma terminlar ko‘p ekanligi kuzatiladi.

Ma‘lumki, lisoniy tushunchalar *birikma terminlar* vositasida ham ifodalanadi. O‘zbek tilining terminologik tizimlarini tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlarda ham ikki va undan ortiq so‘zlarning sintaktik munosabatiga asoslangan terminlar *birikma*

terminlar deb ataladi, terminologik tadqiqotlarda ham mazkur termin barqarorlashib ulgurgan. Shu bois biz ham *birikma termin* atamasidan foydalandik [Ermatov I., 2019. 25]. Terminologik tizimlar tarkibining asosiy qismini birikma terminlar [Danilenko V., 1977. 131] tashkil etadi. Internet terminlarida ham bu holatni kuzatamiz. Chunki ko‘plab tadqiqotlarda, soha tushunchalarini sodda tub yoki yasama sodda terminlar bilan nomlashning iloji bo‘lmaganda birikma terminlar yaratilgan.

Internet terminlari uch guruhga: qo‘shma so‘z shaklidagi so‘z birikmasi, juft so‘z shaklidagi so‘z birikmasi sifatida tasniflab tadqiq qilindi. Tadqiqot jarayonida o‘rganilgan o‘zbek tiliga o‘zlashgan internet terminlarining 68% birikma terminlar (asosan ikki va undan ortiq komponentli sodda va murakkab birikma terminlar) tashkil etishi aniqlandi. Baynalminal birikma terminlar o‘zbek tiliga yarim va to‘liq kalkalash usulida o‘zlashtiriladi [Saidqodirova D., 2018. 105-106].

Internet terminlarining asosiy qismini o‘zlashma terminlar tashkil etadi. Buning ham o‘ziga xos jihatlari bor. Birinchidan sohaga oid tushunchalarni anglatuvchi so‘z (termin)lar boshga til vakillari tomonidan iste’molga kiritilgan, ikkinchidan internet sohasiga oid kashfyotlar o‘sha til vakillari tomonidan amalga oshirilgan va iste’molga kiritilgan. Bu holat tilning qonuniyatlariga ham mos keladi.

Har qanday terminosistemada bo‘lgani kabi internet terminologiyasining ham o‘z shakllanish manbalari bor. Yaratilgan sohaga oid darslik va qo‘llanmalarda ingliz, fransuz, nemis va boshqa tillar unsurlari qo‘llangan dastlabki manbalar hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан учрашувдаги нутқидан. www.gazeta.uz>2017.7.2>nutq
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 131.
3. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти (умумий ўрта таълим мактабларининг дарсликлари асосида): Филол. фан. бўйича фалсафа докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 25 б.
4. Кадирбекова Д. Инглизча-ўзбекча ахборот-коммуникация технологиялари терминологияси ва унинг лексикографик хусусиятлари. Филол. фан. ном... диссер... автореф. – Тошкент, 2017.
5. Саидқодирова Д. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – 155 б.

LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLARGA KO'RA IQTISODIY TERMINLAR TAVSIFI

Almardanova Iroda Toshmamatovna,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi
iroda_almardanova@tues.uz

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Iqtisodiyot sohasidagi terminologiya har qanday tilning rivojlanishi va o'ziga xos soha madaniyatining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda O'zbek tilida iqtisodiy tushunchalar va atamalarni aniq ifodalash, ularni o'zbek tilining lingvistik xususiyatlariga moslashtirish katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada O'zbek tili izohli lug'atida keltirilgan iqtisodiy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: termin, iqtisodiy termin, leksik-semantik xususiyat, O'zbek tilining izohli lug'ati, omonimiya, polisemiya,

Abstract. Terminology in the field of economics plays a crucial role in the development of any language and the formation of a distinctive professional culture. Today, it is of great importance to accurately express economic concepts and terms in the Uzbek language and to adapt them to the linguistic features of Uzbek. This article analyzes the lexical-semantic characteristics of economic terms presented in the explanatory dictionary of the Uzbek language.

Keywords: term, economic term, lexical-semantic characteristics, explanatory dictionary of the Uzbek language, homonymy, polysemy

Zamonaviy leksikografiya sohasida soha terminlarini tadqiq qilishda ularning leksik-semantik xususiyatlari lingvistik jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi sohaviy terminlarni tadqiq etishda, matnda terminologik birlikning leksik-semantik xususiyati o'zbek tilining lingvistik xususiyatlariga moslashtirish o'rinlidir.

“Tilshunoslikda yangi terminning kirib kelishi yangi imkoniyatlarni ochibgina qolmay, o'ziga xos qiyinchiliklarni ham paydo qiladi”. [Жўпаева М., 2017. 62]

Terminologiyaning kelib chiqishi, tarixiy rivojlanishi, shakllanish hamda taraqqiy etishida albatta, o'ziga xos qonun-qoidalar sababli paydo bo'ladi. Shu bilan birga terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida paydo bo'ladi, rivojlanadi hamda boyishi uchun xizmat qiladi.

Terminlar tilning shakl va mazmun chegaralarini, polisemiya va variantivlik qonuniyatlari leksikasida kechayotgan innovatsion jarayonlarni, turli sohalar kesimida morfologik, struktur, derivatsion qonuniyatlarni, funksional, konseptual tamoyillarni, frazeologik, diskursiv, qiyosiy-tipologik, leksik-semantik, milliy-madaniy statistik jihatlarini, pragmatic, lingvostilistik, leksikografik masalalarni, tavsifiy-tasnifiy, universal, different belgilari mufassil o'rganishda hamda keng tahlil etishda xizmat qiladi.[Хожиева Г., 2023. 12]

Iqtisodiy terminlarni leksik-semantik tizimini o'rganishda paradigmatik va sintagmatik aloqalari o'rinlidir. Paradigmatik aloqalar sinonimik qatorlar, polisemiya va antonimiya hodisalarining mavjudligidir. H.Dadaboyev fikricha, terminologiyada

polisemiya va sinonimiya hodisalarining mavjud bo'lishi ma'qullanmaydi. Biroq qator terminologik sistemalarda muayyan narsa-buyum yoki tushunchani ifodalashda ba'zan ikki yoki undan ortiq sinonim (dublet)lardan foydalanish ko'zga tashlanadi.[Dadaboyev H., 2020. 9]. Leksik-semantik guruhlar doirasida fikr-mulohazalarimizni keltiramiz. Terminosistemada terminlar o'ziga xos xususiyati monosemantikligidir. Bu unga qo'yilgan talabligi tilshunoslar fikr-mulohazalarida ifodasini topgan bo'lsa ham sohaviy terminlarda uchraydigan leksik-semantik xususiyatlar ham kuzatiladi.

O'TILda :

Ba'zi terminlarning semantik qatlami kengroq bo'lib, ularning ma'nosi turli sohalarda farq qilishi mumkin. Masalan, "sanatsiya" so'zi iqtisodiyotda bankrotlikdan qutqarish degan ma'noda bo'lsa, tibbiyotda og'iz bo'shlig'ini sog'lomlashtirish jarayonini bildiradi. Bu semantik polisemik xususiyat tilning boyligidan darak beradi.

SANATSIYA [lot. sanatio – davolash, sog'lomlashtirish] iqt. 1 Korxonalar, firmalar, kompaniyalar va b.ni bankrotlikdan qutqarish, ularning moliyaviy ahvolini yaxshilashga, tiklashga qaratilgan davlat va bank chora-tadbirlari tizimi. Sanatsiya qilish. Sanatsiya obyektlari.- Sanatsiya orqali davlat bozor iqtisodiyotiga ta'sir etadi. "O'zME"

2 tib. Og'iz bo'shlig'ini sog'lashtirish bo'yicha davolash-profilaktika choralari. Tishlarni sanatsiya qilish.[O'TIL 4-jild. 520] Omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisalardan biri polisemiyaning taraqqiyot natijasidir [Миртожиев М., 1984. 26] Ba'zi iqtisodiy terminlar kontekstga qarab turli ma'nolarni anglatishi mumkin. Masalan, "amortizatsiya" atamasi nafaqat moliyaviy jarayon (eskirgan vositalar qiymatini mahsulotga qo'shish), balki boshqa ma'nolarda ham qo'llaniladi.

Amortizatsiya lot.amortisatio-qoplash 1 iqt. Mehnat vositalarining (mashina, jihoz, bino va sh.k.) eskirishiga qarab, ular qiymatini muayyan davr mobaynida ishlab chiqarilayotgan mahsulot ustiga qo'ya borish, shu yo'l bilan eskirgan vositalar bahosini qoplash.

2.moliyaga oid termin .Alohida shaxs yoki tashkilotning uzoq muddatli qarzni asta-sekin (hissalarga bo'lib to'lash) yoki qarzni sotib olib uzishi.

3.Yo'qotish, o'g'irlatish va h.k oqibatida qarz majburiyatini haqiqiy emas deb e'tirof etish.

4. Avtomashina, samolyot, inshoot va sh.kning urilish zarbini, silkinishini kamaytirish. [O'TIL 1-jild. 2022.105]

Tilshunos olim Ermatov I. tadqiqotida berilgan fikr-mulohazalar shu jihatdan o'zini oqlagan: "...terminlar matndan tashqarida ham o'zining aniq ma'nolarini anglatadi, ular uchun maxsus matnlarning bo'lishi shart emas. Bu xususiyatlar terminlarni umumxalq lisoniy mulkidan ya'ni iste'mol doirasi chegaralanmagan lug'aviy birliklardan farqlash uchun xizmat qiladi" [Ermatorov I., 2023. 15]

"Aylanmoq" so'zi ham harakat, aylanish, iqtisodiy jarayon (pulning aylanishi) kabi turli kontekstlarda ishlatiladi. [O'TIL 1-jild, 2022. 105]

Aylanmoq 1 O'z o'qi yoki biror narsa tevaragida harakat qilmoq, aylana bo'ylab davra olib yurmoq.

2 Sayr-tomosha yoki boshqa maqsadda kezmoq

3 Biror yerda yoki doirda o‘ralashib yurmoq; aylanishmoq.

4.iqt. Muamolada bo‘lmoq, yurmoq. Pulning aylanishi.

5 Boshqa narsaga, boshqa holatga o‘tmoq. Suv muzga aylandi.

6(ayrim so‘zlar bilan) Tusini kasb etmoq, shunday bo‘lmoq

Aylanib o‘tmoq 1) biror narsaning atrofi bilan o‘tmoq. Binoni aylanib o‘tmoq;

2) hisobga olmaslik olmaslik, chetlab o‘tmoq...[O‘TIL 1-jild. 2022. 195]

Ko‘plab terminlarning ma’nosi u ishlatilayotgan kontekstga bog‘liq. Masalan, “bazar” iqtisodiy kontekstdagi asos, negiz ma’nosidan tashqari falsafiy tushuncha sifatida ham ishlatiladi. Shuningdek, “bonus” so‘zi mukofot ma’nosida keng qo‘llanadi, biroq undan iqtisodiy taqsimotda qo‘shimcha haq sifatida foydalanish mumkin. BAZIS yun.basis-asos 1 iqt. Asos, negiz.q.baza 1,2

2 fls(falsafaga oid termin).iqt. Jamiyat taraqqiyotining ma’lum tarixiy bosqichida yuzaga keladigan ishlab chiqarish munosabatlari yig‘indisi. *Bazar jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi iqtisodiy tuzumdur.* Gazetadan [O‘TIL 1-jild, 2022. 329].

BONUS lotincha.bonus-yaxshi, marhamatli iqt. Turli xil munosabat bilan beriladigan qo‘shimcha haq (mukofot, ustama, qo‘shimcha dividend va b.) Biroq kimdir bonusga ega bo‘lsa, boshqa birov bergan pulini ham qaytarib olamaydi. Ayniqsa, so‘nggi kunlarda jalb qilingan fuqarolarga hech qanday bonus berilmagan. Gazetadan.[O‘TIL 1-jild, 2022. 532].

Ba’zi iqtisodiy terminlar kengaytirilgan yoki metaforik ma’nolarda ham ishlatiladi. Masalan, “akselerator” aslida mashina qismi bo‘lsa-da, iqtisodiy kontekstda biznes jarayonlarini tezlashtiruvchi dastur yoki kompaniyani anglatadi. Bu tilshunos olim M.Mirtojiyevning polisemiyaga oid fikrlarida ham mujassamdur. Ya’ni so‘zlarning polisemantik zanjiri natijasida differentsiyatsiya bo‘lib omonim vujudga kelgan.

Akselerator1 lot. Accelerato-tezlataman dvigatel moslama

Akselerator 2iqt. Biznesi boshqa kompaniyalarga (akselerator rezidentlariga) yordam berishdan iborat bo‘lgan kompaniya. *“Startup Factory.uz” akselerator dasturi bitiruvchilarining lohiyalari namoyishi o‘tkaziladi.* Gazetadan. [O‘TIL 1-jild, 2022.74].

Boshqa lisoniy birliklarda bo‘lgani kabi leksemalarning mohiyati ham ularning o‘z semantik munosabatlarning leksikografik metatilga muvofiq ravishda lug‘atlarda aks etishi va ichki ma’nolarni farqlovchi muhim yechimlarning leksikografik talqinga “yedirib” yuborilishi muayyan ma’no bilan so‘zning semantik tizimdagi o‘rnini aks ettirgan lug‘atlarning amaliy qiymatini yanada oshiradi. Chunki semantik munosabatlarni ochish asosidagina, tilning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan farqlash, differentsiyatsiya amalga oshiriladi [Бобожонов III., 2004. 54]. Iqtisodiy terminlar O‘zbek tilida ko‘pincha boshqa tillardan (lotin, nemis, ingliz, fransuz, rus) kirib kelgan so‘zlardan tashkil topgan. Masalan, “bonus” (lotincha), “byudjet” (inglizcha), “defolt” (inglizcha), “bazar” (yunoncha) kabi so‘zlar ko‘pchilikda uchraydi. Bu terminlar morfologik jihatdan ko‘pincha birikmalar yoki o‘z-o‘zidan ma’no anglatadigan so‘zlar shaklida mavjud. Masalan, “ruxsatnoma” — “ruxsat” + “noma” (yozma) birikmasi.

O‘TIL dagi terminlar o‘z ma‘nosiga ko‘ra bir nechta guruhlarga bo‘linadi:

Moliya va moliyaviy munosabatlarga oid terminlar: moliya, byudjet, defolt, likvid, renta.

Iqtisodiy faoliyat va jarayonlar: akselerator, sanatsiya, reprivatizatsiya, raqobat, eksport.

Bozor va savdo terminlari: tovar, talab, taklif, tender, bonus.

Bu guruhlanish terminlarning maqsad va ishlatilish doirasini aniqlashda yordam beradi.

Iqtisodiy terminlar aniq, bir xil kontekstda bir xil ma‘noni ifodalashga mo‘ljallangan bo‘lib, noaniqlik yoki shubha qoldirmasligi kerak. Masalan, “defolt” – qarzlarini to‘lamaslik, moliyaviy noqobillik holatini bildiradi. Bu termin bir xil tushuncha uchun barcha iqtisodiy suhbatlarda yagona ma‘noda ishlatiladi.

DEFOLT iqt. Pul majburiyatlarini belgilangan muddatda bajarmaslik; qarzlarini to‘lamaslik, moliyaviy noqobillik. *Argentina hukumati avgust oyida pulni devolvatsiya qilishga va ichki qarzlar bo‘yicha defolt e‘lon qilishga qaror qildi.* Gazetadan [O‘TIL 1-jild, 2022. 815].

Xulosa. O‘zbek tilidagi iqtisodiy terminlar lug‘atining leksik-semantik xususiyatlari ko‘p qirrali va boy bo‘lib, ular lingvistik va madaniy jihatdan tilning rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Terminlarning boshqa tillardan kirib kelishi, ko‘p ma‘noliligi, kontekstga bog‘liqligi va turli sohalarda qo‘llanilishi ularni o‘rganishda izchil yondashuvni talab qiladi. Kelgusida O‘zbek tilida iqtisodiy terminologiyani yanada tizimlashtirish va terminlarning aniq ta‘riflarini ishlab chiqish zarurati mavjud.

Iqtisodiy terminlar odatiy so‘zlardan farqli ravishda aniqlik va barqarorlik xususiyatiga ega bo‘lishi lozim. Bu ularning xalqaro maydonda yagona tushuncha sifatida tan olinishi, ilmiy va amaliy sohada to‘g‘ri qo‘llanilishini ta‘minlaydi. Tilshunoslikda bu terminlarni tizimli o‘rganish nafaqat iqtisodiy fanlarning rivojiga, balki o‘zbek tilining ilmiy-uslubiy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bois iqtisodiy terminlarni izchil o‘rganish va ularni milliy til me‘yorlariga mos holda shakllantirish dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar

1. Бобожонов Ш.Х. Семема, унинг нутқий воқеланиши ва изоҳли луғатдаги талқини. Фил. фан. номзоди. ... дисс. –Тошкент, 2004.

2. Dadaboyev H. O‘zbek Terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma / – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 136 b.

3. Ermatov I. Terminologiyada leksik-semantik hodisalar. /Monografiya. – Toshkent: “BOOK TRADE 2022”, 2023. – 120 B.

4. Ҳожиёва Г. Санъатга оид терминларнинг лексик-семантик ва миллий-маданий таҳлили (француз ва ўзбек тиллари мисолида) филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дис... авторефер. – Бухоро, 2023. – Б 56.

5. Жўраева М.М. Француз ва ўзбек эртакларида модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий-маданий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. ... дисс. –Тошкент, 2017.

6. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1984. – Б 142.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. 1-6 jildlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022.

FUNCTIONAL FEATURES OF MOBILE COMMUNICATION TERMS IN MASS MEDIA DISCOURSE IN ENGLISH AND UZBEK

Arzimurodova E‘zoza Berdimurod qizi
Karshi state university, doctoral student
kizgaldakkizzz@gmail.com

Abstract. This article analyzes the functional features of mobile communication terms used in mass media discourse (MMD) in English and Uzbek. The pragmatic functions, semantic content, and the role of such terms in news, advertisements, and analytical texts are examined from a comparative linguistic perspective. The study evaluates these terms within the framework of cultural adaptation, social connotation, and interlingual influence. Structural, stylistic, and functional similarities and differences between English and Uzbek media discourse are identified and analyzed.

Key words: mass media discourse, functional linguistics, terminological analysis, English-Uzbek comparative study, linguistic functionality, media language, sociolinguistic perspective, semantic-pragmatic features, cross-cultural communication.

Introduction

Modern technological advancement has had a significant impact on language systems. In particular, the rapid spread of mobile communication technologies has given rise to a new set of terms actively used in daily speech, official documents, scientific sources, and especially in mass media discourse. Terms like “smartphone,” “app,” “5G,” “mobile internet,” and “messenger” are now widespread in both English and Uzbek, but their semantic features and functional load may vary depending on the discursive context.

Mass media plays a central role in the social introduction and normalization of technological terminology. It not only introduces new terms but also stylistically shapes and delivers them to broad audiences. This article aims to compare the functional features of mobile communication terms in English and Uzbek media texts, analyzing their discursive role and semantic nuances.

Within the framework of the creolitic text concept of Internet communication, the concepts of media text, media discourse, mass media, multimedia are intertwined. The need to study such multifaceted issues as the universal and specific aspects of these concepts, their interrelationships, the role of one in the formation of the other, the role of national and global dialogue in development, poses important challenges for our researchers. That is why in a short period of time a field of research has been formed in a number of new directions, and the astonishing ‘conquest’ of humanity by the “media space” has aroused the interest of all. [1]

The internal structure of media linguistics reflects a holistic view of the subject. All components and levels of mass media texts are deeply analyzed in a

combination of linguistic and extralinguistic factors: the influence of the methods of creation and distribution of media texts on their linguistic and format features, functional-genre classification, phonological, syntagmatic issues and stylistic features, interpretation features, cultural features, ideological modality, pragmalinguistic value [2].

Results

A rich body of research shows that English mobile communication terms—*smartphone*, *messenger*, *app*, *5G*—typically emerge via neologism formation, compounding, and acronyms common in technological registers [3]. In contrast, Uzbek often assimilates these terms through phonetic borrowings (*smartfon*, *planshet*), calques (*mobil telefon*, *mobil ilova*), and hybridized forms that combine English and Uzbek morphology [4].

According to mediallynguistics, media discourse serves to mediate behavior and thought through text [5]. When applying this framework to the terminology of mobile communication:

1. **Referential function:** Terms precisely denote devices or services (*5G*, *app*, *sun'iy yo'ldosh*). These stable referential uses are prevalent in both language media, though Uzbek media often adds explanatory glosses to enhance clarity.

For example:

“The new iPhone 15 Pro supports satellite communication.”

“iPhone 15 Pro modeli sun'iy yo'ldosh orqali aloqa qilish imkonini beradi.”

Here, the terms “satellite communication” and “sun'iy yo'ldosh orqali aloqa” serve as tools for denoting a specific technical capability.

2. **Persuasive/promotional function:** Mobile terms are frequently employed in advertising and promotional media. English headlines such as:

“Blazing fast 5G speeds!”

“Endi 5G bilan bir zumda internet!” (“Now lightning-fast internet with 5G!”)

In such cases, the terms carry connotations of speed, convenience, and innovation.

3. **Expressive/emotive function:** Terms such as *TikTok* or *social media* invoke parental concern or social commentary in both languages. Uzbek media often frames the discussion around morality and child safety, whereas according to Kamzayev, English media tends to focus on novelty and youth culture [3].

“Is your child safe on TikTok?”

“Farzandingiz TikTokda xavfsizmi?”

Here, “TikTok” functions as a trigger for parental concern.

4. **Evaluative/analytical function:** In product reviews or analysis pieces, terms are used to deliver judgments.

In analytical writing and reviews, these terms help evaluate the quality and performance of products:

“The camera performance on the Galaxy S24 is underwhelming.”

“Galaxy S24'ning kamerasi kutilgan darajada emas.” (“Its camera is below expectations.”)

The terms are contextually embedded within a positive or negative evaluative frame.

Studies comparing English and Uzbek media discourse show by Rizayeva [5]:

a) English tends to prefer compact, original terms, often without translation or explanation, owing to a Western audience's familiarity with the lexicon.

b) Uzbek discourse frequently includes dual-language coding or semantic glossing, e.g., *smartfon (aqlli telefon)*, to maintain communicative clarity among broader audiences.

c) These tendencies reflect broader typological and sociolinguistic factors: English media emphasizes innovation and brevity, whereas Uzbek media incorporates explanatory framing and socially responsible discourse.

Discussion

By synthesizing medialinguistic theory and comparative corpus data, this study underscores that:

1. Mobile communication terms fulfill consistent reference, persuasion, emotion, and evaluation functions across both language contexts.

2. Structural formation differs: English favors acronyms and compounds; Uzbek relies on borrowings, calques, and hybrid formations.

3. Pragmatic framing diverges: Uzbek media often integrates moral or social responsibility angles, unlike English media's innovation-centric approach.

4. Media acts as a standardizing and mediating force, especially in language modernization and public comprehension of emerging terminology.

Mobile communication terms can be grouped into the following semantic categories:

Devices: smartphone, tablet, SIM card, modem

Communication technologies: 3G, 4G, 5G, LTE, hotspot

Software: app, update, platform

Forms of interaction: video call, voice call, messenger

User experience: interface, notification, memory, bug

In English, these terms are typically concise and phonetically standardized. In Uzbek, most have entered the language through phonetic borrowing or semantic calquing. For example, "hotspot" is sometimes rendered as "mobil nuqta" in Uzbek, though more often the original form is retained.

Most mobile communication terms in Uzbek have entered via:

1. **Direct phonetic borrowing:** smartfon, planshet, messenjer

2. **Semantic calques:** sun'iy yo'ldosh, mobil internet

3. **Dual**

expressions:

"mobil ilova (dastur)" – used to improve comprehension among general audiences

Currently, editorial policies in Uzbek mass media do not actively support coining local equivalents, which slows down standardization and normalization.

Additionally, Uzbek media often frames these terms in relation to family values, social norms, or economic accessibility. For example:

"Excessive use of smartphones: how does it affect our children?"

"Is it safe to use mobile banking apps?"

These contexts show how media discourse in Uzbek is often shaped by social responsibility and moral reflection.

English-language media, on the other hand, emphasizes innovation, consumer autonomy, and technological novelty. Examples:

“Customize your home screen with the new iOS update.”

“Switch to eSIM for a smarter connection.”

The language is action-oriented, consumer-focused, and condensed. Advertising style in English tends to be short, bold, and emotionally engaging.

Cross-linguistic and Cultural Comparison

Feature	English Media Discourse	Uzbek Media Discourse
Term form	Mostly original	Often borrowed or translated
style	Compact, promotional	Explanatory, social-oriented
Emotional framing	Promotes innovation and freedom	Emphasizes responsibility and caution
Glossing or explanation	Rarely included	Often accompanied by clarification

Conclusion

The analysis shows that while mobile communication terms fulfill similar functions in English and Uzbek media discourse, they do so within different linguistic and cultural frameworks. In English, the terms are tightly embedded into promotional and innovative contexts. In Uzbek, the same terms may appear in more socially grounded, cautionary, or explanatory narratives.

Mass media serves as a vital mechanism for introducing, adapting, and normalizing technical terminology. Therefore, consistent and context-appropriate use of mobile communication terms is essential to language modernization and public understanding. Future research may extend this analysis to mobile terminology usage in education, legislation or social media platforms.

References

1. Sotvaldiyeva H.M., Tillavoldiyev R.K. Comparative study of mass media vocabulary in English and Uzbek // *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*. – 2022. – No. 15.
2. Rustamov D.A. Media communication: Medialinguistic features of internet communication // *Anglisticum Journal (IJLLIS)*. – 2021. – Vol. 10, No. 1.
3. Kamzaev S.A., Abdullayeva G.A., Nasirova Z.O. Semantic peculiarities of neologisms functioning in the English and Uzbek newspapers // *International Journal of Social Science Research and Review*. – 2022. – Vol. 5, No. 12
4. Jalilova N.T., Jalolov S. Structural analysis of mass media terms in the English and Uzbek languages // *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education*. – 2024. – Vol. 2, No. 2.

UMUMISTE'MOL SO'ZLARI TIZIMIDA EKVONIMIYA HODISASI XUSUSIDA

Karshibayeva Yulduz Umar qizi,
GulDU O'zbek tilshunosligi
kafedrası tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligi muammolariga, xususan, til sathlari va ularning birliklari tizimiga xos ekvonim va ekvonimik, giperonim va giperonimik, giponim va giponimik munosabatlar, ularning o'zbek tili leksemalari tizimiga xos amaliga alohida etibor qaratilgan. Ekvonimiyaning umumiste'mol so'zlari tizimidagi amali tahlil etiladi

Kalit so'zlar: leksika, leksema, giperonim, giponim, antonym, antonimiya, ekvonim, ekvonimiya, paradigma.

Abstract. This paper examines certain issues in Uzbek linguistics, particularly the phenomena of equonym and equonymy, hyperonym and hyperonymy, and hyponym and hyponymy, as well as their role within the lexical system of the Uzbek language. Special focus is placed on the functioning of equonymy in the system of commonly used words.

Keywords: lexicon, lexeme, hyperonym, hyponym, antonym, antonymy, equonym, equonymy, paradigm.

Umumxalq tili leksikasi o'ziga xos geterogen tizim (sistema) sifatida lug'aviy birliklarning mikro-, medio- va makroqurilmalar tavsifidagi tagtizim (gomogen tizim)laridan tarkib topadi. Shunga ko'ra, umumxalq tili leksikasida lug'aviy birliklar, shakliy, ma'noviy va ohangdoshlik munosabatlariga ko'ra, turli xil mantiqiy-lisoniy guruhlar doirasida ish ko'radi. Lug'aviy-mazmuniy mikro-, medio- va makroqurilmalar majmuasi, ya'ni ularning bir butun uyushmasi til lug'at tarkibining, ya'ni leksikaning, o'ziga xos yaxlit tizimini hosil qiladi. Fan va texnikaning muayyan sohasiga oid terminlar va ularning tizimi ham umumxalq tili leksikasiga xos geterogen sistemalik xarakteriga ega va bu *yaxlit sistema* (ya'ni terminologiya), umumxalq tili leksikasiga xos mikro-, medio- va makroqurilmalar tavsifidagi lug'aviy birliklar (terminlar)ning mantiqiy-lisoniy munosabatlarini o'zida namoyon etadi [Ermatov I., 2022. 67].

Umumiste'mol so'zlariga xos geterogen sistemalilik va uning mantiqiy-lisoniy imkoniyatlari alohida jiddiy tadqiqot mavzusi sanaladi. Biz bu muhim va murakkab mavzu doirasiga mansub atigi bir mantiqiy-lisoniy hodisa va uning o'zbek lingvistik leksikologik tizimidagi amali haqida fikr yuritishni maqsad qilganmiz. Shu bois lug'at tarkibining medioqurilmalar tizimiga oid *ekvonim* va *ekvonimiya* hodisasi va uning o'zbek tilshunosligi leksemalari tizimidagi amali mazkur ishimizning mazmunini tashkil etadi.

Ekvonim va *ekvonimiya* terminlari – o'zbek tilshunosligi leksemalari tizimida nisbatan yangi lug'aviy birlik. Shu bois bu termin tilshunoslikka oid amaldagi ilmiy

va leksikografik manbalarda qayd etilmagan. *Ekvonim* va *ekvonimiya* terminlari faqat M.V.Nikitinning “Osnovi lingvisticheskoy teorii znacheniya” o‘quv qo‘llanmasida [Nikitin M., 1988. 93-94] lug‘at tarkibining sinonimiya va antonimiya guruhdosh hodisasi sifatida qaraladi.

O‘zbek tilshunosligida *ekvonim* va *ekvonimiya* terminlari birinchi bo‘lib A.Berdialiyev [Berdialiyev A., Ermatov I., 2021. 83-84] tomonidan lug‘at tarkibining “leksik birliklarning denotativ asosda farq qiluvchi lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalari” guruhida giponimlar, partonimlar, funktsionimlar bilan yondosh leksik-semantik hodisa sifatida o‘rganilgan [Ermatov I., 2022. 67].

Ekvonim va *ekvonimiya* terminlari bildirgan lisoniy tushuncha, garchand polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya terminlari nomlagan lisoniy tushunchalar bilan “yondosh” bo‘lsa-da, u hozircha tilshunoslikda, ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida, rasman keng ommalashmagan. *Ekvonim* va *ekvonimiya* terminlari anglatgan lisoniy tushunchalarni fanda keng va rasman ommalashtirish zamonaning kechiktirilmas vazifasidir. Chunki *ekvonim* va *ekvonimiya* hodisalari, xarakteriga ko‘ra, antonim va antonimiya hodisalariga nihoyatda yaqin bo‘lib, an‘anaviy tilshunoslikda ayni *ekvonim* va *ekvonimiya*ga daxldor ba‘zi lisoniy holatlar (masalan, *o‘g‘il* va *qiz*, *opa* va *singil*, *qo‘chqor* va *sovliq* va b.) antonim va antonimiya maqomida talqin etilavergan.

Ekvonim va *ekvonimiya*, M.V.Nikitinning asosli e‘tirofi bo‘yicha, muayyan bir tur ma‘nolarini anglatuvchi lug‘aviy birliklarning jins ma‘nosini bildiruvchi lug‘aviy birliklarga semantik jihatdan tobelanishidir. Masalan, umumxalq tilidagi *ota*, *ona* leksemalari tur ma‘nosi bilan jins ma‘nosidagi *oila* leksemasiga semantik jihatdan tobelanuvchi lug‘aviy birliklardir. *Ota*, *ona* leksemalari *oila* leksemasiga semantik jihatdan tobelanib, uning ma‘no va vazifasini shakllantiruvchi *ekvonimlar* maqomida lisoniy vazifa bajaradi. Demak, shu narsa aniq ma‘lum bo‘ladiki, *ekvonim* va *ekvonimiya* tushunchalari lisoniy jihatdan *giperonim* va *giponim* tushunchalari bilan sinxron-sinkretik jihatdan qorishiq hodisalaridir. Chunki jins ma‘nosidagi lug‘aviy birliklarning *giperonimlar*, shu lug‘aviy birliklarga tur ma‘nosi bilan semantik jihatdan tobelanuvchi lug‘aviy birliklarning *giponimlar* maqomida qaralishi lingvistika fanida, shu jumladan, o‘zbek tilshunosligida ham, allaqachon mushtarak tan olingan [Cheyf U., 1975. 432.]; [Nematov X., Rasulov R., 1995. 128.]; [Safarova R., 1996. 48.]. Biroq *ekvonim* va *ekvonimiya* terminlari bilan bog‘liq lisoniy tushunchalar [Abdualiyeva Z., 2014. 156] terminologik va professional leksika u yoqda tursin, umumxalq tili leksikasi materiallari asosida ham o‘rganishga endigina kirishilgan.

Ekvonim va *ekvonimiya* hodisalari hamda ularning lisoniy amali lug‘aviy sathga xos suppletivizm hodisasi ta‘sirida vujudga keladi va amal qiladi. Lug‘aviy suppletivizm (umuman, suppletivizm) esa, semantik jihatdan o‘zaro yaqin lug‘aviy birliklarning assotsiativ taqozodoshligi bo‘lib, lug‘aviy birliklardan biri xotirada ma‘no umumiylikiga ega bo‘lgan boshqa bir lug‘aviy birlik bilan lisoniy munosabatda bo‘ladi. Masalan, *aka* va *uka*, *opa* va *singil*, *ota* va *bobo*, *ota* va *ona* va h.k. bir necha so‘zlar yaqin qarindoshlik jihatidan bir umumiy semantik doiraga

mansubdir. Lugʻaviy juftlardan biri shu juftlikka mansub boshqa lugʻaviy birlik bilan xotirada assotsiativ bogʻlilikka ega.

Shuningdek, *aka* va *uka*, *opa* va *singil*, *ota* va *bobo*, *ota* va *ona* leksemalari biri boshqasiga nisbatan ekvonim sanalishidan tashqari, giperonim xarakteridagi *oila* leksemasiga nisbatan giponimlar hamdir. Bu dalillar *ekvonim* maqomida rasmiylashgan lugʻaviy birliklarning ayni oʻrinda *giponimlik* maqomida ham rasman ish koʻrishiga ishonchli ishora. Demak, *ekvonim* lugʻaviy sathda giperonim maqomidagi lugʻaviy birlikka tur maʼnosini anglatishi jihatidan semantik tobe boʻlgan lugʻaviy-lisoniy birliklardir. Tur maʼnosidagi lugʻaviy birlikning jins maʼnosini bildiruvchi giperonim xarakteridagi lugʻaviy birlikka nisbatan tur maʼnosidagi tobe lugʻaviy birlik ekanligi xususiyatiga koʻra, ekvonimlar giponimlar bilan bir lisoniy manbada tutashadi, ularga tenglashadi. Biroq bu tutashuv natijasidagi tenglik *ekvonim* va *ekvonimiya* hodisalari bilan *giponim* va *giponimiya* hodisalari munosabatida amal qiluvchi lisoniy farqlarga chek qoʻya olmaydi.

Adabiyotlar:

1. Абдуалиева З.У. Гипонимо-эквиномические отношения в системе зоонимов русского и узбекского языков. Монография. – Хужанд, 2014. – С. 156.
2. Berdialiyev A., Ermatov I. Hozirgi oʻzbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). Universitet va pedagogika oliy oʻquv yurtlarining oʻzbek tili va adabiyoti bakalavri fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent, Turon-Iqbol, – 2021. 204-b.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
4. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. Учебное пособие. – Москва: Высшая школа, 1988. – 169 с.
5. Сафарова Р. Лексик семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 48 б.
6. Чейф А. Значение и структуры языка. – Москва: Прогресс, 1975. – 432 с.
7. Эрматов И. Терминология тизимида гиперо-гипонимик ва эквонимик муносабатлар (тилшунослик терминлари мисолида): Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 67 б.

TIBBIY ATAMALARNING TARIXIY - ETIMOLOGIK SHAKLLANISHI VA OʻZIGA XOS LINGVISTIK XUSUSUSIYATLARI

**Raxmibayeva Shodiya Batirovna,
Urganch RANCH texnologiya
universiteti oʻqituvchisi**

Annotatsiya: Mazkur maqolada tibbiy atamalarning tarixiy-etimologik shakllanishi hamda ularning oʻziga xos lingvistik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Lotin va yunon tillarida shakllangan terminlarning oʻzbek tili tizimiga moslashuvi, ularning semantik, morfologik va fonetik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: tibbiy terminologiya, lotin tili, yunon tili, etimologiya, morfologiya, tarjima, lingvistika.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the historical and etymological formation of medical terms and their distinctive linguistic features. It highlights the adaptation of terms originating from Latin and Greek into the Uzbek language system, focusing on their semantic, morphological, and phonetic characteristics.

Keywords: medical terminology, Latin, Greek, etymology, morphology, translation, linguistics.

Tibbiy terminologiyani shakllanishi insoniyat tarixining eng qadimiy davrlaridan boshlab sogʻliqni saqlash, kasalliklarni aniqlash va davolashga oid bilimlarning rivojlanishi bilan chambarchas bogʻliqdir. Tibbiyotning dastlabki manbalari – qadimgi Misr, Bobil, Hindiston, Yunon va Rim sivilizatsiyalarida – kasalliklar sabablari, belgilarini tavsiflash va ularni bartaraf etish usullari haqida muhim bilimlar jamlangan. Ushbu tarixiy davrda tibbiy atamalar koʻp hollarda oddiy xalq tili soʻzlaridan farqli ravishda, mutaxassislar orasida muomala vositasi boʻlgan maxsus leksik birliklar sifatida shakllana boshlagan edi.

Tibbiy terminologiyani tarixiy shakllanishida qadimgi Yunoniston ilm-fani muhim rol oʻynagan. Ayniqsa, miloddan avvalgi V–IV asrlarda yashab ijod qilgan Gippokrat, Aristotel va keyinchalik Galen kabi yunon olimlari tomonidan tibbiy leksikani tizimlashtirishga asos solingan. Bu davrda tibbiy bilimlar anatomik, fiziologik va kasalliklar tasnifi asosida tartibga solina boshlagan boʻlib, terminlar ham tegishli tarmoq asosida nomlangan. Masalan, kardia (καρδία – yurak), gaster (γαστήρ – meʼda), neuron (νεῦρον – asab), derma (δέρμα – teri) kabi yunoncha atamalar ilk bor aynan shu davr manbalarida uchraydi. Bu terminlar oʻzining semantik aniqligi, qisqalik va tasviriyligi sababli keyinchalik ham zamonaviy tibbiy leksikonda saqlanib qolgan.

Rim imperiyasi davrida esa yunoncha tibbiy bilimlar va terminlar asta-sekin lotin tiliga tarjima qilina boshlandi. Rimlik tabib va ensiklopedist Aulus Kornelius Selsiy (Aulus Cornelius Celsus) oʻzining mashhur “De medicina” (“Tibbiyot haqida”) asarida yunon manbalariga tayangan holda yunoncha atamalarni lotin tiliga moslashtirdi va shu asosda lotincha tibbiy terminlarning dastlabki tizimini shakllantirdi.

Qadimgi yunon tabobatining asoschisi hisoblangan Gippokrat (mil. avv. V asr) va undan keyin yashagan Rimlik olim Galen (mil. 129–201 y.) tibbiy terminlarning yaratilishi va tizimlashtirilishida muhim rol oʻynaganlar. Gippokrat kasalliklarni kuzatish va ularni tasvirlashda yunon tilida, Galen esa yunon va lotin tillarida yozgan asarlari orqali anatomiya, fiziologiya va klinik terminlarni rivojlantirishga katta hissa qoʻshgan. Gippokrat kasalliklarni sistematik tarzda tasniflash va atamalarni aniqlashtirishga harakat qilgan, Galen esa hayvonlar ustida olib borgan anatomo-fiziologik tadqiqotlari orqali lotin tilida asoslangan terminologik sistemani ishlab chiqqan. Shu tariqa, lotin va yunon tillarida yaratilgan asarlar tibbiy terminologiyani ilk asosini tashkil etdi va keyingi asrlar davomida bu leksika boyib bordi.

Tibbiy atamalar asosan yunoncha va lotincha ildizlar asosida shakllangan boʻlib, ular murakkab morfologik strukturaga ega: prefiks, suffiks va leksik ildizlar

orqali kasalliklar, anatomiya, fiziologiya, patologik holatlar va diagnostika jarayonlari aniq va izchil ifodalanadi. Masalan, cardiologia – kardia (yun. “yurak”) va logia (yun. “ta’limot”) soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan boʻlib, “yurak toʻgʻrisidagi fan” degan maʼnoni anglatadi. Bunday terminlar koʻplab tibbiy atamalarda uchraydi: hepatitis (jigar yalligʻlanishi), nephrologia (buyrak toʻgʻrisidagi fan), osteoma (suyak oʻsmasi) v.h

Etimologik jihatdan, tibbiy atamalarning muhim qismi metaforik asosda shakllangan. Bu atamalarda koʻpincha tashqi koʻrinish, funksional belgilar yoki boshqa obyektlarga oʻxshashlik asos qilib olingan. Masalan, arachnoidea (oraliq miya pardasi) – yunoncha arachne (“oʻrgimchak”) soʻzidan olingan boʻlib, miya pardasining oʻrgimchak toʻriga oʻxshash shakli bilan bogʻliq. Yoki tuberculosis (sil kasalligi) – lotincha tuberculum (“gʻovakli tosh”) soʻzidan kelib chiqqan, bu kasallikda oʻpkada hosil boʻladigan boʻrtmalarni ifodalaydi.

Oʻrta asrlarda tibbiyotning ilmiy markazi Yevropaga koʻchdi va yunon tilidagi asarlar arab tiliga, keyinchalik esa lotin tiliga tarjima qilindi. Bu davrda lotin tili ilmiy til sifatida ustuvorlik qildi va tibbiy terminologiyaning standartlashuvida asosiy vositaga aylandi.

Zamonaviy tibbiyotda koʻplab yangi terminlar paydo boʻlayotgan boʻlsa-da, ular ham koʻpincha lotin yoki yunon ildizlariga asoslanadi. Masalan, electroencephalogramma – electro (elektron), encephalos (miya), gramma (yozuv) qismlaridan tashkil topgan boʻlib, “miya faoliyatining elektr yozuvi” degan maʼnoni beradi. Yoki gastroenterologia – gaster (oshqozon), enteron (ichak), logia (fan) soʻzlaridan iborat. Bunday tuzilma terminlarning izchilligini, aniq semantik tizimini va xalqaro miqyosda tushunarli boʻlishini taʼminlaydi. Bugungi kunda tibbiyot terminologiyasi yangi tibbiy topilmalar asosida yangi terminologiya yaratish uchun lotin va yunon tillaridan foydalanadi. Bu, taxminan, 2500 yil oldin mavjud boʻlgan ilmiy tibbiyotning uzoq anʼanalari bilan bogʻliq. Bundan tashqari, yunon va lotin tillari tibbiy terminologiya uchun amaliy afzalliklarni taklif qiladi. Ushbu tillar aniq, xalqaro miqyosda tushunarli terminologiyani yaratishni kafolatlaydi.

Shu boisdan, tibbiy terminologiya bugungi kunda ham qadimgi yunon va lotin tillarining ilmiy merosiga asoslanmoqda. Bu leksika oʻzining sistemaliligi, aniqligi, qisqalik va metaforik ifodaliligi bilan ajralib turadi hamda xalqaro ilmiy kommunikatsiyada muhim rol oʻynaydi.

Adabiyotlar

1. Temkin, O. The Double Face of Janus and Other Essays in the History of Medicine. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977. – B. 11.
2. Nutton V. Ancient Medicine. – London: Routledge, 2004. – B. 55–72.
3. Dols M. The Influence of Greek and Latin on Arabic Medical Terminology // Journal of the History of Medicine. – 1979. – №34. – B. 145–152.

TURK TILLARIDA KONCHILIK TERMINOLOGIYASINING LEKSIKOGRAFIK ASOSLARI VA TARIXIY EVOLYUTSIYASI

Maftuna Sobirova,

Navoiy davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrası doktoranti

maftuna.sobirova.95@mail.ru

Annotatsiya. Turk tillarida konchilik terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi faqat lingvistik jarayon emas, balki leksikografik qayd va lug'atchilik amaliyoti bilan ham chambarchas bog'liqdir. Maqolada qadimdan to hozirgi kungacha bo'lgan bosqichlarda konchilik atamalarining tarixiy shakllanishi, ularning lug'atlarda qayd etilishi, tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar va standartlashtirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, turkiy xalqlar tilida konchilik terminlarini tizimlashtirish, nazariy lug'atchilik tamoyillari asosida ularni semantik guruhlariga ajratish va amaliy leksikografiyada qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari konchilik terminologiyasi uchun zamonaviy tezauruslar yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, lug'atchilik, konchilik terminologiyasi, turkiy tillar, standartlashtirish, tarjima, tezaurus.

Abstract. The formation and development of mining terminology in Turkic languages are not only linguistic processes but are also closely related to lexicographic documentation and dictionary-making practices. This article examines the historical stages of mining terms, their recording in dictionaries, translation-related issues, and standardization challenges. It also analyzes the classification of mining terms into semantic groups, based on the principles of theoretical lexicography, and their application in practical lexicography. The findings highlight the importance of creating a modern thesaurus for mining terminology in Turkic languages.

Keywords: lexicography, dictionary-making, mining terminology, Turkic languages, standardization, translation, thesaurus.

Turk tillarida konchilik terminologiyasining rivojlanishi leksikografiya va lug'atchilik nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega. Asrlar davomida shakllangan terminlar turli lug'atlarda qayd etilgan, ammo ularning semantik doirasi ko'pincha turlicha izohlangan. Shu sababli, konchilikka oid terminlarni nafaqat tarixiy, balki leksikografik jihatdan ham o'rganish zarur. Izlanishlar turkiy tillarda konchilikka oid terminlarning paydo bo'lishini va taraqqiyotini quyidagicha davrlaydi:

- **Qadimgi davr.** Göktürk va uyg'ur yozuv yodgorliklarida "altun", "temir" kabi atamalar uchraydi. Ular dastlab xalq og'zaki ijodida, keyinchalik esa yozma manbalarda mustahkamlangan.

- **O'rta asrlar.** Fors va arab tillari ta'siri natijasida "ma'dan", "zar" kabi terminlar kirib kelgan va lug'aviy manbalarda qayd etilgan.

- **Usmonlilar davri.** Konchilik terminlari turk tilida keng qo'llanilib, ayrimlari ikki tilli lug'atlar orqali Yevropa tillariga tarjima qilingan.

- **Sovet davri.** Ruscha atamalar ("shaxta", "rudnik", "kombinat") terminologik lug'atlarga kirgan va standart sifatida mustahkamlangan.

- **Hozirgi davr.** Turk tillarida atamalarni yagona texnik baza asosida standartlashtirish va tezaurus tuzish ishlari olib borilmoqda.

Turk tillarida konchilik terminologiyasini o'rganish jarayonida nafaqat tarixiy rivojlanish, balki leksikografik va lug'atchilik bilan bog'liq qator muammolar ham yuzaga chiqadi. Terminlarning izohlanishi, tarjimasi, standartlashtirilishi va lug'atlardagi aks etishi o'ziga xos masalalar bo'lib, ular ilmiy hamjamiyat oldida dolzarb muammolar sifatida turibdi. Quyida ushbu muammolarning asosiy yo'nalishlari tahlil qilinadi.

- **Leksikografik muammo:** bir xil termin turli lug'atlarda turlicha izohlanadi. Masalan, "ruda" va "foydali qazilma" sinonim sifatida qayd etilsa-da, semantik nozikliklari ko'rsatilmagan.

- **Tarjima muammosi:** arabcha "ma'dan" atamasi ayrim manbalarda "kon", boshqalarida "rudnik" sifatida talqin qilingan.

- **Standartlashtirish muammosi:** turkiy tillarda yagona texnik terminologik baza yo'qligi sababli xalqaro hamkorlikda chalkashliklar yuzaga keladi.

- **Amaliy lug'atchilik muammosi:** mavjud ikki tilli lug'atlar terminologik aniqlikni ta'minlamaydi, natijada mutaxassis va tarjimonlar uchun qiyinchilik tug'iladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, konchilik terminlari turkiy xalqlar lug'at boyligida qadimdan mavjud bo'lsa-da, ularning izohi va qo'llanishi davrga qarab sezilarli darajada o'zgarib kelgan. Leksikografik manbalarda terminlarning turlicha talqin qilinishi lingvistik noaniqliklarga sabab bo'lib, bu ularni tizimlashtirish zaruratini yuzaga chiqaradi. Shu bois amaliy lug'atchilikda konchilik terminlari uchun maxsus tezaurus yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi, chunki bunday yondashuv semantik munosabatlarni ochib berishga va tarjimada birxillikni ta'minlashga xizmat qiladi [Cabré, 1999, 57]. Bundan tashqari, zamonaviy raqamli leksikografiya, jumladan, ontologiyalar va semantik tarmoqlar asosida terminlarni qayta ishlash va standartlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda, bu esa turkiy tillar konchilik terminologiyasini global ilmiy-amaliy muhitga integratsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. [Abjalova, 2021, 86]

Turk tillarida konchilik terminologiyasi nafaqat tarixiy shakllanish bosqichlari, balki lug'atchilik va leksikografik amaliyot bilan ham bevosita bog'liq jarayondir. Terminlarning qadimiy ildizlari, fors, arab, rus va yevropa tillari orqali kirib kelgan qarz so'zlar, shuningdek, ularning turli davrlardagi semantik talqinlari konchilik atamalarining boy va murakkab tizimini yuzaga keltirgan. Ushbu jarayonni ilmiy asosda o'rganish, ayniqsa, leksikografiya va nazariy lug'atchilik nuqtayi nazaridan katta ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda nazariy leksikografiya terminlarni semantik munosabatlar asosida tizimlashtirish, amaliy lug'atchilik esa ularni o'quv jarayoni, ilmiy izlanishlar va tarjima faoliyatida izchil qo'llash imkonini berishi zarur. Shu boisdan konchilik terminologiyasi uchun maxsus tezauruslar, ko'p tilli elektron lug'atlar va ontologik modellarga asoslangan raqamli platformalarni yaratish dolzarb vazifadir.

Kelajakda ushbu yo'nalishda samarali rivojlanish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish zarur:

- Tezaurus va elektron lugʻatlar yaratish: Konchilik terminlarini tizimlashtirish va ularning semantik munosabatlarini ochib beruvchi maxsus ilmiy baza shakllantirish;
- Koʻp tilli bazalar ishlab chiqish: tarjimada yuzaga keladigan noaniqliklarni bartaraf etish va xalqaro hamkorlikni taʼminlash uchun terminlarning birxil talqinini kafolatlash;
- Standartlashtirish jarayonlarini yoʻlga qoʻyish: turkiy tillar terminologiyasini xalqaro talablar asosida uygʻunlashtirish, global texnik meʼyorlar bilan integratsiyalash.

Xulosa qilib aytganda, konchilik terminologiyasining evolyutsiyasi tarixiy jarayon sifatida oʻrganilishi bilan birga, zamonaviy leksikografiya va lugʻatchilik uchun metodologik asos ham yaratadi. Bu esa turkiy tillar terminologiyasini nafaqat milliy, balki xalqaro ilmiy-amaliy muhitda ham samarali qoʻllash imkonini beradi.

Adabiyotlar

- [1] Golden, P. B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1992, 483 p. ISBN 3-477-03274-X. pp. 45–47.
- [2] Johanson, L., Csato, E. A. (eds.). *The Turkic Languages*. B/W Illustrations, 2021, 512 p. ISBN 9780415738569. <https://doi.org/10.1163/25898833-00420034>
- [3] Findley, C. Vaughn. *The Turks in World History*. Oxford University Press, 2004, 320 p. ISBN 9780195177268. pp. 67–70.
- [4] Lewis, G. L. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford University Press, 1999, 203 p. ISBN 0-19-823856-8. pp. 33–35.
- [5] Bregel, Y. *A Historical Atlas of Central Asia*. Brill, 2003, 109 p. ISBN 9004123210.
- [6] Landau, J. M. *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan*. University of Michigan Press, 2001, 274 p. ISBN 0472112260. pp. 145–147.
- [7] Schönig, C. *Cultural Changes in the Turkic Speaking World*. Istanbul Texte und Studien 7. Würzburg: Ergon-Verlag, 2007. pp. 98–100.
- [8] Abjalova, M. *Oʻzbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi*. Monografiya. Toshkent: Nodirabegim, 2021, 215 b. ISBN 978-9943-7804-5-3. <https://doi.org/10.26739/2181-0796>
- [9] Abjalova, M. “OʻzNet lingvistik ontologiyasini yaratish loyihasining konsepsiyasi.” *Oʻzbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari*, Toshkent: ToshDoʻTAU, 1/2022, B. 123–139.

МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аякулова Азиза Исматулла кизи,
докторант базовой докторантуры
3-го курса ГулГУ, aayaqulova@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются особенности формирования и функционирования медицинской терминологии в русском и узбекском языках. Рассматриваются источники происхождения, морфологические и семантические характеристики терминов, а также проблемы перевода и стандартизации. Особое внимание уделено латинско-греческому влиянию, заимствованиям и современным тенденциям создания узбекских эквивалентов. Результаты исследования могут быть использованы при разработке двуязычных медицинских словарей и улучшении качества перевода.

Ключевые слова: медицинская терминология; русский язык; узбекский язык; лексико-семантические особенности; заимствования; стандартизация; перевод.

Abstract. The article analyzes the formation and functioning of medical terminology in Russian and Uzbek. It examines sources of origin, morphological and semantic features, as well as challenges of translation and standardization. Special attention is given to the Latin-Greek influence, borrowings, and modern trends in developing Uzbek equivalents. The findings can be applied to creating bilingual medical dictionaries and improving translation quality.

Keywords: medical terminology; Russian language; Uzbek language; lexical-semantic features; borrowings; standardization; translation.

Медицинская терминология русского языка имеет длительную историю и формировалась под влиянием различных культурно-языковых факторов [Кузнецова, 2018, с. 47]. Основу её составляет латинско-греческое наследие, что обеспечило интернациональный характер многих терминов, таких как *анатомия, терапия, эндоскопия*.

Заметное влияние на лексику оказали немецкий и французский языки: из немецкого пришли шприц, пломба, из французского — ампула, клизма [Кузнецова, 2018, с. 93]. В современном этапе наблюдается активное проникновение англицизмов, связанных с новыми технологиями: *сканер, стент, кардиостент*.

В отличие от русского, узбекская медицинская терминология развивалась в условиях тесного взаимодействия с восточными и европейскими традициями [Тухтасинова, 2015, с. 51]. Значительное влияние оказали арабский и персидский языки, что видно по терминам *dard* (боль), *davolash* (лечение), *jarrohlik* (хирургия) [Суюнов, 2018, с. 76].

Помимо этого, значительную роль сыграло заимствование русских медицинских терминов, что обеспечило унификацию и облегчило профессиональную коммуникацию. В узбекский язык вошли такие термины,

как операция, рентген, кардиология, диагностика, анализ [Назаров, 2017, с. 139].

В последние десятилетия усилились процессы терминологической стандартизации и создания аутентичных узбекских эквивалентов [Юсупов, 2021, с. 88]. Всё чаще используются термины, отражающие национальные лексические традиции: *yurak jarrohligi* (кардиохирургия), *qon aylanishi tizimi* (система кровообращения), *miokard infarkti* (инфаркт миокарда). Современная практика демонстрирует стремление к балансу между сохранением интернациональных единиц и разработкой собственных терминов для повышения доступности медицинских знаний.

Медицинская терминология русского и узбекского языков формируется на основе общих интернациональных принципов и демонстрирует значительное сходство благодаря влиянию латинско-греческой медицинской номенклатуры, которая является универсальной для большинства стран [Голубева, 2014, с. 53]. Однако специфика национальных языковых систем, а также различия в способах заимствования и адаптации терминов приводят к определённым лексико-семантическим расхождениям, что оказывает влияние на точность перевода и взаимопонимание специалистов [Кузнецова, 2018, с. 47].

Одной из ключевых характеристик медицинской терминологии является стремление к однозначности, так как каждая терминологическая единица должна отражать строго определённое понятие [Кузнецова, 2018, с. 49].

Например: **Русский язык:** *инфаркт миокарда* – строго определённое патологическое состояние.

Узбекский язык: *miokard infarkti* – калька русского термина, сохраняющая его точность и смысл.

Соблюдение терминологической точности является важнейшим условием для обеспечения правильной диагностики, корректного перевода медицинских текстов и эффективной коммуникации между врачами разных стран.

В русском языке значительная часть медицинских терминов представлена интернационализмами – словами латинского и греческого происхождения, которые сохраняют форму и фонетику без существенных изменений: кардиология, артериосклероз, гипертония [Голубева, 2014, с. 65].

В узбекском языке в последние годы прослеживается тенденция к гибриднему подходу:

сохраняются интернационализмы: *stent, angiografiya, miokard infarkti*;

параллельно формируются национальные эквиваленты: *qon tomir halqasi* (стент), *yurak qon tomirlarining rentgen tekshiruvi* (ангиография), *yurak mushaklarining zararlanishi* (инфаркт миокарда).

Подобная двойственная система облегчает восприятие медицинской информации пациентами и одновременно сохраняет точность профессиональной коммуникации [Юсупов, 2021, с. 93].

Одной из актуальных задач является унификация медицинских терминов для обеспечения точности перевода и интерпретации [Кузнецова, 2018, с. 152]. Сложности возникают, когда термины имеют несколько вариантов перевода.

Например, термин *stenosis* в узбекских источниках встречается в двух формах: **транслитерация** – *stenoz*; **описательный перевод** – *torayish* (сужение просвета сосуда).

Морфологическая структура медицинской терминологии в русском и узбекском языках формировалась под влиянием различных лингвистических традиций, что привело к заметным различиям в способах словообразования и организации терминологических единиц. В обоих языках наблюдается активное использование латинско-греческих корней, однако их адаптация осуществляется по-разному [Кузнецова, 2018, с. 84].

Медицинская терминология русского языка сохраняет традицию прямого заимствования терминов из латинского и греческого языков. Благодаря этому большинство терминов имеет единообразную морфологическую структуру и узнаваемо для специалистов по всему миру [Голубева, 2014, с. 61].

Основные способы словообразования:

Аффиксация: добавление префиксов и суффиксов для уточнения значения. Примеры: *гипертония* (гипер- + тония), *гипогликемия* (гипо- + гликемия), *эндоскопия* (эндо- + скопия).

Композиты (сложные слова): соединение двух и более основ. Например: *кардиохирургия* (кардио- + хирургия), *ангиокардиография* (ангио- + кардио- + графия).

Международные форманты: сохранение корневых морфем из латинского и греческого языков (*кардио-*, *пнеumo-*, *гепато-*), что способствует интернационализации терминологии [Соколова, 2019, с. 104].

В результате медицинская терминология русского языка отличается высокой степенью морфологической компактности: сложные понятия часто выражаются одним словом, что облегчает их запоминание и делает лексику удобной для профессиональной коммуникации.

В узбекской медицинской терминологии преобладает синтаксический способ построения терминов, что связано с агглютинативным характером языка [Тухтасинова, 2015, с. 72]. В отличие от русского языка, где сложные термины чаще всего представлены одним словом, в узбекском языке нередко используются развернутые словосочетания, которые описывают суть явления или процесса.

Примеры: кардиохирургия → *yurak jarrohligi*, ангиография → *qon tomirlarining rentgen tekshiruvi*, инфаркт миокарда → *yurak mushaklarining zararlanishi*.

Современная практика показывает тенденцию к гибридизации: в научной литературе и медицинских документах всё чаще встречаются как интернациональные термины, так и аутентичные эквиваленты. Например, в узбекском языке допустимы оба варианта:

miokard infarkti (интернационализм),

yurak mushakklarining zararlanishi (описательный эквивалент).

Медицинская терминология русского и узбекского языков имеет общую интернациональную основу, сформированную под влиянием латинско-греческой номенклатуры. Однако различия в морфологических моделях определяют специфику терминов: русский язык сохраняет компактные интернационализмы, тогда как узбекский язык предпочитает описательные словосочетания.

Список литературы

1. **Кузнецова Т. В.** Медицинская терминология: структура, семантика, перевод. – Москва: Наука, 2018. – 220 с.
2. **Голубева И. В.** Интернационализация медицинской лексики: исторические и современные тенденции. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2014. – 180 с.
3. **Соколова Е. П.** Латинско-греческие основы в медицинской терминологии: учебное пособие. – Москва: Просвещение, 2019. – 256 с.
4. **Тухтасинова М. Ш.** Формирование и развитие медицинской терминологии в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 2015. – 210 с.
5. **Юсупов А. Х.** Проблемы стандартизации медицинских терминов в Узбекистане. // Вестник филологических наук. – 2021. – №3. – С. 85–94.
6. **Суюнов Ш. М.** Влияние арабско-персидских заимствований на медицинскую лексику узбекского языка. // Наука и инновации. – 2018. – №5. – С. 72–80.
7. **Назаров У. Р.** Особенности перевода медицинской терминологии с русского на узбекский язык. – Самарканд: СамГУ, 2017. – 196 с

O‘ZBEK MILLIY TERMINOLOGIK LEKSIKASINING ADABIY LEKSIKA BILAN MUNOSABATI

Karimberdiyeva Dildora G‘ulomjon qizi,
Guliston davlat pedagogika instituti
Tillarni o‘qitish fakulteti talabasi
karimberdiyevadildora48@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili taraqqiyot bosqichlari mobaynida terminologik leksikaning shakllanishi, terminologik leksika va dialektik qatlam so‘zlari hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi masalasi ko‘rib chiqiladi. O‘zbek adabiy tilining dialektal boyish xususiyati, transterminlashuv hodisasi va terminologik leksikaning umumadabiy leksika bilan zidlanishi munosabatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: leksik zaxira, terminologik leksika, umumadabiy leksika, transterminlashuv, dialektik qatlam, dominant ma’no, terminologik lug‘at, xoslanmoq.

Abstract: This article examines the formation of terminological lexicon during the stages of development of the Uzbek language, the issues of terminological lexicon and dialectal layer words, and their interrelationship. The dialectal enrichment of the Uzbek literary language, the phenomenon of transtermination, and

the relationship between the terminological lexicon and the general literary lexicon are analyzed.

Keywords: terminological lexicon, general literary lexicon, transtermination, dialectical layer, dominant meaning, terminological dictionary, adaptation.

Hozirgi kunda o'zbek tilshunosligi fanining oldida turgan ko'pgina muammoli masalalar mavjud, shulardan biri milliy leksika va adabiy til o'rtasidagi qarama-qarshilik hamda mushtaraklik muammolaridir. O'zbek tili juda qadim zamonlardan o'z leksik imkoniyatlari bilan shakllanib ulgurgan. O'zbek tili taraqqiyoti olis davrlardan to hozirgacha ham yangi leksikani qabul qilish va eski qatlam so'zlarni chiqarish jarayonlarini o'tkazib kelmoqda. Terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga tilimizda yangi so'zlar yasaliish qonuniyatlari hamda tilning leksik zaxirasi asos bo'ladi. Terminologik leksika va adabiy leksika o'rtasida muhim bog'liqliklar mavjud. Terminlar uslubiy jihatdan ma'lum sohalar va vaziyatlarga xoslangan bo'lsa, adabiy leksika adabiy til normalariga asoslanadigan, qat'iylashgan formada namoyon bo'ladi. Umumadabiy leksika qatlami oddiy so'zlashuv tili, argo so'zlar, jargon so'zlar, sheva va lahjalar hisobiga boyib boradi. Hozirda adabiy leksika ham terminologik leksikani to'ldirib, kengaytirib, mazmunan yoritib beruvchi asosiy manba sifatida e'tirof etilmoqda. Shunga ko'ra, adabiy leksikadan ba'zi so'zlar terminologik leksikaga o'tishi, aksincha terminologik leksikadan adabiy leksikaga ko'chishi hodisasi tabiiydir. Umumadabiy so'zlarning terminologik leksika tizimiga xoslanish hodisasi transterminlashuv deb nomlanadi. Transterminlashuv jarayonida bir termin turli qatlamlarda qo'llanishi mumkin, ammo uning tub negizida dominant ma'no saqlanib qoladi.[Dadaboyev H, 2020 yil, –B.30] Ilmiy tomonlama qaraganda, terminlarning boshqa fan va sohada qo'llanishi uning yangi amaliy va ilmiy ma'no kasb etishiga, leksikada uzoq vaqt yashab qolishiga sabab bo'ladi. Sodda qilib tushuntirsak, transterminlashuv mavjud terminni boshqa soha yoki fanga o'tishi hamda faol foydalanilishidir. Masalan, “virus” so'zi tibbiyotga oid leksema va bu so'z informatika fanida “kompyuter virusi” termini sifatida ishlatiladi. Shunga o'xshash misollar juda ko'p, “stress” termini fiziologiyaga oid, lekin uni psixologiyada ham qo'llaymiz, “ildiz” leksemasi oddiy so'zlashuv tili hamda adabiy tilda bosh ma'nosi daraxtning ildizi ekanligi tushunilsa, tilshunoslikda “so'z ildizi” ma'nosida foydalaniladi. [O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, –B. 109, 110, 111] O'zbek tili ko'p ma'noli so'zlarga boy, “kuch” so'zi asl turkiy so'z va “kuch-qudrat, quvvat” ma'nosida hamma uchun tushunarli umumadabiy nutqda keng qo'llaymiz, shuningdek, ilmiy termin sifatida bu so'z fizika, texnika, huquq, harbiylik va bir qancha sohalarida turli ma'nolarni ifodalab keladi. Umumadabiy so'zlarning terminlashuvi natijasida tilda omonimlashish hodisasi sodir bo'lib, tilda avvaldan mavjud bo'lgan so'z qolipidan yangi ma'noli so'z sifatida foydalaniladi va bu gap tarkibida oydinlashadi. Masalan, burun, soch, ot, bo'g'iz, qo'ltiq, ter, quv va boshqalar. Ba'zi terminlar tor va maxsus sohalaridagina qo'llanilsa, boshqalari keng qamrovli hamda juda ko'p sohalarida faol.

O'zbek terminologiyasi lingvistik va nolingvistik sohalar bilan uzviy aloqador. [Pardayev A, Urinbayeva D.B, Islamova D.A, 2020 yil, –B.22,23]

1. Nolingvistik sohalar: mantiq, psixologiya, falsafa, adabiyotshunoslik, aniq fanlar (kiberbetika, fiziologiya, matematika, fizika).

2. Lingvistik sohalar: leksikologiya, leksikografiya, soʻz yasalishi, sotsiolingvistika.

Oʻzbek milliy terminologik leksikasi boy va atamalar lugʻati tuzish uchun qulay hisoblanib, transterminlar tarjima, ensiklopedik, izohli lugʻatlarda ham oʻz ifodasini topadi. [Dadaboyev H. 2019 yil, –B.32] Transterminlar muayyan tilning ilmiy, texnik terminlari boshqa tilga hech bir oʻzgarishsiz kirib kelib keng foydalanishidir, bu lugʻatlarda ham aks etadi. Oʻzga tildan oʻzlashgan terminlar doimo oʻzining termin maʼnosini saqlab qoladi, baʼzan yozilishi va talaffuzida kichik farqlar boʻlishi mumkin, ammo bu farqlar istisno tarzida qabul qilinadi. Masalan, “bank” termini italyanacha “banco” terminidan oʻzlashgan va hozirgi oʻzbek adabiy tilida barcha imlo qoidalariga mos keladigan transtermin. Xususan, internet, kompyuter soʻzlari ingliz tilidan oʻzlashgan soʻzlar va bu soʻzlar turli tillarda bir xil maʼnoni ifodalaydi. Radio, bank, internet, universitet, atom soʻzlari xalqaro transterminlardir. Ushbu soʻzlar dunyoning deyarli barcha tillarida bir maʼnoni ifodalovchi atamalardir.

Oʻzbek milliy terminologik leksikasi nafaqat oʻzga tillar, balki dialektik qatlam soʻzlari orqali boyib boradi. Oʻzbek tilida terminlar va dialektik leksemalar chambarchas bogʻliq. Maʼlumki, qardosh turkiy tillar ichida oʻzbek tili sheva va lahjalarga boyligi bilan boshqa tillardan anchagina oldinda turadi, shu bois oʻzbek dialektikasi uch yirik lahjadan, yaʼni a) qarluq-uygʻur (chigʻatoy) lahjasi, b) qipchoq lahjasi, d) oʻgʻuz lahjasi zamirida shakllangani haqida koʻpgina maʼlumotlarga egamiz.[Ashirboyev S. 2013 yil, –B. 34] Oʻzbek tilining leksik boyligi mana shu dialektik zaxira hisobiga asrlar osha koʻpayib bormoqda. Kiyim-kechak terminlari, kasb-hunar terminlari, ilmiy, maishiy terminlar, qarindoshlikni ifodalovchi soʻzlar, geografik terminlar, savdo-sotiq terminlari, fiqhga oid atamalar, diniy atamalar nomlari bevosita dialektik qatlamdan shakllangan. Oʻzbek milliy terminologik leksikasi tarkibiga sheva elementlarining kiritilishining asosiy sababi umumadabiy tilda kerakli maʼnoni anglatadigan soʻzning mavjud boʻlmasligidir.

Hozirgi vaqtda fan-texnika sohalarida yuz berayotgan shiddatli oʻzgarishlar taʼlim, madaniyat, sanʼat, sport, axborot texnologiyalari, publitsistika va boshqa turli jabhalarda yaqqol koʻzga tashlanmoqda. Buning natijasi oʻlaroq, fan va texnika yutuqlari tufayli yangi texnika vositalari, bir qancha qulayliklar yaratuvchi ishlab chiqarish mashinalariga egalik qilinmoqda. Bu texnika nomlari kundan kunga ortib terminologik lugʻat boyligini yanada koʻpaytirishga munosib hissa qoʻshmoqda.

Adabiyotlar

1. Dadaboyev H. Oʻzbek terminologiyasi: oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. –B. 32, 34.

2. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, davlat ilmiy nashriyoti. –Toshkent, 2006. – B. 109, 110, 111.

3. Pardayev A, Urinbayeva D.B, Islamova D.A Oʻzbek terminologiyasi: oʻquv qoʻllanma. – Samarqand, 2020. – B-22, 23.

4. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013. – B. 35.

05. FAN O‘QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Impostor Phenomenon in Heutagogy and Andragogy: A Narrative Literature Review in EFL Learning Contexts

Asst. Prof. Dr. Suheyra Demirkol Orak

0000-0002-0605-6537

sudemirkol@gmail.com

Fırat University, Faculty of Education, Foreign Langs. Department.

Elazığ, Turkey

In the context of teaching English as a foreign language (EFL), this narrative literature review investigates how the imposter phenomenon manifests itself within the frameworks of heutagogy and andragogy. Although the imposter phenomenon—which is typified by ongoing self-doubt and the fear of being perceived as intellectually weak—has been extensively researched in higher education, it is still not well understood in adult and self-directed EFL learning environments. Using research from Web of Science and Scopus, this study summarises theoretical and empirical findings about the relationship between impostor encounters and learner autonomy, self-efficacy, and identity development. Heutagogical methods stress how self-determined learning can either lessen or exacerbate impostor sentiments, whereas the andragogical lens emphasises how the self-concept and past experiences of adult learners affect susceptibility to these sensations. The results show that while the imposter phenomenon may impede persistence, involvement, and confidence in language usage, heutagogical approaches like learner agency, digital scaffolding, and reflective practice present promising ways to mitigate its impacts. In order to create more inclusive, encouraging, and empowering learning settings, this review emphasises the significance of including psychological aspects into adult EFL education.

Keywords: Impostor Phenomenon, Heutagogy, Andragogy, English as a Foreign Language (EFL), Learner Autonomy.

Introduction

The imposter phenomenon, initially articulated by Clance and Imes (1978), denotes the enduring sensation of feeling deceptive or insufficient despite unequivocal proof of capability. Individuals experiencing imposter syndrome frequently ascribe their achievements to fortuitous circumstances, external assistance, or transient exertion, while internalising failures as proof of inadequacy (Parkman, 2016). Initially examined in high-achieving women within professional and academic settings, impostorism is today acknowledged as a prevalent psychological issue affecting several demographics, including students, educators, and professionals.

In the realm of English as a Foreign Language (EFL) education, the imposter phenomenon is particularly pertinent due to the inherent vulnerability, risk-taking, and identity negotiation involved in language acquisition. Language learners frequently find themselves in contexts where their competencies are evaluated against

native-speaker standards and associated with social and cultural hierarchies (Bernat, 2008). For adult learners, these pressures may be intensified by professional responsibilities, familial expectations, and the self-perception of competence in various aspects of life.

Although there is an expanding corpus of work on impostorism, investigations into its effects within adult and self-directed EFL learning environments are still few. Although higher education research has recorded impostorism in graduate students, early-career academics, and professionals (Corkindale, 2008; Hutchins, 2015), limited studies have explored its relationship with adult education frameworks like andragogy and heutagogy. This difference is substantial as adult learners possess unique qualities in language education: they bring previous experiences, typically learn for professional or social objectives, and are more inclined towards self-directed or digital learning environments.

This narrative literature review fills this gap by synthesising studies on the imposter phenomenon in adult EFL situations and interpreting them through the frameworks of andragogy and heutagogy. It seeks to address the subsequent guiding enquiries:

In what ways does the impostor phenomenon present itself among adult EFL learners?

How do andragogical and heutagogical frameworks elucidate or alleviate impostorism?

What are the ramifications for educators aiming to establish psychologically friendly and inclusive EFL classrooms?

This review enhances the comprehensive understanding of the psychological and pedagogical aspects of adult language acquisition by synthesising research on the imposter phenomenon with adult learning theories.

Literature Review

Impostor phenomenon in educational contexts

The imposter phenomenon has been extensively recorded in higher education. Students exhibiting impostor syndrome frequently experience anxiety, perfectionism, diminished academic performance, and challenges in internalising accomplishment (Sakulku & Alexander, 2011). Individuals may evade obstacles, excessively prepare for activities, or withdraw when confronted with setbacks (Parkman, 2016). In graduate education, impostorism is associated with mental health challenges, including stress, despair, and burnout (Craddock et al., 2011).

In the EFL context, imposter emotions are exacerbated due to the constant visibility of learners' performance. Participation in class discussions, composition of essays, or engagement in a second language subjects learners to assessment and juxtaposition. Medina (2019) contends that impostorism in language acquisition is fundamentally based on linguistic hierarchies, wherein native-speaker standards prevail. Students internalise these hierarchies, viewing themselves as deficient even when their communicative ability is acceptable.

Identity, culture, and language learning

The acquisition of language is intrinsically linked to the development of identity. Norton (2013) asserts that language learners engage in new linguistic practices to negotiate social connections and establish identities. This process may generate tension when learners' aspirational identities clash with their perceived roles as defined by others. Adult EFL learners frequently attend classrooms possessing established professional or social identities. Impostor sentiments may emerge when linguistic competence does not correspond with these identities. A medical practitioner learning English may perceive a lack of competence in academic conversations, so damaging their established identity as an expert.

Cultural norms additionally influence imposter encounters. Individuals from collectivist societies may experience increased pressure to embody their group or family, intensifying self-doubt (Bernat, 2008). Women may experience gendered impostorism, navigating language acquisition against cultural expectations of competence and humility (Clance & Imes, 1978).

Learner autonomy and self-efficacy

Learner autonomy is fundamental to language teaching. Autonomy, as defined by Holec (1981), refers to the capacity to assume responsibility for one's own learning and is associated with motivation, perseverance, and success. Nonetheless, the imposter phenomenon diminishes autonomy by undermining learners' confidence in their competencies. Bandura's (1997) notion of self-efficacy—the conviction in one's ability to achieve success in particular tasks—is also fundamental. Individuals experiencing impostor syndrome undervalue their competencies, resulting in a reluctance to embrace risks, diminished engagement, and a decline in resilience when confronted with failure.

In digital and mixed learning contexts, where heutagogical methods promote self-directed learning, emotions of impostorism may become especially evident. Students may question their ability to oversee their education or perceive technological difficulties as indicators of inadequacy (Blaschke, 2012).

Adult learning contexts

Adult learning theories emphasise the influence of learners' earlier experiences on their educational processes. Knowles' (1980) theory of andragogy delineates six assumptions: self-concept, experience, willingness to learn, orientation to learning, motivation, and the need to know. Adults are autonomous learners, possess extensive experience, and are driven by pertinent interests. However, these identical traits can exacerbate impostorism. An individual with decades of expertise may feel particularly inadequate when regarded as a novice in language acquisition.

Heutagogy, proposed by Hase and Kenyon (2000), expands upon andragogy to highlight self-directed learning, especially within digital contexts. Heutagogy promotes learners to establish their own objectives, choose materials, and engage in critical reflection. Although empowering, these expectations may intensify imposter emotions in learners who lack confidence or support. Heutagogy underscores the risks and opportunities associated with self-directed learning for those encountering impostor syndrome.

Theoretical Framework

Andragogy

Andragogy regards adult learners as autonomous individuals who leverage their existing knowledge and experiences (Knowles, 1980). The impostor phenomenon undermines this framework by destabilising the learner's self-concept. When adult learners regard their linguistic proficiency as inadequate, their established identities as capable adults are compromised. Moreover, their acquired experience can exacerbate impostor feelings: experts familiar with expertise may feel ashamed when encountering difficulties with fundamental language tasks.

Andragogy also underscores the significance of intrinsic motivation and pertinence. Impostorism can diminish motivation by rendering achievements perceived as unmerited and failures as insurmountable. Supportive instructors can mitigate impostor sentiments by affirming learners' identities, linking education to significant objectives, and prioritising progress over perfection.

Heutagogy

Heutagogy emphasises learner agency, competence, and flexibility (Blaschke, 2012). It is especially pertinent in the digital era, because learners engage with varied resources and assume responsibility for knowledge construction. Within this framework, the imposter phenomenon embodies both risks and opportunities. Self-doubt can incapacitate learners, hindering their ability to exercise agency. Conversely, heutagogical instruments including reflective practice, peer collaboration, and digital scaffolding can assist learners in addressing and recontextualising imposter experiences.

Reflective diaries aid learners in acknowledging accomplishments and normalising challenges. Collaborative learning cultivates a sense of community and diminishes feelings of loneliness. Digital technologies offer support, allowing learners to monitor their progress and enhance their confidence. Heutagogy presents both obstacles and solutions for impostorism in adult EFL instruction.

Discussion

Manifestations of impostor phenomenon in adult EFL learning

The impostor phenomenon is evident in particular actions among adult EFL learners: hesitance to engage in class discussions, avoidance of risk-taking, excessive preparation, and persistent nervousness during evaluations. These practices correspond with the literature on impostorism in higher education, however they are exacerbated in language learning due to the perpetual visibility of performance.

Adult learners possessing elevated professional status are especially susceptible. The disparity between their established identities and their rookie status in EFL induces cognitive distress. An accomplished engineer may experience humiliation when struggling to articulate thoughts in English, perceiving this as ineptitude rather than a typical phase of language acquisition.

Cultural and identity-based dimensions

The impostor problem is intricately linked to identity. Students navigate various identities—professional, cultural, familial, and linguistic. When these identities are in conflict, emotions of impostorism intensify. Norton's (2013)

investment theory elucidates this tension: learners invest in language acquisition to access opportunities, whereas impostorism diminishes their motivation to invest by eroding their feeling of legitimacy.

Cultural hierarchy also exert influence. The supremacy of native-speaker standards fosters emotions of inferiority in non-native learners. Even proficient learners may view themselves as impostors when evaluated against unattainable norms of fluency. This underscores the necessity for pedagogies that appreciate multilingual identities and communicative proficiency instead of unrealistic native-speaker standards.

Heutagogical opportunities and risks

Heutagogy offers both hazards and opportunity for imposter learners. The danger resides in unstructured autonomy: lacking enough support, learners may perceive challenges as indications of inadequacy. Nonetheless, heutagogy provides instruments to alleviate impostorism. Reflective practice allows learners to monitor their development and contextualise difficulties. Collaborative engagement diminishes isolation and cultivates collective resilience. Digital scaffolding offers prompt feedback, assisting learners in identifying gradual advancement.

For instance, individuals utilising online platforms can record their accomplishments and contemplate their progress over time, mitigating the impostor phenomenon that undermines success. Likewise, collaborative endeavours in heutagogical classrooms foster reciprocal support and acknowledgement. These techniques demonstrate how heutagogy can convert impostorism into avenues for development.

Implications for pedagogy

Confronting the imposter phenomenon in adult EFL education necessitates instructional practices that amalgamate psychological insight with language teaching. Principal strategies encompass:

1. Normalising doubt: Educators can candidly address the imposter phenomenon, aiding learners in recognising that self-doubt is prevalent and does not signify ineptitude.

- Scaffolded autonomy: Offering structured instruction in conjunction with opportunities for self-direction ensures that learners receive assistance while exercising their agency.

3. Reflective practice: Promoting the maintenance of notebooks or portfolios enables learners to acknowledge accomplishments and reinterpret difficulties.

4. Peer support: Collaborative learning cultivates community, alleviating isolation and normalising collective challenges.

5. Valuing multilingual identities: Redirecting emphasis from native-speaker standards to communicative efficacy validates learners' language resources.

These activities correspond with andragogical ideas of relevance and self-concept, while utilising heutagogical instruments to empower learners.

Conclusion

The impostor phenomenon constitutes a substantial obstacle to perseverance, self-assurance, and involvement in adult EFL education. This narrative literature

review has demonstrated the intersection of impostor sentiments with learner autonomy, self-efficacy, and identity, hence compromising both andragogical and heutagogical objectives.

Andragogy emphasises the impact of impostorism on self-concept and motivation, whereas heutagogy illustrates the dual capacity of autonomy to either intensify or alleviate impostor sentiments. Through the integration of reflective practice, scaffolded autonomy, and peer cooperation, educators can convert imposter experiences into avenues for resilience and development.

Subsequent study ought to investigate the imposter phenomenon across diverse cultural and linguistic contexts, analysing the influence of gender, professional identity, and digital learning environments on impostor encounters. Longitudinal research may elucidate the progression of impostorism and the most effective pedagogical strategies to assist learners.

Ultimately, tackling the imposter phenomenon in adult EFL education necessitates acknowledging its psychological aspects and integrating inclusive methods into instruction. By validating learners' identities and promoting self-efficacy, educators can cultivate powerful educational environments where impostorism is recognised, confronted, and transformed.

References

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: Freeman.

Bernat, E. (2008). Beyond beliefs: Psycho-cognitive, sociocultural and emergent ecological perspectives in learner contexts. *Asian EFL Journal*, 10(4), 7–27.

Blaschke, L. M. (2012). Heutagogy and lifelong learning: A review of heutagogical practice and self-determined learning. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 13(1), 56–71.

Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978). The impostor phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 15(3), 241–247.

Corkindale, G. (2008). The impostor syndrome. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2008/05/the-imposter-syndrome>

Craddock, S., Birnbaum, M., Rodriguez, K., Cobb, C., & Zeeh, S. (2011). Doctoral students and the impostor phenomenon: Am I smart enough to be here? *Journal of Student Affairs Research and Practice*, 48(4), 429–442.

Hase, S., & Kenyon, C. (2000). From andragogy to heutagogy. *Ultibase Articles*. Retrieved from <http://ultibase.rmit.edu.au>

Holec, H. (1981). *Autonomy and foreign language learning*. Oxford, UK: Pergamon.

Hutchins, H. M. (2015). Outing the imposter: A study exploring imposter phenomenon among higher education faculty. *New Horizons in Adult Education and Human Resource Development*, 27(2), 3–12.

Knowles, M. S. (1980). *The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy*. Cambridge, UK: The Adult Education Company.

Medina, C. (2019). Language learners and impostor syndrome: Identity struggles in second language acquisition. *Journal of Language and Identity*, 18(2), 105–120.

Norton, B. (2013). *Identity and language learning: Extending the conversation* (2nd ed.). Bristol, UK: Multilingual Matters.

Parkman, A. (2016). The impostor phenomenon in higher education: Incidence and impact. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 16(1), 51–60.

Sakulku, J., & Alexander, J. (2011). The impostor phenomenon. *International Journal of Behavioral Science*, 6(1), 73–92.

Zhang, L., & Li, X. (2021). Academic impostor phenomenon and foreign language learning: Exploring self-efficacy and identity. *International Journal of Applied Linguistics*, 31(3), 367–384.

THE PLACE OF ACADEMIC BUOYANCY IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION

İlayda Erdem,

Firat University, Department of Foreign Languages Education,
Turkey, ierdem@firat.edu.tr, ORCID: 0009-0005-0721-2393

Introduction

Academic buoyancy, proposed by Martin and Marsh (2008) as part of a larger body of work, refers to learners' capacity to "bounce back" from the everyday challenges they inevitably encounter (Lakkavaara et al., 2024). These challenges may include stress of exams, tight deadlines, issues in peer and teacher relationships, and the ongoing task of sustaining motivation (Putwain et al., 2024). With its origins in Positive psychology, academic buoyancy adopts a proactive stance to deal with difficulties in educational circles. It takes into account a person's feelings, abilities, and skills to improve their psychological wellness (Jahedizadeh et al., 2019). Academic buoyancy is related to challenges that disturb motivation and engagement of learners by hurting their self-esteem and determination (Martin et al., 2017). However, motivation and engagement are not the only factors affecting academic buoyancy. It can also be affected by characteristics, confidence and motivation (Anderson et al., 2020). Learners with strong academic buoyancy tend to approach daily challenges, trusting in their ability to move past obstacles. They also maintain an optimistic outlook about achieving their learning objectives (Su & Wong, 2025). Furthermore, they are able to handle the frustration or boredom that can sometimes arise by viewing difficulties as a potential for development rather than as barriers they cannot overcome (Liu et al., 2022; Wang & Liu, 2022; Yun et al., 2018). Because of this mindset, these learners often make more consistent progress. They are able to stay motivated, develop genuine interest, strengthen their belief in their own abilities, and grow persistence (Putwain et al., 2023). In tough situations, this way of thinking helps them maintain their effort and curiosity, motivating them to

tackle problems directly and use proactive problem-solving mechanisms to keep moving forward (Su & Wong, 2025).

There is a plethora of studies on academic buoyancy in a wide range of academic disciplines. Previous research has shown that academic buoyancy supports student engagement and persistence (e.g., Malmberg et al., 2013), enhances psychological well-being (e.g., Martin et al., 2013; Miller et al., 2013), strengthens self-efficacy (e.g., Martin et al., 2010), contributes to academic achievement (e.g., Datu & Yang, 2021; Putwain et al., 2015; 2020), and is related to academic performance (e.g., Collie et al., 2024; Colmar et al., 2019; Guo et al., 2024; Putwain et al., 2016, 2024; Saalh & Kadhim, 2020).

Specifically, second language acquisition requires both persistence and resilience, making the concept of academic resilience particularly important. Effective second language learning depends on both motivation and on psychological characteristics that enable learners to surmount challenging situations (Fathi et al., 2025). Although learners' interest in language learning may fluctuate throughout the long and often demanding process, many remain committed to their goals despite obstacles. This determination is related to academic buoyancy (Yang et al., 2022). As an extension of motivation, resilience helps learners regulate daily fluctuations, sustain long-term effort, and recover from setbacks in their pursuit of L2 proficiency, thereby maintaining their motivation (Martin et al., 2010). Considering that second language acquisition is regarded as one of the most challenging and psychologically charging processes in the world (MacIntyre & Mercer, 2014), it is no surprise that academic buoyancy has emerged as a promising construct in second language acquisition research (Sudina & Plonsky, 2021). However, current evidence remains insufficient to provide a clear understanding of academic buoyancy in the EFL context (Alazemi et al., 2023). For this reason, this narrative review aims to synthesise existing literature, drawing primarily from Scopus and Web of Science, in order to clarify the potential place of academic buoyancy in SLA and highlight research gaps.

Methodology

This review has followed a narrative approach that focuses on conceptual scope rather than systematic coverage. Searches were conducted in Scopus and Web of Science databases using combinations of keywords: ("academic buoyancy") and ("second language acquisition" OR "language learning" OR "language teaching" or "foreign language learning"). The inclusion criteria selected for the articles were as follows:

1. They should be peer-reviewed journal articles.
2. They should be published in English.
3. They should address either academic buoyancy, resilience, or related affective constructs in SLA contexts.
4. They should be open-access publications.

Findings and Discussion

Across the studies reviewed, academic buoyancy has consistently been shown to yield positive effects in the EFL context. For instance, Xu and Wang (2022)

demonstrated that buoyancy can be closely attributed to learners' degree of motivation. Their findings suggest that once students feel motivated, they experience a sense of buoyancy toward their lessons, which in turn enhances their academic success and sustains their eagerness to learn. Similarly, Wang and Liu (2022) reported that academic buoyancy acts as a key mediator, enabling motivated language learners to stay engaged and resilient when confronted with the everyday challenges of EFL learning. Similar findings have also been reported by Aydın and Michou (2020), further reinforcing the link between buoyancy and motivation-driven persistence.

Another recurrent theme in the literature concerns the relationship between academic buoyancy and resilience. Yang et al. (2022) found that buoyancy gradually boosts language learners' persistence and enthusiasm, while Alazemi et al. (2023) emphasized its foundational role in both academic resilience and persistence by enabling learners to function effectively under challenging conditions. In line with this, Putwain et al. (2022, as cited in Zhou & Wang, 2024) observed that adaptability to challenges, which is manifested through enhanced positive reactions and diminished negative ones, is closely linked to academic buoyancy. Furthermore, Alazemi et al. (2023) suggested that buoyancy can both predict and mediate learners' regulation of academic emotions.

Building on these insights, Zhou and Wang (2024) observed that academic buoyancy reinforces the positive influence of enjoyable language learning while simultaneously mitigating the detrimental effects of burnout. Their findings indicate that higher levels of buoyancy not only protect students' test performance under increased burnout but also enhance the beneficial impact of enjoyment on achievement. In this sense, buoyancy provides valuable insight into the dynamic interplay between learners' emotions and their academic outcomes.

In the broader context of the disruptive obstacles and difficulties that are inherent to second language education (Li, 2023), buoyancy consistently emerges as a protective resource. It enables learners to sustain motivation and engagement even in the face of repeated setbacks and performance anxieties (Su & Wong, 2025). Finally, as Diert-Boté and Moncada-Comas (2024) argue, learners with high levels of buoyancy show confidence and high level of self-efficacy, particularly when speaking English. They also demonstrate effective task management and amply self-regulated learning strategies more successfully than their less buoyant peers

Conclusion

In conclusion, these findings suggest that academic buoyancy is not only a psychological resource but also a pedagogical priority in second language learning. It fosters motivation, enthusiasm, and self-efficacy among learners (Martin & Marsh, 2008), while simultaneously helps reduce negative emotions such as stress and lack of interest. Conversely, when learners have low academic buoyancy, they tend to experience difficulty concentrating, weakened attention, and reduced dedication to learning (Liu et al., 2024).

Given that foreign language learning is inherently filled with difficulties, ambiguities, and obstacles (Huang, 2022), it becomes essential for EFL teachers to

make sure that their students are supported psychologically so they can both enhance their proficiency and boost their buoyancy (Yang et al., 2022). By cultivating buoyancy, researchers and teachers also can deepen their awareness of learner psychology and design more effective instructional practices that sustain students' motivation and engagement in language acquisition.

While research on resilience has provided an important foundation, academic buoyancy remains relatively underexplored in SLA and needs further empirical investigation (Ibrahim & Basim, 2024). Future studies should aim to develop context-specific measures, explore cultural variations, and examine how buoyancy interacts with other affective factors to shape successful language learning.

References

Alazemi, A. F. T., Heydarnejad, T., Ismail, S. M., & Gheisari, A. (2023). A model of academic buoyancy, L2 grit, academic emotion regulation, and personal best: An evidence from EFL context. *Heliyon*, 9(2), e13149. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13149>

Anderson, R. C., Beach, P. T., Jacovidis, J. N., & Chadwick, K. L. (2020). *Academic buoyancy and resilience for diverse students around the world*. International Baccalaureate Organization.

Aydın, G., & Michou, A. (2019). Self-determined motivation and academic buoyancy as predictors of achievement in normative settings. *British Journal of Educational Psychology*, 90(4), 964–980. <https://doi.org/10.1111/bjep.12338>

Collie, R. J., Caldecott-Davis, K., & Martin, A. J. (2024). Academic buoyancy among female secondary school students: An examination of predictors and outcomes up to age 22. *Social Psychology of Education*, 27(2), 363–388. <https://doi.org/10.1007/s11218-023-09843-6>

Colmar, S., Liem, G. a. D., Connor, J., & Martin, A. J. (2019). Exploring the relationships between academic buoyancy, academic self-concept, and academic performance: a study of mathematics and reading among primary school students. *Educational Psychology*, 39(8), 1068–1089. <https://doi.org/10.1080/01443410.2019.1617409>

Datu, J. a. D., & Yang, W. (2021). Academic buoyancy, academic motivation, and academic achievement among filipino high school students. *Current Psychology*, 40(8), 3958–3965. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00358-y>

Diert-Boté, I., & Moncada-Comas, B. (2024). Out of the comfort zone, into the learning zone: An exploration of students' academic buoyancy through the 5-Cs in English-medium instruction. *System*, 124, 103385. <https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103385>

Fathi, J., Rezaei, N., & Hosseini, H. M. (2025). Ideal L2 self, mindfulness, and academic buoyancy as predictors of foreign language achievement in EFL learners. *Perceptual and Motor Skills*, 1–29. <https://doi.org/10.1177/00315125251340564>

Guo, H., Zhou, Z., Ma, F., & Chen, X. (2024). Doctoral students' academic performance: The mediating role of academic motivation, academic buoyancy, and

academic self-efficacy. *Heliyon*, 10(12), e32588. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e32588>

Huang, S. (2022). A review of the relationship between EFL teachers' academic buoyancy, ambiguity tolerance, and hopelessness. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.831258>

Ibrahim, K. a. A., & Basim, N. (2024). Applying task supported language learning via instagram: the effects on EFL learners' self-esteem, academic buoyancy, academic engagement, and language achievement. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 9(1). <https://doi.org/10.1186/s40862-023-00223-3>

Jahedizadeh, S., Ghonsooly, B., & Ghanizadeh, A. (2019). Academic buoyancy in higher education. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 11(2), 162–177. <https://doi.org/10.1108/jarhe-04-2018-0067>

Lakkavaara, A., Upadyaya, K., Tang, X., & Salmela-Aro, K. (2024). The role of stress mindset and academic buoyancy in school burnout in middle adolescence. *European Journal of Developmental Psychology*, 21(6), 847–864. <https://doi.org/10.1080/17405629.2024.2382398>

Li, S. (2023). Enhancing professional success: Chinese EFL teachers' workplace buoyancy and cognitive flexibility. *Heliyon*, 9(2), e13394. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13394>

Liu, H., Li, J., & Fang, F. (2022). Examining the Complexity between Boredom and Engagement in English Learning: Evidence from Chinese High School Students. *Sustainability*, 14(24), 16920. <https://doi.org/10.3390/su142416920>

Liu, H., Shirvan, M. E., & Taherian, T. (2024). Revisiting the relationship between global and specific levels of foreign language boredom and language engagement: A moderated mediation model of academic buoyancy and emotional engagement. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 15(1), 13–39. <https://doi.org/10.14746/ssllt.40195>

MacIntyre, D., & Mercer, S. (2014). Introducing positive psychology to SLA. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 153–172. <https://doi.org/10.14746/ssllt.2014.4.2.2>

Malmberg, L., Hall, J., & Martin, A. J. (2013). Academic buoyancy in secondary school: Exploring patterns of convergence in English, mathematics, science, and physical education. *Learning and Individual Differences*, 23, 262–266. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2012.07.014>

Martin, A. J., & Marsh, H. W. (2008). Academic buoyancy: Towards an understanding of students' everyday academic resilience. *Journal of School Psychology*, 46(1), 53–83. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2007.01.002>

Martin, A. J., Colmar, S. H., Davey, L. A., & Marsh, H. W. (2010). Longitudinal modelling of academic buoyancy and motivation: Do the 5Cs hold up over time? *British Journal of Educational Psychology*, 80(3), 473–496. <https://doi.org/10.1348/000709910x486376>

Martin, A. J., Ginns, P., Brackett, M. A., Malmberg, L., & Hall, J. (2013). Academic buoyancy and psychological risk: Exploring reciprocal

relationships. *Learning and Individual Differences*, 27, 128–133. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2013.06.006>

Martin, A. J., Yu, K., Ginns, P., & Papworth, B. (2017). Young people's academic buoyancy and adaptability: a cross-cultural comparison of China with North America and the United Kingdom. *Educational Psychology*, 37(8), 930–946. <https://doi.org/10.1080/01443410.2016.1202904>

Miller, S., Connolly, P., & Maguire, L. K. (2013). Wellbeing, academic buoyancy and educational achievement in primary school students. *International Journal of Educational Research*, 62, 239–248. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2013.05.004>

Putwain, D. W., Daly, A. L., Chamberlain, S., & Sadreddini, S. (2015). Academically buoyant students are less anxious about and perform better in high-stakes examinations. *British Journal of Educational Psychology*, 85(3), 247–263. <https://doi.org/10.1111/bjep.12068>

Putwain, D. W., Daly, A. L., Chamberlain, S., & Sadreddini, S. (2016). “Sink or swim”: buoyancy and coping in the cognitive test anxiety – academic performance relationship.” *Educational Psychology*, 36(10), 1807–1825. <https://doi.org/10.1080/01443410.2015.1066493>

Putwain, D. W., Gallard, D., & Beaumont, J. (2020). Academic buoyancy protects achievement against minor academic adversities. *Learning and Individual Differences*, 83–84, 101936. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2020.101936>

Putwain, D. W., De Wal, J. J. I., & Van Alphen, T. (2023). Academic buoyancy: Overcoming test anxiety and setbacks. *Journal of Intelligence*, 11(3), 42. <https://doi.org/10.3390/jintelligence11030042>

Putwain, D. W., Daumiller, M., Hussain, T., & Pekrun, R. (2024). Revisiting the relation between academic buoyancy and coping: A network analysis. *Contemporary Educational Psychology*, 78, 102283. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2024.102283>

Saalh, S. M., & Kadhim, S. H. (2020). The EFL students' academic buoyancy in reading and listening skills. *Asian EFL Journal Research Articles*, 27(4), 226–253.

Su, D., & Wong, B. Y. (2025). The moderating role of academic buoyancy and Future Time Perspective on the relationship between academic stress and compulsive smartphone use among college students: Evidence from English language learning students at Ningxia Medical University in China. *SAGE Open*, 15(2). <https://doi.org/10.1177/21582440251343961>

Sudina, E., & Plonsky, L. (2021). Academic Perseverance in Foreign Language Learning: An Investigation of Language-Specific Grit and its Conceptual Correlates. *Modern Language Journal*, 105(4), 829–857. <https://doi.org/10.1111/modl.12738>

Wang, Y., & Liu, H. (2022). The mediating roles of buoyancy and boredom in the relationship between autonomous motivation and engagement among Chinese senior high school EFL learners. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.992279>

Xu, X., & Wang, B. (2022). EFL Students' academic buoyancy: Does academic motivation and interest matter? *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.858054>

Yang, S., Noughabi, M. A., & Jahedizadeh, S. (2022). Modelling the contribution of English language learners' academic buoyancy and self-efficacy to L2 grit: evidence from Iran and China. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 45(7), 2701–2717. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2062368>

Yun, S., Hiver, P., & Al-Hoorie, A. H. (2018). Academic Buoyancy: Exploring learners' everyday resilience in the language classroom. *Studies in Second Language Acquisition*, 40(4), 805–830. <https://doi.org/10.1017/s0272263118000037>

Zhou, M., & Wang, X. (2024). The influence of enjoyment, boredom, and burnout on EFL achievement: Based on latent moderated structural equation modeling. *PLoS ONE*, 19(9), e0310281. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0310281>

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA KOMPETENTSIYALI YONDASHUVNING AHAMIYATI

Sariboyeva Maxsuda O'rinboyevna,
dotsent, saribaevamaksuda@gmail.com
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada o'quvchi-yoshlar ongiga ijobiy fazilatlar, ma'naviy qadriyatlarni singdirishda adabiyot o'qituvchisining kompetentsiyaviy yondashuvi, shuningdek, badiiy asarlarni o'rgatishda innovatsion ta'lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to'liq mosligini ta'minlash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri ekahligi tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: Ma'naviyat, qadriyat, badiiy adabiyot, ta'lim va tarbiya, kompetentsiyaviy yondashuv, innovatsiya, davlat ta'lim standarti, zamonaviy texnologiy, media vositalar.

Abstract. In the article, the competent approach of the literature teacher in instilling positive qualities, spiritual values in the minds of students and young people, as well as creating an innovative educational environment in teaching works of art, ensuring its full compliance with international standards, is analyzed as one of the problems of today's world.

Key words: Spirituality, value, fiction, education and upbringing, competence approach, innovation, state education standard, modern technology, media tools.

O'zbekiston Respublikasida dunyoning rivojlangan mamlakatlari kabi kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirishga yanada e'tibor berilib, o'quv dasturlari va o'quv fanlari bo'yicha DTS kompetentsiyali yondashuv asosida qayta ishlandi.

Mazkur kompetentsiyali yondashuv asosida shakllantirilgan DTS amaliyotga joriy etish ta'lim-tarbiya jarayonining boshqa tarkibiy qismlari: o'qitish metodlari, vositalari va shakllariga innovatsiya kiritish orqali modernizatsiyalashni talab etadi.

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlab o'tganidek, "Ta'lim va tarbiya, ilmfan, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, sportni rivojlantirish masalalari, yoshlarimizning chuqur bilimga ega bo'lishi, chet tillarini va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini puxta egallashini ta'minlash doimiy ustuvor vazifamiz bo'lib qoladi" [1].

Zamonaviy texnologiyalar rivojlanish holati, birinchi navbatda, jamiyatning intellektual salohiyatiga, ya'ni ta'lim sohasi taraqqiyotiga bog'liq.

Adabiyot o'qituvchisining boshqaruvchi sifatida kichik tadqiqot va innovatsion faoliyatni tashkil etish jarayonida qo'llanilishi rejalashtirilayotgan interfaol metodlar mohiyatidan to'la xabardorligi kifoya qilmay, shu bilan birga, darsni tashkiliy-metodik jihatdan to'g'ri tashkillashtirishi, o'quvchilar faoliyatini nazorat ostiga olishi, kutilmagan tasodif yuz bergan yoki xatoga yo'l qo'yilgan holatlarni tezda seza olishi, muammoli vaziyatlarni to'g'ri tashkil etishi, shuningdek, dars davomida ma'lum tuzatishlarni kiritib borishi hamda pedagogik kompetentlikka ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Chuqur kuzatishlar natijasida aytilgan quyidagi fikrlarga e'tibor beraylik. Ta'limdagi innovatsiyalar chetniki bo'lgani uchun emas, balki samarali bo'lgani uchun o'qitish amaliyotida qo'llanilishi kerak. Hozirda innovatsion yondashuvlarning samara berishidan ko'ra qo'llanish faktining o'zi muhimday bo'lib turibdi [2].

Demak, o'quvchilarni shunchaki o'qishga emas, o'qib o'rganishga, o'rgatib o'rganishga, o'rganib o'rganishga hamda shu ma'lumotlarni amalda hayotga tatbiq etishga undaydigan zamonaviy usullarga asoslangan pedagogik jarayon maqsadga yo'naltirilgan tizimli, kompetentsiyaviy yondashuvlar amaliyotidir.

Taniqli metodist olim Q.Yo'ldosh "Kompetentlilik ko'proq o'qish kechimida shakllantiriladi, lekin faqat maktab yoki boshqa o'quv yurtidagina emas, balki oilada, ishda, siyosatda, diniy aqidalarga amal qilishda, madaniyatga munosabatda ham qaror topadi. Shu sababli kompetentlilikni shakllantirish barcha ta'limiy-madaniy vaziyatning birgalikdagi faoliyati natijasida shakllantiriladi", deb fikr bildiradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, kompetentlilik tushunchasi nafaqat kognitiv va ijtimoiy-mehnatga doir, balki motivatsion, ma'naviy-axloqiy, maishiy turmushga doir xususiyatlarga ham ega hodisadir. U o'z ichiga bilim, ko'nikma va malakani egallash shaklida o'qitishga doir jihatlarni olgani singari qadriyatlarga munosabatlar tizimi, odat va qiliqlarni ham qamrab oladi. Kompetentlilik ko'proq o'qish kechimida shakllantiriladi, lekin faqat maktab yoki boshqa o'quv yurtidagina emas, balki oilada, ishda, siyosatda, madaniyatga munosabatda ham qaror topadi. Shu sababli kompetentlilikni shakllantirish barcha ta'limiy-madaniy vaziyatning birgalikdagi faoliyati natijasida shakllantiriladi.

Kompetentsiyali yondashuvda – o'qitish maqsadlari o'quvchilar tomonidan o'z-o'zini anglash, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quv maqsadlariga erishish yo'llarini tushunish, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirish, o'quvchilarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish orqali jamiyat va mustaqil hayotga moslashuvi, ijtimoiylashuvi kabi ustuvor yo'nalishlarni mo'ljallash nazarda tutish zarur [5,17].

Kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishning asosiy mohiyati ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va

malakalarni o'z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusida kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qo'llay olish kompetentsiyalarini shakllantirishga yo'naltirish sanaladi.

Barcha tashkiliy ishlarni amalga oshirgach, adabiyot o'qituvchisi darsning samarali tashkil etilganligini aniqlash hamda natijalarni tahlil etishi, shuningdek, qisqa savol-javoblar orqali o'quvchilarning taassurotlarini o'rganishi maqsadga muvofiq bo'lib, bu harakat keyingi pedagogik faoliyat yo'nalishini belgilashga ham yordam beradi.

O'quvchilar kelgusida hayoti davomida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini egallashi, mazkur jarayonda duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o'z sohasi, kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi uchun zarur bo'lgan tayanch kompetentsiyalarga ega bo'lishi lozim.

Ma'lumki, umumiy o'rta ta'lim maktablari zimmasiga ta'lim-tarbiya jarayoni orqali o'quvchilarda tayanch kompetentsiyalar, jumladan, kommunikativ, axborot bilan ishlay olish, shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetentsiyasi, ijtimoiy faol fuqarolik kompetentsiyasi, umummadaniy kompetentsiyalar, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetentsiyalarini tarkib toptirish vazifasi yuklatilgan.

O'qituvchi kommunikativ kompetentsiyani tarkib toptirishni nazarda tutgan holda adabiyot darslarida o'quvchilarning kelgusida jamiyatda muloqotga kirishishi uchun zarur bo'ladigan og'zaki va yozma nutqni mukammal o'zlashtirishi, o'z fikrini aniq va tushunarli bayon etish, darslik va qo'shimcha adabiyotlardagi matn asosida mantiqiy ketma-ketlikda savollar tuzish, savollarga yozma va og'zaki javob yozish, o'z o'rtoqlari va ustozlar bilan muloqotda muomala madaniyati me'yorlariga amal qilish, kichik guruhlarda ishlash jarayonida guruh a'zolarining fikrini hurmat qilgan holda o'z fikrini bayon eta olish, jamoaviy hamkorlikda ishlay olish, o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalariga asoslangan holda o'z fikrini himoya qilish va ishonтира olish, darslarda tashkil etiladigan o'quv bahslar va turli ziddiyatli vaziyatlarda o'z ehtiroslarini boshqarish, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur bo'lgan qarorlarni qabul qila olish, o'z ona tili bilan bir qatorda horijiy tillarni o'zlashtirishiga zamin yaratishi lozim.

Shuni qayd etish kerakki, ta'lim tizimida didaktik o'yin texnologiyasining musobaqa darslari, o'yin mashqlar, hamkorlikda o'qitish texnologiyasining kichik guruhlarda ishlash, "Yelpig'ich" yoki "Zigzag", "Birgalikda o'qiymiz" metodlari, muammoli ta'lim texnologiyasining "Aqliy hujum", "Keys-stadi" metodlaridan foydalanish orqali o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish barobarida kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirish imkoniyati mavjud.

O'quvchilarda kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishda adabiyot darslarida o'tkaziladigan kechalar va tanlovlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot o'qituvchisi o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetentsiyasini tarkib toptirish maqsadida mavzuga oid o'quv va videofilmlardan foydalanishi, qo'shimcha adabiyotlar va internet saytlaridagi ma'lumotlarni saralashi, shu asosda o'quvchilarga referat va taqdimot materiallarini tayyorlash yuzasidan topshiriqlarni berish orqali ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishi uchun dars, darsdan

tashqari ishlar, ekskursiyalar va sinfdan tashqari mashg'ulotlardan samarali va o'z o'rnida foydalanishi zarur.

O'qituvchi media vositalardan foydalanib, didaktik topshiriqlarni bajartirish uchun o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetentsiyasini tarkib toptirishi lozim. Shuningdek, media manbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta'minlashni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Adabiyot o'qituvchisidan o'quvchilarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetentsiyasini tarkib toptirish maqsadida o'quvchilarning mustaqil ishlari va ta'limiga e'tibor qaratishi, doimiy ravishda o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko'nikmalarini egallashni nazarda talab etiladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalar, jumladan, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanish esa o'quvchilarning shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetentsiyasini tarkib toptirish imkonini beradi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetentsiyasini tarkib toptirishda darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. Mazkur jarayonda o'quvchilarni tabiat va jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlar, mavzuga doir O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi moddalari bilan tanishtirish, aqliy, ma'naviy-axloqiy, iqtisodiy, huquqiy, jismoniy, mehnat tarbiyasiga e'tibor qaratish, muayyan kasbni mukammal egallash orqali Vatan ravnaqiga hissa qo'shish, jamiyat va oilasi manfaatlari uchun xizmat qilish, insonlarga mehr-muruvvat ko'rsatish, saxovatli bo'lishga undash zarur.

O'quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetentsiyasini tarkib toptirishda o'qitishning barcha shakllari: dars, darsdan tashqari ishlar, ekskursiyalar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda olib boriladigan ishlar muhim o'rin tutadi.

Tabiat muhofazasiga oid kechalar, ko'kalamzorlashtirish tadbirlari, bolalar shoir va yozuvchilari bilan uchrashuvlar o'tkazish o'quvchilarda ijtimoiy faol fuqarolik kompetentsiyasini tarkib toptirishga zamin tayyorlaydi.

O'quvchilarda milliy va umummadaniy kompetentsiyalarni tarkib toptirish uchun ona tili va adabiyot o'qituvchisi fanlarni o'qitishda o'quvchi-yoshlar ongi va qalbiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish, vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda badiiy va san'at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog'lom turmush tarziga amal qilish layoqatlarini shakllantirishga e'tibor qaratishi lozim. O'quvchilar bilan o'tkaziladigan mavzuli kechalar, tadbirlar, uchrashuvlar, o'quvchilarda umummadaniy kompetentsiyalarni tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi.

Mazkur kompetensiyalar umumta'lim fanlari orqali o'quvchilarda shakllantiriladi.

Yuqorida qayd etilgan fikrlar adabiyot fanlarini o'qitishda o'quvchilarda tayanch kompetentsiyalarni tarkib toptirishga zamin tayyorlaydi.

Kompetentsiya tarkib toptirish usullari va shaxs hayotidagi ahamiyatiga ko'ra darajalarga ajratiladi.

Adabiyotlar tahlili o'quvchilarda tarkib toptiriladigan kompetentsiyalar uch darajaga ajratilishini ko'rsatdi.

1. Tayanch kompetentsiyalar – umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quv rejasidan o'rin olgan barcha o'quv fanlari mazmuni va o'qitish jarayoni orqali tarkib toptiriladigan kompetentsiyalar sanaladi.

2. Umumiy (predmetli) kompetentsiyalar- o'quv rejadan o'rin olgan ijtimoiy-gumanitar, tabiiy-matematik va amaliy o'quv fanlarni o'qitishda o'zaro fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish orqali tarkib toptiriladigan kompetentsiyalar nazarda tutiladi.

3. Xususiy kompetentsiyalar – ta'lim-tarbiya jarayonida DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma va malakalar asosida tarkib toptiriladigan kompetentsiyalar hisoblanadi.

Bugungi yoshlar hayotda rioya qilinishi lozim bo'lgan ma'naviy me'yorlarga muvofiq tarbiya topishi lozim.

Xususan, ta'lim tizimini oshirishda adabiyot o'qituvchisining innovatsion va kompetentsiyaviy yondashuvi jiddiy qayta ko'rib chiqilishga muhtoj. Zotan, ta'lim jarayonida o'quvchi-yoshlar ongiga ijobiy fazilatlarni singdirishda ularning ahamiyati tengsiz. Shuning uchun ham ta'lim sifatini oshirishda yuqoridagidek kompetentsiyali yondashuvlar asosida samarali tashkil etish ulkan qimmatga egadir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. –592 b.

2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'isha majlisidagi nutq. 2016-yil, 8-sentabr.

3. Yo'ldoshev Q. Ta'limda egamanlik aksiomasi (Biz ko'zlagan maqsadga eltuvchi yo'ldir). "Ishonch" gazetasi. 2019.

4. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: O'qitish muammolari va yechimlar. –T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. – 244 b.

5. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. –T.: "Yangi asr avlodi", 2006. – 152 b.

6. Tolipova J. Biologiya ta'limi texnologiyalari. –T.: "O'qituvchi" 2002. – 223 b.

INGLIZ TILI MASHG'ULOTLARIDA YOUTUBE ILOVASI VA TA'LIM TRENDLARI

Guljahon Abdug'aniyevna Norimova,

Email: guljahon.uz@gmail.com

For citation (iqtibos keltirish uchun): STRIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING O'QUV-BILUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH IJTIMOY-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA Norimova

Guljahon Abduganiyevna. *Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar*. 10-tom, 3-jild. <https://pedagogy.tadqiqot.uz/index.php/pedagogy/article/view/179>

Norimova Guljahon Abduganiyevna, Development of educational and cognitive activity of students based on technology as a socio-pedagogical problem-Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 7(6),ISSN 1567-214x <https://www.archives.palarch.nl/index.php/jae/article/view/3957/3907>

Annotasiya: Mazkur maqolada ingliz tili mashg'ulotlarida YouTube ilovasidan foydalanish imkoniyatlari va uning zamonaviy ta'lim trendlariga mosligi tahlil qilinadi. YouTube platformasi o'quvchilarga real nutq muhitida til o'rganish, autentik videomateriallar orqali tinglab tushunish va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqil ta'lim olish hamda motivatsiyani oshirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Shuningdek, maqolada o'qituvchi tomonidan kontentni tanlash mezonlari, ya'ni til darajasi, mavzuga mosligi, madaniy konteksti va xavfsizlik tamoyillari alohida yoritilgan.

Kalit so'zlar: paradigma, tendensiya, strimming, texnologiya, ko'nikma, kompetensiya, didaktik tamoyillar.

YouTubedan foydalanish nafaqat innovatsion yondashuv sifatida, balki kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, media savodxonlikni rivojlantirish va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlashda muhim omil ekanligi ta'kidlanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli platformalar, ayniqsa, YouTube, ingliz tili o'qitishning samarali vositalaridan biri sifatida keng qo'llanilmoqda. Dunyo miqyosida ta'lim texnologiyalari rivojlanishining hozirgi bosqichida "EdTech" (Education Technology) yo'nalishida yuzaga kelayotgan yangi trendlar ingliz tili mashg'ulotlarini yanada interaktiv, vizual va motivatsion qilish imkonini bermogda.

BMT Bosh Assambleyasining 70 yillik yubiley sessiyasida qabul qilingan «Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs)» hamda «Yevropa oliy ta'lim makoni» (EHEA) konsepsiyalari mazmunida «kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirishda kompetensiyalarga asoslangan ta'lim (competence-based learning) modelini joriy etish, ta'limni insonparvarlashtirish asosida kasbiy malakalarni uzluksiz rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish» strategik yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan.

Bu esa talabalarining kelgusida egallaydigan kasbiy kompetensiyalarini strim texnologiyalari asosida rivojlantirishning xorijiy ilg'or tizimlarini boshqaruv va ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida til o'rganish jarayonida striming texnologiyalari internetdagi zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlaridan foydalangan holda masofadan o'qitish paytida audiovizual ma'lumotlarni shaxsiy raqamli qurilma va veb-kameraning ekranidan tayyorlash, translyatsiya qilish va saqlashga keng imkoniyat yaratadi.

Chet tillarini mukammal egallagan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash va shu asnoda ularning globallashtirish sharoitlarida ijtimoiy-madaniy sohalarda faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar dunyoning yetakchi ta'lim maskanlarida olib borilmoqda.

Mamlakatimiz taraqqiyotini ta'minlash uchun bugungi kunda har sohada bo'lgani kabi ta'lim tizimida, shu jumladan oliy ta'limdagi ingliz tili mashg'ulotlarida axborot-kommunikatsiya va texnologik innovatsiyalar rivojida striming texnologiyalarini keng joriy etish zarur talabga aylanmoqda.

Striming texnologiyalari asosida talabalarda fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish ko'p jihatdan bo'lajak kadrlarning kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasi, ularning ingliz tilidagi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallaganligi, kundalik ta'lim tizimida yaratuvchilik xususiyatlari bilan, ta'limdagi sifat va samaradorlik bilan belgilanadi.

Internet, shaxsiy raqamli qurilmalar va tezkor ma'lumotlarni uzatish texnologiyalarining jadal rivojlanishi onlayn ta'lim kurslarini, bakalavriat dasturlari uchun o'quv modullarini o'qitishning yangi uslublari, shakllari va texnologiyalarini ishlab chiqish, oqimlarni o'rganish texnologiyalari ommalashib bormoqda.

Stream (inglizchadan tarjima qilinganda: *stream* – *oqim*) — foydalanuvchi tomonidan ma'lumotlarni uzatish orqali olingan video yoki audio ketma-ketligi. Shuningdek, ushbu atama internet foydalanuvchilari tomonidan videoxostingda jonli efir uchun jargon nomi sifatida ishlatiladi.

Shunga ko'ra, o'qituvchi yangi pedagogik innovatsiyalarga ochiq bo'lsagina, ta'lim jarayoniga belgilangan innovatsion g'oyalar maqsadli kirib borishi ta'minlangan bo'ladi. Shu jihatdan olganda, striming texnologiyalari asosida talabalarda fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish dolzarb masalalar sirasiga kiradi va u quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

O'qitish texnologiyalarini qo'llash va ular asosida yangi mazmundagi turli axborot-kommunikatsiyalarga asoslangan metodik qo'llanmalar, darsliklar, ishlanmalarni, chet tillar bo'yicha innovatsion pedagogik texnologiyalarni yaratish;

Jahon miqyosida innovatsion pedagogika va yangi mazmundagi pedagogik texnologiyalarning keng rivojlanib borayotganligi, ularni pedagogik amaliyotga qo'llashga nisbatan e'tiborning kuchayishi, innovatsion pedagogik tamoyillar zamonaviy pedagogik ilm taraqqiyotining bosh omillaridan biri bo'lib, keng tarqalayotganligi, biroq milliy pedagogik jarayonda innovatsion pedagogika tushunchasining har bir fan va uni o'qitish xususiyatlari, shart-sharoitlari, muhiti va maqsadlari nuqtai nazaridan pedagogik mazmuni to'la aks etmaganligi, milliy pedagogikada innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va tatbiq etish jarayonining oqsayotganligi, ilg'or pedagogik texnologiyalarni taklif etish jarayonini takomillashtirish va jadallashtirish zarurligi,

Mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini, jumladan oliy ta'lim tizimida chet tillarni o'qitishning bugungi zamon talablariga mos pedagogik andozasi, metodologiyasi va texnologiyasini ishlab chiqish zarurati mavjudligi;

Striming texnologiyalarini tashkil qiluvchi va olib boruvchi sifatida o'qituvchi faoliyati innovatsion xarakterga ega bo'lgan turli metodik ishlanmalar, texnologiyalar bilan maqsadli qurollantirib borilayotganligi, o'qituvchi faoliyatiga nisbatan zamonaviy jamiyatlar uchun zarur eng noyob bo'lgan zaxira boylik, ya'ni "inson kapitalini" bunyod qiluvchi asos sifatida qaralayotganligi,

Biroq ayrim oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchi faoliyatini yangi mazmunda tashkil qilishga yetarlicha e'tibor berilmayotganligidir.

Shunday ekan, mamlakat iqtisodiyoti uchun barkamol, zamonaviy bilimlarni to'liq egallagan, ma'naviyatli, kompetentli, harakatchan, ijodiy yondashuvli, kreativ kadrlarni yetishtirib berish zarur.

Mazkur vazifani amalga oshirish uchun esa ta'lim jarayoni sifati, uning zamonaviy bilimlar va innovatsion shakl hamda mazmun bilan ta'minlanganligi, uning mohiyatini muntazam tarzda takomillashtirishni taqazo etadi.

YouTube ilovasining afzalliklari ingliz tili darslarida juda zarur iloa hisoblanib talabalarni bilimni oshirishda quyidagi vazifalarni bajarishda qo'llash unumli bo'ladi.

- **Audio-vizual materiallar** — talaffuz, intonatsiya, muloqot madaniyatini tabiiy muhitda eshitish va ko'rish imkonini beradi.

- **Avtentiq kontent** — real intervyular, hujjatli filmlar, nutq namunalari tilni tabiiy kontekstda o'rganishga yordam beradi.

- **Moslashtirilgan o'qitish** — o'qituvchi mavzu, daraja va qiziqishlarga mos videolar tanlab beradi.

- **Interaktiv o'rganish** — video sharhlari, “pause & discuss” (to'xtatib muhokama qilish) usullari orqali o'quvchilarni faol jalb etish.

2. Ta'limdagi zamonaviy trendlar va YouTube

- **Microlearning** — qisqa, aniq va maqsadli videolar (5–7 daqiqa) orqali til birliklarini o'rganish.

- **Gamifikatsiya** — til o'rganish jarayoniga o'yin elementlarini kiritish, masalan, YouTube-dagi viktorinalar, “challenge”lar.

- **Flipped Classroom** (teskari sinf) — o'quvchilar darsgacha YouTube orqali mavzuni o'rganib keladi, dars vaqtida esa amaliy mashqlar bajaradi.

- **Personalized Learning** — YouTube algoritmlari orqali o'quvchining qiziqishiga mos videolar tavsiya qilinadi.

- **Collaborative Learning** — o'quvchilar birgalikda video tahlil qiladi, izohlar yozadi, muhokama qiladi.

3. YouTube orqali o'qitish metodlari

- **Video-based discussion** — ma'lum bir mavzu bo'yicha videoni tomosha qilish va savol-javob o'tkazish.

- **Role-play after video** — video sahnalarini jonli ijro etish.

- **Shadowing technique** — videodagi nutqni so'zma-so'z takrorlash orqali talaffuzni rivojlantirish.

- **Listening comprehension tasks** — videodan keyingi eshitib tushunish mashqlari.

YouTube ilovasini ingliz tili mashg'ulotlarida qo'llash — nafaqat zamonaviy ta'lim trendlariga mos, balki o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, real nutq muhitida til o'rganish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq o'qituvchi kontentni tanlashda uning til darajasi, mavzuga mosligi va madaniy konteksti kabi omillarni hisobga olishi zarur. YouTube ingliz tili o'qitishning faqat yordamchi vositasi emas, balki o'quvchilarning til o'rganish jarayonida faol ishtirokchi bo'lishiga xizmat

qiluvchi kuchli ta'limiy platformadir. Uni boshqa raqamli ta'lim trendlar — masalan, mobil ilovalar, interaktiv test tizimlari va sun'iy intellekt asosidagi til o'rgatish dasturlari bilan uyg'unlashtirish yanada samarali natijalarni ta'minlaydi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 22-сон, 241-модда; 2013 й., 23-сон, 300-модда.

2. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 22-сон, 283-модда, 34-сон, 453-модда.

3. Авганов Самардин Саидович. Профессиональная подготовка будущего учителя иностранных языков на основе применения компьютерных технологий для общеобразовательных школ : на материалах английского языка : автореферат дис. ... доктора педагогических наук: 13.00.01 / Авганов Самардин Саидович; [Место защиты:Тадж. гос. пед. ун-т им. СадриддинаАйни]. - Душанбе, 2010. - 48 с.: ил.

4. Мукимова Наргис Насимовна. Педагогические условия развития языковой культуры студентов неязыковых факультетов вузов: на материале гуманитарных вузов Республики Таджикистан: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Мукимова Наргис Насимовна; [Место защиты: Кург. -Тюбин. гос. ун-т им. Носира Хусрава]. - Душанбе, 2010. - 188 с.: ил. РГБ ОД, 61 10-13/162

5. Эмомов Исматулло Боронович. Воспитание гражданственности на уроках иностранного (английского) языка в общеобразовательной школе: на материалах Республики Таджикистан: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Эмомов Исматулло Боронович; [Место защиты: Науч.-исслед. ин-т пед. наук Акад. пед. наук Респ. Таджикистан]. - Душанбе, 2010. - 169 с.: ил. РГБ ОД, 61 10-13/1111

6. И.В. Ланина «Формирование познавательных интересов учащихся на уроках физики» номлидиссертацияси. 1997 г.

7. Г.Н. Покатилова «Формирование интереса к общественно-политическим знаниям» (на материале иностранного языка)” мавзусидаги докторлик диссертацияси. 1998 г.

8. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

9. <https://slowari.ru/word>

10. <https://pedagogy.tadqiqot.uz/index.php/pedagogy/article/view/179/172>

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Зульфия Хабилова,

Аспирант, в.б.доцент

Университет Аджу города Ташкента

Аннотация. Искусственный интеллект (ИИ) меняет образование во всем мире. Данное исследование рассматривает, как ИИ может быть полезен для системы образования, а также то, как он может помочь учителям в управлении

и персонализации обучения. В статье рассматриваются преимущества и недостатки внедрения искусственного интеллекта в образование на основе обзора последних исследований и практических примеров, таких как Squirrel AI в Китае, IBM Watson Education в США и платформа CENTURY Tech в Великобритании. Исследования показывают, что, хотя ИИ может помочь улучшить результаты обучения и оптимизировать процедуры учреждений, его использование должно быть тщательно продумано и учитывать этические вопросы.

Ключевые слова: образование, искусственный интеллект (ИИ), тематические исследования.

Abstract. Artificial intelligence (AI) is transforming education around the world. This study examines how AI can be useful for the education system, as well as how it can help teachers manage and personalize learning. The article discusses the advantages and disadvantages of introducing artificial intelligence into education based on a review of recent research and practical examples, such as Squirrel AI in China, IBM Watson Education in the US, and the CENTURY Tech platform in the UK. Research shows that while AI can help improve learning outcomes and optimize institutional procedures, its use must be carefully considered and take ethical issues into account.

Keywords: education, Artificial Intelligence (AI), case studies.

Введение

Требования к системам образования во всем мире изменились в связи с глобализацией, технологическими разработками и меняющимися ожиданиями студентов (Dudeney, G., & Hockly, N., 2007). Искусственный интеллект (ИИ), одна из новых технологий, привлек внимание благодаря своей способности автоматизировать задачи, адаптироваться к потребностям студентов и анализировать большие объемы данных (Avsheniuk N., Lutsenko O., Svyrydiuk T., Seminikhyna N., 2024). Интеллектуальные системы обучения, прогнозная аналитика и инструменты автоматической оценки — это приложения на основе искусственного интеллекта, которые уже используются в учебных заведениях. Несмотря на растущий интерес к практической интеграции, остаются педагогические проблемы, безопасность данных и готовность учителей. В данном исследовании анализируется влияние искусственного интеллекта на системы образования, выделяются его основные преимущества и обсуждаются связанные с ним проблемы. Также используются конкретные примеры и подтверждающие данные.

Метод

В данном исследовании использовался синтез конкретных примеров и качественный обзор литературы. В качестве источников использовались рецензируемые журналы, отчеты компаний, занимающихся образовательными технологиями, и международные политические документы, опубликованные в период с 2015 по 2024 год. Такие ключевые слова, как «ИИ в образовании», «адаптивное обучение» и «системы обучения на основе ИИ», использовались для поиска в базах данных Google Scholar, ERIC и Scopus. Для

масштабируемости и доказательства влияния на результаты обучения дополнительные тематические исследования были выбраны.

Результат

1. Пример настраиваемого адаптивного обучения: Squirrel AI, китайский пионер в области адаптивного обучения, предлагает индивидуальные курсы по математике и языкам. Согласно Чжоу (2019), платформа использует машинное обучение для поиска более 10 000 деталей и разработки индивидуальных планов обучения. В пилотном исследовании 2019 года, в котором приняли участие более 500 000 учащихся, тестовые результаты улучшились на 47 % по сравнению с традиционным обучением.

Ключевые выводы: Адаптивные платформы помогают выявлять незначительные пробелы в знаниях.

Траектории обучения, адаптированные к индивидуальным потребностям учащихся, улучшают запоминание и вовлеченность.

Массовое внедрение показало в различных контекстах.

2. Интеллектуальные системы обучения (ITS): Carnegie Learning, США

MATHia, одна из ITS, разработанных Carnegie Learning, используется в более чем 3000 школах в Соединенных Штатах. Согласно Pane, Steiner, Baird и Hamilton (2017), учащиеся, которые использовали MATHia, продемонстрировали лучшие результаты на стандартизированных тестах по сравнению с учащимися из контрольной группы.

Ключевые выводы:

ITS облегчает обучение за счет индивидуализированных упражнений.

Данные служат основой для вмешательства учителя.

Исследования показывают, что качество обучения в школах улучшается.

3. Пример автоматизированной оценки и обратной связи: Инструмент Turnitin Revision Assistant

Инструмент Turnitin предоставляет мгновенную обратную связь по грамматике, связности и аргументации для оценки письменных работ на основе искусственного интеллекта. Согласно исследованию, проведенному Уилсон и Чзик (2016), учащиеся, которые использовали эту систему для редактирования своих эссе, в каждом черновике показали более высокое качество письма.

Ключевые выводы:

Циклы обучения ускоряются благодаря автоматической обратной связи.

Инструменты обработки естественного языка (NLP) способствуют саморегулируемому обучению.

Учителя могут сосредоточиться на более высоких навыках, а не на механическом исправлении ошибок.

4. IBM Watson Education, США, пример поддержки принятия решений и повышения административной эффективности

Государственные школы в округе Гвиннетт, штат Джорджия, используют IBM Watson для помощи учителям в разработке планов уроков и оказания помощи учащимся. Watson использует прогнозную аналитику для обеспечения раннего вмешательства (IBM, 2018).

Ключевые выводы:

ИИ поддерживает проактивные услуги по поддержке учащихся.

Прогнозная аналитика позволяет целенаправленно распределять ресурсы.

Для защиты конфиденциальности учащихся необходима этическая система управления данными.

5. Пример гибридной системы: Century Tech, Великобритания

CENTURY Tech использует нейробиологию и искусственный интеллект для разработки персонализированных программ обучения. Платформа используется более чем 1000 школами и включает в себя формативные оценки (Formative assessment) и советы по обучению. По данным независимых оценок, проведенных в 2021 году, учащиеся, которые использовали CENTURY Tech, продемонстрировали 30% быстрее успеваемость по основным предметам (CENTURY Tech, 2021).

Ключевые выводы:

Когнитивные науки и искусственный интеллект улучшают обучение. Гибридные системы дают учителям аналитические возможности. Профессиональное развитие необходимо для максимальной эффективности платформы.

Обсуждение

В совокупности эти практические примеры и литературные источники показывают, как использование искусственного интеллекта может значительно улучшить качество обучения.

Из этого следует отметить, что ИИ не должен заменять человеческое образование, но должен заполнять его.

Учителя по-прежнему играют ключевую роль в мотивации, эмоциональной поддержке и конструктивной критике. Поддержка учителей остается жизненно важной для поддержания интереса к Squirrel AI и Century Tech.

Если учителя не прошли надлежащую подготовку, они могут неправильно использовать или недоиспользовать инструменты ИИ. Например, внедрение IBM Watson помогло учителям улучшить свои навыки работы с данными через профессиональные учебные сообщества (IBM, 2018). Для обеспечения эффективности программы должны сочетать педагогические стратегии с техническими знаниями.

Хотя ИИ может сократить разрыв в успеваемости, он также может усугубить его, если доступ к технологиям неравномерный. Правительства и учреждения должны инвестировать в политику и инфраструктуру для обеспечения инклюзивного внедрения. Внедрение Squirrel AI в сельских провинциях Китая является одним из примеров инициативы по преодолению цифрового разрыва.

Этические вопросы возникают в связи с массовым сбором данных учащихся. Особенно важны информированное согласие, минимизация данных и прозрачная политика. Например, CENTURY Tech соблюдает GDPR и гарантирует права пользователей на их данные.

Найденные проекты не были разработаны для замены учителей ИИ, а для расширения их возможностей. Учителя, которые использовали CENTURY Tech и MATHia, сообщили, что ИИ увеличил время, которое они тратили на индивидуальные занятия и проектное обучение.

Заключение

Искусственный интеллект может преобразовать образование во всем мире. (Luckin R., 2016). Практические примеры показывают, как ИИ может помочь учителям, повысить эффективность учебных заведений и улучшить персонализированное обучение. Однако для достижения этих преимуществ необходимо тщательное планирование, основательная подготовка учителей, этические гарантии и политика, направленная на обеспечение равенства. Будущие исследования должны исследовать опыт сотрудничества человека и искусственного интеллекта в образовании. Долгосрочные оценки влияния ИИ на различные группы учащихся также должны быть выполнены.

Литература

1. Авшенюк Н., Луценко О., Свиридчук Т., Семинихина Н. (2024). Расширение возможностей критического мышления, изучающих язык: оценка роли ChatGPT в реализации курса английского языка. *Arab World English Journal*. ISSN: 2229-9327.
2. CENTURY Technology Inc. (2021). Impact Check. Получено с <https://www.century.tech/impact>.
3. Dudeney, G., & Hockly, N. (2007). *How to Teach English with Technology*. Harlow: Pearson Longman.
4. IBM. (2018). ИИ в образовании: Watson преобразует обучение. Получено с <https://www.ibm.com/education>.
5. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., and Forcier, L.B. (2016). *One Argument for Using Artificial Intelligence in Education*. London, UK: Pearson.
6. Ma, Adesope, O. O., Nesbit, J. C., and Liu. (2019). Q. Интеллектуальные системы обучения и результаты обучения: мета-анализ. *Журнал педагогической психологии*, 111(4), 633–650. Источник: <https://doi.org/10.1037/edu0000310>
7. Bingham, A. J., Pane, J. F., Steiner, E. D., & Hamilton, L. S. (2016). Информирование о прогрессе: идеи для внедрения персонализированного обучения и его результаты. <https://doi.org/10.1177/0895904816637688>
8. Уилсон и Чзик (2016). Автоматическая обратная связь и развитие самостоятельности студентов в академическом письме. Статья 4 в *Journal of University Teaching & Learning Practice*, 13(1).
9. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). Искусственный интеллект в образовании: надежды и последствия для образования и обучения. Центр оценки обучения, Бостон, Массачусетс.
10. Чжоу, Дж. (2019). Использование искусственного интеллекта в образовании в Китае. В *Artificial Intelligence and Education*, под редакцией Х. А. Йилдиз и Дж. Чанг (с. 123–138). Nova Science Publishers, Нью-Йорк.

TEACHING ENGLISH BASED ON LINGUISTIC AND PSYCHOPEDAGOGICAL APPROACHES

Usmonova Gulkhumor Qo'ldashboy kizi,
PhD student in Namangan state university
email: gulhumorusmonova822@gmail.com

Abstract. This research article investigates the dynamic integration of linguistic and psychopedagogical approaches in English language instruction. The study posits that effective teaching cannot be achieved through a singular theoretical lens; rather, successful English language acquisition results from harmonizing structural linguistic knowledge with a learner-centered, psychologically responsive pedagogy. Through a comparative review of linguistic frameworks—such as structuralism, functionalism, and cognitive linguistics—and psychopedagogical models including constructivism, socio-cultural theory, and learner-centered instruction, this paper analyzes their mutual contributions to English language teaching. The article concludes that pedagogical practices rooted in this integration promote learner motivation, increase retention, and enhance communicative competence. Examples from empirical research, classroom practice, and case-based applications are presented to support the claim that holistic instruction fosters more inclusive and impactful language learning experiences.

Keywords: English Language Teaching, linguistic theory, psychopedagogy, structuralism, constructivism, socio-cultural theory, cognitive linguistics, learner-centered instruction, language acquisition.

1. Introduction

In the globalized world of the 21st century, the demand for effective English language instruction is unprecedented. English has become not only the international lingua franca but also a primary medium for academia, diplomacy, business, and digital communication. As such, English Language Teaching (ELT) is tasked with preparing learners from diverse linguistic and educational backgrounds to engage meaningfully in global discourse. However, a persistent challenge in ELT is finding a balanced methodology that addresses both the structural demands of the language and the individual needs of learners.

This article contends that integrating linguistic and psychopedagogical approaches creates a synergistic framework for English teaching that is both theoretically sound and practically effective. It examines how this integration impacts curriculum design, classroom practices, and learner outcomes.

2. Literature Review

2.1 Linguistic Approaches to English Language Teaching

2.1.1 Structuralism-Structuralist linguistics, rooted in the work of Ferdinand de Saussure, views language as a system of signs where meaning is derived from structural relationships (Saussure, 1916). In ELT, this has informed methods that emphasize phonology, morphology, and syntax. For instance, grammar-based syllabi, verb conjugation drills, and sentence parsing activities are directly inspired by structuralist thought.

2.1.2 Functionalism-M.A.K. Halliday's Systemic Functional Linguistics (1978) shifted focus from form to function. Language is seen not merely as a code but as a social semiotic system. Functionalists argue that the purpose of language is communication, and therefore ELT should prioritize teaching language functions such as describing, requesting, comparing, and justifying. Functional syllabi, role-playing, and discourse-based tasks derive from this view.

2.1.3 Cognitive Linguistics-Cognitive linguistics, especially through scholars like Langacker (1987) and Lakoff & Johnson (1980), views language as shaped by mental representations. Learners use cognitive schemas and conceptual metaphors to understand abstract language. Instruction based on cognitive linguistics encourages the use of visuals, analogies, and concept mapping to teach idioms, phrasal verbs, and nuanced vocabulary.

2.2 Psychopedagogical Approaches

2.2.1 Constructivism-Constructivist theory, pioneered by Jean Piaget and later expanded by Jerome Bruner, posits that learners actively build knowledge through experiences. In ELT, this translates to task-based learning, project work, and discovery learning, where learners generate understanding through interaction and exploration rather than passive reception.

2.2.2 Sociocultural Theory-Lev Vygotsky's Sociocultural Theory (1978) emphasizes the role of social interaction and cultural context in learning. Central to this theory is the Zone of Proximal Development (ZPD), the range between what a learner can do independently and what they can achieve with guidance. In ELT, this supports collaborative learning, peer teaching, and teacher scaffolding strategies.

3. Research Objective

The central objective of this research is to analyze how linguistic theories and psychopedagogical principles intersect in contemporary English language instruction. Specific aims include:

1. Identifying key theoretical contributions from both disciplines to ELT.
2. Demonstrating how their integration enhances instruction.
3. Evaluating classroom outcomes where such integration is practiced.

This study hypothesizes that pedagogical strategies grounded in both linguistic clarity and psychological support lead to improved language acquisition, greater learner motivation, and increased communicative competence.

4. Materials and Methods

This study employs a qualitative comparative analysis approach. Sources include: 1. Academic literature from the past 25 years on linguistics and psychopedagogy in ELT.

2. Published classroom case studies and reflective teaching reports.

2. Curricula and materials from bilingual and EFL classrooms across Europe, Central Asia, and East Asia.

Data were organized thematically using the content analysis method. Classroom outcomes (such as learner motivation, retention, and proficiency gains) were assessed using existing reports and surveys.

5. Research Results

5.1 Enhanced Linguistic Input through Structured Instruction

The linguistic approach ensures input is systematic, logically sequenced, and linguistically accurate. When combined with learner-centered strategies, learners demonstrate:

- Improved retention of grammar structures.
- Higher syntactic accuracy in writing tasks.
- Better understanding of collocations and idioms through contextualized input.

5.2 Learner Motivation and Confidence

Psychopedagogical methods promote emotional safety, learner engagement, and positive attitudes. Outcomes observed:

- Increased classroom participation.
- Reduced language anxiety, particularly in speaking.
- Greater learner autonomy, especially in homework and self-study.

6. Discussion

6.1 Why Integration Works

Linguistics ensures clarity and correctness, while psychopedagogy ensures comprehension and care. Their integration:

- Aligns input (linguistics) with intake (psychology).
- Supports both explicit learning (form) and implicit learning (usage).
- Balances cognitive load with emotional readiness.

6.2 Challenges of Integration

Despite the benefits, challenges include:

- Teacher training gaps: Many educators specialize in either linguistics or pedagogy, but not both.
- Curriculum rigidity: Standardized syllabi may limit learner choice and psychological responsiveness.
- Assessment mismatch: Exams often test form, not function or motivation.

7. Conclusion

English language teaching in the modern world must address the dual responsibility of developing linguistic competence and nurturing the learner's psychological readiness. This study affirms that combining linguistic precision with psychopedagogical sensitivity results in more robust and learner-responsive instruction.

Educators and curriculum designers are encouraged to use this integrative model to foster classrooms that are both structurally sound and emotionally supportive—leading to better learning outcomes and more confident English users.

References

1. Bruner, J. (1996). *The culture of education*. Harvard University Press.
2. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Routledge
3. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning*. Edward Arnold.

3. Ishikawa, T. (2015). Cognitive strategies in teaching tenses. *Asian Journal of Applied Linguistics*, 2(2), 90–101.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
5. Nunan, D. (1999). *Second language teaching and learning*. Heinle & Heinle.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
7. Saussure, F. de. (1916). *Course in general linguistics*. (W. Baskin, Trans.). McGraw-Hill.
8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

INGLIZ TILI FANINI O‘QITISHDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING AFZALLIKLARI

Yuldasheva Dilnoza Bobojonovna,
Buxoro davlat Pedagogika Instituti I bosqich tayanch doktoranti
Email:yuldashevadilnoza433@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili fanini o‘qitishda individual yondashuvning afzalliklari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari individual yondashuv o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish, nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish va ta‘lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatdi. Maqolada individual yondashuvning o‘quvchilarning ehtiyojlari, qobiliyatlari va o‘rganish uslublarini inobatga olish orqali ta‘lim sifatini oshirishdagi roli ochib beriladi. Shuningdek, pedagoglar uchun ushbu metodikani takomillashtirish va amaliyotga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ham keltirilgan.

Kali so‘zlar: Ingliz tili o‘qitish, individual yondashuv, ta‘lim metodikasi, o‘quvchilar motivatsiyasi, til o‘rganish, ta‘lim samaradorligi.

Abstract. This article scientifically analyzes the advantages of the individual approach in teaching English. The research results demonstrate that the individual approach significantly enhances students' motivation to learn the language, improves their speaking skills, and increases the effectiveness of the educational process. The article highlights the role of the individual approach in improving education quality by considering students' needs, abilities, and learning styles. Additionally, recommendations are provided for educators on improving and implementing this methodology in practice.

Key words: English teaching, individual approach, educational methodology, student motivation, language learning, educational effectiveness.

Аннотация. В данной статье научно анализируются преимущества индивидуального подхода в преподавании английского языка. Результаты исследования показывают, что индивидуальный подход значительно повышает мотивацию учащихся к изучению языка, улучшает их навыки устной речи и увеличивает эффективность образовательного процесса. В статье раскрывается роль индивидуального подхода в повышении качества образования с учетом

потребностей, способностей и стилей обучения учащихся. Также представлены рекомендации для педагогов по совершенствованию и внедрению данной методики в практику.

Ключевые слова: Преподавание английского языка, индивидуальный подход, методика обучения, мотивация учащихся, изучение языка, эффективность обучения.

Kirish

Zamonaviy dunyoda ingliz tili xalqaro muloqot va turli sohalarda samarali faoliyat yuritish uchun eng muhim vositalardan biri sifatida qabul qilinmoqda. Globalizatsiya jarayoni, ilm-fan va texnologiyalar tez sur'atlarda rivojlanishi natijasida ingliz tilining o'rganilishi nafaqat akademik, balki kasbiy va shaxsiy hayotda ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois, ingliz tilini o'qitish metodikasini doimiy takomillashtirib borish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ingliz tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlari, o'rganish uslublari, maqsadlari va ehtiyojlari har xil bo'lishi tabiiy hol. Boshqacha qilib aytganda, har bir talabaning o'rganish tezligi, qiyinchiliklarga munosabati va motivatsiyasi individual xususiyatlarga bog'liq. Shu sababli, til o'qitishda umumiy yondashuvlardan tashqari, individual yondashuvni qo'llash ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Individual yondashuv – bu har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, bilim darajasi va ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish demakdir. Bu yondashuv o'quvchilarga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish va tilni amaliy kontekstlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, individual yondashuv o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularni faol, faoliyatga yo'naltirilgan sub'ektga aylantiradi. O'zbekistonda til o'qitish sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, yangi o'quv dasturlari va pedagogik texnologiyalar shuni ko'rsatadiki, individual yondashuvni keng qo'llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, amaliyotda bu yondashuvni samarali tatbiq etish uchun metodik vositalar, o'qituvchi malakasi va o'quv resurslari yetarli darajada takomillashtirilishi zarur.

Mazkur maqola ingliz tili fanini o'qitishda individual yondashuvning afzalliklarini ilmiy asosda tahlil qilish, uning ta'lim samaradorligiga ta'sirini o'rganish va bu yondashuvni amaliyotga joriy etishda yuzaga keladigan muammolar hamda yechimlarni aniqlash maqsadida yozildi.

Metodlar

Ushbu tadqiqotda ingliz tili fanini o'qitishda individual yondashuvning afzalliklarini aniqlash va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganish uchun sifat va miqdoriy tadqiqot usullari integratsiyalangan holda qo'llanildi. Tadqiqot quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'ldi:

1. Tadqiqot obyekti va ishtirokchilari

Tadqiqot O'zbekiston Respublikasi shahar va qishloq maktablarida o'qiyotgan 120 nafar o'quvchi va 15 nafar ingliz tili o'qituvchisidan tashkil topdi. O'quvchilar 14-16 yoshdagi o'rta maktab o'quvchilari bo'lib, ular turli yillik o'rganish darajasiga ega. O'qituvchilar esa 5 yildan ortiq tajribaga ega mutaxassislar edi.

2. Ma'lumot yig'ish usullari

a) So'rovnoma

O'quvchilarga individual yondashuvga oid savollarni o'z ichiga olgan strukturalangan so'rovnoma taqdim etildi. So'rovnoma 20 ta savoldan iborat bo'lib, motivatsiya, o'rganish uslublari va individual ehtiyojlarga qanchalik e'tibor berilgani haqidagi fikrlarni o'rgandi. So'rovnoma natijalari o'quvchilarning individual yondashuvga bo'lgan munosabatini aniqlashga yordam berdi.

b) Intervyu

Tadqiqot doirasida 15 nafar ingliz tili o'qituvchisi bilan yarim strukturali intervyu olib borildi. Intervyuda o'qituvchilar individual yondashuvni dars jarayonida qanday qo'llashi, duch kelgan qiyinchiliklar va yutuqlar haqida fikr bildirishdi.

c) Kuzatuv

O'qituvchilar tomonidan individual yondashuv qo'llanilayotgan sinflarda 10 ta dars kuzatildi. Kuzatuv jarayonida o'quvchilarning faolligi, motivatsiyasi, o'zaro munosabatlari va o'qituvchining metodikasi o'rganildi.

3. Ma'lumotlarni tahlil qilish

Yig'ilgan ma'lumotlar sifat va miqdoriy tahlil usullari yordamida o'rganildi. So'rovnoma natijalari SPSS dasturi yordamida deskriptiv statistikalar (foizlar, o'rtacha qiymatlar) va korrelyatsion tahlil yordamida tahlil qilindi. Intervyu matnlari mazmuniy tahlil qilinib, asosiy mavzular va tendensiyalar aniqlangan. Kuzatuv natijalari esa triangulyatsiya usuli orqali boshqa ma'lumotlar bilan solishtirildi.

4. Individual yondashuvning ta'lim jarayonida qo'llanilishi

Individual yondashuvni amalda qo'llash uchun o'qituvchilar quyidagi metodlarni ishlatgan:

- **Differensial topshiriqlar berish:** Har bir o'quvchining qobiliyatiga moslashtirilgan vazifalar taqdim etildi. Masalan, ilg'or o'quvchilarga murakkab matnlar berilib, ularda muhokama va tahlil qilish topshiriqlari berildi, boshqalarga esa asosiy lug'at va grammatika mashqlari.

- **O'quvchilarning o'rganish uslublari hisobga olish:** Ko'zgu (visual), eshitish (auditory), va amaliy (kinesthetic) uslublari mos keladigan dars usullari qo'llandi. Misol uchun, kinesthetic uslubga ega o'quvchilarga role-play o'yinlari orqali grammatika mavzusi tushuntirildi.

- **Moslashuvchan o'quv rejasi:** O'quv jarayoni davomida talabalar ehtiyojlariga qarab dars rejasi o'zgartirildi, masalan, zaif tomonlarni mustahkamlash uchun qo'shimcha mashqlar kiritildi.

- **Individual maslahatlar:** Har bir o'quvchi bilan alohida suhbatlar o'tkazilib, ularning qiyinchiliklari aniqlanib, shaxsiy rivojlanish strategiyalari ishlab chiqildi.

Metodlar yordamida olingan ma'lumotlar individual yondashuvning ingliz tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlarini yanada samarali rivojlantirish, ularning motivatsiyasini oshirish va tilga bo'lgan qiziqishni mustahkamlashda muhim omil ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz tili fanini o'qitishda individual yondashuvning afzalliklari va uning ta'lim jarayoniga ta'sirini aniqlash bo'ldi.

O'tkazilgan so'rovnoma, intervyu va kuzatuvlar natijalari birgalikda individual yondashuvning samaradorligini ko'rsatdi.

O'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi

So'rovnoma natijalariga ko'ra, individual yondashuv asosida olib borilgan darslarda o'quvchilarning 82% til o'rganishga bo'lgan motivatsiyasining sezilarli darajada oshganini qayd etdi. Bu ko'rsatkich, o'quvchilarga o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va o'rganish uslublariga moslashtirilgan ta'lim materiallari va vazifalar berilganda ularning ta'lim jarayoniga faolroq jalb qilinishini anglatadi. Tadqiqot shuningdek shuni ko'rsatdiki, individual yondashuvdan foydalangan o'qituvchilar dars jarayonida o'quvchilarning faolligini 75% ga oshirish mumkinligini ta'kidlagan.

Til o'rganish ko'nikmalari va natijalar

Kuzatuvlar va o'qituvchilarning intervyu javoblari individual yondashuv qo'llanilganda o'quvchilarning til o'rganish ko'nikmalari, xususan so'z boyligi, grammatika va og'zaki nutq ko'nikmalari o'rtacha 25-30% ga yaxshilanishini ko'rsatdi. Masalan, ilg'or o'quvchilarga murakkab matnlarni tahlil qilish va kengaytirilgan grammatika mashqlari berilgan, zaif o'quvchilarga esa qisqa va aniq topshiriqlar taqdim etilib, ularning qiyinchiliklarini bosqichma-bosqich bartaraf etishga e'tibor qaratildi. Shuningdek, individual yondashuv natijasida o'quvchilarning mustaqil ishlash qobiliyati va tilni amaliy kontekstlarda qo'llash malakalari sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Bu esa, ta'limning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatlarini ham mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O'qituvchilarning fikr va tajribalari

Intervyular tahlili shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning 90% individual yondashuvni qo'llash o'quvchilarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga va moslashtirilgan ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam beradi, deb hisoblaydi. Ular individual yondashuv zaif o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va ilg'orlarni yanada rivojlantirish imkonini yaratishini ta'kidladilar. Biroq, o'qituvchilar ba'zi cheklovlar va qiyinchiliklarga ham duch kelmoqda. Masalan, individual yondashuvni qo'llash uchun vaqt yetishmovchiligi, resurslarning cheklanganligi va o'qituvchilarning malakasini oshirish zarurati ta'kidlandi. Shu bois, metodik qo'llanmalar va malaka oshirish kurslarining muhimligi qayd etildi.

Kuzatuv natijalari

Kuzatuvlar davomida individual yondashuv qo'llanilgan sinflarda o'quvchilar darslarga faolroq jalb qilinganligi, ular o'z fikrlarini erkin ifoda eta olgani va bir-biri bilan hamkorlikda ishlashda ko'proq ishtirok etgani aniqlangan. Bu esa, til o'rganishda interaktiv metodlarning va shaxsiylashtirilgan yondashuvning samaradorligini ko'rsatadi.

Masalan, kinesthetic o'quvchilar uchun rolli o'yinlar va amaliy mashqlar qo'llanilib, ularning o'rganish jarayoniga qiziqishlari oshirilgan. Visual o'quvchilar esa diagramma va grafikalar orqali grammatik qoidalarni yaxshiroq tushungan.

Shuningdek, motivatsiya va ta'lim natijalari o'rtasida ham kuchli bog'liqlik mavjudligi aniqlandi, bu esa o'quvchilarning o'z ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim jarayonida yanada faol bo'lishini tasdiqlaydi. Natijalar individual yondashuvning ingliz tili ta'limida o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, motivatsiyani oshirish va til ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali metod ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, individual yondashuvni qo'llash jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar mavjud bo'lsa-da, ularni bartaraf etish uchun pedagogik yondashuv va metodik bazani kuchaytirish zarur.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari ingliz tili fanini o'qitishda individual yondashuvning ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini aniq ko'rsatdi. Individual yondashuv orqali o'quvchilarning qobiliyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va o'rganish uslublari hisobga olinib, ta'lim mazmuni va metodikasi moslashtiriladi. Bu esa o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshirib, ularning nutq ko'nikmalari va akademik natijalarini yaxshilashga olib keladi. Tadqiqotda aniqlanishicha, individual yondashuv nafaqat ilg'or, balki zaif o'quvchilarga ham ta'lim jarayonida teng imkoniyatlar yaratadi va ularni samarali qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Bu yondashuv o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish va tilni amaliy kontekstlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, individual yondashuvni samarali tatbiq etish uchun o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi, ta'lim resurslari va vaqt boshqaruvi muhim omillar sifatida qayd etildi. Pedagogik jarayonda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish va individual yondashuvni keng joriy etish uchun malaka oshirish kurslari, metodik qo'llanmalar va innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarur.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ingliz tilini o'qitishda individual yondashuv nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishi va mustaqil o'rganish motivatsiyasini mustahkamlashda samarali vositadir. Shu bois, zamonaviy pedagogik amaliyotda individual yondashuvga katta e'tibor qaratish va uni tizimli ravishda rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
2. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Longman.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
4. Tomlinson, B. (2011). *Materials Development in Language Teaching*. Cambridge University Press.
5. Tomlinson, B. (2013). *Developing Materials for Language Teaching*. Bloomsbury Academic.
6. Nunan, D. (2003). *Practical English Language Teaching*. McGraw-Hill.
7. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. Pearson Longman.

8. Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
9. Jones, L. (2011). *The Student-Centered Classroom*. Cambridge University Press.
10. Gibbons, P. (2002). *Scaffolding Language, Scaffolding Learning: Teaching Second Language Learners in the Mainstream Classroom*. Heinemann.
11. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2020). *Ingliz tili o'qitish metodikasi bo'yicha qo'llanma*. Toshkent.
12. Akbarov, A. (2018). Ingliz tilini o'qitishda individual yondashuv: nazariy va amaliy jihatlar. *Til va Adabiyot*, 3(2), 45-53.
13. Karimova, M. (2021). Ta'limda individual yondashuvning samaradorligi. *Pedagogika Ilmi*, 4(1), 78-84.
14. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
15. Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning*. Newbury House Publishers.

NEW METHODOLOGICAL APPROACHES IN TEACHING THE ENGLISH ARTICLE

Gullu T. Mammadova,
Azerbaijan University of Languages
gullu.mammad@mail.ru

Abstract. The article explores new methodological approaches in teaching the article system in English. The limitations of traditional grammar-translation and rule-based teaching are highlighted and the advantages of modern, communicative and context-based methods are highlighted. It discusses how methods such as inductive learning, task-based learning and interactive activities affect students' correct use of articles in real-world communication. In conclusion, it is stated that contextual and communicative approaches are more effective for functional mastery of the article and increase both grammatical accuracy and fluency of the student.

Key words: *article, communicative, interactive activities, to discuss, non-native learners*

Articles occupy a special place in the grammatical system of the English language. Their use indicates the degree of certainty of the object, the level of familiarity between the speaker and the listener. For those who learn English as a foreign language, the correct use of the article creates many difficulties. Among the grammatical categories in teaching English, the topic of the article is of particular complexity for both language learners and teachers.

The article is a noun sign. In English, the fact that some words are nouns is determined by the use of the article in front of them. When a noun is known, a definite article is used in front of it, and when it is unknown, an indefinite article is

used in front of it. Therefore, in English, the article acts as both an indicator and a means of expression of the category of uncertainty and certainty inherent in the noun.

There are words in English that are used both as nouns and verbs. For example, we can give examples of words such as answer, hand, question, etc. When used as a noun, the article must be used in front of them so that it is clear that they are used as nouns, i.e., an answer, a hand, the hand, a question, etc.

The lexical classification of English common nouns into count and noncount nouns is a very important preliminary to correct use of articles. It is a conceptual distinction that accounts for many systematic patterns in article usage. [1, p 273]

The main task of the article in speech is to express the categories of uncertainty and certainty inherent in the noun. [5, p 293]

It should be noted that common nouns in English are divided into various groups, which, as well as differing in a number of other characteristics, also differ from each other in their use with the article. That is why the issue of the use of nouns included in these groups with the article is studied separately.

The article presents the student with one of the most difficult and intricate problems of language structure. [3, p 49]

Despite the fact that many studies have been conducted on articles, there are still controversial issues in this area.

Since the correct use of articles varies depending on the context, whether the noun is counted or not, the level of certainty, and the speaker's intention, their acquisition requires a long-term and systematic approach. For this reason, the joint application of both grammatical explanation and communicative contexts is necessary when teaching articles.

Articles are understandably problematic from a cross-linguistic perspective: most Asian and Slavic languages and many African languages have no articles. Even those languages that do have articles or article-like morphemes often use these morphemes in ways that differ from English. [1, p. 271] For this reason, the application of new, communicative and contextual approaches to teaching articles, along with traditional methods, is relevant.

In traditional teaching methods, article rules are presented to the student and memorized with sample sentences based on translation. However, this method does not ensure that the student actively uses the language. The methodological approaches that are considered more effective in modern times are as follows.

1. Communicative approach: In order for these activities to be truly communicative, it was suggested from the very beginning, students should have a desire to communicate something. [2, p 69]

Articles are used in conversational practice, stimulating students' use in real communication situations. For example, role-playing tasks and daily life scenes are created and students are asked to construct sentences using articles correctly, so that students understand how important the use of the article is in these sentences.

2. Contextual learning: Articles are taught within the text. Students analyze the purpose for which articles are used in the texts they read or listen to. For example, such a text is given and they are asked to explain the reason for which article is used

or not used in this text for which purposes. Kite is a toy made of a paper that you fly in the air. The earliest written history of kite flying was about 200 B.C. when the Chinese General Han Hsin of the Han Dynasty flew a kite over the walls of the cities he was attacking.

3. Inductive method: The student is guaranteed to deduce the rule based on the presented examples without the teacher saying it. This method helps in the functional acquisition of the article. For example, I have a dog. The dog is barking now. or I bought a book yesterday. I want to give the book for you to read.

4. Task-based approach: Task-based learning makes the performance of meaningful tasks central to the learning process. Instead of a language structure or function to be learned, students are presented with a task they have to perform or a problem they have to solve. [2, p. 71]

Through tasks based on real language materials, students learn the authentic use of articles. This method practically shows how the article changes depending on the context. For example, the teacher asks. What is it? - It is a book. What color is the book? - The book is red.

5. Interactive tools. Multimedia, online platforms and games not only increase the interest of students, but also teach the use of the article in a fun way.

During the interactive method of teaching the article, the teacher hangs a picture on the board and asks the students to describe the picture using the indefinite article. Then, the objects in the picture are described using the definite article. Examples of this type of task strengthen both visual memory and communicative skills and teach the functional use of the article.

Teaching the article can be made more functional and user-oriented with modern methods. Context-based and communicative methods develop both grammatical and practical skills of the student. Modern pedagogical approaches give the teacher the function of not only providing knowledge, but also organizing language use.

LITERATURE

1. Celce-Murcia, M., Larsen-Freeman, D. The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course, 1999.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Longman, 2007.
3. Ilyish B., The Structure of Modern English, Leningrad 1971.
4. Mammadova G., English Grammar Rules and Exercises. Baku, 2025.
5. Musayev O., Huseynov A., Hadjiyev E., Contemporary English Grammar, 2013.
6. Mahmudova Sh, A. Intensive Grammar in Contrast. Baku. 2024, 400 p.
7. Richards J. C., & Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. 2014.
8. Swan M. Practical English Usage. Oxford University Press. 2005.
9. <https://owl.purdue.edu> > owl
10. <https://learnenglish.britishcouncil.org> > ...

TALABALAR UCHUN INGLIZ TILI O'QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Karimova Sevara Gulamovna,
sevaraxonkarimova12@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini talabalar uchun samarali o'qitishda qo'llanilayotgan zamonaviy metodlar va yangi pedagogik texnologiyalar tahlil qilingan. Xususan, kommunikativ yondashuv, mazmun va til integratsiyasi asosida o'qitish, topshiriq asosida o'qitish, aralash ta'lim va loyiha asosida o'qitish kabi metodlarning afzalliklari yoritilgan. Shuningdek, multimedia vositalari, mobil ilovalar, virtual muhit, gamifikatsiya va sun'iy intellekt dasturlaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqola ta'lim jarayonida talabalarni faol ishtirokchi sifatida shakllantirish, ularning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va mustaqil ta'lim olish malakalarini kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, zamonaviy metodlar, pedagogik texnologiyalar, kommunikativ yondashuv, mazmun va til integratsiyasi, topshiriq asosida o'qitish, aralash ta'lim, loyiha asosida o'qitish, gamifikatsiya, raqamli ta'lim.

Abstract. This article analyzes modern methods and new pedagogical technologies applied in teaching English to students effectively. In particular, the advantages of communicative approach, content and language integrated learning, task-based learning, blended learning, and project-based learning are highlighted. In addition, the use of multimedia tools, mobile applications, virtual environments, gamification, and artificial intelligence programs is discussed. The article substantiates the importance of shaping students as active participants in the learning process, developing their communicative competence, and strengthening their independent learning skills.

Keywords: English language, modern methods, pedagogical technologies, communicative approach, content and language integrated learning, task-based learning, blended learning, project-based learning, gamification, digital education.

Globalashuv davrida ingliz tili xalqaro muloqot va axborot almashishning eng muhim vositasiga aylandi. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida talabalar uchun ingliz tilini o'qitish jarayoni grammatik bilimlarni o'zlashtirish bilangina cheklanmaydi. Undan tashqari, talabalarni erkin muloqotga kirisha olish, kasbiy faoliyatda ingliz tilidan foydalana olish, mustaqil bilim olish va ijodiy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lishga yo'naltirilmoqda. Shu sababli ingliz tili ta'limida zamonaviy metodlar va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Ingliz tili o'qitishda kommunikativ va interaktiv metodlar tobora keng qo'llanilmoqda. Kommunikativ yondashuv talabalarni faol muloqot jarayoniga jalb etadi. Mashg'ulotlarda suhbat, munozara, rol o'ynash va juftliklarda ishlash metodlari qo'llaniladi. Mazmun va til integratsiyasi asosida o'qitish yondashuvi esa tilni boshqa fanlar bilan uyg'unlashtirilgan holda o'qitishni nazarda tutadi. Bu orqali talabalar nafaqat tilni, balki sohaga oid bilimlarni ham ingliz tilida egallaydilar. Topshiriq asosida o'qitish usuli mashg'ulotlarni amaliy topshiriqlar asosida tashkil etib,

talabalarda tilni hayotiy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Aralash ta'lim metodida esa an'anaviy darslar bilan onlayn mashg'ulotlar uyg'unlashtiriladi va bu talabalarning qulay hamda samarali o'rganishini ta'minlaydi. Loyiha asosida o'qitish orqali talabalar ijodiy loyihalar ishlab chiqib, ingliz tilidan faol foydalanadilar, hamkorlik va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantiradilar.

Zamonaviy metodlarni samarali qo'llash uchun o'qituvchilardan yangicha pedagogik yondashuvlar, texnologiyadan foydalanish madaniyati va didaktik kompetensiya talab etiladi. Masalan, o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki talabaning til o'rganish jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi shaxsga aylanadi. Shu bilan birga, darslarni talabalarning kasbiy ehtiyojlariga moslashtirish, ularning shaxsiy qiziqishlari va bilim darajalarini hisobga olish zarur. Til o'rganishda differensial yondashuvni joriy qilish, ya'ni har bir talabaga individual topshiriqlar va mashqlar taqdim etish ham samarali natija beradi.

So'nggi yillarda ingliz tili ta'limida raqamli texnologiyalar keng joriy qilinmoqda. Multimedia vositalari darslarni qiziqarli qiladi va eslab qolishni osonlashtiradi. Mobil ilovalar, xususan Kahoot, Quizlet va Memrise talabalarni mustaqil mashg'ulotlarga jalb etadi. Virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari esa til o'rganishda sun'iy muhit yaratib, talabalarni muloqotga undaydi. Gamifikatsiya dars jarayonini o'yin shaklida tashkil qilib, talabalarni faol ishtirok etishga majbur qiladi. Onlayn platformalar – Zoom, Microsoft Teams, Padlet – masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytiradi. Sun'iy intellekt vositalari, jumladan ChatGPT va Grammarly, yozma va og'zaki nutqni rivojlantirishda yordamchi sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, talabalarni ingliz tili o'rganishga qiziqtirishda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish ham muhimdir. Tilni o'rganish jarayonida ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarning madaniyati, qadriyatlari, turmush tarzi bilan tanishish talabalar uchun motivatsion omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bois darslarda autentik materiallar – ingliz tilidagi maqolalar, filmlar, podkastlar, nutqlar va intervyularni qo'llash samarali hisoblanadi.

Zamonaviy metodlar va texnologiyalarni qo'llashning bir qator afzalliklari mavjud. Avvalo, talabalar passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllanadi. Mustaqil ta'lim olish va o'zini rivojlantirish ko'nikmalari rivojlanadi. Nutqiy kompetensiya kuchayadi, kasbiy tayyorgarlik oshadi. Talabalarning motivatsiyasi va til o'rganishga qiziqishi ortadi, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish malakalari shakllanadi. Eng muhimi, bunday metodlar ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, zamon talablariga mos va ijodiy yondashuv asosida tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'qitishda zamonaviy metodlar va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa talabalarni xalqaro miqyosda raqobatbardosh mutaxassislar sifatida tayyorlashga xizmat qiladi. Shu bois o'qituvchilar dars jarayonida innovatsion yondashuvlardan faol foydalanishlari, darslarni shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishlari va talabalarning ehtiyojlariga mos metodlarni tanlashlari muhimdir.

Adabiyotlar

1. Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon Press.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
3. Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching (4th ed.). Pearson Education.
4. Brown, H. D. (2001). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy (2nd ed.). Longman.
5. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and language integrated learning. Cambridge University Press.
6. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and principles in language teaching (3rd ed.). Oxford University Press.
7. Prensky, M. (2001). Digital game-based learning. McGraw-Hill.
8. Warschauer, M., & Kern, R. (2000). Network-based language teaching: Concepts and practice. Cambridge University Press.
9. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). Yangi O'zbekiston – yangi ta'lim konsepsiyasi asosida oliy ta'limni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021). Xorijiy tillarni o'qitish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida Qaror. Toshkent.

TURKIY ASARLARDAGI MAQOL VA MATALLARNING BADIY NUTQNI IFODALI QILISHDAGI ROLI

Raximova Sulurxan Djumaniyazovna,
UrDPI Filologiya va tarix fakulteti “O‘zbek va rus tili
adabiyoti “ kafedrası v.b.dotsenti, (PhD).
sulurrahimova@gmail.com <tel:+998904381658>

Annotatsiya: Maqollar xalq og‘zaki ijodi janri. O‘z xususiyati bilan o‘zbek tilining ajralmas bir bo‘lagi hisoblanadi. Ayrim maqollarning kelib chiqish tarixi uzoq tarixlarga borib taqaladi va insonlarning yashagan davri, osha paytda qamrab turgan muhit, davr mentaliteti, dunyoqarashlari ham ahamiyatlidir. Ushbu maqolada maqol va matallarning xalq so‘zlashuv hayotidagi ahamiyati, uning ijodkorlar asarlaridagi tutgan o‘rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, leksikologiyaning barqaror til birliklari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Leksikologiya, maqol, ibora estetik tuyg‘u. Navoiyning asarida ishlatilgan maqol matallarning roli, funksiyalari va didaktik ahamiyati yoritilgan.

Аннотация: Пословицы – жанр устного народного творчества. По своей природе они являются неотъемлемой частью узбекского языка. История происхождения некоторых пословиц восходит к глубокой древности, при этом важны эпоха, в которой жил народ, царящая в то время обстановка, менталитет эпохи, мировоззрение. В данной статье рассматривается значение пословиц и поговорок в жизни народной речи, их место в произведениях творцов. Показано также, что лексикология тесно связана с устойчивыми языковыми единицами.

Ключевые слова: лексикология, пословица, выражение, эстетическое чувство. Подчеркиваются роль, функции и дидактическое значение пословиц, использованных в произведении Навои.

Abstract: Proverbs are a genre of folk oral creativity. By their nature, they are an integral part of the Uzbek language. The history of the origin of some proverbs goes back to ancient times, and the era in which people lived, the environment prevailing at that time, the mentality of the era, and worldviews are also important. This article discusses the importance of proverbs and sayings in the life of folk speech, their place in the works of creators. It also shows that lexicology is closely related to stable language units.

Keywords: Lexicology, proverb, expression, aesthetic feeling. The role, functions, and didactic significance of proverbs used in Navoi's work are highlighted.

KIRISH. Maqol – xalq og‘zaki ijodi janri; qisqa va lo‘nda, obrazli va obrasiz, grammatik va mantiqiy tugallangan ma’noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli. Muayyan aniq shaklga ega Maqollarni “Hayot qomusi”, og‘zaki ensiklopediya o‘ziga xos bir badiiy tarixiy salnoma deyish mumkin. Ular kishilarning aqlini o‘tkirlashtiradi, nutqini ravshan va ta’sirchan qiladi, hayotda to‘g‘ri yo‘lni tanlay bilishga hayotiy jumboq va muammolarni togr‘i yechishga o‘rgatadi. a avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan. Maqollar mavzu jihatdan nihoyatda boy va xilma-xil. Vatan, mehnat, ilm-hunar, do‘stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy hislatlar xususida rang-barang maqollar yaratilgan. Maqol uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko‘p hollarda qofiyadoshlik, ba‘zan ko‘p ma’nolilik, majoziy ma’nolarga boylik kabi xususiyatlar harakterli. Maqollar ba‘zan matal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so‘z, tanbeh, mashoyixlar so‘zi, hikmatli maqol, donishmandlar so‘zi, otalar so‘zi kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Maqollarning ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati g‘oyat katta. Matalda narsa tasviri, uning harakteristikasi beriladi, maqolda esa to‘la tugallangan fikr-xulosa ifodalanadi.

Alisher Navoiyning asarlari – axloq-tarbiya, ijtimoiy va falsafiy mavzularni o‘z ichiga olgan didaktik asar. Unda ko‘plab maqol-matallar, aforizmlar va hikmatli iboralar mavjud. Ushbu elementlar asarga xalq og‘zaki ijodining go‘zalligi va chuqur ma’naviy mazmunini qo‘shadi. Asarda keltirilgan maqollar – “Ko‘p degan ko‘p yengilur, ko‘p yegan ko‘p yiqilur”, ma’lumki, kishilarning jamiyatdagi o‘zaro munosabatlari avvalo so‘z bilan boshlanadi. Xalqimizning boshqa bir maqoli – Adabning boshi – til – bejiz aytilmagan (Qutadg‘u bilik’), “Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q”, “Tilga ixtiyorsiz, elga e’tiborsiz”, “Chin so‘z mo‘tabar, yaxshi so‘z muxtasar” – bular ijtimoiy-ma’naviy ibratlarni aniq va qisqa ifodalashda xizmat qiladi. Xalq og‘zaki adabiyoti bilan uyg‘unlik: Navoiy bu maqollarni o‘z zamonining ma’naviy talablari va xalq hayotining og‘ir tajribasiga tayangan holda moslashtiradi. Yolg‘on so‘zlik nazmda nomaqbul, yoqimsizlikdir va uning qoyili, unga qoyil qoladiganlar esa ahmoq, aqldan ozganlardir. So‘z ichraki yolg‘on erur nopisand, Chu nazm etilur qildi dono pisand. Asarning tuzilishi: Xaloyiqning ahvoli, ijtimoiy tabaqalar bo‘yicha tahlil. Yaxshi sifatlar va yomon xislatlar – ularning ta’riflari va

ta'siri. Yaxshilik va yomonlik natijalari. Har bir keltirilgan maqol va matal asarning asosiy mavzulari – axloqiy kamolot, illatlardan qochish, ijtimoiy mas'ullik kabi g'oyalarga asoslanib joylashtirilgan. Ular yosh avlodni to'g'ri yo'ldan adashmaslikka, go'zal fazilatlarni izlashga undaydi. Navoiyning maqol va matallari qisqa, ommabop, mazmunli bo'lishi bilan ham, ta'lim-tarbiya va axloqni shakllantirishda kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, Navoiyning "Mahbub-ul-qulub" asarida ishlatilgan maqol-matallar moddiy jihatdan matnni boyitadi, madaniy merosimizga chuqur ildiz otgan xalq hikmatini yangicha ifoda qiladi hamda o'quvchini ma'naviy yetuklik sari yetaklaydi:

Yaxshilik qila olmasang hech bo'lmasa yomonlik qilma;

O't ishi –qovurmoq, Yel ishi-sovurmoq;

Suvning mazasi muz bilan oshning mazasi tuz bilan;

Sihat istasang - ko'p yema, Izzat istasang- ko'p dema;

"Saxovat insoniyat bog'ining hosildor daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir."

– Bu yerda saxovat (saxiylik) odamlar, jamiyat barqarorligining hosili sifatida qaraladi. Shuningdek, bu fazilatdan kelib chiqqan ijobiy natijalar ('meva') muhim ramziy vositalar orqali ochib beriladi. "Saxovatsiz odam yog'insiz bahor bulutiga va hidi yo'q mushk-anbarga o'xshaydi."

– Befoyda matn yoki fazilatsiz insonni hayotiy, ruhiy jihatdan "bo'sh" bir holat sifatida ochib beradi. Bu taqqoslash orqali saxovatning borligi – hayotga lahzali-jazibali lazzat qo'shadi, yo'qligi esa go'yo nafas yo'qdaydir. "Saxovatsiz odamdan ichida gavhari bo'lmagan sadafning farqi yo'q; dursiz sadaf bilan qurib qolgan toshbaqa chanog'ining farqi yo'q."– Bu misollar orqali dursiz (zarky bir zar) zarb buyumlar bilan saxiy bo'lmagan odam o'rtasidagi farqsizligi tasvirlanadi – ig'vogar, go'yo tashqi aks etish bo'lmasa ham, ichki mazmun ham yo'qdir. "Himmat ahlining ixtisosi saxovatdir; bu ulug' sifat pokiza kishilarga xosdir."

– Himmat (qadr) bilan saxovat bir-birini to'ldiradi, ularni faqat ulug' va pokiza kishilarda ko'ramiz – bu esa axloqiy kamolni ko'zda tutadi. "Odam bir badan bo'lsa, himmat uning jonidir; himmatlilardan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh yetishadi."

– Himmat – insonning ruhiy yuragi, badiiy ramzi. Uni buzgan odam, jasurlikni yo'qotadi; himmati bor odam esa nafaqat o'z qiyofasiga, balki keng olamga ham shon-shuhrat olib keladi. "Oliyhimmat odam balandparvoz lochindir; behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir."

– Bu misollarda qarama-qarshi sifatlar aniq tasvirlangan: oliyhimmat (yuqori fazilatli) inson balandparvozloq shoh orbiterga o'xshaydi, behimmat (bekar, beqadr) esa past fazilatli, kichik hayvonga – sichqonga – o'xshatiladi. Aqlli odam kelishmovchilik joydan qochar va kelishish muvofiqlik eshigin ochar.

XULOSA. O'ziga ravo tutmaganni do'stiga ravo tutmas. Ehsonsiz boy-yog'insiz bulut. Har kimniki so'zi yolg'on, yolg'oni ochilg'och uyolg'on. Qiymati oz – hurmati oz. "G'azab vaqtida sabr qilmoq – podsholikning yarmini saqlamoqdur" tanbehi orqali Navoiy insoniy fazilatlar orasida sabrning eng kuchli qalqon, hissiy yetuklik mezoni va axloqiy yetuklik belgisi ekanini ko'rsatadi. Bu tanbehni ijtimoiy

hayot, psixologiya, yetakchilik madaniyati, oilaviy munosabatlar, pedagogika va hatto bugungi zamonaviy menejment konsepsiyalariga ham qo‘llash mumkin.

Adabiyotlar

1. Bahodir Qobul. “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul lug‘atayn”– Toshkent : G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot, 2021-yil.50-200 – betlar
2. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov.Navoiyshunoslik [Матн] Q. 1: darslik / Sh. Sirojiddinov [vaboshq.]. – Тошкент: «T AM AD D U N », 2018. – 520 b.
3. Rashidova Umida Mansurovna.O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida). Monografiya. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023. – 144 bet.
4. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. – Toshkent.1985-yil

DISLEKSİLİ ÖĞRENCİLERDE OKUMA BECERİSİNİN ARTIRILMASINA YÖNELİK DİLBİLİM YAKLAŞIMLARI

Yazar: Günay Bədəlzadə,

Akademik Unvan: Doktorant, Müəllim

Kurum: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xüsusi Təhsil Kafedrası

E-posta: gn.badalzade@adpu.edu.az

Özet. Bu çalışma, disleksili öğrencilerin okuma becerilerinin geliştirilmesine yönelik dilbilimsel yaklaşımları incelemektedir. Disleksi, normal veya üstün zekâyâ sahip bireylerde okuma, yazma ve heceleme alanlarında kalıcı güçlüklerle tanımlanan nörogelişimsel bir bozukluktur. Fonolojik farkındalık, morfolojik çözümleme, çok duyulu öğretim ve teknoloji destekli araçların bireyselleştirilmiş eğitim planlarına entegre edilmesi önerilmektedir. Araştırmalar, bu yöntemlerin öğrencilerin yalnızca okuma hızını değil, aynı zamanda anlama ve özgüven düzeylerini de artırdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Disleksi, dilbilim, fonolojik farkındalık, morfoloji, okuma becerisi

Abstract. This study examines linguistics-based approaches to improving reading skills in students with dyslexia. Dyslexia is a neurodevelopmental disorder characterized by persistent difficulties in reading, writing, and spelling, despite normal or above-average intelligence. Research indicates that phonological awareness training, morphological analysis, multisensory teaching, and technology-supported tools significantly improve reading fluency, comprehension, and self-confidence. The study recommends integrating these approaches into individualized education plans for sustainable outcomes.

Keywords: Dyslexia, linguistics, phonological awareness, morphology, reading skills

1. Giriş

Disleksi, okul çağı çocuklarının yaklaşık %5–10’unu etkileyen bir öğrenme güçlüğüdür [Snowling & Hulme, 2012, s. 27]. Normal veya yüksek zekâ düzeyine sahip olmasına rağmen disleksili bireyler okuma ve yazma süreçlerinde kalıcı

güçlükler yaşar. Bu durum akademik başarıyı, özgüveni ve sosyal uyumu olumsuz etkiler.

Son yıllarda, disleksinin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda dilbilimsel bir problem olarak ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Özellikle fonolojik farkındalık eksiklikleri, hızlı adlandırma yetersizlikleri [Wolf & Bowers, 1999, s. 417] ve ortografik kodlamadaki zayıflıklar [Ehri, 2014, s. 8] temel nedenler arasında görülmektedir. Rus araştırmacılar da ses–harf eşleşmesi ve morfolojik çözümlemedeki zorluklara dikkat çekmiştir [Kornev, 2003, s. 55; Dorofeeva, 2017, s. 190].

Bu bağlamda, dilbilimsel yaklaşımlar fonolojik, morfolojik ve çok duyulu yöntemlerin bir arada uygulanmasıyla disleksili öğrencilerin okuma becerilerinin artırılmasında etkili araçlar olarak öne çıkmaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve ve Literatür

Dilbilim, dilin ses, biçim, anlam ve yapı boyutlarını inceleyen bilim dalıdır. Disleksili öğrencilerde okuma güçlüğü çoğunlukla fonolojik işleme eksiklikleri ile açıklanmaktadır [Snowling & Hulme, 2012, s. 31]. Ehri'nin ortografik haritalama modeli, kelimelerin belleğe yerleşmesinde ses–harf ilişkilerinin önemini vurgular [Ehri, 2014, s. 12].

Wolf ve Bowers'ın çift eksiklik hipotezi ise, fonolojik farkındalık ve hızlı adlandırma becerilerindeki yetersizliklerin birlikte okuma performansını sınırladığını ileri sürer [Wolf & Bowers, 1999, s. 419].

Rus araştırmacılar Kornev [2003, s. 61] ve Dorofeeva [2017, s. 195] disleksinin psikolinguistik temellerine odaklanarak, fonolojik ve morfolojik becerilerin birlikte ele alınmasının önemine dikkat çekmiştir. Carlisle [2000, s. 172] ve Melloni [2022, s. 4] morfem tanıma çalışmalarının okuma anlama üzerinde olumlu etkilerini göstermiştir.

Bu bulgular, disleksili öğrenciler için geliştirilen müdahalelerde dilbilimsel yaklaşımların merkezi rolünü ortaya koymaktadır.

3. Yöntem ve Uygulama Önerileri

Disleksili öğrencilerde okuma becerilerini geliştirmek için aşağıdaki yöntemler önerilmektedir:

1. **Fonolojik Farkındalık Eğitimi:** Ses–harf eşleştirme, heceleme ve fonem ayırıştırma etkinlikleri okuma hızını ve doğruluğunu artırır [Snowling & Hulme, 2012, s. 34].

2. **Morfolojik Çözümleme:** Kök–ek çalışmaları, sözcük bilgisi ve okuduğunu anlama becerilerini destekler [Carlisle, 2000, s. 174; Mendes, 2024, s. 126].

3. **Çok Duyulu Öğretim:** Görsel, işitsel ve kinestetik kanalların birlikte kullanılması öğrenmenin kalıcılığını artırır [Birsh & Carreker, 2018, s. 89].

4. **Teknoloji Destekli Araçlar:** Sesli kitaplar ve dijital okuma uygulamaları erişilebilirliği artırır [Romanovska, 2021, s. 15].

5. **Bireyselleştirilmiş Eğitim Planı (BEP):** Öğrencinin güçlü ve zayıf yönlerine göre planlanan destekler başarıyı artırır [Kornev & Ishimova, 2010, s. 72].

4. Tartışma

Dilbilimsel yaklaşımlar, disleksili öğrencilerin yalnızca okuma hızını değil, aynı zamanda anlamlandırma, sözcük dağarcığı ve özgüvenini de geliştirmektedir. Fonolojik ve morfolojik yaklaşımların birlikte uygulanması, okuma becerilerinde kalıcı gelişmeler sağlamaktadır [Dorofeeva, 2017, s. 197].

Çok duyulu öğretim, öğrenmeyi desteklemekte ancak tek başına yeterli olmamaktadır. Fonolojik ve morfolojik eğitimle desteklendiğinde etkisi artmaktadır [Birsh & Carreker, 2018, s. 93]. Ayrıca teknoloji destekli araçlar, öğrencilerin motivasyonunu artırarak öğrenme sürecini kolaylaştırmaktadır [Romanovska, 2021, s. 19].

5. Sonuç ve Öneriler

Çalışmanın bulguları, dilbilimsel yaklaşımların disleksili öğrencilerde okuma becerilerini artırmada etkili olduğunu göstermektedir.

Öneriler:

- Öğretmen yetiştirme programlarına fonoloji ve morfoloji dersleri eklenmelidir.
- Disleksili öğrenciler için bireyselleştirilmiş eğitim planlarında dilbilimsel etkinliklere yer verilmelidir.
- Çok duyulu yöntemler günlük öğretime entegre edilmelidir.
- Aileler evde uygulanabilecek dil etkinlikleri ile sürece dâhil edilmelidir.
- Teknoloji destekli materyaller düzenli kullanılmalıdır.

Sonuç olarak, dilbilimsel temelli stratejiler disleksili öğrencilerin okuma hızını, anlam düzeyini ve motivasyonunu artırarak akademik ve sosyal başarılarına katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

1. Birsh, J., & Carreker, S. (2018). Multisensory teaching of basic language skills. Baltimore: Brookes.
2. Carlisle, J. (2000). Awareness of the structure and meaning of morphologically complex words. *Reading and Writing*, 12(3), 169–190.
3. Dorofeeva, S. (2017). Linguistic aspects of dyslexia and dysgraphia correction. *Voprosy Psikholingvistiki*, 3(33), 184–201.
4. Ehri, L. (2014). Orthographic mapping in the acquisition of sight word reading. *Scientific Studies of Reading*, 18(1), 5–21.
5. Kornev, A. (2003). *Narusheniya chteniya i pis'ma u detey*. Saint Petersburg: Rech.
6. Kornev, A., & Ishimova, O. (2010). *Metodika diagnostiki disleksii u detey*. Saint Petersburg.
7. Melloni, C., Barca, L., & Burani, C. (2022). Morphological awareness in dyslexia. *Frontiers in Psychology*, 13, 1–12.
8. Mendes, B. (2024). Effects of morphological awareness intervention. *Journal of Research in Reading*, 47(2), 123–140.
9. Romanovska, L. (2021). Technology-based support for students with dyslexia. *Education Today*, 12(4), 12–21.

10. Snowling, M., & Hulme, C. (2012). Interventions for children's literacy difficulties. *IJLCD*, 47(1), 27–34.
11. Wolf, M., & Bowers, P. (1999). The double-deficit hypothesis. *Journal of Educational Psychology*, 91(3), 415–438.

FAN O'QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

To'rayeva Maftuna Abdiraim qizi,
Samarqand davlat chet tillar instituti magistranti
maftunaturayeva.uz@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada fan o'qitishning eng so'ngi zamonaviy usullari va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ta'lim jarayonidagi ahamiyati va afzalliklari, ularning mazmun- mohiyati haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Texnologiya, ta'lim, pedagogik, innovatsion texnologiya, zamonaviy o'qitish.

Abstract. This article presents information about the latest modern methods of teaching science and the importance and advantages of using new pedagogical technologies in the educational process, as well as their content and essence.

Keywords: Technology, education, pedagogy, innovative technology, modern teaching.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshiralayotgan tub o'zgarishlar, ta'lim tizimida ham chuqur islohotlar olib borishga zamin yasadi. Ta'lim jarayonini jahon andozalariga mos ravishda qayta tashkil etish va yanada takomillashtirishga kirishildi. Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'qitish tizimini zamonaviy usullar va pedagogik modellar yordamida boyitish, o'quvchi yoshlarning ijodiy va mustaqil faoliyatlarini yanada rivojlantirish uchun qator tadbirlar, Respublikamizda o'tkazilib kelinmoqda. An'anaviy ta'limdan farqli ravishda, ta'lim tizimida innovatsion metodlardan, foydalanish, va bu jarayonni isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda.

Asosiy qism. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ma'lum bir fanni o'qitish jarayonida zamonaviy usullardan va pedagogik texnologiyalardan foydalanish umumiy o'rta ta'lim maktablarida va oliy ta'lim tizimida tobora ommalashib bormoqda. Darhaqiqat, keng dunyoqarashli, bilimli kelajak avlodni o'qitish uchun, pedagoglardan dars jarayonlarida yangicha metodlardan foydalanishni talab qiladi va chuqur mas'uliyat yuklaydi.

Jaxon ta'lim standartlariga mos va fan o'qitishning zamonaviy usullari va pedagogik texnologiyalariga quyidagilar misol bo'la oladi:

- Aralash ta'lim – o'rganuvchilar uylarida video darsliklar yordamida yangi mavzuni mustqail ko'rib o'rganishadi, sinf xonasida esa qayta takrorlab , amaliyotda tatbiq etishadi.
- Teskari ta'lim modeli – o'quvchilar kerakli bilimni uyda mustaqil o'zlashtirishadi, dars vaqtida esa faol o'quv faoliyati bilan shug'ullanadilar.

- Ta'limni o'yinlashtirish – bu o'quv muhitida video o'yin dizayni va o'yin elementlaridan foydalangan holda talabalarni rag'batlantirishga qaratilgan ta'lim yondashuvidir.

- Kooperativ ta'lim – bu o'qituvchining rahbarligi ostida umumiy ta'lim maqsadiga erishish uchun talabalar kichik guruhlarda ishlaydigan o'qitish usuli.

- Loyihaga asoslangan ta'lim – muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va savol – javob ko'nikmalaridan foydalangan holda real muammolar va qiyinchiliklarga qaratilgan o'qitish uslubi hisoblanadi.

- So'rovga asoslanga ta'lim modeli – yuqori darajadagi savollar orqali o'quvchilarni jalb qiladigan o'quv jarayonidir. Bu o'quvchilarni muammoni yechish va tajriba asosida o'rganishga undaydigan ta'limga yondashuv texnologiyasi hisoblanadi.

- Krossover o'qitish – bu model orqali o'quvchilar o'z bilimlarini darsdan tashqari bo'lgan norasmiy o'quv muhitlari orqali mustahkamlashadi.

Ushbu innovatsion metodlardan foydalanish ilm-fan o'rganuvchilariga qator imkoniyatlar beradi:

- dars samaradorligini oshirish;
- mustaqil o'rganish ko'nikmasini shakllantirish;
- tanqidiy fikrlash;
- o'qituvchi va o'quvchi orasidagi munosabatni yaxshilash;
- o'rganilgan bilimlarni amaliyotda erkin qo'llay olish;

Fanni zamonaviy usullar va pedagogik texnologiyalar yordamida o'qitish ta'lim samaradorligini oshiribgina qolmay, ta'lim tizimini modernizatsiyalashga ham o'z hissani qo'shadi.

Xulosa va takliflar. Yuksak ma'naviyatli, bilimli kadrlarni tayyorlashda bizga an'anaviy ta'limdan bir muncha yiroq bo'lish, dars jarayonini zamonaviy usullar, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda tashkillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ushbu modellarni ta'lim tizimida qo'llash, ta'lim samaradorligini sezilarli darajada o'sishiga yordam beradi. Zamonaviy jamiyatning barcha jabhalarida raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalar asosiy o'rin egallayotgan bir paytda, ta'limda zamonaviy usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Xolmirov B. O'quv jarayonini teskari sinf (flipped classroom) texnologiyasi asosida takomillashtirish. Metodik qo'llanma. –T.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024. – 32 b.

2. **Xamrayeva. N.** Fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning amaliyotdagi tadbiqi. “ Ilmiy ommaviy maqolalar”, 2023. –6 b.

3. Belozertsev, E.P. Kasbiy ta'lim pedagogikasi: darslik / E.P. Belozertsev, A.D. Goneev, A.G. Pashkov, ed. V. A. Slastenin, 4-nashr, akademiyasi, 2008. – 368 b

4. Ro'ziyeva D., Usmonboyeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanishi / metodik qo'llanma. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. – 136 b.

5. Olloqulova F. Tadqiqotchilik faoliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik tavsifi. Tadqiqotlar jahon ilmiy metodik jurnal. 6-son 2-to'plam yanvar 2023. 336-339-b.

6. <https://cyberleninka.ru/article/n/ta-limda-innovatsion-texnologiyalarning-orni>

7. https://tsuull.uz/sites/default/files/14.innovatsion_texnologiyalarning_talim_sohasidagi_orni.pdf

NEW THEORETICAL APPROACHES AND MODELS IN TEACHER PREPARATION

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA YENİ NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ MODELLƏRİ

Gunel Mahammad Mammadova,

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

FACULTY OF PRIMARY EDUCATION

THE TEACHER OF DEPARTMENT OF PRIMARY EDUCATION

PEDAGOGY

BAKU, AZERBAIJAN

<https://orcid.org/0000-0002-6248-9265>

gunelmemmedova2806@gmail.com

055 912 32 12

Abstract. The most relevant issue in an ideal education system is the model of teacher preparation. Although technological innovations and teaching methods have developed in the field of education, teachers remain the main determining subjects and leading elements of the system. Teaching is primarily a specialized field of practice based on human relations and quality communication. As such, the teaching profession is an activity that constantly requires innovation, development, and progress, and it influences all areas of society. For this reason, teachers should be regarded as individuals who, together with students, embark on a journey of learning, share knowledge and skills, discover talents, motivate and guide, and at the same time serve as role models and leaders for society. From this perspective, it is not appropriate to limit the teacher preparation process to certain years. The model presented in this article is limited to the actual 8-year period covering secondary school and university education (4+4), and also envisions continuous innovation and development. Teaching, as a profession requiring dedication, is not static, but a continuous and committed activity. The teacher preparation model discussed in this article is presented as a model that can be applied across the Turkic World and is proposed as an exemplary model consisting of a 10-stage process.

Keywords: Education, Teaching, Teacher, Training, Model.

Xülasə

İdeal təhsil sistemində ən aktual məsələ müəllim hazırlığı modelidir. Təhsil sahəsində inkişaf edən texnoloji yeniliklər və tədris metodları mövcud olsa da, müəllimlər hələ də sistemin əsas təyinedici subyektləri və aparıcı elementləridir.

Tədris, ilk növbədə, insan münasibətlərinə və keyfiyyətli ünsiyyətə əsaslanan ixtisaslaşmış bir təcrübə sahəsidir. Belə ki, müəllimlik daim yenilik, inkişaf və tərəqqi tələb edən bir fəaliyyət sahəsi olaraq cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir göstərir. Bu səbəbdən də müəllimlər şagirdləri ilə bərabər öyrənmə səyahətinə çıxan, bilik və bacarıqlarını paylaşan, istedadları kəşf edən, motivasiya edən və istiqamətləndirən, eyni zamanda cəmiyyət üçün nümunə və lider kimi xidmət edən fərdlər hesab olunmalıdır. Bu baxımdan müəllim hazırlığı prosesini müəyyən illərlə məhdudlaşdırmaq məqsəduyğun deyil. Məqalədə təqdim olunan model yalnız orta məktəb və universitet təhsilini (4+4) əhatə edən səkkiz illik faktiki təhsil dövrü ilə məhdudlaşmır, həm də davamlı innovasiya və inkişafı nəzərdə tutur. Müəllimlik fədakarlıq peşəsi olmaqla yanaşı, statik deyil, daimi öhdəlik tələb edən bir fəaliyyətdir. Bu məqalədə müzakirə olunan müəllim hazırlığı modeli bütün Türk Dünyasında tətbiq oluna biləcək nümunəvi bir model kimi təqdim olunur və 10 mərhələdən ibarət bir prosesi ehtiva edir.

Açar sözlər: Təhsil, Tədris, Müəllim, Təlim, Model.

Introduction

The main element and leading subject of the education system is undoubtedly teachers. The teacher preparation process is considered one of the most crucial determinants of a well-planned education system. This is because the majority of studies related to education are directly connected to the teacher training system. Considering the relevance of this topic, various research, discussions, and theoretical-practical explorations in this direction continue. It becomes clear that solving the issue of teacher preparation is a top priority on the path to an ideal education and teaching system. To evaluate this issue objectively, it is first necessary to clearly identify expectations from teachers and to define the concept of “teacher” accurately [1, p.116-117]. Teaching, as a central component of educational activity, is a unique field that constantly requires renewal, freshness, and development. Since teachers are pedagogues in all professions and fields of activity, their knowledge and skill levels directly influence the development of society. Therefore, teachers are expected to have high motivation, dedication, and idealism in shaping future generations. At the same time, teachers must pay special attention to their professional growth and always strive to improve themselves. Because to teach, one must first and foremost be willing to learn. For this reason, teachers can be described as dedicated educators who are always open to learning. In other words, the teacher can be explained through the concept of the “learning pedagogue.” Teachers are not only transmitters of knowledge but also those who, along with students, embark on a journey of learning, share their skills, discover talents, motivate, guide, and act as role models and leaders in society. These expectations underline the necessity of new conceptual approaches in teacher training. As a result, the “Learning and Sharing Teaching Approach” may be emphasized as a new theoretical approach [5].

The resolution of teacher preparation stands as the first and most crucial step on the path toward establishing an ideal educational system. Despite ongoing advancements in educational technologies and teaching methodologies, the role of the teacher remains central and indispensable. Both today and in the future, teachers will

continue to serve as the leading, defining agents and active participants within the educational framework. Teaching, fundamentally rooted in human interaction and effective communication, represents a specialized field of professional practice. The instructional process, widely regarded as the core element of educational activity, is inherently dynamic—requiring continuous innovation, growth, and progress. Given that teachers function as pedagogues across all professional and disciplinary domains, their knowledge and competencies play a critical role in shaping societal development. In this regard, teachers must be characterized as lifelong learners—open to change, innovative, and dedicated. They are not merely transmitters of knowledge but active participants in the learning journey alongside their students. Teachers are expected to facilitate learning by sharing knowledge and skills, identifying and nurturing talents, motivating and guiding learners, and simultaneously embodying exemplary and leadership roles within society. Teaching is, above all, a philosophical and ethical vocation; the teacher's core aspiration should be to contribute to the cultivation of human potential. It is therefore inappropriate to constrain the teacher preparation process to fixed timeframes or rigid stages. As demonstrated in our experimental model, the proposed approach encompasses both the eight-year duration of formal secondary and higher education (structured as 4+4 years) and emphasizes a sustained commitment to innovation and professional growth. Teaching, viewed as a profession grounded in dedication, cannot be static; rather, it demands ongoing responsibility and engagement. The “Teacher Preparation Model” presented herein comprises ten stages and outlines a holistic process in which each stage is interrelated and implemented in continuity with the others [2].

Stage I: Teacher Candidacy Selection Examination

Teaching is such a valuable and sensitive profession that it cannot be limited to just a four-year university education. Therefore, it is considered essential that the pedagogical preparation process begin as early as the secondary education level. Based on international pedagogical experience and developments, the re-establishment of teacher training schools should be evaluated as a priority step in this direction.

Secondary school graduates who demonstrate interest in the teaching profession are identified through a special selection examination. Based on the results, successful candidates are admitted to teacher training schools considered equivalent to four years of secondary education. These examinations aim to objectively assess the candidates' personality traits, character qualities, intellectual capacity, and communication skills. Conducting such examinations at the national level is expected to ensure transparency and fairness in the selection process.

Stage II: Teacher Training Schools

In four-year teacher training schools, a special curriculum is implemented that distinguishes students from others. The aim of this program is to ensure the personal and professional development of future teachers, based on the understanding that teaching is not only a profession but also a field of morality and philosophy.

During the first two years of education, emphasis is placed on the emotional development of students, the formation of value systems, enrichment of thinking

styles, behavioral culture, and the strengthening of personality and character traits. This stage gives particular importance to the development of empathy, responsibility, and the internalization of pedagogical ethics in human relations.

In the final two years, the focus shifts to the acquisition of fundamental knowledge related to teaching, including pedagogical and psychological sciences, as well as the development of competencies in modern educational technologies. This process should support both the moral-philosophical and scientific-technological aspects of the teaching profession in a parallel and integrated manner. Students enrolled in teacher training schools are provided with full scholarships for four years. During this period, they are expected to internalize the exemplary and leadership roles of a teacher and develop a strong sense of belonging and responsibility toward the homeland, nation, state, spiritual-moral values, and national-cultural heritage. Teachers must instill a sense of belonging, responsibility, and respect for values in students even before imparting knowledge and skills. Without these foundational values, future generations may fail to feel loyalty to their country, nation, or state, and will lack the motivation to serve society with dedication.

Stage III: Teacher Selection Exam (University Entrance Exam)

For students who successfully complete four-year teacher training schools, a special Teacher Selection Examination is organized. This exam is a crucial stage in selecting candidates who wish to pursue higher education in pedagogical fields. Graduates of teacher training schools who wish to be admitted to faculties of education are granted additional advantages. Specifically, these graduates receive bonus points in the entrance examination based on their previous academic performance.

This approach encourages students who have set their goal on the teaching profession and who have undergone appropriate training to pursue pedagogical specialties in universities. It promotes a more targeted and prepared pathway for entering the teaching profession.

Stage IV: Faculty of Education

Students who successfully graduate from Teacher Training Schools and are admitted to the Faculty of Education follow a three-stage specialized program.

- First Stage: Covers the first two academic years of the faculty. The focus during this phase is on delivering professional courses directed toward the foundations of educational sciences.

- Second Stage: Implemented in the third year of study. During this phase, students explore the essence of the teaching profession from both global and local perspectives, while deepening their subject-specific knowledge.

- Third Stage: Encompasses the final year of study. Students experiment with new and innovative teaching methods within the faculty and also participate intensively in practical training processes in secondary schools.

The core programs of the Faculty of Education must be structured with 50% pedagogical courses and 50% field-specific courses. The focus of instruction should be on developing pedagogical competence, as well as linguistic and expressive skills. Additionally, special attention is given to students' internships in secondary schools.

Prospective teachers are encouraged to nurture highly intellectual and creative learners. All students enrolled in the Faculty of Education are provided with full scholarships.

Stage V: Teacher Appointment Examination

In order to select teacher candidates with the highest potential from among the graduates who have successfully completed their studies at the Faculty of Education, a Teacher Appointment Examination is conducted. This exam is based on the score threshold determined by the Ministry of Education. Candidates who pass the written phase of the exam proceed to the next stage, which consists of objective and practical oral examinations. The main aim of this stage is not only to assess theoretical knowledge but also to evaluate candidates' pedagogical skills, communication abilities, and creative approaches to the teaching process.

Stage VI: Assessment of Communication and Presentation Skills

During the summer months, candidates' communication and presentation skills must be evaluated face-to-face by a mixed committee comprising representatives of the Ministry of Education, scholars, expert teachers, and parents who have completed training. This assessment is conducted in the provinces and districts designated by the Ministry. The purpose of these practical experiences is to allow candidates to demonstrate their teaching skills in a real classroom environment. Successful candidates are appointed to teaching positions transparently and based on merit.

Stage VII: Probationary Period

The teacher preparation process cannot be limited solely to the university years; prospective teachers must continue to receive support even after graduation. Newly appointed teachers are initially assigned to elementary classes and are provided with the opportunity to engage in classroom observation and practical experience for at least one year. During this period, appropriate time and conditions are provided for teacher candidates to share experiences with expert mentor teachers in the schools where they are initially assigned. At the same time, in order to support their professional development, they are encouraged to stay informed about new publications and are granted special access to teaching materials and books.

Stage VIII: In-Service Training

To ensure the professional development of teachers, expand experience-sharing opportunities, and strengthen the values-based education system, the reorganization of professional development courses is of vital importance. For this purpose, selected teachers should participate in centrally organized, planned training courses and seminars held in retreat centers and professional development institutions under the guidance of experienced educators. Teachers participating in these professional development courses must undergo rigorous assessment at the end of the course. Those who succeed should be rewarded with additional salary benefits and recognition. This approach creates opportunities for teachers' continuous development and enhancement of their professional competencies.

Stage IX: Academic Specialization

It is of particular importance that teachers maintain strong connections with the academic world and engage in scholarly activities, as this contributes significantly to

the future of education. Therefore, teachers should be encouraged to pursue further education at the master's and doctoral levels through various methods and programs, as well as to produce academic outputs. Relevant authorities should support these initiatives promptly and foster the academic development of teachers. Additionally, the currently inactive and suspended National Academy of Education, which operates under the Ministry of Education, should be reactivated to provide opportunities for academic specialization for teachers.

Stage X: Transition to Educational Administration

Teachers who have successfully completed ten years of pedagogical activity are granted the opportunity to voluntarily take an administrative exam within educational institutions. Those who qualify for administrative roles typically serve as educational administrators for the remainder of their professional careers.

Conclusion

The teacher preparation model presented above can be expanded by considering the specific conditions of Turkic republics. This approach not only ensures the formation of generations grounded in shared roots and values, but also creates opportunities for aspiring teachers to teach in various regions across the Turkic world. Furthermore, the proposed model contributes significantly to the integration of the educational systems and the harmonization of pedagogical standards within the.

References

1. Bülent, Y. (2004). Parental sensitivity in students' reading and library usage habits. *Bilgi Dünyası*, 5(2), 115–136.
2. Ertuğrul, Y. (2011). *Human and communication*. Ankara: Akçağ Publications.
3. Ertuğrul, Y. (2017). *Values education* (5th ed.). Ankara: Akçağ Publications.
4. Kubilay, Y. (2006). A general overview of values education. *Journal of Turkic Studies Research*.
5. Mustafa, A. (2006). Values, their functions and ethics. *Perspective Journal*, 7(19).
6. Ertuğrul, Y., & Oğuzhan, A. (2016). *The idealist teacher*. Ankara: Eysem Publishing.s and ensures the training of future generations based on national values.

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA MORFEMANI O'QITISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Muratkulov Amanulla Tursunkulovich,

*Guliston davlat universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrasida
katta o'qituvchisi*

Muratkulova Munisa Omonulla qizi,

*Guliston davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Morfemika va uning birligi morfema maktabda boshqa, litseyda boshqa, oliy maktabda yana boshqa o'qitilmoqda, hatto oliy ta'lim yo'nalishlari bo'yicha farqli holatlar kuzatiladi. Ilmiy hayotda hali ta'lim tizimiga kirib bormagan, bulardan ham farq qiluvchi yana bir boshqacha qarashlarga ham duch kelib qolishingiz mumkin. Maqolada morfemaning o'qitish bo'yicha ayrim muammolar va ularning yechimi bayon etilgan

Kalit so'zlar: morfema, morfemika, lisoniy birlik, shakl, so'z shakli.

Abstract. The concept of morphemes and their teaching varies across educational levels: it is taught differently in schools, colleges, lyceums, and higher education institutions, with even more discrepancies observed between different university programs. In academic circles, there are also alternative perspectives that have yet to enter the education system. This article discusses some key issues related to teaching morphemes and suggests possible solutions.

Keywords: morpheme, morphemics, linguistic unit, form, word form.

Biz olib borgan kuzatishlar hozirda uzluksiz ta'lim tizimida lisoniy birliklardan biri bo'lgan morfema turli talqinda o'qitilayotganini ko'rsatdi. Bu esa ana shu talqin-tavsiflar o'quvchi-talabalar, magistrantlar, tinglovchilar ongiga singdirilmoqda deganidir. Talqinlar bir-birini izchil to'ldirib, takomillashtirib borsa, inkor etmasa, ziddiyatlar bo'lmasa, buning hech qanday ziyoni yo'q, aksincha, shunday bo'lishi zarur. Biroq, amaldagi ahvol bunday emas. Morfemika va uning birligi morfema maktabda boshqa, litseyda boshqa, oliy maktabda yana boshqa o'qitilmoqda, hatto oliy ta'lim yo'nalishlari bo'yicha farqli holatlar kuzatiladi. Ilmiy hayotda hali ta'lim tizimiga kirib bormagan, bulardan ham farq qiluvchi yana bir boshqacha qarashlarga ham duch kelib qolishingiz mumkin.

Ilmda shunday bo'lgani yaxshi, chunki u shunaqa maydon: har kim o'z nuqtai nazarini aytishga haqli va har xil qarashlarning bo'lishi odatdagi, tabiiy hol. Fikrlar "jangi"da kimning, qaysi talqinning zo'rligi, kuchi bilinadi. Biroq ta'lim tizimida har xilliklarning bo'lishi ijobiy hol hisoblanmaydi. Chunki bu o'qitishning sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi, hatto unga putur yetkazadi, deyish mumkin. Hozirgi o'zbek tili ta'limi, xususan, morfemalarni o'qitish shunday jarayonni boshdan kechirmoqda. Morfemaning har xil talqinini birgina filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishining o'zida, unda foydalanilayotgan o'quv adabiyotlarida ham kuzatish mumkin. Fikrimizni dalillashga harakat qilamiz.

Tadqiqotchi H.Ne'matovning morfema haqidagi qarashlari uning prof. R.Rasulov bilan hamkorlikda e'lon qilingan o'zbek filologiyasi yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan "Sistem leksikologiya asoslari" o'quv qo'llanmasida ifodalangan. Qo'llanma sistem tilshunoslik yo'nalishidagi dastlabki jiddiy tadqiqot bo'lganligi bilan e'tiborga loyiqdir. Unda tadqiqotchilar til(lison) farqlanishidan kelib chiqib, morfemani odatdagidek, so'zning eng kichik ma'noli qismi maqomidagi nutqiy hodisa emas, balki til(lison) birligi – ongda, til xotiramizda saqlanuvchi tayyor holdagi bo'linmas ma'noli lisoniy birlik sifatida belgilashgan. Boshqacha aytganda, qo'llanmada morfema – tilning eng kichik, ma'noli birligi bo'lib, boshqa ma'noli

qismlarga bo‘linmaydigan lisoniy birlik sifatida talqin qilingan [3]. Bu to‘g‘rimi, noto‘g‘rimi?

Morfemaning an‘anaviy talqinidan jiddiy farq qiluvchi mazkur talqinga A.Hojiyev, umuman olganda, ijobiy baho bergan, uning to‘g‘ri bo‘lganini alohida qayd etgan. “Biroq, – deydi zakiy tilshunos fikrini davom ettirib, – morfemaning, u bilan bog‘liq hodisalarning mohiyati masalasida hozirda ham to‘g‘ri va aniq bir fikrga kelingani yo‘q. Shunday bo‘lishi ham tabiiy. Chunki hozirda o‘ziga xos ma’noga ega bo‘lgan, boshqa ma’noli qismlarga bo‘linmaydigan, tayyor holdagi har qanday birlik lisoniy birlik morfema deb qaralyapti... Vaholanki, qayd etilayotgan birliklar o‘z mohiyatiga ko‘ra, ma’no-vazifasiga ko‘ra bir-biridan tamoman farqlanadi. Binobarin, ularning hammasini lisoniy birlikning bir turi deb baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi va ilmiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan hech narsa bermaydi. Aksincha, bu narsa o‘ziga xos xatoliklarning, ortiqcha bahs-munozaralarning yuz berishiga sabab bo‘ladiki, hozirda bunday holatlarning guvohi bo‘lib turibmiz.”[8]

Haqiqatan, mazkur ta‘rif bo‘yicha biz bilgan, xotiramizda tayyor holda saqlanadigan, ma’no-vazifasi va shakli hammamiz uchun tanish, umumiy va shu bilan birga, majburiy bo‘lgan, ma’noli qismlarga bo‘linmaydigan aynan qanday va qaysi til birligini morfema deyish kerak, degan savolga aniq javob topib bo‘lmaydi. Demak, bu yerda, birinchi galda, qaysi va qanday birlikni, aynan nimani, qanday ma’no va vazifa bajaradigan til birligini morfema deyish kerak? degan asosiy masalani muhokama qilib olish, unga aniq, ilmiy asosli javob topish lozim bo‘ladi. Bu masala ilgari ham ko‘tarilgan va morfemaning mohiyati o‘sha davr tilshunosligi nuqtai nazaridan ochib berilgan, unga shu ochilgan mohiyatiga yarasha ta‘rif berilgan, qanday birlik morfema deb atalishi, ya’ni so‘zning eng kichik ma’noli qismi morfema [6;8;9] deyilishi lozimligi belgilangan edi (bu ta‘rif, har xil salbiy munosabatlarga qaramasdan, hozirda ham ilmiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q).

Gap shundaki, sistem-struktur tilshunoslikka oid keyingi tadqiqotlarda uning lisoniy birlikligi to‘g‘ri qayd etilgan bo‘lsa-da, unga uning o‘zidan emas, morfemadan boshqa birliklarni ham qamrab oluvchi lingvistik tushunchadan kelib chiqib baho berildi. Natijada til birliklarini aniqlash borasida morfemaning va u bilan bog‘liq boshqa masalalarning, A.Hojiyev ta’kidlagan va yuqorida ko‘rilgan to‘g‘ri va aniq yechimini topish mumkin bo‘lmagan o‘ta chigal va chalkash vaziyat yuzaga keldi. Bunday chigal har xilliklarga hatto til birliklarini nihoyatda aniq va izchil ta‘riflovchi prof. Sh.Rahmatullayev ham barham bera olmagan ko‘zga tashlanadi. To‘g‘ri, uning morfemaga qarashida jiddiy ijobiy siljishlar bor. U lug‘aviy birliklarni ham morfema doirasiga kiritib yuborgan prof. H.Ne‘matov, R.Rasulovdan farqli o‘laroq, morfemani grammatik ma’noli birlik sifatida talqin qildi, uning mohiyatini grammatik ma’noli bo‘linmas lisoniy birliklar qatorida deb bildi: “Morfema til qurilishining leksemadan keyingi asosiy birligi bo‘lib, leksemadan farqli holda grammatik ma’no ifodalashga xizmat qiladi (yunoncha *morphe* – ‘shakl’)” [4]

Ushbu ta‘rif morfema mohiyatiga ancha yaqin kelganligi bilan xarakterlanadi. Chunki bunda so‘zning o‘zak morfema,leksik(lug‘aviy) morfema deb kelingan lug‘aviy ma’noli asosi morfema emas, asli lug‘aviy ma’noli so‘z(leksema)

bo'lgani uchun haqli ravishda morfema doirasidan chiqarilgan. Lekin, baribir, u ham tom ma'nodagi morfemani aniq belgilashga, uni boshqa til birliklaridan farqlanuvchi asosiy ma'no-vazifasini aniq qayd etishga o'zlik qiladi. Chunki so'z yasovchi morfemani shakl yasovchi morfema singari grammatik ma'noli birlik deyish to'g'ri bo'lmaydi. Ta'bir joiz bo'lsa, u so'z yasovchi ma'noga ega. Bunday ma'nolar semantik ma'no emas, funktsional ma'no bo'lib, bevosita anglashilib turmaydi, yashirin holda bo'ladi. Lug'aviy ma'noli asos - leksik birlikka qo'shilishi bilan uning lug'aviy ma'no xarakteridagi, biroq funktsional ma'no ekanligi anglashiladi. Xuddi shu narsa uni grammatik shakl emas, so'z yasashga xizmat qilishida o'z ifodasini topadi va natijada yangi lug'aviy ma'noli so'z yasaladi. Demak, mazkur ta'rif morfemaning ma'nosi, mohiyati bilan bog'liq bir jihatni to'g'ri qayd etib, uni lug'aviy ma'noli asos -so'zdan ajratishga, chegaralashga xizmat qilsa-da, ikkinchi tomonini aniq aks ettirish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli bu talqin ham morfemaning to'laqonli ta'rif bo'la olmadi.

Zero, barcha grammatik ma'noli birliklar ham so'z yasash va so'z shakli yasashga xizmat qilmaydi. Morfema esa xuddi shunday birlik hisoblanadi. Buni akademik A.Hojiev o'z ishlarida qayd qilib o'tadi va shundan kelib chiqib, u morfemani funktsional ma'noli birlik – yasovchi birlik sifatida talqin qildi, uning mohiyati funktsional ma'no-vazifasi bilan belgilani-shini quyidagi ta'rif bilan ilmiy asosda dalillab ham berdi: "Morfema-so'z yasalishi va so'z shaklining yasalishi uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik" [10]. Bizningcha, morfemani o'qitish uzluksiz ta'lim tizimida A.Hojiyev ta'rif asosida olib borilsa, bu boradagi murakkabliklarga, ortiqcha tasnif va tavsiflarga [2;6] o'rin qolmaydi.

Bundan ayon bo'lyaptiki, morfemaning mohiyati maktab darsliklarida ham o'z ifodasini topgan so'zning eng kichik ma'noli qismi bo'lib kelishida emas (bu uning o'z vazifasini bajarib, funksional ma'nosini namoyon qilib bo'lgandan keyingi holatini ifodalaydi, xolos), balki uning ayni funksional ma'no-vazifasida – uning yangi so'z yasalishi va so'zshakli hosil qiluvchi vosita sifatida xizmat qilishida – yasovchilik funksiyasida.

Shu sababli A.Hojiyev morfemaning ana shu funktsional ma'nosiga e'tibor qaratdi, morfemaning mohiyatini uning funksional ma'nosidan, vazifasidan qidirdi va topdi: uni *yasovchi birlik*, *yasovchi vosita* sifatida talqin qildi.

Bu shundan dalolat beradiki, morfema leksemdan farqli o'laroq, sof semantik birlik emas, uning ma'nosi bevosita anglashiladigan, mustaqil faoliyat yuritadigan ma'no sirasiga kirmaydi. Shuning uchun morfemaga sof ma'noviy omilga asoslanib, uni asosiy tavsiflovchi, tasniflovchi belgi sifatida olib, to'g'ri va maqsadga muvofiq ta'rif berib bo'lmaydi. Bizningcha, A.Hojiyev shunday xulosaga kelgan. U morfemani semantik ma'noli birlik deb emas balki funktsional ma'noli birlik deb bildi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, asos e'tibori bilan, mohiyat nuqtai nazaridan farq qiladi. Semantik birlik tom ma'nodagi mustaqil birlik, uning ma'nosi bevosita, boshqa til birliklarisiz ham anglashilaveradi. Shunday xususiyatga ega birliklarnigina aslida ma'noli (semantik) birlik deyish maqsadga muvofiqdir. Aks holda, tovushga zidlab, ma'noli birliklar deyilgan ayrim birliklarning mohiyati

ochilmasligi, chalkashliklar yuzaga kelishi aniq. Morfema muammosi buning yaqqol isboti.

Yuqoridagilarga ko'ra, biz morfemani A.Hojiyev ta'rifi asosida talqin qilish va o'qitish maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaymiz. Bu ta'rifda morfemaning tasnifiy mohiyati ham mujassam. U o'z ichida so'z yasovchi va shakl yasovchiga bo'linadi. Aslida har qanday ta'rif xuddi shunday tabiatli bo'lishi lozim. Zero, ta'rif muayyan birlikning o'zigagina xos, uni boshqa birliklardan ajratib turuvchi ma'noviy-vazifaviy tavsifidir.

Adabiyotlar

1. Boduen I.A. Введение в языковедение. – Л.,1913. 14.
2. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – T. 2001. – 31-b.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T., 1995.
4. Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – T., 2006.
5. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 2009.
6. Tojiyev Y. O'zbek tili morfemikasi. – T.,1992.
7. G'ulomov A. O'zbek tilning morfem lug'ati. – T.1978
8. Xojiev A. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар// ЎТА.2004, 3-,5- сон,35- б
9. Усмон О., Авизов Б. Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. – Т., 1939 46-48-б.
10. Xojiev A. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз яналишининг назарий масалалари. – Т., 2010

MASTERING DESCRIPTIVE WRITING: FEATURES, TECHNIQUES, AND STEPS TO EVOKE VIVID IMAGERY

Davronova Sevara Ulug'bekovna,
sdavronova450@gmail.com

PhD student at Gulistan State University

Abstract. Descriptive writing is a foundational rhetorical tool that animates discourse by translating abstract concepts into tangible forms. This process allows texts to transcend mere information delivery, fostering a deeper reader connection through sensory engagement. Whether employed in scholarly texts, creative narratives, or scientific reports, descriptive language serves to enhance comprehension and facilitate the effective communication of experiences and ideas.

The art of effective description lies in the selective and strategic use of detail, transforming observation into evocative prose. This is not a simple enumeration of facts but a deliberate orchestration of key sensory inputs to create a vivid and memorable impression. Mastery of this skill involves discerning which details are most impactful and arranging them with precision, often employing rhetorical devices to amplify their effect.

This article examines the principles of compelling descriptive writing. It delineates the characteristics of high-quality descriptive prose, outlines fundamental methodologies for its construction, and presents advanced techniques supported by established rhetorical and literary theory. The objective is to provide a comprehensive framework for developing and refining descriptive ability.

Key words: descriptive writing, sensory engagement, rhetorical devices, figurative language, specificity, observation, tone and mood, revision, embodied cognition

Literature Review

Academic inquiry into descriptive writing is deeply rooted in cognitive psychology and neurolinguistics. Researchers like George Lakoff and Mark Johnson(1980), through their foundational work on conceptual metaphor (e.g., *Metaphors We Live By*), have significantly contributed to our understanding of how abstract concepts are understood through concrete, often sensory-based, experiences. Their theories underscore the idea that description is not merely an external representation but an internal, embodied simulation. Further studies, employing neuroimaging techniques like fMRI, by scholars such as Benjamin Bergen (2012), have provided empirical evidence that reading descriptive language (e.g., "the rough texture of sandpaper" or "a piercing glance") activates the same sensorimotor regions of the brain that would be involved in actually experiencing those sensations. This phenomenon, which is a key component of embodied cognition, posits that our understanding of language is linked to our physical experiences and sensory systems.

The strategic power of description is also a central tenet of rhetorical theory. Classical rhetoricians like Aristotle recognized the importance of *enargeia*—vivid description that brings a scene "before the eyes" of the audience—for persuasion and emotional impact. In contemporary rhetoric, scholars such as Chaim Perelman and Lucie Olbrechts-Tyteca (1969) explored how presence—making an idea vivid and immediate to the audience—is achieved through descriptive techniques. Linguists, including those working within Systemic Functional Linguistics (SFL) developed by M.A.K. Halliday(1994), analyze how grammatical choices (e.g., transitivity, nominalization, adjectival and adverbial choices) build descriptive meaning and influence reader perception. Rhetorical Structure Theory (RST), developed by William Mann and Sandra Thompson(1988), further analyzes how descriptive passages serve as "satellites," providing crucial context, evidence, or emotional appeal to a "nucleus" or main point, thus contributing to a text's overall coherence and persuasive force. Descriptive conventions are not universal; they are highly dependent on genre, a topic extensively explored by stylistics scholars.

Description is governed by the need for precision and reproducibility. Works by Charles Bazerman (1969) illustrate how scientific communities develop highly specialized descriptive vocabularies and structures to ensure clarity, objectivity, and replicability of research findings. In contrast, descriptive writing in fiction or poetry is often subjective and connotative. Literary critics and theorists from Roman Jakobson (1960) to contemporary narratologists analyze how authors like Virginia Woolf or Gabriel García Márquez use unique descriptive styles to build fictional

worlds, develop character, create specific moods, and evoke emotional responses, often prioritizing aesthetic impact over strict factual accuracy.

These genre-specific applications, analyzed by a diverse range of scholars, demonstrate the versatility of description as a core rhetorical skill, highlighting how a mastery of its principles is essential for effective communication across diverse fields.

2. The Pillars of Vivid Description

The effective use of sensory language is a cornerstone of powerful writing. By appealing to the five senses—sight, sound, smell, taste, and touch—a writer can transform abstract concepts into vivid, concrete experiences for the reader. This is achieved through the deliberate selection of specific nouns and strong verbs, along with precise adjectives that accurately convey a subject's form or texture. Fundamentally, effective description relies on the principle of "showing, not telling." For instance, instead of stating, "The individual was sad," one might write, "Tears traced paths down their dusty cheeks, landing on a worn dress," which allows the reader to embody the emotion directly. Figurative language further enhances descriptive impact by creating unique and lasting images. Similes draw comparisons between dissimilar things using "like" or "as" (e.g., "The sky was like a bruised apple"), while metaphors directly equate one thing to another ("His anger was a roaring fire"). Personification grants human attributes to non-human entities ("The wind whispered secrets through the trees"). These rhetorical devices are instrumental in making prose both memorable and compelling. For maximum impact, every word in a description must be chosen with care. The distinction between a general term like "flower" and a precise one like "velvet-petaled crimson rose" illustrates how specificity elevates a text from functional to engaging. This deliberate word choice clarifies meaning and maintains reader interest.

Writers should avoid clichés and overused phrases in favor of fresh, original language. A "beautiful sunset" is a generic phrase, while a "sky bleeding hues of orange and purple" provides a far stronger and more evocative image. A robust vocabulary is an essential tool for discovering these new expressions. Additionally, effective description is never gratuitous; every detail included should contribute to the overall mood or dominant impression, serving a clear purpose within the text.

The collective effect of a writer's word choices and sentence structure establishes the tone, which is the author's attitude toward their subject. Maintaining a consistent tone is crucial for building reader trust and ensuring a coherent message.

Furthermore, imagery and diction work together to create the mood, or the emotional atmosphere a text evokes in the reader. For example, dark, shadowy images can cultivate a suspenseful or scary mood, whereas bright, soft colors might suggest a peaceful one. The strategic use of language is paramount in eliciting a desired emotional response.

2.1 Building Blocks: An Essential Methodology

1. Observation and Information Gathering: The process begins with active observation. Whether an object, person, or setting is being described, one must first engage with its sensory details. This involves noting colors, sounds, textures, and

other physical properties. For imaginary subjects, thorough research through texts, images, and videos is necessary to accumulate enough data to construct a believable description. The initial phase of note-taking should prioritize the collection of details over polished prose.

2. Planning and Structuring: After gathering details, the writer must formulate a dominant impression—the single main idea or feeling the description is meant to convey. The organization of details should support this impression. Common structural approaches include spatial order (e.g., left to right, top to bottom), chronological order (for describing an event), or organizing by importance (from most to least significant detail). The chosen structure should align with the writer's communicative goal.

3. Drafting with Sensory Details and Figurative Language: The drafting phase involves weaving sensory observations into sentences without merely listing them. This process integrates sight, sound, smell, taste, and touch naturally into the narrative flow. Figurative language should be deployed judiciously to add flair without overwhelming the text. A few well-placed similes, metaphors, or instances of personification are more effective than an abundance of them.

The impact of a description is directly tied to the precision of its word choice. The use of strong verbs ("scurried" or "dashed" instead of "walked quickly") and vivid adjectives ("the sweet scent of jasmine" instead of "a nice smell") can dramatically elevate prose. A thesaurus is a useful tool, but it is critical to confirm the precise meaning of any new word before use.

The rhythm and pace of writing are controlled by sentence structure. Varying sentence length—mixing short, impactful sentences with longer, more detailed ones—prevents a monotonous cadence and keeps the reader engaged. Subordinate clauses and descriptive phrases can be used to combine ideas and add detail smoothly, avoiding a choppy rhythm. To effectively apply the "show, don't tell" principle, a writer must translate general statements into specific, sensory-rich scenes. For example, instead of stating "The room was messy," one can describe "Clothes lay strewn across the floor, mixed with empty coffee cups and stacks of unanswered mail." Similarly, character emotions can be conveyed through actions and dialogue (e.g., a nervous foot-tapping to show anxiety), allowing the reader to infer a character's state rather than being explicitly told.

2.2. Practical Application and Improvement Strategies

To hone descriptive ability, one can practice "sensory walks," focusing on one sense at a time to train observation. Another effective exercise is to rewrite a weak description, enhancing it with more sensory language and stronger verbs. Writing prompts that focus on specific senses or emotions are also useful for targeted practice. Good descriptive writing is the product of revision. Reading a draft aloud can help a writer identify issues with flow and rhythm. Seeking feedback from peers, mentors, or writing groups provides a crucial external perspective, helping to identify areas of confusion and improve clarity.

Conclusion

Effective descriptive writing is a skill developed through deliberate practice. It involves a systematic process of sensory observation, precise word choice, and thoughtful arrangement of details. Mastery of this craft is achieved through consistent application of a structured approach.

The fundamental process for developing descriptive prose includes several key stages:

Observation: Close attention to sensory details is the foundational step.

Planning: The strategic organization of these details around a central impression is crucial.

Drafting: The use of vivid, sensory-rich language animates the text.

The final stage of refinement involves meticulous editing to select the most impactful vocabulary and vary sentence structure for rhythm and flow. By prioritizing the principle of "showing, not telling," a writer can transform general statements into evocative scenes. The power of vivid description extends beyond mere communication; it forges a profound connection with the reader, stirring emotions and bringing subjects to life. This capacity makes descriptive writing an indispensable tool for anyone seeking to communicate with clarity and power.

References

1. Aristotle. (1991). *On rhetoric: A theory of civic discourse* (G. A. Kennedy, Trans.). Oxford University Press. (Original work from 4th century BCE)
2. Bazerman, C. (1988). *Shaping written knowledge: The genre and activity of the experimental article in science*. University of Wisconsin Press.
3. Bergen, B. K. (2012). *Louder than words: The new science of how the mind makes meaning*. Basic Books.
4. Halliday, M. A. K. (1994). *An introduction to functional grammar* (2nd ed.). Edward Arnold.
5. Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in language* (pp. 350–377). MIT Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
7. Mann, W. C., & Thompson, S. A. (1988). Rhetorical Structure Theory: Toward a functional theory of text organization. *Text – Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 8(3), 243–281.
8. Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation* (J. Wilkinson & P. Weaver, Trans.). University of Notre Dame Press. (Original work published 1958)

MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA DISLEKSIYANI ANIQLASH

Qo'shaqboyeva Sayyoraxon Sarvarbek qizi,
Qo'qon davlat universiteti tayanch doktoranti
kushakboevas@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada disleksiya haqida, uning sabablari, maktab yoshidagi bolalarda disleksiyaga moyilligi bor bo'lgan o'quvchilarni aniqlash haqida fikrlar keltiriladi. Shuningdek, disleksiyaning kelib chiqish sabablari, uni aniqlash usullari haqida mulohazalar beriladi. Maktablarda disleksiv bolalar bilan mutaxassislar qanday shug'ullanishlari kerakligi haqida ayrim tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: disleksiya, fonologik ko'nikma, kognitiv nuqson, look-say usuli, sensomotor nuqson.

Abstract. This article explores the phenomenon of dyslexia, focusing on its underlying causes and the identification of school-aged children who may be at risk of developing this learning difficulty. Particular attention is given to the etiological factors contributing to the manifestation of dyslexia, as well as to contemporary approaches and tools employed for its early detection. Furthermore, the paper outlines practical recommendations for educators and specialists on effective strategies and interventions to support dyslexic learners within the school environment.

Key words: dyslexia, phonological skills, cognitive impairment, method of look-say, sensorimotor deficit.

Insonlarning jamiyat orasidagi o'rni ko'pincha savod masalasi, ziyolilik darajasi bilan belgilanadi. Ming yillar avval ham o'qish va yozish qobiliyati aql-idrok bilan bog'lab kelingan. O'qish va yozishni bilgan odamlar ruhoniylar bo'lib, ular muqaddas kitoblarni o'qiganlar, tarjima qilganlar va boshqa manbalarga nusxa ko'chirganlar. Qasrdagi boy oila farzandlari savod va matematikaga o'qitilgan. Ular jamiyatda mavqega ega bo'lib, juda bilimli deya hisoblangan. Shu tarzda o'qish va yozishdagi muvafaqqiyat aql va ijtimoiy mavqe bilan bog'langan. Bu munosabat necha asrlar o'tsa-da, shu zaylda davom etib kelmoqda [1]. Ammo bugunga kelib vaziyat o'zgargan. Maktabda tahsil olayotgan o'quvchilar orasida intellekt darajasi yuqori bo'lsa-da, matnlarni o'qish va yozma ishlarni yozishda qiynaladigan bolalar soni tobora ortib bormoqda. Ular bilan og'zaki suhbatlar o'tkazilganda fikrlashi, dunyoqarashi boshqalarnikidan farqlanmaydigan, hatto ba'zan ortiq darajada bo'lganlari ko'plab topiladi. Ammo o'qituvchilar tomonidan yetarlicha o'rganilmagan bunday bolalar intellekt va o'zlashtirish jihatdan ham tengdoshlaridan orqada deya baholanadi. Sinflarda har tomonlama oxirgi o'ringa tushirib qo'yiladi. Yaxshi o'qiydigan va yoza oladigan bolalar bilan shug'ullanib, ular e'tibordan ko'p hollarda chetda qolishadi. Biz ta'rif berayotgan maktablarda deyarli har bir sinfda kamida bittadan uchrovchi bunday o'quvchilar disleksiyaga (Disleksiya – o'qish va yozishning buzilishi bo'lib, miyaning nutqqa javobgar qismlari faoliyatidagi o'zgarishlar hisobiga kelib chiqadi) moyilligi bo'lgan bolalardir.

Disleksiyaning asosiy sababi fonologik komponentning rivojlanishdagi yetishmovchiligidir. Bu kamchilik bolaning umumiy kognitiv qobiliyatlari va maktabda olingan ta'lim darajasiga mos kelmaydi [6]. Ya'ni, bola matnlarni xato bilan o'qishi va yozishi mumkin, biroq dunyoqarashi, olamni anglashi va voqealarga munosabat bildirishi normal tengdoshlaridek bo'ladi. Ulardagi muammo esa harflarni taniy olmasligi, o'qiy olmasligidadir. Rossiyalik mutaxassislarning keltirishicha, disleksiya ega bo'lgan bolalar kitoblardagi matnni o'qiy olmaydi, harflarni yakka ko'rsatganda ularni nomlay oladi, ammo bir tizimga terib so'z shaklida berilganda harflar ularning ko'z oldida tartibsiz holga kelib qoladi.

Ilm-fanda hozirda disleksiyaning asosiy sababi sifatida to'rtta yirik nazariya mavjudligini ta'kidlab, ularni ikki qarama-qarshi yondashuv ostida birlashtiradi. Birinchisi fonologik nazariya bo'lib, o'qishdagi qiyinchilik nutq tovushlarini tasvirlash va qayta ishlashga oid kognitiv nuqson sabab paydo bo'ladi, degan g'oya bo'lsa, boshqa tadqiqotchilar esa disleksiya umumiy sensomotor nuqsonning hosilasi deb hisoblaydi. Ya'ni bunda muammo eshitish bilan bog'liq. Ammo so'nggi 20 yildan beri tadqiqotlar va disleksiv bolalar bilan o'tkazilayotgan tajribalar natijasida fonologik nazariya ko'proq yoqlab kelinmoqda [2]. Ko'plab tajriba sinovlari natijasida har qanday eshitish o'lchovi xoh nutqli bo'lsin yoki nutqsiz u fonologik ko'nikma yoki o'qish qobiliyati bilan hech qanday aloqasi yo'q ekanligi aniqlangan.

Har bir odamning o'rganishdagi individual uslubi mavjud bo'lib, masalan, look-say so'zlarni butun holatda ko'rish. Visual xotirasi yaxshi bo'lgan bolalar uchun samaralidir. Ular so'zlarni aqliy kamera orqali ushlab qoladilar, keyingi safar boshqa sahifada shu so'zni ko'rsa, darrov taniydi. Bu aqlga bog'liq bo'lmagan jarayon hisoblanib, shunchaki tug'ma xususiyatdir. Visual xotirasi sust bo'lgan bolalar har bir so'zni eslab, tanib qololmaydi, natijada so'zni har safar ko'rganida yangidan kodlash talab etiladi [1]. Demak, disleksiv bolalarda harflarni eslab qolish qobiliyati rivojlanmagan bo'lib, ular so'zni har safar ko'rganda ularni yangitdan kodlashga majbur bo'ladi, harflarni taniy olmaganlari bois har safar qiyinchilikka qaytadan duch kelaveradilar.

Disleksiya moyilligi bor bolalar tasvirli fikrlashadi, ular olamni rang-tasvir yoki o'lchamlarda ko'rishadi. Ronald Devisning fikricha, disleksiklar o'zlari eshitgan so'zni yoki ko'rganlarini tasvir orqali qabul qilib, analiz qilishadi. Ularda fikrlash **sekundiga 32 ta tasvir** tezligida sodir bo'ladi. Bir soniyada so'z orqali fikrlaydigan odam 2-5 ta fikrga (alohida so'z shaklidagi tushunchalarga) ega bo'lsa, tasvirli fikrlaydigan odam 32 ta (alohida tasvir shaklidagi tushunchalarga) ega bo'ladi. Matematik hisob-kitoblarga ko'ra, bu so'zli fikrlashdan 6-10 barobar ko'p fikr demakdir [1]. Disleksiv bolalarga biror so'z berilganda, aytaylik, "olma" so'zi doskaga yoki qog'ozga yozilganda bola unga qarab hech narsani tushunmaydi. Bu yerda olma so'zi bor desangiz u yozuvga qarab olmani izlaydi, shaklini, rangini... ammo hech narsa topolmaydi. Shu sabab harflar miyasida aralashib ketadi, o'rni almashadi, tepadan pastga o'qib ko'radi, shaklini hayolan tasvirlarda o'zgartiradi, biroq olma uning ko'z oldida jonlanmaydi, natijada bu so'zga qarab bola hech narsani tushunmaydi. Chunki u olmani rasmga qarab o'rgangan, unda fonemalar bilan ishlash qobiliyati normal bolalarniki kabi emasligi uchun ham aytilgan

topshiriqni bajara olmayotganidan asabiylasha boshlaydi. Bola tushunish uchun miyasiga qayta qayta buyruq beradi, ammo har safar natija chiqmaydi. “Olma” soʻzini “omla”, “omal”, “olam” shaklida yoki, umuman, a ni teskari, m ni ham yonboshlagan holda koʻrishlari mumkin. Hech biri toʻgʻri variant boʻlmagach, bola oxirgi usulni qoʻllaydi – taxmin qilish [4]. Ammo taxmin, albatta, notoʻgʻri chiqadi. Va oʻqituvchi tomonidan bola ustidan hukm chiqarib boʻlinadi.

Bugun dunyodagi disleksiyaga duch kelgan har bir oʻquvchini eng koʻp qiynaydigan muammo-atrofidagilar uni yetarlicha tushunmasliklaridadir. Na maktabda va na ota-onalar farzandidagi bu holatni bilishadi, boladagi fanlardan ortda qolayotganlik, diktantlardagi doimiy pas baholarni shunchaki bolaning dangasaligi va qobilyatsizligi deya hisoblashadi. Natijada sinfdan sinfga oʻtgan sari boladagi “oʻzlashtirilmalik” kuchayaveradi. Oʻquvchi oʻzi bilan kechayotgan muammoni tushuntirilmaydi, oʻqituvchi bola bilan individual shugʻullanmaydi. Natijada sogʻlom fikrlaydigan, yaxshilab suhbatlashilsa, yashirin qobilyatga ega boʻlgan disleksiv bola bir chetda “qoloq” degan tamgʻa bilan maktabni bitiradi. Bugun zamon oʻzgarib pedagoglardan bolaga faqat bilim berish emas, uni tinglash, kuzatish, kamchiliklari ustida ishlash va bolaga doʻst boʻlish kabi koʻnikmalar ham talab etiladi. Ana shundagina bunday oʻquvchilar ham oʻzidagi yashirin imkoniyatlarni yuzaga chiqara oladi va jamiyatdan uzilib qolmaydi..

Har bir odamda qaysidir sohada kamchilik boʻladi. Yaxshi oʻqiydigan va imloda mohir boʻlgan bolalar notalarni yaxshi chalolmasligi mumkin. Kompyuterni yaxshi tushunmaydigan yoki texnikani soʻzlashni bilmaydigan odam asta-sekin oʻrganishi mumkin. Ammo oʻqish qiyinchiligida gap nevrologik holat bilan bogʻliq boʻladi va toʻgʻri yondashilmasa ijobiy natijaga erishisholmaslik ehtimoli yuqori [1]. Disleksiv bolalarning har birida yashirin iqtidor borligi isbotlangan boʻlib, ular yo musiqada, yo rassomlikda noyob qobilyatga ega boʻlishadi. Bunday bolalar olamni qabul qilishda ayni qobilyatlariga tayanadi, axborotlarni shu yoʻsinda qabul qiladi. Shuningdek, disleksiv bolalar muammoli vaziyatlarga noodatiy yechim topa olishlari bilan ham ajralib turishadi. Keltirilishicha, ular oʻzgalarning fikrlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda boʻlishadi. Disleksiklar oʻqish oʻrniga aytilayotgan fikrni tinglash orqali maʼlumotni yaxshi tushunishadi. Ularga oʻqib berilgan maʼlumotni tahlil qilishib xulosa chiqarishadi. Boisi ularda ogʻzaki nutqni tushunish qobilyati kuchli rivojlangan boʻladi [5]. Shu sababdan darsda oʻqituvchi tomonidan ogʻzaki tushuntirilgan har qanday maʼlumotlarni yaxshi qabul qilishadi, tushunishadi. Biroq mustaqil oʻzing oʻqi yoki diktant yoz deyilganda bunday bolalar qiyin vaziyatga tushib qolishadi.

Butunjahonda disleksiya tashxisi qoʻyilgan bolalarda davo choralari sifatida koʻplab usullar keltirilgan. Lekin ularning hammasi ham oʻzini oqlamagan. Koʻplab ekspertlar va soha mutaxassislari amaliyotdan ijobiy oʻtgan usul sifatida ogʻzaki va yozma nutqni yaxshilashga qaratilgan amaliy mashgʻulotlar ekanligini taʼkidlashadi. Agar bolada oʻqish va yozishdagi muammo koʻrish bilan boʻgʻliq boʻlsa, birinchi galda ana shu muammo bartaraf etilishi kerak yoki eshitish apparati bilan bogʻliq boʻlsa bu yoʻnalishda davo choralari koʻrilishi kerak. Koʻplar tomonidan tavsiya etiladigan turli disleksiya terapiyalarining hech biridan naf yoʻq deyiladi

Bloomertning disleksiya protokolida. Masalan, turli maxsus va rangli ko'zoynaklar, ozuqaviy qo'shimchalar, musiqa tinglash kabilarning hech biri o'zini oqlamagan [3].

Qolaversa har bir disleksiv bolada o'qishdan tashqari qaysidir sohada boshqalardan ajralib turadigan qobiliyat borligini hisobga olganda, ular bilan ishlash jarayonida ayni holatdan foydalanish o'quvchi uchun ham, bola bilan shug'ullanayotgan mutaxassis uchun ham oldinga siljish uchun yaxshi natija beradi. Masalan, rasm chizishga iqtidori bor bo'lgan bolaga harflarni tanitishda rasm usulidan foydalanish mumkin. Bu bola ruhiyatiga kirish uchun yaxshi usul hisoblanadi. Qolaversa, disleksiv bolalar bilan shug'ullanayotgan har bir mutaxassis bolaning fiziologik, psixologik holatidan kelib chiqib ish olib borsa va albatta har qanday davo choralarini bolaning individual holatiga moslashtirsa, maqsadga erishish osonlashadi.

Adabiyotlar

1. "Day to day dyslexia in the classroom" Joy Pollock, Elisabeth Waller, Rody Pollit. – London, 2004
2. Developmental dyslexia: specific phonological deficit or general sensorimotor dysfunction? Frank Ramus. Laboratoire de Sciences Cognitives et Psycholinguistique(EHESS/ CNRS), 54 boulevard Raspail. 75006 Paris
3. Protocol dyslexie diagnostiek en Behandeling. L. Bloomert, 2006
4. Ronald d-Devis Gift of dyslexia
5. www.Dyslexia help. University of Michigan
6. Дислексия: механизмы развития и принципы лечения" Н. Н. Заваденко, М.В.Румянцева. "Русский журнал детской неврологии"

INNOVATIVE DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

**Farangiz Murtazayeva,
O'qituvchi, Filologiya fakulteti,
Guliston davlat universiteti,
Email: mufarangizab@gmail.com**

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalarning tezkor rivojlanishi xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o'qitish jarayoniga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy metodlar o'rnini mobil ilovalar, sun'iy intellekt vositalari, ta'lim platformalari va onlayn hamkorlik tizimlari egallamoqda. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarni ingliz tili o'qitish jarayoniga integratsiya qilish imkoniyatlari va muammolari yoritilgan. Unda interfaol ilovalar, gamifikatsiya va onlayn resurslarning o'quvchilarning motivatsiyasi va mustaqilligini oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli savodxonlik yetishmasligi, internetga ulanish muammolari va insoniy muloqotning kamayishi kabi qiyinchiliklar ham muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari an'anaviy pedagogika va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligi samarali ta'limga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, ingliz tili o'qitish, texnologiyalar integratsiyasi, interfaol vositalar, onlayn platformalar.

Abstract. The rapid development of digital technologies has significantly transformed the process of foreign language teaching. In particular, English language instruction has shifted from traditional methods to technology-assisted approaches, including mobile applications, artificial intelligence tools, learning management systems, and online collaborative platforms. This paper explores the opportunities and challenges of integrating digital technologies into English language teaching. It highlights the role of interactive applications, gamification, and online resources in increasing learners' motivation and autonomy. The study also addresses challenges such as digital literacy gaps, internet accessibility, and the risk of reduced human interaction. The findings suggest that a balanced combination of traditional pedagogy and innovative digital tools can ensure more effective and learner-centered education.

Keywords: digital learning, English language teaching, technology integration, interactive tools, online platforms.

Introduction. The rapid advancement of digital technologies has brought profound changes to almost every sphere of human activity, including education. In recent years, English language teaching (ELT) has undergone a remarkable transformation, shifting from teacher-centered classrooms and textbook-based instruction to technology-assisted, learner-centered approaches [Mamatov, 2019, p.23]. Digital tools such as mobile applications, artificial intelligence-based platforms, learning management systems, and virtual communication channels have become integral to the modern classroom.

Digital Tools in English Teaching. The integration of digital tools into English language teaching has redefined traditional pedagogical practices. Teachers today employ digital resources such as mobile applications (Duolingo, Quizlet), AI-based tools (Grammarly, chatbots), learning management systems (Moodle, Google Classroom), multimedia resources (TED Talks, YouTube), and online collaboration tools (Zoom, Teams, Google Meet). AI-powered platforms are especially valuable as they provide immediate feedback and adaptive learning opportunities [Godwin-Jones, 2018]. These technologies provide learners with autonomy, flexibility, and authentic communication opportunities.

Benefits. Digital technologies offer multiple advantages including higher motivation through gamification [Warschauer, 2004], accessibility and flexibility for distance learners, promotion of learner autonomy, exposure to authentic language materials, and improved teacher effectiveness with tools for tracking progress and providing feedback [Chapelle, 2010].

Challenges. Despite these benefits, several challenges remain. Unequal access to reliable technology creates a digital divide [Mahmudov, 2012, p.10]. Both teachers and learners may face digital literacy gaps, which limit effective use of platforms. Reduced face-to-face interaction can negatively affect motivation and classroom dynamics [Beatty, 2013]. Moreover, distractions and the questionable quality of online resources may hinder learning outcomes.

Conclusion. The future of English language teaching requires a balanced approach that combines the advantages of digital technologies with the irreplaceable

value of traditional pedagogy. By doing so, educators can design more effective and engaging environments that prepare learners for the communicative demands of the technology-driven world.

References

1. Mahmudov N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. O'zbek tili va adabiyoti, № 5, 10 b.
2. Mamatov A. (2019). Zamonaviy lingvistika. Toshkent: Fan.
3. Warschauer M. (2004). The Digital Divide and Language Learning. TESOL Quarterly, 38(2), 411–436.
4. Godwin-Jones R. (2018). Emerging Technologies in Language Learning. Language Learning & Technology, 22(3), 2–11.
5. Chapelle C. A. (2010). The Spread of Computer-Assisted Language Learning. Language Teaching, 43(1), 66–74.
6. Beatty K. (2013). Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning. London: Routledge.

PARALINGUISTIC ELEMENTS IN CHARACTER DESCRIPTION AS A TOOL FOR FORMING INTERCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Masharipova Valentina Sergeyevna,

PhD student, valentina@urdu.uz

Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni

Abstract: The article analyzes paralinguistic elements found in character descriptions within works of fiction and their potential for developing intercultural competence in foreign language learners. Drawing on the novels “Brothers and Sisters” by Fyodor Abramov and “The Man of Property” by John Galsworthy, the study identifies culturally specific features of non-verbal elements such as gestures, facial expressions, postures, and intonation. It also proposes methods for integrating these elements into the educational process. The research shows that working with paralinguistics in literary texts helps students develop skills for culturally appropriate interpretation and expands their intercultural competence.

Keywords: paralinguistics, intercultural competence, literary text, foreign language teaching, Abramov, Galsworthy.

1. Introduction.

Contemporary research in the field of foreign language teaching methodology [Hall, E. T., 1973. 150-155] emphasizes that successful intercultural communication requires not only lexical and grammatical competence, but also non-verbal competence. Paralinguistic means-gestures, facial expressions, posture, and intonation-play a key role in conveying emotions, social roles, and cultural norms [McNeill, D., 2005. 765-766].

A literary text is a valuable source for studying these means, as authors detail the non-verbal behavior of characters within a cultural context. Within the framework of this paper, special attention is paid to the character descriptions by Abramov and

Galsworthy, in which paralinguistics not only supplements verbal communication but also serves as a marker of cultural identity.

The goal of this study is to identify paralinguistic elements in literary texts in Russian and English and to propose methodological approaches for their use in foreign language education to develop intercultural competence.

2. Literature Review

Research into paralinguistic means as a part of communication has deep interdisciplinary roots, combining linguistics, cultural studies, psycholinguistics, and pedagogy. The term paralinguistics in its modern sense was introduced in the mid-20th century [Trager, G.L., 1958. 12-13.] and includes the analysis of non-verbal components of speech such as timbre, intonation, and pauses, as well as descriptions of gestures, facial expressions, and postures that accompany verbal statements.

The study of paralinguistic elements is linked to the concept of non-verbal communication proposed in the cultural-anthropological research of E. Hall. Hall identified the concepts of proxemics (spatial distance), kinesics (gestures and body movements), and chronemics (the perception of time in communication) as key to analyzing intercultural differences.

For literary discourse, paralinguistics performs several functions:

- Characterization (creating a character's image through non-verbal details);
- Pragmatic (regulating interpersonal relationships);
- Linguo-cultural (representing national communication norms).

Uzbekistani linguists are also involved in the study of paralinguistic elements. Based on a detailed study of paralinguistic means in Uzbek, Russian, and English cultures, D. A. Abduazizova developed a detailed classification and proposed a comparative-typological method of analysis, substantiating the need to teach nonverbal behavior for effective intercultural interaction [Abduazizova D. A., 2002. 96-108]. G.B. Nadjimova investigated how nonverbal behavior in English and Karakalpak cultures, with its unique kinetic signals, reflects national mentality and traditions. This research made it possible to identify unique cultural codes for the perception and expression of emotions [Nazhimova G.B., 2023. 249-253].

In foreign language teaching methodology, paralinguistics is considered a part of intercultural competence. Learning to interpret non-verbal signals helps students avoid cultural misunderstandings and improves authentic communication skills. In this context, a literary text is a convenient and rich material for analysis because it contains culturally-specific paralinguistic descriptions that can be integrated into the learning process [Golubović, K, 2015. 47–56].

Thus, the current state of academic research confirms that paralinguistics is an integral part of communication and a valuable tool for developing intercultural competence in foreign language education. However, in pedagogical practice, the analysis of paralinguistic elements in literary texts remains underdeveloped, which highlights the relevance of this study.

3. Materials and methods

The research material consisted of Fyodor Abramov's novel, *Brothers and Sisters* (1958), and the first novel of John Galsworthy's trilogy, *The Man of Property*

(1906). These books were chosen for their character portrayals that make extensive use of paralinguistic elements-gestures, facial expressions, posture, and specific intonation and pausing.

Contrastive analysis allowed for the comparison of paralinguistic descriptions in the Russian and English literary traditions, revealing similarities and differences in culturally determined non-verbal behavior patterns. Pragmatic analysis aimed to define the communicative functions of these elements and their roles in conveying emotions, social roles, and interpersonal relationships.

Special attention was given to developing teaching methods that could be integrated into the foreign language learning process. As part of this approach, tasks were proposed that involved comparing, role-playing, and translating paralinguistic elements with commentary.

The criteria for selecting examples for analysis were: the presence of descriptions of gestures, facial expressions, postures, or intonational characteristics; their inclusion in the character's description; and their significance for understanding the character's emotional state or social role within the context of the work.

4. Results

Paralinguistic Element	Russian Prose (Abramov)	English Prose (Galsworthy)	Cultural Interpretation
Silence	A sign of inner protest or deep distress	A means of avoiding conflict	In Russian culture, silence is emotionally charged, while in English culture, it is pragmatic
Shrug	Indifference or bewilderment	Skepticism, irony	Different emotional connotations
Smile	A sincere display of emotions	A formal social gesture	In the English context, it is more often neutral
Averted gaze	An unwillingness to continue the conversation	A polite softening of a refusal	The Russian version is emotional

5. Discussion

The identified differences show that the interpretation of paralinguistics is impossible without considering the cultural context. For foreign language teaching, this opens up broad methodological opportunities:

Comparative exercises: Students are given excerpts from Russian and English prose and compare gestures and facial expressions.

Role-playing: Acting out scenes and adapting non-verbal elements to different cultural codes.

Translation with commentary: Emphasis on conveying not only the words but also the non-verbal component.

Such tasks develop students' ability to notice and correctly interpret culturally marked non-verbal signals.

6. Conclusion

Paralinguistic elements in literary texts are an important tool for developing intercultural competence. Their analysis helps students not only better understand a literary text but also develop skills for effective intercultural communication. The inclusion of paralinguistic analysis in the educational process contributes to the formation of a holistic view of language as a complex system that unites verbal and non-verbal components.

References

1. Hall, E. T. The Silent Language. New York: Anchor Books, 1973. 243 p. https://monoskop.org/images/5/57/Hall_Edward_T_The_Silent_Language.pdf
2. Samovar, L. A., Porter, R. E., McDaniel, E. R. Intercultural Communication: A Reader. Boston: Cengage Learning, 2010.
3. Golubović, K. "Paralinguistic Features in Literary Discourse." *Linguistics and Literature*, 13(1), 2015, pp. 47–56.
4. Khokhlova, M. "Nonverbal Communication in Teaching English as a Foreign Language." *Journal of Language and Education*, 6(2), 2020, pp. 102–110.
5. Abduazizova D. A. Analysis of paralinguistic means in literary text. // O'zbekistonda xorijiy tillar. – 2022. – No 5 (52). – B. 96-108
6. Nazhimova G.B. Kinesics in linguistics // Science and Education in Karakalpakstan. – Nukus, 2023. – No1/1. – R. 249-253.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA MATN YARATISH

Qodirberganova Dilnura Murod qizi,
Nukus davlat pedagogika instituti 3- kurs talabasi
godirberganovadilnura@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ona tili darslarida matn yaratish jarayonini takomillashtirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarning ahamiyatini o'rganadi. Tadqiqotda Mind mapping, Brainstorming, Drafting and revising kabi metodlar va Google Docs, Grammarly, Padlet kabi texnologik vositalardan foydalanishning yozma nutqni rivojlantirishdagi samaradorligi tahlil qilingan.

Mualliflar zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ta'kidlaydi. Maqola ona tili o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar berib, ta'lim sifatini yaxshilashda yangi pedagogik yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiyalar, matn yaratish, innovatsion metodlar, yozma nutq, interaktiv ta'lim, fikrlash ko'nikmalari

Annotatsion. This article examines the importance of modern pedagogical technologies and innovative methods in improving the process of text creation in native language classes. The study analyzes the effectiveness of using such methods as Mind mapping, Brainstorming, Drafting and revising, and technological tools such as Google Docs, Grammarly, Padlet in developing written speech. The authors emphasize that the integration of modern technologies significantly increases

students' independent thinking, analytical and creative skills. The article provides practical recommendations for native language teachers and shows the need to use new pedagogical approaches to improve the quality of education.

Keywords: pedagogical technologies, text creation, innovative methods, written speech, interactive learning, thinking skills

Kirish

Bugungi tezkor rivojlanayotgan davrda ta'lim jarayoni ham doimiy yangilanish va takomillashtirishni talab qilmoqda. Ayniqsa, ona tili darslarida o'quvchilarning matn yaratish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat ularning yozma va og'zaki nutqini takomillashtiradi, balki fikrlash, tahlil qilish, ijodiy va kommunikativ qobiliyatlarini ham shakllantiradi.

An'anaviy o'qitish metodlari har doim ham zamon talablariga javob bera olmagan sababli, ta'lim samaradorligini oshirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar muhim rol o'ynamoqda. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bu ta'lim jarayonini yanada samarali, interaktiv va shaxsga yo'naltirilgan qilish maqsadida yaratilgan metodlar, usullar va vositalar tizimidir. Matn yaratish – bu o'quvchilarning fikrlarini tizimli va mantiqiy tarzda ifoda etish jarayonidir. Ta'limda matn yaratish o'quvchilarning nafaqat yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga, balki ularning fikrlash, tahlil qilish, ijodiy va kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ona til darslarida matn yaratish texnologiyalarini interaktiv va ijodiy yo'l bilan boyitish O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish Turli janrlarda (hikoya, insho, she'r, esse) yozishga rag'batlantirish. Mavzularni qiziqarli, o'quvchilarning kundalik hayotiga yaqin qilib tanlash. Fikrlarni erkin ifoda etishga imkon berish, o'z nuqtai nazarini bayon etishni rag'batlantirish. Yozilgan ishlarni sinf oldida taqdim etish, ijobiy fikrlar bildirish. Tanlovlar, tanqidiy baholar, sovrinlar orqali rag'batlantirish. O'zgarish va taraqqiyotlarni ko'rsatish uchun yozma ishlarni solishtirish va tahlil qilish. Onlayn platformalarda birgalikda matn yaratish (masalan, Google Docs yoki boshqa bulutli xizmatlar). Video va audio materiallardan foydalanib, yangi mavzular bo'yicha matn yozish. Matn yaratish jarayonini o'quvchilar bilan muhokama qilish, fikr almashish. Darslarni o'yin shaklida tashkil etish yozma mashqlarni qiziqarli viktorinalar yoki o'yinlarga aylantirish. Guruhlararo musobaqalar orqali yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish. Yakuniy tavsiyalar. Matn yaratish texnologiyalarini ona til darslarida muntazam va tizimli ravishda qo'llash. Har bir o'quvchining individual rivojlanishini hisobga olish. O'quvchilarni yozma ishlariga doimiy qayta aloqa va tahrir jarayoniga jalb qilish[1]. Zamonaviy texnologiyalar va interaktiv metodlarni doimiy ravishda integratsiya qilish. O'quvchilarning yozma nutqini faollashtirish va ijobiy ruhda rag'batlantirish.

Ona til darslarida matn yaratish texnologiyalarini qo'llashning qo'shimcha metodlari

- Mind mapping (aqli xaritalar). Matn yaratish jarayonida fikrlarni tartibga solish uchun o'quvchilarga mind mapping texnologiyasini o'rgatish. Bu usul o'quvchining mantiqiy fikrlashini va reja tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

- Brainstorming (fikrlar to'plash). Mavzu bo'yicha guruhlarda yoki yakka tartibda erkin fikrlar to'plash mashqlari o'tkazish. Bu usul o'quvchilarni erkin va ijodiy fikrlashga undaydi.

- Drafting and revising (qoralama va tahrir). Yozilgan matnni dastlabki variantini yozish va keyin uni qayta ko'rib chiqish, o'zgartirish jarayonlarini muntazam bajarish. O'quvchilarga tahrir qilish ko'nikmalarini shakllantirish[2].

- Peer review (tengdoshlar bahosi). O'quvchilar bir-birining matnlarini o'qib, konstruktiv fikrlar berishlari, xatolarni ko'rsatishlari uchun sharoit yaratish.

- Writing workshops (yozuv ustaxonasi). Sinfxonada maxsus mashg'ulotlar tashkil etish, unda o'quvchilar birgalikda matn yaratish, tahrir qilish va takomillashtirish ustida ishlaydilar.

Metodlarning dars jarayoniga integratsiyasi

Dars boshida brainstorming orqali mavzu tanlanadi va fikrlar to'planadi. Mind mapping yordamida o'quvchilar reja tuzadilar. Drafting bosqichida qoralama yoziladi. Yakuniy variant yozilib, o'qituvchi tomonidan tahrir qilinadi va baholanadi. Foydali texnologik vositalar MindMeister, XMind – aqli xaritalar yaratish uchun. Google Docs, Microsoft Word Online – birgalikda yozish va tahrir qilish uchun. Grammarly, LanguageTool – grammatik va imlo xatolarini aniqlashda yordam beradi. Padlet, Kahoot – interaktiv mashqlar va fikr almashish uchun. Onlayn muloqot platformalari Google Classroom, Zoom yoki boshqa ta'lim platformalarida yozma mashqlar va ularning muhokamasini tashkil etish, interaktiv bahslar o'tkazish. Muloqotning matn sifatiga ta'siri Fikrlar almashinuvi yozma nutqdagi mazmun va mantiqiylikni oshiradi. O'quvchilar bir-biridan o'rganib, yangi so'z va iboralarni o'zlashtiradilar. Muloqot orqali tahrir jarayoni tezlashadi va matn yanada boy bo'ladi. Ona til darslarida matn yaratish jarayonida pedagogik innovatsiyalar Differensiallashtirilgan ta'lim Har bir o'quvchining individual qobiliyatlari va o'rganish sur'ati inobatga olinib, yozma vazifalar murakkabligi va shakli moslashtiriladi. Masalan, ba'zilar uchun qisqa matnlar, boshqalar uchun esa kengroq insholar berish. Blended learning (aralash ta'lim) An'anaviy darslar va onlayn ta'lim vositalarini uyg'unlashtirish orqali matn yaratish ko'nikmalarini rivojlantirish. Onlayn platformalarda interaktiv mashqlar, yozma vazifalar va tahlillar o'tkazish. Flipped classroom (teskari dars) O'quvchilar darsdan oldin mavzu bo'yicha video yoki matn ko'rinishida materiallarni o'rganadi, darsda esa asosan amaliy yozish mashqlariga e'tibor qaratiladi. Zamonaviy yondashuvlarning afzalliklari O'quvchilarning mustaqil va faol ishtirokini oshiradi. Yozish ko'nikmalarini tez va samarali rivojlantirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonini interaktiv, qiziqarli va motivatsion qiladi. Ona til darslarida yozma nutqni rivojlantirish uchun texnologiyalar va vositalar Matn yaratish uchun onlayn platformalar Google Docs – birgalikda yozish, tahrir qilish va izoh berish imkonini beradi. Microsoft OneNote – o'quvchilarga yozma ishlarni tashkil qilish va boshqarish uchun qulay. Padlet – o'quvchilarning yozma ishlarini jamlash va fikr almashish uchun. Grammatik va imlo

tekshiruv dasturlari Grammarly, LanguageTool, Microsoft Editor kabi vositalar yozilgan matnni avtomatik tahlil qilib, xatolarni ko'rsatadi va to'g'rilash bo'yicha takliflar beradi. Interaktiv yozish mashqlari Kahoot!, Quizlet kabi platformalarda yozish ko'nikmalarini mustahkamlovchi o'yinlar va testlar o'tkazish. Audio va video yozuvlar O'quvchilar o'z matnlarini ovozga o'qib, audio yoki video shaklida yozib olishlari, bu orqali nutq madaniyati va ifodaning yaxshilanishi. Matnlarni tahlil qilish va taqqoslash vositalari Matnlarni avtomatik tahlil qiluvchi dasturlar yordamida o'quvchilar yozgan matnlarning mazmuni, grammatikasi, stilistikasi bo'yicha tahlil qilish.

Texnologiyalarning ta'lim jarayoniga integratsiyasi

Matn yaratishda onlayn platformalardan foydalanish o'quvchilarning hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Grammatik vositalar o'quvchilarga mustaqil tahrir qilish ko'nikmasini shakllantirishda yordam beradi. Interaktiv vositalar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Ona til darslarida yozma nutqni rivojlantirishda motivatsiya va ijtimoiy-psixologik omillar O'quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirish Yozish jarayonining mazmuni va mavzusini o'quvchining qiziqishlari bilan bog'lash. Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv uchun imkon yaratish. Yozma ishlar natijalarini ijobiy baholash va rag'batlantirish. Ijtimoiy muhit va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot Guruh ishlari va hamkorlik orqali o'zaro fikr almashish va o'rganishni rag'batlantirish. Tengdoshlar bahosi va ijobiy tanqidni o'rganish orqali o'zini baholashni rivojlantirish. O'zbek yozuviga qanchalik ko'p bo'lsa, yozuvchi shunchalik qulay bo'ladi. Bundan tashqari, muntazam mashq lug'at, jumlar tuzilishi va grammatikani yaxshilaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbek tili darsliklari va metodik qo'llanmalar, Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti nashrlari, 2015–2023 yillar. (Uzbek language textbooks and methodological guides, Tashkent State Pedagogical University publications, 2015–2023.)
2. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. Abdullayev, O. (2015). Toshkent: O'qituvchi. (2. Abdullayev, O. (2015). Modern pedagogical technologies: theory and practice. Tashkent: O'qituvchi.)

ONA TILI TA'LIMIDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV ORQALI NUTQIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH

***Djalilova Shoir Bozorboyevna,
Boyovut tumani 52 maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Jalilovashoira11@gmail.com***

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarini tashkil etish hamda til o'qitishdagi yondashuvlar, ushbu jarayonda foydalaniladigan metodlar, kommunikativ yondashuv masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar. Ona tili darsliklari, metodlar, Milliy dastur, kommunikativ yondashuv, topshiriq va mashqlar.

Abstract. This article covers the organization of mother tongue classes and the

methods and communication issues used in this process.

Key words. Mother tongue textbooks, methods, national program, communicative approach, tasks and exercises.

Boshqa fanlar qatori maktablarda ona tili darslarini to'laqonli hamda samarali tashkil etish, ayni texnologiyalar rivojlangan bir vaqtda yosh-avlod e'tiborini fanlararo bog'liqlikka jalb qilish asosiy masaladir.

Maktablarda ona tili darslari mutaxassislar tomonidan o'quvchilarga yetarlicha tushuntiriladi, to'g'ri yo'nalishlar beriladi. Odatda, o'quvchidan nazariy qoidalar so'ralsa, javob bera oladi, lekin amalda qo'llay olmaydi. Eski ona tili darsliklarining sakson foizini nazariy qoidalar hamda o'quvchining yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar tashkil etadi. Ona tili darsliklarini boshqa til darsliklari bilan, misol uchun, ingliz tili darsliklari bilan taqqoslasak, orasida anchayin ko'zga ko'rinadigan farqlar mavjud. Ingliz tilidagi barcha qo'llanma va darsliklar qiziqarli suratlar, mavzuga oid faktlar turli usuldagi metodlar bilan to'ldirilgan va bu, hech shubhasiz, bir xillikdan qochgan holda o'quvchilarni qiziqтира oladi. Bu metodlar yordamida o'quvchilarga biron-bir ma'lumotni yetkazib berish osonlashadi, amalda ko'rsatiladi.

Ta'limiy darslarda metodlardan foydalanishning ta'sir va samarasi katta. Oxirgi bir necha yillar davomida ona tili darslarini yanada takomillashtirish maqsadida o'quv dasturi va rejalarni o'zgartirish, yangidan yangi metodlarni qo'shish kabi bir necha jarayonlarga e'tibor qaratildi. Bu kabi o'zgartirishlarning asosini kommunikativ yondashuv tashkil qilishi lozim. Shu o'rinda o'zi kommunikativ yondashuv nima va u biz uchun nimaga kerak,— degan savollar tug'ilishi tabiiy. "Kommunikatsiya" — lotincha so'zdan olingan bo'lib, "communicatio" — "umumlashtiraman, bog'layman" degan ma'noni anglatadi.

Kommunikativ yondashuvning mohiyati real vaziyatda nutqni tushunish, o'z fikrini to'g'ri ifodalashga o'rgatishdir. Shuning uchun har bir mavzu uchun alohida vaziyat beriladi va shu vaziyatda nutq vositasida masalani hal qilish talab qilinadi [1, 134].

Kommunikativ yondashuvga ko'ra, nutq tilning faqat grammatik tizimini egallash emas, balki uni muayyan nutqiy maqsadni ro'yobga chiqarish, muloqot jarayonida kimgadir axborot berish, kimdandir axborot olish, kim bilandir fikr almashish, o'zaro ta'sirga kirishish vositasi sifatida qaraladi. Nutq insonga amaliy faoliyatda, ijtimoiy muhitda o'z fikrini erkin ifodalash, boshqalarni tinglash va tushunishda xizmat qiladi

Kommunikativ yondashuv talablariga muvofiq, maktab o'quvchilari ona tilini faqat qoidalar yig'indisi sifatida emas, balki bevosita muomala-aralashuv vositasi sifatida mukammal o'rganishlari lozim. Bu jarayonda ularning:

- nutqiy kompetensiyasi (fikrni aniq, to'g'ri, mantiqli ifodalash qobiliyati);
 - sotsiolingvistik kompetensiyasi (nutqiy vaziyatga mos til vositalarini tanlash);
 - pragmatik kompetensiyasi (muloqotda maqsadga erishish), strategik kompetensiyasi (nutq jarayonida muammolarni hal qilish usullari)
- bosqichma-bosqich shakllantiriladi.

Shuningdek, kommunikativ yondashuvning asosiy vazifalaridan biri – o‘quvchilarni real hayotiy vaziyatlarda tilni qo‘llashga, hamkorlikda fikr yuritishga, muloqotda faol bo‘lishga o‘rgatishdir. Bu esa ularning nafaqat bilim darajasini, balki mustaqil fikrlash, ijodkorlik va ijtimoiy faoliyatini ham rivojlantiradi.

Ona tili ta’limida kommunikativ yondashuv o‘quvchilarning faqat til hodisalarini bilishemas, balki ularni real hayotiy faoliyatda qo‘llay olishlayoqatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv orqali nutqiy savodxonlik rivojlantirilishi, avvalo, interfaol muloqot, vaziyatli mashqlar, juftlik va guruhli ishlarda faol ishtirok etish orqali ta’minlanadi. Chunki tilning tabiati jonli muloqot jarayonida to‘liq namoyon bo‘ladi.

Kommunikativ yondashuvning muhim jihatlaridan biri – o‘quvchini muloqot subyekti sifatida tan olishdir. An’anaviy ta’limda o‘quvchi bilimni tayyor holda qabul qiluvchi bo‘lsa, kommunikativ yondashuvda u faol ishtirokchi, suhbatdosh va hamkorsifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa nutqiy savodxonlikning tabiiy va samarali rivojlanishini ta’minlaydi.

Shuningdek, kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan ona tili darslarida:

o‘quvchilarda fikrni og‘zaki va yozma shaklda mustaqil bayon etishko‘nikmalari kengayadi;

ijodiy tafakkur va tahliliy yondashuvrivojlanadi;

nutqiy madaniyat, intonatsiya, talaffuz va ohangkabi jihatlar mustahkamlanadi;

muloqot madaniyati– suhbatdoshni tinglash, savol berish, mulohaza bildirish odatlari shakllanadi.

Ona tili ta’limida yangi Milliy o‘quv dasturi asosida yaratilgan darsliklarning asosiy yangiligi shundaki, ularning mazmuni o‘quvchi hayoti bilan chambarchas bog‘langan. Ya’ni, real hayotda ro‘y beradigan voqea-hodisalar, ijtimoiy-madaniy jarayonlar, kundalik muloqot shakllari dars mavzulariga singdirilgan. Bunday yondashuv o‘quvchilarda o‘zlashtirilayotgan bilimlarning amaliy qiymatini oshiradi, natijada ularning ona tili faniga qiziqishi bilan birga boshqa fanlarni o‘rganishga bo‘lgan rag‘bati ham ortadi.

Yangi avlod darsliklari o‘quvchini faol subyekt sifatida shakllantirish, uni suhbat, munozara, bahs-munozara jarayonlariga jalb etishga yo‘naltirilgan. Bu esa o‘quvchilarda nutqiy kompetensiya bilan birga ijtimoiy hamkorlik, tanqidiy fikrlash va ijodkorlik malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur darsliklarning metodik xususiyati shundaki, ular o‘zida nutqiy faoliyatning to‘rt asosiy turini – *tinglab tushunish, o‘qib tushunish, og‘zaki nutq va yozma nutq*ni uyg‘unlashtirgan. Shuningdek, so‘z boyligini oshirish, kontekst asosida ma’no farqlash, vaziyatli mashqlar orqali fikrni aniq va to‘g‘ri ifodalashga qaratilgan topshiriqlar ko‘proq o‘rin olgan.

Shu boisdan ham yangilangan darsliklar nafaqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirishni, balki ularni hayotga tatbiq qilish, kommunikativ faoliyatda samarali qo‘llashni ham ko‘zda tutadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda nutqiy savodxonlik, ijtimoiy-madaniy kompetensiya va mustaqil fikrlashni shakllantirishda muhim omil

bo‘lib xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, bugungi kunda professional pedagoglar oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – an‘anaviy ta‘lim shakllaridan bosqichma-bosqich voz kechib, o‘quvchi va o‘qituvchi hamkorligiga asoslangan, zamonaviy pedagogik ruhda dars jarayonlarini tashkil etishdir. Bunda kommunikativ yondashuv alohida o‘rin tutadi, chunki u o‘quvchini bilimni tayyor shaklda qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi, suhbatdosh va muloqot jarayonining teng subyekti sifatida shakllantiradi.

Mazkur jarayonni samarali tashkil etishda turli innovatsion metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan:

“Aqliy hujum” – o‘quvchilarda tezkor fikrlash, muammoga yechim topishda ijodiy yondashuvni rivojlantiradi;

“4K modeli” (kreativlik, kommunikatsiya, kolaboratsiya, kritik tafakkur) – shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantiradi;

“FSMU” metodi – fikrni mantiqan asoslash, dalillar bilan isbotlash, nutqiy aniqlikni oshirishga yordam beradi;

“Sinkveyn” – o‘quvchilarda so‘z boyligini kengaytirish, qisqa va lo‘nda shaklda mazmunni ifodalash malakasini rivojlantiradi.

Bu metodlarning barchasi o‘quvchini tezkorlikka, faol fikrlashga, o‘z bilimlarini namoyon etishga, nutqiy savodxonligini oshirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, shu bilan birga dars jarayonida qiziqish va e‘tiborning barqarorligini ta‘minlaydi[3, 64].

Xulosa qilib aytganda, ta‘lim sifatini oshirish uchun mashg‘ulotlarda eng so‘nggi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan va turfa metodlardan oqilona foydalanish zarur. Chunki bunday yondashuv o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini, balki ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi, ularni kelajak hayotga tayyorlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

9. Azimova I. Ona tili bo‘yicha savodxonlik kurslarida kommunikativ yondashuvni qo‘llash. Global ta‘lim va milliy metodika taraqqiyoti nomli respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami.

10. G‘ulomov A. va boshq., O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi – Toshkent: 2012.

11. Hamroyev A.R. Po‘lotova Y.A., Ona tilini o‘qitish metodikasi, – Toshkent: 2021.

12. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik, – Toshkent: 2022.

13. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik, – Toshkent: 2022.

14. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik, – Toshkent: 2022.

LANGUAGE-SKILL DIFFICULTIES AND STRATEGIC RESPONSES OF LOCAL EFL STUDENTS: A VISUAL PERSPECTIVE

Ortiqova Tursunoy,

PhD student of Gulistan State University

Email address: ortiqovaturunoy66@gmail.com

Abstract. The study investigates language-skill barriers and strategy use among EFL learners, with a special focus on the integration of visualization techniques into receptive and productive skills. A quantitative approach was employed using an online questionnaire consisting of demographic and 15 main items. The participants were 122 first-year English philology students from Termiz State University, Karshi State University, and Gulistan State University in Uzbekistan. The results showed that vocabulary limitations, misinterpretation of question types, and lack of coherence in writing were the most common challenges. Visualization-based strategies such as graphic organizers, pictorial aids, and model essay analysis proved effective in overcoming these difficulties. The findings highlight the pedagogical potential of visual techniques for enhancing learners' reading and writing performance.

Keywords: language-skill barriers; EFL learners; visualization techniques; receptive and productive skills; learning strategies; graphic organizers

Introduction / Literature Review

Learning strategies have long been regarded as central to the process of second language acquisition, as they equip learners with tools to facilitate comprehension and production. According to Ma (2009), strategies for grammar, vocabulary, and the four core language skills remain crucial for effective learning. Nation (2009) emphasizes that explicit training in reading and writing strategies significantly improves learner outcomes, while Staehr (2009) links vocabulary knowledge to advanced listening comprehension, underlining the interdependence of language skills.

Recent studies also show that learners face persistent challenges across receptive and productive domains. Hezam, Haidara, and Mohammed (2022) identify reading comprehension difficulties as one of the main obstacles for EFL learners, whereas Tovar Viera et al. (2024) report common problems in essay writing, including organization and coherence. At the same time, visualization techniques—ranging from graphic organizers to pictorial aids—have gained growing attention for their role in supporting memory, comprehension, and learner engagement in EFL contexts.

Results and Discussion

The findings revealed several recurring barriers that hindered the development of both receptive and productive skills among the participants. Vocabulary limitations were reported as the most frequent difficulty, which corresponds to Staehr's (2009) observation that insufficient lexical knowledge directly affects comprehension, particularly in reading and listening. Learners also indicated confusion in identifying question types, especially in reading tasks, which often led to misinterpretation of test

items and reduced accuracy. In terms of writing, students noted difficulties in maintaining coherence and organization, echoing the challenges highlighted by Tovar Viera et al. (2024) in their study on essay writing.

Alongside these barriers, the study also explored strategies that learners used to address their difficulties. The use of visualization-based methods—such as graphic organizers, pictorial aids, model essay analysis, and pre-writing techniques—emerged as particularly effective. Participants reported that such methods helped them to structure information more clearly, retain key ideas, and improve task performance. For example, graphic organizers supported reading comprehension by enabling learners to map out main ideas and supporting details, while model essay analysis provided a framework for developing logical arguments in writing.

The discussion further highlights the pedagogical implications of these findings. The results confirm Nation's (2009) claim that skills training requires systematic support through strategies. In this context, visualization can serve as an accessible and practical tool for enhancing learning efficiency. Moreover, the integration of visual methods not only addresses existing barriers but also increases learner motivation and engagement, aligning with global trends in modern methodology. These findings suggest that greater emphasis should be placed on incorporating visual techniques into the teaching of receptive and productive skills in EFL classrooms across Uzbekistan.

Conclusion

The study revealed that EFL learners from Termiz, Karshi, and Guliston State Universities face noticeable barriers in both receptive and productive skills, primarily due to vocabulary limitations and lack of practice. At the same time, a considerable number of students expressed positive attitudes toward the use of visual techniques as potential tools to overcome these challenges. Although the effectiveness of visualization has not yet been empirically tested, the findings provide a strong basis for conducting further experimental research to validate its role in enhancing language learning outcomes.

References

1. Hezam, A., Haidara, Y., & Mohammed, A. (2022). Reading comprehension difficulties among EFL learners: Causes and solutions. *International Journal of Education and Literacy Studies*, 10(1), 40–48. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijels.v.10n.1p.40>
2. Ma, T. (2009). An empirical study on the comparison between strategies on oral English classes and writing English classes. *English Language Teaching*, 2(2), 39–44. Canadian Center of Science and Education.
3. Nation, I. S. P. (2009). *Teaching ESL/EFL reading and writing*. Routledge.
4. Staehr, L. S. (2009). Vocabulary knowledge and advanced listening comprehension in English as a foreign language. *Studies in Second Language Acquisition*, 31(4), 577–607. <https://doi.org/10.1017/S0272263109990039>
5. Tovar Viera, D. A., Quinaluisa, C. M., & Yáñez, M. A. (2024). Analysis of students' difficulty in essay writing: A case study at Technical University of Cotopaxi. *Journal of Language Teaching and Research*, 15(2), 175–182.

O'QUVCHILAR SO'Z BOYLIгинINI ANIQLASHNING FALSAFIY ASOSLARI

Qayumova Ozoda Botir qizi,
ozodaqayumova63@gmail.com

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maktab o'quvchilari so'z boyligini aniqlash – pedagogik, psixologik va metodik muammo. O'quvchining so'z boyligini aniqlashning falsafiy asoslari tilni tafakkur, ijtimoiy muloqot va bilimning o'zaro bog'liq bir qismi sifatida ko'rishga asoslanadi. Maqolada o'quvchilarning so'z boyligini aniqlash nafaqat ular biladigan so'zlari sonini sanash, balki insonning bilimi, tafakkuri va ijtimoiy muloqot qobiliyatining chuqur qatlamlarini tushunishga qaratilgan murakkab jarayonligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: so'z boyligi, mantiqiy mashqlar, nutqiy faoliyat, mantiq, qayta hikoyalash.

Abstract. Determining the vocabulary of schoolchildren is a pedagogical, psychological, and methodological challenge. The philosophical foundations of assessing a pupil's vocabulary are based on viewing language as an interconnected part of thought, social interaction, and knowledge. This article discusses how assessing a pupil's vocabulary is a complex process aimed at understanding not only the number of words they know, but also the deeper layers of a person's knowledge, intellect, and social communication skills.

Keywords: vocabulary, logical exercises, speech activity, logic, retelling.

Kirish. Falsafa insonning o'zini to'liq shaxs sifatida anglab yetishiga va tafakkuridagi fikrni nutq orqali atrofdagilarga yetkazishga yordam beradi. Aristotel "So'zlar tushunchalarning belgisidir" degan g'oyani ilgari suradi. Ingliz faylasufi Jon Lokk ham bu qarashning tarafdori hisoblanadi. Demak, inson ongidagi fikr va g'oyalarni so'zlar yordamida bir-biri orqali boshqasiga yetkazadi. Inson nutqini kamol toptirish masalasi nafaqat tilshunoslik ilmining, balki adabiyotshunoslik, tarix, falsafa, mantiq, axloqshunoslik, nafosatshunoslik fanlarining ham asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu bois unga ham ruhiy, ham estetik hodisa sifatida qaraladi. O'tmishda nutq madaniyatiga doir yaratilgan asarlarda fikr ifodalashda notiq oldiga qo'yiladigan mezonlar aniq belgilab qo'yilgan. Bu mezonlarni belgilashda xalqning asrlar davomida shakllangan milliy-ma'naviy qadriyatlar, og'zaki va yozma nutqda so'zlovchilarning, yozuvchi maqsadining nutq qaratilgan shaxsga yetib borishidagi nutqiy vaziyat, tinglovchi yoki o'quvchining yoshi, jinsi, jamiyatda egallab turgan mavqeyi, ham hisobga olingan. Ajdodlarimiz asarlarida qayd etilgan mazkur mezonlar nutqning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishini, so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan tanlangan so'zlarning fikr ifodalash uchun lozim bo'lgan ma'noni aniq ifodalashi, ifodali va mantiqiy bo'lishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Asosiy qism. Bolaning soʻz boyligini aniqlash jarayonida uning tafakkur doirasini, dunyoqarashini hisobga olish lozim. Oʻquvchilarga beriladigan topshiriqlar hamda turli interaktiv metodlar ularning fikrlash doirasidan kelib chiqib tanlanishi kerak. Misol uchun, turli mantiqiy mashqlar orqali ham ularning soʻz boyligini aniqlash mumkin:

1. Bir turdagi narsalarni sanab koʻrsatish va ularni umumlashtiruvchi bir soʻz bilan nomlash;

2. Narsalarning mavzuga tegishli guruhini tuzish;

Bu turdagi mantiqiy mashqlar mazmunli boʻlish bilan birgalikda, oʻquvchilarning tajribasi bilan ham bogʻlanadi. “Ona tili darslarida oʻquvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy matn tuzish koʻnikmalarini shakllantirish taʼlimning asosiy maqsadlaridandir” [Alavutdinova N., 2008. 75]. Shuningdek, ularni toʻgʻri fikrlashga oʻrgatishga, bilimlariga aniqlik kiritishga va tartibga solishga xizmat qilishi kerak. Jumladan, ona tilini oʻrganish jarayonida yozish, oʻqish soʻzlash malakasining shakllanishi, oʻquvchilar dunyoqarashining kengayishi, ijodiy fikrlashining rivojlanishida lugʻat boyligining yetarli boʻlishi zarur omildir. Shuning uchun oʻquvchilarda soʻz boyligini aniqlashning samarali va maqbul yoʻlini tanlash lozim. Koʻp tadqiqotlarda kundalik muloqot uchun kattalarning oʻrtacha 3 mingga yaqin soʻzdan foydalanishi xususida qarashlar mavjud. Biroq, ularning lugʻat boyligi 20 mingga yaqin soʻzdan iborat boʻladi. Insonning soʻz boyligi qanchalik koʻp boʻlsa, uning hayotda muvaffaqiyatga erishish ehtimoli ham shunchalik yuqori boʻladi. Bolani oʻqishga oʻrgatish boʻyicha bir qancha kitoblarni nashr qilgan amerikalik bolalar shifokori Syuzan Kanizaresning taʼkidlashicha, bola qancha koʻp soʻz bilsa, uning oʻqish va yozishni boshlashi shunchalik oson boʻladi va bolaning maktabda oʻqishi va natijada undan yuksak salohiyatli inson boʻlib yetishib chiqish ehtimoli koʻproq boʻlishini aytadi. Shuningdek, u 2-3 yoshda bola 50-300 ta soʻzni, 3-4 yoshda uning soʻz boyligi 500-1,2 ming soʻzgacha koʻpayishini taʼkidlaydi. 4 yoshdan 5 yoshgacha esa bolaning lugʻat boyligi 1,5 -2 ming soʻzgacha oshadi. Olti yoshga toʻlgandan soʻng, oʻrtacha bola 6000 dan ortiq soʻzlarni biladi. Bola maktabga kirgunga qadar uning soʻz boyligi shunchalik koʻpayadiki, u boshqa odam bilan kundalik hayot va uning qiziqish doirasiga kiruvchi narsalar haqida bemalol erkin gaplasha oladi. Bolalarning muloqotga boʻlgan ehtiyoji ularning nutqining rivojlanishini belgilaydi. Demak, bolalarda soʻz boyligini aniqlashni uning kichikligidan boshlash kerak. Chunki uning lugʻatidagi kamchiliklar erta aniqlanadi va uni rivojlantirish uchun harakat qilinadi.

V.A.Kustareva va boshqalar: “Fikrni aniq shakllantirishni talab qilish, masala shartini ongli takrorlatish, mustaqil masala tuzdirish va savollar yordamida masalani yechish yoʻlini tushuntirish koʻnikmasi ustida ishlash oʻquvchilarda qayta hikoyalash, insho va muhokama qilish madaniyatini oʻstiradi”, – deb taʼkidlashadi [Рождественский С., Кустарева А., 1965. 297]. Bolalarning soʻz boyligini aniqlash jarayonida ularning dunyoqarashiga, mantiqiy fikrlashiga va tafakkuriga tashqi muhit qanday tasir oʻtkazayotganini ham eʼtiborga olish zarurdir. Shuningdek, mantiq inson tafakkuri madaniyatini koʻtarish va insoniyatning uzoq tajribasi natijasida takomillashgan tafakkur shakllari, qonunlari va qoidalarini bilish uchun xizmat qiladi.

U inson fikrining ketma – ket, ziddiyatsiz va asosli bo‘lishini ta’minlaydi. Mantiq fani mazmunini chuqurroq o‘rganish kishilarning o‘z tafakkuri va o‘zgalar tafakkuri natijalariga tanqidiy qarash xislatlarini rivojlantiradi. Tafakkurning bu sifatlari esa insonning turli ilmiy va amaliy faoliyatlari sohasidagi ishi uchun katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Mantiqiy usullardan to‘g‘ri foydalana olish, ta’lim tarbiya jarayonida aytilayotgan ma’lumotlarning mantiqiy tomonlarini bilish o‘quvchilarda o‘z nutqining asosli bo‘lishini ta’minlaydi, fikrdagi ziddiyatlarni ochishga yordam beradi. Mantiqni yaxshi bilish turli ilmiy uchrashuvlar, munozaralar, muhokamalarda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Bola qayerda qanday gaplarni gapirishni, o‘zining fikrlarini dalillashni yanada yaxshiroq o‘rganadi. M.R. Lvovning fikriga ko‘ra, bolalar nutqini rivojlantirish bo‘yicha vazifalar dastlab ularning maktabda adabiy til me’yorini o‘zlashtirish jarayonida sodir bo‘ladi [Львов М.Р., 1985. 176]. Keyinchalik, maktabda o‘quvchilar o‘qish va yozish ko‘nikmalarini hamda ular bilan birga og‘zaki va yozma nutqning xususiyatlarini ham o‘zlashtiradilar. Nutq madaniyatini oshirish esa, nutqni rivojlantirishning oxirgi bosqichi hisoblanadi. Muomala odobi bolalarga boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo‘yishni, an’anaviy axloqiy me’yoriy talablarni bajarishni o‘rgatadi. Shuningdek, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo‘lishi so‘z, nutq vositasida ro‘y beradi. So‘zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlari tashkil etadi. Shu bois, muomala odobi o‘zini, eng avvalo, shirinsuxanlilik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe’llilik singari axloqiy me’yorlarda namoyon qiladi. L.Shcherba nutqiy faoliyatni nutqni tushunish hamda undan foydalanish jarayoni sifatida belgilaydi hamda tilni egallashda har ikki jarayonning ham ahamiyati katta ekanligini ta’kidlaydi [Щерба Л.В., 1974. 40].

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, so‘z boyligining rivojlanishi yoshga qarab sekinlashmaydi, balki yanada ortishda davom etadi. Yillar o‘tgan sari o‘quvchining bilim darajasi, dunyoqarashi, tafakkuri hamda lug‘at boyligi ham kengayib boradi. So‘z boyligi yetarli bo‘lgan o‘quvchining fikrlash qobiliyati rivojlanadi, tanqidiy fikrlashi o‘sadi va dunyoqarashi kengayadi. Shuning uchun o‘quvchilarning so‘z boyligini aniqlash jarayonida ularning so‘z o‘zlashtirish imkoniyatini sinflar kesimida o‘rganish va ularga shu asosda dars jarayonida topshiriqlar hamda turli metodlarni tanlash lozim.

Adabiyotlar

1. Alavutdinova N., Ona tili darsliklarida ijodiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish metodikasi: Ped. fan. nomz. ...diss. – T., 2008. – 75 b.
2. Рождественский С., Кустарева А., Методика начального обучения русскому языку. “Просвещение”, – М.: 1965. – 297 с.
3. Ziyodova T. Ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish: Ped. fan. nomz. ...diss. –T.: 1995. – 31 b.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука. 1974. – 40 с.
5. Hakimova O. Mantiq va nutq madaniyati. – Toshkent: Xalq merosi, 2002. – 37 b.

6. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников: пособие для учителя. – М.:1985. – 176 с.

O‘ZBEK TILI DARSIDA O‘QUVCHILARGA JOY NOMLARINI (TOPONIMLARNI) O‘RGATISH METODLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH (XO‘JAYLI TUMANI MISOLIDA)

**Nargiza Ismailova,
Nukus shahar 27-sonli umumta’lim
maktabi o‘qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili darslarida o‘rin-joy nomlari – toponimlarni aniqlash orqali o‘quvchilarning til, tarix va geografiyaga oid bilimlarini uyg‘unlashtirish metodikasi yoritilgan. Xususan, mazkur yondashuv O‘zbek tili, tarix va geografiya fanlarini integratsiyalash asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, fanlararo bog‘liqlikni ta’minlaydi va o‘quvchilarda hududiy anglash, tanishish va mintaqaviy tafakkurni shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: toponim, integratsiya, o‘rin-joy nomlari, tarixiy shahar, qishloq, suv havzasi, etnotoponimlar, tarixiy uyg‘unlik.

Abstract. This article explores a methodology for integrating language, history, and geography knowledge in Uzbek language classes through the identification of place names – toponyms. Specifically, this approach is developed on the basis of integrating the subjects of Uzbek language, history, and geography, ensuring interdisciplinary connection. It helps students develop a regional awareness, familiarity with localities, and spatial thinking.

Keywords: toponym, integration, place names, historical city, village, water body, ethnonymic toponyms, historical coherence

Kirish. Toponimika – geografik obyektlar nomlarini o‘rganuvchi soha sifatida nafaqat geografik, balki tilshunoslik va tarixiy bilimlar bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tili fani orqali o‘quvchilarning mintaqaviy toponimlar haqidagi bilimlarini kengaytirish - milliy ong va o‘zlikni anglashga xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘z yashash hududi - Xo‘jayli tumani misolida tarixiy joy nomlarini o‘rganish, ularning kelib chiqishi, ma’naviy-ma’rifiy mazmuni o‘quvchilarning umumiy tafakkurini boyitadi. Ushbu maqolada ana shu maqsadni amalga oshirish uchun o‘zbek tili, tarix va geografiya fanlarining integratsiyasi asosida tashkil etilgan dars tajribasi taqdim etiladi.

Asosiy qism. 1. Integratsiyalashgan yondashuvning ahamiyati O‘zbek tili + Tarix + Geografiya integratsiyasi:

– toponimlar – faqat til hodisasi emas, balki tarixiy, ijtimoiy va madaniy hodisadir;

– tarixiy joy nomlari orqali o‘quvchilar o‘z vatani haqida chuqur ma’lumot oladilar;

– geografik xaritalar orqali joylashuvni aniqlashda fazoviy tafakkur rivojlanadi.

2. Dars ishlanma namunasi (Xo‘jayli tumani asosida)

Mavzu: Matnda o‘rin-joy nomlarini topish (toponimlarni tahlil qilish)
*Sinf:*8–9-sinf.

Fanlararo bog‘liqlik: O‘zbek tili – Tarix – Geografiya

Darsning maqsad:

- o‘quvchilar matndan toponimlarni aniqlashni o‘rganadi;
- toponimlarning kelib chiqishini tahlil qilishga o‘rganadi;
- mahalliy tarix va geografiyaga qiziqishi ortadi.

3. Zamonaviy metodlar va amaliy mashg‘ulotlar

Metod/texnika mazmuni

Guruhlarda ishlash | 3 ta guruhga bo‘linadi (har biri alohida topshiriq)
Matn tahlili | X. Abdusadikovning “Aslim naslim – Xo‘jaylim” kitobidan parchalar
YouTube video tahlili | Xo‘jayli tumani haqidagi 3-4 daqiqalik video
Xarita asosida izlash | Toponimlarni joylashuviga qarab xaritadan topish
Taqqoslash metodikasi | Zamonaviy va tarixiy toponimlarni solishtirish

1. Darsning kirish qismi: “Aqliy hujum”dan foydalaniladi.

O‘quvchilarga savollar beriladi:

Qoraqalpog‘istondagi 5 ta eski qal’ani bilasizmi?

Xo‘jayli tumanidagi tarixiy joylarni sanab bering.

Xo‘jayli so‘zini qanday tushunasiz?

O‘quvchilar berilgan savollarga javob beradi va o‘z fikr-mulohazalarini bildiradilar. Ularning tasavvur dunyosini boyitish maqsadida video namoyish etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

2. Xo‘jayli tumani tarixi videosi

Aqliy hujumdan so‘ng Xo‘jayli tumani haqidagi 3-4 daqiqalik YouTube videosi namoyish qilinadi:

YouTube video havolasi:

<https://www.youtube.com/watch?v=koNwvUgVemQ> (misol tariqasida) yoki

“Xo‘jayli tumani tarixi haqida 3 daqiqalik video”:

<https://youtu.be/0cLBqPtFoXI>

3. Matn bilan ishlash

O‘quvchilarga Xaytboy Abdusadikovning “Aslim naslim – Xo‘jaylim” kitobidan parchalar beriladi. 3 guruhga quyidagicha topshiriq beriladi:

1-guruh: Tarixiy o‘rin-joy nomlarini aniqlash.

2-guruh: Ovul nomlarini topish.

3-guruh: Kanal va arna nomlarini aniqlash.

O‘quvchilarga toponimlar haqida ma’lumot beriladi.

O‘zbek tilida o‘rin-joy nomlari, tarixiy joy nomlari, suv havzalari, tog‘, shahar, qishloq, MFY nomlari ko‘p manbalarda uchraydi. Bunday otlar tilda toponimlar deb yuritiladi va katta harf bilan yoziladi. Masalan: Samanko‘l, Gavur qal’a, Tuba ovuli, Antakiya, Mizdakxon majmuasi

5. Amaliy mashg‘ulot: Guruhlarga topshiriqlar

1-guruh: Tarixiy o‘rin-joy otlarini topish

Matn parchasi: Xo‘jayli tumani atrofida qadimda Mizdaxxon, Antakiya, Gavur qal’a, Jumart qassob do‘ngtepaligi, Mazlumxon suluv yodgorligi, Shamun nabi qabri

(maqbarasi) kabi tarixiy joylar bo'lgan. Bu toponimlar xalq og'zaki ijodida yashab kelmoqda.

Topshiriq: Tarixiy toponimlarni toping va bittasining kelib chiqishini izohlang.

2-guruh: Ovul nomlarini aniqlash

Matn:

Tumandagi qadimiy ovullar ichida Naryman ovul, Do'ngizli ovul, Qamishjali, Tuyakash ovul, To'qqiz tom, To'rt tom, Qurbaqa ovul, Alim ovul kabi nomlar mavjud. Har biri qadimiy urug'lar, tabiiy sharoit yoki afsonalarga bog'liqdir.

Topshiriq: Barcha ovul nomlarini yozing va ulardan 2 tasini etimologik tahlil qiling.

3-guruh: Kanal va arna (ariq) nomlarini topish

Matn:

Xo'jayli tumani yerlarini sug'orishda Xanjap, Qo'ng'iroq kanali, Suwanli jap, Janga jap kabi suv inshootlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular yerlar sho'rlanishining oldini olish bilan bog'liq terminlarga misollar aytishadi.

Topshiriq: Kanal va arna (jap) nomlarini yozing, ularning bugungi ahamiyati haqida mulohaza yozing.

O'quvchilar berilgan topshiriqlarni bajaradilar. Javoblari tekshiriladi. Qaysi guruh ko'proq toponimlarni topgani va izohlab berishiga qarab baholanadi.

4. Metodik yondashuvlar

O'qituvchi xohishiga qarab "Insert", "Klaster" "Bumerang", "BBB" metodlari quyidagicha qo'llaniladi:

Insert: O'quvchi matndan bilgan, bilmagan, tushunmagan so'zlarni belgilaydi va toponimlarni ajratadi. (+ bilaman, bilmayman, ? savol tug'ildi)

Klaster usuli: "Qayerlar haqida gap boryapti?" savoli orqali toponimlar guruhi tuziladi.

"Bumerang": O'quvchilar bir-birlariga topgan toponimlari haqida savollar beradilar.

"BBB" jadvali: Bilaman – Bilmoqchiman – Bilib oldim (dars oxirida to'ldiriladi).

Xarita bilan ishlash: Belgilangan toponimlar, Xo'jayli tumani xaritasi maktab devoriy xaritasida yoki interaktiv Google Maps orqali ko'rsatiladi.

O'qituvchi bu metodlardan tashqari dars mashg'ulotlarini Learningapps, Wordwall, Canvada (slayd), Flippity dasturlaridan foydalanish ham tavsiya qilinadi va darsda samarali foydalansa bo'ladi. Agarda elektron doska bo'lmasa, bu materiallar oldindan tayyorlanib, o'quvchilarga tarqatma materiallar tarzida foydalanishi ham mumkin.

5. Mustahkamlash

Yuqoridagi mashg'ulotlar o'tkazilib o'quvchilarning bilimi tekshiriladi. G'olib guruh aniqlanadi va o'quvchilar baholanadi.

Rasmi test orqali o'rin-joy otlarini aniqlash mashqlari beriladi. Masalan: xaritada ko'rsatilgan joylar haqida savollar. O'quvchilarning diqqati va xotirasi tekshiriladi. Gavur qal'a, Shamun nabi maqbarasi, Mazlumxon suluv majmuasi

rasmlari tarqatiladi. O'quvchilar nomlarini to'g'ri topishlari kerak bo'ladi. Nomlarini to'g'ri topgan faol o'quvchilar baholanadi.

6. Qiyoslash

O'quvchilar o'z shahar, ovul, mahalla nomlarini Xo'jayli tumanidagi joy nomlari bilan qiyoslaydilar.

7. Uyga vazifa

O'quvchilar o'z yashash joyidagi o'rin-joy, ovul, suv obyekt nomlarini yozib kelishadi va Xo'jayli tumani toponimlariga qiyosiy tahlil qiladilar.

Xulosa. Xo'jayli tumani toponimlarini matnlardan to'g'ri ajratish bo'yicha ishlab chiqilgan metodik yondashuv nafaqat til darslarida, balki tarix va geografiya fanlarida ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin. Toponimlarni o'rganish orqali o'quvchilar faqat til bilimlarini emas, balki o'z hududining tarixiy xotirasini, geografik tuzilishini chuqurroq tushunishga intiladi. O'qituvchi bu jarayonda integratsiyalashgan yondashuvni qo'llab, zamonaviy texnologiyalar va guruhli ish orqali samarali dars tashkil etishi mumkin. Bunday integratsiyalashgan o'quv jarayoni o'quvchilarning fikrlash, tahlil qilish, izohlash va mintaqaviy tushunchalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Abdusadikov X. Aslim naslim – Xo'jaylim. – Nukus: Qaraqalpoq nashriyoti, 2016.
2. Xudoyberganova D. "Toponimika asoslari". Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
3. Yo'ldoshev A. "O'zbek tili nazariyasi". – T.: Fan, 2016.
4. O'zbek tilshunosligi bo'yicha metodik qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 2020.
5. Qarshiyev M. "O'zbek tili o'qitish metodikasi". – T.: TDPU, 2020.
6. O'zbekiston geografiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 2017.
7. Xo'jayli tumani mahalliy tarixi to'g'risidagi xalq og'zaki manbalari va tadqiqotlar.
8. Geografiya va tarix darslarida integratsiyalashgan yondashuv. – T., 2018.
9. Xo'jayli tumani hokimligi rasmiy sayti va ochiq ma'lumotlar portali.
10. <https://youtu.be/0cLBqPtFoXI> – YouTube video (Xo'jayli tarixi)

THE ROLE OF CONTEXT IN INTERPRETING MODALITY

Ahadova Hulkaroy Zarifxon qizi,

Mustaqil izlanuvchi mme83472@gmail.com

O'zDJTU

Nasirova Gulnora Madaminovna,

PhD, O'zDJTU

Abstract. Modality is a fundamental feature of human language, enabling speakers to express attitudes toward the reality, possibility, necessity, or desirability of situations and states of affairs. It plays a critical role in communication by conveying judgments, assessments, commands, or permissions. However, modality is inherently context-sensitive. Understanding modal meanings requires a careful

consideration of not only the linguistic elements but also the broader situational and cultural context. This article examines how context shapes the interpretation of modality, drawing upon key theoretical insights and empirical studies in linguistics.

Keywords: Modality, context, Palmer, Kratzer, linguistics, epistemic, deontic

The study of modality has a rich history in linguistics, philosophy, and pragmatics. Traditionally, modality has been divided into grammatical and lexical, as well as epistemic and deontic types—distinctions well-documented in the works of Palmer (1986), Coates (1983), and Sweetser (1990).

Palmer (1986) defines modality broadly as the linguistic expression of a speaker's attitude toward a proposition's truth value, distinguishing primarily between epistemic modality (concerning knowledge and belief) and deontic modality (concerning obligation and permission). Palmer emphasizes the importance of context in disambiguating these meanings. Coates (1983) explores modal auxiliary verbs extensively, arguing that their meanings cannot be fixed without recourse to contextual information. She highlights examples where a single modal verb can express multiple modalities depending on pragmatic factors. Sweetser (1990) provides a cognitive-functional account, suggesting that epistemic and deontic modalities are linked through metaphorical mappings, arguing that contextual knowledge is crucial for interpreting such metaphors effectively.

More recent studies have deepened understanding of how context affects modality interpretation: Kratzer (1991) proposes a formal semantic framework where modality is interpreted relative to sets of possible worlds, with conversational background context determining which worlds are considered relevant for assessment. Bybee, Perkins, and Pagliuca (1994) address grammaticalization processes in modality, showing how lexical items develop modal meanings influenced by cultural and situational contexts. Traugott and Dasher (2002) focus on pragmatic factors, explaining that context guides the interpretation of modal expressions through principles such as relevance and speaker intent. Portner (2009) presents a comprehensive framework integrating semantics and pragmatics, underscoring the role of context in specifying the modal base and ordering source, which together define the modality's interpretation.

Context in linguistic modality can be analyzed at multiple levels:

- **Linguistic Context (Co-text):** The surrounding text influences the interpretation of modality. For example, earlier statements providing evidence or setting expectations affect epistemic modal judgments.

- **Situational Context:** The physical environment, time, participants, social roles, and norms impact modal interpretation. For example, "You must leave" uttered by a police officer differs from the same phrase by a friend.

- **Cultural Context:** Shared beliefs, values, and conventions influence which modal meanings are salient or acceptable in interaction. For example, certain cultures may emphasize politeness in requests through indirect modality.

Epistemic modality conveys the speaker's degree of certainty or evidential basis for a claim. Kratzer's (1991) framework conceptualizes it in terms of possible

worlds consistent with what is known. Context provides the knowledge background, situational information, and shared assumptions critical to assessing likelihood and certainty.

Example:

“She must be home.”

- In a context where the speaker sees the lights on and knows the person’s routine, this suggests strong logical inference.
- Without such cues, it could be interpreted differently or remain ambiguous.

Deontic modality relates to social rules, obligations, and permissions, often linked to authority structures and norms. Interpreting deontic modal expressions requires understanding the roles and relationships involved, as well as cultural expectations.

Example:

“You must finish your work.”

- If said by a manager in an office, it conveys obligation.
- If said jokingly by a peer, it may be a casual suggestion.

Context also enriches modal meanings pragmatically. Modal expressions often perform indirect speech acts, where politeness strategies influence how strong or weak a command or request sounds (Brown and Levinson, 1987). Intonation, tone, and facial expression provide further contextual clues.

Modal expressions can be inherently ambiguous, and insufficient context may cause misunderstandings. For example, learners of English often struggle with modal verbs because of their context-dependent semantics (Norris, 2014).

Context-based interpretation of modality poses challenges for language learners and translators, who must master both linguistic forms and contextual cues to convey and comprehend nuances accurately (Ghazala, 2016).

In natural language processing (NLP), modeling context for the interpretation of modality remains a complex task. Advances in AI seek to incorporate contextual understanding for better semantic analysis and dialogue systems (Meyer and Strube, 2020).

Conclusion

The interpretation of modality is inseparable from context. Linguistic, situational, and cultural contexts collectively shape how modal meanings are understood, making context a key factor in communication effectiveness. The interplay between language and context is complex, involving semantic, pragmatic, and cognitive dimensions. Future research and applications—from language teaching to artificial intelligence—must continue to integrate contextual awareness to handle modality accurately and naturally. These studies converge on the conclusion that modality cannot be adequately understood apart from context, as it determines the speaker’s intended meaning and the hearer’s interpretation.

References

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.

2. Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. University of Chicago Press.
3. Coates, J. (1983). *The semantics of the modal auxiliaries*. Croom Helm.
4. Ghazala, H. (2016). *Translation as problems and solutions: A textbook for university students and trainee translators*. Routledge.
5. Kratzer, A. (1991). Modality. In *Semantics: An international handbook of contemporary research* (pp. 639–650). de Gruyter.
6. Meyer, C. M., & Strube, M. (2020). Computational approaches to modality. *Language and Linguistics Compass*, 14(5), e12396.
7. Norris, J. M. (2014). *Modality and second language learning*. Cambridge University Press.
8. Palmer, F. R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge University Press.
9. Portner, P. (2009). *Modality*. Oxford University Press.
10. Sweetser, E. (1990). *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge University Press.
11. Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2002). *Regularity in semantic change*. Cambridge University Press.

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH KURSINI O‘QITISHDA INNOVATSIYA VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Toshtemirova Nasiba Xasanovna,
Mustaqil tadqiqotchi, toshtemirova74@gmail.com
Guliston davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Davlat tilida ish yuritish davlat boshqaruvida muhim vosita hisoblanadi va milliy birdamlikni mustahkamlashda o‘ziga xos o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tez rivojlanishi ta’lim jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli davlat tilida ish yuritish kurslarini zamonaviy pedagogik innovatsiyalar asosida qayta tashkil etish va interaktiv metodlarni qo‘llash katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada davlat tilida ish yuritish kursini o‘qitishda innovatsiya va zamonaviy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ona tili, davlat tili, innovatsiya, texnologiya, metodika, axborot, multimedia.

Abstract: Conducting business in the state language is an important tool in state administration and has a unique place in strengthening national unity. In recent years, the rapid development of information and communication technologies has created new opportunities for the educational process. Therefore, the reorganization of the state language course on the basis of modern pedagogical innovations and the use of interactive methods is of great importance. This article examines innovations and modern approaches to teaching the state language course.

Keywords: native language, state language, innovation, technology, methodology, information, multimedia.

Davlatimiz rahbari 2019-yil 21-oktyabr kuni imzolagan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida haqli ravishda alohida qayd etganidek, “bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o‘z milliy manfaatlarini ta‘minlash, bu borada, awalo, o‘z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga jiddiy ahamiyat qaratishi tabiiydir”. [1]

Davlatimiz rahbarining mazkur Farmonida o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi hayotimizning barcha jabhalarida to‘la-to‘kis joriy qilinishi uchun tegishli chora-tadbirlar aniq belgilab berilgan, mazkur maqomning muntazamligi uchun davlat va boshqa tashkilotlar, fuqarolarning mas‘ullik intizomi ko‘rsatilgan. Aytish joizki, shu tarzda bir necha o‘n yillar davomida tilimiz rivoji borasida harakatga kelolmagan mexanizmlar bugun faol va samarador harakatga kelmoqda. [2]

Mamlakatimizda davlat tilining maqomi yildan yilga mustahkamlanib borayotgani, uning barcha soha va tizimlarda huquqiy, rasmiy va ijtimoiy vosita sifatida qo‘llanishi kengayib borayotganini kuzatish mumkin. Xususan, oliy ta‘lim muassasalarida davlat tilida ish yuritish kursi muhim fan sifatida joriy etilib, talabalarni rasmiy hujjat turlari, nutq uslubi va yozishmalarning madaniyati bilan tanishtirishga xizmat qilmoqda. Bunda zamonaviy innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni o‘qitish jarayoniga integratsiyalash ehtiyoji tobora oshmoqda.

Davlat tilida ish yuritish kursining asosiy vazifasi – talabalarni rasmiy nutq uslubi, hujjatlar bilan ishlash ko‘nikmalari va davlat tilidagi normativ yozishmalarni puxta egallashga tayyorlashdir. Bu yo‘nalish o‘z ichiga:

- hujjatlarning uslubiy va morfologik xususiyatlari;
- me‘yoriy-terminologik birliklar bilan ishlash;
- rasmiy yozishmalar va ularning strukturasi kabi elementlarni qamrab oladi. [3]

Ta‘lim sohasida innovatsiyalar o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning bilim hamda ko‘nikmalarini yanada chuqurroq egallashiga xizmat qiladi. Xususan, davlat tilida ish yuritish kurslarida zamonaviy texnologiyalar va pedagogik yondashuvlarni joriy etish so‘nggi yillarda faol tatbiq etilmoqda:

- Modulli o‘qitish tizimi – talaba bilimni bosqichma-bosqich baholash va chuqur o‘zlashtirishga xizmat qiladi;
- Interfaol metodlar – “Aqliy hujum”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Holatni tahlil qilish” (Case-study);
- Portfolio usuli – talabalar faoliyatini hujjatlar orqali nazorat qilish.

Multimedia vositalari ta‘lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Video darslar, animatsiyalar, infografikalar va interaktiv taqdimotlar o‘quvchilar e‘tiborini jalb qiladi hamda murakkab mavzularni tushunishni osonlashtiradi. Misol uchun:

- Interaktiv taqdimotlar: PowerPoint va Prezi kabi dasturlar yordamida yaratilgan slaydlar mavzuni bosqichma-bosqich ochib beradi;

- Animatsiyalar: Ish yuritish jarayonida qo'llaniladigan til qoidalari va hujjatlarni tayyorlash qoidalari animatsiyalar yordamida ko'rsatiladi, bu esa o'quvchilarga mavzuni vizual tarzda o'rganishga imkon beradi;

- Video rolli o'yinlar: O'quvchilar real ish vaziyatlarini taqlid qiluvchi rolli o'yinlarda ishtirok etib, amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradilar.

Simulyatsiya (taqlid qilish) usullari o'quvchilarni real hayotdagi ish jarayonlariga yaqinlashtiradi. Davlat tilida ish yuritish kurslarida simulyatsiya orqali o'quvchilar quyidagi vazifalarni bajarishlari mumkin:

- rasmiy hujjatlarni yozish va tahrirlash;
- ish joyida yuzaga keladigan til va yozma muloqot muammolarini hal qilish;
- tashkiliy yig'ilishlarda qatnashish va bayonnoma yozish.

Bu usul o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim jarayoni har bir talabaning individual ehtiyojlari va bilim darajasiga moslashtirilmoqda. Adaptiv ta'lim tizimlari o'quvchining bilimini doimiy tahlil qilib boradi va u uchun eng optimal o'quv materiallarini tanlaydi. Bu tizimlar kamchiliklarni aniqlab, o'quvchiga ularni bartaraf etish uchun qo'shimcha mashqlar beradi.[6]

Individual yondashuv o'quvchilarni ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi va o'zlashtirish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelganlarda yordam beradi. Ta'lim jarayonida o'qituvchidan ko'ra, talaba faol subyektga aylanishi lozim. Bunda:

- kompleks amaliy topshiriqlar;
- real hujjat namunalariga asoslangan mashg'ulotlar;
- simulyatsion rolli o'yinlar (masalan, "yig'ilish bayoni tuzish", "buyruq yozish" kabi) katta samara beradi.

Davlat tilida ish yuritish kursi faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Bu borada innovatsion metodlar va raqamli vositalardan foydalanish, zamonaviy o'quv dasturlari asosida ta'limni tashkil etish talabalar bilimini chuqurlashtiradi, ularni hayotiy faoliyatga tayyorlaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-sonli farmoni, 21.10.2019 y.
2. "Davlat tilida ish yuritish asoslari", O'qituvchi nashriyoti, 2020.
3. I. Ermatov. "O'zbek tilining sohada qo'llanishi", Bookmany print nashriyoti, 2024.
4. Xolmurodova G. "Rasmiy uslub va nutq madaniyati", Fan, 2021.
5. Mavlonova R. va boshq. "Innovatsion pedagogika", Ilm Ziyo, 2022.
6. Interaktiv ta'lim metodlari bo'yicha metodik qo'llanma, TDPU, 2023.
7. www.ziynet.uz – O'zbekiston ta'lim portali.
8. www.grammarly.com, www.languageTool.org – Tilni avtomatik tahlil qilish vositalari.

FONETIKA BO'LIMINI O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI

Egamberdiyeva Vazira G'ulomovna,
Ona tili va adabiyot fani bosh o'qituvchisi
Guliston davlat universiteti akademik litseyi

Annotatsiya. Fonetika bo'limini akademik litsey dasturida berilishi, o'quvchilarga yetkazishda interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning ham erkin, ham yangicha fikrlashlariga katta yo'l ochib beradi

Kalit so'zlar: fonetika, tovush, unli tovush, undosh tovush, tasnif, vokalizm, konsonantizm, jarangli va jarangsiz undoshlar.

Abstract. The introduction of the Department of Phonetics in the academic lyceum program, the use of interactive methods in the delivery of students, opens a great way for students to think both freely and innovatively

Keywords: phonetics, sound, vowel, consonant, classification, vocalism, consonantism, voiced and unvoiced consonants.

Akademik litseyda ta'lim olayotgan o'quvchilarga dars mashg'ulotlarida berilayotgan bilimlar, ma'lumotlar ularning kundalik turmush tarzi, faoliyati bilan bog'lansa, amaliy zarurat o'laroq singdirilsa, ta'lim ular uchun tom ma'nodagi hayotiy ehtiyojga aylanadi. Ehtiyojga aylanmagan ta'lim quruq axborotni olishga zo'rlaydigan majburiyatga aylanadi. O'quvchilar nima uchun bilim olayotganliklarini, u hayotda qachon, qayerda va qay shaklda kerak bo'lishini bilishlari, his qilishlari lozim. Shundagina ilm olishga ongli intilish, tabiiy ishtiyoq paydo bo'ladi. Ona tili faninig bo'limlarini o'qitishda eng katta kamchilik ham bu bolalarga ma'lumot va qoidalarining quruq yodlatilayotganligidadir. Fonetika bo'limi akademik litseyda ona tili chuqurlashtirib o'qitiladigan guruhlarda

1-kursda o'qitiladi. O'qituvchi har bir til bo'limni o'qitishga kirishishdan avval o'quvchiga ushbu bo'lim nima uchun o'rganilishi kerakligini aniqlashtirib olishi darkor. Nutq tovushlari tizimini o'rganishni boshlashdan oldin "Nima uchun bu bo'limni o'rganamiz?" yoki "Fonetikani o'rganish bizga nima beradi?" qabilidagi savollar qo'yilib, mushohadaga chorlansa, o'rinli bo'ladi.

Fonetika bo'limini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlar mavjudki, mashg'ulotlar jarayonida ularga amal qilish lozim bo'ladi. "Fonetika" bo'limini o'quvchilarga o'rgatishda imlo qoidalari va leksikologiya bo'limi bilan bog'liqlikda o'qitish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Akademik litseylarda fonetika bo'limi uchun 12 soat ajratilgan bo'lib, o'quvchilar bu vaqt orasida unli va undosh tovushlar tasnifini, qator va qo'sh undoshlarni, nutq tovushlarining ma'no farqlash vazifasini anglaydi va izohlaydi. Fonetik hodisalar (tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovush almashishi)ni o'rganadi, mashqlarni va testlarni tahlil qila oladi.

Fonetika bo'limidan unli tovushlarning qo'llanishini o'rganishda "Konseptual jadval", "Klaster", "Venn diagrammasi", "Insert", "BBB" va shu kabi bir qancha interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish mumkin.

“Konseptual jadval” – grafik organayzeri o‘rganilayotgan mavzuni ikki va undan ortiq jihat bo‘yicha taqqoslash va tizimli mushohada qilish, ma’lumotlarni bir tizimga solish ko‘nikmasini shakllantiradi. O‘quvchilar unli tovushlar haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lgach, konseptual jadvalni quyidagi shaklda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1.	Og‘izning ochilish darajasiga ko‘ra	Yuqori tor	i,u
		O‘rta keng yoki o‘rta tor	e,o‘
		Quyi keng yoki quyi tor	a,o
2.	Lablarning ishtirokiga ko‘ra	Lablangan unlilar	i,e,a
		Lablanmagan unlilar	U, o‘,o

“Klaster” – ma’lumotlar xaritasini jamlash usuli hisoblanib, mavzu mohiyatini markazlashtirish va ochish uchun bir markaz atrofiga g‘oyalar yig‘iladi, umumlashtirilib, ular o‘rtasidagi aloqalarni topish imkonini beradi. Bu metod yordamida o‘quvchi bilan yakka tartibda yoki guruh bo‘lib ishlash mumkin.

Fonetika bo‘limidan “Urg‘u tushmaydigan birliklar” mavzusi bo‘yicha “Klaster” tuzish uchun sinf doskasi yoki katta qog‘oz varag‘i kerak bo‘ladi. Markazga “Urg‘u tushmaydigan birliklar” kalit so‘zi yoziladi. Kalit so‘z atrofiga urg‘u olmaydigan birliklar yozib chiqiladi va chiziq bilan “bosh” so‘zga bog‘lanadi.

“Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” (BBB) usuli orqali mavzuni o‘quvchilar qay darajada bilishlarini, dars davomida qanchalik mavzuni o‘zlashtirganini va o‘qituvchidan mavzu yuzasidan qanday ma’lumotlar kutganini aniqlashtirib olish mumkin bo‘ladi. O‘quvchilarga “Undoshlar tasnifi” mavzusi bo‘yicha o‘z bilim darajasini baholash imkonini beradi. Bu usulni qo‘llashda guruhda yakka tartibda yoki jamoa bo‘lib ishlash mumkin. Dars boshlashdan oldin o‘quvchilarga mavzu aytiladi va mavzu yuzasidan o‘zlari uchun tanish bo‘lgan ma’lumotlarni yozish topshiriladi. Ma’lumotlarni yozib bo‘lgach, o‘quvchilarga mavzu yuzasidan yana qanday ma’lumotlarni o‘rganishni istashlarini yozish topshiriladi. Bu ma’lumotlar dars oxirida umumlashtiriladi. “Bilib oldim “ qismida undoshlar yuzasidan o‘zlari uchun yangi deb hisoblagan ma’lumotlarni yozadi. Bizga ma’lumki, maktab darsligida undoshlar faqat hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra tasnif qilinadi. Shu sababli hosil bo‘lish usuli, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra turlari, sonor undoshlar haqidagi ma’lumotlar o‘quvchilar uchun yangi ma’lumot hisoblanadi.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
Til undoshlarini Lab undoshlarini	Sonor undoshlar haqida Undoshlarning birlashtiruvchi va farqlovchi belgilari haqida	Sonor undoshlarni Portlovchilarni Sirg‘aluvchilarni Qorishiq undoshlarni

“Venn diagrammasi” dan “Undoshlarning birlashtiruvchi va farqlovchi belgilari” mavzusida undoshlarning hosil bo‘lishida ular o‘rtasidagi farqli tomonlar va o‘zaro o‘xshashliklarni belgilashda foydalanish mumkin, masalan, diagramma

asosida quyida berilgan ko‘rinishda “B” va “P” undoshlarining o‘ziga xos xususiyatlari va ular uchun umumiy jihatlarni ifodalash mumkin:

“B” va “P” undoshlari uchun birlashtiruvchi belgi bu undoshlarning portlovchi va lab-lab undoshligi bo‘lsa, farqlovchi belgisi “B” undoshining jarangli ekanligi, “P” undoshining jarangsiz undoshligi hisoblanadi.

Fonetika bo‘limini o‘rganishda “Insert jadvali” usulidan foydalanish ham yaxshi natijalar beradi.

IZOH:

“V” – men bilgan ma’lumotlarga mos;

– “ – men bilgan ma’lumotlarga zid;

“+” – men uchun yangi ma’lumot;

“?” – men uchun tushunarsiz yoki ma’lumotlarni aniqlash, to‘ldirish talab etiladi.

Yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash, ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi;

– mustaqil o‘qish, ma’ruza tinglash jarayonida olinadigan ma’lumotlarni bir tizimga keltirish imkonini beradi;

– oldindan olingan ma’lumotni yangisi bilan o‘zaro bog‘lash qobiliyatini shakllantiradi.

“Insert”dan “ Undoshlar tasnifi” mavzusida quyidagicha foydalanish mumkin:

V (Men bilgan ma’lumotlarga mos)	+ (Men uchun yangi ma’lumot)	– (Men bilgan ma’lumotlarga zid)	? (Men uchun tushunarsiz yoki ma’lumotni aniqlash, to‘ldirish talab etiladi)
O‘zbek tilida undoshlar soni 23 ta	Tasnifda dj undoshi mavjudligi	Undoshlar 3 tomonlama tasnif qilinadi	Undoshlar tasnifini to‘liqroq tushunishni istayman

Shu tarzda undoshlarning o‘rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning tushunchalarini aniqlashda, ularning o‘z bilimlarini boyitishga bo‘lgan ehtiyojlarini oshirishda yordam beradi. Shuningdek, ular mavzuga oid ma’lumotlar bilan batafsil tanishtiriladi. Umuman olganda, interfaol metodlar ta’lim-tarbiya sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirish va ro‘yobga chiqarishda katta amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Omonov H.T. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: 5A340605 - «Xalqaro moliya» mutaxassisligining magistrantlari uchun darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2009. – 240 b.

2. Shayakubov Sh.K. Interfaol ta'lim usullari. o'quv-uslubiy qo'llanma

**JAMIYAT VA SHAXS DIALEKTIKASI TEODOR DRAYZER
ROMANLARIDA (BAXTIQARO KERRI VA AMERIKA FOJIASI
ASARLARI MISOLIDA)**

**Soybnazarov Navruzbek Mashrabbay o'g'li,
Tayanch doktorant, Jizzax davlat pedagogika universiteti
soybnazarovnavruz@gmail.com**

Annotatsiya. Teodor Drayzer ijodi naturalistik adabiyotning muhim namunasidir. Uning *Baxtiqaro Kerri* (1900) va *Amerika fojiasi* (1925) romanlari jamiyat bosimi va shaxsiy tanlov o'rtasidagi murakkab ziddiyatlarni ifodalaydi. Ushbu tezisda mazkur romanlar Durkheimning “anomiya”, Veberning “temir qafas” va Simmelning pul iqtisodiyoti haqidagi nazariyalari bilan birgalikda tahlil qilinadi. Kerri shaharga ko'chib kelganida jamiyatning iste'molchilik qadriyatlari bilan to'qnashadi, Klayd esa iqtisodiy tengsizlik va ijtimoiy bosim qurboniga aylanadi. Drayzer qahramonlari ongli erkin tanlov sub'ektlari sifatida emas, balki ijtimoiy tuzilmalarning deterministik oqibatlarini boshidan kechiruvchi shaxslar sifatida tasvirlanadi. Shu tariqa, Drayzer ijodi kapitalistik modernizatsiya sharoitida shaxsiy erkinlik va jamiyat bosimi o'rtasidagi dialektikani badiiy-estetik hamda sotsiologik asosda ochib beradi.

Kalit so'zlar: Teodor Drayzer, naturalism, jamiyat bosimi, shaxsiy tanlov, anomiya, kapitalizm, axloqiy tanazzul.

Abstract. The literary oeuvre of Theodore Dreiser represents a significant example of naturalistic fiction. His novels *Sister Carrie* (1900) and *An American Tragedy* (1925) portray the complex conflicts between social pressure and individual choice. This thesis examines these works in conjunction with Durkheim's theory of “anomie,” Weber's concept of the “iron cage,” and Simmel's analysis of the money economy. Carrie, upon moving to the city, encounters the consumerist values of society, while Clyde becomes a victim of economic inequality and social constraint. Dreiser's protagonists are depicted not as fully autonomous subjects of free choice, but as individuals experiencing the deterministic consequences of social structures. In this way, Dreiser's art reveals, on both aesthetic and sociological levels, the dialectic between personal freedom and social pressure under the conditions of capitalist modernization.

Keywords: Theodore Dreiser, naturalism, social pressure, individual choice, anomie, capitalism, moral decline.

XX asr boshlarida AQSh jamiyatida kapitalizm, sanoatlashuv va iste'mol madaniyati kuchayib bordi. Bu jarayon shaxsning erkin tanlov imkoniyatlarini cheklab, uni jamiyatning ulkan iqtisodiy va ijtimoiy kuchlariga tobe qildi. Naturalistik adabiyot aynan shu muhitda shakllanib, inson taqdiri ustidan ijtimoiy

bosimning hukmronligini yoritdi. Teodor Drayzerning romanlari bu jarayonlarning eng yorqin badiiy aksidir.

Barrishga ko'ra, naturalistik adabiyot "qahramonlarning hayoti ularga tushunarli bo'lmagan, ularga qarshi turishga ojiz bo'lgan ulkan va shaxsiy bo'lmagan kuchlar tomonidan boshqarilishini tasvirlaydi" [Barrish, 2012, b. 116]. Bu ta'rif Teodor Drayzer romanlari uchun ayniqsa dolzarbdir. Chunki uning qahramonlari tashqi tomondan oddiy shaxsiy qarorlar qabul qilayotgandek ko'rinsada, aslida ular jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalarning bevosita ta'sirida harakat qiladilar. "Baxtiqaro Kerri" romanida Kerri shaharga kelgan ilk sahnadan boshlab iste'mol madaniyatining jozibasiga jalb qilinadi. Poyezdda ketayotganida uning tasavvurlari yangi hayot va shon-shuhrat haqidagi orzular bilan to'ladi. Ammo bu orzular o'zidan emas, balki jamiyat tomonidan shakllantirilgan "muvaqqafiyat" me'yorlaridan oziqlanadi. Kerri shahardagi ilk ishidan qoniqmay, tez orada o'zining moddiy va estetik ehtiyojlarini qondirish uchun boyroq homiylarga suyanishga majbur bo'ladi. Demak, uning "tanlovi" mustaqil qaror emas, balki iste'mol jamiyatining bosimi ostida shakllangan ehtiyojlarning ifodasidir. Drayzer tasvirida Kerri individual istaklarini amalga oshirmoqchi bo'ladi, ammo ularning shakllanish manbai ijtimoiy muhit va kapitalistik qadriyatlardan kelib chiqadi.

Xuddi shuningdek, "Amerika fojiasi" romanida Klayd Griffiths o'zining "erkin" tanlovlarini amalga oshirayotgandek ko'rinsa-da, aslida u ijtimoiy tengsizlik va korporativ kapitalizm qurboniga aylanadi. U dastlab past tabaqadagi otasining diniy va kambag'al oilaviy muhitidan chiqib ketishga intiladi, biroq bu intilish ham shaxsiy mustaqillik emas, balki jamiyat tomonidan unga yuklangan "ko'tarilish" orzusi mahsulidir. Klaydning Roberta bilan bo'lgan munosabatlari ham shu ijtimoiy bosimni ochib beradi: u Roberta bilan oila qurishni istaydi, biroq yuqori tabaqaga mansub Sandra bilan yashash orzusi ustun keladi. Bu orzuni amalga oshirish uchun qilgan tanlovi – Roberta hayotiga qasd qilish – shaxsiy erkin qaror emas, balki kapitalistik ijtimoiy tuzilmaning mafkuraviy bosimi natijasi sifatida shakllanadi. Shunday qilib, Drayzer qahramonlarining hayoti erkinlik va mustaqillikni izlashga qaratilgandek ko'rinsada, ularning harakati jamiyatning ulkan va shaxsiy bo'lmagan kuchlari tomonidan doimiy ravishda boshqariladi. Bu holat naturalistik adabiyotning markaziy tamoyillaridan biri – shaxs taqdirini belgilovchi kuchlarning determinizmga asoslangan hukmronligi – Drayzer ijodida aniq badiiy shaklga ega ekanligini ko'rsatadi.

Durkheimning anomiya nazariyasi shuni ko'rsatadiki, jamiyatdagi tezkor iqtisodiy o'sish va sanoatlashuv natijasida ijtimoiy nazorat zaiflashadi, buning oqibatida inson istaklari chegarasiz kuchga aylanib, an'anaviy me'yorlarni buzadi va tartibsizlik, ya'ni anomiya holati yuzaga keladi [Durkheim, 1951, bb. 253–254]. XX asr boshlaridagi AQSh jamiyatida kapitalizm va iste'mol qadriyatlarining kuchayishi aynan shu jarayonlarni kuchaytirgan. Teodor Drayzerning *Amerika fojiasi* romanida Klayd Griffiths obrazi buni yorqin ifodalaydi. U diniy va oddiy oilaviy muhitdan chiqib, shahar hayotida ijtimoiy obro' va moddiy farovonlikka erishishga intiladi. Ammo bu intilish shaxsiy mustaqillik emas, balki anomiya sharoitida shakllangan ehtirolarning natijasidir. Iqtisodiy raqobat va iste'molchilik bosimi ostida Klaydning

qadriyatlari yemiriladi, axloqiy asoslari zaiflashadi va u jamiyatning mafkuraviy bosimiga bo'ysunadi. Natijada uning "tanlovi" jinoyatga olib boruvchi muqarrar oqibatga aylanadi. Shu tarzda, Drayzer qahramoni orqali iqtisodiy o'zgarishlar va shaxsiy ehtiyojlar o'rtasidagi keskin ziddiyat insonni ma'naviy tanazzul sari yetaklashi ochiq ko'rsatiladi.

Maks Veber kapitalistik tuzumni inson erkinligini cheklovchi, uni ma'naviy-axloqiy jihatdan "temir qafas"ga soluvchi kuch sifatida tasvirlab, shunday deydi: *"Man is dominated by the making of money, by acquisition as the ultimate purpose of his life"* [Veber, 1930, b. 11]. Bu jumla inson hayotining ma'nosi moddiy manfaat va boylik orttirishga qaratilib qolganini ochib beradi. Veberning nazariyasi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kapitalizm ratsional mantig'i bilan individni qamrab oladi va uning barcha intilishlarini iqtisodiy samaradorlik mezoniga bo'ysundiradi. Teodor Drayzer romanlaridagi qahramonlar ham aynan shu "temir qafas"ning bevosita qurbonlari sifatida gavdalanadi. Masalan, Kerri o'z hayotining mazmunini iste'mol va tashqi hasham orqali topishga urinadi. U shaxsiy erkinlikni moddiy ko'rinishlarda izlaydi, biroq bu uni yanada kuchliroq jamiyat bosimiga bog'laydi. Klayd esa jamiyatning moddiy talablariga moslasha olmagan uchun halokatli yo'lga kiradi, bu esa kapitalizmning ratsionalizatsiya va iste'molga asoslangan tizimida shaxsiy tanlovning qanchalik cheklanganligini namoyon qiladi. Shu tariqa, Veber tasvirlagan "temir qafas" metaforasi Drayzer romanlarida badiiy shakl kasb etib, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatni chuqurroq anglash imkonini beradi. Teodor Drayzer romanlari shaxsiy tanlov va jamiyat bosimi o'rtasidagi ziddiyatni chuqur badiiy-estetik shaklda yoritadi. Durkheimning anomiya konsepsiyasi va Veberning nazariy qarashlari nuqtai nazaridan qaralganda, Kerri yoki Klayd singari qahramonlar erkin sub'ektlar sifatida emas, balki kapitalistik tuzumning qat'iy va shaxsiy bo'lmagan kuchlari ta'sirida harakat qiluvchi obrazlar sifatida namoyon bo'ladi. Ularning intilishlari shaxsiy orzularning mahsuli bo'lib ko'rinsa-da, aslida jamiyat tomonidan belgilangan iqtisodiy va iste'molchilik me'yorlariga bo'ysundirilgan. Shu bois Drayzer ijodi adabiy naturalizmning yorqin namunasi sifatida nafaqat individual fojealarni ko'rsatadi, balki XX asr boshidagi Amerika jamiyatida axloqiy tanazzul va ijtimoiy determinatsiya muammolarini ham tahlil qiluvchi muhim sotsiologik manba vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar

1. Barrish, P. J. (2012). *Crisis of Agency: Literary Naturalism, Economic Change, and "Masculinity."* Stanford University Press.
2. Durkheim, É. (1952). *Suicide: A Study in Sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Routledge.
3. Dreiser, T. (1900). *Sister Carrie*. Doubleday, Page & Co.
4. Dreiser, T. (1925). *An American Tragedy*. Boni & Liveright.
5. Simmel, G. (2004). *The Philosophy of Money* (D. Frisby, Ed.). Routledge.
6. Weber, M. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Routledge.

INFORMAL TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING NUTQIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Azimova Gulamol Begimqul qizi,
O'zbekiston milliy pedagogika universiteti tayanch doktoranti
guljamolazimova15@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodlar haqida muallifning fikr va mulohazalari bayon qilingan. Xususan, nutqiy ko'nikmalarining turlariga hamda olim va metodistlarning ular haqidagi qarashlariga alohida to'xtalib o'tilgan. Nutqiy ko'nikmalarining rivojlantirishda qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadigan informal ta'lim muhiti haqida ma'lumot berilgan. Ushbu informal ta'lim muhitida talabaning mustaqil faoliyatini tashkil qilish bosqichlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: informal ta'lim, nutqiy ko'nikmalar, bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi, til o'rganish uslublari, yozish ko'nikmasi, til bilish darajalari, gapirish ko'nikmasi.

Abstract. This article presents the author's thoughts and observations on the methods used to develop students' speech skills. In particular, the types of speech skills and the views of scientists and methodologists on them are discussed. Information is provided about the informal educational environment, where the use of speech skills in the development of speech skills is of great importance. The stages of organizing the student's independent activity in this informal educational environment are proposed.

Keywords: informal education, speech skills, future English teacher, language learning styles, writing skills, language proficiency levels, speaking skills.

Hozirgi globallashtirish sharoitida til ta'limiga oid metodikani takomillashtirish, xorijiy til o'qitishga oid zamonaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, talabaning darsdan tashqari vaqtida mustaqil faoliyati orqali nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini tashkil etish muhim masala hisoblanadi.

Nutqiy ko'nikmalar-til o'rganuvchining erkin muloqot qila olishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ingliz tilida nutq faoliyati turlari sifatida o'qish, yozish, gapirish, tinglab tushunish ko'nikmalari nazarda tutiladi. Nutqiy ko'nikmalar tushunchasi esa, og'zaki nutqiy ko'nikma va yozma nutqiy ko'nikma turlariga bo'linadi. Og'zaki nutqiy ko'nikma "gapirish ko'nikmasi", "speaking" kabi terminlar bilan ataladi hamda dialogik va monologik nutqni o'z ichiga oladi. Monologik nutq-bir shaxning nutqiy faoliyati bo'lib, yakkanutq nomi bilan uchraydi. Yakkanutqda fikrlar bir-biriga bog'langan holda namoyon bo'ladi. Juftnutq-ikki va undan ortiq shaxslarning o'zaro nutqiy faoliyati hisoblanadi. Dialogik nutq replikalardan tashkil topadi. Replika savol-savol, savol-javob, xabar-xabar kabi tuzilmalar ko'rinishida bo'lishi mumkin. J. Jalolov yakkanutq va juftnutqning o'ziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilarni sanab o'tgan:

-uzluksiz hukm suradi;

-mazmunan izchil, ifodalangan g'oyalar tayanch jumlar vositasida asta-sekin rivojlanadi;

-fikir-mulohazalarning ma'lum darajada tugallanganligi nutq namunalarida ifodalanadi.

Juftnutq replikalardan tashkil topadi. Ushbu replikalar savol-savol, savol-javob, xabar-savol, xabar-xabar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Juftnutqning o'ziga xos xususiyatlari:

-ajralmas dialogik birlikning nutqiy vaziyatga mos kelishi;

-dialogik birlikdagi ellips va qisqartmalarning o'z o'rnida qo'llanishi;

-suhbatdoshlarning replikalari mazmunan bog'lanishi [Jalolov J., 2012. 241]

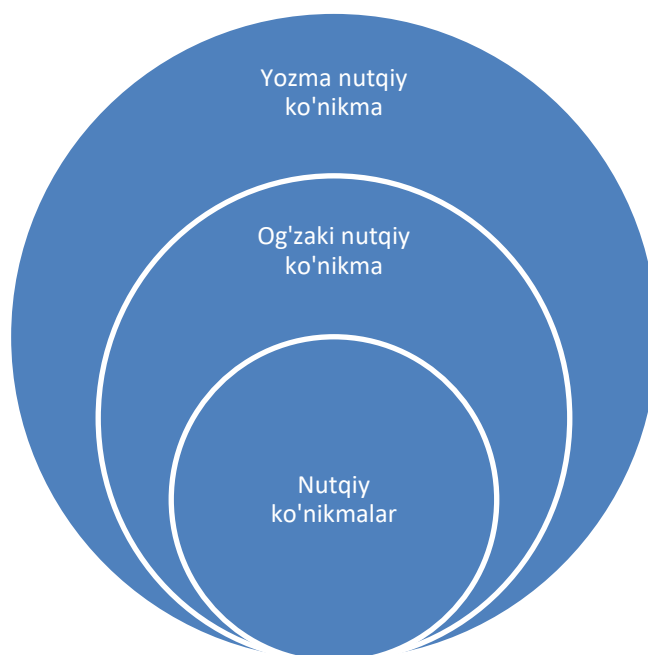
Yozma nutqiy ko'nikma nutq analizatorlarining barchasi qatnashadigan murakkab faoliyat hisoblanadi. Yozuvda tovush va harf timsollari aks etadi, adabiyotlarda "writing", "yozuv ko'nikmasi" atamalari bilan nomlanadi. Ingliz tilida yozuv ko'nikmasining rivojlanganligi mezonlari sifatida quyidagilar belgilangan:

1. Task achievement-vazifaga erishish;

2. Coherence, cohesion-uyg'unlik;

3. Lexical resource-leksik manba;

4. Grammatical range, accuracy-grammatik diapazon, aniqlik.

Nutqiy ko'nikmalarning turlari

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda informal ta'lim muhitining o'rni ahamiyatlidir. Ta'lim to'g'risidagi qonunning 19-moddasida ta'lim turlari sifatida rasmiy ta'lim, norasmiy ta'lim va informal ta'lim belgilangan. Unga ko'ra, "Rasmiy ta'lim davlat ta'lim muassasalari hamda davlat tomonidan tan olingan akkreditatsiyadan o'tgan nodavlat ta'lim tashkilotlari ishtirokidagi institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo'naltirilgan va rejalashtirilgan ta'limdir. Norasmiy ta'lim ta'lim xizmatlari taqdim etilishini ta'minlovchi shaxs yoki tashkilot tomonidan institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni

mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo'naltirilgan va rejalashtirilgan bo'lib, shaxsni butun hayoti davomida o'qitishdagi rasmiy ta'limga qo'shimcha va (yoki) uning muqobilidir. Informal ta'lim aniq maqsadga yo'naltirilgan, ammo institutsionallashtirilmagan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtirmagan), rasmiy yoki norasmiy ta'limdan ko'ra kamroq tashkillashtirilgan va tarkiblashtirilgandir hamda oiladagi, ish joyidagi, yashash joyidagi va kundalik hayotdagi o'quv faoliyatini o'z ichiga olishi mumkin."

Bundan kelib chiqadiki, informal ta'lim talabaning mustaqil o'rganish faoliyatini tashkil etish muhiti hisoblanadi. Kums va Ahmad informal ta'limni har bir shaxsda umrbod davom etuvchi uy yoki ish muhitida kitob, gazeta o'qish hamda film, televizor tomosha qilish orqali bilim va ko'nikma to'plash jarayoni sifatida e'tirof etishadi. [Kums, Ahmad., 1974] Nutqiy ko'nikmalarni informl ta'lim muhitida rivojlantirish uchun mustaqil ta'lim faoliyati yo'lga qo'yilishi lozim. Bu jarayonda o'qituvchining roli muhim ahamiyatga ega. Mustaqil ta'lim olish faoliyat olib boruvchi talaba o'z shaxsiyatini anglashi lozim. Bunda talabaning til bilish darajasi, o'rganish uslubi aniqlab olinishi va mustaqil ta'lim ularga asoslangan holda tashkil etilishi zarur. J.K. Kercher va G. T. Bettslar, mustaqil ta'limda talabalar nafaqat o'zlarining ta'lim ehtiyojlarini aniqlaydi, balki ta'lim maqsadlarini belgilab, ularga mustaqil ravishda erishish usullarini ishlab chiqadilar, ta'lim yutuqlarini nazorat qiladilar va baholaydilar-degan. [J.K. Kercher va G. T. Betts., 1999.14]

O'rganish uslublarini aniqlashda VAKT texnologik modelidan keng qo'llaniladi. Unga ko'ra, talaba axborotlarni qaysi usulda tezroq qabul qilishga moslashganligi to'rt yo'nalishda o'z aksini topadi. Birinchi turdagi o'rganuvchilar visual learners deya nomlanadi, ular yangi ma'lumotlarni kino, film, rasm kabi ko'rgazmali vositalar yordamida samarali o'rganishadi. Ikkinchi turdagi o'rganuvchilar audial deya nomlanadi, ular axborotni eshitish orqali yaxshiroq qabul qilishadi. Turli radio eshittiruvlar, musiqalar, audio kitoblar audial til o'rganuvchilar uchun mos materiallar hisoblanadi. Kinestetik va taktil o'rganuvchilar yangi bilim va ko'nikmalarni ushlash, teginish, amalda bajarib ko'rish kabi harakatlar orqali tezroq o'zlashtirishadi.

Adabiyotlar

1. Jalolov J. Chet tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2012. – 241 b.
2. Betts G.T., Kercher J.K. The autonomous learner model: Optimizing ability. – the USA: ALPS Publishing, 1999. – 14 p.
3. Coombs, P. H., & Ahmed, M. (1974). Attacking rural poverty: How non-formal education can help. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
4. Azimova G. Integrative Approaches to developing speaking skills through authentic materials...// International journal of pedagogics.-2025.-Vol.05.-85-88b.
5. https://lex.uz/docs/5013007?ONDATE=01.02.2024&utm_source=perplexity

TA'LIMYIY DISKURS: NAZARIY ASOSLARI VA XORIJIY TILLARNI O'QITISHDAGI AHAMIYATI

*Sharipova Gulshod Shavkat qizi,
Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti,
tayanch doktorant,*

E-mail: sharipovagulshod123@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ta'limiy diskurs tushunchasining nazariy asoslari, uning lingvistik va metodik xususiyatlari, shuningdek xorijiy tillarni o'qitish jarayonida tutgan o'rni yoritilgan. Diskursiv yondashuv til o'qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish va ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ilmiy-nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: diskurs, ta'limiy diskurs, pedagogik diskurs, lingvistik muhit, kommunikativ kompetensiya, xorijiy til o'qitish, diskursiv yondashuv.

Abstract. The article discusses the theoretical foundations of the concept of educational discourse, its linguistic and methodological characteristics, as well as its role in the process of teaching foreign languages. The scientific and theoretical analysis of the discursive approach to language teaching serves to form communicative competence, develop intercultural communication skills, and increase educational effectiveness.

Keywords: discourse, educational discourse, pedagogical discourse, linguistic environment, communicative competence, foreign language teaching, discursive approach.

Kirish

XXI asrda ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda nutq va muloqotning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Xorijiy tillarni o'qitishda faqat grammatik qoidalar yoki leksik birliklarni o'rgatish emas, balki ularni real kommunikativ vaziyatda qo'llashni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan tilshunoslik va pedagogika sohalarida keng qo'llanilayotgan "diskurs" tushunchasi alohida e'tiborga loyiq. Diskurs – bu nafaqat matn yoki nutqiy faoliyat, balki uni yaratuvchi ijtimoiy-kultural kontekst bilan uzviy bog'liq bo'lgan hodisadir (Van Deyk, 1997).

Tadqiqotlar metodologiyasi

"Diskurs" termini ilk marotaba XX asrning 50-yillarida fanga kirib kelgan, dastlab ushbu ibora 1952-yilda nashr etilgan "Diskurs tahlili" deb nomlangan maqolada amerikalik tilshunos Z.Xarris tomonidan qo'llanilgan. Diskurs nazariyasiga oid tadqiqotlar (Fuko, 1972; Van Deyk, 1997; Fairclough, 1992) nutqiy faoliyatni ijtimoiy-madaniy kontekstda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Ta'limiy diskursni o'rganish rus va xorijiy olimlar tomonidan muhim e'tibor bilan ko'rib chiqilgan. V.I.Karasik, N.A. Komina va boshqa rus olimlari pragmatikognitiv, leksik-semantik va lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilgan. Hozirgi zamon tadqiqotchilari, masalan, J.P. Gee va M.A. Halliday, ta'lim jarayonida kommunikativ tomonini o'rganishga e'tibor qaratmoqda. Fransuz olimi G.Desbiens ta'limiy diskursni "pedagogik diskurs" deya ta'rif berib, uni ta'lim-siyosat, ta'lim institutsiyalari va o'qituvchilik kasbi atrofida shakllangan pedagogik g'oyalar va amaliyotlar tizimi

sifatida tushunadi. Bu diskurs, Desbiensga ko'ra, o'qituvchilik va bilim berish jarayonini shakllantirishda markaziy rol o'ynaydi, lekin uning ma'lum cheklov va xavflari mavjudligini ta'kidlagan. Pedagogik nutq haqiqatan ham o'qitishni o'quvchilarning psixologiyasi va ijtimoiy-madaniy muhitiga, ularning bilim qobiliyatlariga, ularning intilishlari va bevosita qiziqishlariga moslashtirishni talab qiladi –deya ta'riflagan.

Yana bir qator olimlardan Claude Désirat va Tristan Hordé tomonidan 1977-yilda Languages ilmiy jurnalining maxsus sonida (№45) pedagogik diskurs tushunchasi, uning shakllanishi, xususiyatlari va ijtimoiy-ideologik o'rni chuqur tahlil qilinadi. Pedagogik diskurs deganda maktab, ta'lim muassasalari, o'quv dasturlari, darsliklar, o'qituvchi ko'rsatmalari, hukumat qarorlari orqali shakllanadigan nutq va matnlar tushuniladi. U nafaqat bilimni yetkazish, balki ijtimoiy qadriyatlarni singdirish vositasi hamdir.

Hozirgi kunda uning amaliy ahamiyati o'qituvchilar uchun: o'z nutqining ta'sirini, undagi ideologik va tarbiyaviy yukini, ma'suliyatini anglash imkonini bersa, jamiyat uchun: pedagogik diskurs yordamida qanday g'oyalar avlodlarga o'tishini tushunish mumkin. Xullas, C. Désirat ta'limiy diskursni faqat bilim beruvchi emas, balki jamiyat mafkurasini tarqatuvchi, ijtimoiy ongini shakllantiruvchi nutq turi sifatida ko'radi. Shuning uchun uni o'rganish xorijiy tillarni o'qitish metodikasida ham, umuman pedagogika nazariyasida ham muhim hisoblanadi.

O'zbek olimlari, jumladan, J.S. Safarov va L.R. Raupova diskursiv tahlil sohasida o'z tadqiqotlarini olib bormoqda, shuningdek, A.B. Tumanova va V.K. Sobirovning ishlarini ham yodda tutish lozim. Bu tadqiqotlar ta'lim nutqining nazariy va amaliy jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan barcha kommunikativ faoliyat ta'limiy diskurs sifatida o'rganiladi. Ta'limiy diskurs – o'qituvchi va talaba o'rtasidagi hamda ta'lim jarayonida shakllanadigan nutqiy amaliyotlar majmuasidir. Ushbu tushuncha nafaqat lingvistik, balki metodik, psixologik va ijtimoiy jihatlarni ham qamrab oladi. Ta'limiy diskurs quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Maqsadga yo'naltirilganlik – ta'limiy maqsad (bilim berish, o'zlashtirish, rivojlantirish) asosiy vazifadir;

Subyektlararo muloqot – o'qituvchi va o'quvchi, shuningdek, guruhlararo muloqot asosiy komponent hisoblanadi;

Nutq janrlarining xilma-xilligi – savol-javob, tushuntirish, bahs, munozara, topshiriq, taqdimot kabi janrlar mavjud;

Kontekstual xususiyatlar – madaniyatlararo omillar, ijtimoiy qadriyatlar va shaxsiy tajribalar bilan bog'liqlik.

Xorijiy tillarni o'qitishda ta'limiy diskursning o'rni

An'anaviy til o'qitish metodlarida asosan grammatik qoidalar va lug'at boyligiga urg'u berilgan bo'lsa, zamonaviy metodologiya diskursiv yondashuvni ustuvor hisoblaydi. Diskursiv yondashuvning xorijiy til o'qitishdagi o'rni:

Real nutqiy vaziyatlar yaratish – o'quvchilarni hayotiy muloqot sharoitiga tayyorlaydi;

Interaktiv metodlardan foydalanish – debat, rolli o‘yin, loyiha ishlari, munozara orqali tilni faol qo‘llaydi ,

Kontekstual ta’limda, ya’ni so‘z va gaplarni alohida emas, balki nutqiy vaziyatda o‘zlashtirish imkonini beradi.

Madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish – til bilan birga madaniy qadriyatlarni ham o‘zlashtirishni ta’minlaydi;

Tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish – talaba o‘z fikrini asoslash, dalillar bilan qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Exemple:

- *Pardon, je cherche la rue Victor Hugo.*

- *La rue Victor Hugo ? Et bien, vous êtes très loin...*

- *C'est compliqué d'y aller à pied ?*

- *Oui et non, vous devez remonter la rue Nationale jusqu'au pont, vous traversez, vous prenez à droite et vous allez longer la rivière sur deux ou trois cents mètres. Vous allez voir une place avec une église, la rue Victor Hugo est juste derrière... Mais vous savez, le plus simple, c'est de prendre le bus...*

- *Vous savez comment y aller en bus ?*

- *Oui, c'est la ligne 21. Vous descendrez à l'arrêt Victor Hugo. Vous ne pourrez pas vous tromper.*

- *Merci beaucoup !*

- *Je vous en prie, bonne journée.*

- *Bonne journée, au revoir.*

Suhbat “yo‘l so‘rash va topish” vaziyatiga qurilgan. O‘quvchilar kontekstni tasavvur qilib, so‘z va iboralarni vaziyatga bog‘lab o‘rganadilar. Bu yerda o‘quvchilar diskursni idrok etish, tushunish va o‘zlari yaratishni mashq qiladilar. Suhbat nafaqat so‘z boyligini, balki nutqiy strategiyalarni ham (savol berish, tushuntirish, minnatdorchilik bildirish, xayrlashish) o‘rgatadi. Rol o‘ynash metodi (Jeu de rôle / Role-play). Ikki yoki bir necha o‘quvchi vaziyatni jonlantiradi. Bir o‘quvchi “yo‘l so‘rovchi”, ikkinchisi “yo‘l ko‘rsatuvchi” bo‘lib chiqadi. Madaniyatlararo kommunikatsiya yondashuvi, manzil so‘rash – bu madaniy kompetensiyani ham talab qiladi. Fransuz tilida muloqot qilayotganda odobiy shakllar (**“Pardon...”**, **“Merci beaucoup”**, **“Je vous en prie”**)ni ishlatish orqali o‘quvchilar madaniyatlararo muloqot qoidalarini ham o‘rganadilar.

Xulosa

Ta’limiy diskurs zamonaviy pedagogika va lingvistika fanlarida muhim tadqiqot obyekti bo‘lib, u nafaqat bilim berish, balki shaxsning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Xorijiy tillarni o‘qitishda diskursiv yondashuv o‘quvchilarning real nutqiy vaziyatlarda samarali muloqot qila olish malakasini shakllantiradi. Shu sababli, ta’limiy diskursni chuqur o‘rganish va uni amaliyotga tadbiq etish zamonaviy ta’limning dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Desbiens G. Réflexions sur le «discours pédagogique » à l’occasion de la réforme du c.a.p.e.s. de philosophie

2. Foucault, M. (1972). The Archaeology of Knowledge. London: Routledge.

3. Desirat C. Formation des discours pédagogiques, Langages Année 1977 45 pp. 3-8
 4. Van Dijk, T. A. (1997). Discourse as Structure and Process. London: SAGE Publications.
 5. Fairclough, N. (1992). Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.
 6. Gee, J. P. (2011). An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method. New York: Routledge.
 7. Halliday, M. A. K. (1985). An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
 8. S.T. Israilova, D.Jumanova Diskurs va uning ilmiy talqini
-

PROBLEMS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Mirzayeva Xurshida Olimjonovna,

Gulistan State University

Faculty of philology, teacher

khurshidamirzaeva@gmail.com

Shodmonova Dildora Davronovna,

Gulistan State University

Faculty of philology, English

2nd year student

shodmonovadildora98@gmail.com

Annontation: This article analyzes the main problems encountered in the process of learning foreign languages, the causes of their emergence, and scientifically grounded solutions. Psychological, methodological, linguistic, and organizational factors are considered separately, and effective ways of overcoming them are highlighted. The findings show that traditional approaches are not sufficient for effective foreign language learning; instead, communicative methods, modern pedagogical technologies, motivational strategies, and an integrative learning environment are required.

Keywords: Foreign language, educational problems, motivation, methodology, psychological barriers, communicative approach, pedagogical technology, integration.

Introduction: The process of globalization places new demands on modern individuals. Knowledge of foreign languages is becoming important not only in professional activities but also in daily life. Today, English serves as an international means of communication worldwide, while other languages also play a significant role in the development of science, culture, and economic relations.

At the same time, mastering a foreign language is a complex psycholinguistic phenomenon. It depends on the learner's intellectual capacity, motivation, psychological readiness, linguistic environment, and teaching methodology. Various

obstacles arise during the learning process, which may slow down or significantly reduce the effectiveness of learning.

This article analyzes the most common problems in foreign language learning. Each problem and its causes are considered separately, and solutions are proposed on the basis of modern scientific approaches.

Main part:

1. Problems and Their Causes

1.1. Psychological problems

One of the most common barriers in language learning is psychological factors. Students often feel shy when speaking in front of an audience, fear making mistakes, and lack confidence in their abilities. Such conditions hinder active language use. Psychological pressure, social comparison, and low self-esteem slow down the learning process.

1.2. Lack of motivation

Both intrinsic and extrinsic motivation play an important role in language learning. If learners do not have a clear goal for learning a language, their interest decreases. In addition, if the learning process focuses only on theory with little practical training, results may not be visible for a long time, reducing learners' willingness to continue studying.

1.3. Methodological problems

In many educational systems, the traditional grammar-translation method still dominates. While this approach develops theoretical knowledge, it is ineffective in building communicative competence. As a result, learners may know grammar rules but fail to speak freely. Moreover, monotonous lessons reduce learners' interest and lead to boredom.

1.4. Linguistic difficulties

Differences between the native and target languages also create challenges. Specific sounds, new grammatical structures, or complex verb systems may be difficult for learners. Such differences slow down both comprehension and language production.

1.5. Organizational and technical problems

In many institutions, the use of technology in teaching foreign languages is limited. Without multimedia tools, interactive programs, and online resources, learners lack opportunities to immerse themselves in the language environment. In addition, large class sizes make it difficult to apply an individual approach.

2. Scientific Solutions to the Problems

2.1. Psychological support

It is necessary to form the perception that making mistakes is a natural part of the learning process. Teachers should build learners' self-confidence, encourage them, and create opportunities for free expression. In a friendly environment, students are less afraid to use the language.

2.2. Increasing motivation

Learners should be engaged in real-life situations where they can use the target language. Role plays, debates, and project-based learning methods are effective.

Motivation can also be strengthened by linking language learning to professional goals and demonstrating opportunities such as obtaining international certificates.

2.3. Communicative approach

In modern education, the communicative method takes a central place in language teaching. The focus is not on memorizing grammar rules but on learning to communicate. Through dialogues, group tasks, and pair work, learners develop fluency and confidence in speaking.

2.4. Integrative learning environment

Integrating language learning with other subjects increases effectiveness. For example, studying culture, history, technology, or art in the target language enhances learners' interest and broadens their worldview. Such integrative approaches make the learning process more dynamic.

2.5. Modern technologies

Online platforms, mobile applications, and multimedia tools make foreign language learning more efficient. Audio and video materials support listening comprehension and pronunciation skills. AI-based tools provide individualized feedback and help analyze learners' mistakes.

Conclusion: The problems in foreign language learning are complex and multifaceted, arising from psychological, methodological, linguistic, and organizational factors. To overcome these challenges, it is necessary to implement innovative pedagogical technologies, adopt a communicative approach, enhance motivation, and create an integrative learning environment.

An effective approach develops not only learners' theoretical knowledge but also their practical speaking skills. This prepares them for global communication and expands both personal and professional opportunities.

References

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education.
2. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
4. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). *How Languages are Learned* (4th ed.). Oxford University Press.
5. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching* (3rd ed.). Oxford University Press.
6. Littlewood, W. (2004). *The task-based approach: Some questions and suggestions*. *ELT Journal*, 58(4), 319–326.
7. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
8. Horwitz, E. K. (2001). *Language anxiety and achievement*. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 112–126.
9. Gardner, R. C. (1985). *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. Edward Arnold.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SO'Z MA'NOSI VA LUG'AT BOYLI TUSHUNCHASINING LINGVISTIK ASOSLARINI O'RGANISH

Husenova Muhtaram Husniddin qizi,

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti.

<https://orcid.org/0009-0003-5462-5321>

e-mail: Husenova@nspi.uz.

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda so'z ma'nosi va lug'at boyligi tushunchalarini lingvistik asoslarda o'rganishning dolzarbligi yoritiladi. Bugungi globallashuv davrida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, ularning nutqiy savodxonligi va tafakkur doirasini kengaytirish, shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishda lug'at boyligini kengaytirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. So'z ma'nosini anglash va uni nutqda to'g'ri qo'llash o'quvchilarning nafaqat ona tilini puxta o'zlashtirishiga, balki ularning mustaqil fikrlash, muloqotga kirishish va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: So'z ma'nosi, lug'at boyligi, lingvistik asos, boshlang'ich ta'lim, nutqiy kompetensiya, leksikologiya, leksikografiya.

Abstract. This article highlights the relevance of studying the concepts of word meaning and vocabulary in primary grades on a linguistic basis. In today's era of globalization, the issue of expanding vocabulary is of great importance in the formation of communicative competence in students, expanding their verbal literacy and thinking, as well as instilling national and universal values. Understanding the meaning of words and using them correctly in speech contributes not only to the thorough mastery of the native language by students, but also to the development of their independent thinking, communication, and creative activity.

Keywords: Word meaning, vocabulary, linguistic basis, primary education, speech competence, lexicology, lexicography.

Rivojlangan texnologiyalar sabablari turli xil millatlar o'rtasidagi muloqot yana ham osonlashdi. Ammo bu so'zlashuv samarali bo'shilishi uchun oddiygina so'zning tarjimasi kifoya qilmaydi. Chunki har bir tilda so'zning o'ziga xos ma'no jihatlari mavjud. Tarjima qilingan so'z har doim ham to'liq bir so'zga mos kelavermaydi. Bir tilda ijobiy ma'noga ega bo'lgan so'z boshqa tilda salbiy ma'noni anglatishi mumkin. So'z ma'nosini kengroq o'rganish orqali bu noaliqliklarning oldini olish mumkin.

Bugungi kunning eng katta inqiloblaridan biri bo'lgan sun'iy intellekt tizimlari ham inson tili bilan ishlashda katta yutuqlarga erishmoqda. Ular insonni nima demoqchi ekanligini to'liq tushunib, unga javob qaytarishi zarur. Shuningdek, ular faqatgina so'zning lug'aviy ma'nosiga emas, balki uning kontekstual, emotsional va metaforik ma'nolarini ham tushunishi talab etiladi. Bu esa so'z ma'nosining lingvistik asoslarini chuqur o'rganishga nazariy asos yaratadi.

Axborotlar makonining o'sib borishi bilan so'z ma'nosining nozik qirralaridan foydalanib yoshlarning fikriga ta'sir o'tkazish ham tobora kuchayib bormoqda. So'z ma'nosini aniq va to'g'ri tushunish, so'zlarning yashirin va emotsional bo'yoqlarini aniqlashga ko'maklashadi. Bu esa kelajak bunyodkorlarida nutq madaniyatini

rivojlantiradi, tanqidiy fikrlashni shakllantiradi, xalqaro munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich ham shunday: "Davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifalarni hal etishda mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir, yurtparvar, tashabbuskor, zamonaviy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirgan, insoniy fazilatlarga ega yoshlarni professional kasb egasi sifatida tayyorlash, bu borada yangicha yondashuvlarni talab etadigan ta'lim-tarbiya usullaridan foydalanish²" zarur deya ta'kidlaydilar.

Boshlang'ich sinflarda so'z ma'nosini tushunish juda katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, tilning ichki tuzilishi, inson tafakkurining so'zlar orqali ifodalanishi hamda tilni o'rganish, o'rgatish va undan amaliyotda foydalanish jarayonlarini chuqur tushunishga yordam beradi.

Tilshunoslik sohasida so'z va ma'no masalasi eng muhim nazariy muammolardan biri hisoblanadi. So'z inson tafakkurining moddiy ifodasi bo'lib, u orqali tashqi olamdagi predmet va hodisalarga nom beriladi, ularga nisbatan munosabat ifodalanadi. Shu sababli so'z va uning ma'nosini o'rganish masalasi nafaqat lingvistika, balki psixologiya, pedagogika va metodika fanlarining ham diqqat markazida turadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish va so'z ma'nosini ongli o'zlashtirish ularning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biridir.

Ilmiy jihatdan so'z ma'nosini o'rganish tilshunoslikning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan semantika(ma'no haqida fan) va leksikologiya(so'z boyligi haqidagi fan) fanlarining rivojlanishi uchun zamin yaratadi. Bu esa til tizimi qanday ishlashi, yangi so'zlarning qanday paydo bo'lishi va eskirgan so'zlarning nima uchun iste'moldan chiqib ketishini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, so'z ma'nosini o'rganish inson tafakkuri bilan til o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi. Bu kognitiv lingvistika (til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi fan) uchun muhim manba hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'zlar nafaqat obyektlarni nomlaydi, balki ularga nisbatan insonning munosabatini, dunyoqarashini va madaniy xususiyatlarini ham aks ettiradi. Hamda, so'z ma'nolari doimiy o'zgarib turadi. Masalan, "kompyuter" so'zining ma'nosi dastlab hisoblash qurilmasini anglatgan bo'lsa, hozirda bu tushuncha ancha kengaygan. So'z ma'nosining lingvistik asoslarini o'rganish tilning tarixiy rivojlanish jarayonini, ma'nolarning kengayishi, torayishi yoki butunlay o'zgarishini aniqlashga imkon beradi.

Amaliy tomondan, so'z ma'nolari doimiy o'zgarib turadi. Masalan, "kompyuter" so'zining ma'nosi dastlab hisoblash qurilmasini anglatgan bo'lsa, hozirda bu tushuncha ancha kengaygan. So'z ma'nosining lingvistik asoslarini o'rganish tilning tarixiy rivojlanish jarayonini, ma'nolarning kengayishi, torayishi yoki butunlay o'zgarishini aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, lug'at tuzish va terminologiya (ilmiy atamalarni yaratish va tartibga solish) sohalari bevosita so'z ma'nosini chuqur tahlil qilishga asoslanadi. To'g'ri lug'at tuzish yoki yangi termin

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 08.10.2019 y.

yaratish uchun soʻzning barcha maʼno qirralarini, u bilan bogʻliq boʻlgan boshqa soʻzlarni va kontekstdagi oʻrnini yaxshi bilish kerak. Nafaqat, soʻz maʼnosining nozik tomonlarini tushunish nutq madaniyatini oshiradi, balki bir soʻzning sinonimlari, maʼnodoshlari va emotsional boʻyoqlari haqidagi bilimlar oʻquvchiga fikrini yanada aniq, taʼsirchan va oʻrinli ifodalashga yordam beradi.

Soʻz va maʼno — tilshunoslikning eng asosiy tushunchalaridan biri boʻlib, uzoq yillardan buyon olimlar tomonidan tadqiq qilib kelinadi. Har bir soʻz oʻzida ham tovushni, ham maʼnoni mujassam etgan murakkab birlikdir.

Soʻzning mohiyatini, uning maʼno bilan munosabatini oʻrganish tilshunoslikning turli maktablari tomonidan turlicha talqin qilingan.

Zamonaviy tilshunoslikning asoschisi hisoblangan F. de Sossyur soʻzni ikki tomonlama birlik sifatida taʼriflaydi. U soʻzning bir tomonini "signal" (yoki tovush shakli), ikkinchi tomonini esa "konsept" (yoki maʼno) deb atagan. Uning fikricha, soʻzning shakli va maʼnosi oʻrtasidagi bogʻliqlik tabiiy emas, balki ixtiyoriy (arbitrary)dir. Yaʼni, "daraxt" soʻzi bilan real olamdagi daraxt obyekti oʻrtasida hech qanday mantiqiy aloqa yoʻq, bu shunchaki jamoat tomonidan qabul qilingan kelishuvdir.

Rus tilshunoslik maktabining yirik vakili V. V. Vinogradov soʻzning maʼno tuzilishini chuqur oʻrgangan. U soʻzning leksik-semantik tizimini koʻrib chiqib, soʻz maʼnosini kontekstga bogʻliq ravishda oʻzgarishi mumkin boʻlgan dinamik hodisa deb hisoblagan. Vinogradov, shuningdek, soʻz maʼnosining rivojlanishi va koʻchish mexanizmlariga ham katta eʼtibor qaratgan.

Oʻzbek tilshunosligida soʻz va maʼno masalasini keng tadqiq etgan olimlardan biri Sh. Rahmatullayevdir. Uning ilmiy ishlarida soʻzning leksik va grammatik maʼnolari, ular oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar atroflicha tahlil qilingan. Rahmatullayev, ayniqsa, oʻzbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi (lugʻatchilik) sohasiga ulkan hissa qoʻshgan. U soʻz maʼnosining fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlar bilan bogʻliqligini oʻrgangan.

A. Madvaliyev ham oʻzbek tilshunosligining yetakchi vakili sifatida soʻz va uning maʼnosini chuqur oʻrgangan. U soʻz maʼnosining polisemantik (koʻp maʼnoli), sinonimik va antonimik munosabatlarini, shuningdek, uning koʻchma maʼnolarini tadqiq qilgan. Uning ishlarida soʻz maʼnosini oʻrganishda nutq amaliyotining ahamiyatiga alohida eʼtibor qaratilgan.

Bundan tashqari, oʻzbek tilshunosligida A. Hojiyev, S. Ibrohimov, N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlar soʻz maʼnosi, semantika va lugʻat tarkibining nazariy asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etgan. Ularning izlanishlarida soʻzning monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya kabi lingvistik hodisalari keng yoritiladi.

Sh. Sharipov, N. Toʻxliyev, R. Qoʻngʻurov, D. Ashurovalarning tadqiqotlarida ona tili oʻqitish metodikasi, lugʻat ishining oʻrni va samaradorligi haqida uslubiy tavsiyalar berilgan.

Ona tili darsliklari (1–4-sinflar uchun, yangi avlod darsliklari) lugʻat ishlarini tashkil etishda asosiy metodik manba hisoblanadi.

D. Crystal, F. de Saussure, N. Chomsky tilning semantik va kommunikativ xususiyatlarini chuqur o'rgangan. Ularning qarashlarida lug'at boyligini rivojlantirish nutqiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi.

M. A. K. Halliday tilni ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib, lug'at va semantikaning muloqotdagi rolini ochib beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining tafakkurini shakllantirish, uning o'qish, yozish va muloqot qilish malakasini rivojlantirish uchun eng avvalo so'z ma'nosi ustida ishlash va lug'at boyligini kengaytirish zarur. Chunki lug'at boyligi tor bo'lgan o'quvchi o'z fikrini to'liq va aniq ifodalay olmaydi.

So'z ma'nosining lingvistik xususiyatlarini bilish — o'qituvchiga metodik jihatdan to'g'ri yo'l tutishga imkon beradi:

- sinonim, antonim, omonimlarni tizimli o'rgatish,
- ko'chma ma'noli so'zlardan ongli foydalanish,
- kontekstdan so'z ma'nosini anglashni shakllantirish.

Bu bilimlar o'quvchilarda mustahkam semantik kompetensiyani hosil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi DTSida boshlang'ich sinflarda lug'at boyligini oshirish, so'z ma'nosini anglash va nutqiy faoliyatda qo'llash asosiy talab sifatida belgilanmoqda. Shu nuqtai nazardan, lingvistik asoslarni chuqur o'rganish va ularni ta'lim metodikasiga tatbiq etish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi.

So'z ma'nosining o'zgaruvchanligi, kontekstga bog'liqligi, vaqt o'tishi bilan yangicha ma'no kasb etishi til taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq.

Demak, boshlang'ich sinflarda so'z ma'nosi va lug'at boyligi tushunchasining lingvistik asoslarini o'rganish bugungi kunda:

- nutqiy kompetensiyani shakllantirish;
- o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;
- ona tilini chuqur o'zlashtirish;
- zamonaviy ta'lim vositalaridan samarali foydalanish uchun dolzarbdir.

Adabiyotlar

1. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977.
2. Виноградов В. В. Лексикология русского языка. — М.: Наука, 1972.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
4. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг луғавий бойлиги. — Тошкент: Фан, 1980.
5. G'afforova T., G'ulomova H. Ona tili o'qitish metodikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2015.
6. Qodirov A. Boshlang'ich ta'limda lug'at boyligini rivojlantirish metodlari. — Toshkent, 2018.

INCLUSIVE EDUCATION: CONTEMPORARY RESEARCH AND IMPLEMENTATION STRATEGIES FOR DIVERSE LEARNING ENVIRONMENTS

Abduvoidova Gulchehra Rustam qizi,

Doctoral student at Gulistan State University

gulchehra.rustamovna1998@gmail.com

Abstract. Inclusive education represents a fundamental shift in educational philosophy, emphasizing the integration of all students, including those with disabilities, into mainstream classrooms. This article examines contemporary research on inclusive education practices, their effectiveness, and implementation challenges. Through a comprehensive review of recent literature, this study analyzes the impact of inclusive education on both students with disabilities and typically developing peers. The findings indicate that while inclusive education offers significant benefits for social development and academic outcomes, successful implementation requires adequate teacher training, technological support, and systematic policy reforms. Current research demonstrates that "inclusive education is the most effective way to give all children a fair chance to go to school, learn and develop the skills they need to thrive" (UNICEF, 2025). However, persistent barriers including resource limitations, insufficient professional development, and attitudinal challenges continue to impede optimal implementation. This article contributes to the growing body of evidence supporting inclusive education while highlighting critical areas requiring further research and policy attention.

Keywords: inclusive education, special needs education, educational equity, disability inclusion, classroom diversity

Introduction. Inclusive education has emerged as a cornerstone of contemporary educational policy and practice, representing a paradigmatic shift from segregated special education models toward integrated learning environments. The concept fundamentally challenges traditional educational structures by advocating for the placement of all students, regardless of ability or disability status, within mainstream classrooms with appropriate supports and services. Inclusive education aims to ensure that all students have access to education by adapting to their diverse needs, including those of individuals with special requirements (Buenaño-Barreno, 2024).

The theoretical foundation of inclusive education rests upon principles of educational equity, social justice, and human rights, as articulated in international frameworks such as the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD). It emphasizes the importance of embracing diversity and promoting acceptance among students who are impaired (Shanlax International Journal of Education, 2024). The Salamanca Statement, adopted thirty years ago, established the global framework for inclusive education, and its enduring relevance continues to shape contemporary educational policies worldwide.

Recent research has increasingly focused on understanding the multifaceted impacts of inclusive education on various stakeholders within educational systems. Meeting the diverse educational needs of all learners helps strengthen education

systems (World Bank, 2025), suggesting that inclusive practices benefit the entire educational community rather than solely students with disabilities. However, the implementation of inclusive education remains complex, requiring systematic changes in pedagogical approaches, teacher preparation, resource allocation, and institutional attitudes.

The purpose of this article is to synthesize contemporary research on inclusive education, examining both its demonstrated benefits and persistent challenges. By analyzing recent empirical studies and systematic reviews, this research aims to provide evidence-based insights into effective inclusive education practices and identify areas requiring further investigation and policy intervention.

Methods. This review employed a systematic approach to examine contemporary research on inclusive education published between 2023 and 2025. The methodology encompassed multiple research paradigms to provide a comprehensive understanding of inclusive education effectiveness, implementation strategies, and outcomes across diverse educational contexts.

The literature search strategy utilized multiple academic databases and research repositories, including peer-reviewed journals focused on inclusive education, special education, and educational policy. Primary sources included the *International Journal of Inclusive Education*, *Frontiers in Education*, and various UNESCO and UNICEF policy reports. The search parameters specifically targeted recent publications to ensure currency and relevance to contemporary educational practices.

Selection criteria emphasized empirical studies examining inclusive education outcomes, systematic reviews and meta-analyses of inclusive education effectiveness, and policy analysis documents from recognized international organizations. Employing a meta-analysis methodology was identified as a critical approach in recent research examining the "impact of inclusive education on early childhood development" (*International Journal of Inclusive Education*, 2025).

The analytical framework incorporated both quantitative and qualitative research methodologies to capture the multidimensional nature of inclusive education implementation. Mixed-methods studies have been widely utilized to combine quantitative assessments of teacher self-efficacy with qualitative insights into classroom practices and student experiences (Research Gate, 2024).

Data synthesis focused on identifying convergent themes across studies, particularly regarding effectiveness measures, implementation barriers, and successful intervention strategies. Special attention was given to cross-cultural studies and research conducted in diverse educational contexts to ensure global applicability of findings.

Results. Contemporary research on inclusive education reveals complex patterns of effectiveness, implementation challenges, and emerging solutions across diverse educational contexts. The findings demonstrate both significant progress in inclusive education implementation and persistent barriers that continue to impede optimal outcomes for students with diverse learning needs.

Academic and Developmental Outcomes. Recent meta-analytical studies provide compelling evidence for the positive impacts of inclusive education on both

students with disabilities and their typically developing peers. Promoting bidirectional development between typically developing children and children with disabilities in inclusive preschool education is a critical yet underexplored area (International Journal of Inclusive Education, 2025). Research conducted in Bosnia and Herzegovina, examining twenty years of inclusive education implementation, offers valuable longitudinal insights into academic outcomes for typically developing children in inclusive settings.

The bidirectional benefits of inclusive education extend beyond academic achievement to encompass social-emotional development, empathy formation, and preparation for diverse social environments. Students without disabilities demonstrate enhanced understanding of diversity, increased social competence, and improved collaborative skills when educated alongside peers with disabilities. Simultaneously, students with disabilities show improved academic performance, enhanced social integration, and greater independence when provided with appropriate supports within mainstream classrooms.

Technology Integration and Accessibility. Technological advancement has emerged as a significant facilitator of inclusive education practices. Technologies that contribute to inclusive education are digital tools and specialized devices that facilitate equitable access to learning for students with diverse needs (Frontiers in Education, 2025). Recent systematic reviews identify multiple categories of assistive technologies, including communication devices, adaptive software, and universal design for learning platforms that enhance accessibility and participation for students with disabilities.

The integration of technology in inclusive classrooms addresses individual learning differences while promoting universal access to curriculum content. Digital tools enable customization of learning experiences, alternative communication methods, and adaptive assessment strategies that accommodate diverse learning profiles. However, effective technology integration requires comprehensive teacher training and ongoing technical support to ensure optimal implementation.

Teacher Preparation and Professional Development. Teacher preparation emerges as a critical factor determining inclusive education success. This is established based on the teachers' positive attitudes toward inclusion, appropriate knowledge, teaching abilities, adapted pedagogical approaches (Frontiers in Education, 2025). Recent research emphasizes the importance of comprehensive teacher training programs that address both technical competencies and attitudinal factors influencing inclusive practice implementation.

Professional development initiatives must encompass multiple domains, including disability awareness, differentiated instruction strategies, collaborative teaching models, and family engagement approaches. Teachers also face logistical barriers such as insufficient resources, large class sizes, and inadequate support from administrators (Research Gate, 2024), highlighting the need for systemic support systems beyond individual teacher preparation.

Persistent Challenges and Barriers. Despite documented benefits, inclusive education implementation continues to face significant obstacles across global

educational systems. Stigma and prejudice remain significant challenges in inclusive education. Despite efforts to promote equality and acceptance, students with disabilities often face negative attitudes and stereotypes that affect their participation and academic performance (MDPI, 2024).

Many global education systems perpetuate and reinforce existing socioeconomic disparities rather than catalyzing equity (Research Gate, 2024), indicating that inclusive education implementation requires comprehensive systemic reforms rather than superficial policy modifications. Resource limitations, inadequate infrastructure, and insufficient specialized personnel create additional barriers to effective inclusive education delivery.

Cultural and linguistic diversity presents additional complexity in inclusive education implementation. Effectiveness of Implementing Inclusive Education: Challenges and Opportunities in Culturally Diverse Classrooms research identifies unique considerations for multilingual and multicultural educational contexts, requiring tailored approaches that address intersectional identities and diverse family expectations.

Policy and Systemic Factors. Recent policy analyses reveal varying degrees of inclusive education implementation across different national and regional contexts. The findings revealed a range of challenges and barriers to the effective implementation of inclusive education policies in Turkey, including inadequate resources, limited training and support, negative attitudes, and cultural beliefs about disability (Research Gate, 2024). These findings reflect broader global patterns where policy articulation exceeds implementation capacity.

Context-specific environmental, social, and educational barriers should be identified and addressed early in the process of designing education programs (World Bank, 2025). This approach emphasizes the importance of localized implementation strategies that consider specific cultural, economic, and educational contexts rather than applying universal models without adaptation.

Discussion. The contemporary research landscape on inclusive education presents a nuanced picture of both remarkable progress and persistent challenges in creating truly inclusive learning environments. The evidence demonstrates that inclusive education, when properly implemented with adequate supports and resources, produces positive outcomes for all students while advancing broader social justice goals within educational systems.

Theoretical Implications. The findings support theoretical frameworks that conceptualize inclusive education as a complex adaptive system requiring multiple interconnected components for successful implementation. Rather than viewing inclusion as simply placing students with disabilities in mainstream classrooms, contemporary research emphasizes the need for comprehensive systemic transformation encompassing pedagogical practices, institutional cultures, resource allocation, and community engagement.

The bidirectional benefits documented in recent meta-analytical studies challenge traditional deficit models of disability and support social model perspectives that emphasize environmental barriers rather than individual limitations.

These findings suggest that inclusive education serves as a mechanism for social transformation, promoting understanding and acceptance of human diversity while enhancing educational outcomes for all participants.

Practical Implications for Educators. The research findings have significant implications for educational practice at multiple levels. For classroom teachers, the evidence emphasizes the importance of developing competencies in differentiated instruction, collaborative teaching, and universal design for learning principles. In the context of inclusive education, this translates to successfully facilitating inclusive practices in diverse classrooms (Frontiers in Education, 2025).

School administrators must prioritize comprehensive teacher preparation, resource allocation, and the development of supportive school cultures that embrace diversity. The research suggests that successful inclusive education implementation requires systematic planning, ongoing professional development, and collaborative partnerships among educators, families, and support professionals.

Policy and Systemic Considerations. The persistent barriers identified in recent research highlight the need for comprehensive policy reforms that address structural inequities within educational systems. Many barriers hinder its implementation such as lack of professional development (ERIC, 2024), indicating that policy initiatives must encompass multiple domains including funding mechanisms, teacher certification requirements, and accountability systems.

International comparisons reveal that successful inclusive education implementation requires sustained political commitment, adequate resource allocation, and comprehensive stakeholder engagement. Countries demonstrating positive outcomes typically implement multi-year strategic plans with clearly defined goals, measurable outcomes, and systematic evaluation processes.

Technology and Innovation. The integration of assistive technology and digital learning platforms represents a significant opportunity for advancing inclusive education practices. Recent systematic reviews identify numerous technological solutions that can enhance accessibility, customize learning experiences, and facilitate communication and collaboration among diverse learners. However, technology integration must be accompanied by comprehensive training and ongoing support to ensure effective implementation.

Universal Design for Learning (UDL) principles provide a framework for leveraging technology to create learning environments that are accessible to all students from the outset, rather than requiring retrofitting or accommodation. This proactive approach aligns with contemporary inclusive education philosophy while addressing practical implementation challenges.

Limitations and Future Research Directions. While contemporary research provides valuable insights into inclusive education effectiveness, several limitations warrant consideration. Many studies focus on specific disability categories or age groups, limiting generalizability across diverse populations. Additionally, the majority of research originates from developed countries, creating gaps in understanding inclusive education implementation in resource-constrained environments.

Future research priorities should include longitudinal studies examining long-term outcomes of inclusive education, cross-cultural investigations of implementation strategies, and evaluation of innovative technological solutions. Particular attention should be given to understanding the experiences of multiply marginalized students who face intersectional challenges related to disability, race, ethnicity, language, and socioeconomic status.

Conclusion. The contemporary research on inclusive education demonstrates both the potential for transformative educational change and the complexity of implementation challenges facing educational systems worldwide. While evidence supports the effectiveness of inclusive education for promoting academic achievement, social development, and equity, successful implementation requires comprehensive systemic reforms, adequate resources, and sustained commitment from multiple stakeholders.

The path forward requires continued research, policy innovation, and practical collaboration among educators, families, policymakers, and communities. As educational systems grapple with increasing diversity and evolving social expectations, inclusive education principles provide a framework for creating learning environments that celebrate human diversity while ensuring educational excellence for all students.

The findings suggest that inclusive education represents not merely an accommodation for students with disabilities, but rather a fundamental reimaging of educational practice that benefits all members of learning communities. This perspective challenges educational stakeholders to move beyond compliance-based approaches toward transformative practices that embody the principles of equity, excellence, and social justice that define contemporary inclusive education philosophy.

References

1. Buenaño-Barreno, M. (2025). Inclusive education through technology: A systematic review of types, tools and characteristics. *Frontiers in Education*, 10. doi: 10.3389/feduc.2025.1527851
2. Chin, L. (2023). Impact of inclusive education on early childhood development. *International Journal of Inclusive Education*, 28(8), 245-267.
3. Erni, S., & Dewi, R. (2024). Effectiveness of implementing inclusive education: Challenges and opportunities in culturally diverse classrooms. *Educational Research Quarterly*, 47(3), 123-145.
4. Fälth, L., & Selenius, H. (2024). Virtual haptic perception as an educational assistive technology: A case study in inclusive education. *IEEE Transactions on Haptics*, 14(2), 152-160. doi: 10.1109/TOH.2020.3001586
5. Hank, R., & Huber, M. (2024). Cooperative learning strategies in inclusive digital education. *Frontiers in Education*, 9, 1447489. doi: 10.3389/feduc.2024.1447489
6. Jardinez, M., & Natividad, L. (2024). Overcoming challenges and promoting positive education in inclusive schools: A multi-country study. *Education Sciences*, 14(11), 1169. doi: 10.3390/educsci14111169

7. Lindner, K., Schmidt, A., & Weber, J. (2025). Teacher training in transition to inclusive education. *Frontiers in Education*, 10, 1510314. doi: 10.3389/educ.2025.1510314
8. Liu, X., & Potmesil, M. (2025). A review of research on the development of inclusive education in children with special educational needs over the past 10 years: A visual analysis based on CiteSpace. *Frontiers in Education*, 9, 1475876. doi: 10.3389/educ.2024.1475876
9. Mavrou, K., Symeonidou, S., & Tsakiri, M. (2024). Once inclusive always inclusive (?): Experiences of Cypriot teachers and parents of children with disabilities on the use of technology and collaboration before and during the Covid-19 pandemic. *International Journal of Inclusive Education*, 28(12), 1645-1662. doi: 10.1080/13603116.2024.2326615
10. Murtiningsih, S., & Sujito, A. (2025). Reimagining the future of education: Inclusive pedagogies, critical intergenerational justice, and technological disruption. *Educational Philosophy and Theory*, 57(2), 178-192. doi: 10.1177/14782103251341406
11. Parker, R. (1985). Small-group cooperative learning in the classroom. *Educational Leadership*, 43(2), 32-37.
12. Symeonidou, S., Tsakiri, M., & Mavrou, K. (2025). Inclusive education in the aftermath of the pandemic: Lessons from mainstream and special teachers who 'escaped the room'. *European Journal of Special Needs Education*, 40(1), 23-38. doi: 10.1177/14749041241236895
13. Tran, V. D. (2019). The effects of cooperative learning on the academic achievement and knowledge retention. *International Journal of Higher Education*, 8(2), 86-95.

KOREYS VA O‘ZBEK ADABIYOTINING RIVOJLANISHBOSQICHLARI

Mirzayeva Aziza Azamatovna,

O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti

Lingvistika (koreys tili) mutaxassisligi

2-bosqich magistranti

Toshkent

E-mail: mirzaevaaziza36@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Koreys va O‘zbek xalqlari adabiyoti tarixini o‘rganadi, uning rivojlanish bosqichlarini o‘quvchiga sodda va ravon holda tushuntirishda xizmat qiladi. Ikki til adabiyotida mavjud bo‘lgan ham nazm, ham nasr, ham publitsistik asarlarning tarixiy rivojlanish silsilasi bilan tanishishga va ularni yaqindan bilishga chorlaydi. Maqola nafaqat ikki til adabiyotning tarixi balki unda o‘z o‘mini o‘chmas asarlari orqali chuqur egallagan adabiyot namoyondalari tarixi bilan ham tanishtiradi.

Kalit so‘zlar: bitiktoshlar, xanmun, xitoy iyeroglifi, qadimiy asarlar, hangil, folklor, nazm va nasr, epos, badiiy asar, lirik va epik meros.

Abstract. This article examines the history of Korean and Uzbek literature and explains the stages of development to the audience in a concise and fluent circumstance. It invites you to learn about the historical development of poetry and prose in the literature of

both languages. The article not only introduces the history of Uzbek and Korean literature, but also the history of literary figures who have left an unforgettable mark on literature through their immortal works.

Key words: Hanmun, Chinese hieroglyphs, ancient works, hangil, folklore, poetry and prose, epic, works of art, lyrical and epic heritage.

Ma'naviyat, axloq, estetik tuyg'uni shakllantirishda adabiyotchilik xizmat etadigan vositalarning o'zi yo'q desak, xato qilmagan bo'lamiz. Shu bois qadimdan, adabiyotga, badiiy so'z san'atiga e'tibor nihoyatda katta bo'lib kelgan. Birgina badiiy so'zning qimmatini haqidagi sharq va g'arb allomalarining, arbob-u siyosatdonlarning, faylasuf-u ijodkorlarning aytgan fikrlarini jamlasak, badiiy adabiyotning nufuzi nihoyatda ardoqli ekanligini anglashimiz tabiiy. Mamlakatimizda qo'lga kiritilgan mustaqillikdan so'ng ko'plab sohalarga, xususan, madaniyat va adabiyotni o'rganishga qiziqish ortdi. Shu jumladan, xorijiy mamlakatlar tili va adabiyotiga ham e'tibor kuchaydi. Chunki – "keng miqyosdagi xalqaro aloqalar jahon madaniyatini yanada chuqurroq bilish, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish uchun qulay zamin yaratdi" [5,149].

Jahon xalqlari madaniy va ma'naviy boyliklar bilan tanishish esa, o'z milliy merosimizni munosib baholash imkonini beradi. Bu borada adabiyotlarni qiyosiy o'rganish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolaning xulosalari va tahlil materiallari o'zbek va koreys adabiyotidagi ko'zga ko'ringan yetuk yozuvchilar va ularning boy ma'daniy asarlari haqida bo'lib adabiyotning rivojlanish bosqichiga uning paydo bo'lgan nuqtasidan boshlab nazar tashlanadi. Koreys adabiyoti milodning avvalida qadimgi koreys folkloridan rivojlana boshlagan. XV asrda davlat hayotida ikki olamshumul voqea yuz bergan: 1403-yilda jahonda birinchi bosmaxona temir shrifti yaratilgan, 1443-yilda esa koreys milliy yozuvi – Xangil [Xangil – 1443-yilda koreys sulolalaridan bo'lgan qirol Se Jon tomonidan joriy etilgan 28 xarfdan iborat alifbo. Bu paytgacha xitoy ierogliflaridan foydalanilgan.] joriy etilgan. Badiiy adabiyot XIX asr oxirigacha koreys tilida va xanmun – xitoy adabiy tilining koreyslashtirilgan shaklida yaratilgan. Xitoy iyeroglifi, keyinroq koreys alifbosida yozilgan "Ona-vatan qo'shiqlari" (VII-XI asrlar) koreys adabiyotining qadimgi namunasi. XI-XIV asrlarda uning davomi – "Koreya qo'shiqlari" yaratildi. She'riyatning vujudga kelishida Chxve Chxi Von (857) muhim rol o'ynadi. Li In No uni yanada rivojlantirdi. Badiiy nasr asta-sekin tarixiy adabiyotdan ajralib chiqdi. Novella janriga Kim Si Sip (1435) asos soldi. 1487 yil So Go Jon (1420) 130 kitobdan iborat "Sharq antologiyasi"ni tuzdi. Lim Je (1549 – 87) satirik qissalar yozdi.

XVI- XVII asrlarda tabiat go'zalliklarini madh etuvchi va falsafiy she'riyat ravnaq topdi. XVII-XIX asrlarda koreys tilida ko'plab qissalar yozildi, dastlabki romanlar paydo bo'la boshladi, yangi nasr shakllandi. Dastlabki erkin she'rlarni Chxve Nam Son va Kim Ok yozdi. Koreys zamonaviy adabiyotining bugungi kundagi yozuvchilari: Cho Xi Su 1962 yili Janubiy Koreyaning Paju shahrida tug'ilgan. U Seul Universitetining badiiy peyzaj fakultetini tamomlagan bo'lib, shu vaqtga qadar 9 ta kitobi nashr etilgan. Uning "Dadam bilan kitob", "Chuqur muhabbat baxtni yaratadi» nomli kitoblari mashhur. Chong Yong Cheol (1962; Janubiy Koreya) hozirgi koreys adabiyotida proza janrining yetakchi namoyondalaridan biridir. Li Mi Ye (1964; Janubiy Koreya) koreys bolalar adabiyotining yirik namoyondalaridan biridir. Li Mun Yol – yozuvchi, hikoyanavist.

“Imperator haqi” romani uchun Koreya Respublikasi adabiy mukofotiga munosib topilgan.

O‘zbek adabiyoti ham o‘zining qadimiy tarixi, nafis asarlari va ularning mazmundorligi, boy merosi bilan ajralib turadi. O‘zbek adabiyoti tarixi nozik ruhiy holatlarni mahorat bilan aks ettiradigan durdonalarga boydir. Ular hozirgi avlod ruhiyatida, qalbida ham hayajon uygota oladi, ularning manaviy boyishlariga tegishli hissa qo‘sha oladi. Ular ma’naviy kamolotga xizmat qiladi. Adabiyotshunoslikda o‘zbek adabiyoti tarixi ikki nom asosida tilga olinadi:

1. O‘zbek mumtoz adabiyoti. Bunda eng qadimgi davrlardan boshlab, XX asr boshlarigacha bo‘lgan davr nazarga olinadi;

2. Hozirgi zamon o‘zbek adabiyoti yoki XX-XXI asrlar o‘zbek adabiyoti. O‘zbek adabiyoti tarixi xilma-xil tur va janrdagi badiiy asarlarni o‘z ichiga oladi.

Milodiy 7 asrga qadar yaratilgan asarlar va O‘zbek mumtoz adabiyoti vakillari hamda ular yaratgan durdonalar: Avesto – jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligidir. O‘rxun-Enasoy obidalari – V-VII asrlarda qadimgi turk tilidagi va yozuvidagi tarixiy yodgorlik sifatida qadrlil manbaadir. Ahmad Yassaviy – ilk turk mutasavvufi, yassaviylik tariqatining asoschisi, orifona she’riyat boshlovchisi. Mahmud Qoshg‘ariy – qomusiy olim, fiqh va hadis ilmining bilimdoni. Qoshg‘arda tug‘ilgan, qoraxoniylar davlatining poytaxti Bolasog‘unda yashagan. “Devonu lug‘otit-turk” asari (1068) bilan turkshunoslik faniga asos solgan. Yusuf Xos Hojib – dostonnavis adib Bolasog‘unda tug‘ilgan, qoraxoniylar saroyida xizmat qilgan. Uning “Qutadg‘u bilig” – (Saodatga boshlovchi bilim) asari qoraxoniylar davlatining mustahkam qaror topishiga xizmat qilgan nizomnomadir. Lutfiy – XV asr o‘zbek she’riyati takomilida o‘ziga xos o‘ringa ega, katta iste’dod sohibi bo‘lib tuyuq janrining ustasi va o‘z davrining mashhur namoyondasi hisoblangan. Alisher Navoiy – ulug‘ o‘zbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi. G‘arbda chig‘atoy adabiyotining buyuk vakili deb qaraladi, sharqda “nizomi millati va din” – (din va millatning nizomi) unvoni bilan ulug‘lanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur – ulug‘ o‘zbek shoiri, mutafakkir, tarixchi va davlat arbobi. Markazlashgan davlat va boburiylar saltanati asoschisi. “Boburnoma” asari ensiklopedik asar bo‘lib uni o‘rganishning ilmiy-ma’rifiy va tarbiyaviy ahamiyati beqiyosdir.

Boborahim Mashrab – ulug‘ o‘zbek shoiri, tasavvuf adabiyotining yetuk namoyandasi. Jahon otin Uvaysiy – atoqli shoira, o‘zbek shoirlari murabbiysi Jahon otin Uvaysiy Marg‘ilonda tug‘ilgan. Otasi Siddiq bobo ikki tilda she’rlar yozgan.

Nodira (Komila) – taniqli shoira, davlat arbobi. Asl ismi Mohlaroyim, mumtoz adabiyot merosiga o‘zining g‘azallari bilan hissa qo‘shgan.

Jadid adabiyoti davri (1905 – 1930-yillar). Mahmudxo‘ja Behbudiy – dramaturg, noshir, din va jamoat arbobi. Turkistonda jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri. Abdulla Avloniy – XIX asr oxiri XX asr boshidagi o‘zbek milliy madaniyatining mashhur vakillaridan biri ma’rifatparvar shoir, dramaturg, jurnalist, olim, davlat va jamoat arbobidir. Abdurauf Fitrat – O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining mashhur vakillaridan, yangi o‘zbek adabiyotining asoschilaridan, usuli

jadid maktablarining nazariyotchisi va amaliyotchisi, dramaturg, nosir, shoir va olim. Hamza Hakimzoda Niyoziy – jadid adabiyoti namoyandasi, shoir, dramaturg, adib va muallim. Abdulla Qodiriy – o‘zbek milliy romanchiligining asoschisi, hajv ustasi, tilshunos olim va tarjimon. Abdulhamid Cho‘lpon – o‘zbek yangi she‘riyatining asoschilaridan biri, dramaturg, nosir va tarjimon.

Sovet davri adabiyoti (20-asrning 30-80-yillari). G‘afur G‘ulom – yozuvchi, shoir, dramaturg, o‘zbek tarjima maktabining maydonga kelishiga ham ulkan hissa qo‘shgan. U “Otello”, “Qirol Lir” singari jahon va rus adabiyoti durdonalarini o‘zbek tiliga katta mahorat bilan o‘giran. Abdulla Qahhor – yozuvchi, muharrir, pedagog, munaqqid. O‘zbek hikoyachiligida alohida o‘ringa ega. Hamid Olimjon – iste’dodli shoir. Lirik she‘rlari bilan XX asr o‘zbek adabiyotiga munosib hissa qo‘shgan. Usmon Nosir – XX asr o‘zbek she‘riyatiga chaqmoqdek kirib kelgan va yashindek qisqa ijodiy umr kechirgan talantli shoir. Zulfiya – O‘zbekiston xalq shoirasi, jurnalist, tarjimon, jamoat arbobi. O‘zining qaynoq she‘riy to‘plamlari bilan nazmda o‘chmas iz qoldirgan. Said Ahmad – O‘zbek nasrining peshqadam arboblardan biri, o‘zining satirik asarlari, hikoya va romanlari bilan ulkan hissa qo‘shgan. Rauf Parfi – isyonlor iste’dodli va taqdirli shoir. Uning she‘riyati va ijodi umuminsoniyat erkinligini kuylash bilan birga, milliy o‘zlikni cho‘qqiga chiqargan. Muhammad Yusuf – shoir, ijodkor, dostonnavis, ona diyor va istiqloq kuychisi. Hozirgi o‘zbek she‘riyatiga yangicha badiiy tafakkur yo‘sinlarini olib kirdi. Abdulla Oripov – atoqli o‘zbek shoiri va jamoat arbobi. U hozirgi o‘zbek she‘riyatida inson qalbidagi murakkablik va ziddiyatlarni teran, haqqoniy o‘ziga xos betakror kuylagan ulkan ijodkordir. Bilamizki, biz tahlilga tortgan ikki millat adabiyoti ham o‘zining qadimiy ildiziga, rivojlanish bosqichiga ega. Koreys adabiyoti ham, O‘zbek adabiyoti ham o‘zining mazmundorligi, tarixiy qimmatini bilan ajralib turadi. Adabiyot tarixida nazmda yozilgan asarlar ham, nasrda yozilgan asarlar ham bu millatlar adabiyotining boy tarixidan darak beradi va doimo uning ko‘lami yangidan yangi mahoratli yozuvchi, shoirlar tomonidan kengayib boraveradi.

Adabiyotlar

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2001. – 560 b
2. Hozirgi o‘zbek adabiyotining milliy o‘ziga xosligi. – Toshkent: Fan, 1984. – 200 b.
3. Ким Соволь. Корейская поэзия XX века. – М.: Первое марта, 2003. –175 с.
4. Ким В.Н., У.Т.Сайдазимова, И.Л.Пак. Литература изучаемого языка (Корея). – Ташкент, 2009. – 224 с.
5. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. (Birinchi kitob). – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 536 b.

RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA SHAROITIDA INTERNET JANRLARI VA FORMATLARINING O‘ZARO ALOQASI

Eshquvvatova Gulmira Norjigitovna,
O‘qituvchi, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
gulmiraeshquvvatova125@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asr raqamli muhitida janrshunoslikning yangi yo‘nalishi – internet janrlari masalasi yoritilgan. Internet janri va internet formati tushunchalari farqlanib, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda farqli jihatlari tahlil qilingan. Internet muhitidagi janrlar kanonik (oldindan mavjud bo‘lgan) va kanonik bo‘lmagan (faqat internetda paydo bo‘lgan) turlarga ajratiladi. Bundan tashqari nutqiy janr, veb-janr, multimodallik haqida tadqiqotlar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *internet janrlari, internet formati, raqamli kommunikatsiya, virtual muloqot, kanonik va kanonik bo‘lmagan janrlar, nutqiy janr, veb-janr, multimodallik, platforma.*

Abstract. This article discusses a new direction in genre studies in the digital environment of the 21st century — the issue of internet genres. The concepts of internet genre and internet format are distinguished, and their interrelation as well as differing aspects are analyzed. Genres in the internet environment are divided into canonical (pre-existing) and non-canonical (emerging solely on the internet) types. Additionally, studies on speech genres, web genres, and multimodality are examined.

Keywords: *internet genres, internet format, digital communication, virtual communication, canonical and non-canonical genres, speech genre, web genre, multimodality, platform.*

XXI asr, ya‘ni raqamli dunyoda janrshunoslik muammolari yana bir dolzarb yo‘nalish bilan boyidi – bu “Internet janrlari” yoki “Global tarmoq janrlari”, yoxud “virtual janrlar” tadqiqotchilarni o‘ziga jalb qildi. Internet muhitidagi muloqotning janr xususiyatlarini tadqiq qilish jarayonida internet-janrlarni ajratish va tavsiflash bo‘yicha turli yondoshuvlardan foydalaniladi, ularning batafsil tahlili L.Y.Shchipitsina, E.I.Goroshko, O.V.Dedova, Y.M.Pak, Y.Prosoleva va boshqa ayrim mualliflarning ishlarida ko‘rish mumkin.

Janr (fransuzcha: genre, lotincha: generis – “jins“, “tur“) – san‘at turlarida tarixan shakllangan ichki bo‘linish hamda mazkur bo‘linishni ifodalovchi tushuncha; shakl va mazmun birligidagi o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lgan san‘at asarining alohida turi. San‘at asarlarining janr guruhlariga bo‘linishi turli (tanlangan mavzu, badiiy-g‘oyaviy mazmun, shakl jihatlari va boshqalar) mezonlarga tayanib amalga oshiriladi; har bir san‘at turida janr tasnifi o‘ziga xos tizimni tashkil etadi [“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” Ziyouz saytida].

L.Y.Shipitsina “janrni tipik deb hisoblashni taklif qildi va nutq harakatlarining modeli, kompyuter vositachiligida hamda maxsus tarmoqlarning barqaror versiyasi yordamida amalga oshirildi” deya ta‘riflaydi [Щипицина Л.Ю. 2009. 238.]. Ushbu ta‘riflar, ehtimol, Internet janrining eng aniq ta‘rifidir.

“Internet-texnologiyalarning doimiy va juda tez rivojlanishi internetning kommunikativ maydonida son-sanoqsiz o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi, buning

natijasida Internet janrlari paydo bo'ladi, shakllanadi, o'zgaradi, ba'zan esa haqiqiy muloqotdan ko'ra tezroq yo'qoladi"[Горошко Е.И., Полякова Т.Л. 2011. 119-127.]. Natijada shuni ko'rsatadiki, xorijiy va mahalliy lingvistik adabiyotlarda turli parametrlarga asoslangan Internet janrlarining xilma-xil tasniflarini topish mumkin bo'lib, bu esa janrlarni tasniflash, mezonlarini aniqlash muammosi eng dolzarb masalalardan biriga aylanishiga sabab bo'lmoqda.

Shartli ravishda virtual muloqotning barcha janrlarini kanonik va kanonik bo'lmagan turlarga bo'lish mumkin. Kanonik deganda biz adabiyotda, tilshunoslikda yoki madaniyatda o'z qo'llanilishini topgan janrlarni tushunamiz. Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, virtual makon uchun reklama janri kanonikdir, ya'ni u Internet muhitida paydo bo'lmagan, lekin ilgari mavjud bo'lgan (masalan, media matnlarda). Kanonik bo'lmagan janrlar – bu Internet makonida paydo bo'lgan va undan tashqarida mavjud bo'lmagan janrlardir. Biz bu turga quyidagi janrlarni kiritishimiz mumkin: elektron pochta, blog, ICQ, chat, forum, ijtimoiy tarmoq va o'yin portali. Ushbu janrlar ma'lum dasturiy ta'minot periferiyasi, xarakterli xususiyatlar va Internet muhitida ishlash shartlari bilan ta'minlangan [Селютин А.А. 2009. 138-141.].

Internet tarmog'i o'ziga xos kommunikativ shakllarni vujudga keltirishi mumkin, ammo bunday shakllar tashqi (tarmoqdan tashqari) haqiqatda yuzaga chiqishi mumkin emas. Masalan, O.V.Dedovanning fikriga ko'ra, kompyuter diskursi nafaqat an'anaviy janrlarni o'zgartiradi, balki "o'ziga xos janrlarni (masalan, virtual muzeylar, adabiy o'yinlar, tarmoq kundaliklari va hokazo) shakllantiradi; bu janrlar sof texnik sabablarga ko'ra an'anaviy yozma muloqot doirasida amalga oshira olmaydi [Дедова О.В. 2008. 284].

"Internet-janrlar" atamasi quyidagi ikki ma'noda tushunilishi mumkin:

1. Nutqiy veb-janrlar – Internet muhitida mavjud bo'lgan matnlar (shu jumladan, gipermatnlar) turlari.

Bular qatoriga: dastlabki doset' davri (tarmoqdan oldingi) muloqotidan bu muhitga ko'chirilgan va unga moslashtirilgan janrlar, hamda Internetning o'ziga xos texnik imkoniyatlari tufayli faqat shu muhitda yuzaga kelgan yangi janrlar kiradi.

2. Veb-kommunikativ voqealar va vaziyatlarning stereotip modellari ya'ni internet-muloqot sharoitida kommunikantrlarning nutqiy xatti-harakatlar dinamikasining andozaviy shakllari [Усачева О.Ю. 2010. – С. 51-57.].

Virtual olamda veb-muhitdagi kommunikativ voqealarga o'zgaruvchan ta'sir ko'rsatadigan "yangi diskursiv sharoitlar", ya'ni kommunikativ vazifalarni hal qilish uchun maxsus yaratilgan va qo'llaniladigan dasturiy vositalar (texnik terminologiyada bular platformalar deb ataladi) mavjud bo'lib, tilshunoslikda "internet formati" tushunchasi bilan ifodalanadi. Bunga misol qilib, elektron pochta, forum, veb-sayt, chat, qidiruv tizimlari va boshqa turli dasturiy platformalarni kiritish mumkin.

Internet janri yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ham nutqiy, ham voqeaviy shaklga ega hisoblanadi, format esa matnga ham kommunikativ voqea bilan ham bevosita bog'liq emas. Chunki u muloqot hodisasini matnli shaklda amalga oshirishga xizmat qiluvchi texnik vositalar majmuasi hisoblanadi. Shu sababli ham,

formatning xususiyatlariga na voqeaviy, na matnga oid belgilarni tatbiq etib bo'lmaydi. Masalan, internet janrida har qanday kommunikativ voqea ma'lum vaqt davomida sodir bo'ladi va u jarayonlilik xususiyatiga ega hisoblanadi, bu esa quyidagi belgilarni talab qiladi: *bosqichlilik; tarkibiy qismlarga ajralish; vaqt bilan chegaralanganlik* kabilar.

Format esa bunday xususiyatlarga ega emas. Bundan tashqari, matn toifalari nuqtai nazaridan ham janrga xos bo'lgan quyidagi tushunchalar formatga tatbiq etilmaydi: *mazmuniy izchillik; grammatik bog'liqlik; gipermatnlik ko'rinishi*.

Shu bilan birga, formatning texnik imkoniyat va cheklovlar bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos parametrlarga ega. Bular quydagilar: *muloqotning vaqt rejimi (sinxron yoki asinxron); aloqa kanali xususiyatlari (bir yo'nalishli yoki ikki yo'nalishli; novizual yoki vizual: vizual-ikonik, vizual-matnli); elektron resursga kirishning cheklangan yoki cheklanmagan bo'lishi; interaktivlik darajasi; asosiy adresatsiya (yo'llanish) xususiyati* va boshqalar.

Internet diskurs yuzaga kelish nuqtai nazaridan tadqiq etganda, format tashqi, ya'ni ekstralingvistik diskursiv omil sifatida ishtirok etsa, janr – ichki, kognitiv kommunikativ shart-sharoit hisoblanadi. Bu hodisa K.F. Sedovning ta'kidlashicha, “Nutqiy janrlar til shaxsining ongida fikrning so'zga aylanish jarayoniga ta'sir etuvchi freymlar ko'rinishida mavjud bo'ladi” [Седов К.Ф. 2004. 320].

Format va janr o'rtasida faqat farqlar emas, balki o'xshash jihatlar ham mavjud. Masalan, Stereotiplik – ya'ni takrorlanuvchanlik va kutilganlik (prognozlanadiganlik) kabi belgilar bilan bog'lanadi.

Format va janr o'zaro bog'liq hisoblanadi, chunki har bir format muayyan bir janr repertuariga ega bo'ladi.

Bundan ko'rinadiki, “Internet janri” va “Internet formati” tushunchalari o'rtasida o'zaro o'xshash va farqli jihatlar mavjud bo'lib, ularni quydagi jadval asosida taqdim etdik:

№	Asosiy mezonlar	Internet janri	Internet formati
1	Ta'rifi	Nutqiy va voqeaviy shakllarga ega bo'lgan kommunikativ model	Texnik imkoniyatlar va vositalar majmuasi (platforma)
2	Maqsad	Fikrni matnda ifodalash va sotsiomuloqotga xizmat qilish	Matnli muloqotni texnik jihatdan amalga oshirish
3	Diskursdagi roli	Ichki: kognitiv, freymlar orqali ongda mavjud	Tashqi: texnologik tashkiliy muhit
4	Vaqt bilan bog'liqligi	Jarayonli, vaqtga bo'ysunuvchi (bosqichli)	Vaqt bilan bog'liq emas (statik)
5	Matn xususiyatlariga taalluqliligi	Kogezion (bog'liqlik), koherensiya (izchillik), gipermatnlik	Bu xususiyatlar bilan bog'liq emas
6	Ijtimoiy tasnif imkoni	Muloqot sohalari orqali (ishbilarmonlik, OAV, shaxsiy va h.k.)	Ijtimoiy tasnifga ega emas

7	Stereotiplik	takrorlanuvchi va kutilgan janr modeli mavjud	platformada barqaror muloqot shakllari mavjud
8	O‘zaro bog‘liqligi	Platformaga xos janrlar yuzaga keladi	Har bir format o‘ziga xos janr repertuariga ega
9	Misollar	Tvit, blogposti, forum javobi, elektron maktub, sharh, mem	Twitter, blog platformasi, forum, e-mail, chat, qidiruv tizimi va h.k.

Demak, internet janrlarini tasniflash ularning **kommunikativ modeli, platformasi, diskurs xususiyatlari** va **modal vositalari** asosida amalga oshiriladi. Har bir internet janri **interaktivlik, tezkorlik, ko‘p modallik** va **ijtimoiy o‘zgaruvchanlik** kabi xususiyatlarga ega.

Adabiyotlar

1. Сидорова И.Г. Коммуникативно-прагматические характеристики жанров персонального интернет-дискурса (сайт, блог, социальная сеть, комментарий): Автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2014. – С.14.
2. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati“ Ziyouz saytida
3. Щипицина Л.Ю. Жанры компьютерно-опосредованной коммуникации. Монография. – Архангельск: Поморский университет, 2009. – С.238.
4. Горошко Е.И., Полякова Т.Л. К построению типологии жанров социальных медий. – Харьков, Украина 2011. – С.119-127.
5. Селютин А.А. Жанры как форма коммуникативного выражения онлайновой личности // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. - №35 (173). – Филология. Искусствоведение. – Вып.37. – С. 138-141.
6. Дедова О.В. Теория гипертекста и гипертекстовые практики в Рунете. – М: MAX Press, 2008. – 284 с.
7. Усачева О.Ю. К определению понятия «жанр интернета» и построению модели жанра в среде интернет. Мир русского слова. №1, 2010. – С. 51-57.
8. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М., 2004. – С. 320.

FAN O‘QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Muradov Sabina Alisher qizi,
Guliston davlat universiteti magistranti
sabimuradova411@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada, fan o‘qitishda zamonaviy usullar va yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning ahamiyati, ularning samaradorligi hamda ta’lim jarayonida qo‘llash yo‘llari yoritilgan. Interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muammoli ta’lim va innovatsion yondashuvlar ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishi alohida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Zamonaviy usullar, pedagogik texnologiya, innovatsiya, interaktiv metodlar, muammoli ta’lim, axborot texnologiyalari, ta’lim sifati.

Abstract: This article discusses the importance of using modern methods and new pedagogical technologies in teaching science, their effectiveness and ways of using them in the educational process. The importance of interactive methods, information and communication technologies, problem-based learning and innovative approaches as important factors in improving the quality of education is analyzed separately.

Keywords: Modern methods, pedagogical technology, innovation, interactive methods, problem-based learning, information technologies, quality of education.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida ta'lim tizimida samaradorlikka erishish uchun yangicha yondashuvlarni qo'llash zarur. An'anaviy dars o'tish shakllari hozirgi kunda o'quvchilarning faolligini oshirish, ijodiy fikrlashini rivojlantirishda yetarli emas. Shu sababli o'qituvchilardan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallash, ularni dars jarayoniga samarali tatbiq etish talab etiladi.

Ayni paytda boshqa sohalar qatori ta'lim tizimi ham chuqur o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ta'lim maqsadlari o'zgardi, yangilangan o'quv dasturlari ishlab chiqilmoqda. Zamonaviy sharoit ta'lim mazmuni nafaqat alohida fanlar, balki integratsiyalashgan ta'lim yo'nalishlari orqali ham o'z aksini topadigan yangi yondashuvlarni joriy etish zarurligini taqozo etmoqda. Yangi tushunchalar va standartlar shakllantirilmoqda, ular mazmuniga emas, balki kutilayotgan ta'lim natijalari va faoliyat sohalariga qaratilgan. Bularning barchasi geografiya o'qitish metodida yangi nazariy tadqiqotlarning paydo bo'lishi uchun shart-sharoit yaratadi va o'quv jarayonini tashkil etishda boshqa yondashuvlardan foydalanishni taqozo etadi.

Ta'lim – bu o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, unda o'qitish, tarbiyalash va shaxsni rivojlantirish jarayoni amalga oshiriladi. Darsda o'qituvchi bilim, ko'nikma va malakalarni mashqlar tizimi orqali beradi, o'quvchilar esa ularni o'zlashtirib, olgan bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar. O'quv jarayonida maktab o'quvchilari ma'lumotni idrok etish va qayta ishlashning turli usullaridan foydalanadilar, bu ularning kognitiv faoliyatining individual xususiyatlari bilan bog'liq. Shunday qilib, ta'lim va tarbiya vazifalari o'qituvchi va o'quvchilarning sinfdagi o'zaro aloqasi, shuningdek, mustaqil ish va sinfdan tashqari ishlar orqali hal qilinadi. Ta'lim maqsadlari jamiyat talablaridan kelib chiqib shakllanadi. Shuning uchun ular adekvat bo'lishi va zamonaviy talablarga javob berishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning asosiy maqsadi – mavjud imkoniyatlardan oqilona va samarali foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish, kommunikativ savodxonlik darajasini oshirish, milliy qadriyatlarni mustahkamlash, ma'naviy boy shaxsni tarbiyalash va uni yuksak g'oyalar sari yo'naltirish ekanligi alohida ta'kidlanadi. Ushbu vazifalarga muvofiq o'quvchilarda muloqot madaniyati shakllanadi, mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma nutq, mantiq va tahlil qilish ko'nikmalari shakllanadi. Shu bilan birga, ma'naviy-estetik va mafkuraviy tarbiya amalga oshiriladi, tilni o'rganish orqali xalqning madaniy va axloqiy qadriyatlari bilan tanishish uchun sharoit yaratiladi.

Zamonaviy o'quv jarayonida ta'lim sifatini oshirish, o'quv vaqtini oqilona taqsimlash va o'quvchilarning reproduktiv faolligi ulushini kamaytirish uchun yangi

texnologiyalar qo'llaniladi. Asosiy e'tibor o'quvchilarning kognitiv faolligi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini individuallashtirish va o'zgaruvchanlikka, yoshi va tayyorgarlik darajasidan qat'i nazar, masofaviy ta'lim va talabalarning akademik harakatchanligini ta'minlashga qaratilgan. Ta'lim texnologiyasi ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil etish, baholash, sozlash va takror ishlab chiqarishga tizimli yondashuv sifatida talqin etiladi.

Kasbiy ta'limda bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish samaradorligini oshirishga imkon beradigan turli xil pedagogik texnologiyalar faol qo'llaniladi. O'quv jarayoniga zamonaviy ta'lim va axborot texnologiyalarining integratsiyalashuvi o'qituvchiga o'quvchilar bilimini chuqurlashtirish va tizimlashtirish, texnologik tafakkurini shakllantirish, o'quv va ilmiy-tadqiqot faoliyatini mustaqil rejalashtirish qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, intizom va mas'uliyatni rivojlantirish imkonini beradi. Innovatsion usullardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada dinamik va samarali qiladi.

Mutaxassislar tayyorlashning birinchi navbatda bilim to'plash va kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan an'anaviy tizimi zamonaviy talablarga javob bermagani uchun o'z ahamiyatini asta-sekin yo'qotib bormoqda. Bugungi kunda eng muhimi, o'quv fanlari emas, balki fikrlash va harakat usullari. Bu nafaqat malakali mutaxassisni bitirish, balki uni yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, muayyan kasbiy muhitga moslashish, mustaqil qarorlar qabul qilishga tayyorlash ham muhimdir.

Pedagogik amaliyotga innovatsion yondashuvlarni joriy etish tajribasi ularning muhim afzalliklarini ko'rsatadi. Ular bilimlarni faol egallashga hissa qo'shadi, o'quvchilarning ijtimoiy va ijodiy faolligini rag'batlantiradi, ularning ta'lim jarayonida bevosita ishtirok etishi uchun sharoit yaratadi. Bunday texnologiyalar nafaqat bilim va kasbiy ko'nikmalarni egallashni, balki faol hayotiy pozitsiyani shakllantirishni ta'minlab, o'rganishni hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirishga imkon beradi.

Hozirgi bosqichda ta'limning ustuvor vazifasi shaxsni rivojlantirish, uning ijodiy salohiyati va mustaqilligini ochib berishdir. Bu esa mustaqil ish usullaridan, o'z-o'zini nazorat qilishdan, o'qitishning faol shakllaridan kengroq foydalanishni taqozo etadi. Biroq, bu natijalarning barchasiga faqat o'quvchilarning o'rganishga va ilmiy izlanishlarga barqaror qiziqishlari mavjud bo'lganda erishish mumkin.

Belgilangan maqsadlarga erishish zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga yordam beradi: ta'lim darajasini farqlash texnologiyalari, guruh texnologiyalari, kompyuter o'qitish, o'yin usullari, muammoli va tadqiqot o'qitish, shuningdek, o'quv materialining diagrammalari va ramziy modellari asosida o'quv jarayonini faollashtirish texnologiyalari va kooperativ pedagogika. Bunday yondashuvlardan foydalanish qulay hissiy muhitda o'quvchilarning faol, ko'p bosqichli kognitiv faoliyati davomida ilmiy va o'quv bilimlarini, shuningdek amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga imkon beradi, shu bilan birga o'rganish uchun ijobiy motivatsiya yaratadi.

Zamonaviy pedagogik jarayonda “pedagogik texnologiya” atamasi juda keng qo‘llaniladi. Biroq, uni tushunish va qo‘llashda sezilarli farqlar mavjud bo‘lib, bu turli olimlar, masalan, B. T. Lixachev, V. P. Bespalko, I. P. Volkov va boshqalar tomonidan taklif qilingan turli xil ta’riflarda namoyon bo‘ladi. Mohiyatan, pedagogik texnologiya bu barcha talqinlarning semantik elementlarini o‘z ichiga olgan umumlashgan tushunchadir.

G.K.ning pozitsiyasiga ko‘ra. Selevko, “pedagogik texnologiya” tushunchasini uch jihatdan ko‘rib chiqish mumkin:

1. Ilmiy jihat – pedagogik texnologiyalar pedagogika fanining bir qismi sifatida, o‘qitishning maqsadlari, mazmuni va usullarini o‘rganish, shuningdek, pedagogik jarayonlarni loyihalash.

2. Protessual-tavsifiy jihat – bu rejalashtirilgan natijalarga erishish uchun zarur bo‘lgan maqsadlar, mazmun, usullar va vositalarni o‘z ichiga olgan ta’lim jarayonining algoritmik tavsifi.

3. Protessual-natijaviy jihat – shaxsiy, instrumental va uslubiy vositalar yordamida pedagogik jarayonni amaliy amalga oshirish.

Har bir o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarining o‘rganilayotgan fanga chinakam qiziqish ko‘rsatishiga, ular ma’ruza materialini mexanik idrok etish bilan cheklanib qolmasdan, uning mazmunini mazmunli idrok etishiga, mantiqiy fikr yurita olishiga va o‘quv jarayonidan zavqlanishlariga intiladi. O‘rganish quvonchi talabaga ham, o‘qituvchiga ham bo‘lishi kerak. Biroq, tayyor ma’lumotni passiv tinglash o‘rganishning eng kam samarali usullaridan biridir, chunki bilimni bir kishidan ikkinchisiga mexanik ravishda o‘tkazib bo‘lmaydi.

Shuning uchun ham talaba ta’lim jarayonining passiv iste’molchisi emas, balki faol ishtirokchisi bo‘lishi kerak. Bilimlarni egallash talabaning o‘rganilayotgan fanga qiziqishi bo‘lsa, uning o‘z faoliyati jarayonidagina sodir bo‘ladi. Shu munosabat bilan o‘qituvchi oddiy informator roldan voz kechishi va maktab o‘quvchilarining bilim faoliyatining tashkilotchisi va muvofiqlashtiruvchisi sifatida harakat qilishi kerak. U darsda o‘quv va kognitiv faoliyatning turli shakllari uchun sharoit yaratib, talabalarga rahbarlik qilishi kerak.

Shu bilan birga, o‘quvchining o‘quv faoliyati o‘rganilayotgan material mazmuniga mos bo‘lishi va shunday tashkil etilishi kerakki, o‘quvchi mustaqil xulosalar chiqaradi, yangi bilimlarni oladi. Didaktikaning eng muhim tamoyili bilimlarni mustaqil qurish tamoyilidir: ular tugallangan shaklda uzatilmaydi, balki maxsus tashkil etilgan bilish faoliyati jarayonida talabaning o‘zi tomonidan shakllantiriladi.

Ta’lim jarayonining muhim jihati – bilimlarni samarali qo‘llash, tizimlashtirish va umumlashtirish uchun sharoit yaratishdir. O‘qitishning bunday tashkil etilishi o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, diqqatlilikni, tahlil qilish, taqqoslash va muhim narsalarni ajratib ko‘rsatish qobiliyatini shakllantiradi, ularni passiv tinglovchilardan ta’lim faoliyatining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Shunday qilib, turli texnologiyalardan foydalanish talabalarning bilim va ijodiy qiziqishlarini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, zamonaviy

ta'lim va axborot texnologiyalarini joriy etish an'anaviy o'qitish usullaridan butunlay voz kechishni anglatmaydi, balki ularning organik qo'shilishi hisoblanadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, o'qituvchi pedagogik-psixologik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi bo'lishi uchun o'zida muayyan sifatlarni shakllantirishi lozim. Avvalo, u mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan va mavjud ziddiyatlarni iroda kuchi bilan yenga biladigan shaxs bo'lishi kerak. O'quvchilar, ota-onalar hamda hamkasblar bilan muloqotda fikrlarni aniq va to'liq ifodalash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda salbiy jihatlar emas, balki o'quvchining yutuqlari e'tirof etilishi, unga ishonch bildirilishi va hamkorlik muhiti yaratilishi maqsadga muvofiqdir. O'qituvchining so'zlarida samimiyat, xayrixohlik, do'stona munosabat sezilib turishi, suhbat davomida imkon qadar ko'tarinki kayfiyatni namoyon etishi lozim. Shunday sifatlar mujassam bo'lgan qiyofa o'qituvchiga nafaqat o'quvchilar, balki ota-onalar va hamkasblar orasida ham obro'-e'tibor qozonish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Xodjayev A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Ziyayeva D. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Ilm Ziya, 2021.
4. Hasanboyeva O. Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
5. Qodirov M. Axborot texnologiyalari va ta'lim. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.

TALABALARNI IJODIY-TADQIQIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASI

**Qambarova Charos Hayitmurod qizi,
Qarshi ixtisoslashtirilgan madaniyat maktabi o'qituvchisi**

Annotatsiya. Ushbu maqola va ta'limiy ishda **ijodiy-tadqiqiy faoliyat** tushunchasi, uning psixologik va pedagogik nazariyalari, shuningdek, O'zbekiston sharoitida ijodiy-tadqiqiy faoliyatni rivojlantirish metodikasi tahlil qilinadi. Nazariy asos sifatida **Guilford, Boden, Gabora** va boshqa olimlarning kreativlik nazariyalari, shuningdek, **C-K nazariyasi** kabi zamonaviy ilmiy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Maqolada ijodiy-tadqiqiy faoliyatga tayyorlash metodikasi, divergent va konvergent fikrlash jarayonlari, shaxsning kreativ salohiyatini oshirish usullari haqida so'z boradi.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimidagi amaliy misollar, jumladan, maktabgacha ta'limda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, maktab va oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-ijodiy faoliyatni rag'batlantirishga oid tadqiqotlar ko'rsatib o'tilgan. Ushbu ish nafaqat ilmiy-tadqiqot faoliyati samaradorligini oshirish, balki

pedagoglarning va yoshlarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ham qaratilgan. Maqola ta'lim sohasidagi mutaxassislar, o'qituvchilar, metodistlar hamda yosh tadqiqotchilar uchun foydali bo'lib, ijodiy-tadqiqiy faoliyatni tashkil etishda ilmiy va amaliy yo'nalishlarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Аннотация. В данной работе рассматривается понятие **творческой исследовательской деятельности**, ее психологические и педагогические теории, а также методика подготовки к творческой исследовательской деятельности в условиях Узбекистана. В качестве теоретической базы проанализированы современные научные подходы, включая теории креативности таких ученых, как **Гилфорд, Боден, Габора**, а также теория С-К. Рассматриваются процессы дивергентного и конвергентного мышления, методы повышения творческого потенциала личности.

В работе приведены практические примеры из системы образования Узбекистана, включая развитие творческих способностей детей дошкольного возраста и стимулирование научно-творческой деятельности в школах и вузах. Данное исследование направлено на повышение эффективности научно-исследовательской деятельности, а также развитие творческого мышления педагогов и молодежи. Материал будет полезен специалистам в области образования, преподавателям, методистам и молодым исследователям для организации творческой исследовательской деятельности и определения научно-практических направлений.

Annotation. This paper examines the concept of **creative-research activity**, its psychological and pedagogical theories, and the methodology for preparing individuals for creative-research activity in the context of Uzbekistan. The theoretical foundation includes an analysis of contemporary scientific approaches, such as creativity theories by **Guilford, Boden, Gabora**, and the C-K theory. The processes of divergent and convergent thinking, as well as methods for enhancing individual creative potential, are discussed.

Practical examples from the education system of Uzbekistan are presented, including the development of creative abilities in preschool children and the promotion of scientific and creative activities in schools and universities. This study aims to improve the effectiveness of scientific research activities and foster creative thinking among educators and youth. The material is useful for education specialists, teachers, methodologists, and young researchers in organizing creative-research activities and defining scientific and practical directions.

Ijodiy-tadqiqiy faoliyat – bu yaratuvchanlik (ijodkorlik) va ilmiy-tadqiqot metodlarini birlashtirgan faoliyat bo'lib, unda shaxs yoki guruh mavjud bilim va tajriba asosida yangi g'oyalar, nazariyalar, metodologiyalar, texnologiyalar, san'at asarlari yoki innovatsion yechimlar ishlab chiqadi. Bu faoliyat – yo'llanma bo'yicha sistematik, metodologik, nazariy asoslari bo'lgan va amaliy natija yaratishga qaratilgan jarayon hisobladi.

Ko'plab xorijiy va o'zbek olimlarining tadqiqot ishlarini tahlil qildik. Jumladan:

Joy P. Guilford kreativ fikrlashni tahlil qilib, “konvergent” va “divergent” fikrlash tushunchalarini kiritgan. Divergent fikrlash – ko‘plab yechimlarni topa olish, ko‘p fikrlar hosil qilish, erkinlik va originallik; konvergent fikrlash – tahlil, ma’lum bir samarali yechimga kelish. Bu nazariya ijodiy-tadqiqiy faoliyatda muhim: boshlang‘ich bosqichda divergent fikrlash, so‘ng konvergent fikrlash orqali yechimga kelinadi;

Dual-process modellari – so‘nggi psixologik tadqiqotlarda kreativlik jarayoni ikki turdagi fikrlash protsesslari orqali kechadi: birinchi tur (tez, intuitiv, avtomatik) – g‘oyalarni hosil qilish, fikrlarni kengaytirish; ikkinchi tur (sekin, ongli, tahliliy), g‘oyalarni baholash, tahrirlash, amalga tatbiq etish;

Holm-Hadulla’ning dialektik kreativlik nazariyasi – bu nazariyada ijodiylik tartib va notartib (order and chaos), struktur va assotsiativ fikrlash, fokussiz va fokusli holatlar o‘rtasidagi dialektik qarama-qarshiliklar orqali paydo bo‘ladi. Shaxs xususiyatlari (intellektual, motivatsion, psixologik) va jarayonlar o‘zaro qarama-qarshi bo‘lgan unsurlar birlashib kreativ natija keltiradi;

“Honing Theory” (Liane Gabora) – bu nazariya ijodiy jarayonni murakkab tizim sifatida ko‘radi. Unda “psixologik entropiya” – noma’lumlik, xavotir, noaniqlik holati paydo bo‘ladi, keyin shaxs bu holatni yangi kontekstlarda qayta ko‘rib, tarkibni qayta tuzadi – bu qayta qurish (restructuring) jarayonida yaratuvchanlik yuzaga keladi;

C-K Nazariyasi (Concept-Knowledge Theory) – bu dizayn va innovatsiya nazariyasi bo‘lib, konsept (C-space) va bilim (K-space) o‘rtasidagi muloqot orqali yangi g‘oyalar va yechimlar yaratilishini tushuntiradi. G‘oyalar (C-space) kengaytiriladi, keyin bilim orqali tasdiqlanadi;

Boden P-creativity va H-creativity tushunchalarini kiritgan. P-creativity – shaxs uchun yangi va original g‘oya; H-creativity – tarixiy, madaniyatga muhim ta’sir etuvchi, ilgari bo‘lmagan yangilik. Bu turdagi farqlash ijodiy-tadqiqiy faoliyatda qaysi tur natija kutilayotgani tushunishga yordam beradi.

Yuqoridagi nazariyalarni, tadqiqot ishlarini o‘rganish jarayonida “ijodiy-tadqiqiy faoliyat”ning ilmiy tavsifini quyidagi jihatlar tashkil qiladi degan xulosaga keldik:

Evristik xarakter – ilmiy ijod ko‘pincha noma’lum, o‘rganilmagan sohalarni, muammolarni kashf etishga intiladi. Evristik metod (taxmin, gipoteza qurish, yechimlarni izlash) muhim rol o‘ynaydi;

Yangilik-elementi – yangicha g‘oya, original tashabbus, avval ishlatilmagan metod yoki qarash bo‘yicha natija olish. Ilmiy-tadqiqiy faoliyat keng yangiliklar, ixtirolar yoki fundamental bilimlardan iborat bo‘lishi mumkin;

Metodologik asos – tadqiqot metodlari, nazariy yondoshuvlar, texnikalar va uslublar qo‘llanadi. Ilmiy izchillik va metodologik aniqlik bo‘lishi zarur;

Bilimga, haqiqiylikka asoslanganlik – faktlar, manbalar, nazariy mulohazalar, tajribalar yordamida tekshiriladigan, obyektivlikka intiladigan faoliyat;

Ma’ruza va amaliy qo‘llanishi – tadqiqot natijasi – nazariy bilim bo‘lishi, lekin ko‘pincha amaliy jihatdan qo‘llanilishi, jamiyatga, siyosatga, sanoatga, san’atga yoki ta’limga ta’sir etishi muhim;

Ich-ichki motivatsiya va kreativlik – yaratuvchanlik iste’dodi, qobiliyati, motivatsiyasi muhim. Tadqiqotchi yangi, original yechimlarni izlashga ruhiy, psixologik tayyorgarlikka ega bo‘lishi kerak.

Ijodiy-tadqiqiy faoliyat bir nechta bosqichlarda olib boriladi ular quyidagilardan iborat:

muammoni aniqlash – qaysi yo‘nalishda yangi g‘oya, masala yechimi kerak ekanini belgilash;

adabiyotlar va manbalarni tahlil qilish – avvalgi ilmiy ishlar, nazariyalar, metodlar bilan tanishish;

gipoteza yoki g‘oyani shakllantirish – yangi qarash, nazariy variant, yechim taklifi;

izlanish metodologiyasi tanlash – tajriba, kuzatish, sorovnoma, eksperiment, komparativ tahlil va boshqalar;

tadqiqot (amalga oshirish) – ma’lumot to‘plash, tahlil qilish, qayta ishlash;

natijalarni baholash va muhokama qilish – gipoteza to‘g‘ri ekanligini tekshirish, natijalarni tahlil qilish, cheklovlar va xatolarni aniqlash;

nashr qilish va tatbiq etish – maqola, kitob, patent, loyiha takliflari kabi shakllarda chop etish; amaliyotga kiritish.

Ijodiy-tadqiqiy faoliyatning turlari:

- Nazariy tadqiqot: ilgari ko‘rilmagan g‘oyalarni rivojlantirish, nazariyalar yaratish.

- Amaliy tadqiqot: muammolarni yechish, yangi texnologiyalar, metodlar ishlab chiqish.

- San’at va badiiy ijod: musiqiy, adabiy, tasviriy san’at, dramaturgiya va hokazo.

- Innovatsiyalar: ilm-fan va texnikada yangiliklarni joriy qilish, ijtimoiy texnologiyalarni takomillashtirish.

Ijodiy-tadqiqiy faoliyat quyidagi jihatlari bilan muhim:

Yangi bilimlar ishlab chiqish va ilmiy taraqqiyotga hissa qo‘shish.

Jamiyat ehtiyojlarini qondirish (masalan, sanoat, ta’lim, sog‘liq saqash, texnologiya).

Innovatsiyalar («yangiliklar») va raqobatbardoshlikni oshirish.

Shaxsning (olim, tadqiqotchi, ijodkor) kreativ va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish.

Madaniyat va san’at sohasida estetik, badiiy meros yaratish va saqlashga hissa qo‘shish.

Ijodiy-tadqiqiy faoliyat bilan bog‘liq ba’zi ilmiy va amaliy muammolar:

Yangi g‘oyalar va gipotezalarni tasdiqlash uchun resurslar yetishmasligi (moliyaviy, infratuzilma, asbob-uskunalar).

Tashqi motivatsiya, akademik va ilmiy muhitning qo‘llab-quvvatlashi kamayishi.

Nazariy va amaliy ishlar o‘rtasidagi tafovut – ba’zida nazariy ishlar amaliy qo‘llashda mos kelmasligi.

Ijodiy jarayonni baholash qiyinchiliklari – original va kreativlik mezonlari subyektiv va kontekstga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Qoidalar, standartlar, etik masalalar – ilmiy jihatdan tekshirilgan bo‘lishi lozim.

Adbiyotlar

1. Turaev, H. T. (2020). *Ilmiy-tadqiqot asoslari*. Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti.
2. Yo‘ldoshev, A., Mamajonov, M. (2019). *Ijodkorlik psixologiyasi*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti. Kreativlik va ijodiy fikrlashning psixologik asoslari.
3. Abdullaeva, M. M. (2021). “Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-ijodiy faoliyatga tayyorlashning nazariy asoslari” // *Pedagogik mahorat jurnali*, №3(42), 15–21.
4. Xolmatova, M. R. (2022). “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ijodiy fikrlashga o‘rgatish metodikasi” // *Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar*, №2, 58–64.
5. Nazarova, D. A. (2021). “Ijodiy fikrlash – zamonaviy o‘qituvchining muhim kompetensiyasidir” // *Professional ta’lim muammolari*, №4.
6. Guilford, J. P. (1950). “Creativity”. *American Psychologist*, 5(9), 444–454.
7. Torrance, E. P. (1966). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Scholastic Testing Service.
8. Boden, M. A. (2004). *The Creative Mind: Myths and Mechanisms* (2nd ed.). Routledge.
9. Gabora, L. (2016). “The Honing Theory of Creativity”. *Creativity Research Journal*, 28(2), 147–153.
10. Holm-Hadulla, R. M. (2013). “The dialectic of creativity: From neuroscience to psychoanalysis”. *Creativity Research Journal*, 25(3), 293–299.

PEDAGOGIK LOYIHALASH ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING NUTQIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Maxsuda Obidova,

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy
pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili ta’limida bo‘lajak o‘qituvchilarning nutqiy faoliyatini pedagogik loyihalashtirishda matn ustida ishlashning nazariy, leksikografik bilimlarning va insoniy fazilatlarining egallanishi, aksiologik-kommunikativ xususiyatlarni rivojlantirish bo‘yicha pedagogik-metodik qarashlar keltirilgan hamda Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Bizni kemiruvchi illatlar” maqolasining g‘oyaviy mazmuni tahlilliy o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik loyihalashtirish, nutqiy faoliyat, maqsad, vazifa kognitiv ta’lim, pedagogik jarayon, o‘quv mashg‘ulotlari, pedagogik loyihalashtirish ustida ishlash.

Abstract. In the pedagogical design of the speech activity of future teachers in the education of the native language in this article, the acquisition of theoretical, lexicographic knowledge of working on the text and the implementation of axiological - communicative properties of human qualities brought boychapedagogic - methodological views, and the ideological content of Mahmudkhoja Behbudi's article "delusions gnawing us" was studied analytically.

Keywords: Pedagogical design, speech activity ,purpose, task cognitive education, pedagogical process, training, work on pedagogical futility.

Аннотация. В данной статье приведены педагогико - методические взгляды на приобретение теоретических, лексикографических знаний и применение аксиолого - коммуникативных особенностей человеческих качеств работы над текстом в педагогическом проектировании речевой деятельности будущих учителей в образовании на родном языке, а также изложены идеологические основы работы над статьей Махмудходжи Бехбуди "Пороки грызунов". содержание изучается аналитически.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, речевая деятельность, цель, задача работа над познавательным обучением, педагогическим процессом, учебной деятельностью, педагогическим проектированием.

Bugungi kunda ona tili ta'limida bo'lajak o'qituvchilarning nutqiy faoliyatini pedagogik loyihalash metodikasini takomillashtirishga doir ilmiy-nazariy, psixologik-pedagogik, o'quv metodik adabiyotlarning tahliliy o'rganilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Dastavval bo'lajak o'qituvchilarga pedagogik loyihalashni modellashtirish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni hosil qilishda loyihalash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni chuqur rivojlantirish maqsadga muvofiq.

"Loyihalash faoliyatini pedagogning kasbiy kompetensiyasining pedagogik faoliyatni amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarligi birligini ifodalaydigan va kasbiy sifatini tavsiflaydigan qismi sifatida qarash zarur.[1.194]

"Loyihalash ta'limning ijtimoiy, pedagogik maqsadlarga tayangan holda pedagogik jarayonni aks ettiruvchi umumiy strategiya hisoblanadi. Loyihalashda o'quv rejasi, dasturlari, darslik, metodik tavsiyalar va boshqa o'quv qo'llanmalar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik vaziyatni to'laqonli anglash hamda vazifalarning aniq va to'g'ri belgilanishi pedagogik jarayonni samarali hal etishning muhim shartidir.[2. 42]

Loyihalash metodikasining jihatlari, uni ta'lim jarayoniga tadbiq etishning samarali usullari Hamrayev A.R.[3], Isroilova R.S. [5], Vanshteyn Y.V.[6], Kruchay E.V. [7] kabi bir qator olimlarimiz ishlarida o'z aksini topgan.

"Ona tili o'quv predmetini o'qitishda o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish uchun o'quv materiallarini o'rganish tizimi, har bir mavzuga oid o'quv elementlari ajratiladi, o'quvchilarning real bilish imkoniyatlari o'rganiladi. Shu asosda o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish xususiyatlari aniqlanib, ularni yaratishda o'quvchilar faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish prinsiplari, usullari, vositalari, me'yorlari ishlab chiqiladi".[3.3] Oliy ta'limda bo'lajak o'qituvchilar muayyan mavzuni pedagogic loyihalashtirishi uchun ular

umumta'lim maktablarida mazkur jarayon ustida ishlash ko'nikmalari rivojlanganligi ahamiyatga molik.

B.Mengliyev, Sh.Abdurahim, K.Mavlonova. M.Siddiqov, S.Atoyevalar tomonidan tuzilgan 10-sinf uchun Ona tili [8.33] darsligida Mahmudxoja Behbudiyning 1915-yilda "Oina" jurnalida chop etilgan "Bizni kemiruvchi illatlar" mavzusidagi maqolasi keltirilgan. M. Behbudi "Bizni kemiruvchi illatlar" maqolasi matnida jamiyatdagi turli salbiy holatlarni tanqid qiladi. Mazkur maqola mohiyatidagi g'oyalar quyidagilar:

-jaholat va ilmsizlik: Behbudiyning fikricha, jaholat va ilmsizlik jamiyatni tanazzulga olib keladi. U ta'lim va tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlab, xalqni bilim olishga da'vat etadi.

- aksiologik, odob-axloq me'yorlarini anglamaslik; insonlarning yashash tarz ularni hurmat qilish odob-axloq me'yorlariga amal qilish kabilarni tahlilga tortadi.

- Ijtimoiy adolatsizlik: M.Behbudi ijtimoiy adolatsizlik va kamsitishlarni tanqid qilib, u jamiyatdagi barcha insonlar teng huquqlarga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Mazkur darslikda eskirgan so'zlar haqida nazariy ma'lumotlar, 8.1 – mashqda quyidagi savollarga javob berib topshirig'i berilgan.

- *Maqolada ko'tarilgan masala bugun ham ahamiyatlimi? Nima uchun?*

- *Muallif keraksiz odatlar deb isrof qilinayotgan mablag'ni nimalarga sarflash lozimligini aytadi?*

- *Maqola yozilganiga bir asrdan ko'proq vaqt bo'libdi Shu vaqt ichida muammo kichraydimi yoki yiriklashdimi? Javoblaringizni izohlang.*

Shuni alohida aytishimiz kerakki, M.Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasini o'quvchilar o'qib va bu matnni tushunish uchun lug'at ustida ishlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi mashq va topshiriqlar hajmini kengaytirish maqsadga muvofiq.Chunki mazkur maqola matni bo'yicha berilgan savollarga o'quvchilar javob berishlari va subyektiv munosabatlarini bildirishlari uchun matnning asil mazmuni anglab olishlari zarur deb hisoblaymiz.

Behbudiyning yondashuvlari. Jamiyatdagi muammolarni ochiq va tanqidiy yoritadi. Uning maqsadi xalqni uyg'otish, ularni bilimga va axloqiy qadriyatlarga chorlashdir. Muallif jamiyatdagi illatlarni bartaraf etish uchun ta'lim va tarbiyaning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

Maqola matnining tarbiyaviy ahamiyati. "Bizni kemiruvchi illatlar" asari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Jamiyatdagi jaholat, axloqiy tarbiya va ijtimoiy adolatsizlik kabi muammolar hali ham mavjud. Behbudiyning asari bu muammolarga qarshi kurashishda muhim ahamiyatga ega.

Mavzu: M.Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" maqolasi matnini pedagogik loyihalashtirish ishlanmasi

Maqsad: o'quvchilarni Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasi matnini o'qitish va mavzu yuzasidan bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish;

darslikdagi *Eskirgan so'zlar* rukni ostidagi nazariy ma'lumotni o'rganish bo'yicha kognitiv-kommunikativ, nutqiy-kasbiy yondashuvlarini o'qitish

o'sha davr jamiyatidagi salbiy illatlarni tanqidiy tahlil qilish va insonparvarlik, vatanparlik qobiliyatlarini rivojlantirish;

ma'naviy-axloqiy xususiyatlarni umumiy va xususiy aksiologik qobiliyatlarni o'stirishga qadriyatlarni qadrlashga o'rgatish.

Vazifalar:

- Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" maqolasini o'qish va mazmun-mohiyatidan kelib chiqib subyektiv nuqtai nazarini tahlil qilish;

- maqola matnidagi tarixiy va eskirgan so'zlarning ma'nosi, ya'ni lug'at ustida ishlash ko'nikmasini mustahkamlash;

- maqola matnidan olingan gaplarning ma'lum qismini bugungi adabiy me'yorlar bo'yicha yozishga yo'naltirish.

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasi rejasi:

Funksional muqaddima:

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasi ifodali o'qib eshittirish;

Maqola mohiyatidagi asosiy g'oyani interaktiv tarzda aniqlash uchun mashq va topshiriqlar tuzib, o'quvchilarga taqdim qilish;

"Bizni kemiruvchi illatlar" maqolasini tahlilini o'rganish natijasida olingan xulosani birgalikda eshitib unga shaxsiy munosabat bildirishlari tinglash;

Kommunikativ xususiyatlar tatbig'i

Jaholat va ilmsizlikdan qutqarish bo'yicha o'quvchilarning fikr mulohazasini tinglash;

- Ma'naviy axloqiy xususiyatlarni tarkib toptirish, o'zbekona qadriyatlarga rioya qilish, ijtimoiy adolatsizlik va kamsitishni kamaytirish bo'yicha adibning mulohazalarini sintez qilish;

- To'y va ta'zionalarni o'zining oilaviy jamg'armasidan kelib chiqib, kichik hajmda tashkillashtirish bo'yicha mushohadalarni birgalikda tinglash.

Mantiqiy yechim sharhi

- Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasi mazmuni yoshlar tarbiyasiga ta'sir o'tkazishining o'rni va ahamiyatini ifodalash;

- Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" nomli maqolasidan olingan hayotiy-xulosaviy bir to'xtamga kelingan aksiologik yechim tavsifini izohlash.

- maqoladagi asosiy g'oyaning zamon bilan bog'liqligini bayon qilish, ularning takliflarini umumlashtirish;

Demak, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Bizni kemiruvchi illatlar" maqolasi g'oyasini pedagogik loyihalashtirish yordamida tashkil qilish o'quvchilarning nutqiy faoliyatini, bilim egallash va aksiologik-tarbiyaviy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Ғаниев Т.Т. Она тилидан машқ бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ошириш. Пед. фанл. номз. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т., 1991. –194 б.

2. Маҳмудов М.Ҳ. Таълимни дидактик лойиҳалашнинг назарий асослари. Пед. фанл. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореферати. –Т., 2004. – 42 б.
3. Ҳамраев А.Р. Она тили таълимида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини лойиҳалаштириш. Пед.ф.д.(DsC) дисс– Т. 2020. – 36
4. Hamrayev A.R. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Ped.f.d.(DsC) diss. – Т. 2020. – 23b
5. Isroilova R.S. Boshlang'ich sinf ona tili darslarining loyihalash jarayonida o'quvchilarni faollashtirish texnologiyasi muammosining fanda yoritilishi / “XXI asrda ilm- fan taraqiyotining rivojlanish istiqbollari va ularda innovatsiyalarning tutgan o'rni”. Respublika ilmiy 9-onlayn konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2019.
6. Ванштейн Ю.В., “Педагогическое проектирование персонализированного адаптивного предметного обучения студентов ВУЗа в условиях сифровизатсии” (Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук, Красноярск -2021)
7. Кручай Е.В.,”Протсесс педагогического проектирования:теоритико-методические основы». Хабаровск 2006. 61:06-13/2834. «Дальневосточный государственный гуманитарный университет
8. Ona tili 10 [Matn]: 10-sinf uchun darslik / B.Mengliyev va boshq. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 33 b.

LINGVISTIK BILIMNING O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASIGA TA’SIRI

Navruzova Xosiyat Izzatullo qizi,

Tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
navruzovaxosiyat363@gmail.com

Annotatsiya. O‘qib tushunish – ta’lim jarayonining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, uning samaradorligi o‘quvchining til birliklarini qay darajada egallaganiga bog‘liq. Ushbu maqolada o‘quvchilarda o‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishda lingvistik bilimning ta’siri yoritiladi. Leksik, grammatik va sintaktik bilimlar matnni to‘liq idrok etish, asosiy g‘oyani anglash va muallif maqsadini tushunishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu sababdan o‘qib tushunish va lingvistik ko‘nikmalar integratsiyasi asosida ta’limni tashkil qilish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar. O‘qib tushunish, lingvistik bilim, leksikologiya, morfologiya, sintaksis.

Abstract. Reading comprehension is a fundamental component of the educational process, and its effectiveness depends on the extent to which learners have mastered linguistic units. This article highlights the impact of linguistic knowledge on the development of students’ reading comprehension skills. Lexical, grammatical, and syntactic knowledge serve as essential tools for fully perceiving

a text, understanding its main idea, and identifying the author's intention. Therefore, organizing instruction on the basis of integrating reading comprehension and linguistic skills is of great importance.

Keywords. Reading comprehension, linguistic knowledge, lexicology, morphology, syntax.

Ona tili ta'limining muhim vazifalaridan biri o'quvchilarda mustaqil o'qish va o'qib tushunish ko'nikmalarini shakllantirishdir, chunki matnni tushunish nafaqat til ta'limida balki boshqa fanlarni o'zlashtirishda ham tayanch omil hisoblanadi. O'qib tushunish jarayoni tilning barcha qatlamlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'quvchidan keng qamrovli lingvistik bilimga ega bo'lishni talab qiladi. So'z ma'nolarini anglash, grammatik shakllarning vazifasini to'g'ri talqin qilish, gaplarning mantiqiy bog'lanishini tushunish, badiiy vositalarni sezish matn mazmunini to'g'ri anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har qanday matnni o'qishda so'zning ma'nosini anglash, uni boshqa so'zlardan farqlash, turli vaziyatlarda qanday qo'llanishini tushunish zarur. O'quvchi omonim, sinonim, antonim, paronim, ko'p ma'noli so'zlarni ajrata olsa, matnni chuqurroq anglaydi. Shuningdek, majoziy ma'nodagi birliklarni ham farqlash muhim ahamiyatga ega, chunki o'quvchi faqat so'zning tashqi ma'nosini emas, balki kontekstdagi yashirin ma'nosini ham tushunishga o'rganadi. Tajribalarimizda shuni kuzatdikki, o'quvchilar kontekstual omonimiya va antonimiyada qiyinchilikka uchrashdi. Ular so'zning kundalik hayotda ko'p qo'llaniladigan variantini tanlashgan. Bu jarayon ta'lim jarayonida so'zning kontekstual ma'nosini qamrab olish zaruratini ham ko'rsatadi.

O'zbek tili qo'shimchalarga boy til hisoblanadi va ular orqali turli sintaktik hamda semantik munosabatlar ifodalanadi. Tajriba jarayonida o'quvchilarga **-da** qo'shimchasining ma'nosiga doir savol berilganda, mazmunning to'liq anglanmagani aniqlandi. Agar o'quvchi qo'shimchaning vazifasini farqlay olsa, matnni ancha oson anglaydi. Masalan, shaxs-son qo'shimchalari orqali gapdagi ega kimligini aniqlash, zamon qo'shimchalari orqali voqea qachon sodir bo'lganini tushunish mumkin. Bundan tashqari sifat darajalari, inkor ma'no, o'xshatish va nisbat qo'shimchalarining o'zlashtirilishi ham matnni to'liq anglashda muhim o'rin tutadi.

Odatda matn bir nechta gaplardan iborat bo'ladi va ularning o'zaro bog'lanishini anglash o'quvchiga umumiy mazmunni to'g'ri talqin qilish imkonini beradi. Timothy Shanahan o'quvchilarning murakkab sintaktik shakllarni anglash qobiliyati bilan matnni tushunish samaradorligi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, o'quvchilar og'zaki va yozma nutqda grammatik jihatdan murakkabroq gaplardan foydalana boshlagan sari, ular matnni chuqurroq talqin qila oladilar. Shuningdek, Shanahan o'qib tushunish darajasini aniqlovchi muhim ko'rsatkichlardan biri grammatik murakkablik deya ta'kidlaydi. Unga ko'ra matnni o'qish va tushunish darajasini belgilashda grammatik omillar lug'aviy omillarga nisbatan ustun turadi. Bu esa o'quvchilarning matnni anglash jarayonida gap tuzilishi, bog'lovchilar hamda qo'shimcha ma'nolarni to'g'ri talqin qilish qobiliyati bilan bog'liqdir [Shanahan, T. 2014]. Gap shakllarini,

bog'lovchilarning ma'nodagi rolini bilish o'qib tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sabab, shart, inkor, zidlash yoki qiyoslash ma'nosidagi bog'lovchilar o'quvchiga muallifning mantiqiy izchilligini tushunishga yordam beradi. Shanahan o'qib tushunish jarayonida gap darajasidagi bilimni alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'quvchining matnni anglash qobiliyati faqat so'z boyligi yoki matnning umumiy tuzilmasi bilan emas, balki gaplarning grammatik murakkabligini to'g'ri talqin qila olish bilan ham chambarchas bog'liqdir [Shanahan, T. 2020]. Shuningdek, o'quvchining gapni to'liq qamrab olishi uchun uyushiq bo'laklar, kiritma va modal so'zlar kabi birliklar ham zarurdir. Tajriba jarayonida inkor va ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar, ko'rsatish olmoshili ergashgan qo'shma gaplarni tushunishda o'quvchilar qiyinchilikka uchrashdi. Shu sababdan o'qib tushunish jarayonini tashkil qilishda o'quvchilarni shunday vaziyatlarga qo'yish kerakki, ularning matnni tushunishi muayyan lingvistik to'siqlarni yengish qobiliyatiga bog'liq bo'lsin. Bunda topshiriqlar tilshunos tayyorlashga qaratilgan emas, aksincha, o'quvchilarga gaplarni tushunishga, malakali til foydalanuvchi bo'lishiga yordam beradigan bo'lishi kerak.

O'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirishda lingvistik bilim muhim ahamiyatga ega. Leksik, grammatik va sintaktik birliklarni puxta o'zlashtirgan o'quvchi matn mazmunini to'g'ri idrok etadi, muallif fikrini anglaydi va uni qayta ifodalay oladi. Shu sababdan ona tili ta'limida lingvistik birliklarning o'qib tushunishga ta'sirini hisobga olish zaruriy metodik masala hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Shanahan, T. (2014, January 22). *Grammar and Comprehension: Scaffolding Student Interpretation of Complex Sentences*. Grammar and Comprehension: Scaffolding Student Interpretation of Complex Sentences | Shanahan on Literacy.
<https://shanahanonliteracy.com/blog/grammar-and-comprehension-scaffoldingstudent-interpretation-of-complex-sentences>
2. Shanahan, T. (2020, October 3). *Why we need to teach sentence comprehension*. Why We Need to Teach Sentence Comprehension | Shanahan on Literacy.
<https://shanahanonliteracy.com/blog/why-we-need-to-teach-sentencecomprehension>

TIL O'QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA ULARNI TATBIQ QILISH USULLARI

Mamaraximova Xulkar Xo'jamqul qizi,
Mirzaobod tuman 3-sonli umumiy
o'rta ta'lim maktabi Ona tili va
adabiyot fani o'qituvchisi
e-mail: mamaraximova96@umail.uz

Annotatsiya. Ona tili ta'limi bugungi kunda ta'lim tizimining eng muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat tilning leksik va grammatik me'yorlarini o'rgatadi, balki o'quvchilarda mantiqiy, tanqidiy va ijodiy tafakkurni shakllantiradi,

boshqa fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga ham asos yaratadi. Shu bois, ona tili ta'limida nazariy va amaliy jihatlarni uyg'unlashtirish, til birliklarining grammatik hamda semantik imkoniyatlarini chuqur o'rganish hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish zaruriyati dolzarb masalaga aylanmoqda.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, bixevioristik yondashuv, integrativ yondashuv, kommunikativ yondashuv, nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, tilshunoslik, zamonaviy pedagogika.

Abstract. Mother tongue education today is considered one of the most important components of the education system. It not only teaches the lexical and grammatical norms of the language, but also develops logical, critical, and creative thinking in students, while laying the foundation for successful learning of other subjects. Therefore, in mother tongue education, it has become a pressing issue to integrate theoretical and practical aspects, to thoroughly study the grammatical and semantic potential of language units, and to apply modern pedagogical approaches.

Keywords: mother tongue education, behaviorist approach, integrative approach, communicative approach, speech competence, linguistic competence, linguistics, modern pedagogy.

Ona tili fanining ta'lim jarayonidagi o'rni beqiyosdir. Chunki u nafaqat o'quvchining til haqidagi nazariy bilimlarini shakllantiradi, balki uning nutqiy, mantiqiy va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. Ona tilini puxta o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlarni ham samarali o'zlashtira oladi. Shu bois ona tili ta'limini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu yondashuvlar ichida *bixevioristik, integrativ, kompetensiyaviy va kommunikativ* yondashuvlar alohida o'rin tutadi.

Bixevioristik yondashuvda o'quvchilarni ko'proq tayyor nutqiy birliklarni yod olishga, ularni takrorlash va mustahkamlashga yo'naltiriladi. Bu metod nutqiy faoliyatni shakllantirishda muayyan natijaga erishishni ko'zlaydi. Biroq u amaliy nutqiy vaziyatlarga yetarlicha bog'lanmaganligi bilan cheklanadi.

Integrativ yondashuv ona tili darslarini boshqa fanlar bilan bog'lab o'qitishni nazarda tutadi. Masalan, tarix, adabiyot, geografiya yoki biologiya fanlariga oid matnlar bilan ishlash o'quvchilarda keng dunyoqarash, sohalararo bog'liqlikni anglash va matn ustida ijodiy ishlash malakasini shakllantiradi. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilar til bilimlarini faqatgina nazariy qoidalar doirasida emas, balki boshqa fanlar mazmuni bilan uyg'un holda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Natijada, til o'rganish jarayoni ko'proq hayotiylik kasb etadi.

Integrativ yondashuvning afzalliklaridan yana biri shundaki, u o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini kengaytiradi. Masalan, tarixiy matnlarni o'qish va tahlil qilish orqali o'quvchi tarixiy voqealarga lingvistik nuqtai nazardan qaraydi, adabiy asarlar bilan ishlash jarayonida badiiy ifodaviy vositalarning til tizimidagi o'rnini anglaydi. Geografik yoki biologik matnlar esa ilmiy uslub xususiyatlarini amaliy o'rganishga imkon beradi.

Shu tariqa, integrativ yondashuv faqatgina til o'rganishni emas, balki fanlararo tafakkurni shakllantirish, ilmiy bilishga qiziqishni kuchaytirish, o'z fikrini asoslash va dalillash ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'quvchi tilni nafaqat

kommunikativ vosita sifatida, balki barcha fanlarni o'zlashtirishda asosiy poydevor sifatida idrok etadi.

Kommunikativ yondashuv zamonaviy ta'lim jarayonida eng samarali metodlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning asosiy mohiyati real hayotiy vaziyatlarda nutqni to'g'ri tushunish, o'z fikrini aniq va lo'nda ifodalashga o'rgatishdan iboratdir. Bu yondashuvda til nazariyasi ikkinchi darajali o'rin egallab, o'quvchining nutqiy faoliyati, ya'ni til vositasida muloqot qila olish salohiyatini rivojlantirish bosh maqsad qilib olinadi.

Ona tili darslarida o'quvchilar turli nutqiy vaziyatlarga kiritiladi: *suhbat, munozara, muloqot, monolog va dialog* shakllarida mashqlar bajarish orqali ularning og'zaki nutq malakalari rivojlantiriladi. Shu jarayonda grammatik qoidalar ham bevosita amaliy vaziyatlar orqali mustahkamlanadi. Masalan, shaxs olmoshlarini o'rgatishda o'qituvchi oddiy mashq berishdan ko'ra, o'quvchilarni o'zaro suhbatga jalb qiladi; vaqt shakllarini o'rgatishda esa turli hayotiy voqealar tasvirlanadigan vaziyatlar taqdim etiladi.

Kommunikativ yondashuvning eng katta ustunligi shundaki, u o'quvchining faol sub'ekt sifatida ta'lim jarayonida qatnashishini ta'minlaydi. O'quvchi o'z fikrini mustaqil bayon qiladi, savol beradi, javob beradi, bahs yuritadi va shu tariqa muloqot jarayonida bilimni amaliyotda qo'llashni o'rganadi. Natijada, o'quvchilarda nutqiy kompetensiya (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish) hamda lingvistik kompetensiya (fonetika, grafika, orfoepiya, orfografiya, leksika, grammatika, uslubiyat) birgalikda rivojlanadi.

Kommunikativ yondashuv, shuningdek, o'quvchilarda ijodiy, tanqidiy va mantiqiy tafakkurni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Chunki ularni sun'iy mashq bajarishga emas, balki til vositasida real muloqotga, matn mazmunini anglash va uni qayta ishlashga yo'naltiradi [1, 28]. Ona tili ta'limida bixevioristik, integrativ va kommunikativ yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishi o'quvchilar savodxonligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga, bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llashga tayyorlash imkonini beradi. Ayniqsa, kommunikativ metodning real muloqotga asoslanganligi ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Til o'qitish metodikasida bixevioristik, integrativ va kommunikativ yondashuvlarning har biri o'z davrida muayyan ahamiyat kasb etgan bo'lsa-da, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri turlicha bo'lgan. Bixevioristik yondashuv mashq va takrorlashga asoslanib, o'quvchini passiv o'rganuvchiga aylantirgan bo'lsa, u zamonaviy ta'lim talablari uchun yetarli emasligi bilan ajralib turadi. Integrativ yondashuv esa ona tili ta'limini boshqa fanlar bilan uyg'unlashtirib, o'quvchilarda keng dunyoqarash, mantiqiy tafakkur va sohalararo bog'lanishlarni tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi [6,75]. Kommunikativ yondashuv esa real hayotiy vaziyatlarga asoslanib, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq malakalarini, ijodiy va tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishda eng samarali metodlardan biri sifatida maydonga chiqadi.

Shu bois zamonaviy ona tili ta'limida bixevioristik yondashuvning chegaralangan imkoniyatlaridan voz kechib, integrativ va kommunikativ yondashuvlarni uyg'un qo'llash muhimdir. Bu esa o'quvchini nafaqat grammatik

bilimlarni egallagan, balki ulardan hayotiy vaziyatlarda foydalana oladigan, mustaqil fikrlovchi, muloqotga kirisha oladigan va ijtimoiy kompetent shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. G‘ulomov A. va boshq., O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi – Toshkent, 2012.
2. Hamroyev A.R., Po‘lotova Y.A., Ona tilini o‘qitish metodikasi, – Toshkent, 2021.
3. Ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik, – Toshkent, 2022
4. Mengliyev B., Abdurahim Sh., Mavlonova K., Siddiqov M. Ona tili -10. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. – T., 2022
5. Mengliyev B., Abdurahim Sh., Mavlonova K., Siddiqov M., Atoyeva S. Ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. –T., 2022
6. O‘rolov A., Qambarov M. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Guliston, 2023

TILSHUNOSLIK FANINING TARAQQIYOTI: YANGI YONDASHUVLAR VA YUTUQLAR

Ro‘ziqulov Shohruh Ilhom o‘g‘li,

Guliston davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

shohruhroziqulovv@gmail.com

Anorboyeva Munisa G‘ulomjon qizi

Guliston davlat universiteti talabasi

Anorboyevamunisa2006@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslik fanining taraqqiyoti, til tarixi davrlari, tilshunoslikning o‘rganilish bosqichlari va undagi yutuqlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, davr, bosqich, jadid, asr, manbaa.

Abstract. This article presents the development of linguistics, periods of language history, stages of linguistics study and achievements in it.

Keywords: linguistics, period, stage, modern, century, source.

Til davrlar mobaynida o‘zining taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tadi. Tilning til sifatida shakllanishi da elatning ham tashkil topishi muhim sanaladi. Xuddi shunday o‘zbek tilshunosligi ham ,turli davrlarda o‘z o‘zgarishlarini boshdan kechirdi. O‘zbek tilining to‘rtta taraqqiyot bosqichiga bo‘linishi ham buni ko‘rsatib berdi.

Xususan, birinchi davrda o‘zbek tilining ilk taraqqiy davri sifatida X-XIV asrlar ko‘rsatilib, bevosita Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari asosiy manba sifatida berildi. Ayni bu davr bo‘linishi, o‘zbek tilshunosligini o‘rganishdagi birinchi bosqich XI-XIII asrlarga to‘g‘ri keladi. Bunday manba ham Qoshg‘ariyga borib taqaladi. Asar o‘zida 7500 turkiy so‘zni 8 bo‘limda tasviriy holda izohlaydi. So‘zlarni bu shaklda ifodalash, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod yaratilishiga asos bo‘ldi. Shuningdek asarda, yangi so‘zlarni yasash, turk tili grammatikasi, sintaksisning turli jihatlari ham talqin etilgandir.

Ikkinchi davr o'zbek tilining takomillashish davri. Tilshunoslikdagi ikkinchi bosqich XV-XIX asrlar bo'lib, davr boshlanishi Navoiy asarlari bilan bog'liq sanaladi. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi ham shoirning asarlarida o'z aksini topdi:

So'zdurki nishon berur o'lukka jondin,

So'zdurki berur jong'a xabar jonondin.

"Nazm ul-javohir" asaridan keltirilgan bu parchadagi -dan chiqish kelishigining -din shaklida, -ga jo'nalish kelishigining -g'a, -ar zamon qo'shimchasining -ur shaklida kelishi eski turkiyshunoslikning takomilini ko'rsatib bera oladi.

O'zbek tilshunosligini o'rganishdagi uchinchi bosqich, tilshunoslik o'rganilishi hamda fan sifatida o'rgatilishidagi eng yaxshi bosqichlardan biri bo'ldi. Til tarixida uchinchi davr ham milliy adabiy tilning shakllanishi deb nomlandi va XIX-XX asrlarni o'z ichiga oldi. Bu davr va bosqich taraqqiyotida ma'rifatparvar jadidlar: Muqumiy, Abdurauf Fitrat, G'ozli Olim Yunusov, Ulug' Tursunovlarning harakatlari ko'p bo'ldi.

Bu bosqichdagi yana bir yutuqlardan biri imlo me'yorlarining yaratilishiga bo'ldi, tilga ahamiyat uni to'g'ri qo'llashni boshlagandagina kuchga kirishi amalda o'z isbotini topdi.

R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalovalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida keltirilgandek, o'zbek tilshunosligi XX asrda zamonaviy jahon tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi.

Tilshunoslikda bir qator o'zgarishlar XIX asr oxiri hamda XX asrda o'z takomiliga yetdi. Xususan:

- 1) imlo qoidalari yaratildi,
- 2) o'rta, o'rta maxsus va oliy maktablar uchun darslik, qo'llanmalar;
- 3) bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar;
- 4) fonetik va grammatik qurilishda ilmiy izlanishlar;
- 5) leksikologiya va frazeologiyada ilmiy ishlar;
- 6) "O'zbek tili leksikologiyasi" nomli asar;
- 7) ikki tomli "O'zbek tili grammatikasi" asari;
- 8) derivatsiyaning alohida fan sifatida ajralib chiqishi.

XX asrning so'nggi choragiga kelib tilshunoslikda formallik o'rnini sistemaviylik egallay boshladi. Formal tilshunoslik bevosita kuztishlar davomida berilgan, fonemalarning, grammatik shakllarning ko'rinishlari tasvirlangan bo'lsa, sistem-struktur tilshunoslik har bir shakllarning o'z paradigmalarini, boshqalari bilan o'xshash va noodatiy tomonlarini aqliy yo'l bilan o'rgandi.

Tilshunoslikdagi bu yutuqlar davr va bosqich jihatdan farqli bo'lsada, biri boshqasining davomi sifatida kamchiliklarni to'ldirdi. Tilning ahamiyati va ko'lamini oshirdi.

Adabiyotlar

1. Qoshg'ariy, M. *Devonu lug'at-it turk.* – Toshkent: Fan, 1960.

2. Navoiy, A. *Nazm ul-javohir*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983.

3. Fitrat, A. *O‘zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 1927.

4. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., Abuzalova, M. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – Toshkent: Fan, 2009.

MOTOR DISGRAFIYANING NEYROLINGVISTIK ASOSLARI

Abdullajonova Madina To‘lanboy qizi,

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

madinaabdullajonova0999@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada motor disgrafiyaning neyrolingvistik asoslari, namoyon bo‘lish shakllari hamda ta’limiy oqibatlari tahlil qilingan. Yozuv faoliyatining lingvistik hamda motor komponentlari uyg‘un integratsiyasi nuqtayi nazaridan motor disgrafiya lingvistik kodni motor dasturlarga o‘tkazish mexanizmidagi buzilish sifatida izohlangan. Motor disgrafiyaning bartaraf etishda kompleks yondashuvning – neyrolingvistik, logopedik, pedagogik va psixologik metodlarning integratsiyasi zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: yozma nutq buzilishlari, motor disgrafiya, frontal soha, parietal soha, grafomotor ko‘nikmalar, kompleks yondashuv.

Abstract: This article analyzes the neurolinguistic foundations, manifestations, and educational consequences of motor dysgraphia. From the perspective of the integrated functioning of the linguistic and motor components of writing activity, motor dysgraphia is interpreted as a disruption in the mechanism of transferring linguistic code into motor programs. The study substantiates the necessity of a comprehensive approach in overcoming motor dysgraphia, emphasizing the integration of neurolinguistic, speech therapy, pedagogical, and psychological methods.

Keywords: written speech disorders, motor dysgraphia, frontal lobe, parietal lobe, graphomotor skills, comprehensive approach

Nutq inson faoliyatining eng muhim psixolingvistik jarayonlaridan biri bo‘lib, u ijtimoiy muloqot, bilish va fikr ifodalashning asosiy vositasi, shuningdek, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi asosiy kommunikativ mexanizm hisoblanadi. Nutqni muloqot vositasi deb belgilash uning faqat bir jihatini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, nutq tafakkur shakli va insonning o‘z psixik jarayonlarini tartibga solish vositasidir. [Luriya A.R., 2002. 297]. Zamonaviy tilshunoslikda nutq va unga bog‘liq tushunchalar, xususan, nutqning ontogenez jarayonidagi rivojlanishi, uning neyropsixologik va psixolingvistik mexanizmlari hamda nutq buzilishlari asosiy tadqiqot obyektlari sifatida o‘rganiladi. Jumladan, nutq buzilishlari insonning kommunikativ faoliyatida sezilarli cheklovlarni yuzaga keltiradigan murakkab neyrolingvistik, neyropsixologik muammo sanaladi. U turli darajada fonetik-fonematik, leksik va grammatik tizimlarni qamrab olishi mumkin. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda nutq buzilishlari odatda ikki asosiy mezon asosida tasniflanadi:

1. **Og‘zaki nutq buzilishlari** – tovush talaffuzi, fonematik idrok va grammatik tuzilmalarning rivojlanishidagi nuqsonlar (masalan, dizartriya, alaliya, afaziya, rinolaliya).

2. **Yozma nutq buzilishlari** – yozish va o‘qish jarayonlaridagi buzilishlar, jumladan, disgrafiya, disleksiya va disorfoграфиya.

Nutq buzilishlarining etiologiyasi ko‘p qirrali bo‘lib, u markaziy asab tizimining organik shikastlanishlari, neyropsixologik yetishmovchiliklar, psixologik omillar va pedagogik sharoitlarning qoniqarli emasligi bilan izohlanadi [Jinkin N.I., 1998: 45–62]. Ushbu yondashuv nutq buzilishlarining ko‘p omilli tabiatini ochib beradi va ularni aniqlash hamda korreksiya qilish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar uchun asos yaratadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, og‘zaki nutq buzilishlari tarixan va metodologik jihatdan ko‘proq o‘rganilgan. Buning sabablari asosan uch omil bilan izohlanadi. Birinchidan, og‘zaki nutq inson ijtimoiy faoliyatida asosiy kommunikativ vosita bo‘lib, klinik va psixolingvistik tadqiqotlarning birlamchi obyekti bo‘lgan. Ikkinchidan, og‘zaki nutqni baholash va tekshirish yozma nutqqa nisbatan amaliy va tezkor bo‘lib, fonemik, grammatik va prosodik xatoliklarni akustik yo‘l bilan aniqlash mumkin. Uchinchidan, og‘zaki nutqning neyropsixologik asoslari (Broka, Vernike sohalari) uzoq yillar davomida tadqiq qilingan va turli metodlar yordamida (EEG, fMRI, DTI) o‘rganilgan.

Biroq so‘nggi yillarda yozma nutq buzilishlari ham faol tadqiq etilmoqda. Shu bilan birga, yozuv jarayonining mexanizmlari, motor koordinatsiya va grafik motor ko‘nikmalarining buzilishi tizimli tarzda o‘rganilmoqda. Ushbu maqolada yozma nutq buzilishlaridan biri – motor disgrafiyaning neyrolingvistik asoslari, xususiyatlari, namoyon bo‘lish shakllari va ta‘limiy oqibatlari tahlil qilingan.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan yozuv faoliyatiga lingvistik (**fonematik, grafematik**) va motor komponentlarning uyg‘unlashgan integratsiyasi sifatida qaraladi. **Motor disgrafiya** esa aynan **lingvistik kodni motor harakatlarga o‘tkazish mexanizmidagi buzilish** bilan tavsiflanadi, bu esa yozma nutqning samarali shakllanishiga to‘sqinlik qiladi [Berninger V.W., 2009. 92]. Motor disgrafiyada yozuv faoliyatining motor komponentlari – qo‘l mushaklari va barmoqlarining koordinatsiyasi, grafomotor jarayonlarning shakllanishi va barqarorligi buziladi. Tadqiqotlar natijasida maktab yoshidagi bolalarning 10-15 foizida yozuv buzilishlari kuzatilishi aniqlangan, shundan 30–40 foiz hollarda motor disgrafiya alohida yoki boshqa yozma nutq buzilishlari bilan birga namoyon bo‘ladi [Feder K., Majnemer A., 2007. 314]. Kanada va AQShda o‘tkazilgan tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining 12–15 foizida grafomotorik muammolar aniqlangan [Feder K., Majnemer A., 2007]. Bu ma‘lumotlar motor disgrafiyaning ta‘lim tizimlarida dolzarb muammo ekanligini ko‘rsatadi.

Bu esa mazkur muammoni neyrolingvistik, psixolingvistik va ta‘limiy nuqtayi nazardan chuqur o‘rganishni talab qiladi.

Motor disgrafiyaning neyrolingvistik talqini, avvalo, A. R. Luriya tomonidan ishlab chiqilgan miya faoliyatining tizimli qurilish nazariyasiga asoslanadi. Unga ko‘ra, yozuv murakkab faoliyat bo‘lib, frontal, parietal va temporo-okspital

zonalarining integratsiyalashgan faoliyatini talab qiladi. Bosh miya peshona qismi (frontal lob) faoliyati, ayniqsa, katta ahamiyat kasb etadi. Chunki u miyaning oldingi qismlarida joylashgan bo'lib, motor sohalarga yaqin turadi va vaqt davomida harakatlarni ketma-ketlikda tashkil qilish, ularni tartibga solish bilan bog'liq murakkab faoliyatni ta'minlaydi. Agar ushbu peshona qismlarining faoliyati buzilsa, odatda, murakkab motor harakatlarni bajarish imkoniyati keskin pasayadi [Luriya A.R., 2002. 60]. So'nggi neyrofiziologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, disgrafiyaga chalingan bolalarda chap yarimsharning inferior frontal va parietal korteksi bilan bog'liq oq modda yo'llari va funksional aloqalarda farqlar kuzatiladi. Funksional MRI (fMRI) tekshiruvlari yozuv jarayonida miya hududlari o'rtasidagi o'zaro faoliyatning sog'lom bolalarnikidan sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatgan [Richards T.L. va b., 2015. 41]. Bunday bolalar fonematik jihatdan to'g'ri eshitib, so'zning fonologik tuzilishini idrok etsa ham, uni yozuv shaklida to'liq ifodalay olmaydi. Yozuvning semantik mazmuni saqlangan bo'lsa-da, grafomotorik ifoda qiyinlashadi. Umuman olganda, motor disgrafiyada fonematik kodni grafemaga bog'lash jarayonida ichki nutqning sekinligi, motor dasturlarni avtomatlashtirishdagi qiyinchiliklar va ishchi xotira cheklovlari hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Disgrafiyaning bu turiga chalingan bolalarning qo'l yozuvini o'qish deyarli imkonsiz bo'ladi. Ko'pincha, bunday bolalar harflarni yozishda belgilangan shakliy me'yorlarga amal qilmaydilar. Motor disgrafiyaga chalingan bolalar yozish jarayonida quyidagi qiyinchiliklarga duch keladilar:

- qo'l harakatlarini bir harfdan ikkinchi harfga o'tkaza olmaslik;
- ma'lum bir harfni yozayotganda qaysi elementdan boshlashni aniq bilmaslik;
- harflarning notekis, o'lchami har xil, chiziqlari "titragan" yoki burchakli yozilishi;
- yozish jarayonida grafomotor harakatlarning keskin, cheklangan bo'lishi;
- qo'l mushaklarining tez toliqishi, mushaklardagi og'riq, yozish tezligining sekinligi, yozma topshiriqni bajarish uchun ko'p vaqt sarflash.

Motor disgrafiyada frontal sohalarning harakatni rejalashtirish va nazorat qilishdagi sustligi, parietal sohalarning vizuomotor koordinatsiyani ta'minlashdagi qiyinchiliklari, kinestetik sezgilar va motor dasturlarning yetarlicha shakllanmaganligi kuzatiladi. Mazkur muammo o'quv jarayonida umumiy o'quv motivatsiyasining pasayishiga, shuningdek, ikkilamchi psixologik muammolar – o'ziga ishonchsizlik, ijtimoiy yakkalanish, o'z-o'zini past baholashga olib kelishi mumkin.

Motor disgrafiyaning bartaraf etishda samarali natijalarga erishish uchun muammoga kompleks yondashish zarur, chunki ushbu buzilishning etiologiyasi ko'p omilli bo'lib, neyropsixologik, lingvistik va pedagogik omillarning o'zaro ta'sirini qamrab oladi. Kompleks yondashuvda neyropsixologik metodlar vizuomotor koordinatsiya, fazoviy analiz va motor rejalashtirish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilib, markaziy asab tizimining ijro funksiyalarini optimallashtiradi. Logopedik mashg'ulotlar fonematik idrok, grafematik kodlash va fonema–grafema konversiya jarayonlarini mustahkamlash orqali yozuv faoliyatining lingvistik bazasini shakllantiradi. Psixologik yondashuv bolada o'ziga ishonch, ijobiy motivatsiya va

emotsional barqarorlikni ta'minlab, kognitiv jarayonlarning uyg'unlashuvini qo'llab-quvvatlaydi. Pedagogik metodlar esa bosqichma-bosqich o'qitish asosida yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish, qo'l motorikasini kuchaytirish hamda yozuv jarayonining avtomatlashtirilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu tariqa, motor disgrafiyaning bartaraf etish jarayoni faqat yozuv ko'nikmalarini tiklash bilan cheklanmay, balki bolaning umumiy kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlashni ham nazarda tutadi.

Xulosa qilib aytganda, motor disgrafiya neyrolingvistik, psixolingvistik va pedagogik omillar bilan bog'liq ko'p omilli buzilish bo'lib, uni samarali bartaraf etish integrativ yondashuvni talab qiladi. Neyrolingvistik, logopedik, pedagogik va psixologik metodlarning uyg'un qo'llanilishi yozuv faoliyatining tiklanishiga, bolaning kognitiv salohiyati va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli motor disgrafiyaning chuqur o'rganish, diagnostika va korreksiya dasturlarini takomillashtirish neyrolingvistika va ta'lim amaliyoti oldida turgan dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Berninger V. W., Wolf B. Dyslexia, dysgraphia, OWL LD, and dyscalculia: Lessons from science and teaching. – Baltimore: Paul H. Brookes, 2009. – 400 p.
2. Dohla D., Heim S. Developmental Dyslexia and Dysgraphia: What can We Learn from the One about the Other? // *Frontiers in Psychology*. – 2016. – Vol. 6. – P. 197–205.
3. Feder K.P., Majnemer A. Handwriting, development, competency and intervention // *Developmental Medicine & Child Neurology*. – 2007. – Vol. 49. – P. 312–317.
4. Jongmans M. J., et al. Effectiveness of a multimodal handwriting intervention program // *Human Movement Science*. – 2017. – Vol. 55. – P. 12–25.
5. McBride C. Children's Literacy Development: A Cross-Cultural Perspective. – Springer, 2019. – 245 p.
6. Richards T. L., Grabowski T. J., Boord P., Yagle K., Askren M., Mestre Z., Robinson P., Welker O., Gulliford D., Nagy W., Berninger V. Contrasting brain patterns of writing-related DTI parameters, fMRI connectivity, and DTI–fMRI connectivity correlations in children with and without dysgraphia or dyslexia // *Neuropsychology*. – 2015. – T. 29, № 3. – P. 411–431.
7. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М.: ЛКИ, 1998. – С. 45–62.
8. Корнев А. Н. Нарушения чтения и письма у детей. – СПб.: Речь, 2006. – 448 с.
9. Лурия А. Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 352 с.
10. Лурия А. Р. *Основы нейропсихологии*. – М.: Академия, 2002. – 384 с.

“ANAMIN YURDU” VE “İLKİ” HİKÂYELERİNDE ALIŞILMAMIŞ BAĞDAŞTIRMALAR VE EKSİLTİLİ YAPILAR

Ertan Örgen,

(Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi, eorgen@balikesir.edu.tr)

Bu çalışmada Özbek edebiyatının önemli yazarlarından Hayriddin Sultanov’un “Anamın Yurdu” hikâyesi ile Türk edebiyatından Vüs’at O. Bener’in “İlki” adlı hikâyesi kurdukları dil yapılarındaki alışılmamış bağdaştırma ve eksiltili ifadeler açısından incelenecektir. Dilin sanatlı kullanımıyla kurulan bu iki öykü “anne ve yurt” temasını işledikleri için seçilmiştir. Alışılmamış bağdaştırma, yadırgatıcı bir kullanımdır ve anlamada birdenbire çözülmeyen yapıyı tanımlar. Sultanov’un hikâyesinde “meyus bir ninni”, “yeşillerle bezeli ukde”, “bahtiyar renkle gülen gözler”; Bener’in hikâyesinde “tortop şehir”, “göçük sesler”, “cam cam parlayan gözbebekleri”, “paslı soluk kokusu”, “bulaşık bir hayranlık” gibi bağdaştırmalar bulunmaktadır. Yazıda, verili dilin ötesine geçmeye çalışan bu bağdaştırmaların sözlük ve dil değerleri üzerinde durulacaktır. Bir diğer unsur olan eksiltili ifadeler, cümleyi tamamlamayı metnin akışıyla sağlayan dil tercihidir. Sultanov’da “gönlü yarımды”, “evvelinde gençtim” şeklinde az karşılaşılan ancak Bener’de “saptı araba”, “tunçtu el”, “sessizlik çatlamıyordu”, “eğri gülüyordu” örneklerinde görüleceği üzere daha çok metne hâkim bir kullanım sıklığına sahiptir.

İki hikâyedeki bu metin dilbilim özellikleri ilgili unsurlar üzerinden tespit edilecek ve yazarların dille kurmak istedikleri ilişki ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Hayriddin Sultanov, Vüs’at O. Bener, Alışılmamış Bağdaştırma, Eksiltili İfadeler

In this study, the story "My Mother's Homeland" by Hayriddin Sultanov, one of the important writers of Uzbek literature, and the story "The First" by Vüs’at O. Bener from Turkish literature will be examined in terms of unusual harmonization and elliptical expressions in the language structures they create. These two stories, constructed through the artful use of language, were chosen because they explore the theme of "mother and homeland." The unusual association is a strange one, defining a structure that cannot be readily resolved in understanding. In Sultanov’s story, there are associations such as “a melancholic lullaby”, “a regret adorned with green”, “eyes smiling with a happy color”; in Bener’s story, there are associations such as “a topsyturvy city”, “cold voices”, “pupils shining like glass”, “a feeling of warmth inside”, “the smell of rusty breath”, “a contaminated admiration”. The lexical and linguistic values of these associations that try to go beyond the given language will be emphasized.

While it is rarely encountered in Sultanov, such as “her heart was half-hearted”, “I was young before”, it has a more dominant usage frequency in the text, as can be seen in Bener’s examples such as “the car went astray”, “the hand was bronze”, “silence was not cracking”, “she was laughing crookedly”. The linguistic features of these texts in the two stories will be determined through relevant elements and the relationship that the authors want to establish with the language will be revealed.

Key words: Hayriddin Sultanov, Vüs'at O. Bener, Unusual Reconciliation, Elliptical Expressions

Giriş

Metin dilbilim kapsamında edebî eserin yapısını ve yazarın kurgudaki tasarrufunu anlamaya yardımcı olacak ölçütler, kullanılan dil özellikleriyle tespit edilirler. Beaugrande ve Dressler tarafından metin oluşturma kapsamında yedi ölçüt belirlenmiştir: bağdaşıklık, tutarlılık, kabul edilebilirlik, amaçlılık, bilgilendiricilik, duruma uygunluk ve metinlerarasılık (akt. Yılmaz, 2018: 157). Dolayısıyla metinler incelenirken bu unsurlardan biri veya birkaç tanesi ile yazarın kurmak istediği yapıyı, içeriği çözümlemek mümkündür. Bu yazı kapsamında bağdaşıklık kavramı üzerinden yazarın orijinal tarafını belirleme maksadıyla alışılmamış bağdaştırmalar ve yine buna yakın olan eksilteli ifadelerin kullanımıyla ilgili bir çözümleme gerçekleştirilecektir. Dilbilimin metni bir bütünlük noktasında değerlendirdiği ölçütlerden ikisiyle hikâyelerin dil özelliği ortaya konulacaktır.

Doğan Aksan, alışılmamış bağdaştırma kavramını tanımlarken anlambirimi açısından birbiriyle uyumlu olmayan biri soyut ve biri somut olan kavramların bir araya gelmesini temel alır ve bu birleşimin “dil sınırlarını zorlayan ve onun anlatım gücünü gösteren” (Aksan, 2004: 38) birim olduğunu ifade eder. Şiirde sıklıkla karşılaşılan alışılmamış bağdaştırma düzyazıda aynı yoğunlukta bulunmaz, ancak yazarın imajinatif olmak duyarlılığıyla dile yüklenmesi sonucu belli bir oranda ortaya çıkar. Örneğin Sait Faik Abasıyanık'ın hikâyelerinde “*Deniz gibi nefes almak*”, “*mavi mavi tütmek*” şeklindeki bağdaştırmalar üslubun ve kahramanın derinleşmesini sağlarlar. Bu dil kullanımı, hikâyeyi yazarın yeni bir kurguya çevirdiğini de gösterir.

Eksilti ise metinde bağdaşıklıkla sağlayan söz dizimsel boşluklar diye tanımlanır. Zeynep Korkmaz, bazı ses veya kelimeler atılmış olduğu hâlde, anlamı aksatmayan kendine özgü bir dil biçimlenmesi, bir biçim bütünlüğü vardır (2003: 81) şeklinde eksiltiye net bir açıklama getirir. Eksilti, eski zamanlardan beri cümlede söz ekonomisi kurmak, ifadede sözü daha etkili kılmak, okuru, dinleyiciyi dikkatli tutmak amaçlarıyla kullanılan bir tercihtir. Klasik şiirde “îcâz” terimiyle bilinen kullanım modern edebiyatta da yerini bulmuştur. Bir üslup özelliği olarak metnin bütünlüğünde bir etki sağlar, sıklıkla kullanımı yapıda bütünleyici bir özellik taşır. Eksilti çeşitleri; kelime, kelime grubu ya da yüklem eksiltisi olarak görülebileceği gibi nesne, ek, tamlayan, tamlanan eksiltisi biçiminde de görülebilir.

Bu yazıda, Özbek edebiyatından Hayriddin Sultanov'un “Anamın Yurdu” hikâyesi ile Türk edebiyatından Vüs'at O. Bener'in “İlki” adlı hikâyesindeki alışılmamış bağdaştırma ve eksilteli ifadeler tespit edilecektir. Bu iki hikâyenin seçilme sebebi, Türkçenin farklı sahalarda benzeşen ya da farklı olan örneklerini göstermektir. Ayrıca iki metin de “anne ve yurt” temasına sahiptir. “Anamın Yurdu” hikâyesinde yedi yaşındayken doğduğu köyden kaybolan ve başka bir yerde büyüüp yaşlanan kadının yıllar sonra oraya kavuşması ve yaşadıkları anlatılır. “İlki” ise yatılı okula gönderilen büyük oğulun bir yıl sonra eve dönüşüyle yaşadığı duyguları, annedeki sevinci, ailedeki iletişimi konu edinir. İki hikâye de oğulların gözünden aktarılır.

Alışılmamış Bağdaştırmalar

“*Anamın Yurdu*” hikâyesinde alışılmamış bağdaştırmalar, yoğun bir kullanım içermez. Ancak üslubu zenginleştiren ve etkili kılan bir anlatım olarak belli oranda bulunur. Hikâyeyi başlatan “Hafızamı tanıyorum” (165) cümlesi anlatıcının kendini takdimi kadar anlatılacak olayı da haber verir. Bu ifadede dikkati çeken kişinin kendisini, etrafını, nesneleri tanımasında kullanılacak bir nesne fiil birleşimini, Türkiye Türkçesinde alışık olmadığımız bir kelime grubuyla iletmesidir.

Hikâyenin merak unsuru, çocukken kaybolup hep hatırlamaya çalıştığı yerleri anlatan annenin sözleridir. Onun anlatımıyla oğlunun zihninde canlanan yurt “Anamın yeşillerle bezeli ukdesi” (165) şeklinde aktarılır. Burada içinde kalan özlem, istek anlamında ukde kelimesinin bir renkle yan yana getirilmesi alışılmamış bağdaştırmadır. Çünkü bitmeyen ukde gibi bir kullanım değil annenin yurdunun doğal güzelliği çağrışımı için yeşil ukde bağdaştırması yapılmıştır.

“Yarım gönül” (167) kelime grubu, Türkiye Türkçesinde yarım gönüllü şeklinde az bir kullanıma sahiptir. Bu nedenle ona da alışılmamış bağdaştırma denilebilir.

“Bahtiyar bir renkle gülen gözler” (173) bağdaştırmasında, gözlerdeki ışık, ışıltı gibi alışılmış benzetmeler varken renk ve mutluluk birleşimine gönderme yapılarak orijinal bir tamlamaya baş vurulmuştur.

“*İlki*” hikâyesinde dikkati çeken üslup özelliği yazarın diğer metinlerinde de görülen alışılmamış bağdaştırmalarla dolu olmasıdır. Dile farklı biçimde yüklenen, anlamı bir çırpıda vermeyen bu birimler, akışı keser ve düşündürür. Ayrıca bu bağdaştırmalar fiilsiz cümle, öznesiz fiil, kısa ve kesik cümleler biçiminde birbirini destekler. Bunların bir araya gelmesi monoton bir yapıyı işaret eder ancak yanı başında kendi içinde bağdaşıklığı bulunan bir ölçüt de taşır.

Hikâyede çok sayıda bulunan kullanımlar içerisinde dikkati ilk çeken “Şehir tortoptu” (126) cümlesindeki alışılmamış bağdaştırmadır. Şehrin tasvirine dair bir iz olarak verilen bağdaştırma, kâğıt parçası gibi sıkıştırılmış, kendi içine kapalı bir çağrışımı işaret eder ve doğrudan benzetmeye gitmeyip aktarışıyla şaşırtıcıdır. Yine mekâna ilişkin “Çarşı Camii’nin minaresi delip geçmişti mor soğukluğu” (127) cümlesinde soğukun renkle verilmesi ve minarenin bu soğukun dışında kalışı ilgi çekici bir bağdaştırmadır. Çocuğun bir yıl sonra tekrar geldiği evi anlatırken söylediği “Sessizlik çatlamıyordu.” (128) sözü, sürüp giden sükutu ifade için orijinal bir bağdaştırmadır. “Odaya sinmiş paslı soluk kokusu” (129) ifadesi, değişen hiçbir şeyin olmadığına göndermedir. Paslı soluk kötümser anlamı yanında soluğa farklı bir sıfat yakıştırmasıyla dili zorlayan bir kullanımdır. “Tekerlekler, atlar göçük sesler çıkararak uzaklaştılar hızla.” (127) cümlesindeki göçük sesler yine alışılmamış bir tercihtir.

Kişi anlatımında ise “cam cam parlayan gözbebekleri” (127) ilgi çekici bir bağdaştırmadır. Yine kişiye ait “Arabacının suratı kabuk bağlamış” (127), tasvirinde, yaranın iyileşmesini imleyen kabuk bağlama, burada çok alışılmış bir konuşma ve alışkanlık içerisindeki insanı anlatmaya yöneliktir. “Bulaşık bir hayranlıkla iki elimi birden kavrayıp alına götürmüştü.” (130) bağdaştırması, tanımlamakta güçlük çekilen bir yüz ifadesini anlatır. “Eğri gülüyordu.” (133) yine farklı bir bağdaştırma olarak sevgisizlikle merhamet arasında sıkışmış insanı ifadeye dökmek içindir.

Eksiltili ifadeler

“*Anamın Yurdu*” hikâyesinde dilin alışılmış eksiltileri çoğunluktadır. Örneğin nesne eksikliği taşıyan cümleler şunlardır: “Hayır, farz edin ki, gördüm (onu).” (166), “Bilirdim (onu),” (167).

Daha çok kişi zamiri eksiltileriyle kurulan cümleler vardır: “(Ben) evvelinde gençtim. Anamın dil yarasını anlamıyorum.” (167), “gölgemi gördüğü gibi zılgıtı basardı.” (167).

Tamlayan eksiltisi: “onun derdi içindeydi, (onun) gönlü yarımdaydı. (167), “(onun) aklında kalan ise sadece yerden biraz yüksek toprak yoldu.” (167), “(senin) Memleketin güzel anacığım lakin bizimkine (doğru) gelmiyor gibi.” 173). Ayrıca bu cümlede Türkiye Türkçesinde alışık olunmayan “bizimkine gelmiyor gibi” şeklinde bir kelime grubu mevcuttur.

Üç noktalı cümleler: “Yurdumun derya derya akan şırıldayan suları... (vardı)” (168), “Bilsem anamın memleketinin gerçekten de büyük denizlere kıyısı olduğunu... (anlardım veya inanırdım)” (168), “Bilsem anamın memleketinin rüzgarların buluşma noktası olduğunu...” (tekrar ve etkileyicilik),” (168), “Koyunlar kesildi, kazanlar kaynadı...” (170), “Dedemin mezarını ziyaret ettim, anamın da...” (172), “İnsanın bu büyüğü resitalde başı dönerdi...” (172).

Hem tamlayan hem eksiltili cümle: “(Onun) bir işde bağı dediği...” (173).

Tümleç eksikliği: “Ulbosin ise (buraya) gelin, görüşelim, biz de (oraya) gelelim.” 169, “(burası) Buram buram kokardı.” 172

Ünlemlili eksiltili cümle: “Ah memleketimin serin rüzgarları ah!” (168).

Konuşma dilinde eksiltili ifade: “Ulbosin” (168). Özbekçede oğul bolsın (oğul olsun) kız çocuklarına bir sonraki çocuk erkek olsun diye konulan isim.

“*İlki*” hikâyesinde yazarın üslubunun da temel belirleyicisi konumunda olan eksiltili ifadeler yoğunluktadır. Özellikle yüklemün söylenmemesi Bener’in kısa cümle yapısını sağladığı gibi bir çeşit imzası gibidir.

“İstasyon gerilerde kaldı. Büyük, yoğun, taş (bir binaydı).” (126), “Acı soğuk. (vardı, var)” (126), “Önceleri bitmek bilmeyen aylardan sonra. (dönüyordum)” (127), “Karınlarına kurşun dökülü, kınalı, mavili, yeşilli, benek benek, şarap rengi aşıklar. (vardı)” 128, “Korkulu. (ydu)” (128), “Kapının önünde çocuğunun ölüsü. (vardı)” (128), “Geri gelen çocuğu. (vardı, duruyordu)” (128), “Kemigin çıkardığı tok ses. (duyuldu)” (128), “Sarkan, lacivert elbiselerimle dimdik. (duruyordum)” (129), “Kapıdaki. (oydu)” (129), “Kalın, çulaki, kapalı elbiselerin içinde.(ydi o)” (132), “Sonra kavgalarını. (anımsamıştım)” (132), “Sinsice neşeli gibi. (ydi)” (133).

Nesne eksiltisi: “İndirdim. (onu)” (128).

Tümleç eksiltisi: “Hep ağladığı sanılabilirdi (onun)” (126), “Kinlenirdim (ona).” (127), “İlınıyordu içi. (onun)” (128), “Kocamandı başı. (onun)” (129), “Kocaman eli boşlukta. (ydi onun)” (130),

Özne eksiltisi: zaten dilde kalıplaşmış bir anlaşma olarak ekler vasıtasıyla bu eksilti çok alışılmış bir yapıdır.” Eziliyordu. (o)” (128), “Ağlamıyordu. Tıkanıyordu. (o)” (129), “Boyanmış. (o)” (127), “Sıcaktı. Ellerimi yakıyordu. (o)” 133

Sonuç olarak Hayriddin Sultanov’un hikâyesinde doğal ve insana mahsus bir dünya anlatımı öne çıktığı için dilin anlatılan olay ve kişiler sebebiyle

yazarın tasarrufu neticesinde edebi eseri etkili kılacak ölçüde alışılmamış bağdaştırma ve çok az sayıda eksiltili ifade kullanımı söz konusudur. Vüs'at O. Bener'in "İlki" hikâyesinde ise bir yıl sonra evine dönen yatılı okuldaki çocuğun gözünden şehre ve aileye ilişkin özlem ve hatırlamalar eşliğinde kesik ifadelere ve alışılmamış bağdaştırmalara başvurduğu görülmektedir. Bu elbette yazarların dünyaya bakışlarıyla ilişkilidir ve metnin bütününe yansıyan dil tercihleri de bu yönde kurulmuştur.

Kaynaklar

Aksan, Doğan (2004), *Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklere Şiir Çözümlemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Bener, Vüs'at O. (1986), *Dost*, Can Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özlem YILMAZ, (2018). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Metin Odaklı Dilbilgisi Öğretimi*, Yüksek Lisans Tezi.

Sultanov, Hayriddin (2021), "Anamın Yurdu", *Günümüz Özbek Öyküsü*, Türkçesi: Hamza Öztürkmen, Hece Yayınları, Ankara.

HUMAN NATURE AND SOCIAL RELATIONS IN D.H. LAWRENCE'S "ESSAYS ON LOVE"

Mammadova Sevil Alasgar,
Ph.D., Assistant Professor: AzTU,
Department of Foreign Languages
Email: sevil.mammadova@aztu.edu.az
Orcid code: 0009-0004-0730-7256

Abstract: D.H. Lawrence's "Essays on Love" (1930) can be seen as a philosophical and cultural defense of his novel *Lady Chatterley's Lover*. In this work, Lawrence critiques society's conventional view of the relationship between body and soul, while also seeking to redefine the role of love and sexuality in human existence. He upholds natural human instincts as a counterpoint to the emotional detachment of modern technological civilization, and he challenges artificial moral codes that, in his view, contribute to the decline of human nature.

Introduction. D.H. Lawrence stands out as one of the most debated yet insightful voices in twentieth-century English literature. His 1928 novel *Lady Chatterley's Lover* and the companion essay *A Propos of Lady Chatterley's Lover* (1930) are not only significant literary works but also reflections of a deeper philosophical and ethical conflict. In these texts, Lawrence reveals how human instincts and emotional needs are suppressed in an age dominated by technocratic values. The purpose of the essay is to deliver a sharp critique of society's hypocrisy and its distorted notions of love. Lawrence argues for a vision of life rooted in the

balance between body and spirit. Through this work, he takes a stand against censorship and the weight of social conventions.

In the essay *Love*, Lawrence portrays the relationship between a man and a woman as a reciprocal “desire”. For him, love unites two opposites in a transformative experience a burning together, a dissolution of individual feelings, yet also an inevitable sense of separation. He attributes the failure of genuine union between the sexes to the incompleteness at the core of such relationships. Lawrence further insists that there exists a fundamental metaphysical difference between man and woman: their roles in life, their thoughts and emotions, their sources of pleasure, and their desires all diverge, just as their anatomy does.

Method. This article employs a qualitative, literary-analytical approach. Its aim is to examine Lawrence’s treatment of society, human nature, morality, and the concept of love in *A Propos of Lady Chatterley’s Lover* with attention to both content and ideas. Several methods were applied:

1. Thematic and ideological analysis – Core themes such as love, body-soul harmony, sexuality, and the dual morality of society were identified and explored in depth.

2. Comparative method – Lawrence’s views were set against those of contemporary thinkers and writers, particularly Freud and Nietzsche, to highlight his distinctive position.

3. Contextual approach – The essay was situated within its historical and cultural background, reflecting the social and moral climate of early twentieth-century England.

4. Discourse analysis – The author’s aims and philosophical ideas were traced through his choice of language, lexical patterns, and artistic-philosophical expression.

Building on these methods, Lawrence’s literary-philosophical stance can be substantiated and his influence on modern ethical and social thought assessed. For Lawrence, sexual intimacy represents not only a bodily instinct but also a profound expression of spiritual and moral unity. As he emphasizes: “*We have learned to hate our bodies. We have only forgotten to think and feel*” (Lawrence, 1930, p. 45). In addressing the effects of society and technology on the individual, Lawrence argues that industrial civilization mechanizes human life and, in doing so, distorts human nature. For this reason, he condemns the repression of emotional and sexual experience, declaring: “*When society begins to see sexuality as a disease, man becomes alienated from himself*” (Lawrence, 1930, p. 52).

Although these reflections echo Freud’s theory of libido, Lawrence’s emphasis lies elsewhere: for him, the essential task is to purify and sanctify sexuality, recognizing it not as a mere instinct but as an inseparable dimension of love and human wholeness. When considered at the crossroads of literature and morality, the enduring resonance of the essay arises from Lawrence’s challenge to the moral boundaries imposed on artistic creation. He rejects the subordination of literature to didactic purposes, asserting: “*Literature is not to teach moral lessons, but to show life itself*” (Lawrence, 1930, p. 60). This statement encapsulates one of the work’s

central ideological commitments: the defense of artistic freedom and the autonomy of literature.

From a philosophical standpoint, the essay revolves around the triad of body, soul, and harmony. At its core lies the conviction that true human fulfillment depends on the unity of body and spirit. Lawrence resists Puritan traditions that demonize physical desire and instead insists that harmony between body and soul constitutes the foundation of human perfection. As he writes: “*True love is the vibration of the soul and the body together*” (Lawrence, 1930, p. 71). His approach moves beyond romanticism, which tends to elevate either sexuality or spiritual intimacy, by emphasizing their indivisible unity.

Lawrence’s reflections on the relationship between man and woman parallel the ancient Chinese concept of yin and yang. Rooted in Taoist philosophy, this duality envisions the universe as guided by the force of Tao, which divides into two opposing yet complementary principles. Yang symbolizes the masculine strength, heat, dominance, light, the sun while yin embodies the feminine softness, tenderness, receptivity, darkness, the moon. In this view, neither pole is superior; each depends upon the other for balance and survival. As Lao Tzu famously remarked, the ideal is to “be like water” to yield rather than dominate, for dominance alone leads to downfall.

In a similar spirit Lawrence maintains that while men and women are polar opposites, they are also interdependent. Masculinity does not imply superiority over femininity; the differences between the sexes express complementarity, not hierarchy. In his eyes, true equality does not mean sameness (Adelman, 1991, p. 92). Yet, modern interpretations of gender equality often reduce distinctions to mere anatomical differences, attributing all intellectual, emotional, and behavioral traits to cultural and historical conditioning. Such views, which reflect both feminist critiques of male dominance and social constructs of equality, would not have satisfied Lawrence. For him, the essence of male and female lies in their metaphysical differences, which cannot be erased without undermining the integrity of human love and life itself.

It is misleading to argue that male and female traits are entirely conditional. Within dominant American cultural thought, it is often assumed that a man cannot reach full success without the support of a woman. If male and female qualities were entirely interchangeable across all cultural settings, it would be possible to deny the existence of inherent distinctions between the sexes. In practice, however, the evidence for conditional traits is tied to cultural patterns that vary by society. In this regard, the concept of “gender equality” has been treated as dogma in some academic circles, although it has become one of the most discussed issues of the last century.

As already noted, Lawrence consistently stresses that men and women differ at a metaphysical level. In his essay *Thomas Hardy Research*, he illustrates this contrast, suggesting that men and women perceive reality in fundamentally different ways: “*Men accept that God is one and say that he belongs to the male sex. Men perceive that there is a variety of varieties in every concept. But women, perceiving things and concepts, vaguely declare that each concept is unique, the concept of uniqueness*”

constitutes reality for them” (Holdernes, 1982, p. 31). For Lawrence, men are drawn toward multiplicity, while women gravitate toward unity.

Philosophical traditions that shaped Lawrence’s thought often trace back to ancient Greece, especially to Pythagoras and his followers. Early theories associated singularity with masculinity and plurality with femininity. The pre-Socratic philosopher Empedocles offered a framework especially relevant to Lawrence: he proposed that two forces Love and Strife govern change in the universe. Love is the principle of attraction and unity, while Strife divides and separates. Empedocles personified Love as Aphrodite and associated Strife with its opposites, often linking it to masculine identity. In this sense, his cosmology parallels Lawrence’s understanding of sexual duality.

According to Lawrence, women strive to unify and reconcile. Their role is expressed in an emotional drive to heal divisions and remove barriers, a tendency that manifests most strongly within the family, where women attempt to preserve wholeness. Men, by contrast, impose rules and structures that often obstruct this unity. Lawrence interprets war as a particularly male phenomenon, while women, throughout history, have opposed violence and chaos, advocating instead for peace and reconciliation (Patmore, 1970, p. 41).

Lawrence further observes that men of his time were haunted by feelings of isolation, yearning to be “alone,” though, paradoxically, their deeper longing was still directed toward women. He connects this psychological difference to religion: polytheism, with its acknowledgment of diversity and plurality, he links to masculine vision, whereas monotheism, with its emphasis on unity and equality before God, he identifies as feminine. Christianity in particular, while calling for peace and unity, is not accepted by Lawrence as aligned with women in essence.

Ultimately, Lawrence’s reflections point to a profound metaphysical divide: men and women inhabit different spiritual worlds and interpret the same reality through contrasting lenses. These divergent perspectives, however, are not destructive but complementary, forming the basis for balance in human existence. Lawrence’s vision resonates with the philosophy of Heraclitus, who argued that opposites necessarily converge and that harmony emerges from diversity and conflict. As Heraclitus illustrates, the strings of a lyre pull in opposite directions, yet it is precisely this tension that produces beautiful music (Nixon, 1986, p. 76).

As is evident, D.H. Lawrence considers woman to be the vital, life-sustaining force in a man’s existence. She represents the source of his energy and spirit. At times, Lawrence even portrays the relationship between man and woman as a potential cause of despair. In his view, when a man pursues creative work beyond the boundaries of family life, this endeavor deepens his attachment to life. While the bond with a woman is significant, it cannot by itself guarantee a man’s complete happiness. For Lawrence, men must also possess greater ambitions goals that inspire enthusiasm and a readiness for struggle.

For women, however, the sphere of home and family provides the highest fulfillment. Although a woman may be interested in a career, Lawrence believes her natural role lies in nurturing children and maintaining the household. This traditional

image of womanhood is central to his thought. By contrast, modern feminist voices have argued that women are capable of pursuing professions historically dominated by men, thereby expanding female influence in society (Potter, 1999, p. 23).

Lawrence depicts man as the primary discoverer and inventor of life. Men, in his eyes, stand apart solitary figures who advance by trusting in their inner world and spirit. Woman, conversely, belongs to the realm of twilight and night; evening and darkness are her domains. Yet despite these contrasts, the two sexes share a unifying core in the deepest regions of the heart. In Lawrence's symbolic imagination, day belongs to man and night belongs to woman. This division resembles an elemental distribution of labor and is framed in mythological imagery, where the sun embodies the masculine and the moon the feminine.

Conclusion. *Essay on Love* is not simply a defense of a controversial novel but also a summons for humanity to return to its authentic self and to nature. In this work, Lawrence displays literary bravery, philosophical insight, and a firm ethical stance. He underscores the significance of the writer's struggle to preserve genuine love and honesty against the prohibitions and stereotypes imposed by society. As such, the essay continues to serve as a lasting response to enduring questions of human identity, love, and freedom in the history of literature.

References

1. Lawrence D. H. *A Propos of Lady Chatterley's Lover*. London: Mandrake Press. 1930
2. Meyers J. D.H. *Lawrence: A Biography*. New York: Cooper Square Press. 1990
3. Squires M. D.H. *Lawrence and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press. 2002
4. Worthen J. *The Life of D.H. Lawrence: A Critical Biography*. Oxford University Press. 2005
5. Potter Stephen. *D.H.Lawrence: The Centre and the Circles* / ed.: Stephen Potter. – Nottingham: University of Nottingham D.H.Lawrence Centre, – 1992. –84 p.
6. Nixon Cornelia. *Lawrence's Leadership Politics and the Turn against Women* / Cornelia Nixon. - Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, - 1986. - 127 p.
7. Patmore Derek. *D.H. Lawrence and the Dominant Male* / Derek Patmore. - London: Covent Garden Press, - 1970. - 216 p.
8. Holderness Graham. *D.H. Lawrence: History, Ideology and Fiction* / Graham Holderness. - Dublin: Gill and Macmillan, - 1982. - 136 p.
9. Adelman Gary. *Snow of Fire: Symbolic Meaning in "The Rainbow" and "Women in Love"* / Gary Adelman. - New York and London: Garland, - 1991. - 160 p.

A BRIEF EXCURSION INTO THE HISTORY OF TRADITIONAL SEMANTICS

Nigar Seyidova,
Baku State University
Head Teacher, Department of English Language
(for Natural Science Faculties)
nigar-seidova@mail.ru

Summary. Semantics, a pivotal branch of linguistics that focuses on the study of meaning in language, has been extensively discussed and debated. Whilst the majority of linguists concur that semantics is the study of the meaning of linguistic expressions, the precise definition of “meaning” remains the subject of considerable controversy. The boundaries between semantics and other linguistic subfields, particularly pragmatics, are also defined differently by various scholars. The term “semantics” was introduced by the French linguist M. Breal in the late XIX century and was initially understood to encompass the totality of what was expressed by language. In recent times, the focus of modern researchers has been narrowed, with an emphasis placed primarily on the logical or conceptual aspects of meaning. For instance, Leonard Bloomfield regarded semantics as being associated with human knowledge and belief. In the early 20th century, semioticians such as Charles Peirce and Charles Morris refined the role of semantics in semiotics, explaining its relationship with syntax and pragmatics. It was emphasised that syntax involves formal relationships between signs, while semantics is concerned with how signs relate to their objects and pragmatics examines how signs are interpreted by their users. The decline of structuralism and the concomitant rise of transformational grammar in the mid-20th century resulted in a shift of focus towards semantics in linguistic analysis. Scholars such as Charles Morris and S. Ullman recognised the central role of semantics, with Ullman's works being significant contributions in this regard. The advent of Transformational Semantics, which established a correlation between syntactic structures and meaning, precipitated the emergence of new domains such as Cognitive Linguistics and Cognitive Grammar, which investigate the interplay between language and cognition. Contemporary research in semantics is increasingly interdisciplinary in nature, with a focus on the fields of linguistic pragmatics and cognitive linguistics. These disciplines are employed to study how meaning is shaped by the behaviour and cognition of language users. To summarise, the study demonstrates that semantics is an evolving concept, integrating structural, pragmatic and cognitive elements.

Keywords: language, meaning, linguistic, interpretation, syntax, pragmatics, cognition

Introduction. As with any scientific discipline, the field of semantics has its own particular subject matter. However, the definition of this subject matter is not as straightforward as it may appear. Whilst the majority of linguists concur that semantics is the study of the meaning of linguistic expressions, there is no universally

accepted definition of the term “meaning”. Due to the existence of divergent interpretations of the subject, the boundaries between semantics and other linguistic sciences, especially between semantics and pragmatics, are delineated in a variety of ways. Consequently, the issue of semantics merits meticulous examination.

The term “semantics” (from French “sémantique”) was introduced into linguistics in the 19th century by M. Breal. In this field, researchers have expanded the study of semantics to encompass “everything expressed by language” in a broader sense. However, other researchers (including those working within general linguistics) have limited it to the logical or conceptual aspects. Semantics can be defined as the study of the conceptual content of language (1). Conversely, it is possible to distinguish between different types of meaning and demonstrate how each fits into the overall complex effect of communication through language. Furthermore, it can be demonstrated how the methods of investigation suited to one type might be incompatible with another.

At the beginning of the 20th century, based on C. Peirce's (9) research in the field of semiotics, C. Morris (8) proposed a more precise approach regarding the status of semantics.

The “triadic relationship of semiosis” was discussed, with syntax defined as “the formal relationships between signs”, semantics defined as “the relationships between signs and the objects to which they refer”, and pragmatics defined as “the relationship between signs and the interpreters” (8, p. 6-30). It is important to note that in the early period of theoretical linguistics, beginning with F. de Saussure's *Course in General Linguistics* (4), semantics was largely overlooked and became a focus for philosophers such as Charles Morris. This phenomenon can be elucidated through the lens of structuralism, a philosophical approach that prioritises the examination of language in relation to its structural elements. It was only in the latter half of the XX century that an increased interest in semantics in linguistics was observed. The shift can be attributed to a number of factors, but one of the most significant was the emergence of transformational grammar. This new grammar distinguished between “surface” and “deep structures” (2), thereby bringing semantics into focus.

In the domain of structuralism, as articulated by Charles Morris, the conceptual framework encompasses structural (descriptive) or traditional semantics (10). Basil Blackwell is widely regarded as having developed this field of linguistics during the 1950s and 1960s. Among the scholars contributing to this field, S. Ullman's works are particularly noteworthy. His most notable publications include *The Principles of Semantics* (1957) and, in particular, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning* (1962) made a significant contribution to the development of semantics. The subsequent development of this field is particularly associated with C. Lyons, whose two-volume book *Semantics* (1977) became an important reference work. It is noteworthy that, although C. Lyons employed approaches that diverged from structuralist tenets in numerous instances, he nevertheless maintained the conviction that a structural approach to semantic analysis could prove advantageous. Lyons writes (p. xii): “The final two chapters of the book are dedicated to structural

semantics (or more precisely, structural lexicology). This is a subject with which I have been professionally involved for the past 20 years. Despite the waning popularity of structural approaches to semantics among contemporary linguists, it is asserted that these methods continue to offer significant contributions to the field of linguistic analysis”.

It is important to note that the paradigm shift in linguistics in the 1950s and 1960s, resulting from the rise of transformational linguistics (2), opened the door to new approaches to semantics. Consequently, a novel field of linguistics termed Transformational Semantics came into existence (5). In contradistinction to transformational linguistics, this approach posits that syntactic structures are not innate, but rather, their derivations are grounded in meanings. Subsequently, researchers operating within the paradigm of Transformational Semantics, who were in opposition to the principles of Transformational Linguistics, contributed to the establishment of Cognitive Linguistics and Cognitive Grammar, which also came to the fore as new fields within the domain of linguistics.

Contemporary research in semantics is predominantly undertaken within interdisciplinary domains such as linguistic pragmatics and cognitive linguistics (3, 6, 7,). It is important to acknowledge that in both traditional semantics, linguistic pragmatics, and cognitive linguistics, the primary focus is on meaning. For instance, S. Ullman writes: “The two areas of linguistics that deal with words are etymology, which studies the origin of words, and semantics, which studies the meaning of words” (11 p.1). It is noteworthy that both linguistic pragmatics and cognitive linguistics are oriented towards the study of meaning. The difference lies in the fact that, in contrast to traditional semantics, which views meaning in isolation from the role of language users, linguistic pragmatics and cognitive linguistics examine meaning from the perspective of its usage by people through language.

Conclusion. The objective of semantic analysis in modern linguistics is to elucidate the manner in which words and sentences in a language are comprehended, interpreted, and associated with processes and objects in the external world. Semantics is the branch of linguistics concerned with the meaning of linguistic units, especially words and sentences.

References

1. Bloomfield, 1934, Language
2. Chomsky, Noam 1956 Syntactic Structures. Paris: Mouton
3. Croft William and Daniel Cruse 2004 Cognitive Linguistics
Cambridge: Cambridge University Press and others
4. de Saussure, Ferdinand 2000 Course in General Linguistics
5. Katz Jerrold J. and Jerry A. Fodor 1963. The
structure of a semantic theory, Language, 39, P.p. 170-210. (Reprinted as Fodor
and Katz (1964:479-518)
6. Lakoff George 1987 Women, Fire and Dangerous Things. What Categories
Reveal about the Mind. University of Chicago Press
7. Levinson Stephen 1983 Pragmatics. Cambridge: Cambridge University
Press 420 p.

8. Morris Charles 1938 Foundations of the Theory of Signs. Chicago: University of Chicago Press
9. Pierce Charles 1932 *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Volumes I and II: Principles of Philosophy and Elements of Logic*. Harvard: Harvard University Press, Peirce Charles 1991 "On the nature of signs". In Hoops J. (Ed.) *Peirce on Signs: Writings on Semiotics by Charles Sanders Peirce*. (p . 141-143) University of North Carolina Press
10. Ullman Stephen 1957 The Principles of Semantics. Barnes and Nobles 352 s. ,
11. Ullman Stephen 1962 Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Basil Blackwell
12. Wierzbicka Anna 1992 Semantics, Culture and Cognition Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations, Oxford: Oxford University Press

TAMIM ANSARIYNING "BEVANING ERI" ROMANI TARJIMASI HAQIDA

**Kanimkul Tadjiyev,
filologiya fanlari nomzodi, dotsenti
Guliston davlat universiteti**

Har bir yozuvchining mening guruhimdagi ijodkorlarga o'xshab ketadigan yozuvchi guruhiga San Fransisko Yozuvchilari bo'linmasi-Tsexi, o'zining jamiki Proteyga o'xshagan ko'p qirrali, o'zgaruvchan, ammo boshqalardan farqli, tafovutli tunganmas doimo o'qib turadigan vafodor, sadoqatli, ajralmas qo'llab-quvvatlab turadigan suyanchiqlar bor. Men, shuningdek, San Fransisko Badiiy Komissiyasiga bir yillik grand bergani uchun minnatdorchilik bildiraman.

Ushbu tarixiy romondagi voqealar 1840-yilda Afg'onistonning uzoq, kichkina bir qishlog'dagi odamlar orasida bo'lib o'tgan. Bir sirli, yoshi o'tibroq qolgan. Ushbu shoh qishlog'iga kelib qoldi va o'sha qishloqqa tog' yonbag'rida, tekisroq joyda qo'nim topardim. U yerda donolik-donishmandlik so'zlarini, o'rgangan so'zlarni limlim quyardi yoki bu safsata, behuda gaplargina jim. U bir daydi, darbadarmi, balki aqldan ozgan odati yoki biror qaror to'g'risidagi talonchilik, shu yon-atrofdagilar haqida ma'lumot to'plovchi harbiy yoki bir malangli xudovand tomonidan "zaharlangan" u odam odatdagi oddiy tashvishlariga tik sifatida bir odam edi. Qishloqliklar uni haydab yuborsinlarmi yoki shu yerda joylashib qolishga ko'ndirsinlarmi? Bu savollar qishloq boshlig'i Ibrohimni o'yg'a solib qo'ygan edi. Ibrohimning mo'rtgina xotini Surayyoni uning yangasi, akasidan qolgan yangasi Xadichani va o'sha yoqning ancha kuchli, odami G'ulom Dastagirlarni bezovta qilib, o'ylantirib qo'ydi. Qishloqliklar hatto bu begonaning Qabilada uzoq yo'l bosib "Angliya" deb atalish yerdan kelib qolganmi, bu sirli malang ularning hayotlarini vayron qilib yuboradimi? buni hech kim bilmas edi. G'ulom Dastagir anchagina

kuchli, uncha-munchaga yegilmaydiga o'ziga, kuchiga ortiqcha ishonib qolgan, sal maqtanchoqroq, ammo savodsiz hamqishloq edi.

Roman Chor Bog', ya'ni to'rt bog' degan ma'noda, qishloqni tasfirlashdan boshlanadi. U qishloq poytaxt Qobul bir necha mil (1 mil=1609 metr) yuzlab millar shimolda joylashgan. Bundan deyarli ikki yuz yil burungi, biroq hozir ham o'zgarishi bo'lmagan "Tupkaning tubi"dagi qishloq edi.

Chor Bog'ning malikini uyida televizor bor, lekin u ko'rsatmaydi, kelajakda biror kun u yerda elektr toki kelib qolsa, balki ishlab qolar, hozircha esa elektr kelmagan, televizor ham shunga yarasha ko'rsatmaydi. 1841-yilda, har holda, u yerda elektr bo'lmagan, hatto Angliyada ham u yo'q edi.

Qishloq cho'zilib ketgan cho'zinchoq tosh kosaga o'xshar, vodiyning pastidagi u qismi, ya'ni tepasi tog'da joylashgan Chorbog'ning to'rt tomoni qiyalik va toshloq. Vodiyning pastki qismi esa ko'm-ko'k soyali-silovatli buyuk tog'lar qad rostlab turibdi.

Chor Bog' vodiyning pastiga yopishib olgan. Daryo bir chekkadan kiradi u balanddan pastga shovullab tushib, bir qator mayda shovvalarga yetishadi. U, ya'ni daryo, vodiyning yassi joyidan sirtmoq, irmoq hosil qilib yonidan o'tadi. Halqadan o'tgan suv janub tomondagi shovvalar bo'ylab oqimini tezlashtiradi, bungacha esa u tog' daryosi degan nomga munosib oqadi.

Daryo qirg'og'i bo'ylab past tomondan unga kiradigan joy yo'q, bunday joy daryoning tepa qismida ham ko'rinmaydi. Suv keladigan tomon faqat bir tarafdin. Bugun tosh shag'al yo'l, bittagina yengil mashina sig'ishi mumkin bo'lgan, yo'ldan yuradi. Bu yerda o'tish Qizil o'tish degan joyining etagidagina bor, yaqin o'tmishlargacha Qobildan keladigan hukumatning rasmiy odamlari xizmat bilan o'sha yerdan o'tib kelishadi va bunday kelishlar tabiiyki har xil zamondagina ro'y beradi.

1841-yildan avval Chorbog'ga kelishga faqat poyi-piyoda, yakka oyoq yo'lgina bor bo'lgan bu yo'ldan faqat yovvoyi echki-uloqlar yura olgan ammo odam izlari kam ko'ringan. Bahor faslining oxirlarida bir kuni ertalab, kun ancha ko'tarilib qolganida (1841-yilda) Chorbog' maliki ikki xonali uylarining birida o'tirganida, o'zining soqol-mo'ylovini tekshirib o'ziga qarab turganida, ammo o'sha kuni yana nimadir bo'lishi hayoliga kelmagan, albatta, lekin o'zining boshida salkam 30ga kirib qolgan boshliqning sochlari orasida birorta ham oqargan sochi ko'rinmas edi. Bu unga yoqar edi, ammo shu bilan birga uni hali yosh o'ylashlariga ham uncha chidamas edi. Asarda Rumiyning sehrli nodir kitobini qimmatli meros bo'lib o'tgan ota-bobolaridan qolgan Qur'oni ham bor bo'lib, Ibrohim ularni tez-tez o'qib turar edi, masalan unda ba'zi bir satrlar katta tassurot qoldirar edi.

Masalan sizning yuz biringizdan hali bittasi ham ochilgani yo'q, "Hormang!" menga sarhob haqida uning odamlari haqida hammaning sog'-salomat yurgani haqida aytarsiz, albatta, "Insha'alloh, shunday bo'lsin". Hadicha yangasi Ibrohimning qizlarining birining ismi Nahid bo'lganini, ba'zi-ba'zi uning yoqimli-yoqimsiz qiliqlarini tanqid qilib turar edi. Yozuvchining hikmatomuz gaplaridan 1-2ta misol keltirsak:

One morsel of meat and all the men turn into cats, as they say(5)

Well everyman had his own special burdons to bear

Bu gaplarni o'zbek tilida

Xo'sh, har kim o'z aravasini o'zi tortsin

Alloh knows best esa Alloh hamma narsani biladi deb tushunishimiz kerakka o'xshaydi. Bir bahorda ertalab, Hadicha qishlog'idan qaytib kelganidan sal vaqt o'tib, bitta butunlay begona, hech kim tanimaydigan boya aytganimizdek, echkilargina yura oladigan yo'ldan bir odam yurib keldi va nima uchundir o'sha Chorbog' tepasidagi joy unga yoqib qoldiki, o'sha joyda quyosh nurlari ostida qoyalarni rosa qizdirgan paytida, ammo to'g' tepasida hali ham qor bor edi, shunday ob-havoga qaramay, u odam ustidagi kiyimlari bir ahvoldagi, qalin soqqolli ko'rinishidan daydi bir odam ekanligini tushunish mumkin edi, uning qo'lida hech narsasi yo'q, hatto uni qo'riqlaydigan iti ham yo'q edi. U qayerdan kelib qoldi? Tubkaning tubidan boshqa joyga olib bormaydigan yolg'iz oyoq yo'ldan qayerlarni mo'ljallab ketayotgan edi? Undan bunday savollarga javob berishini hech kim so'ramadi, chunki birinchi bo'lib qishloqning boshlig'i Ibrohimning og'li Karim undan kamida 1-2 yosh, Ahmad va G'ulom dastagirning 9 yashar o'g'li Ahmad biror yosh Karimdan kattadir. Karim o'sha kuni erta bilan qirda Ahmad bilan yurgan edi, ular o'zlarining oilasining va tanish bilishlarining bir gala echkilarini boqib yurishgan edi, biroq mollarga qarash o'rniga ularni ko'proq oshib o'ynash qiziqroq edi, uning o'rniga mollarni itga topshirib o'zlari o'yin bilan band edi.

Bolalar daydini ko'rib qolganlarida o'yinni to'xtatib, bu suyaklari katta qari odamning so'qmoqdan ko'tarilib, Boboning burni deyishadigan qoyatosh pastiga kelib qo'ndi, ular begona odamning bir narsani surib qo'yib, qoratoshning kovagiga nimanidir suqib qo'rganini ko'rishdi keyin o'sha yerga so'qmoqdan yurib kelgan, uning atrofdagilaridan hech kim ko'rmaydigan qishloqning pastidan ham pastroq bo'lgan joyga bimalol joylashib olganiga qarab turdilar. Cholallasini olib, uning etagidan qayta ilgan tuxum oldi, tuxumni po'choqlaridan olib tashlab, ist'mol qildi. Keyin u ancha vaqt ko'zlarini yumib qo'llarini uzatib, qimirlamay, o'tirdi, uning qo'llari ochiq edi. Bolalar boshlarini qashib, burunlarini tortib qo'yib, u odamni kuzatishda davom etishdi.

Bu darbadar, albatta, oshiq o'ynashni ulardan yaxshiroq eplasa kerak. Karim butunlay begona bo'lgan odamlarni hayotida bir martagina ko'rgan o'shanda ham qishloqlariga talonchi qaroqchilar hujum qilishganida u odam kelib joylashgan Qizil o'tishning shimol tomonidagi Sarhobning shundoqqina ko'rinish turgan qishlog'iga qaradi. Ibrohimning yangasi Hadicha o'sha yerdan kelgan, shu bilan birga Sarhobga bir necha marta Hadichalarning uydagilarini ko'rib kelishga borganida bunaqa odamlarni ko'rmagan, shuning uchun ham u begona daydi bolalarga boshqacha ko'rinar edi.

U odam o'rnidan birdan turiballasini besh marta aylantirib boshiga qo'ydi, lekin o'ziga loyiq bo'lgan uzunlik va kenglikka keltirib uni yozib yerga to'shadi. Uallasini ehtiyot bo'lib qoqdi. U yerdagi hasharot va boshqa yopishgan narsalarni qoqib tashladi, G'arb tomonga qarab qo'llarini quloqlariga ko'tardi va asta namoz o'qiy boshladi!

“Alloh-u Akbar!”

U kim so‘radi Karim, undan sal yoshrog‘i esa yelkasini qisib qo‘ydi.

U Sarhobdanmikan?

Men uni u yerda avval hech ham ko‘rmaganman.

Unga qara! dedi Karim norozi bo‘lib kelgindini yoqtirmay.

“Sen uning terisini ko‘rmayapsanmi?” u qo‘li bilan begonani ko‘rsatib turar edi. Ikkala bola ham u odamning ilma-teshik ko‘ylagidagi teshiklarga qarardi.

Men unga tosh otaman, dedi Karim

Menga bir zo‘r, yaxshi tosh topishga yordam bergin, Ahmadjon dedi

“Men u qari itni qimirlashga majbur qilaman. Ko‘rasan”

Unday qilma, dedi Ahmad u odam jinni bo‘lib qoladi

Nega, nima uchun mening ayam mening bu qilg‘imga aqldan ozib, tentak bo‘lib qolar ekan?

Mening dadam menga doimo qishlog‘imizni begonalardan himoya qilib, qo‘riqlashim zarurligini tayinlaydi, ana shunaqa qaroqchi talonchilar kelgan vaqti esingdami o‘n yoshli bola gerdayib, ko‘krarigini kerib, sherigining ustidan kulgan bo‘lib, “Sen eslamaysan uni, sen bu yerda bo‘lmagansan, sen Sarhobda eding, sen mening gapimga quloq sol Ahmadjon” Begonalar yomon odamlar. Sen mening yoshimga kirganingda buni bilib olasan.

“Sen sayohatchilarga joy berishing kerak, har holda! Qoida shunaqa” dedi Ahmad. Dadam menga doimo shunday tayinlaydilar.

Hmm. Karim bu qoidani bilar edi, u hech qachon begonalarga ishonmaslikni, sayohatchilarga joy berishni, ularni qo‘llashi kerakligini bilar edi. Agar u odam pastga tushib ayollarimizga qarasachi? Karim qoshlarni chimirdi “Men garov o‘ynayman, u bu yerga shuning uchun kelgan, men uni shu yerdan turib, tosh bilan ura olaman, garov o‘ynaysanmi?”

Men qimor o‘ynamayman.

U odamning namozini o‘qib bo‘lib, sallasini do‘pisining tepasiga joylashtirganiga qarab turishdi. O‘zi Bobo Burun oldiga bardosh qurunib o‘tirib oldi va duolar o‘qiy boshladi, u bolalarni ajab tovurgina ko‘rib turgan bo‘lsa ham, ularga e‘tibor bermadi.

Sen garov o‘ynamaysan?, dedi Karim pishillab.

“Sen eshshak miyasan, oshiq o‘ynash qimor emasmi?” “Men uning miyasini qattig‘ini chiqaraman”

Karim izlagan toshini qurolini topgan edi, mushtdek yumaloq toshni kaftida aylantirib ko‘rdi.

To‘xtat, deb shivirladi Ahmad achchiqlanib, senga nima bo‘ldi? U bechora odam shunchaki dam olayapti.

“Boshqa biror joyga borib dam olsin, bu bizning qishlog‘imiz, Alloh nomi bilan, Xudo haqqi, Karim uni o‘ziga kelib, o‘zini bosib olishini hohlar edi.

Surayyo o‘zini jin chalib ketishidan qo‘rqadi, bu qiziq gap, chunki Surrayo shunday gaplarga ishonadi, ammo uning bolasi, albatta, o‘zini beayb, kichkina bola deb o‘ylaydi, shuning uchun o‘zidan kattalarning ba’zi gaplariga o‘ylanib, gapning ma’nosiga tushunmay turadi. U kelgan sirli daydi, albatta, duolar o‘qir edi, uning yomon gaplarni aytmaganiga bolalar ishonishar edi, u daydimi, yo sal anaqaroqmi,

balki qaroqchilar to‘dasiga mansub bir darbadarmi, unday odamlarga Chorbog‘lik odamlar o‘zlarining tilida malang deb atashadi, bu xudoning bandasining o‘tmishi qayerda kechganini hech kim bilmaydi, ammo Tamim Ansariy bilar, ammo biz o‘quvchi kitobxonlardan, balki ilhom tutar, uyog‘i bizga qorong‘i.

Adabiyotlar

The Widow's Husband. A novel by Tamim Ansary. A Vox Novus Book. A Numina Press Book 2009.

San Rafael, California. 347 pages.

West of Kabul, East of New York. Tamim Ansary. An AfghanAmerican Story. PICALO R .Farrar, Straus and Cirboux New York. 2002. 301 pages.

LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC FACTORS IN SHAPING DISCOURSE

Sabina Ismayilova Vilayat

Baku State University

Teacher, Department of English Language

(the Faculties of Humanities)

sabinaismayilova@bsu.edu.az

Abstract: This article explores the manner in which the interpretive function of discourse is influenced by extralinguistic and linguistic factors. The primary focus of this study is the relationship between the characteristics of the dialogic space and the communication of extralinguistic factors. Researchers identify features of communication such as dialogicity, interactivity, non-linearity, incompleteness, and the ability to transform information. The objective of effective communication is to enable each communicator to achieve their desired outcomes while maintaining equilibrium in the communication process. This phenomenon is associated with a variety of communication objectives, including the transmission of information, the modification of behavior, and the establishment of connections. The article's analysis is grounded in the theoretical frameworks proposed by Halliday and Hu, which categorize context into three distinct types: linguistic, situational, and cultural. The focal point of this study is the manner in which cultural context influences the development of language and communicative events, in addition to the cultural expressions that emerge within the context of specific situations.

The cultural context which is considered part of the extralinguistic context, provides a comprehensive explanation of the broader aspects of the environment in which language and communication processes manifest. Furthermore, the communicative stance and speech influence theory are presented as essential aspects, as an individual's communicative stance may change in different communication situations. Speech influence techniques, including proving, persuading, suggesting, and ordering, are methods through which an individual can exert influence over another. Research indicates that methods of persuasive communication vary in their

effectiveness across diverse cultural audiences. For instance, while references to the Bible are effective in the UK and the USA, references to the Quran are more influential in Azerbaijan. Discourse is evaluated as a purposeful process formed by the cognitive structures used by an individual's conceptual system and the corresponding representation tools in language. Accordingly, the article expounds on the manner in which discourse is shaped by a multitude of social, cultural, and situational factors. Furthermore, it provides an in-depth analysis of purposeful communication.

Keywords: language, meaning, linguistic, interpretation, syntax, pragmatics, cognition

Introduction. The interpretive function of discourse is determined by both extralinguistic and linguistic factors. First and foremost, we consider the characteristics of the dialogic space and communication as extralinguistic factors. A body of research has identified a set of characteristics that are inherent to communication. These characteristics include dialogicity, interactivity, non-linearity, incompleteness, and the ability to transform information (6; 7; 9).

The effectiveness of influence in a dialogue is determined separately for each communicator. In a dialogue, effective communication can be achieved either for one participant or both. In the context of multi-party conversations, the efficacy of communication varies among participants. The concept of effectiveness is linked to a communicator's achievement of their goals in a particular communicative situation. The ability to influence speech effectively enables the speaker to achieve their desired outcome while maintaining a balanced communicative relationship with the interlocutor. This balance prevents the escalation of arguments and ensures that the interlocutor is able to engage in a productive dialogue. However, communication goals can vary. They can be categorized as informational, substantive, or communicative. An informational goal is to convey information and receive confirmation that it has been understood. A substantive goal is to obtain something, learn something, or change the interlocutor's behavior. A communicative goal is to establish, develop, maintain, restore, or terminate a specific connection with the interlocutor.

Halliday's (1985) seminal work marked a significant development in the field by generalizing the theory of context based on situational context theory and introducing the concept of "register." The concept of context can be reflected by the register, which encompasses variables such as discourse domain, tone of speech, and speech style. The discourse domain encompasses the events and subjects of conversation, as well as the activities in which the speaker and other participants engage. These elements collectively constitute the linguistic environment. The tone of speech is indicative of the relationships between participants, including their social status and roles. The term "speech style" is used to denote the manner in which linguistic communication is conducted, encompassing the selection of channels and tools employed. These channels and tools may include oral or written

communication, as well as the degree of preparation that precedes the communication, categorized as either impromptu or prepared (1;5).

Hu (1994) divided context into three types based on Halliday's framework model. The following three elements comprise the linguistic context: 1) the co-text, which pertains to the internal environment of the discourse; 2) the situational context, which refers to the environment where the speech occurs, the characteristics of the event, as well as the topic, time, place, and method of the conversation; and 3) the cultural context, which relates to linguistic social groups, the author's history, culture, customs, and traditions (8). The cultural context, which is considered part of the extralinguistic context, establishes the foundation for the linguistic system as a whole and dictates the meaning systems that are embedded within it. The situational context is defined as the specific application of language within a given context, and the cultural embodiment of that context. The cultural context is reflected in a variety of situational contexts, and the significance of specific communicative events within a cultural context is determined by the situational context (2).

The communication objectives encompass a wide array of sentiments, including greetings, congratulations, expressions of affection, farewells, compliments, and more. The communicative stance of the speaker may be strong (e.g., the boss towards a subordinate, or an adult towards a child) or weak (e.g., a child towards an adult, or a subordinate towards a superior). In the context of communication, the speaker's communicative stance can be fortified or safeguarded by employing speech influence techniques. Conversely, the interlocutor's stance can be undermined by utilizing such techniques and executing diverse speech acts toward the interlocutor. The theory of speech influence is concerned with the examination of methods through which an individual may exert influence over another during a verbal exchange. These methods include, but are not limited to, proving, persuading, suggesting, ordering, and other related practices. The communicative stance of the speaker represents a seminal theoretical concept in the domain of speech influence science. The communicative stance is defined as the speaker's influence and authority in relation to the interlocutor. This concept pertains to the relative effectiveness of the speaker's potential speech influence on the interlocutor. A person's communicative stance, defined as the degree to which they are willing to engage in a communicative act, can undergo modification in different communication situations and even within the same communicative situation. Research indicates that methods employed in the influence of speech are subject to cultural particularities. The efficacy of these methods in one audience may not be indicative of their effectiveness in another, or vice versa. For instance, references to the Bible have proven effective in both the UK and the USA, while references to the Quran have demonstrated greater efficacy in Azerbaijan. A similar phenomenon occurs in the context of jokes, which are utilized extensively in the USA but demonstrate limited effectiveness in Azerbaijan and other regions.

Conclusion. Discourse can be defined as the product of a linguistic personality created to solve specific purposeful tasks, utilizing the cognitive structures of an individual's conceptual system and their chosen representational tools in language.

References

1. Cabrerizo F. J., Pérez I. J., & Herrera-Viedma E. (2010). Managing the consensus in group decision making in an unbalanced fuzzy linguistic context with incomplete information. *Knowledge-Based Systems*, 23(2), 169–181. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2009.12.005>
2. Diéguez-Risco et al., 2015; Stern & Lehrndorfer 1992. The Functions of Context in Discourse Analysis. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*
3. Halliday M. A. K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar* (2nd edn). Edward Arnold
4. Hu Z. L. (1994). *Textual cohesion and coherence*. Shanghai Foreign Language Education Press.
5. Kircher T. T. J., Senior C., Phillips M. L., Benson P. J., Bullmore E. T., Brammer M., & David A. S. (2001). Recognizing one's own face. *Cognition*, 78(1), B1–B15. [https://doi.org/10.1016/S0010-0277\(00\)00104-9](https://doi.org/10.1016/S0010-0277(00)00104-9)
6. Klushina N. I., Ivanova S. V., & Chudinov A. P. (2018). *Political Linguistics: Theory and Practice of Speech Impact*. Moscow: Flinta.
7. Morozova O. N. (2011). *Manipulation in political discourse: linguistic mechanisms and strategies*. Moscow: Librokom.
8. Song L. (2010). The role of context in discourse analysis. *Journal of Language Teaching and Research*, 1(6), 876. <https://doi.org/10.4304/jltr.1.6.876-879>
9. Trofimova G. N., & Barabash V. V. (2020). *The Linguistic Representation of Manipulation in Media Discourse*. Saint Petersburg: Aletea.

COMMUNICATION AND IDENTITY IN A GLOBALIZED WORLD

Abduxalimova Sarvinozxon Usmonali qizi,
Qo‘qon davlat universiteti 2-kurs tayanch doktoranti
xaydaraliyeva95@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola madaniyatlararo muloqot jarayoni va madaniy identifikatsiya masalalariga bag‘ishlangan. Muallif madaniy identifikatsiyaning ahamiyatini va uni saqlash zaruratini ta’kidlaydi, shuningdek, odamlarning boshqa madaniyatlarga integratsiya qilish jarayonini ko‘rib chiqadi. Madaniyat konstant sifatida turli ijtimoiy va madaniy guruhlar o‘rtasidagi farqlarni anglashga yordam beradi. Madaniy identifikatsiya shaxsning o‘zini boshqasidan farqli ravishda qabul qilishi, shu bilan birga, o‘zligini saqlab qolish zaruriyati borligini belgilaydi. Ushbu maqola madaniy identifikatsiya va madaniyatlararo muloqot jarayonlari o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi.

Kalit so‘z va iboralar: madaniy identifikatsiya, madaniyatlararo muloqot, madaniyat, o‘zlik, ijtimoiy guruhlar

Annotation. This article is dedicated to the issues of intercultural communication and cultural identity. The author emphasizes the importance of cultural identity and the necessity to maintain it while also exploring the process of integrating into foreign cultures. Cultural identity aids in understanding the

differences between various social and cultural groups. It signifies an individual's acceptance of their distinctiveness amid others, while simultaneously necessitating the preservation of one's own identity. The article sheds light on the complex relationship between cultural identity and the processes of intercultural communication.

Keywords and expressions: cultural identity, intercultural communication, culture, self-identity, social groups

In the process of intercultural communication, every individual simultaneously addresses two crucial problems: the desire to maintain their cultural identity while engaging with foreign cultures.

In the broadest sense, «identity» refers to an individual's awareness of their belonging to a particular sociocultural group, enabling them to determine their place within the sociocultural space and navigate the surrounding world freely. The necessity for identity arises from the fact that each person needs a certain order in their life activities, which can only be provided by a community of other people. To achieve this, they must voluntarily accept the dominant elements of consciousness, tastes, habits, norms, values, and other means of interaction that are accepted among others in that community. The assimilation of these elements of social life within the group gives an individual's life an organized and predictable character, making them part of the corresponding culture.

Since every individual can simultaneously be a member of several social and cultural communities, different types of identity are typically distinguished based on the type of group affiliation: professional, civic, ethnic, political, religious, and cultural identity. Among all these types, cultural identity is of particular interest to us, which can be defined as «an individual's belonging to any culture or cultural group that shapes their value relationship to themselves, other people, society, and the world as a whole.» [Sadokhin A.P. *Mejkulturnaya kommunikatsiya*. M., 2004. P.57]

Thus, the essence of cultural identity lies in the conscious acceptance by the individual of the corresponding cultural norms and behavior models, value orientations, and language, as well as in the understanding of their self from the perspective of the cultural characteristics that are accepted in that society, identifying themselves with the cultural models of that particular society.

In intercultural communication, the problematic nature of cultural identity is based on the division of representatives of all cultures into «us» and «them.» This opposition permeates all aspects of culture and reflects the collective, mass, popular, and national worldview. Depending on the size of the collective we are considering, we can find a distinct but always clear distinction between «us» and «them.» The opposition of «us» and «them» is by no means a modern phenomenon. [Fasmer M, *Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka: V 4-kh tt.: T. 3*. M., 1987. P 582-583]. It has divided families, clans, and tribes in archaic societies, religious sects, and so on. Conceptually, it already distinguished the «own people» from the «not one's own,» the «other,» and the «foreign,» because «own» means «belonging,» «special,» «personal,» «separate,» significant «self,» having «essence.» [Shanskiy, N. M.,

Ivanov, V. V., & Shanskaya, T. V. *Kratkiy etimologicheskiy slovar russkogo yazyka* M.,1971.P 497,419]

In the process of intercultural communication, an individual inevitably faces the question of where the boundary lies between the culture they consider their own and those cultures that are foreign to them. Answering this question is not as simple as it may seem at first glance. The connection to one's own culture is not automatically guaranteed by mere blood ties or inherited genes. This connection is established not through biological means but in some other way, which means it has a non-biological origin. One can be Uzbek by blood yet not be Uzbek in terms of culture, and vice versa. So, what serves as the foundation for this connection?

When there are many cultures, knowledge about them and existence within one of them do not necessarily coincide. One can know about Islam without being a Muslim. Knowledge and being diverge from one another. Knowledge makes a person learned, but it does not indicate their cultural belonging. It is somewhat neutral in relation to the boundary that separates «my culture» from the foreign. From what a person knows about a culture, one cannot conclude who they are culturally.

In intercultural communication, a classic situation occurs when representatives of different cultures encounter culturally specific views of the world during communication, where each partner initially fails to recognize the significance of the differences in these views, as each considers their own perceptions to be normal while viewing the perceptions of their interlocutor as abnormal.

Metaphorically speaking, when interacting with a representative of another culture, an individual is akin to traveling to a foreign country. They step outside the boundaries of their familiar environment and the circle of well-known concepts, venturing into an unfamiliar world that is enticing due to its novelty. On one hand, the foreign land is unknown and appears dangerous; on the other hand, everything new is appealing, promising new knowledge and experiences, and broadening one's horizons and life experiences.

In the modern world, the number of people crossing the boundaries of their cultural worlds and attempting to settle in another cultural region is growing. They face the choice of assimilation—potentially dissolving completely into the foreign culture—or integration, which involves a degree of adaptation while retaining their own cultural identity.

Regardless of the choice made, this process will not be easy. For culture is not just language, customs, and so on; it is also manifested in social structure, the predominant mode of material production, and other factors.

References

1. Fasmer M, *Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka: V 4-kh tt.: T. 3.* M., 1987.P 582-583
2. Sadokhin A.P. *Mejkulturnaya kommunikatsiya.* M.,2004. P.57
3. Shanskiy, N. M., Ivanov, V. V., & Shanskaya, T. V. *Kratkiy etimologicheskiy slovar russkogo yazyka* M.,1971.P 497,419
4. Vasmer, M. *Etymological Dictionary of the Russian Language: In 4 Volumes.* Vol. 3. Moscow, 1987. P. 582-583.

**MAKTAB TA'LIMIDA INNOVATSION PEDAGOGIK
TEKNOLOGIYALARNI JORIY ETISH (INGLIZ TILIDAGI
EKVIVALENTSIZ LEKSIKA MISOLIDA)**

Avalboyeva Maftuna,
tayanch doktorant,
maftunka0710@gmail.com
O'zDJTU

Annotatsiya. Zamonaviy sharoitda ekvivalentsiz leksika o'qitilishi til madaniyati va tarixini o'rganishda, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishda muhim ekanligi aniqlangan. Til o'rgatishda madaniyat va til bir butun ekanligi, shuning uchun ekvivalentsiz leksikaning o'qitilishi bilan bog'liq pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar ahamiyatiga e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ekvivalentsiz leksika; lingvodidaktika; chet tilini o'qitish; pedagogik texnologiya; multimedia vositalari; madaniy realiyalar; o'quv-tarbiyaviy jarayon.

Abstract: In modern conditions, it has been determined that teaching non-equivalent vocabulary is important for studying language culture and history and for broadening students' worldview. It is emphasized that language and culture are inseparable in language teaching; therefore, attention should be paid to the significance of pedagogical approaches and technologies related to the teaching of non-equivalent vocabulary.

Keywords: non-equivalent vocabulary; linguodidactics; foreign language teaching; pedagogical technology; multimedia tools; cultural realia; educational process.

Ekvivalentsiz leksika – ya'ni ma'nosi boshqa tilda to'g'ridan to'g'ri ekvivalenti bo'lmagan so'z yoki ifoda – til va madaniyat o'rtasidagi aloqani ko'rsatadigan muhim til birliklaridandir [tilvaadabiyot.uz]. Maslova til o'ziga xos madaniy voqea-hodisalarni ifodalovchi “ekvivalentsiz leksika va lakunalar” qatlami mavjudligini ta'kidlaydi [tilvaadabiyot.uz]. Bunday so'zlar ko'pincha muayyan millat tarixiga, urf-odatlariga, tabiiy-sharoitlarga yoki diniy-afsonalarga bog'liq bo'ladi. Masalan, Mirzaaliyev va Oxunov ta'kidlashicha, ingliz tilida katta miqdordagi leksik birlikning o'zbek tilida ekvivalenti yo'q bo'lib, bu tushunchalar, avvalo, madaniy realiyalar orqali o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ekvivalentsiz leksikani o'qitish o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash va tilga oid madaniy kompetensiyani shakllantirish uchun zarurdir.

Chet tilini o'rgatishda so'z boyligini to'g'ri tashkil etish pedagogik jarayonning muhim bo'g'inidir. Biror tilning leksik fondi tafovutlari turli tillar o'rtasida to'liq ekvivalent o'zgarmasligini ta'minlamaydi – bu holatni Arifova ham qayd etadi: ikki

tilni taqqoslaganda ularning lugʻat boyligi haqida toʻgʻri xulosaga kelib boʻlmashligini, chunki maʼlum tushunchaga nom berish lingvistik hamda ekstralingvistik omillarga bogʻliq boʻlishini taʼkidlaydi. Demak, ekvivalentsiz leksika ham til faoliyatining ajralmas qismi boʻlib, uni oʻqitishda hududiy va madaniy tafovutlar yodda tutilishi shart.

Pedagogik texnologiyalar sohasida amalga oshirilayotgan izlanishlar taʼlim sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan. Maʼlumki, innovatsion pedagogik yondashuvlar taʼlim jarayonini rejalash, oʻquvchi faolligini ragʻbatlantirish va koʻnikmalarni rivojlantirishga yoʻnaltiriladi. Xalqaro tadqiqotlar va amaliy ishlar shuni koʻrsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (ICT) chet tilini oʻqitishda noanʼanaviy vositalardan foydalanib, murakkab leksik tushunchalarni osonlashtiradi. Darslarda multimedia vositalaridan (filmlar, rasmlar, animatsiyalar) va interaktiv lugʻatlardan foydalangan holda ekvivalentsiz leksik birliklarning talqinini taqdim etish mumkin.

Ekvivalentsiz leksika mavzusi oʻqitilganda oʻquvchilarda nafaqat yangi soʻzlar, balki ularning kontekstda ishlatilishi, madaniy anglashish bilan bogʻliq kompetensiya ham rivojlantiriladi. Oʻrganilgan darslarda oʻquvchilarga tarixiy va madaniy maʼnolarga boy bir qator yangi leksika birliklari taqdim etiladi. Dars jarayonlarida multimedia taqdimotlari, real tasvirlar va oʻyinlarga asoslangan mashqlar ishlatiladi. Natijada, ushbu texnologiyalar yordamida oʻquvchilarning motivatsiyasi sezilarli darajada oshadi.

Shuni taʼkidlash zarurki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qoʻllanilishi oʻquvchilarga murakkab maʼlumotni qisqa muddatda qabul qilishiga yordam beradi.

Leksik dars ishlarini bajarishda interaktiv lugʻatlardan, audio-video manbalardan foydalangan oʻquvchilar, anʼanaviy darslarga qiyoslanganda, leksik yodlash va tushunish topshiriqlarini yaxshiroq bajaradi. Bu pedagogik metodlar koʻp hollarda ovozli ifoda va kontekstual misollar bilan toʻldirilib, oʻquvchilarni mustaqil izlanishga undaydi. Ularning nutq faoliyatida yangi ekvivalentsiz leksik birliklar mazmunli ishlatiladi. Shu tariqa, pedagogik texnologiyalarni innovatsion usullarda qoʻllash oʻquvchi yutuqlarini sezilarli darajada oshiradi va ekvivalentsiz leksikani oʻzlashtirish jarayonini tezlashtiradi.

Maʼlumki, lingvistik qarashda har bir tilning lugʻati oʻziga xos ijtimoiy-maʼnaviy maydon aksidir. Arifova (2024) taʼkidlaganidek, tilning lugʻat boyligi haqida ikki tilni toʻgʻridan toʻgʻri solishtirib boʻlmaydi, chunki nom qoʻyish jarayoniga lingvistik hamda madaniy-sotsiologik omillar taʼsir qiladi, misol uchun, bir tilda keng tarqalgan tushuncha boshqasida mutlaqo yangi realiya boʻlishi mumkin. Shunday boʻlganida, oʻquvchi ana shu madaniy jihatdan boy va nodir birikmani faqat tarjima emas, balki aniq taʼrif yoki izoh orqali oʻzlashtirishi kerak boʻladi. Bu jihat oʻquv metodikasida tasviriy tarjima va taʼrif usullarining zarurligini yana bir bor eslatadi.

Shunday qilib, ekvivalentsiz leksikani oʻqitishning muvaffaqiyati pedagogik texnologiyalarni toʻgʻri va ijodiy qoʻllashga bogʻliq. Nega deb soʻralsa, bu turdagi leksika bilan ishlashda nafaqat til qoidalari, balki madaniy jihatlar ham hisobga

olinadi. Shu bois, o'qitish jarayonida har bir leksik birlik fonida unga bog'liq tarixiy-madaniyatning qisqacha sharhini berish, multimediali va interfaol amaliyotlar tashkil etish lozim.

Shuni ta'kidlash lozimki, ekvivalentsiz leksika til va madaniyatning ajralmas bo'lagi sifatida chet tillari o'qitishida muhim ahamiyatga ega. Bunday leksik birliklarning o'ziga xosligi va ma'nolarini to'g'ri yetkazib berish qiyinchiliklarini hal qilishda pedagogik texnologiyalar katta rol o'ynaydi. Xususan, multimedia va interfaol mashqlar, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari yordamida olib borilgan o'qitish ekvivalentsiz leksikaning o'zlashtirilishini sezilarli darajada osonlashtirdi. Ma'ruza va yozma izohlarga qaraganda, vizual va eshitish materiallari bilan boyitilgan darslar o'quvchilarning tushunchalarni idrok etish darajasini oshiradi. Bu esa ingliz tilidagi ekvivalentlari bo'lmagan leksik birliklarni mashg'ulotda jonli misollar bilan qo'llashning samaradorligini oshiradi. Buning natijasida o'quvchilarda tilning milliy kechmishga oid xususiyatini anglash va chet tilini o'rgatishda tarjimonlik salohiyatini oshirish yo'lida sezilarli yutuqlarni kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ekvivalentsiz leksikani o'qitishda pedagogik texnologiyalarga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. O'qitishning an'anaviy metodlariga yangi texnologiyalarni integratsiya qilish leksik birliklarni samarali o'rgatish va til bilish doirasini kengaytirishga imkon beradi. Shu munosabat bilan kelajakda maktab va oliy ta'lim jarayonlarida ekvivalentsiz leksikani o'qitish metodikalarini yanada takomillashtirib, raqamli resurslar yaratish istiqbollari joriy etilishi lozimligini ta'kidlash muhim.

Adabiyotlar

1. Arifova, U.A. (2024). *Zamonaviy tilshunoslikda ekvivalent va ekvivalentsiz leksik birliklarning o'rganilish hususiyatlari*. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 4(23), 707–712. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14167172> zenodo.org.

2. Maslova, V.A. (1997). *Vvedenie v lingvokultureologiyu*. Moskva: Naslediye. tilvaadabiyot.uz.

3. Mirzaaliyev, I., Oxunov, A. (2021). *Ekvivalentsiz leksikaning o'zbek va ingliz tillarida ifodalanishi*. Scientific Progress, 2(2), 680–684. Cyberleninka scribd.com.

4. Yigitaliyeva Muxlisa (2023). *Lingvokulturema yondoshuvining hozirgi kundagi asosiy tushuncha va muammolari* [Elektron jurnali]. Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti, 19(7), 12–22. tilvaadabiyot.uz

COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK TRADE TERMINOLOGY IN SPECIALIZED SUBLANGUAGES

Bozorova Sevara Kamol qizi,
aimatovas208.4@gmail.com

Doctoral student at Karshi State University

Abstract. This article examines English and Uzbek trade terminology within the specialized sublanguages of law, economics, and finance. Legal discourse

demonstrates stability and semantic rigidity, while economic and financial discourse reveal openness to borrowings, calques, and neologisms. Comparative analysis highlights both similarities, such as the widespread use of internationalisms and acronyms, and differences, including semantic precision in English versus greater flexibility in Uzbek.

Key words and phrases: specialized sublanguages, legal, economic and financial discourse, translation studies, lexicography, ESP.

The study of specialized sublanguages has gained increasing importance in modern linguistics, particularly as professional communication becomes more globalized and terminologically complex. Trade, as a domain of law, economics, and finance, relies on a highly specialized vocabulary that serves not only as a tool of professional interaction but also as a reflection of socio-economic development. According to Lotte, terminology forms the skeleton of scientific and technical knowledge [Lotte, 1961, p. 160]. Building on this view, in the field of trade such a role is even more pronounced, since terminological precision directly affects contractual relations, financial transactions, and market regulations.

In English linguistics, scholars such as Jennifer Pearson [Pearson, 1998, p. 242] and Cabré [Cabré, 1999, p. 248] have emphasized that specialized sublanguages are defined by functional and pragmatic features that differentiate them from general vocabulary. In the Uzbek context, Oybek Ahmedov has conducted research on taxation terminology highlighting its historical roots, semantic development, and the impact of borrowings and internationalisms [Ahmedov, 2016, p. 255]. Given that taxation represents a crucial subdomain of economic and trade discourse, his findings are highly relevant for understanding the dynamics of Uzbek trade-related lexicon in general.

Specialized vocabulary, often referred to as terminology, represents the lexical foundation of professional communication. Unlike general vocabulary, which is characterized by broad usage and semantic flexibility, specialized vocabulary is marked by precision, consistency, and functional restriction to particular domains of knowledge. Cabré argues that specialized vocabulary represents the linguistic realization of concepts belonging to particular domains of expertise, and therefore functions both as a communicative resource and as part of a structured conceptual system [Cabré, 1999, p. 248]. In this sense, trade terminology can be considered a subset of specialized vocabulary that has developed in close connection with the evolution of commerce, law, economics, and finance.

The characteristics of trade terms derive from their dual nature as both linguistic and socio-economic entities. On the one hand, they must maintain semantic accuracy, since the misinterpretation of a single term in legal or financial documents can lead to serious consequences. On the other hand, they reflect the dynamics of socio-economic life, which explains the openness of trade terminology to borrowings, calques, and neologisms. In English, expressions such as *outsourcing*, *e-commerce*, or *derivative markets* illustrate how the field rapidly absorbs innovations, while in

Uzbek, terms like *eksport*, *import*, and *aksiya* show the impact of international borrowings on local discourse.

Previous research on specialized sublanguages and trade vocabulary has taken different approaches. In Western linguistics, scholars such as Pearson [Pearson, 1998, p. 242] and Bhatia [Bhatia, 1993, p. 246] have explored the pragmatic and discourse functions of specialized terms, emphasizing that terminology not only encodes concepts but also constructs professional identity. In Uzbek linguistics, significant contributions have been made by Nilufar Atayeva [Atayeva, 2020, p. 167] and Yekaterina Shirinova [Shirinova, 2020, p. 152], who have investigated the development of banking and financial terminology as a core component of trade discourse. These works highlight both the semantic and functional shifts that occur when specialized terms enter Uzbek from global economic contexts and provide a foundation for understanding the dynamics of trade-related vocabulary more broadly.

Trade terminology cannot be regarded as a single unified lexical field. It develops and operates within several specialized sublanguages, most importantly those of law, economics and finance. Each of these domains places specific demands on language and fulfills distinct communicative functions, and these factors shape both the structure and the usage of trade-related vocabulary.

In **the legal sublanguage**, trade terms are characterized by precision, stability, and resistance to change. This can be observed in English through expressions such as *contract of sale*, *arbitration clause*, or *breach of agreement*, which retain their form and meaning across decades of usage. Similarly, Uzbek legal terminology maintains strict boundaries of interpretation in terms like *savdo shartnomasi* or *kelishuv shartlari*. The conservative nature of legal trade terms arises from their role in regulating rights and obligations, where ambiguity could lead to misinterpretation and disputes. Thus, legal terminology functions as a stabilizing force in the broader system of trade vocabulary.

The economic sublanguage, by contrast, demonstrates a higher degree of openness and adaptability. Economic discourse often absorbs new terms that describe evolving processes, policies, or institutions. In English, terms such as *liberalization*, *outsourcing*, or *trade barriers* highlight the interaction between economics and international relations, while Uzbek equivalents like *liberalizatsiya* and *bozor islohotlari* reflect the influence of global market reforms on local linguistic practice. Uzbek economic terminology has been significantly shaped by the transition to a market economy, which required the adoption of new conceptual categories largely introduced through borrowings and calques.

The financial sublanguage represents perhaps the most dynamic sphere of trade terminology. Financial markets are inherently innovative, producing a constant flow of new instruments, practices, and technologies that demand corresponding lexical representation. English financial discourse, with terms like *derivatives* or *cryptocurrency*, demonstrates the creative capacity of language to name and categorize emerging phenomena. Uzbek financial terminology has responded to these changes with borrowings such as *derivativ* and *kriptovalyuta*, while also employing native resources in expressions like *moliya bozori* or *qimmatli qog'ozlar*.

A comparison of English and Uzbek trade terminology across legal, economic, and financial sublanguages reveals both points of convergence and divergence, shaped by historical experience, linguistic traditions, and the degree of integration into global markets.

One of the clearest similarities is the shared reliance on internationalisms, particularly in economic and financial discourse. Terms such as *export*, *import*, and *inflation* in English correspond directly to *eksport*, *import*, and *inflyatsiya* in Uzbek. These parallels demonstrate the impact of globalization, which has led to the international circulation of trade-related concepts and their lexical equivalents. Both languages also exhibit extensive use of **abbreviations** and **acronyms**. English employs forms like *WTO* (*World Trade Organization*) or *FTA* (*Free Trade Agreement*), while Uzbek uses *JST* (*Jahon Savdo Tashkiloti*) and *EIH* (*erkin iqtisodiy hudud*). The pragmatic motivation here is universal: to increase communicative efficiency in highly technical environments.

At the same time, differences emerge in the degree of semantic precision and lexical flexibility. English trade terminology, particularly in legal sublanguage, tends to maintain rigid conceptual boundaries. Phrases such as *consideration* or *breach of contract* carry specialized meanings that cannot be replaced by near synonyms without legal consequences. By contrast, Uzbek legal terminology, while striving for accuracy, often allows broader semantic variation. For instance, *kelishuv* may refer to both a formal agreement and a more general understanding, depending on context. This flexibility can be advantageous in oral communication but presents challenges in translation and international documentation, where exact equivalence is required.

Another significant difference lies in the strategies of lexical expansion. **English** frequently generates new terms through **compounding** and **derivation** (*countertrade*, *underpricing*), while **Uzbek** relies heavily on **borrowings** and **calques** (*qarama-qarshi savdo*, *past baholash*). Uzbek economic discourse in the post-Soviet period has shown a preference for adopting foreign lexical items rather than creating neologisms from native roots. This has resulted in a hybrid system where native and borrowed elements coexist, but with borrowings dominating in financial and technological contexts.

From an applied perspective, these similarities and differences have practical consequences for translation, lexicography, and ESP teaching. Translators must navigate the gap between English semantic rigidity and Uzbek semantic elasticity, ensuring both accuracy and cultural acceptability. Lexicographers face the task of documenting not only direct borrowings but also local adaptations, creating dictionaries that reflect the dynamic interplay between global and national terminology. In teaching ESP, educators must prepare students to understand both international trade terminology and its Uzbek equivalents, highlighting cases where direct equivalence is absent or misleading.

Overall, the comparative analysis shows that while English and Uzbek trade terminology share a common global foundation, they diverge in their semantic organization, strategies of expansion, and functional flexibility. These differences underline the necessity of contextual and interdisciplinary approaches to studying

specialized sublanguages, especially in a world where trade communication increasingly crosses linguistic boundaries.

The analysis of trade terminology across legal, economic, and financial sublanguages demonstrates that specialized vocabulary functions as a layered and stratified system rather than a uniform lexical field. The comparative perspective highlights both convergences and divergences. English and Uzbek share a common reliance on internationalisms and abbreviations, shaped by the realities of global trade communication. At the same time, English legal and financial terminology tends to display semantic rigidity and morphological creativity, whereas Uzbek terminology is characterized by semantic flexibility and a higher dependence on borrowings and calques. These patterns point to different strategies of linguistic adaptation within specialized sublanguages.

On the whole, these insights confirm that trade terminology in specialized sublanguages is a dynamic system where stability and change coexist, shaped by the dual pressures of professional communication and globalization.

References

1. Bhatia V. K. *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. – London: Longman, 1993. – 246 p.
2. Cabré M. T. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 248 p.
3. Kayumova M. Theoretical basis of learning terms in English and Uzbek languages // *European International Journal of Philological Sciences*. – 2023. – Vol. 3, № 10. – P. 9-13. <https://inlibrary.uz/index.php/eijps/article/view/25631>
4. Nizomova M. B. Pedagogical terms as an object of linguistic research // *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*. – 2022. – Vol. 8, № 3. – P. 284-290. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra2013>
5. Pearson J. *Terms in Context*. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998. – 242 p.
6. Атаева Н. С. Инглиз ва ўзбек тилларида банк-молия терминларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича PhD ... дис. – Тошкент: Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, 2020. – 167 б.
7. Ахмедов О. С. Инглиз ва ўзбек тилларида солиқ-божхона терминларининг лингвистик таҳлили ва таржима муаммолари: Филол. фан. докт. ... дис. – Тошкент: Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, 2016. – 255 б.
8. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – Москва: Издательство АН СССР, 1961. – 160 с.
9. Ширинова Е. Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси: Филол. фан. бўйича PhD ... дис. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, 2020. – 152 б.

OLMOSHLARNING NUTQ SUGGESTIVLIGINI OSHIRUVCHI VOSITA SIFATIDA QO‘LLANILISHI HAQIDA

Shahzoda Yusupova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti*

Annotatsiya. Suggestiv nutq ta’sirchanligini oshirishda olmoshlar alohida ahamiyatga ega. Mazkur maqolada suggestiv muloqotda *You, I* kabi shaxs olmoshlari, *everything, nothing* kabi noaniqlik olmoshlari psixopragmatik vosita sifatida tinglovchi ongostiga ta’sir ko’rsatishga xizmat qilishi misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: suggestiya, suggestiv muloqot, olmosh, ongostiga ta’sir, psixopragmatik vosita.

Annotation. Pronouns play a special role in enhancing the effectiveness of suggestive speech. This article analyzes, with examples, how personal pronouns such as you and I, as well as indefinite pronouns such as everything and nothing, serve as psychopragmatic tools to influence the listener’s subconscious in suggestive communication.

Keywords: suggestion, suggestive communication, pronoun, subconscious influence, psychopragmatic tool.

Zamonaviy tilshunoslikda nutqiy ta’sir etish usullari turlicha tasniflanadi. Suggestiya nutqiy ta’sir usullaridan biri bo‘lib, so‘zlovchi tomonidan biror fikr, qarash, g‘oya yoxud xatti-harakatni amalga oshirish/oshirmaslik istagini verbal va noverbal vositalardan foydalangan holda tinglovchining ongostiga singdirish jarayoni sanladi, bu jarayonda retsiyentning tanqidiy baholash qobiliyati pasaygan bo‘lishi talab etiladi.

“Suggestiya” termini asli psixologiyaga tegishli bo‘lib, fanlar integratsiyalashuvi, nutqiy ta’sir va suggestiya hodisalarining ommalashuvi natijasida so‘nggi yillarda ushbu termin tilshunos olimlar tomonidan ham faol qo‘llanila boshladi. Chunki ushbu murakkab psixologik hodisa inson nutqiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, suggestiyani amalga oshirishda eng asosiy vosita til hisoblanadi: “Suggestiya psixologiyada kishini tanqidiy yondashmasdan ishonish yoki muayyan harakatni bajarishga undash jarayoni. Suggestiya, odatda, verbal ko‘rinishda bo‘ladi va vizual yoki boshqa biror sezgi organi orqali ham namoyon bo‘lishi mumkin” [www.britannica.com]. Ko‘rinadiki, suggestiya asosan verbal xarakterga ega, ya’ni suggestiv ta’sirning yuzaga chiqishida til asosiy o‘rin egallaydi. Estralingvistik vositalar esa suggestiyaning amalga oshish ehtimolini kuchaytiradi, verbal vositalarga yordamchi sifatida qo‘llanadi. Sodda va tushunarli qilib ta’riflanganda, “suggestiya deganda informatsiya tanqidiy mulohaza qilinmaydigan va “ishonch asosida” qabul qilinadigan ma’lumot berish usuli tushuniladi” [Avdeenko, 2001].

Suggestiv nutqning ongga ta’sir darajasi yuqori bo‘lishida olmoshlar o‘ziga xos o‘rin tutadi. Y.Yudanova ingliz tiliga oid siyosiy diskursda suggerendlarning

identifikatsiyasi masalasiga to'xtaladi va bunda *You, We, Our* olmoshlarining qo'llanilishi asosiy suggestiv yukni tashishini keltiradi [Yudanova, 2004: 12-14].

Suggestiv nutqda olmoshlar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki psixolingvistik va pragmatik signal sifatida ham xizmat qiladi. Ayniqsa, gipnotik diskursda olmoshlarning tanlovi va takrorlanishi tinglovchining e'tiborini muayyan yo'nalishga qaratishda, ongostiga ta'sir o'tkazishda va kommunikativ pozitsiyani belgilashda muhim rol o'ynaydi. Xususan, bunday nutqda *I – men* va *You – sen/siz* shaxs olmoshlari keng qo'llanadi.

You shaxs olmoshi gipnotik nutqda bevosita psixologik murojaat shakli bo'lib xizmat qiladi: *You have now become so deeply relaxed..., You are now so VERY DEEPLY ASLEEP..., ...everything that I tell you that is going to happen to you...* kabi.

Ko'p hollarda suggestiv nutqda *you* olmoshi doimiy ravishda markaziy nuqtada turadi va to'g'ridan-to'g'ri murojaat va ikkinchi shaxsga nisbatan buyurish orqali ta'sir qilishni ifodalaydi. Aynan *you* olmoshi yordamida so'zlovchi tinglovchini individuallashtirilgan trans holatiga olib kiradi, bu olmoshning doimiy takrorlanishi orqali tinglovchi ongiga uning shaxsi mazkur muolajada asosiy o'rin tutishi haqidagi signallar uzatiladi. *You* olmoshi orqali murojaat qilganda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida kuchli psixologik yaqinlik va individual ta'sir namoyon bo'ladi, natijada tinglovchi o'zini passiv qabul qiluvchi emas, balki asosiy subyekt roliga ko'radi. Suggestiv muloqotda olmoshlarning takrorlanishi esa matnning ritmik barqarorligini ta'minlaydi, psixik ta'sirni kuchaytiradi. *You* shaxs olmoshining takrorlanishi tinglovchida "shu men bilan bog'liq, bu men haqidagi gap" degan ichki tasdiqni hosil qilishga ko'maklashadi, har bir takroriy "you" orqali tinglovchi o'zini shu holatga moslashtirishga majbur bo'ladi.

I – men shaxs olmoshi esa suggestiv nutqda hokimiyatga ega, ishonchli boshqaruvchi roliga namoyon bo'ladi: *...what I say..., ...everything that I put into your mind..., ...exactly as I tell you...* kabi.

Odatda, suggestiv nutqda so'zlovchi *I* olmoshi yordamida o'zini muntazam ravishda taqdim qilib, o'zining muloqotda dominantligini, hokimiyatga egaligini ta'kidlab turadi va bu orqali so'zlovchining psixologik ishonchlilik darajasi ortadi. Bunda *I* olmoshi avtoritetlik modelini yaratishga xizmat qiladi, ya'ni tinglovchi so'zlovchi taqdim qilayotgan har qanday ko'rsatmani "yo'l-yo'riq", "haqiqat" sifatida qabul qiladi, so'zlovchining o'zini biluvchi, boshqaruvchi, foydali o'zgarishlarni ta'minlovchi shaxs sifatida namoyon qilishiga imkoniyat yaratiladi. Bu orqali tinglovchi ongostida "men bilaman, sen bajaran", "men buyuraman, sen itoat qilasan" modeli yaratiladi va yuqori darajada suggestiv ta'sir yuzaga keladi.

Shuningdek, suggestiv muloqotda *everything – hamma narsa, nothing – hech narsa* kabi noaniqlik olmoshlari ham keng qo'llanadi: *everything that I put into your mind..., nothing will eradicate it..., everything that I tell you...* kabi. Bu olmoshlar keng qamrovli, absolyut, rad etib bo'lmaydigan haqiqatlar tasavvurini yaratadi. *Everything* olmoshi so'zlovchi bildirayotgan fikrlarning aniqligini, muqarrarligini namoyon qilish (go'yoki har bir aytilgan so'z muqarrar amalga oshadi), ta'sirning davomiyligi va o'zgarmasligini ta'kidlash uchun qo'llansa, *nothing* olmoshi

yordamida tinglovchining soʻzlovchiga nisbatan qarshiligi bloklanadi, ichki eʼtirozi susaytiriladi, hech narsa soʻzlovchi koʻrsatmalarini yoʻqqa chiqara olmasligi haqida tasavvur uygʻotiladi.

Koʻrinadiki, suggestiv matnlarda qoʻllanuvchi olmoshlar oddiy grammatik birliklar emas, balki psixologik va semantik taʼsir kuchiga ega pragmatik vositalardir. *You* va *I* (sen va men) oʻrtasidagi munosabat modelining qatʼiy belgilanishi, *everything* va *nothing* kabi absolyut birliklarning takroriy qoʻllanilishi orqali suggestiv muloqotda shaxsiylashtirilgan, avtoritar xarakterga ega va mutlaq taʼsirga ega lingvistik makon yaratiladi.

Adabiyotlar

1. <https://www.britannica.com/science/suggestion>
2. Авдеенко И. Структура и суггестивные свойства вербальных составляющих рекламного текста. Автореф.дисс.канд.филол.наук. 2001.
3. Юданова Е. Суггестивная функция языковых средств англоязычного политического дискурса. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Санкт-петербург, 2004. – с 12-14.

THE ROLE AND FUNCTIONS OF METAPHOR IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi,
PhD Student (Year 1),
Alisher Navoi Tashkent State
University of Uzbek Language and Literature
E-mail: mahfuzasulaymonova15@gmail.com
ORCID iD: 0009-0003-0749-260X

Abstract. This article explores the role of metaphors in scientific discourse, focusing on their communicative function and ideological implications within academic writing. Metaphors are shown to serve not only as literary devices but also as tools for simplifying complex concepts, clarifying abstract ideas, and popularizing scientific thought. The study analyzes metaphorical expressions extracted from various scientific texts and examines their linguistic features and contextual meanings.

Keywords: *metaphor, scientific discourse, academic style, terminological metaphor, linguistic analysis.*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль метафоры в научном дискурсе, её коммуникативные функции и идеологическая нагрузка в рамках научного стиля. Показано, что метафора используется не только в художественной речи, но и в научных текстах для упрощения сложных понятий, объяснения абстрактных идей и популяризации научного мышления. В ходе исследования проводится лингвистический анализ метафорических выражений, извлечённых из текстов различных научных областей.

Ключевые слова: *метафора, научный дискурс, научный стиль, терминологическая метафора, лингвистический анализ.*

Scientific discourse is often characterized by objectivity, precision, and rationality. Nevertheless, this domain also makes extensive use of the semantic and conceptual resources of language, particularly metaphors. Although metaphor is frequently regarded as a stylistic or artistic device, it also plays a crucial cognitive and epistemological role in scientific thinking. It reflects the human tendency to conceptualize abstract phenomena through concrete models. Especially in cases where new concepts are introduced, existing knowledge is simplified, or complex ideas need to be communicated intuitively, metaphor functions as an indispensable tool in scientific language.

The history of science provides numerous examples of such metaphorical modeling. For instance, the designation of electromagnetic waves as “waves” relies on their analogy to water waves. In quantum mechanics, the notion of “superposition,” which signifies the simultaneous existence of a particle in multiple states, is metaphorically explained through analogies with musical harmony or color blending. In biology, the structure of DNA is famously described as a “spiral staircase,” which allows researchers to visualize its three-dimensional configuration.[1] Physicist Richard Feynman described particle interactions as “objects talking to one another,” thereby explaining highly complex phenomena through simple semantic imagery.[2] The power of metaphor lies in its capacity to build a semantic bridge between scientific concepts and experiential perception. This bridge allows theoretical knowledge to be expressed through empirical intuition. Metaphor enables the representation of complex theoretical constructs by means of simple illustrative models. This is particularly evident in computer science and artificial intelligence. For example, computer “memory” is compared to the human brain, while “algorithm” is often described as a “manual” or “roadmap.” Artificial neural networks are themselves modeled after the structure and functioning of the human brain, representing one of the strongest metaphorical frameworks in modern science. In immunology, the human body is portrayed as a “fortress,” viruses as “enemies,” and antibodies as an “army.” Such metaphors facilitate not only the internal development of scientific knowledge but also the dissemination of complex scientific concepts to a broader audience.[3]

The role and functions of metaphor in scientific discourse are thus of fundamental importance. By drawing parallels between one domain and another, metaphor helps to generate new meanings and makes scientific argumentation more precise and accessible. Metaphor is also an integral component of scientific terminology systems. It contributes to the emergence of new terms and enriches scientific language. Conceptual metaphors such as “the body as a machine” provide clearer frameworks for understanding scientific phenomena. They are employed to explain complex and abstract processes in plain terms, enabling learners and readers to grasp scientific information more easily.

In sum, metaphor in scientific discourse not only enriches expression but also serves as a vital instrument in the development and communication of scientific knowledge. Its diverse forms and functions help to strengthen the connection between

science and culture. Metaphors play a pivotal role in making complex ideas more comprehensible and precise. In Uzbek, too, the use of metaphors in scientific texts demonstrates their significance as linguistic devices that enhance meaning by framing abstract concepts in concrete and relatable terms. Metaphor, therefore, is a linguistic tool that deepens meaning by establishing analogies between distinct domains. Within scientific discourse, it often serves to render intricate ideas into simpler and more accessible expressions. Metaphors in scientific style are often used in scientific texts to create new terms. They help enrich scientific language and provide opportunities to express concepts more precisely. For example, through the concept of “metaphorical transfer”, information can be presented in a clearer and more concise form.

Conventional and creative metaphors. In scientific discourse, more attention is generally paid to conventional metaphors. These are usually associated with common concepts and shared knowledge. However, creative metaphors are also important, as they contribute to the development of the scientific process. In the Uzbek language, metaphors are also widely employed in scientific discourse. For instance, “restoration” is a metaphor commonly used to describe economic or ecological processes, where the act of “restoring” implies renewal and development. Similarly, “modern knowledge” functions as a metaphor in which new knowledge is labeled as “modern,” thereby emphasizing its relevance and significance.

In the formation and development of scientific discourse, metaphors appear not only as linguistic devices but also as constructive elements of scientific thinking. The cognitive and epistemological characteristics of metaphors, as well as their role in knowledge creation, have been extensively studied in recent years, particularly within the fields of cognitive science, artificial intelligence, biological modeling, and physical theories. This demonstrates that metaphors serve not merely aesthetic or stylistic functions, but also play a conceptual role in the processes of scientific cognition. Metaphors serve as conceptual foundations in the creation of scientific models. For example, in biology, the term “genetic code” is borrowed from linguistics, where the notion of “code” provides a clearer understanding of the mechanism of information transfer within DNA. Likewise, metaphors such as “cell factory,” “power station,” or “database” play a crucial role in explaining complex biological and informational systems in an intuitive manner. In physics, such metaphorical modeling is also widely applied. For instance, in quantum field theory, concepts such as “vacuum fluctuations” are metaphorically described through expressions like “boiling vacuum” or “exploding possibilities.” These figurative expressions create an effective cognitive bridge for grasping fundamental scientific concepts through perception and imagination.

Furthermore, in computer science and artificial intelligence, terms such as “artificial mind,” “learning machine,” and “intelligent systems” are grounded in strong metaphorical foundations. They allow human cognition to be represented through technological models. Such metaphors also establish a conceptual basis for the development of advanced neurocomputational models, as computer technologies are often compared to the human brain. In cognitive linguistics, the Conceptual

Metaphor Theory developed by Lakoff and Johnson substantiated the central role of metaphor in thought processes. According to them, humans tend to perceive the world not only through critical or empirical analysis, but also through existing conceptual metaphors. For example, conceptual structures such as “science is a journey” or “ideas are objects” make scientific discourse more understandable and meaningful.

In addition to the aforementioned perspectives, contemporary research highlights that metaphors function as fundamental cognitive instruments in the construction of scientific knowledge. They not only provide illustrative explanations but also shape the very frameworks through which scientists conceptualize phenomena. For example, the widespread use of the “genetic code” metaphor has profoundly influenced the development of molecular biology, guiding both research questions and experimental designs. Similarly, the metaphor of the “big bang” has become central to cosmology, framing public and academic discourse about the origins of the universe. Moreover, metaphors contribute to interdisciplinary communication by allowing scientists from different fields to establish common ground. When abstract or novel ideas are articulated through familiar metaphorical schemas, they become more easily translatable across disciplinary boundaries. This process fosters innovation, as metaphors can stimulate the generation of new hypotheses and theoretical models. From a pedagogical perspective, metaphors are equally indispensable. They transform highly technical content into more relatable forms, thereby enhancing teaching effectiveness in scientific education. Students often grasp complex principles more quickly when they are mapped onto experiential or everyday domains through metaphorical reasoning.

Finally, it is important to acknowledge that metaphors, while powerful, can also impose limitations. Overextended reliance on specific metaphorical models may lead to conceptual biases or oversimplifications. Therefore, critical awareness of the strengths and constraints of metaphorical usage is necessary to maintain scientific precision while benefiting from its explanatory and communicative advantages.

Thus, metaphors in scientific discourse serve not only as a means of presenting information but also as an effective tool for helping readers comprehend and internalize complex ideas. They enable the expression of abstract concepts through concrete images, thereby expanding the cognitive scope of scientific notions. Metaphorical expressions make scientific texts more vivid and accessible while simultaneously facilitating the assimilation of new knowledge. Particularly in the fields of science and technology, the role of metaphors is invaluable in explaining complex mechanisms and theories in more comprehensible terms. Their systematic use not only enriches scientific reasoning but also broadens the dynamism and expressive capacity of scientific language. Therefore, studying metaphors as a linguistic resource that enhances the effectiveness of scientific communication, and employing them consciously, acquires crucial significance.

References

1. Watson, J. D., & Crick, F. H. C. (1953). Molecular Structure of Nucleic Acids: A Structure for Deoxyribose Nucleic Acid. *Nature*, 171(4356), 737–738.

2. Feynman, R. P. (1985). Qiziqarli fizika [The Feynman Lectures on Physics]. Moscow: Mir Publishers.
3. Gentner, D., & Jeziorski, M. (1983). The shift from metaphor to analogy in Western science. In A. (Ed.).
4. Kuhn, T. S. (1962). The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATIDA LINGVOKONSEPTUAL YONDASHUVNING O‘RNI

Imomqulov Dilmurod O‘rol o‘g‘li,
imomqulovdilmurod1004@mail.com
Guliston davlat universiteti(O‘zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqola til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni lingvokonseptual yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Tadqiqotda tilning nafaqat muloqot vositasi, balki inson ongi, dunyoqarashi va madaniyatini shakllantiruvchi muhim omil ekanligi ko‘rsatilgan. Maqolada Sepir-Uorf gipotezasi, Martin Xaydeggerning falsafiy qarashlari va Lera Boroditskiyning empirik tadqiqotlari asosida tilning idrok va tafakkur jarayonlariga ta’siri o‘rganilgan. Maqolada lingvokonseptual yondashuv orqali turli xalqlar tillariga tegishli bo‘lgan konseptlar, qadriyatlar va madaniy yondashuvlar o‘rganish imkoniyati ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: lingvokonseptual yondashuv, til, tafakkur, konsept, madaniyat, idrok, Lera Boroditskiy, Sepir-Uorf gipotezasi.

Abstract: This article analyzes the relationship between language and thought from the perspective of the linguoconceptual approach. The study shows that language is not only a means of communication, but also an important factor shaping human consciousness, worldview and culture. The article examines the influence of language on perception and thought processes based on the Sapir-Whorf hypothesis, Martin Heidegger's philosophical views, and Lera Boroditsky's empirical research. In conclusion, it is emphasized that the linguoconceptual approach provides an opportunity to study national concepts, values and cultural codes.

Keywords: linguoconceptual approach, language, thought, concept, culture, perception, Lera Boroditsky, Sapir-Whorf hypothesis.

Til jamiyatning asrlar davomida shakllanib kelgan, uning moddiy va ma’naviy hayotini aks ettiruvchi jonli boyligidir. U nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyat a’zolarini voqealar va bilimlar haqida xabardor qiluvchi, ularning o‘zaro aloqasini ta’minlovchi muhim institutdir. Til shaxsning dunyoqarashi, tafakkuri, madaniyati va jamiyatdagi munosabatlarini shakllantirishda hal etuvchi rol o‘ynaydi. Til orqali inson nafaqat o‘z fikrlarini ifoda etadi, balki atrofidagi dunyoni tushunish va tasniflashga ham qodir bo‘ladi. Bu borada amerikalik lingvistlar Edvard Sepir va

Benjamin Li Uorf tomonidan ilgari surilgan “lingvistik nisbiylik” (Sepir-Uorf gipotezasi) tamoyili tilning idrokidagi ahamiyatini chuqur o‘rganib, tilning inson harakatlarini shakllantirishiga e’tibor qaratadi. Xuddi shunday, nemis faylasufi Martin Xaydegger “Til – bu Borliqning uyi” degan mashhur iborasi bilan tilni nafaqat muloqot, balki o‘zligimizni va atrofimizdagi borliqni anglashning asosiy vositasi sifatida ta’kidlaydi. Demak, til insoniyat uchun kommunikativ vositadan tashqari, butun bir dunyoni idrok etish va unga ma’no izlashning muhim omilidir.

Tafakkur esa insonning atrof-muhitni bilish va anglash jarayonidagi eng muhim jihatdir. Uni O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida quyidagicha ta’riflaydilar: “Tafakkur deb, voqelikdagi narsa va hodisalarni ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni fikran, umumlashtirib, vositali yo‘l bilan aks ettirishga aytiladi” (“Tafakkur”, 2000-2006). Tafakkur insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan asosiy xususiyat bo‘lib, u til va nutq bilan chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Tilni o‘rganishning zamonaviy usullaridan biri – lingvokonseptual yondashuvdir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, “tabiiy til va idrok o‘rtasida juda yaqin bog‘liqlik mavjud” (Solodilova & Zaxarova, 2020, 92-bet). Bu bog‘liqlikda til so‘zlovchi tomonidan idrok etilgan dunyoni aks ettiradi. Lingvistik belgilar haqiqiy dunyo obyektlariga emas, balki “ongimizda shakllanadigan, aqliy birliklar – ya’ni konseptlarga” ishora qiladi (Solodilova & Zaxarova, 2020, 92-bet). Demak, lingvistik ifodalarimizning mazmuni haqiqiy dunyoga emas, balki ongda proyeksiyalangan dunyoga bog‘liqdir (Jackendoff, 1983, Solodilova & Zaxarova, 2020). Shuning uchun turli madaniyatlarning dunyoni har xil idrok etishi ularning ong tarkibi va, albatta, tiliga ham bevosita ta’sir qiladi. Lingvokonseptual yondashuv til va undagi birliklarni birgalikda o‘rganishdir. Har bir so‘z yoki ibora muayyan ma’no anglatadi, lekin madaniy jihatdan turli xalqlar orasida aynan shu so‘z va iboralar turlicha ma’nolarni bildirishi mumkin. Misol uchun, “uy” so‘zi yashash makoni, binoni anglatishi bilan birga, ba’zi milliy madaniyatlarda oila ma’nosini ham ifodalashi mumkin. Buni o‘rganish aynan lingvokonseptual yondashuv yordamida amalga oshiriladi.

Lera Boroditskiy va uning jamoasi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni eksperimental asosda isbotlashda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotchilar “Til fikrlashimizni qanday shakllantiradi?” degan murakkab savolga javob topishga intilishdi. Ularning kashfiyotlari shuni ko‘rsatadiki, til inson idrokining turli jihatlarida chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Avstraliyaning Kuuk Thaayorre xalqi tilida fazoviy orientatsiya mutlaq koordinatalar (shimol, janub, sharq, g‘arb) asosida ifodalanadi. Bu esa ularning makonni idrok qilishida qiziqarli o‘ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Eksperimentlar davomida bu til so‘zlashuvchilari kichik fazoviy vaziyatlarni ham nisbiy (“chap”, “o‘ng”) emas, balki mutlaq yo‘nalishlar asosida eslab qolishadi. Tadqiqot davomida ishtirokchilarga yo‘nalishni aniqlash vazifasi topshirilganda, Kuuk Thaayorre tilida so‘zlashuvchilar nisbiy (“o‘ng”, “chap”) emas, balki mutlaq (“sharq”, “g‘arb”) koordinatalar asosida javob berishgan. Chronologik ketma-ketlikni aniqlashga oid topshiriqda esa, bu til so‘zlashuvchilari suratlarni keng tarqalgan usullardan emas, balki dunyo tomonlari (masalan, sharqdan g‘arbgacha) asosida joylashtirishgan. Taqqoslash uchun, arab tilida so‘zlashuvchilar topshiriqni bajarishda o‘ngdan chapga gorizontal joylashtirish prinsipidan

foydalanganlar, bu ularning yozuv tizimining yo‘nalishiga mos keladi. Boshqa ko‘plab tillarda (masalan, ingliz yoki rus tillari) esa chapdan o‘ngga joylashtirish kuzatilgan. Bu lingvistik xususiyatlarning kognitiv jarayonlarga ta‘sirining aniq namoyon bo‘lishidir.

Tilning inson tafakkuriga ta‘sirini yanada chuqurroq tushunishda lingvokonseptual yondashuv muhim metodologik imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu yondashuv tilni faqat grammatik qoidalar majmuisi sifatida emas, balki madaniy qadriyatlar, milliy dunyoqarash va konseptual tizimlarning ifodasi sifatida qaraydi. Lingvokonseptual tahlil orqali til birliklarining orqasida yotgan ma‘naviy-mafkuraviy mazmunlar, milliy xarakterdagi idrok modellari ochib beriladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har bir til o‘ziga xos konseptual tizimni shakllantiradi va bu tizim so‘zlashuvchilarning dunyoni idrok etish usulini belgilaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, lingvokonseptual yondashuv tilshunoslikda tilni uning asosiy vazifasi – muloqotdan tashqari, inson tafakkuri va madaniyatini shakllantiruvchi muhim omil sifatida o‘rganishga yo‘naltirilgan muhim qadam hisoblanadi. Ushbu yondashuv til birliklarining semantikasi orqasida yotgan milliy dunyoqarash, madaniy qadriyatlar va konseptual tizimlarni ochib beradi. Sepir-Uorf gipotezasi va Xaydeggerning falsafiy qarashlari kabi nazariyalar, shuningdek, Lera Boroditskiyning empirik tadqiqotlari tilning idrok va fikrlash jarayonlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatishini isbotlaydi. Turli tillarda fazoviy orientatsiya va vaqtning tasviri kabi hodisalarning boshqacha talqin qilinishi, tilning tafakkurni shakllantirishdagi faol rolini aniq ko‘rsatadi. Shuning uchun, til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatni chuqurroq tushunish uchun lingvokonseptual yondashuvning interdisiplinar metodologiyasidan foydalanish zarur. Bu yo‘nalish nafaqat tilning o‘zini, balki inson ongining sirli dunyosini ochishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Boroditsky, L. (2011). How language shapes thought. *Scientific American*, 304(2), 62-65.
2. Jackendoff, R. (1983). *Semantics and cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Solodilova, I. A., & Zaxarova, T. V. (2020). *Linguo-Cognitive Approach in Foreign Language Teaching*. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, 92-100.
4. Tafakkur. (2000-2006). *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi* (T-harfi). "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
6. Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturologiya*. Moskva: Akademiya.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” VA “BOBURNOMA”DA KELTIRILGAN ORONIMLAR VA OROGRAFIK ATAMALAR TAVSIFI HAQIDA

Muslima RISQULOVA,

GulDU, O‘zbek tilshunosligi kafedrası,

2-bosqich magistranti

muslimariskulova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XI asr tilshunos olimi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” hamda XVI asr davlat arbobi va adibi Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarlarida uchraydigan oronimlar (tog‘, tog‘ tizmalari va balandlik nomlari) qiyosiy tahlil qilinadi. Har ikki asardagi oronimlarning tarixiy-etimologik ildizlari, semantik xususiyatlari va madaniy ahamiyati o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, turkiy xalqlarda oronimlar nafaqat geografik belgilash vositasi, balki etnik, siyosiy va ijtimoiy tarixni aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisa sifatida namoyon bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: oronim, toponim, “Devonu lug‘otit turk”, “Boburnoma”, etimologiya, tarixiy geografiya, qiyosiy tahlil.

Abstract. The article presents a comparative analysis of oronyms (names of mountains, mountain ranges and elevations) found in the works of the 11th-century linguist Mahmud Kashgari's "Devonu lug'otit turk" and the 16th-century statesman and writer Zahiriddin Muhammad Babur's "Boburnoma". The historical-etymological roots, semantic features and cultural significance of oronyms in both works are studied. According to the results of the research, among the Turkic peoples, oronyms were not only a means of geographical designation, but also a linguistic and cultural phenomenon reflecting ethnic, political and social history.

Keywords: oronym, toponym, "Devonu lug'otit turk", "Boburnoma", etymology, historical geography, comparative analysis.

Kirish. Turkiy xalqlarning yozma merosida geografik nomlar alohida o‘rin tutadi. Jumladan, tog‘ va tog‘ tizmalari bilan bog‘liq oronimlar nafaqat tabiiy hududlarni belgilash, balki tarixiy voqealar, qabila joylashuvi va siyosiy chegaralarni ham ifodalagan.

XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy qabilalar yashagan hududlarni xaritalash va ularning til boyligini izohlash jarayonida qator oronimlarni qayd etadi. XVI asrda Zahiriddin Muhammad Bobur yozgan “Boburnoma” esa muallifning hayoti va yurishlari davomida uchragan tog‘lar, ularning tabiati va strategik ahamiyati haqida boy ma‘lumot beradi. Ushbu maqolada ikkala manbada keltirilgan oronimlar qiyosiy tahlil qilinib, ular o‘rtasidagi semantik o‘xshashliklar va farqlar aniqlanadi.

Asosiy qism. Dunyoda hamma narsaning nomi bor. “Tog‘” deganda balandmi-pastmi, kattami-kichikmi umuman tog‘ tushuniladi. Ko‘l ham shunday umumiy atama, turdosh ot. Bunday so‘zlarni xohlagan tilga tarjima qilish mumkin. Atoqli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektini bildiradi va odatda tarjima

qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, **Samarqand** deganda, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan go'zal tarixiy shahar tushuniladi. **Buxoro** deyish bilan O'zbekistonning ko'hna shahri, shu nomli viloyat markazi ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi [3,18].

Bir joyni ikkinchisidan, bir jilg'ani boshqa bir jilg'adan, bir ko'chani yonidagi ko'chadan, tog'-adirlarni, shahar va qishloqlarni bir-birlaridan farq qilish uchun ham kishilar nomlar o'ylab chiqargan. Joy nomlari, geografik nomlar yoki toponimlar deb ataladi. Toponimlarni toponimika fani o'rganadi [3,5].

"Turkologiyaning to'ng'ich asari" hisoblanmish "Devonu lug'otit turk" O'rta asrlarda yaratilgan barcha tarixiy, geografik va shu bilan birga lingvistik asarlar orasida toponimika fani uchun hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

"Devonu lug'otit turk" va toponimika so'zlarini yonma-yon qo'yarkanmiz, ushbu asarda fanning katta qismi uchun asos bo'la oladigan bir qancha toponim turlarini yodga olamiz. Oronimlar shulardan biri hisoblanadi.

Oronimiya (yunoncha **oros** — tog', onoma — nom) yer yuzasining relef shakllari tog'lar, cho'qqilar, qirlar, daralar, tekisliklar, jarlar nomlari[3,17].

Toponimlarning boshqa turlariga qaraganda oronimlar eng kam o'rganilgan sohadir.

Tog' buyuklik, mangulik ramzi. Inson panoh, sihat, yemish istab doimo tog'ga intilgan. Insoniyatning yarmidan ko'pi tog' etaklarida va tog' oldi tekisliklarida yashaydi. Tog'lar yer osti qazilmalarigina emas, leksik boyliklar koni hamdir. Tog' nomlari oronimlar, oronimlarni hosil qilgan va o'r-qir re'lef shakllarini bildiradigan so'zlar esa *oronimik atamalar* deyiladi [3,69].

"Devon"da quyidagi tog' bilan bog'liq terminlar keladi:

Aziz tag' - baland tog' yoki oshib o'tish mumkin bo'lmagan tog'[3,88].

Boldir tog' - tog' burniga o'xshash ko'tarilib chiqqan narsa, tog' boldiri - tog' burni [3,425]. Surxondaryo viloyati Amudaryo bo'yidagi Boldir nomli joy ham Ko'hitang tog'larining bir uchi, burni bo'lganligidan shunday atalsa kerak.

Qurum - qoya. Qurunlig' tosh - toshli tog'[3,458]. Ya'ni tog' tepalaridan qulab, sinib tushgan, ustma-ust qalashib qolgan katta-katta qoya toshlar qurum deb ataladi. Osiyo markazidagi Qoraqurum tog'lari, Pomirdagi Qurumdi dovoni va boshqa shu so'zli joylar - siniq qoyatoshli, qoramtir, bedaraxt, xunuk tog'lardir.

Ort so'zi aslida orqa, bo'yin, gardon, tog' tepasi ma'nolaridadir. Joyga nisbatan ort - dovon bo'ladi. O'rta Osiyoda "ort" so'zi bilan ishlatiladigan toponimlar anchagina: Badalort, Ko'kort, Muzort, Oqort, To'rug'ort, Qizilort, Qoraort kabi. Hatto "Devon"da bir maqol ham keltirilgan: "Yalqovga eshik ham ort bo'lur"[1,78]. - Yalqov odamga eshik ostonasi ham tog' tepasidek ko'rinadi.

Shuningdek, ungur - g'or, sekrik - tog'dagi jarlik va daralardan sakrab o'tiladigan joy, sert - kichikroq tepalardir.

Tog' daralarining eng tor joyi hamma tillarda "Temir darvoza" deyiladi (tojikchada Temur Qapug'). Oddiy xalq buni bu yerda "temir darvoza bo'lgan ekan" deb tushunadi. Aslida bu majoziy o'xshatma, metaforik nomlar [3,37].

Ushbu fikrlarimizni "Boburnoma" bilan bog'lagan holda davom ettiramiz. Ma'lumki, "Boburnoma"da faqat siyosiy-ijtimoiy tarix emas, balki tabiat, geografiya,

toponimlar (tog‘, daryo, shahar va b.), o‘simlik va hayvonot olami, xalq urf-odatlariga haqida ham qimmatli ma‘lumotlar bor. Biz aynan oronimlar bilan bog‘liq qismiga alohida e‘tiborimizni qaratdik. Asarda mingdan ortiq toponimlar mavjud bo‘lsa, shundan ikki yuzga yaqini oronimlardir. Bunda tog‘, yaylov, dara, kechik, dasht, sayxonlik, tepalik, tog‘ yo‘llari nomlari bor.

“Boburnoma” asarida oronimlar bilan bog‘liq keltirilgan atamalar quyidagilar: ko‘hpoya (tog‘ etagi), pushta (tepalik), jar, yayloq (yozgi qo‘nish joyi), tuz (tekislik), tangi (tor dara), ko‘xpoya (tog‘ etagi), uchma (tik yonbag‘ir), dobon (dovon), ko‘tal (dovon, oshuv), band (dovon, tog‘ yo‘li), dara, parcha tog‘, o‘lang (o‘tloq, ko‘kalamzor), sumj (g‘or), tog‘ kamari, chig‘ir (chiyir, tor yo‘l), dasht, sahro, biyobon, balandi (tepalik), ushoq tog‘lar[3,11].

Kandirlik, Obburdon, Hubyon, Shibartu, Bodomchashma dovonlari, Kamrud, Ilono‘tdi, Sanjid, Dehi Ya‘qub daralari, Lamg‘on, Bomiyon, Kutur, Gabrak, Fon, Shohi Kobul, Xoja Xovand, Xaybar tog‘lari kabi nomlar asarda o‘rin olgan.

Oqtog‘, Bobotog‘, Qoratog‘, Qorachatog‘, Oyqor, Chimqor, Olatog‘, Zarimas, Sarimas, Boysun, Nurota, Ko‘hitang (Ko‘ytan), G‘o‘bdin, Shertog‘, Bo‘kantog‘ O‘zbekistonning turli hududlaridagi tog‘larning nomlaridir. Bu nomlar tarkibidagi tog‘, mas (mast), sun (sin), nura, ko‘h, g‘o‘b (azalda kaufa), sher/shir/jir so‘zlari o‘zaro ma‘nodosh. Barchasi tog‘ ma‘nosidagi hozirgi va qadimiy so‘zlardir. Tog‘, nura, sun so‘zlari sof o‘zbekcha so‘zlardir. Ko‘h, mas, g‘o‘b, sher so‘zlari esa qadimgi so‘g‘d va hozirgi fors-tojik tillariga mansub. Tog‘ nomlarining birinchi yo ikkinchi qismidagi so‘z tog‘ning hajm belgisini bildiruvchi ma‘nolardir. “Ola” so‘zining qadimiy shakli - ulug‘. “Boy” so‘zi tog‘ nomlari tarkibida muqaddas, ulug‘, katta ma‘nosiga ega. Tog‘ga sig‘inish, tog‘ kulti asosida ulkan tog‘lar nomlangan. Tog‘larni qadimda tabiatning buyuk mo‘jizasi deb hisoblashgan. Boldir, Bo‘ynoq, Mo‘ynoq, Tumshuq nomlari shu shakldagi geografik termin asosida yuzaga kelgan. Bu uch nom bir xil ma‘noga ega [4].

Oronimlar leksikasida geografik atamalar katta o‘rin tutadi. *Oq, qora, sari(q), qo‘ng‘ir* simbolikasi ham keng tarqalgan [3,68]. Bunga Mahmud Koshg‘ariy “Devon”idan *Qara jalg‘a*(jarlik), *Qizil*(vodiy) nomlarini va “Boburnoma”dan *Oqqapchig‘ay*(yaylov), *Olatog‘*(tog‘), *Qorategin*(tog‘ yo‘li), *Oqko‘tal*(tog‘) nomlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Bundan tashqari o‘simlik va hayvon nomlari, etnonimlardan ham oronimlar tashkil topadi. Masalan, “Boburnoma”da “Mevag‘ul”(Mo‘g‘ul) tog‘i keltiriladi. Bu tog‘ Andijon va uning atrofi, ya‘ni Farg‘ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan tog‘ tizmasiga taalluqli. Bobur o‘zining yoshlik yillarida bu tog‘larda sayr qilganini, ov qilganini yozib o‘tadi. Hozirgi kunda O‘zbekiston va Qirg‘iziston chegarasi yaqinidagi tog‘ tizimi bilan bog‘liq deb tahmin qilinadi. O‘sha davrda bu tog‘lar ko‘plab mo‘g‘ul qabilalari yashagan yoki yurish qilgan hududlarga yaqin bo‘lgan. Shu bois, “Mo‘g‘ul” nomi berilgan bo‘lishi mumkin. O‘simlik va hayvon nomlaridan: Archakent yo‘li, Ilon o‘tdi (dara), Uqobayn (qoya)larni misol qilib keltirishimiz mumkin. Uqobayn - “uqob” - burgut, yirtqich qush, “ayn” - ikkilik (qo‘shimcha) ma‘nosini beradi, ya‘ni “ikki burgut”. bu nom tabiat manzarasi yoki qushlar bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan.

Badalart, Buqachart, Zanbiat, Qavaqart, Yafg'uart kabi dovonlar etimologiyasiga "Devon"ning o'zidan javob topish mumkin [3,301].

Badalart – O'sh(hozirgi Qirg'iziston) bilan Barsag'an (ya'ni Barskoon) orasidagi o'tish qiyin bo'lgan bir cho'qqi [1,373].

Buqachart – o'tish qiyin bo'lgan bir yo'l [1,389].

J(Y)afg'u art - Yafg'uga yaqin bir tepalik [1,39].

Xulosa.

Koshg'ariy – oronimlarni lug'aviy-ensiklopedik tarzda keltirgan. U asosan turkiy xalqlarning yashash joylariga oid etnotoponim va oronimlarni qayd etadi.

Bobur – oronimlarni geografik-ilmiy va adabiy uslubda tasvirlaydi. Unda aniq tog' tizmalari, dovonlar va ularning tabiiy tavsifi mavjud.

XI asrdan XVI asrga kelib, turkiy orografik terminologiyada forsiy va arabiy atamalar ko'plab qo'llanila boshlagan ("dara", "bel", "cho'qqi" kabi).

Adabiyotlar

1. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent, 1961-1963.

2. Hasanov H., "Mahmud Koshg'ariy". – Toshkent: O'zfanakademnashr, 1963.

3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.

4. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

INFORMATIKA VA TEXNOLOGIYA ASOSLARI FANI TERMINLARI XUSUSIDA

**Abduvaliyeva Ra'no,
GulDU magistranti**

Annotatsiya. Maqolada Informatika va texnologiya asoslari fani terminlarining terminologik tizimda tutgan o'rni haqida fikr yuritiladi. Informatika fanini o'qitishda internet terminlarining lisoniy xususiyatlarini bilish, terminlar anglatgan tushanchalarni o'zlashtirishga yordam berishi internet terminlari tizimi amali bilan dalillanadi. 5-sinf o'quvchilari uchun yozilgan Informatika va texnologiya asoslari fani terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: internet, manzil paneli, qidiruv tizimi, indeks, reference, plagiat, havola, bulutli xotira, forward, reply, drafts, email.

Annotation. The article discusses the role of terms from the subject *Fundamentals of Informatics and Technology* within a terminological system. It argues that understanding the linguistic features of internet-related terms in teaching informatics helps students grasp the concepts represented by these terms. This is substantiated through the practical application of the system of internet terminology.

The terms from the *Fundamentals of Informatics and Technology* textbook written for 5th-grade students serve as illustrative material for the article.

Keywords: internet, address bar, search engine, index, reference, plagiarism, link, cloud storage, forward, reply, drafts, email.

XX asrning 60-yillaridan informatika atamasi ishlatila boshlangan. Mazkur atama fransuzcha “informatique” (axborot) va “automatique” (avtomatik) soʻzlaridan kelib chiqqan. Keyinchalik informatika mustaqil fan sifatida rivojlana boshladi, bunga AQSH va Yevropada kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi sabab boʻldi. 1895-yildan (Bryusselda xalqaro bibliografiya instituti tashkil qilingan sanadan boshlab) informatika ilmiy fan sifatida rasman shakllandi. Informatika termini oʻrniga XX asrning 60-yillarigacha “hujjatnomalar”, “hujjatnoma va informatsiya” termini ishlatilib kelingan.

Oʻzbekistonda ham informatika masalalariga katta eʼtibor berildi. Masalan, 1993-yilda informatsiyalashtirish toʻgʻrisidagi qonun qabul qilindi, 1994-yil Oʻzbekiston hukumati turli xil konsepsiyalar qabul qildi. Bu fanning taraqqiy etishiga asosiy sabablardan yana biri, kompyuterlar tarmogʻi va u bilan bogʻliq ravishda internet tizimining rivojlanishi. Umuman, informatikaning, xususan, Informatika kommunikatsiya tizimining yana-da taraqqiy etishiga sabab boʻldi. Demak, informatika va internet terminlari bir-biri bilan uzviy bogʻliq. Shuni inobatga olgan holda, mazkur maqolamizda aynan 5-sinf informatika va texnologiya asoslari darsligidagi internet terminlarining izohlanishi va ular haqida maʼlumotla beriladi.

Butunjahon internet tarmogʻi (WWW) – internet orqali kirish mumkin boʻlgan veb-sahifalar toʻplami [Informatika, 2021, 91]. Butunjahon internet tarmogʻida (WWW) axborot qidirish uchun sizga 2 ta dasturiy vosita kerak boʻladi: veb-brauzer va qidiruv tizimi. Qidiruv tizimidan samarali foydalana olish va kerakli maʼlumot uchun eng yaxshi qidiruv natijalarini tanlay bilish juda muhim koʻnikmadir.

Veb-brauzer – veb-sahifalarni tarjima qiluvchi va ochib koʻrsatuvchi dastur.

Veb-brauzer – butunjahon internet tarmogʻida joylashgan veb-sahifalarni koʻrsatuvchi dasturiy taʼminot. Veb-sahifalar internetga gipermatnli belgilash tili (HTML) kabi kompyuter tilida yuboriladi. Veb-brauzer uni biz oʻqiy oladigan tilga tarjima qilib beradi. Mashhur veb-brauzerlarga quyidagilar kiradi:

- Google Chrome
- Safari
- Microsoft Edge
- Firefox.

Har bir veb-brauzerda foydalanish mumkin boʻlgan toʻrtta asosiy qism bor. Ular quyidagilar:

- Manzil paneli
- Oldinga tugmasi
- Ortga tugmasi
- Yangilash tugmasi. [Informatika, 2021, 93].

Veb-manzil ayrim vaqtlarda *URL (Universal Resource Locator)* deb ham ataladi. *Ortga* tugmasi qaytish lozim boʻlgan har qanday *veb-sahifaga* oʻtish imkonini

beradi. Veb-sahifaga qaytish uchun *Ortga* tugmasidan foydalangan bo'lsak, *Oldinga* tugmasi bilan hozirgina kirgan veb-sahifamizga o'tish mumkin. *Yangilash* tugmasi sahifani qayta yuklash imkonini beradi. Sahifa to'liq yuklanmay qolganida foyda beradi. Saytda o'zgargan va yangilangan ma'lumot bo'lsa ham, ushbu tugmadan foydalanish kerak. Yangilash tugmasidan foydalanganda, u biz joylashgan veb-sahifani qayta yuklaydi va yangilanganini ko'rsatadi. [Informatika, 2021, 94].

Manzil paneli – biz kirishni xohlagan veb-sayt manzili yoziladigan maydon. Har bir veb-saytning o'z takrorlanmaydigan nomi bor. Masalan: *NASA* uchun veb manzil: www.nasa.gov. Uni “www” deb yozmasdan (yozishga oson bo'lishi uchun) qisqartirish mumkin. [Informatika, 2021, 94].

Qidiruv tizimi – ma'lumotlar bazasi yoki internet tarmog'idan ma'lumot topish uchun foydalaniladigan xizmat. *Qidiruv natijalari*: qidiruv tizimi tomonidan topilgan sahifalarga havolalar ro'yxati [Informatika, 2021, 91]. Qidiruv tizimlari butunjahon internet tarmog'idan (WWW) ma'lumotlarni qidirish imkonini beradi. Ko'plab qidiruv tizimlari bor: *Google, Bing, DuckDuckGo, Yahoo, Kiddle* www.uz kabilardan foydalanishimiz mumkin. Qidiruv tizimlari kitoblarga o'xshaydi, faqat ulardan ma'lumotning hajmi jihatidan ancha kattaroq bo'ladi. Kitobning oxirini ochsangiz, odatda u yerda indeksni topasiz. Kitobdagi aniq ma'lumotni topishni istasangiz, indeksdan ma'lumot olish uchun sahifa raqamini topasiz. Shundan keyin kitobning kerakli sahifasiga o'tishingiz mumkin. Ko'pgina qidiruv tizimlarida qidiruv satri mavjud bo'lib, qidiruvni boshlash uchun ushbu qatorga matnni kiritishingiz mumkin. *Butunjahon internet tarmog'ida* mavjud bo'lgan barcha veb-saytlar ma'lumotlar bazasida joylashadi. Qidiruv tizimi kerakli ma'lumotni topish uchun ma'lumotlar bazasidan foydalanadi. [Informatika, 2021, 95].

Indeks – odatda alifbo tartibida joylashadigan kalit so'zlar yoki mavzular ro'yxati.

Ma'lumotlar bazasi – oson qidirish va foydalanish uchun tartibga solingan ma'lumotlar to'plami.

Elektron xavfsizlik – internetdan foydalanayotganda xavfsiz bo'lish.

Reload – avval kirilgan veb sahifani qayta ochish.

Load – veb-sayt yoki veb-saytdagi sahifani ochish.

Havola – bu raqamli sahifadagi element bo'lib, uni tanlab, ochishimiz mumkin.

Butunjahon internet tarmog'idan (WWW) topgan ma'lumotlarimizdan ishimizda foydalanganimizda, ularning qayerdan olinganini ko'rsatib o'tish juda muhimdir. *Bu reference* (manbaga havola) deyiladi. Bunday qilmasak, biz plagiatda (ko'chirmachilikda) ayblanishimiz mumkin. Buning eng yaxshi usuli – ishimizga bibliografiya (foydalanilgan manbalar ro'yxati) qo'shish. Bibliografiyadagi har bir manbada quyidagilar bo'lishi kerak:

- sayt manzili;
- sayt muallifi (bu axborot mavjud bo'lsa);
- ma'lumotlarni olish uchun biz saytga kirgan sana va vaqt.

Reference – hujjat yaratishda foydalanilgan manbani aniqlash va uni manbalar ro'yxatida keltirish.

Plagiat – birovning hujjatlaridan havola keltirmasdan nusxa ko‘chirish.

Bibliografiya – ishimizda foydalanilgan manbalar ro‘yxati.

Email – bu elektron pochta bildiradi. Akkauntimiz orqali biz insonlardan elektron xabarlarni qabul qilishimiz va ularga javob qaytarishimiz mumkin. [Informatika, 2021, 91-107].

Email provayderi – bizga email manzilimiz bo‘lish imkonini beruvchi kompaniya.

Email manzili – bizning betakror elektron pochta manzilimiz, odamlar bizga xabar yuborganini bilish uchun foydalanamiz. Insonlar manzildan foydalanib xat yuboradilar.

Elektron xavfsizlik – internetdan, shuningdek, elektron pochtaidan foydalanayotganda xavfsiz qolish.

Ulanish – barcha elektron pochta xabarlari internetga kiriladigan kompyuterda saqlanadi. Email manzilimizga kirganimizda, bu kompyuterga xabar yuboramiz (unga ulanamiz).

Ilova fayllar – email bilan birga yuborilgan hujjat (yoki fayl). Nusxasi (cc): Nusxa qismidagi email manzillarga yuborilgan xat nusxasi. Nusxasini olganlarning barchasi xatni ko‘radi.

Compose – yangi xat yozish uchun kerakli buyruq. Masalan, “Xat yozish” yangi elektron xat yozishni bildiradi.

Onlayn yuborish – email akkauntimizga ulanganlik va xatning to‘g‘ridan to‘g‘ri yuborilishi.

Outbox – send tugmasini bosganimizdan keyin provayderimiz yuborguniga qadar xatlar saqlanadigan papka.

Oflayn yuborish – email akkauntimizga ulanmagan holda xat yozish va uni yuborish jarayoni.

Address book – email akkauntimizdagi biz bilgan insonlarning email manzillari saqlangan joy.

Inbox – bizga kelgan xabarlar joylashadigan email akkauntimizdagi papka. Ularni keyinroq o‘qishingiz mumkin.

Receive – biror ma’lumotni qabul qilish, Inbox papkasiga biror kishidan xat kelsa, uni qabul qilish.

Reply – bizga kelgan va uni yuborgan odamga qaytarib yuborilgan xat. Ular yuborgan xatga odatda “Reply” tugmasi qo‘shiladi. Xatlarga javob yozganimizda mavzu satriga qo‘shilgan “Re” so‘zi lotin tilidan kirib kelgan. Bu “aloqasi bor” ma’nosini anglatadi.

Sent mail – email akkauntimizdagi boshqa odamlarga yuborilgan barcha xatlar saqlangan papka.

Drafts – yuborishdan oldin saqlangan xatning qoralama shakli. Uni keyinroq tahrirlash mumkin.

Forward – elektron xatni qabul qilib, keyin o‘sha xatni bir yoki bir nechta odamga yuborish.

Bulutli xotira (Cloud storage) – ma’lumotlarni internet saqlashga yordam beradigan zaxira va saqlash xizmati. Bulutli xotiraning afzalligi shundaki,

foydalanuvchi internet saqlangan fayllarga ixtiyoriy vaqtda, ixtiyoriy joydan, ixtiyoriy qurilma orqali kira oladi.

Cyberbullying – internetdagi ta’qiblarning bir turi. Bunga noo‘rin yoki noma’qul narsalar, elektron pochta yoki xabarlarini yuborish kiradi. [Informatika, 2021, 107-130].

E-safety – internetdan foydalanish jarayonida xavfsizlikni saqlash.)

Foydalanuvchi akkaunti (User account) – kompyuter foydalanuvchi nomi, parol va boshqa ma’lumotlarni saqlash uchun ishlatiladigan tarmoq serveridagi joy. Masalan, bizning internet yoki elektron pochta akkauntimiz. [Informatika, 2021, 130-135].

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash lozimki, har qanday fanni o‘zlashtirishda o‘sha fanning tushunchalarini anglatuvchi terminlar mazmun mohiyatini o‘zlashtirmay turib bu fanni ham o‘zlashtirib bo‘lmaydi. Internet terminlarining asosiy qismi o‘zlashma bo‘lganligini inobatga olsak bu masala yanada oydinllashadi.

Adabiyotlar

1. 5-sinf informatika va axborot texnologiyalari. – Toshkent –2021-yil. (Asl nashr © Cambridge University Press 2019. Ushbu nashr © Cambridge University Press 2021, RTI tomonidan litsenziya asosida tahrirlangan).

2. “Informatika”, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (I-harfi). – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2000-2006-yillar.

3. <https://maktab.uz>

4. <https://info-dars.uz>

5. <http://uz.wikipedia.org>

PSIXOLOGIK TERMINLAR O‘ZBEK MILLIY TERMINOLOGIYASINING E‘TIBOR MARKAZIDA

Shukurulloyev Sunnatullo Baxrom o‘g‘li,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

sunnat.baxromjonov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-7597-2076>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek milliy terminologiyasining amaliy masalalari psixologik terminlar misolida ko‘rib chiqiladi. Asosiy e‘tibor terminlarni standartlashtirish zarurati, milliy va o‘zlashgan atamalar uyg‘unligi, tarjima jarayonidagi muammolar hamda ularning ta’lim va amaliyotda qo‘llanilishiga qaratilgan. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi psixologik terminlarning o‘zaro taqqoslanishi orqali milliy terminologiyani rivojlantirish istiqbollari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: psixologik terminlar, milliy terminologiya, standartlashtirish, tarjima, amaliyot.

Abstract: This article examines the practical issues of Uzbek national terminology through the example of psychological terms. The main focus is on the

need for standardization of terms, the harmony between native and borrowed terminology, translation challenges, and their application in education and practice. Furthermore, by comparing psychological terms in English and Uzbek, the paper highlights the prospects for the development of national terminology.

Keywords: psychological terms, national terminology, standardization, translation, practice.

Kirish

O'zbek tilining milliy terminologiyasi mustaqillik yillarida sezilarli darajada rivojlanib, ko'plab fan sohaslarida o'z tizimiga ega bo'la boshladi. Ayniqsa, psixologiya sohasida xalqaro hamkorlik, ilmiy adabiyotlarning tarjima qilinishi va fan taraqqiyoti natijasida yangi terminlar keng qo'llanmoqda. Shu bilan birga, terminlarni qo'llashda va ularni ilmiy muomalaga kiritishda qator amaliy muammolar ham yuzaga kelmoqda. Ushbu maqolada ana shu masalalarga psixologik terminlar misolida to'xtalib o'tiladi.

1. Terminlarni standartlashtirish zarurati

O'zbek tilida psixologik terminlarning yagona standart asosida qo'llanilmasligi ilmiy muloqotda chalkashliklarga sabab bo'lmoqda. Masalan, ingliz tilidagi **“motivation”** termini ba'zi manbalarda **“motivatsiya”**, boshqalarida esa **“rag'bat”** tarzida qo'llanadi. Bunday tafovutlar ilmiy izchillikka salbiy ta'sir ko'rsatadi va yagona terminologik lug'at yaratish zaruratini yuzaga keltiradi.

2. Milliy va o'zlashgan terminlar uyg'unligi

Psixologiya faniga oid terminlarning katta qismi rus va Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan. Masalan, **psixika, refleks, emotsiya** kabi terminlar ilmiy adabiyotlarda keng qo'llanadi. Shu bilan birga, o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yaratilgan **hissiyot, idrok, xotira** kabi so'zlar ham psixologik atamalar sifatida mustahkam o'rin egallagan. Ushbu ikki qatlamning uyg'unligi milliy terminologiyaning boyishi va yanada takomillashishiga xizmat qiladi.

3. Tarjima jarayonidagi muammolar

Ilmiy adabiyotlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda terminlarning ma'no jihatdan mos kelmasligi muammosi tez-tez uchraydi. Masalan, ingliz tilidagi **“counseling”** termini ko'pincha **“maslahat berish”** deb tarjima qilinadi. Aslida esa u maxsus psixologik yordam, professional maslahatlashuv jarayonini anglatadi. Shu bois, psixologik atamalarni tarjima qilishda nafaqat lingvistik, balki ilmiy-mazmuniy yondashuv ham zarur.

4. Ta'lim va amaliyotda qo'llanish masalasi

Oliy ta'lim jarayonida psixologik terminlarning yagona tizim asosida qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega. Turli manbalarda bir xil atamaning turlicha qo'llanishi talabalar orasida chalkashlikka sabab bo'ladi, mutaxassislar faoliyatida esa ilmiy muloqotga to'sqinlik qiladi. Shu sababli, psixologik terminlarni yagona standart asosida o'qitish va amaliyotda qo'llash zarur.

O'zbek milliy terminologiyasining amaliy masalalari, xususan, psixologik terminlar sohasida quyidagi jihatlar bilan bog'liqdir:

1. Terminlarni standartlashtirish va yagona tizimga keltirish;
2. Milliy va o'zlashgan terminlarning uyg'unligini ta'minlash;

3. Tarjima jarayonida semantik aniqlikka erishish;
4. Ta'lim va amaliyotda yagona terminologik yondashuvni qo'llash.

Mazkur masalalarni hal etish o'zbek tilining ilmiy salohiyatini oshiradi, psixologiya fanining milliy asoslarda rivojlanishiga xizmat qiladi va xalqaro ilmiy muloqotda samarali ishtirok etish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Jo'rayev, M. (2019). *O'zbek tilida ilmiy terminologiya muammolari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Ayaqulov N.A., & Shukurulloyev S.B., (2024). Terminology indicating relationships with investors: A study of hypernymic and hyponymic relationships. "Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development" 28(6), 93-99.
3. Xolmatov, A. (2020). *Psixologiya fanida terminlarning qo'llanilishi va tarjima masalalari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Vohidov, Sh. (2018). *Milliy terminologiya va uning rivojlanish istiqbollari*. Samarqand: SamDU matbuoti.
5. Crystal, D. (2003). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishing.
6. Ayaqulov, N. A., & Shukurulloyev, S. B. (2024). On the terminology of linguocultural conceptology. *Til va adabiyot.uz*, 14(9), 19–22.
7. American Psychological Association (2020). *APA Dictionary of Psychology*. Washington, DC: APA.
8. Karimova, Z. (2021). "Psixologik terminlarning milliy va o'zlashgan qatlamlari." *Filologiya masalalari*, №2, 45–52-betlar.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamashunoslik qo'mitasi materiallari (2022).

ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİNDE ZITLIKLAR

Prof. Dr. Birsal ORUÇ ASLAN,

Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı,

birsal_oruc@hotmail.com

Özet

Atasözleri bir milletin, bir toplumun hafızasıdır. Toplumun kültürüne göre şekillenen atasözleri, söyleyeni unutulmuş, yüzyıllar içinde halka mal olmuş özlü sözlerdir ve halkın yaşam tecrübeleri sonucunda oluşmuştur. Ders verici veya ders çıkarıcı özelliğe sahip olan atasözleri toplumlar arasında ortak olabileceği gibi farklı da olabilir. Hatta aynı toplum içinde dahi farklı zamanlarda, farklı tecrübeler sonucunda ortaya çıkmış atasözleri arasında zıtlıklar da görülebilir. Bu bildiride ortak anadile sahip olan Özbek ve Türk atasözlerinde anlamsal zıtlıklar ele alınmış, bunların sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Yöntem olarak veri toplama yöntemi kullanılmış ve elde edilen atasözleri analiz edilerek zıtlıklar tespit edilmiştir.

Toplumun kültürel aynası olan ve toplum yapısında önemli bir rolü bulunan; o toplumun fertleri arasında tecrübe, yaşayış ve mental farklılıkların sonucunda birbirine zıtlık teşkil eden atasözlerinin tespitinin toplumdilbilimi açısından da önemi büyüktür.

Anahtar Kelimeler: atasözü, anlam, Özbek, Türk, zıtlık

Abstract

Proverbs are the memory of a nation and a society. Shaped by a society's culture, proverbs are aphorisms whose origins remain unknown and have become public knowledge over centuries, resulting from the people's life experiences. Proverbs that teach a lesson or draw lessons can be common or diverse across societies. Even within the same society, contrasts can occur between proverbs that emerged at different times and as a result of different experiences. This paper examines semantic contrasts in Uzbek and Turkish proverbs, which share a common mother tongue, and attempts to reveal their causes. Data collection was used as a method, and the resulting proverbs were analyzed to identify contrasts. Proverbs are a cultural mirror of a society and play a significant role in its structure. Identifying contrasting proverbs, resulting from differences in experience, lifestyle, and mentality among members of that society, is also crucial for sociolinguistics.

Keywords: proverb, meaning, Uzbek, Turkish, contrast

Резюме

Пословицы – это память нации и общества. Сформированные культурой общества, пословицы – это афоризмы, происхождение которых остаётся неизвестным, но которые стали достоянием общественности на протяжении веков, являясь результатом жизненного опыта людей. Пословицы, которые учат или извлекают уроки, могут быть общими или разными в разных обществах. Даже внутри одного общества могут возникать контрасты между пословицами, возникшими в разное время и в результате разного опыта. В данной статье рассматриваются семантические контрасты в узбекских и турецких пословицах, имеющих общий родной язык, и делается попытка выявить их причины. В качестве метода использовался сбор данных, а полученные пословицы анализировались для выявления контрастов. Пословицы являются культурным зеркалом общества и играют важную роль в его структуре. Выявление контрастных пословиц, обусловленных различиями в опыте, образе жизни и менталитете членов этого общества, также имеет решающее значение для социолингвистики.

Ключевые Слова: пословица, значение, узбекский, турецкий, контраст

Giriş

Atasözleri ne zaman, kim tarafından söylendiği bilinmeyen fakat toplumun fikrî, kültürel yapısını yansıtan, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze gelen, çeşitli tecrübeler sonucunda söylendiği anlaşılan, genellikle öğüt veren özlü sözlerdir. Atasözü, Güncel Türkçe Sözlük'te "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak

söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, sav, darbimesel” olarak tanımlanmaktadır (URL 1). Atasözlerinin özelliklerine göre araştırmacılar tarafından çeşitli tanımları yapılmıştır. Biz burada bunları tek tek vermeyeceğiz.

Atasözlerinin anlam ve dilbilgisel özelliklerinden dolayı bugüne kadar pek çok araştırmaya konu olduğu, bu alanda önemli çalışmalar ortaya konduğu görülmektedir. Bu bildiride birbirine anlamca zıtlık teşkil eden atasözleri hem Özbek hem Türk sahasından seçilerek incelenmiştir. Zıtlık, karşıtlık, çelişki gibi sözler birbirinin eş anlamlısı gibi görünse de atasözleri bu açıdan farklı şekillerde ele alınmıştır. Yüksek lisans tezinde atasözlerini sözcüksel (söz içi) karşıtlıklar açısından ele alan Fatih Mehmet Öz, aynı atasözünde geçen “*ilişkisel, dereceli, kutupsal karşıtlık*” gibi karşıtlıkları ele almıştır (Öz, 2024, s.1). Bir başka çalışma İsmail Abalı’nın “*Çelişkili yargılar bildiren Türk atasözlerine Freudyen bir yaklaşım*” adlı makalesidir (Abalı, 2024, s.610-621). Abalı atasözlerini Freud’un psikanaliz yöntemiyle incelemiş, aç gözlülük, cinsellik, açlık, saldırganlık gibi insanın olumsuz özelliklerini ortaya koymuş ve birtakım sonuçlara ulaşmıştır (Abalı, 2024, s.610). Eyüp Sertaç Ayaz ise “*Türk Atasözlerinde Çelişki*” adlı bildirisinde değişik zamanlarda söylenmiş atasözleri arasında mesajları bakımından çelişkili olanlara yer vermiştir (Ayaz, 2011, s. 833-842).

Bu bildiride Türk atasözleri Ömer Asım Aksoy’un *Atasözleri Sözlüğü* (1988) ve To’ra Mirzäyev vd.’nin yayımladığı *O’zbek Xalq Maqollari* (1989) adlı eser ile İbrahim Yoldaşev ve Muhittin Gümüş’ün hazırladıkları *Özbek Atasözleri* (1995) adlı eserlerden veri tarama yöntemiyle seçilmiş, alanda yazılan tez, bildiri ve makalelere de gerektikçe başvurulmuştur.

Zıt Anlam İçeren Atasözleri

Dost ve dostlukla ilgili olanlar

Eski dost düşman olmaz. /Güvenme dostuna, saman doldurur postuna.

Eskiden beri kişinin huyunu, suyunu bilen, iyi gününde kötü gününde her zaman yanında olan dost, düşman olmaz. / Dostuna güvenip bütün sırlarını açma, ona sırtını dönme, postuna saman doldurur yani seni zor durumda bırakır.

Görüldüğü gibi ilki dostun, dostluğun kıymetini belirtirken ikincisinde dostu güvenilmeyeceği, her zaman açık kapı bırakılması gerektiği anlatılmıştır. Burada her ne kadar birincide eski sıfatı kullanılmışsa da ikinci atasözünde dost’un nasıl bir kişilikte olduğu belirtilmemiştir. Bu yüzden atalarımız dost seçerken de dikkatli olmamızı öğütlemişlerdir.

Eski dost düşman bolmas, yenisidan vafo kelmas (Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez).

Bu atasözünün Türkçede ‘*yenisinden vefa gelmez*’ kısmı bazen söylenmese de burada atasözü içinde anlam zıtlığı vardır. Eskiden beri birbirini tanıyanların kolay kolay düşman olmayacağı ama yeni tanışılan birinin bütün huyları bilinmediği için ondan düşmanca davranışların da beklenilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca dostluğun düzeyinin de daha sığ kalacağı, bu sebeple yeni tanışılan biriyle bütün sırların

paylaşılamayacağı da anlatılmak istenmiştir. Bu anlamda bir başka atasözü de “*Eski dōstlik zañlamaydi./ Eski dostluk paslanmaz.*”dır.

Ayrilar dost ayovli narsanni sorar (Ayrılacak dost, olmadık şeylerini ister).

Bu atasözünde dostuyla ayrılacak kişinin dostundan beklemediği bir hareket, “olmayacak şeylerin istenmesi”dir. Dostlar birbirleriyle sıkı alış veriş içindedirler. İnsan sahip olduklarını dostundan esirgemez ama araları bozulduğunda bunların hesabı yapılır.

Türkçede “*Dostunla ye, iç, alış veriş etme/yapma!*” gibi bir atasözü de bu anlama yakındır.

Özbekçede ise “*Hisoblashgan do'st emas.*” atasözü, üçün beşin hesabını yapan kişiler arasında dostluk olamayacağını anlatır ve ‘*Dostunla ye, iç, alış veriş etme!*’ atasözündeki öğüt sanki bu yüzden verilmiş gibidir. Bir diğer Özbek atasözünde ise “*Hisobli do'st ayrilmas.*” diyerek dost da olsa dostlar arasında hesabın iyi yapılması gerektiği belirtilmiştir. Hâl böyle olunca da önceki atasözüne ters düşülmektedir.

“*Dost dostun eyerlenmiş atıdır.*” Bizim zor zamanlarımızda yanımıza gelen, özveriden kaçınmayan kişi gerçek dosttur. Bu anlamda diğer bir atasözü de “Dost kara günde belli olur.”dur.

Bu atasözlerine ters düşen “*Düşenin dostu olmaz.*” atasözünde ise insanın zor zamanlarında yanında kimsenin kalmayacağı, dost olarak bildiklerinin bile onu yalnız bırakacağı, ona yardım etmeyeceği anlatılmaktadır.

Akılla İlgili Zıt Anlamlı Atasözleri

Akıl yaşta değil, baştadır. / Aklı başa yaş getirir. Birinci atasözünde “Akıl yaşla alakası yoktur. Yaşça küçük olanlar bazen büyüklerden daha mantıklı olur.” demek istenmiştir. Akıl kişiden kişiye değişkenlik de gösterir, bu sebeple yaşça büyük birisi küçükler kadar aklını kullanamayabilir.

İkinci atasözünde ise “İnsan, hayatında gerekli tecrübeye, görgüye, bilgiye belli bir yaşa girdikten sonra ulaşır.” anlamı öne çıkar. İnsanın hayatı boyunca yaşanmışlıkları onu karşılaştığı olaylara karşı daha deneyimli yapar ve zamanla olgunlaşır, daha mantıklı düşünmeye başlar.

Özbekçede Türkçedeki bu atasözlerine denk olabilecek atasözü “*Aql yoshdan, Odob — boshdan.(Akıl yaştan, edep baştan.)*”dır. ‘Akıl yaştan’ ile insanın yaşlandıkça tecrübelerinin artması, aklının da başına gelmesi kastedilmektedir.

“*Aql bo'yda emas, o'yda.*” atasözünde ise bizdeki “*Akıl yaşta değil baştadır.*” atasözüne benzer bir anlam vardır. Burada “uzun boylu (bu yaşça da büyük biri olabilir, boyca da emsallerinden uzun biri olabilir.) her zaman akıllı olamaz, insana ‘o’y (öy=düşünce, fikir, zihin)/düşünme yetisi’ gerekir.” denmektedir. Bir diğer atasözünde de ‘*Aql — boshda, G'ayrat — yoshda, Asl — toshda.* (Akıl başta-Gayret yaşta-Asıl dışta/dış görünüşte)’ denilerek aklın yaşta değil başta olduğu belirtilmiştir.

Akılla ilgili diğer bazı atasözlerinde de birbirine ters anlamlar görülmektedir.

“*Bin bilsen de bir bilene danış*” ve “*akıl akıldan üstündür*” atasözleri “Ne kadar çok bilsen de senden daha iyi bilen biri olur. Onların da fikrini almalısın.” anlamındadır. Buna tezat teşkil edebilecek atasözü ise “*Akılları pazara çıkarmışlar, herkes yine kendi aklını almış*”tır. Burada “Kişi, kendi düşüncesini veya kendi doğrularını başkalarına göre daha mantıklı ve doğru görür.” anlamı barınmaktadır.

Ko'pdan ko'p aql chiqar. (Çoktan çok akıl çıkar: Çok kişinin olduğu yerde herkes kendi fikrini söyler ve bu da kişilerin karar vermesini zorlaştırır.) Bu atasözünü hem olumlu hem de olumsuz manada düşünmek mümkündür. Farklı fikirler olaylara farklı bakış açılarından bakmamızı ve geniş düşünmemizi sağlar fakat bazen de verilen bu tavsiyeler, fikirler insanın aklını karıştırır, karar vermesini zorlaştırır.

Aql aqldan quvvat olar. “Akıl akıldan kuvvet alır.” Türkçedeki ‘Akıl akıldan üstündür’ atasözüyle aynı durumlar için kullanılır.

O'z aqling aqlidir, Elning aqli naqlidir. (Kendi aklın akıldır, elinkisi iğreti akıldır.) Burada ‘*Aql aqldan quvvat olar.*’ atasözüne ters düşülen bu atasözünde Türkçedeki herkesin kendi aklını beğendiğini anlatan atasözüne benzer bir anlam vardır. Kişiye kendi aklı üstün görünür.

Sonuç

Atasözleri her millette görülen, bazen milletler/toplumlar arasında ortaklıklar arz eden özlü sözlerdir. Aynı kültürden beslenen Türk ve Özbek atasözlerinde pek çok ortaklıklar olduğu gibi farklılıklar da mevcuttur. Bu bildiride hem Türk hem Özbek atasözlerinden dost-dostluk ve akıl ile ilgili ortaklık gösteren atasözleri örnekseme yoluyla seçilmiş ve bunlar arasındaki anlamsal zıtlıklar ortaya konmuştur. Bildiri kapsamında ele alınan bu konu daha geniş çaplı çalışmaları gerektiren bir konudur.

Kaynakça

Abalı, İ. (2024). Çelişkili yargılar bildiren Türk atasözlerine Freudyen bir yaklaşım. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 610-621. DOI: 10.29000/rumelide.1469440.

Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1: Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.

Karaman, A., (2023). Özbek Atasözlerinde Akıl ve Erdem. *Folklor Akademi Dergisi*. Cilt:6, Sayı:3, 1136 – 1146.

Mirzäyev, T, vd. (1989). *O'zbek xalq maqollari*, Gafur Gulâm Nâmidägi Ädäbiyat vä Sän'ät Nâşriyatı, Tâşkent.

Mirzayev, T. vd. (2013). *O'zbek xalq maqollari*. Toshkent: Sharq.

URL 1: <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 13.09.2025)

TASVIRIY IFODALAR IKKILAMCHI NOMINATIV BIRLIK SIFATIDA

*Utegenova O'g'iloy Pardavayevna,
Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 1-kurs doktoranti
utegenovauqiloy@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasviriy ifodalarning ifoda maqsadi, badiiy matnda o'rni va vazifasi, matn qurshovida o'rganiluvchi nutq birligi sifatida tahlil qilinadi. Tasviriy ifodalarda lingvomadaniy jihatning aks etishi, har bir individual yozuvchining uslubi, badiiy so'z qo'llashda tasviriy ifodalardan unumli foydalanishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: nutq subyekti, nutq obyekt, nutq momenti, lingvomadaniy jihat, metofara, nutq tejamkorligi (lokonizm), adresat, adresant, badiiy so'z, kognitiv bilim, matn qurshovi.

Annotation. This article discusses that paraphrase is the most important means of creating imagery and emotional expression. The field of paraphrase, which has a culture, figurative meaning. Paraphrase is closely related to the spiritual culture, customs, place attitude to reality of the people who speak the language.

Key words: Subject of parole, object of parole, moments' parole, lingvoculturology, metaphor, figurative words, cognitive knowledge, paraphrase related to text.

Аннотация. В данной статье рассматривается, что перифразы являются важнейшим средством создания образности и эмоционального выражения. Перифразы тесно связаны с духовной культурой, обычаями к действительности людей, говорящих на языке.

Ключевы слова: Перифразы, объект речи, предмет речи, момент речи, лингвокультурология, метафоры, экономия речи, адресант, адресат, художественное слово, когнитивная наука, текстовый запрос.

KIRISH

Badiiy asarlarda ko'chim, o'xshatishga asoslangan birliklar badiiy matnning qiymatini oshiruvchi asosiy mezon hisoblanadi. Tasviriy ifodalar ham metafora asosida yuzaga keluvchi birlik bo'lib, unda o'xshatilyotgan shaxs, narsa, joy nomlarining muhim tomoni aks etadi. Badiiy matn mutolaasi Gumboldt tomonidan ta'kidlangan yozuvchi-o'quvchi antinomiyasining o'ziga xos ko'rinishini namoyon qiladi. Bunday matn o'quvchisi diskursiv faoliyatda kognitiv amallar bajaruvchisiga aylanadi: u axborot qabul qiluvchi, matnni o'z lisoniy tafakkuri kodlariga moslashtiruvchi, uning mazmunini qayta tiklovchi, o'z estetik qarashlari asosida baholovchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bunda uning yoshi, jinsi, bilimi, kayfiyati, qiziqish doirasi katta ahamiyat kasb etadi[1]. Badiiy matnda tasvir vositalarni tushunish, ishora qiluvchi so'zlar va yashirin ma'noli birliklarni anglash o'quvchidan yuksak tafakkur, mulohaza, shu millatga xos madaniyat bilan tanish - ya'ni idrok talab etiladi.

O'zbek millatida efemizmlar disefemizmlarga nisbatan ko'proq qo'llaniladi. Masalan, fohisha faxsh ishlar bilan shug'ullanuvchi ayolga nisbatan

qo'llaniladi. So'zlashuv, badiiy, publitsistik uslublarda ko'pincha fohisha so'zi o'rniga **tungi kapalak** tasviriy ifodasidan foydalaniladi. Bu tinglovchida estetik zavq uyg'otishi tabiiy hamda millatga xos xunuk so'z o'rniga badiiy so'zni qo'llashi nutqiy me'yor sanaladi. Tilshunos I.Umirov maqolasida tasviriy ifodalarning vazifalari, o'ni, badiiy matnda berilishiga doir misollar keltirgan[3]. Asar qahramonlarining to'laqonli bo'lishini taminlaydi deb quydagi gapni keltiradi. Abdulla issiq qozon ichida qaynaydi. (O'.Umarbekov). Yozuvchi hayotning **achchiq-chuchugini totiganligini** ta'kidlagan. Bizningcha, tasviriy ifodada faqat ko'chma ma'noli so'zdan emas, bilvosita ifoda usullaridan ham foydalaniladi. Yuqoridagi gap shunga misol bo'la oladi. Nasriy asarlarda parafrazalar jumlaning qisqaligini ta'minlash maqsadida ishlatilganda lokonizm (qisqalik), ixchamlik hodisasi yuzaga keladi. "To'g'ri rais telefon qilgandan keyin **Toshkent radiosining olg'irlari** bu xabarni kechki so'nggi axborotga berishgan edi"[2]. (A.Qahhor). Gapdagi olg'irlari ixchamlikni yuzaga keltirgan aks holda radioeshittirishni olib boruvchi kishilar so'z birikmasi qo'llangan bo'lar edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Antik davrdan boshlab tasviriy ifodalar Aristotel, Kvintilian tomonidan qayd etilganligi, bundan tashqari, tasviriy ifodalar mahalliy va sharqiy slavyan tilshunosligining ham diqqat markazida bo'lganligi, ilm-fan to'la rivojlanmagan davrlardan boshlab ushbu birlik talqin qilinganligi manbalarda qayd etiladi.[10, B.143]. XX asrning 50-yillarida tasviriy ifodalar dunyo tilshunosligida, jumladan, rus tilshunosligida I.Z.Ilina, V.P.Utkinalar uni lingvistik jarayon sifatida boshqa hodisa yoki vositalar bilan bog'liq holda tasvirlagan. Yuqoridagi tilshunoslar ko'chim turlari bilan birgalikda tahlil qilgan. A.V.Arnold tasviriy ifodani predmet nomining o'rnida uning asosiy xususiyatlarini ifodolovchi birikma yoki so'zning ta'rifini ifodalash uchun keltirilgan bo'yoqdor so'zlarni misol sifatida keltiradi. Tilshunos H.Shamsiddinov tasviriy ifodalarni perifraza termini bilan ifodalashni ma'qul ko'radi. Ularni funksional-semantik sinonimlar qatoriga kiritadi. "Birinchi bor tilga olinayotgan tasviriy ifodalar hali til mulkiga aylanmagan bo'lsa, ma'lum payt qo'shtirnoqqa olinishi zarur, lekin **oq oltin, zangori olov, kumush tola, zangori ekran** singari perifrazalar qo'shtirnoqqa olinmasligi zarur. Chunki ular lisoniy me'yorga aylanib qoldi[3]. Bizningcha, yuqoridagi tasviriy ifodalar hamma uchun umumiy, lisoniy til birligi, nutqda tayyor holda uchraydi shuning uchun til birligi sifatida qabul qilamiz. Muallif ushbu maqolada tasviriy ifodani subyektiv omil mahsuli ekanligi, uning yuzaga kelishida umumiylik va xususiylik kabi falsafiy kategoriyalar amal qilishi, tasviriy ifodalarning hosil bo'lishida ekstralingvistik va psixolingvistik omillar ta'siri, matnda taqdim etish kabi masalalarini tahlil qiladi, misollar bilan dalillaydi. Tasviriy ifodalar har bir sohada ikkilamchi nom sifatida ifodalanadi. Masalan, **iqtisodning qoni**-pul (iqtisod sohasida), **insonning tabiiy qalqoni**-teri (biologiya), **tarix otasi**-Geradot (tarix fani) va hokazo. Badiiy uslubda ko'p qo'llaniluvchi, mazmunni boyituvchi birlik hisoblanadi. Tasviriy ifodalar nafaqat takrorni oldini olishi balki, nazm yoki nasrni badiiyligini oshiruvchi, yozuvchining yuksak mahoratini ko'rsatuvchi birlikdir.

MUHOKAMA

Dunyo tilshunosligida tasviriy ifodalar “paraphrase, periphrase” terminlari bilan o‘rganilgan. Jahon tilshunosligida tasviriy ifodalar matn qurshovida o‘rganilib tahlil qilingan shu sabab ba’zi olimlar jumladan, I.V.Grexneva, V.P.Grigorev, A.S.Elizarov, A.N. Kojin, V.P.Moskvin, E.P.Senichkina, I.N.Genilnikova, M.R.Sarayevalar tasviriy ifodalarni tilning uslubiy vositasi desa, S. Vidlak, L.K.Julinskaya, V.I.Zabotkina, A.M.Kasayev, N.G.Komlev, S.Ulman, Y.I. Sheygal semantik xususiyatiga ega interpretatsiya, T.S.Bushueva, T.I.Bitiva, I.V.Grexneva, N.A.Yemenskaya pragmatic aspekt deb ta’rif beradi[1]. Har bir olimning yondashuvi tasviriy ifodaning muhim belgisini ochib berishini anglatadi. Birgina so‘zdan iborat, so‘z birikmasi hatto gaplardan iborat tasviriy ifodalar uchraydi. O‘zbek xalqi nutqida ayolni **ojiza**, men so‘zi o‘rnida **kamina**, prezident so‘zi o‘nida **davlat rahbari**, chaqaloq **yangi mehmon**, sinf rahbar **ikkinchi ona**, maktab **bilim maskani**, ilm **o‘chog‘i kabi** ikkilamchi nomlariga ega. Hatto turmush o‘rtoq-**er yoki xotin**, **yostiqdosh** so‘zlari, bog‘cha opa-**tarbiyachi** tasviriy ifodalari ham uchraydi. Birgina so‘zning turlicha tasviriy ifodalari uchrashi mumkin. Faqat...Xudodan, ey **Yaratgan egam**, men-nodonga bir chimdim aql ber, deb so‘ragan bandasini ko‘rganim yo‘q!(O‘. Hoshimov “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”). Insonni **tabiat gultoji**, bu dunyoda ham, u dunyoda ham hech kinga bo‘ysunmaydigan, oqni oqqa,qorani qoraga bexato ajratadigan **Oliy hakam** bor. Bu-**Tangrining** hukmi! Yozuvchi bir so‘zni turli tasviriy ifodalarda o‘quvchini mulohaza yuritishga, denotant so‘zni bilvosita ifoda uslublarida beradi. Har bir yozuvchining dunyoqarashi, olamni idrok etishi, xulosalashi turlicha. Bu ularning badiiy ijod maydonida qay tarzda ifodalashi, o‘quvchini qiziqтира olishi, mulohazaga undashiga olib keladi. Quydagi chizmada Alloh so‘zining xalq orasida qo‘llaniluvchi sinonimlari, badiiy asarlarda ijodkorning shu denotantga bergan ikkilamchi nomlari keltirilgan.

Xalq qo‘llovchi denotant	Badiiy asarda denotant so‘zning tasviriy ifodasi	Muallif va olingan manba
Alloh Tangri Xudo Parvardigor Yaratgan egam Tangri Taollo	Oliy hakam	O‘.Hoshimov “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”
	Janobi Haq	Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq”
	Haq Taollo	Kaykovus “Qobusnoma”
	Yagona najotkor	A.Oripov “Sohibqiron”
	Butun borliq sohibi	A. Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”
	Xudovandi taborak va taolo	A. Fitrat “Najot yo‘li”

Har bir yozuvchida tasviriy ifoda takrorlanmas, o‘ziga xos tarzda berilgan.

XULOSA

Umuman olganda, jahon tilshunosligida, jumladan, o‘zbek tilshunosligida tasviriy ifodalar asosli o‘rganilgan. Jahon tilshunosligida tasviriy ifodalarni matn

referensiyasi qurshovida- diskursiv, pragmatik, lingvokulturologik, psixolingvistik aspektda o'rganish ancha erta boshlangan va bugungi kungacha davom etmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda tasviriy ifodalar kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinmoqda. Tasviriy ifodalar inson omili mahsuli sifatida qabul qilish, qayta ishlash va xulosalashdan iborat. Yuqoridagi jadval bunga yaqqol misol bo'la oladi. Tilshunoslikda tasviriy ifodalar o'xshatish- metofara, metonimiya, sinikdoxa kabi badiiy tasvir vositalari bir qatorda tursa-da, aynan takrorlanuvchi bir xil hodisa emas, balki subyektning tasavvuri, bilimi, xotirasidagi qayta ishlangan kognitiv hosilasi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Avtoreferat. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2013. – B. 78.
2. Umirov I. Parafrazalarning badiiy asarlarda qo'llanilishiga doir. O'TA. 1996-yil. №5. – B. 45-46.
3. Shamsiddinov H. Perifrazalar xususida ayrim mulohazalar. O'TA. 1993-yil. – B. 34.
4. Евкодимова Е. В Прагматический и лингвокультурологических перифраз и сходных стилистических приемов в газетно-журнальном дискурсе. Автореферат. – Иркутск, 2008. – С. 4.
5. A.Navoiy Muhokamat ul-lugatayn. – Toshkent, 2012. – B. 8.
6. O'.Hoshimov Daftar hoshiyasidagi bitiklar. – Toshkent, 2021. –B. 24

O'ZBEK TILINI O'QITISH VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR

Gulnoza Abdurahmonova,
Erkin izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilini o'qitishda raqamli texnologiyalarning o'rni va imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Raqamli vositalardan foydalanish til o'rgatishda innovatsion yondashuvlarni joriy etish, talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy ta'lim platformalari, multimedia resurslari va onlayn test tizimlari misolida raqamli texnologiyalarni qo'llash tajribasi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili ta'limi, raqamli vositalar, multimedia, onlayn ta'lim, innovatsion metodlar.

Annotation. The article scientifically substantiates the role and opportunities of digital technologies in teaching the Uzbek language. It highlights how the use of digital tools contributes to the introduction of innovative approaches in language learning, the development of learners' independent study skills, and the improvement of educational efficiency. In addition, the application of modern educational platforms, multimedia resources, and online testing systems is analyzed as practical examples.

Keywords: Uzbek language teaching, digital tools, multimedia, online learning, innovative methods.

Аннотация: В статье научно обоснована роль и возможности цифровых технологий в обучении узбекскому языку. Подчеркивается, что использование цифровых средств способствует внедрению инновационных подходов в процесс изучения языка, развитию самостоятельных учебных навыков учащихся и повышению эффективности образовательного процесса. Также рассматриваются примеры применения современных образовательных платформ, мультимедийных ресурсов и онлайн-тестовых систем.

Ключевые слова: преподавание узбекского языка, цифровые средства, мультимедиа, онлайн-обучение, инновационные методы.

Hozirgi davrda ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga samarali tatbiq etishdir. Chunki raqamli vositalar ta'limning sifatini oshirish, o'quvchilarni mustaqil izlanishga undash hamda ularning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirishda katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'zbek tilini o'qitishda yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini interaktiv, qulay va samarali tashkil etishga imkon beradi.

Raqamli texnologiyalar ta'lim tizimiga XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida kirib keldi. Avvaliga ular kompyuter texnologiyalari shaklida, ya'ni dastlabki elektron darsliklar, kompyuter sinflari va multimedia materiallari orqali joriy etildi. 1990-yillardan boshlab ta'lim jarayonida internetning qo'llanilishi kengaydi va bu esa raqamli texnologiyalarning imkoniyatlarini yanada oshirdi. Shu davrdan boshlab ta'limda elektron kutubxonalar, virtual laboratoriyalar, onlayn darsliklar va multimedia resurslari qo'llanila boshlandi. Ta'limni raqamlashtirish bugungi kunda zaruriy jarayonga aylangan. Chunki u o'quv jarayonini qulay, tezkor va samarali qiladi. Raqamli texnologiyalar yordamida bilim olish imkoniyatlari kengayadi, har kim istagan joyidan masofadan turib o'qishi mumkin. Darslar interaktiv bo'lib, o'quvchilar uchun qiziqarli va tushunarli shaklda tashkil etiladi. Bundan tashqari, vaqt va resurslar tejab qolinadi, o'qituvchi ham, o'quvchi ham elektron darsliklar va onlayn topshiriqlar orqali o'z ishini yengillashtiradi. Eng muhimi, raqamlashtirish orqali ta'lim jahon tajribasi bilan uyg'unlashadi va o'quvchilarning bilim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratiladi [5].

XXI asrning ikkinchi o'n yilligida esa raqamli texnologiyalar masofaviy ta'lim, elektron test tizimlari, virtual sinflar, mobil ilovalar va bulutli platformalar orqali yanada kengroq namoyon bo'ldi. Ayniqsa, 2020-yilda butun dunyo bo'ylab pandemiya davrida onlayn ta'lim shakli keng joriy qilinishi raqamli texnologiyalarning ta'lim tizimidagi o'rnini keskin kuchaytirdi. Shu davrda Zoom, Google Meet, Microsoft Teams kabi videokonferensiya vositalari, shuningdek, Google Classroom, Moodle, Coursera kabi o'quv platformalari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi asosiy muloqot maydoniga aylandi. So'nggi yillarda dunyo miqyosida raqamli ta'lim platformalari, elektron darsliklar, virtual sinflar va multimedia resurslari keng qo'llanila boshladi.

Ona tilini o'qitishda chet el tajribasi bu borada o'ziga xos yondashuvlarni namoyon etadi. Xususan, AQShda ona tilini o'qitish jarayoni asosan kommunikativ yondashuvga asoslanadi. O'quvchilar nutqiy vaziyatlarda erkin fikr bildirishga, tanqidiy tahlil qilishga va o'z fikrini mantiqiy asoslashga o'rgatiladi. Bunda Google Classroom, Edmodo, Khan Academy kabi raqamli platformalar dars jarayonini interaktiv va qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi [2].

Finlyandiya ta'lim tizimida esa ona tilini o'qitish boshqa fanlar bilan integratsiya qilinadi. Har bir o'quvchi uchun individual o'quv rejasi ishlab chiqiladi va bunda uning qiziqishlari hamda qobiliyatlari inobatga olinadi. Shuningdek, elektron kutubxonalar, raqamli lug'atlar va interaktiv dasturlar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan.

Yaponiyada ona tilini o'qitishda milliy qadriyatlar va madaniyatni singdirish muhim hisoblanadi. O'quvchilar ko'proq yozma mashqlar bajarish orqali o'z fikrini aniq va ravon ifodalashga o'rgatiladi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida talaffuz, yozuv va o'qish ko'nikmalari muntazam baholab boriladi.

Germaniya ta'lim tizimida esa kompetensiyaviy yondashuv asosiy tamoyil sifatida belgilangan. O'quvchilar matnni nafaqat o'qiydi, balki uni chuqur tahlil qiladi, boshqa manbalar bilan solishtiradi va ijodiy topshiriqlarda qo'llashni o'rganadi. Loyihaviy ishlar orqali o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyati qo'llab-quvvatlanadi.

Umuman olganda, chet el tajribasi shuni ko'rsatadiki, ona tilini o'qitishda asosiy e'tibor interaktivlik, kommunikativlik, fanlararo integratsiya va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga qaratiladi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning nafaqat til ko'nikmalarini, balki tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Shu sababli xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim amaliyotiga tatbiq etish ona tilini o'qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda ona tilini o'qitishga zamonaviy yondashuvlar joriy qilinmoqda. Jumladan, davlat ta'lim standartlarida kompetensiyaviy yondashuv asos qilib olingan, darslarda kommunikativ mashqlar, mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlar keng qo'llanmoqda. Elektron darsliklar, onlayn platformalar va raqamli resurslar yaratilib, o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq xorijiy tajribada kuzatiladigan individual o'quv rejaları va fanlararo integratsiya bizda hali to'liq joriy qilinmagan [4]. Bu jarayon O'zbekistonda ham izchil amalga oshirilmoqda. Xususan, ona tilini o'qitishda elektron testlar, onlayn mashg'ulotlar va mobil ilovalardan foydalanish o'quvchilarni tilni yanada tezroq va samaraliroq o'zlashtirishiga yordam bermoqda. Shu boisdan, o'zbek tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish, ularning amaliy afzalliklarini ko'rsatish va ta'lim jarayonida qo'llash tajribalarini tahlil qilish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Oddiy qilib aytganda, barcha elektron qurilmalar, dasturiy ta'minotlar va internet tizimlari ishini ta'minlaydigan asosiy mexanizm raqamli texnologiya hisoblanadi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga chuqur kirib kelgan. Ular yordamida ma'lumotlar tez va aniq qayta ishlanadi, masofadan turib uzatiladi va keng jamoatchilikka

yetkaziladi. Telefonlar, kompyuterlar, planshetlar, onlayn platformalar, elektron darsliklar, multimedia vositalari va sun'iy intellekt asosidagi dasturlar raqamli texnologiyalarning eng ko'p tarqalgan misollaridir. Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalar alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular zamonaviy ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Raqamli vositalar dars jarayonini interaktiv qilish, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini orttirish, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida samarali muloqotni yo'lga qo'yishda katta imkoniyat yaratadi. Shu boisdan ham bugungi kunda raqamli texnologiyalar nafaqat yordamchi vosita, balki ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Masalan, elektron darsliklar o'quvchilarga matn, rasm, audio va video ko'rinishidagi o'quv materiallarini birgalikda taqdim etib, mavzuni ko'proq his qilish va yaxshiroq o'zlashtirish imkonini beradi. Virtual ta'lim platformalari esa dars jarayonini masofadan turib ham samarali tashkil etish, topshiriqlarni tezkorlik bilan tekshirish va o'quvchilar bilan doimiy aloqada bo'lish imkonini taqdim etadi. Bundan tashqari, mobil ilovalar va onlayn test tizimlari o'quvchilarga istalgan joyda va istalgan vaqtda mustaqil ravishda mashq qilish, bilimni tekshirish va takomillashtirish imkonini beradi.

Ayniqsa, o'zbek tilini o'qitishda bu vositalarning roli beqiyosdir. Chunki til o'rganishda nafaqat nazariy bilim, balki ko'nikma va malakalarni shakllantirish ham muhimdir. Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilar lug'at boyligini oshirish, talaffuzni to'g'rilash, matnlarni o'qish va tahlil qilish, tinglab tushunish hamda yozma savodxonlikni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladi,

An'anaviy darslar va raqamli texnologiyalar asosidagi darslar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. Avvalo, oddiy darslarda bilim berishning asosiy manbai o'qituvchi hisoblanadi, ya'ni o'quvchi ko'proq tayyor bilimni qabul qiladi. Raqamli texnologiyalardan foydalanilgan darslarda esa o'quvchi bilimni mustaqil izlash, tahlil qilish va qo'llash jarayonida faol ishtirok etadi. Oddiy darslarda o'quvchilar ko'proq tinglovchi rolini bajaradilar, raqamli darslarda esa ular topshiriqlarni onlayn bajarish, multimedia vositalaridan foydalanish, virtual platformalarda muloqot qilish orqali faol qatnashadilar. An'anaviy darslarda ko'proq og'zaki tushuntirish va yozma mashqlar ustun bo'lsa, raqamli texnologiyalar yordamida grafikalar, infografikalar, audio-video materiallar, simulyatsiyalar va interaktiv o'yinlar keng qo'llanadi. Bu esa mavzuni tezroq va samaraliroq o'zlashtirishga yordam beradi. Oddiy dars faqat sinf xonasida va belgilangan vaqtda o'tkazilsa, raqamli texnologiyalar asosidagi darslarda o'quvchi istalgan joyda va istalgan vaqtda ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi.

O'zbek tilini tushuntirish jarayonida raqamli texnologiyalar katta amaliy yordam bera oladi. Avvalo, audio va video materiallardan foydalanish orqali o'quvchilarga to'g'ri talaffuz, nutq ohangi va intonatsiyani o'rgatish imkoniyati yaratiladi. Interaktiv mashqlar esa so'z boyligini kengaytirish, grammatik qoidalarni mustahkamlash hamda o'quvchining faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi. Onlayn lug'atlar va elektron tarjimonlar yordamida o'quvchilar qiyin so'z va iboralarni tezda tushunib oladilar. Shuningdek, virtual doska va taqdimotlardan foydalanish darsni yanada ko'rgazmali qiladi, mavzularni esda qoldirishni

yengillashtiradi. Mobil ilovalar va test tizimlari orqali o'quvchilar mustaqil ravishda mashq qilishi, o'z bilimini tekshirish imkoniga ega bo'ladilar. Gamifikatsiya, ya'ni o'quv jarayonini o'yin elementlari asosida tashkil etish, o'quvchilarda o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Eng muhimi, masofaviy ta'lim platformalari orqali nafaqat mamlakat ichkarisidagi, balki chet ellik o'rganuvchilar ham o'zbek tilini interaktiv va zamonaviy shaklda o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ona tilini o'qitishda raqamli texnologiyalar til ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, tinglash, o'qish, yozish va so'zlash malakalari zamonaviy vositalar orqali samarali rivojlantiriladi. Birinchidan, tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda audiomatnlar, podkastlar va turli videodarslardan foydalanish imkoniyati mavjud. Bu o'quvchilarga eshitilgan matn mazmunini anglash, asosiy g'oyani ajratib olish, talaffuz va intonatsiyani to'g'ri qo'llashga yordam beradi. Ikkinchidan, o'qish ko'nikmasi elektron kitoblar, interaktiv matnlar va onlayn maqolalar yordamida shakllantiriladi. Bunday vositalar o'quvchilarda mustaqil o'qish, tezkor ma'lumot izlash, asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajratish, matnni tahlil qilish kabi malakalarni rivojlantiradi. Uchinchidan, yozuv malakasini rivojlantirish uchun elektron platformalarda insho yozish, test topshiriqlarini bajarish va interaktiv yozma mashqlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu usullar o'quvchilarning yozuv madaniyatini shakllantiradi, grammatik jihatdan to'g'ri va mantiqan izchil fikr yuritishga o'rgatadi. To'rtinchidan, so'zlash ko'nikmasi onlayn muloqot platformalari, videochatlar va ovozli topshiriqlar orqali mustahkamlanadi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifodalash, nutqiy muloqotda faol ishtirok etish va talaffuzni to'g'rilash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ona tilini o'qitishda o'quv materiallarini boyitish raqamli texnologiyalarning eng muhim imkoniyatlaridan biridir. An'anaviy darsliklarda berilgan matnlar ko'pincha faqat nazariy tushunchalarni qamrab oladi, biroq zamonaviy ta'limda ushbu materiallarni turli raqamli vositalar bilan kengaytirish o'quvchilarning bilimini yanada chuqurlashtiradi.

Avvalo, darslikdagi matnlarni videoroliklar bilan to'ldirish o'quvchilarga mavzuni ko'rgazmali tarzda qabul qilish imkonini beradi. Masalan, badiiy matnni tahlil qilish jarayonida asarning sahnalashtirilgan parchasi yoki animatsion ko'rinishi o'quvchida matnga nisbatan qiziqish uyg'otadi.

Shuningdek, elektron lug'atlar va mobil ilovalar darslik materialini kengaytirib, o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Elektron lug'atlar interaktivligi sababli, o'quvchi nafaqat so'zning ma'nosini, balki uning talaffuzini, qo'llanish doirasini va sinonimlarini ham ko'rib chiqishi mumkin.

Bundan tashqari, grammatik dasturlar (masalan, avtomatik tahlil va tuzatish imkoniyatiga ega onlayn platformalar) o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqidagi grammatik xatolarni tezkor aniqlash va tuzatishga yordam beradi. Bu esa o'quvchilarda mustaqil o'rganish ko'nikmasini shakllantiradi.

Demak, raqamli texnologiyalar yordamida o'quv materiallarini boyitish nafaqat darslikdagi bilimlarni kengaytiradi, balki o'quvchilarda tilni chuqur o'zlashtirish,

mustaqil ta'lim olish va zamonaviy bilim manbalaridan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

O'qituvchiga qulaylik – raqamli texnologiyalar ona tilini o'qitishda o'qituvchining mehnatini samarali tashkil etish imkonini beradi. Avvalo, darsni rejalash jarayonida turli elektron resurslardan foydalanish o'qituvchiga vaqt tejash, o'quv maqsadlarini aniq belgilash hamda metodik yondashuvlarni xilma-xil shaklda qo'llash imkonini yaratadi. Masalan, interaktiv taqdimotlar, elektron test dasturlari, onlayn lug'atlar va til o'rgatishga mo'ljallangan ilovalardan foydalanish darsni zamonaviy talablar asosida tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, materiallarni turlicha shaklda – matn, audio, video yoki grafik ko'rinishda taqdim etish orqali o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qiziqishlariga moslashish mumkin.

Bundan tashqari, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish raqamli vositalar yordamida yengillashadi. Elektron testlar, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va onlayn monitoring platformalari o'quvchining bilim darajasini tezkor va aniq tahlil qilishga yordam beradi. Bu esa o'qituvchiga har bir o'quvchining til ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha individual tavsiyalar berish va ta'lim jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi [6].

Ona tilini o'qitishda xorijiy tajriba va raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'plab ijobiy natijalarga olib kelishi bilan birga, ayrim noqulay tomonlarga ham ega. Avvalo, o'quvchilarning texnik vositalarga ortiqcha tayanib qolishi kitob bilan ishlash, mustaqil izlanish va o'z fikrini erkin shakllantirish odatini sekinlashtirishi mumkin. Shuningdek, barcha hududlarda internet va elektron qurilmalardan foydalanish imkoniyati teng emasligi ta'limda muayyan farqlarni yuzaga keltiradi.

Chet el metodlarini to'liq qo'llashda esa milliy qadriyatlarning chetda qolib ketish xavfi mavjud, bu esa ona tilini faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki madaniy merosni saqlovchi boylik sifatida o'rgatishda muammolar tug'dirishi mumkin. Interaktiv platformalarning keng qo'llanilishi ba'zan o'qituvchining yetakchi rolini kamaytirib qo'yadi, tezkor elektron testlar esa chuqur bilim olishdan ko'ra yuzaki yodlashga olib kelishi ehtimoldan xoli emas.

Bundan tashqari, kompyuter va mobil qurilmalardan uzoq vaqt foydalanish o'quvchilarda charchoq, diqqatni jamlashdagi qiyinchiliklar hamda ko'rish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xorijiy tajribalarni milliy ta'lim jarayoniga to'liq tatbiq etishda ham muayyan moslashish muammolari kuzatiladi, chunki har bir mamlakatning madaniy va ijtimoiy xususiyatlari turlicha. Shu sababli, xorijiy tajribalarni o'rganishda ijobiy jihatlaridan foydalanish, ammo milliy ta'lim tamoyillari bilan uyg'unlashtirish eng to'g'ri yondashuv bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, ona tilini o'qitishda xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim jarayoniga tatbiq etish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, interaktivlik, kommunikativlik, fanlararo integratsiya va raqamli texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarda til ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga tanqidiy va ijodiy fikrlashni ham shakllantiradi. Shu bilan birga, bunday yondashuvlarning ayrim noqulay tomonlari – texnologiyalarga haddan tashqari tayanish, milliy qadriyatlarning chetda

qolishi yoki o'qituvchining rolini kamaytirib yuborishi mumkinligi ham nazardan chetda qolmasligi lozim.

Adabiyotlar

1. Abiturtest. Muammoli ta'limning nazariy asoslari haqida ma'lumot. – URL: <https://abiturtest.uz> (murojaat qilingan sana: 17.09.2025).
2. Ally, M. Foundations of educational theory for online learning // In: Anderson T., Elloumi F. (Eds.). Theory and practice of online learning. – Athabasca University, 2008. – URL: http://cde.athabascau.ca/online_book/pdf/TPOL_book.pdf (murojaat qilingan sana: 28.05.2019).
3. Shukurov V. Iqtisodiy sohalarning rivojlanishida internet texnologiyalarining o'rni // The Journal of Economics, Finance and Innovation. – 2023. – URL: <https://sbtsuejournals.uz/index.php/EFI/article/view/98> (murojaat qilingan sana: 17.09.2025).
4. Shukurov V. Iqtisodiyot fanlarini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish // Engineering problems and innovations. – 2023. – URL: <https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/189> (murojaat qilingan sana: 17.09.2025).
5. Shukurov V. Ta'lim jarayoniga interfaol elektron manbalarni joriy qilishning ahamiyati // Talqin va tadqiqotlar. – 2023. – URL: <https://talqinvatadqiqotlar.uz/index.php/tvt/article/view/605> (murojaat qilingan sana: 17.09.2025).
6. Shukurov V., Khaydarov J., Karimov A. Factors for the formation of multimedia competencies in improving the methodology of teaching specialist subjects
7. <https://daryo.uz/2021/07/13/shavkat-mirziyoyev-raqamli-texnologiyalarni-joriy-etish-choratadbirlariga-oid-taqdimot-bilan-tanishdi> (murojaat qilingan sana: 17.09.2025).

MUNDARIJA

M.T.Xodjiyev KIRISH SO‘ZI	4
Fazliddin Sharipov SO‘Z TURKUMLARI VA GRAMMATIK KATEGORIYALARNING AMALIY BOSQICHDAGI O‘RNI.....	5
Jumanazar Abdullayev TIL BIRLIKLARI TASNIFIGA AYRIM CHIZGILAR.....	9
Banovsha Mammadova Guloghlan POSTSTRUCTURALIST AND COGNITIVE APPROACHES TO THE TRANSFORMATION OF LANGUAGE IDENTITY.....	14
Azamat Uralov NOMUTANOSIBLIKNING DIAKRON VA SINXRON TAHLILI.....	16
Hamid Yodgorov AYRIM LEKSEMALARNING ETIMOLOGIYASI XUSUSIDA.....	22
Alisher Axrorov XALQ MAQOLLARI LINGVOKULTURALOGIYANING O‘RGANISH OBYEKTI SIFATIDA.....	25
Hikmatullo Dusmatov, Dilnavoz Qo‘ldasheva FURQAT IJODIDA TASHXIS.....	28
Shahodat Usmonova GAZETA MATNIDA MUALLIF “MEN”I.....	32
Hamid Bozorov ERTAK MATNIDAGI LINGVOPOETIK IMKONIYATLARNING YUZAGA CHIQUISHIDA LITOTANING ROLI.....	36
Matanat Alaga Gojayeva <u>THE</u> MAIN FEATURES OF THE OLD ENGLISH LANGUAGE.....	40
Dilrabo Ergasheva BADIY MATNNING LUG‘AVIY-USLUBIY XUSUSIYATLARI (Odil Yoqubov asarlari misolida).....	42
Хегай Валентина Михайловна СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ СИНТАКСИСА.....	46
Husniyya Tanriverdiyeva METONYMY IN LINGUISTIC RESEARCH: A COGNITIVE APPROACH.....	49

Xilola Yunusova FE'LLARNING GRAMMATIKALASHUVI BOSQICHLARI BORASIDAGI TURLI QARASHLAR.....	53
Kommuna Umurzakova NUTQIY NORMALARDAN CHETLASHISH VA YOZISHDAGI INNOVASION ELEMENTLAR.....	57
Dilnavoz Qo'ldasheva FURQAT G'AZALLARINING LEKSIK XUSUSIYATLARI.....	59
Ramiga Oktay Shiraliyeva FROM QUANTITY TO AMBIGUITY: THE INDEFINITE USE OF NUMERALS IN LANGUAGE.....	63
Sirojiddin Mamaraximov OT LEKSEMALARINING BIRIKUVCHANLIK VA BIRIKTIRUVCHANLIK JIHATLARI.....	66
Maxliyo Furkatova THE SEMANTIC AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE LOCATIVE-TEMPORAL CASE IN UZBEK AND ITS SYNTACTIC EQUIVALENTS IN ENGLISH.....	71
Mahliyo Jo'rayeva TARZ FUNKSIONAL-SEMANTIK MA'NOSINING FONETIK VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI.....	78
Zaxro Abruyeva O'ZBEK TILIDAGI MUROJAAT SHAKLLARINING KOGNITIV ASOSIDAGI GENDER XUSUSIYATLAR.....	81
Mahfuza Nishonboyeva METAFORIK BIRLIKLAR QO'LLASH VA ULARNING TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR.....	85
Allakhverdiyeva Farda Muhammadali The Variability of the Category of Negation in Linguistics.....	87
Muslimbek Makkatillayev SOTSIOLINGVISTIKANING AYRIM MASALALARI: DIGLOSSIYA VA BILINGVIZM TUSHUNCHALARINING MOHIYATI.....	93
Alisher O'razov, Nazokat No'monova O'ZBEK TILIDA LEKSEMANING LISONIY BIRLIK SIFATIDA TALQINI.....	95
Ro'ziqulov Shohruh FE'L DERIVATSIYASI HAQIDAGI ILMIY QARASHLAR.....	98

Dilrabo Suyarova	
MORFOLOGIK TIZIMDA DUALIZM VA ASIMMETRIK O‘ZGARISHLAR....	101
Gulzoda Yuldasheva	
LINGVISTIK TAHLILLARDA KORPUS PRAGMATIK YONDASHUV.....	105
Zulayho To‘ychiyeva	
MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA SO‘ZLARNING KO‘CHMA MA’NODA QO‘LLANISHI.....	108
Eshqulov Sunnatilla	
TILSHUNOSLIKDA PESH LAVHA, REKLAMA VA TIJORIY YOZUVLARNING LISONIY XUSUSIYATLARI.....	116
Sanjar Amirqulov	
TILSHUNOSLIK TARAQQIYOTI VA INNOVATSION YONDASHUVLAR...	118
Jamila Akhrorova	
METONYMY AS A MEANS OF FORMING NEW MEANINGS OF A WORD..	120
Nazarli Fidan Sadiq	
THE SYNTAX-SEMANTICS INTERFACE OF ELLIPSIS: ISSUES AND ANALYSES.....	122
Mashxuraxon Burxanova	
OLFAKTOR VOSITALAR TADQIQIGA OID BA’ZI MULOHAZALAR.....	126
Munisa Abduazizova	
“YOSH” TUSHUNCHASINING MILLIY TAFAKKURDAGI KONSEPTUAL XARITASI.....	130
Kamola Siddiqova	
KONSEPT LINGVOKOGNITIV VA LINGVOMADANIY HODISA SIFATIDA.....	135
Robiya Vaxobjonova	
PUBLITSISTIK MATNLARNING SOTSIOLINGVISTIK TAHLILI.....	138
Kumushoy Turdikulova	
MUHAMMAD ISMOIL SHE’RIYATI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA.....	146
Moxichexra Mirzayeva	
SURXONDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING O‘RGANILISH TARIXI.....	149

Ahmadzada Guloysha Azad gizi	
MONOLOGUE TYPOLOGY IN PROSE TEXTS AND NEW DIRECTIONS IN LINGUISTIC RESEARCH.....	153
G‘ulom Shayzakov	
O‘ZBEK TILIDA ZAMON FUNKTSIONAL-SEMANTIK MAYDONI.....	156
Xumoyun Ubaydullayev	
KOMMUNIKANTLAR IJTIMOIIY MAVQEYI VA ROLINING DRAMALARDA AKS ETISHI.....	160
Sayyora Muxamadiyeva	
TILSHUNOSLIK FANINING TARAQQIYOTI: YANGI YONDASHUVLAR VA YUTUQLAR.....	163
Mahliyo Hayitova	
O‘ZBEK TILIDA “SUV” KONSEPTI ASOSIDA SHAKLLANGAN AYRIM METAFORIK BIRLIKLAR TADQIQI.....	167
Фарангиз Музаффарова	
ЮМОР ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И ПЕРЕВОД.....	171
Dilafruz Abdulkhakova	
PSYCHOLINGUISTIC INSIGHTS INTO THE PROCESSING AND ACQUISITION OF FORMULAIC LANGUAGE IN SECOND LANGUAGE LEARNING.....	173
Сабина Наджафова	
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ОТЗООНИМИЧЕСКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА).....	177
Sevinj Shabanova	
KO‘Z SO‘ZINING ISPAN VA O‘ZBEK TILLARIDAGI NUTQIY AKTLARDA QO‘LLANILISHI: FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR MISOLIDA QIYOSIY TAHLIL.....	180
Shirinoy Muhsinjonova	
MAHMUD KOSHG‘ARIY – TURKIY LEKSIKOGRAFIYA ASOSCHISI.....	186
Nasiba Mamatkulova	
TILSHUNOSLIKDA MORFONOLOGIK JARAYONLARNING SHAKL YASALISHDAGI AHAMIYATI.....	188
Fazilbek Orzibekov	
PREDIKATIV MUNOSABATNI RO‘YOBGA CHIQARUVCHI VOSITALAR TADQIQI.....	190

Ma'rufjon Azimqulov OT YASOVCHI QO'SHIMCHALAR TA'SIRIDA SO'Z VALENTLIGINING O'ZGARISHI.....	195
Mumtozbegin Negmatova O'ZBEK ZAMONAVIY TILSHUNOSLIGIDA DEYKSIS HODISASINI O'RGANISHNING AHAMIYATI.....	198
Shirin Soqiyeva LINGVISTIKADA KONSEPTLARNI O'RGANISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI.....	201
Mashxura Turatova KOMRON MIRZO DEVONIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY LEKSIKA.....	204
Manzura Imankulova ETNOGRAFIKMLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI.....	209
Sevara Nematova AYRIM HOLAT FE'LLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI.....	213
Rashida Xakimjonova TO'RA SULAYMON SHE'RIYATINING LINGVOKULTUROLOGIK ASPEKTI.....	216
Faxriddin Niyazov, Farrux Muxudullayev, Gulsora Ko'chimova KORPUS LINGVISTIKASI VA TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI.....	219
Dilchehra Toshpo'latova ABDUQAYUM YO'LDOSHEV IJODIDA BADIY TILNING O'ZIGA XOSLIGI.....	222
Gavhar Jo'rayeva, Xushro'ybegin Narzullayeva O'ZBEK TILINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISH TARIXI.....	226
Farrux Muxudullayev SO'ROQ GAPLARDA POETIKLIK MASALASI.....	230
Zulxumor Akhrorova ADVANCEMENT AND PROSPECTS OF MATHEMATICAL LINGUISTICS..	234
Mahfuza Bobomurotova PIRIMQUL QODIROVNING "QADIRIM" ASARIDA UMUMISTE'MOL SO'ZLARNING QO'LLASHDAGI MAHORATI.....	236

Баходир Чориев
ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ВОКАТИВОВ В РУССКОМ
ЯЗЫКЕ.....239

2. LEKSIKOGRAFIYA VA LUG‘ATCHILIK: NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLAR

Yorkinoy Xamrayeva
IDEOGRAFIK LUG‘ATNING ASOSIY TAMOIYILLARI.....242

Azizbek Mamatqulov
TONYUQUQ BITIKTOSHI LUG‘AVIY TARKIBINING ILMIY-TAHLILIY
TADQIQI.....245

H.Dusmatov, R.N.Nuritdinova
TILGA TA‘SIR ETUVCHI OMILLAR IJTIMOIYLASHUV VOSITASI
SIFATIDA.....250

Durdona Rajapova
O‘ZBEK TILINING ELEKTRON LUG‘ATLARINI YARATISHDA YUZAGA
KELADIGAN QIYINCHILIKLAR.....254

Саодат Кулбаева
ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗЛИЧИЙ В ФОРМАЛЬНЫХ И НЕФОРМАЛЬНЫХ
СТИЛЯХ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ОБЩЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
ПЕРЕВОД.....257

Botir Raxmanov
SURXON VOHASI ETNOMADANIY MUHITI VA ETNOGRAFIK
LEKSIKASI.....259

Yelda YEŞİLDAL ERAYDIN
Reconceptualizing Multiword Expressions in Contemporary Turkic Languages: AI-
Supported NLP Approaches.....263

Boysariyeva Saodat
LEKSIK MA‘LUMOTLARINING BAZASINI SHAKLLANTIRISHDA
ELEKTRON LUG‘ATLARNING ROLI.....266

Ma‘rufjon Abdujalilov
RUS TILI MADANIYATINI AKS ETTIRUVCHI FRAZEOLOGIK
BIRLIKMA LARNING SEMANTIK MAYDON.....268

Durdona Abdug‘ofurova
SLEEP AS AN IMAGE OF THE LIFE CYCLE IN TURKISH AND UZBEK
PAREMIOLOGY.....274

Muratkulov Amanulla

ARABCHA O‘ZLASHMALARNING LISONIY TAHLILI.....280

Ситора Ашурова

СОВРЕМЕННАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ПРОБЛЕМЫ В УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ПРАКТИКЕ.....285

Елена Сурмилова

ФУНКЦИИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ СКОРОГОВОРКАХ.....290

Aziza Pirmatova

THE MAIN CONCEPTUAL FIELDS OF TOURISM TERMINOLOGY AND METHODS FOR THEIR REPRESENTATION IN A DICTIONARY.....293

Nigora Ergasheva

MADANIYATLARARO TARJIMADA LINGVISTIK VA MADANIY QIYINCHILIKLAR.....297

Surayyo Khajibaeva

MAKTAB KORPUSI ASOSIDA BAZIS SO‘ZLARNI AJRATIB OLISH VA TAHLIL QILISH.....300

Masimova Sona Shirali

THE LINGUISTIC EXPRESSION OF QUANTITY ACROSS LANGUAGES....302

Mahfuza Nishonboyeva

METAFORIK BIRLIKLAR QO‘LLASH VA ULARNING TARJIMA JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR.....308

Alisher O‘razov

OTLARGA OID LEKSEMANING O‘ZBEK TILIDAGI SEMANTIK SHAJARASI TALQINI.....310

Elshod Rajabov

O‘ZBEK TILIDA “ILTIFOT” UMUMIY SEMALI LUG‘AVIY BIRLIKLARNING SEMANTIK VA LEKSIKOGRAFIK TALQINI.....313

Mahliyo Sherqulova

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI REKLAMA SLOGANLARIDA SUBYEKTIV MODALLIKNING IFODALANISHI.....317

Dilrabo Suyarova

“-JON” MORFEMASINING FUNKSIONAL TRANSPOZITSIYASI.....220

Shoxsanam Tadjiboyeva

ERKALOVCHI BIRLIKLARNING MORFOLOGIK VA SEMANTIK KO‘RINISHLARI.....322

Iroda Kenjayeva

SIRDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING O'RGANILISHI VA TARIXIY TAHLILI.....324

Munisa Bahrombekova

ETHICAL VALUES IN ENGLISH PROVERBS: A HISTORICAL AND CULTURAL PERSPECTIVE.....329

Feruza Xazratqulova

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FLORISTIK OBRAZLI FRAZELOGIZMLAR: KOGNITIV-SEMANTIK TIPOLOGIYA.....333

Odilbek Xidirboyev

O'ZBEK ONOMASTIKASIDA NEKRONIMLAR: "XO'JA BOBO" QABRISTONI MISOLIDA.....337

03. ADABIY TIL VA JONLI XALQ TILI MUNOSABATI MASALASI

Cemile Uzun

Diyalektometriden Ontolojiye: Türkiye Türkçesi Ağız Çeşitliliğinin Bilgi Grafında Yapılandırılması.....342

Izzat Pardayeva

SIRDARYO VILOYATI AHOLISI LEKSIKASIDA FRAZELOGIZMLARNING QO'LLANILISHI.....346

Латыпов Фарит

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПЯТИ РЕЧСКИХ НАДПИСЕЙ, НАНЕСЕННЫХ НА РЯД МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ И КАМЕННУЮ ПЛИТУ.....349

Dilbar Xalmuratova

DIALEKTIZMLERDİN STILISTIKALIQ FIGURALAR DÚZIWDEGI XIZMETI.....352

Dilnoza To'rayeva

TARIXIY ASARLARDA BADIY NUTQ VA XALQ SHEVALARINING O'RNI.....356

İbadova Nigar Saleh qızı

ÇEX DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....361

Yusifova Fidan Elxan qızı

TÜRK DİLLƏRİ ARASINDA LEKSİK PARALELLƏR VƏ FƏRQLƏR.....366

Gulchehra Ahatova	
TURKIY XALQLAR LAHJASIDA TOYLOQ SHEVASI.....	368
Tadjiboyeva Shoxsanam	
O‘ZBEK VA NEMIS TILLARIDA ERKALASH BIRLIKLARI: FOLKLOR VA MADANIY SEMANTIKA.....	371
Mardona Ibatova	
O‘ZBEK LAHJALARIDAGI MAISHIY LEKSIKANING ADABIY TILDAN FARQI.....	374
Moxigul Naxalbayeva	
ADABIY TIL VA JONLI XALQ TILI MASALASI.....	377
Maftuna Raimova	
ADABIY TIL VA JONLI XALQ TILI MUNOSABATI.....	381
04. O‘ZBEK MILLIY TERMINOLOGIYASINING AMALIY MASALALARI	
Ixtiyor Ermatov	
EKVONIMIYA VA ANTONIMIYA HODISALARI XUSUSIDA.....	384
Gulandom Mirxanova	
TERMINLARNI DAVRLASHTIRISHGA DOIR BA’ZI QARASHLAR.....	389
Otabek Xidirov	
O‘ZBEK TILIDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINLARINING LUG‘ATLARDA AKS ETTIRILISHI VA BERILISHI MUAMMOLARI.....	392
Sunnatullo Khujakulov	
SEMANTIC INTEROPERABILITY AND LINGUISTIC VARIATION IN THE STUDY OF LEGAL TERMINOLOGY.....	397
Hasanova Amalia Murad	
METHODOLOGY OF USING TERMINOLOGICAL DICTIONARIES IN TEACHING BIOLOGY SUBJECTS.....	402
Nigar Murvat Khanaliyeva	
THE DISSEMINATION OF ECOTERMS IN MULTICULTURAL AND GLOBAL COMMUNICATION: LANGUAGE, CULTURE, AND SOCIAL IDENTITY PERSPECTIVES.....	405
Sarvinoz Abdialimova	
INTERNET TERMINLARINING O‘ZBEK TILIDA BERILISHI HAQIDA.....	408
Iroda Almardanova	
LESIK-SEMANTIK MUNOSABATLARGA KO‘RA IQTISODIY TERMINLAR TAVSIFI.....	411

E'zoza Arzimurodova

FUNCTIONAL FEATURES OF MOBILE COMMUNICATION TERMS IN MASS MEDIA DISCOURSE IN ENGLISH AND UZBEK.....415

Yulduz Karshibayeva

UMUMISTE'MOL SO'ZLARI TIZIMIDA EKVONIMIYA HODISASI XUSUSIDA.....419

Shodiya Raxmibayeva

TIBBIY ATAMALARNING TARIXIY - ETIMOLOGIK SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS LINGVISTIK XUSUSUSIYATLARI.....421

Maftuna Sobirova

TURK TILLARIDA KONCHILIK TERMINOLOGIYASINING LEKSIKOGRAFIK ASOSLARI VA TARIXIY EVOLYUTSIYASI.....424

Азиза Аякулова

МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....427

Dildora Karimberdiyeva

O'ZBEK MILLIY TERMINOLOGIK LEKSIKASINING ADABIY LEKSIKA BILAN MUNOSABATI.....430

05. FAN O'QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Suheyra Demirkol Orak

Impostor Phenomenon in Heutagogy and Andragogy: A Narrative Literature Review in EFL Learning Contexts.....433

Ilayda Erdem

THE PLACE OF ACADEMIC BUOYANCY IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION.....439

Maxsuda Sariboyeva

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA KOMPETENTSIYALI YONDASHUVNING AHAMIYATI.....445

Guljahon Norimova

INGLIZ TILI MASHG'ULOTLARIDA YOUTUBE ILOVASI VA TA'LIM TRENDLARI.....449

Зульфия Хабилова

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....453

Gulkhumor Usmonova	
TEACHING ENGLISH BASED ON LINGUISTIC AND PSYCHOPEDAGOGICAL APPROACHES.....	458
Dilnoza Yuldasheva	
INGLIZ TILI FANINI O‘QITISHDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING AFZALLIKLARI.....	461
Gullu T. Mammadova	
NEW METHODOLOGICAL APPROACHES IN TEACHING THE ENGLISH ARTICLE.....	466
Sevara Karimova	
TALABALAR UCHUN INGLIZ TILI O‘QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR.....	469
Sulurxan Raximova	
TURKIY ASARLARDAGI MAQOL VA MATALLARNING BADIY NUTQNI IFODALI QILISHDAGI ROLI.....	471
Günay Bədəlzadə	
DISLEKSILI ÖĞRENCILERDE OKUMA BECERISININ ARTIRILMASINA YÖNELİK DİL BİLİM YAKLAŞIMLARI.....	474
Maftuna To‘rayeva	
FAN O‘QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR.....	477
Gunel Mahammad Mammadova	
MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA YENİ NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ MODELLƏRİ.....	479
Amanulla Muratkulov, Munisa Muratkulova	
UZLUKSIZ TA‘LIM TIZIMIDA MORFEMANI O‘QITISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.....	484
Sevara Davronova	
MASTERING DESCRIPTIVE WRITING: FEATURES, TECHNIQUES, AND STEPS TO EVOKE VIVID IMAGERY.....	488
Sayyoraxon Qo‘shaqboyeva	
MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA DISLEKSIYANI ANIQLASH.....	493
Farangiz Murtazayeva	
INNOVATIVE DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES.....	496

Valentina Masharipova

PARALINGUISTIC ELEMENTS IN CHARACTER DESCRIPTION AS A TOOL FOR FORMING INTERCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....498

Dilnura Qodirberganova

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA MATN YARATISH...501

Shoira Djalilova

ONA TILI TA'LIMIDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV ORQALI NUTQIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH.....504

Tursunoy Ortiqova

LANGUAGE-SKILL DIFFICULTIES AND STRATEGIC RESPONSES OF LOCAL EFL STUDENTS: A VISUAL PERSPECTIVE.....508

Ozoda Qayumova

O'QUVCHILAR SO'Z BOYLIGINI ANIQLASHNING FALSAFIY ASOSLARI.....510

Nargiza Ismailova

O'ZBEK TILI DARSIDA O'QUVCHILARGA JOY NOMLARINI (TOPONIMLARNI) O'RGATISH METODLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH (XO'JAYLI TUMANI MISOLIDA).....513

Hulkaroy Ahadova

THE ROLE OF CONTEXT IN INTERPRETING MODALITY.....516

Nasiba Toshtemirova

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH KURSINI O'QITISHDA INNOVATSIYA VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR.....519

Vazira Egamberdiyeva

FONETIKA BO'LIMINI O'RGATISHDA INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI.....522

Navruzbek Soybnazarov

JAMIYAT VA SHAXS DIALEKTIKASI TEODOR DRAYZER ROMANLARIDA (BAXTIQARO KERRI VA AMERIKA FOJIASI ASARLARI MISOLIDA).....525

Gulamol Azimova

INFORMAL TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING NUTQIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.....528

Sharipova Gulshod

TA'LIMiy DISKURS: NAZARIY ASOSLARI VA XORIJIY TILLARNI O'QITISHDAGI AHAMIYATI.....531

Xurshida Mirzayeva, Dildora Shodmonova	
PROBLEMS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS.....	534
Muhtaram Husenova	
BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SO‘Z MA‘NOSI VA LUG‘AT BOYLIGI TUSHUNCHASINING LINGIVISTIK ASOSLARINI O‘RGANISH.....	537
Gulchehra Abduvoidova	
INCLUSIVE EDUCATION: CONTEMPORARY RESEARCH AND IMPLEMENTATION STRATEGIES FOR DIVERSE LEARNING ENVIRONMENTS.....	541
Aziza Mirzayeva	
KOREYS VA O‘ZBEK ADABIYOTINING RIVOJLANISHBOSQICHLARI.....	547
Gulmira Eshquvvatova	
RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA SHAROITIDA INTERNET JANRLARI VA FORMATLARINING O‘ZARO ALOQASI.....	551
Sabina Muradova	
FAN O‘QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI VA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR.....	554
Charos Qambarova	
TALABALARNI IJODIY-TADQIQIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASI.....	558
Maxsuda Obidova	
PEDAGOGIK LOYIHALASH ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING NUTQIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH.....	562
Xosiyat Navruzova	
LINGVISTIK BILIMNING O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASIGA TA’SIRI...	566
Xulkar Mamaraximova	
TIL O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA ULARNI TATBIQ QILISH USULLARI.....	568
Shohruh Ro‘ziqulov, Munisa Anorboyeva	
TILSHUNOSLIK FANINING TARAQQIYOTI: YANGI YONDASHUVLAR VA YUTUQLAR.....	571
Madina Abdullajonova	
MOTOR DISGRAFIYANING NEYROLINGVISTIK ASOSLARI.....	573

Ertan Örgen	
“ANAMIN YURDU” VE “İLKİ” HİKÂYELERİNDE ALIŞILMAMIŞ BAĞDAŞTIRMALAR VE EKSİLTİLİ YAPILAR.....	577
Mammadova Sevil Alasgar	
HUMAN NATURE AND SOCIAL RELATIONS IN D.H. LAWRENCE'S “ESSAYS ON LOVE”	581
Nigar Seyidova	
A BRIEF EXCURSION INTO THE HISTORY OF TRADITIONAL SEMANTICS.....	586
Kanimkul Tadjiyev	
TAMIM ANSARIYNING “BEVANING ERI” ROMANI TARJIMASI HAQIDA.....	589
Sabina Ismayilova	
LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC FACTORS IN SHAPING DISCOURSE.....	593
Sarvinozxon Abduxalimova	
COMMUNICATION AND IDENTITY IN A GLOBALIZED WORLD.....	596
Maftuna Avalboyeva	
MAKTAB TA'LIMIDA INNOVATION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH (INGLIZ TILIDAGI EKVIVALENTSIZ LEKSIKA MISOLIDA).....	599
Sevara Bozorova	
COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK TRADE TERMINOLOGY IN SPECIALIZED SUBLANGUAGES.....	601
Shahzoda Yusupova	
OLMOSHLARNING NUTQ SUGGESTIVLIGINI OSHIRUVCHI VOSITA SIFATIDA QO'LLANILISHI HAQIDA.....	606
Mahfuza Sulaymonova	
THE ROLE AND FUNCTIONS OF METAPHOR IN SCIENTIFIC DISCOURSE.....	608
Dilmurod Imomqulov	
TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATIDA LINGVOKONSEPTUAL YONDASHUVNING O'RNI.....	612
Muslima RISQULOVA	
“DEVONU LUG'OTIT TURK” VA “BOBURNOMA”DA KELTIRILGAN ORONIMLAR VA OROGRAFIK ATAMALAR TAVSIFI HAQIDA.....	615

Ra'no Abduvaliyeva	
INFORMATIKA VA TEXNOLOGIYA ASOSLARI FANI TERMINLARI XUSUSIDA.....	618
Sunnatullo Shukurulloyev	
PSIXOLOGIK TERMINLAR O'ZBEK MILLIY TERMINOLOGIYASINING E'TIBOR MARKAZIDA.....	622
Birsel ORUÇ ASLAN	
ÖZBEK VE TÜRK ATASÖZLERİNDE ZITLIKLAR.....	624
O'g'iloy Utegenova	
TASVIRIY IFODALAR IKKILAMCHI NOMINATIV BIRLIK SIFATIDA.....	629
Gulnoza Abdurahmonova	
O'ZBEK TILINI O'QITISH VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR.....	632

**TILSHUNOSLIKNING AMALIY MASALALARI:
ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI, YECHIMLARI, TARAQQIYOTI VA
ISTIQBOLLARI**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

MATERIALLARI

2025-yil 29-30-sentabr

To‘plam mualliflarning tahririda taqdim etilgan.

To‘plamda keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma’lumotlarning aniqligiga, hamda imloviy xatolar uchun javobgarlik mualliflarning zimmasidadir.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 22.09.2025.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84^{1/8}

Nashriyot bosma tabog‘i 42,3. Shartli bosma taboq 68,6.

Adadi 50 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru
t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10

ISBN 978-9910-06-724-2

